ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 11

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

«ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ»

ΑΘΗΝΑ 2003

THE SPEROS BASIL VRYONIS

CENTER FOR THE STUDY OF HELLENISM

THE EMPIRE IN CRISIS (?)

BYZANTIUM IN THE 11th CENTURY (1025-1081)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 11

ATHENS 2003

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-020-2

Επιμέλεια έκδοσης: Βασιλική Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

Editor: Vassiliki N. VLYSSIDOU

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (210) 72 73 629
ή
Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ Α.Ε-Ε.Ε.,
Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: (210) 36 06 759

Distribution: The National Hellenic Research Foundation;
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens. FAX: (210) 72 73 629
or
ESTIA, 60 Solonos, GR-106 72 Athens. FAX: (210) 36 06 759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με πρωτοβουλία του αείμνηστου Νίκου Οικονομίδη και του διακεκριμένου συναδέλφου Σπύρου Βρυώνη το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών συνεργάζεται από ετών με το Κέντρο για την Μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης» στην προαγωγή της επιστημονικής έρευνας με την επισήμανση συγκεκριμένων κρίσιμων πεδίων μελέτης για τα οποία ενθαρρύνεται και συντονίζεται η διεθνής έρευνα. Σε συναντήσεις εργασίας, όπως αυτή, αποκρυσταλλώνονται και ανακοινώνονται τα πορίσματα. Ο τελικός καρπός της προσπάθειας καταγράφεται σε έντυπη μορφή στους τόμους της σειράς «Διεθνή Συμπόσια». Ήδη κυκλοφόρησε ο τόμος 9 με πορίσματα της έρευνας για την εποχή των λεγόμενων Σκοτεινών Χρόνων. Επομένως – νομίζω ότι πρέπει να το εξηγήσω αυτό! – δεν πρόκειται περί αλυσίδας συνεδρίων με τυχαία θέματα και επιφανειακούς στόχους, που να ανήκουν απλά στο παγκόσμιο φαινόμενο της «κογκρεσσίτιδας», αλλά περί προγραμματικών συντονιστικών παρεμβάσεων στην πορεία της ιστορικής έρευνας στην ειδικότητά μας. Είμαι βέβαιος ότι συμφωνούμε με όσους βλέπουν με κριτικό μάτι και ως πληθωρική τη δραστηριότητα αυτή του Ινστιτούτου, ότι το πολύ είναι καλό, όταν φυσικά συνοδεύεται από το «εὖ».

Ήδη από διετίας είχαν συμφωνήσει ο κύριος Βρυώνης με τον αξέχαστο Νίκο Οικονομίδη να οργανωθεί η επιστημονική αυτή συνάντηση και να αφιερωθεί στον 11ο αιώνα. Η αρχική σκέψη ήταν να συμπεριληφθεί και η μακρά βασιλεία του Αλεξίου Κομνηνού. Ωστόσο, κατά την περαιτέρω μελέτη των σημαντικότερων ζητημάτων της περιόδου, αποφασίστηκε να περιορίσουμε τη θεματική στην πεντηκονταετία 1025-1081 και να δώσουμε στο πρόγραμμα έναν χαρακτηριστικό τίτλο: «Η Αυτοκρατορία σε Κρίση».

Βέβαια, η έννοια της κρίσης προσφέρεται για πολλαπλές χρήσεις και ερμηνείες, είναι δε στους ειδικούς ιστορικούς γνωστή η επιστημονική διαμάχη για τη φύση και το μέγεθος των θεσμικών και άλλων αλλαγών, που εμφανίστηκαν την εποχή εκείνη, πριν και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς και

έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για το πώς έφτασε η αυτοκρατορία από το ύψος της πολεμικής εποποιίας των χρόνων του Βασιλείου Β' στο απόλυτο βάθος της καταστροφής του Μαντζικέρτ, του Μπάρι και του Βελιγραδίου το 1071. Έτσι, όταν άρχισε να παίρνει πιο συγκεκριμένη μορφή το πεδίο της έρευνας, προσθέσαμε στον τίτλο και το ερωτηματικό. Οι εισηγήσεις και η συζήτηση επί των θεμάτων αυτών επιβεβαιώνουν τελικά την εικόνα της κρίσης. Μια πρώτη αλλά ουσιαστική γεύση προσφέρεται με την εναρκτήρια διάλεξη του κυρίου Βρυώνη για το πώς αξιολογούσαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης τα φαινόμενά της.

Για το συνέδριο αυτό δεχθήκαμε και πάλι με μεγάλη ευχαρίστηση και ικανοποίηση τη χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού. Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών ανήκει διοικητικά στο Υπουργείο Ανάπτυξης. Οφείλω, ωστόσο, να τονίσω ότι για τις επιστημονικές τους δραστηριότητες τα λεγόμενα ανθρωπιστικά Ινστιτούτα του Ιδρύματος επιχορηγούνται συχνά και γενναιόδωρα από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Για το συνέδριο αυτό κερδίσαμε όμως και έναν ακόμη εταίρο, με τον οποίο άλλωστε συνεργαζόμαστε αρμονικά και αποτελεσματικά τα τελευταία πέντε χρόνια. Είναι το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, που επιχειρεί μια καθόλα αξιέπαινη παρέμβαση στα πολιτιστικά και ερευνητικά δρώμενα του τόπου μας με τη χρήση της νεότατης τεχνολογίας.

Σε άλλα συνέδρια που έγιναν πρόσφατα, το Ινστιτούτο μας τίμησε τη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, ετοιμάζονται δε και άλλες επιστημονικές εκδηλώσεις τιμής και αναγνώρισης της μεγάλης προσφοράς του. Κρίναμε λοιπόν ότι με την ευκαιρία του συνεδρίου αυτού οφείλαμε να τιμήσουμε το έτερο, το ζων στέλεχος της δυανδρίας, που καθιέρωσε τη σειρά αυτή των συνεδρίων, τον διακεκριμένο συνάδελφο Σπύρο Βρυώνη. Η μακρά, πολυκύμαντη και εξαιρετικά παραγωγική ακαδημαϊκή του πορεία από το Memphis στο Harvard, στο UCLA, στο Dumbarton Oaks, στην Αθήνα, για μια σύντομη καθηγεσία, στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, στο Ωνάσειο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών και, τα τελευταία χρόνια, στο επώνυμο ίδρυμα στο Sacramento, το Κέντρο για την Μελέτη του Ελληνισμού, είναι κάποιοι σταθμοί στην ακαδημαϊκή πορεία του κυρίου Βρυώνη και συγχρόνως αποτελούν σταθμούς στην πορεία της βυζαντινολογικής έρευνας και των Ελληνικών Γραμμάτων γενικότερα. Χαλκέντερος και στην κυριολεξία ακοίμητος ερευνητής, προικισμένος οργανωτής, θα έλεγα κτίτωρ και σκαπανέας μαζί, άξιος ερευνητής των ιστορικών πηγών στο πρωτότυπο, των ελληνικών, λατινικών, αραβικών, περσικών, τουρκικών, ρωσικών, βουλγαρικών και σερβικών πηγών – φοβάμαι ότι παρέλειψα μερικές –, άξιος δάσκαλος, ακατάβλητος από τις τρικυμίες της ζωής και άξιος της πατρίδας, άξιος των δυο πατρίδων.

Δεν θα απαριθμήσω τα επιστημονικά επιτεύγματα και τα δημοσιεύματα του Σπύρου Βρυώνη· υποθέτω ότι είναι γνωστά στον κύκλο των ειδικών. Εξάλλου, η γνωστή σε όλους σημαντική προσφορά του στην έρευνα του 11ου αιώνα τον καθιερώνει ως τον αδιαμφισβήτητο συμποσιάρχη της συνάξεώς μας.

Ευάγγελος Χρυσός
Διευθυντής ΙΒΕ/ΕΙΕ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	*Acta Sanctorum*
An. Boll.	*Analecta Bollandiana*
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BHG	F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* [Subsidia Hagiographica 8a], I-III, Βρυξέλλες 1957^{3}
BF	*Byzantinische Forschungen*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ	*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
BSl	*Byzantinoslavica*
Byz	*Byzantion*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
Dölger – Wirth, *Regesten*	F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, Μόναχο 1995^{2}
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
EO	*Échos d'Orient*
FM	*Fontes Minores*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
Grumel – Darrouzès, *Regestes*	V. Grumel – J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, fasc. II-III: *Les regestes de 715 à 1206*, Παρίσι 1989^{2}
JGR	I. – P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I-VIII, Ἀθήνα 1931 (ανατ. Aalen 1962)
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (1969-)
JÖBG	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* (1951-1968)
MB	Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Α΄-Ζ΄, Ἀθήνα-Βενετία-Παρίσι 1872-1894

MM	F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη 1860-1890 (ανατ. Aalen 1968)
NE	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
ODB	A. P. Kazhdan (εκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1-3, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991
PG	*Patrologia Graeca*
PL	*Patrologia Latina*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
Ράλλης – Ποτλῆς / Rhalles – Potles	Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, Α΄-Ϛ΄, Ἀθήνα 1852-1859 (ανατ. Ἀθήνα 1966 και 1997)
REArm	*Revue des Études Arméniennes*
REB	*Revue des Études Byzantines*
REG	*Revue des Études Grecques*
RESEE	*Revue des Études Sud-Est Européennes*
RSBN	*Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
RSBS	*Rivista di Studi Bizantini e Slavi*
SBS	*Studies in Byzantine Sigillography*
SC	Sources Chrétiennes
SCIAM	Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	*Travaux et Mémoires*
Viz. Vrem.	*Vizantijskij Vremennik*
ZRVI	*Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

SPEROS VRYONIS, JR.

THE ELEVENTH CENTURY: WAS THERE A CRISIS IN THE EMPIRE? THE DECLINE OF QUALITY AND QUANTITY IN THE BYZANTINE ARMED FORCES

Let us examine the Byzantine military record from the accession of Constantine IX Monomachos to the entry of Alexios I Komnenos into the imperial palace. This aspect of development in eleventh century Byzantium has received considerable attention and more recently in the careful analytical study of Prof. J.-Cl. Cheynet in which he argues, cogently, three points:

1. The decline of the military themes does not date from the eleventh, but rather from the tenth century.

2. The emergence toward an army of mercenaries is rather a sign of maturity than of decline.

3. No emperor of the eleventh century had a policy hostile to the army, even if certain ones were more sensitive to the financial costs.

He concludes: "Il faut se garder de juger les décisions des empereurs à la lumière des événements postérieurs, car c'est prendre le point de vue des chroniqueurs qui écrivent après le déclin de l'Empire et sont amenés à en chercher trop facilement la cause dans les faiblesses militaires de l'État ..."[1].

There is much substance in these conclusions but also one should look carefully at the wording of the three theses.

Point one, that states that the decline of the military themes dates from the tenth century does not preclude the probable reality that the decline of this institution continued in progress well into the eleventh century.

Point two according to the above is that the appearance of an army of mercenaries is rather a sign of maturity than of decline. Again one most define political and military maturity, and then one must measure the successes and failures of reliance on mercenaries in the eleventh century. And one must try to

1. J.-Cl. Cheynet, La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, *ZRVI* 29/30 (1991), 61-73, esp. 73.

explain why the rise in prominence of the mercenary element coincides with the collapse of Byzantine Asia Minor in the eleventh century.

Point three is the allegation that no eleventh century emperor had a hostile policy toward the army, even if certain ones were more sensitive to the financial costs. Is not the second clause of this sentence contradictory to the first clause? In Byzantine officialdom things were measured by χάραγμα (gold coin), and ἀξίωμα (title/rank). So to say that the emperors who were merely more sensitive to the costs of the military and so withheld their money and their ranks is indeed in Byzantine acts a supreme act of hostility.

In more practical language when the contemporary, as well as later historians contemplate the empire's situation on the eve of the revolutions of Nikephoros Botaneiates and Alexios Komnenos they make the accurate observation that the empire, as a result of the accumulating military defeats suffered a severe territorial truncation of the imperial boundaries. This territory was lost through the inability of the state to protect its frontiers as well as lands further inland, and that this resulted from the obvious fact that the enemy armies were far more efficacious than ware those of the Byzantines, and gradually they seemed much larger. Further it can be argued that the Turkish and Norman forces, in the east and west, were certainly no more powerful than the armies of the Umayyads and Abbasids which for almost four centuries attempted, unsuccessfully, to effect the conquests of both Byzantine Asia Minor and southern Italy. From these few observations the argument that the state and the inefficiency of the Byzantine armies figure as important factors, along with others, in any attempt to understand the Byzantine collapse toward the latter part of the eleventh century, arises. In addition one has to ask the question who bears the responsibility for the ineffectiveness of the Byzantine armies, whether indigenous or mercenary.

Let us first turn to the account of Michael Attaleiates, first a student of the law and later a senator who participated not only in the state councils of the palace but who accompanied Romanos IV Diogenes on all three of his Anatolian campaigns that ended in the battle of Mantzikert and in the ensuant civil war that dragged on another year[2]. As supreme military judge of the armies he

2. Sp. Vryonis, Ο βυζαντινός ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης, Ιστορικά [Ελευθεροτυπία] 53 (October 2000), 74-81. See also, J. Polemis, *Μιχαήλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία*, Athens 1997, 9-20; A. Kazhdan, The Social Views of Michael Attaleiates, in: A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge-Paris 1984, 23-86; P. Gautier, La

was in the councils of war, dealt directly with the mercenary forces, and indulged in considerable criticism of the imperial tactics and those of the enemy. Prof. E. Tsolakes has already examined the aspect of Attaleiates as a military critic[3]. And, we should pay closer attention to this inasmuch as it will help to illuminate the weaknesses of the military in this period of Byzantine history. In particular he pays close attention to the military expeditions of the Byzantines, the Pechenegs, the Seljuks and the Arabs, and much of what he writes is the product of his rich personal experience as a direct participant in these battles. After the termination of the *Synopsis* of John Skylitzes at the end of the reign of Constantine IX Monomachos much of our knowledge on the military campaigns is to be found in Attaleiates, often enriched by details from the so-called Skylitzes Continuatus which is itself largely based on a reworking of Attaleiates. And, if we except the prooimion and reign of Botaneiates (both of which are obedient, slavishly, to the political rules of imperial encomia)[4] his accounts deserve a very careful attention.

In a perusal of the section that commences with the reign of Constantine Monomachos and goes down to the accession and beginning of the rule of Botaneiates, Attaleiates describes a large number of military expeditions, battles, rebellions and revolutions, with the insertion of general paragraphs on the economic, disciplinary and martial conditions of armies, soldiers and officers, as well as on military tactics and strategy. And though he includes much from his own personal observations and participations, he does not suffer the extreme egotism of Psellos' narrative.

A rough tabulation of Byzantine military victories, defeats, rebellions and revolutions will give us a very rough semi-statistical view of the author's evaluation of the Byzantine armed forces and of the state of their efficacy.

Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 11-16; E. Tsolakes, Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr), *BZ* 58 (1965), 3-10; P. Lemerle, La Diataxis de Michel Attaliate (Mars 1077), in: idem, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 94-112.

3. E. Tsolakes, Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινὰ* 1 (1969), 187-204; F. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich 1971, 136ff.

4. Attaleiates (*Michaelis Attaliotae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 3-6, 211-322 [hereafter: Attaleiates (Bonn)]; Attaleiates (*Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία*, transl. – introd. – comm. J. Polemis, Athens 1997), 22-27, 366-549 [hereafter: Attaleiates (Polemis)].

Reign	Victories	Defeats
C IX M[5]	4 vs. Pechenegs 1 vs. Turks 1 vs. Russian	7 vs. Pechenegs
Isaac I K[6]	1 vs. Pechenegs	
C X D[7]		4 vs. Turks (at least)
Eudocia/Son[8]		3 vs. Turks
R IV D[9]	4 vs. Turks	10 vs. Turks

---

5. For the reign of Constantine IX Monomachos the references to the relevant texts are as follows:

Victories over Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 35-36, 37-39. Attaleiates (Polemis), 78-79, 82-85.
Victories over Russ:	Attaleiates (Bonn), 20-21. Attaleiates (Polemis), 52-55.
Victories over Turks:	Attaleiates (Bonn), 47-48. Attaleiates (Polemis), 96-99.
Defeats by Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 32-33, 34-35, 35-36, 37-43. Attaleiates (Polemis), 70-75, 76-77, 78-79, 82-91.

6. For the reign of Isaac I Komnenos:

Defeats by Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 67. Attaleiates (Polemis), 130-133.

7. The account of Attaleiates is not completely clear as to whether the defeats in the east took place during the reign of Constantine X Dukas or before. As to the city of Ani he gives a clear and detailed account of its siege and destruction by the Seljuk sultan in 1064.

Capture of Ani:	Attaleiates (Bonn), 79-82. Attaleiates (Polemis), 152-159.
Attacks on eastern provinces by Turks:	Attaleiates (Bonn), 78-79. Attaleiates (Polemis), 150-153.
Uze-Pecheneg attacks:	Attaleiates (Bonn), 83, 83-87. Attaleiates (Polemis), 158-159, 158-167.

8. Defeats by Turks: Attaleiates (Bonn), 83-96.
Attaleiates (Polemis), 174-181.

9. Defeats by Turks: Attaleiates (Bonn), 105-106, 111-112, 121, 122, 125, 125-126, 130-134, 138, 139-140, 140-141, 154-164.
Attaleiates (Polemis), 196-197, 206-207, 222, 222-223, 230-231, 240-243, 246-247, 250-253, 252-253, 272-291.

Victories over Turks: Attaleiates (Bonn), 105-106, 109-110, 113-114, 126-127, 151-153.
Attaleiates (Polemis), 196-197, 202-203, 208-213, 230-233, 270-273.

Reign	Victories	Defeats
M VII D[10]		Turks spread into all themes
N III B[11]		Turks control roads, entrance to/from Constantinople, decide civil wars

Though these statistics are difficult and far from complete, as of end of the reign of Romanos IV, Attaleiates records eleven victories of the Byzantine armies. Some of these were quite insignificant as both Attaleiates and Psellos remarked[12].

Two of the victories of Romanos consisted merely in forcing the Turks to disgorge their booty without any significant loss of life. Most of the victories against the Pechenegs had little effect on their dominating presence in the central Balkans, and consisted of smaller actions in which Byzantine fortress troops would attack the Pechenegs while they were about taking booty. In effect the Pechenegs won every major encounter with the exception of the expedition of Isaac I Komnenos. On the other hand Attaleiates recorded seven Pecheneg victories and at least seventeen victories of the Turks and their Arab allies, or a total of twenty-four. Many of the Turkish victories have gone unrecorded especially in the reigns of Michael VII and Nikephoros III where Attaleiates simply states that the Turks have overrun all of Asia Minor and that Nikephoros III, during his revolution was able to raise only 300 Byzantine troops, and had to depend on the Turks for the approval to use the roads[13]. During the revolution of Botaneiates and the rebellion of Nikephoros Melissenos the Turks were introduced as garrisons to various towns so that in addition to the towns which

10. According to Attaleiates the Turks had penetrated Asia Minor thoroughly during Michael VII Dukas' six year reign.

Turkish penetration: Attaleiates (Bonn), 183, 184, 198-199, 309-310.
Attaleiates (Polemis), 322-323, 324-325, 341-343, 526-527.

11. Attaleiates (Bonn), 163, 184, 198-199, 309-310; Attaleiates (Polemis), 322-323, 324-328, 346-347, 562-527.

12. Attaleiates (Bonn), 105-106, 127-128; Attaleiates (Polemis), 196-197, 232-233. In the latter case the Turks were not even forced to disgorge their booty.

13. Bryennios (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussells 1975), 240-243.

they had conquered others were simply handed over to them, and these do not appear in the statistics[14].

The Byzantine armed forces appear first as inadequate, then as incompetant and finally as relatively non-existant, for very large regions of Asia Minor. The only real accomplishments appear in the capture of Mantzikert and of Hierapolis by Romanos IV. On the other hand the, dreary narrative of the capture and sacking of towns and villages included Ani, Ardze, Kaisareia, Ikonion, Chonae[15]. When Alexios Komnenos on the way home from Amaseia stopped to see the family mansion and estate at Kastamon, he wept, upon seeing it completely deserted, and had to leave post haste to avoid capture by the nearby raiding Turks. The same happened to him when he stayed in Herakleia on the Black Sea coast[16].

Attaleiates had specific ideas as to the reason for the decline of the armed forces, and he comments both on the stages as well as on the cause for what he considered as the decline of Byzantine military forces. In the Λόγος προσφωνητικὸς at the beginning of his work Attaleiates states clearly his purpose:

> "Thus I have written a book in which are described the events of our times in the wars, battles, military victories and defeats and of our successes and failures adding therein the causes, to the degree possible, of the outcomes of these"[17].

For Attaleiates there is, among other reasons for the writing of his history also the didactic value of considering historical events:

> "It presents the life of both good and evil men and it describes glorious deeds and also blameworthy deeds, the former due to the right thinking and zeal of some persons on the one hand and to the malicious thought or unconcern of those respondible on the other hand. Essentially this work describes the labors of those who exercize authority, and it demonstrates in what manner some faced successfully, obvious dangers because of the care they took in the administration of the army, whereas others, at the moment that victory was smiling on them, did not take advantage intelligently of the existing opportunities, and thus destroyed the hopes for something better. History reveals to us all these things ... as

---

14. Bryennios, 300-301.

15. Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh to the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 115-116.

16. Bryennios, 197; Attaleiates (Bonn), 205-206; Attaleiates (Polemis), 358-359.

17. Attaleiates (Bonn), 5; Attaleiates (Polemis), 24-27.

they teach, exactly, and lead the future generations pushing them to imitate the judicious deeds in the wars and battles ..."[18].

Attaleiates thus informs his reader that he is going to give value judgements as to those who functioned both in the army and in the administration.

The ills which Attaleiates sees in the fate and constituency of the armed forces are for him, the result of erroneous state policy of certain emperors that include Constantine IX Monomachos, Michael VI, Constantine X Dukas and his son Michael VII Dukas. If he had wished to be consistent with this particular argument he should have also included Nikephoros III Botaneiates. He charges them with an almost consistent policy of withholding the payments of the soldiery. He identifies this policy with a number of specific incidents as well as with what he considers a general neglect of the armies in order to collect and or to save funds. In a number of incidents which he narrates the soldiers refuse to move on command because either their salaries and provision moneys have been withhold, or else because they have been given only a small portion of them. One should keep in mind that the soldiers were expected to provide, in large measure, themselves with armor, weapons and food. Thus, he relates that on his third and last Turkish expedition the emperor ordered the soldiers to provide themselves with provision prior to departure from Thedosioupolis for Mantzikert and Chliat, for a period of two months, as the regions they were about to transverse had been burned and pillaged by the enemies[19]. Thus it is understandable that on those occasions when the troops failed to advance on command because of their lack of pay, the condition was indeed serious. The shortage of funds is everywhere apparent. When Alexios Komnenos was sent to Amaseia to ransom the Norman Roussel from the Turks he had no funds and had to trick the well-to-do of Amaseia by threatening them in front of the common people of the city to give the funds[20].

The impoverization of the local levies is apparent throughout the narrative of Attaleiates, and indeed one sees it behind the misbehaviour of incidents involving both Arabs and Normans who were also delayed in receiving their pay. This led the Norman mercenaries to attack and to rob the local tax collectors[21]. This too appears in Attaleiates. One should not forget that merchants

18. Attaleiates (Bonn), 7-8; Attaleiates (Polemis), 28-29.

19. Attaleiates (Bonn), 148; Attaleiates (Polemis), 226-267.

20. See note 16 above.

21. Attaleiates (Bonn), 122-123; Attaleiates (Polemis), 324-325.

were always about the armies in major and smaller centers, as we learn from the night attack on the Byzantine palisade shortly before the battle of Mantzikert. They were there to sell provisions and services to the soldiers[22].

The monetarization of military service, as a payment to the fisc is first mentioned in his brief reference to the province of Iberia where the emperor put an end to the military support of the local military levies from funds of the public treasury and turned them into enemies of the Byzantines and allies of the enemies[23].

Whereas the reign of Isaac Komnenos was too short, his successor comes in for his share of blame from Attaleiates. He charges the Dukas emperor with giving preference to civil finances and for a corresponding fiscal neglect of the armed forces, at a time when the threats of Normans, Pechenegs and Seljuks were in the ascendance. Such was the neglect of the military that, Attaleiates relates:

> "... even the soldiery sought to abandon its promise (to serve) in an effort to learn all those things, which would be useful in this (civil) sector .... Thus ... his miserliness his violent desire to increase the revenues of the state ... his arbitrary exercize of justice, as also his indifference to the army and the condition of the fortifications on the borders, were demonstrated to be harmful for ... all the inhabitants of the empire of the Rhomaioi"[24].

He expands on this by painting a sorrowful picture of the easternmost provinces:

> "In Anatolia the enemies ravaged, and their invasions were destroying everything constantly ... as the Turks prevailed with their attacks, while our army, having been neglected, was defeated and panic stricken. The land of Iberia, that once had been prosperous, had been transformed into a pile of ruins. The same terrible things were experienced by the neighboring lands of Mesopotamia, Chaldia, Melitene, Koloneia, and all the lands near the Euphrates ... . In extreme circumstances certainly our armies were sent out, a just action. But the fact that they did not dispose of weapons and were reluctant since their salaries were not disbursed to them, and the fact that they were the worst soldiers/ generals as the state had removed the more capable from the armies, because they had higher salaries, as they had higher ranks ... thus they accomplished nothing brave worthy of the ancient greatness and power of the Rhomaioi.

---

22. Attaleiates (Bonn), 156; Attaleiates (Polemis), 278-279.
23. Attaleiates (Bonn), 44-45; Attaleiates (Polemis), 92-95.
24. Attaleiates (Bonn), 76-77; Attaleiates (Polemis), 146-147.

All this had as a result that the Rhomaioi passed into a mental state where they were terrorized to such an extent that merely the hearing of Turkish voices brought fear upon them"[25].

Again the fall of Ani in 1064 was brought about because the emperor agreed to turn its garrison over to Pankratios who agreed to defend it without military funds. Thus he failed to furnish it with provisions, he allowed the soldiery to dwindle, and so it fell easily to Alp Arslan who subjected it to a frightful slaughter[26].

The seven month regency of the widowed Eudokia saw a continuation of the withholding of military payments to the soldiery with the result that when the troops stationed at Melitene were ordered to march against the Turks and to assist the Byzantine army on the other side of the river, because of the refusal to pay their salaries they did not move, the Turks defeated the Byzantines and scattered them going on to sack and destroy the city of Kaisareia and on their return attacked and pillaged the Byzantine region of Cilicia[27]. Even the Arab emir Amertikes, who had been released from prison and sent out to oppose the Turks, when he arrived the local governor refused to pay the salary of the troops and so he deserted to the Arabs and became the source of military difficulties in that region[28]. Indeed the few military operations of the regency were pitiful and disastrous, and prepared the way for the succession to the throne of the military general Romanos Diogenes.

During the reign of Romanos, Attaleiates was appointed supreme judge of the armies and as such he has a great deal to say about the state, morale, equipment of the army as well as about Byzantine tactics and strategy. His comments are anything but laudatory of the Byzantine military service of the day. The situation in Anatolia had greatly worsened and the Turks were raiding at will. Romanos IV prepared, accordingly, to muster an expeditionary force and began the process of reorganizing the armies so as to be able to put an end to the pillaging and destruction of Anatolia.

"The emperor set out for the province of Bithynia and thence proceded to Phrygia, that is to say the theme of the Anatolikoi. Here the officers of the various τάγματα had gathered in obedience to his orders, as

25. Attaleiates (Bonn), 78-79; Attaleiates (Polemis), 150-153.

26. Attaleiates (Bonn), 78-80; Attaleiates (Polemis), 152-155. M. Canard, La campagne arménienne du sultan seljukide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064, *REArm* 2 (1965), 239-259 [= *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*, London 1974, VI].

27. Attaleiates (Bonn), 93; Attaleiates (Polemis), 174-175.

28. Attaleiates (Bonn), 94-96; Attaleiates (Polemis), 176-181.

also the soldiers who constituted each τάγμα. Then one saw that the famous τάγματα of the Rhomaioi now consisted of very few soldiers, suffering from deprivations, without weapons and armor and without war horses. This was so because for years the emperor had not marched out in Anatolia. Additionally they had not been paid out their agreed upon salary. Gradually the unexpected attacks of the enemies, and they were indeed very painful and had exhausted them, had obliged them to be routed and to flee. And it was because of this that the soldiers were found to be at the last stage of demoralization and gave the impression of being cowardly, unmanly, and worthless for anything. Even their banners seemed to denounce, silently, this condition, for they were dirty as though they had been soiled by smoke, whereas those who marched under the banners were very few in number and impoverished. These aforementioned conditions induced pain and all were reckoning how long it would take and by which manner the army might come back to its old order and efficiency, given the fact that they were now so few in number, deprived of weapons and of the ability to use horses. The newer soldiers were inexperienced in war whereas the enemies were accustomed to battle and danger"[29].

It is enlightening here to bring a crucial detail from the narrative of Skylitzes Continuatus which is, in effect, a faithul reworking of this passage from Attaleiates. He relates that the emperor

> "began to gather his forces as they had been scattered by the invasion of the barbarians. Having mustered as many of these as he wanted, the remainder of the soldiers and officers he dismissed. He dismissed the rest of the soldiers as they had been subdued by previous defeats ..."[30].

The disinclination of Byzantine generals to utilize armies and soldiers who had been badly defeated is an important theme to which we shall return[31]. Here the Skylitzes Continuatus explains why it was the emperor dismissed so many of the soldiers and officers.

---

29. Attaleiates (Bonn), 103-104; Attaleiates (Polemis), 192-195.

30. Skylitzes Continuatus (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση [Ioannes Skylitzes Continuatus]*, E. Tsolakes, Thessaloniki 1968), 143. On the third expedition to Asia Minor he halted to recruit troops after crossing the Sangarios River. Here he found that they had scattered for shelter on the high mountain peaks as well as in the valleys because of the frequent attacks through the borders. Chosing some of the soldiers he dismissed the rest. For further remarks on the avoidance of recruiting defeated troops and armies see note 66 below.

31. Kekaumenos (*Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, ed. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 [repr. Amsterdam 1965]), 15.

Despite his early efforts to reform and to strengthen the army, and having mixed the new Anatolian recruits with the armies of the west, he early encountered difficulties with their reliability. In the fighting that led to the capture of the Syrian city of Hierapolis and in the fighting thereabouts with the forces of the Arab emir of Aleppo, Attaleiates was present and he noted, in considerable detail, not only the unreliability of the Byzantine fighting units (τάγματα), but also the more general failure of the emperor as to tactics. Having taken the fortress of Hierapolis the emperor divided his troops into two sections, leaving one outside in the military encampment and the other inside where he was still besieging one tower in the town. The Arab horsemen appeared and began to provoke the soldiers outside the walls, and one group of Byzantine troops broke off from their unit and began to fight with the Arab horsemen. They would feign flight and gradually drew these Byzantine soldiers farther away from their units. Eventually the Arab horsemen turned and began to inflict casualties upon them. In doing so they bypassed the military unit of the scholae, the latter of whom remained aloof from the struggle whereas their colleagues were being slain and were forced to flee.

> "In the meanwhile the detachment of the Scholae, despite the fact that they saw the retreat of their colleagues, did not even think of rendering them assistance as is incumbant on soldiers, but remained motionless, thinking that in this manner they would remain unharmed by the enemy. When the enemy forces returned however, and saw this detachment alone, standing by motionless and without any courage, they defeated it very quickly slaying many of them and forcing the remainder to lock themselves up in the military encampment. They took away their banners and some of the Saracens descended from their horses, beheaded the slain (Byzantine) soldiers and sent off the heads as trophies to the emir of Aleppo. At that time I did not fear for my life so much as I reckoned the greatness of the cowardice, of the stupidity, and of the debasement of the Rhomaioi. For while the Rhomaioi underwent such destruction in front of their military camp, none of the other detachments and none of their officers moved to defend them, as they all remained actionless tending to their daily affairs as though they were encamped on friendly soil. The battle which their colleagues were waging for their very lives and their struggle did not at all distrurb them"[32].

Romanos, on being informed, returned from the siege of the tower with his Kappadocian troops and condemned the army for its incompetence, not the last time that he was forced to condemn the military cowardice of the Byzantine

32. Attaleiates (Bonn), 112-113; Attaleiates (Polemis), 208-209.

armies. That night the Byzantine army spent sleepless hours in fear of what the morning would bring, and with the spectre of the disobedience of the Armenian contingents which threatened to leave and refused to carry out their duty of posting the night guard. At the third hour, and unannounced by trumpets the emperor carried out his plans to attack the Arab armies. The front line of the Byzantine army managed to carry the battle and finally the Arabs broke and fled. In the flight of the Arabs the Byzantines managed to kill and to capture a number of the enemy. And here Attaleiates brings yet another criticism which is both tactical and strategic, and indicates once more Byzantine incompetence:

> "But the pursuit did not last long and thus the Rhomaioi lost, finally, the opportunity to score a significant and glorious victory. For the Arab horses have the ability to run only for a limited period as they do not have the stamina for longer distances. At that very moment the Rhomaioi would have been able to strengthen themselves by this weakness on the part of their enemies and thus to score a very significant victory, then exactly by imperial order they turned back from the pursuit, thus detracting from the importance of the victory, being satisfied with the mere routing of the enemy"[33].

Attaleiates had seized both the nature of the tactical advantage that emerged from the lack of endurance of the Arabian horses and hence the basic weakness of the Arab army, he then attaches this tactical observation to the political consequences of the failure of the emperor to understand that the purpose of war is to destroy the forces of the enemy, for if they are not destroyed they will return another day and so the victory was wasted and all the deaths of the Byzantine soldiery were in vain. This leads him to a very fundamental observation on the incompetence of the Byzantine leadership, both emperors and officers, in matters of war:

> "From all the above I have ascertained that today's Rhomaioi are not in a position to exploit circumstances (occasions), nor are they capable of ordering their units in appropriate sections in the army, nor are they able in a difficult war to judge every single thing sensibly, nor are they able to evaluate the opposing forces. In contrast they apply to all foes the same standards irregardless whether it is a question of powerful or weak enemies, or it is a matter of toparchs. Why did we become fearful then and did not continue the pursuit of the chieftain of Aleppo after he fled? The emperor, with the remainder of the army was keeping the rear guard and he could have allowed his troops to pursue the enemy until he reached

33. Attaleiates (Bonn), 114; Attaleiates (Polemis), 210-213.

> Aleppo. There they would have terrorized the inhabitants and they would have taken the city for they would have destroyed the major part of the enemy's army during the rout and pursuit. And I have since been informed that the inhabitants were prepared to surrender the city on terms to the emperor, for in the continued pursuit all their youth would have been destroyed. For the latter had set out, on foot, encouraged by the earlier victory of the Saracens, in order to take the military camp of the Rhomaioi. But these days our emperors and leaders lead our victories to an inglorious end, allowing our foes to boast since they (our emperors and leaders) are not in a position to evaluate the leaders of the foes and their forces. So our leaders who do not vanquish our foes by carrying out the pursuit until the very end, it is they who are responsible for the fact that the lands of the Rhomaioi pay taxes to the barbarians or because they now graze their flocks on our lands. Thus on the bases of our shortcomings are being fulfilled the desires of the enemies"[34].

Attaleiates proceeds to the narration, in considerable detail, of the course of Romanos' second Anatolian campaign, that of 1069. Once more he underlines the emperor's failure as a military strategist and the inferiority of his armies as the dominant features of this portion of the narrative. At the very onset of this second expedition Romanos was faced by the rebellion of the mercenary chieftain Crispin when his Norman followers began to raid Byzantine Mesopotamia and to inflict great hardship on the district's Byzantine inhabitants. Once the matter had been settled, and Crispin pardoned, the emperor proceded, with his army, to Kaisareia and then to Anatolian Larisa[35]. Upon news that a large Turkish army was carrying out destructive raids the emperor sent out a portion of this army to halt the Turks, but they failed and returned to the main body of the army. The two portions of the army now reunited the emperor advanced and decided to encamp at a new point. But contrary to prevailing military procedures he decided to unload the pack animals before the trench of the encampment had been dug and prepared. This proved to be an unsound procedure as the Turks had previously occupied all the surrounding heights and seeing the Byzantine army now in an awkward position they attacked it. Romanos managed to muster much of the army for battle and succeeded in repelling the attackers and even in taking captives both soldiers and a distinguished Turkish leader. But upon the semi-rout of the Turks the emperor signalled no pursuit, allowed them to retreat and depart, whereas he

---

34. Attaleiates (Bonn), 115-116; Attaleiates (Polemis), 212-215.

35. Attaleiates (Bonn), 123-125; Attaleiates (Polemis), 224-229.

stayed in the new camp sight for three days not only allowing the defeated Turks to retreat in some order but to reform.

After the three day halt at the new camp site, the army moved to a new encampment one day's distance from Melitene and the emperor there conceived a new plan for dealing with the marauding Turkish army. His plan called for the division of this army and the termination of any major campaign in Asia Minor reasoning that as the Turkish army was now too far away to be pursued, he would leave one portion of the army in place, and he would return to Constantinople with the rest of the army retiring from the field of action for its winter quarters[36].

Attaleiates, present throughout the duration of the second Anatolian campaign and a member of the advisory council of the emperor, describes the emperor's plan as both unacceptable and extremely dangerous:

> "After this plan had been approved, Diogenes thought of the judges of the army and summoning us alone he laid open the plan and asked for our opinion .... Whereupon my colleagues also praised the opinion of the emperor in this matter. Only I remained silent. When the emperor perceived this, he demanded especially that I should speak and to express my opinion. I then alleged that it is not possible for me to express something contrary to the majority opinion and to prevail, and should I even attempt such a thing they would criticize me as the version of the majority will prevail. But the emperor continued to urge me, in a constant and persuasive manner, to express my opinion, conjuring me in the name of God. Giving in finally I said that from the beginning this plan does not satisfy me adding that the enemy have not been completely destroyed in war. For the darkness of night had quickly fallen (after their rout by the emperor), the darkness had saved them and the three day delay of the beginning of the emperor's pursuit had lifted their fear of the emperor. This is evident as they did not abandon any of their booty even though they had battled with us beforehand, and by the fact that we were able to capture only a small number of them in no case numbering more than one hundred men. Thus it is demonstrated that their army suffered insignificant losses and thus such minor losses could not begin to defeat/destroy such an army. For very quickly the soldiers recover their strength and are again ready to make war. For these reasons the leaving of a portion of the Rhomaic army here, cut off as it will be from the remainder of the army and the emperor, will greatly raise the courage of the enemy to the same degree that the Rhomaioi will become cowardly, and they will easily defeat our men. Further, the Rhomaioi have become fearful beforehand, dare to fight the enemy only when they see the emperor fighting bravely

---

36. Attaleiates (Bonn), 125-128; Attaleiates (Polemis), 230-235.

with them, and so the danger will be fatal if the Turks succeed in defeating our army and turning it to flight. For the Turks will then not desist to attack us as well (the portion of the army that would have departed for Constantinople) obtaining thus a glorious victory as they would find us scattered about and each soldier concerned only with his personal affairs. I (Attaleiates) added also the following: what reason is there, o emperor, that finding ourselves in mid-summer we should allow our enemies to remain on Rhomaic land and that we should give ourselves over to the pleasures. Is it not better that we should undergo hardship now so that we may prosper in the future? Why do we not besiege and take the city of Chliat and those villages which belong to it? In this manner the soldiers would take much booty and will show greater eagerness. In this manner will our enemies also be depressed, these towns will be added to the Rhomaic state, our forces will oppose successfully the enemies and the raids of the Turks (which are carried out by small bands) will be halted. Further these lands will no longer be used as bases for raids and for provisioning, but they will be converted into enemy lands which are hostile to them, and the road which leads to the province of Mesopotamia will no longer be accessible"[37].

The rest of the narrative concerning the defeats and seemingly mindless wanderings of the emperor and defeats of the army during this second campaign are numbing. The emperor at first accepted the change in general strategy proposed by Attaleiates. But as he advanced toward Chliat he changed his mind and reverted to the first proposed strategy. So he divides the army placing one part under Philaretos and he moved toward a more mountainous area, Anthies, to camp with the rest of the army. The section that was divided from the main part of the emperor's army was defeated and routed by the Turks, as Attaleiates had warned beforehand. Eventually the emperor encamped at Kelesine. Soon however news and rumors arrived that the other section of the army had not only been defeated by the Turks, but that the Turks had slain many of them and the others had fled to the Taurus mountains.

"For the Rhomaioi had been frightened by the Turks, and when they were separated from the emperor and the remainder of the army ... they were terrified of the Turks and fell into a panic and so they followed the emperor's trail abandoning those lands which they had been posted to defend ... . As they fled the Turks followed closely their path and so these soldiers, displaying no courage or dignity whatever were turned into shameful flight, avoiding battle, and poured out the Taurus mountains[38]".

---

37. Attaleiates (Bonn), 128-131; Attaleiates (Polemis), 234-239.

38. Attaleiates (Bonn), 134; Attaleiates (Polemis), 240-243.

The emperor delayed his stay in Kelesine in order to receive and thus to save as many of the routed stragglers of the defeated portion of the army as was possible. To this Attaleiates adds the not insignificant piece of information. He awaited the stragglers

> "lest the Armenians should find them scattered about and slay them in the wilderness"[39].

Previously the angry emperor held trials in which he condemned the army and the general:

> "In the end no punishment was enforced on anyone. Different opinions and certain proposals were put forth. I (Attaleiates) however condemned the weakness and hastiness of both (the generals and army, or the proposals and opinions? ... probably the latter) and I asserted that aside from the emperor himself nothing can move the Rhomaioi to war, except of course if the occasion should arise for them to disagree among themselves"[40].

The rest of the second Anatolian campaign is marked by the ineffective strategy of the emperor, for the Turkish armies managed to penetrate far west, to pillage and destroy Ikonion and then to return untouched by the inactivity and cowardice of the Byzantine forces. Without delving further into Attaleiates' open criticism of the further strategy of Romanos and his open voicing to the emperor of this criticism in the imperial councils of war one must conclude that Attleiates expresses the belief, and backs it up, that both Byzantine strategy and tactics were deficient, and that the cowardice of the Byzantine armies was by now a fixed characteristic of their military behaviour in the field.

Though the third and final military campaign against the Turkish forces in Anatolia gives Attaleiates an ample, indeed a rich opportunity to talk of tactics and strategy, some of which justify the tactics, at least, of the emperor, a detailed discussion of these will not add anything new to what has already been observed in this particular presentation. The expedition more generally, as well as the battle itself, furnish considerable materials for the further confirmation of Attaleiates' more general observations concerning the inconstancy of foreign mercenaries the propensity of ambitious Byzantines for internal strife even when the external threats to the empire are strong and obvious, and more generally the

39. Attaleiates (Bonn), 135; Attaleiates (Polemis), 244-245.
40. Attaleiates (Bonn), 135; Attaleiates (Polemis), 245-247.

unreliability of Byzantine armed forces, and their, by now, instilled fear of the Turkish armies[41].

The gravest tactical and strategic errors committed led to his ultimate defeat and death. During the course of the civil war that ensued between Michael VII and Romanos and after his initial defeat at the hands of Constantine Dukas in north-central Anatolia, the latter returned to Constantinople and sent his troops to their bivouac. Romanos then turned and ultimately sought refuge in Cilicia. Attaleiates points out the fatal flaw of this strategy, indicating that had he entered Pisidia, Lykaonia and Paphlagonia he would have been able to preempt what remained of the local levies there and so his enemies in Constantinople would have been hard put to survive the military conflict which would have ensued. Indeed Andronikos Dukas was allowed to muster troops and to proceed peacefully and finally passed thru the Cilician mountains unopposed. Even at this last moment the historian notes that the passes are so narrow that had Romanos placed troops there the passage would have been extremely difficult if not impossible[42].

For Attaleiates the unworthyness of the army, the growing audacity of the Turkish chiefs and their armies, as well as their complete entry into the civil strife of the contending political parties in Byzantium as well as a sure knowledge of the conduct of the mercenaries now become fullblown. Early in the reign of Michael two Byzantine armies are quickly defeated by the Turks, Rousel rebels against the empire and defeats and captures the imperial army capturing its leader the Caesar John Dukas and them attempts to use him as a puppet emperor to gain the allegiance of the Byzantines. Michael VII enters into negotiations with the Turks and bribes them to capture and deliver Rousel to him. He had already ransomed the Caesar who had also been captured. Rousel's wife had already ransomed him and so he withdrew from Bithynia and returned east with his Franks. Finally Alexios Komnenos arranged with the Turks to have him captured and then proceeded to ransom him from them[43].

---

41. Sp. Vryonis, Jr., A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, in: St. Lampakis (ed.), *Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.)*, Athens 1998, 225-244; Sp. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, A.D. 1071, in: idem (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle 1992, 125-140.

42. Attaleiates (Bonn), 172-174; Attaleiates (Polemis), 304-307.

43. Attaleiates (Bonn), 183-193; Attaleiates (Polemis), 322-339.

Attaleiates remarks that by this time

> "the Turks had scattered out into all the themes of the Rhomaioi"[44].

He thus condemns Michael VII as he was not concerned with the fact

> "that the attacks of the Turks on the Christians, the destructions of the towns and villages, that the universal disappearance of Anatolia, that the slaughters and enslavements of innumerable people"[45],

had become commonplace. Against this background the Turks now first appeared on the shores of the Bosphoros in Chrysopolis and Chalcedon. By the time of the revolution of Botaneiates the newly arrived Turks controlled entrance to and egress from Constantinople from or to the east.

Attaleiates has made his points clearly. In roughly half a century the quantity and quality of the Byzantine military machine had drastically declined. The larger armies that appeared in the military revolution of Isaac I Komnenos rapidly declined in number and in efficacy. Botaneiates was able to muster only 300 indigenous troops and had to rely on the Turks to ascend the throne[46]. The fiscal proclivities of certain emperors contributed substantially to the decline. Fiscal constriction of military funds induced an alienation of both indigenous and mercenary soldiery, and its effect on armament was marked. As the Turks began to dominate military activity the low morale occasioned by the increasing cut of the soldiers' payments and the insufficiency of weapons and horses was transformed into a state of cowardice and impotence on the battlefield. Further the decline, even in the case of the bellicose and brave Romanos IV, of leadership becomes increasingly apparent. One must pay more attention to Attaleiates' criticism of Byzantine military strategy and tactics as a domain which had drastically failed, as Prof. Tsolakes has long ago identified it.

Can we rely on Attaleiates and his analytical narrative of Byzantine military defeats? Internally his analysis is practical, coherent and borne out by the accepted historical facts. Let us look briefly at the evaluation of the military scene of his contemporary, the bureaucrat intellectual Michael Psellos. In his introduction to the details of Isaac I Komnenos' efforts to reform the state he notes that this emperor ascended the throne at the end of the first internal, political and economic crisis of the Byzantine state:

> "Constantine Monomachos having taken command of the state as though it were some cargo ship which was loaded up to the very last water

44. Attaleiates (Bonn), 198; Attaleiates (Polemis), 346-347.

45. Attaleiates (Bonn), 198; Attaleiates (Polemis), 346-347.

46. Bryennios, 242-243.

line so that it was barely above the flow of the waves, and having overloaded it, he sank it"[47].

He picks up the theme shortly thereafter with certain specific details which are relevant to the present argument:

"He also gave heed to the public taxes. But since I am not composing an encomium but rather true history, (I note that) inasmuch as he relied only on himself as to his policy he therefore did not often attain his goal. His desired policy was not to settle affairs with foreigners by means of war, but rather by the sending of gifts and by certain other favors. This was so for two reasons: so that he might not spend more on the soldiers, and, so that he might lead an undisturbed life"[48].

Though Psellos has set out to panegyrize the Dukas family, and he does so to a repulsive degree, yet in the midst of this panegyric of Constantine X Dukas, he suddenly interjects a firm criticism of the new emperor's military policies:

"But here he commited a grave error, for as the armies were dissolved, the affairs of the enemies waxed greater as did their attacks on us. It was necessary that such absurdity, I mean the taking of a decision without counsel and thought, should be banished from the emperors. However pride, and on the other hand the sensibility of some of the emperors to the flattery of those who happened to be present, to wit that they are competent in all matters, tempt most of the rulers and lead them astray. Thus it is that they consider suspect him who advises on behalf of the good, and conversely they embrace the flatterers and reveal to them their secrets. It was this which tore down the empire of the Rhomaioi and altered its condition for the worse, even though I tried frequently to remove this "illness" from the emperor. But the ruler was self-willed and inexorable on this subject. Let us leave it at that and let our discourse examine his philanthropy"[49].

Psellos, despite his close ties with Constantine IX and Constantine X, does not hesitate to place heavy responsibility on them for the decline of the state, and for their financial neglect of the armies, a condition which opened the gates to Turks and Pechenegs. He is clear on this point and his very statement tends to confirm that Attaleiates, who dealt with the problem in greater detail, is telling us a fundamental fact, and is not relating it because after the fact he was

47. Psellos, *Chronographia* (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, 2 vols., Paris 1926, 1928) II, 117.

48. Psellos, *Chronographia* II, 119.

49. Psellos, *Chronographia* II, 146-147.

looking merely for a cause that would, explain the collapse in the face of foreign attacks.

A brief perusal of the texts of the *Strategikon* of Kekaumenos and of the Λόγος νουθετητικὸς will give us further opportunity to cross reference some of the main points that we saw in some detail in Attaleiates, and which, at least, on first glance, are confirmed by Psellos' *Chronographia*. All three texts seem to agree in placing part of the blame on the frivolous economic policies of Constantine Monomachos, and Kekaumenos agrees with Attaleiates and Psellos on the skimping of military funds among both Monomachos and Constantine X Dukas. Kekaumenos writes specifically concerning the case of Constantine Monomachos' tax policy in the districts of Iberia and Mesopotamia:

> "It would be especially praiseworthy that in all lands to which you might go if you should discover injustices either by the public fisc or by the tax collectors, you should remove them especially in the boundary regions ... . For many lands have been lost because of this and many of them deserted to the foreigners and brought them against the Rhomaioi. Such occurred in the reign of the most pious emperor Monomachos. At that time Servlias came to Iberia and Mesopotamia and by the order of the emperor he inscribed and added taxes which the inhabitants of that land had never ever seen ... and so he caused the inhabitants to desert, en masse, to the ruler of the Persians. And, bringing him with all his army against Romania they filled the latter with countless evils and hardships"[50].

One recalls the brief mention above of the effect of the military policies of Constantine X Dukas on the spirit of the officer corps as well. In this case Kekaumenos describes the individual experience of one of his older relatives. Inasmuch as Kekaumenos mentions the reign and captivity of Romanos IV Diogenes this event must have taken place before that time (1071). The incident is related within the broader discussion of the author as to his views and evaluations of the public bureaucracy and fisc as a career in contrast to the career in the armed forces:

> "Do not desire to undertake service in περισσοπρακτορίαι (collection of additional taxes) and, more generally do not undertake any of the entirety of the services of the public fisc for you shall lose your (daily) bread and you will leave your heirs trouble instead of a good inheritance and they will be in constant upheaval. I shall relate to you a story which my father witnessed and which he related to me. He had as a

50. Kekaumenos, 18.

> cousin the *protospatharios* John Maios, the general, a sensible and energetic man who had a superfluity of all gold coins and of much goods. He decided at that time to take on the responsibility of the ἐπίσκεψις of Arabissos (the tax income). The latter having consulted the former, Kekaumenos' father was attempting to hinder the cousin from this action. At which the general shows him certain mansions of the citizens (of Constantinople) and remarked: "all these houses were built from the tax collections of the public fisc. And so my grandfather (sic-the author has confused the relationship to himself) abandoned the conversation with him and the latter having taken on the ἐπίσκεψις he departed. After a few years he (father-grandfather of Kekaumenos) returned to the city and went to his house to greet him. However he could not find him. The latter's *vestiarites* took my grandfather to the orphanage of St. Paul, and there he saw him seated in a dark room, jailed ... weeping and spoke of his life in detail. He was short 60 pounds of gold, and they had demanded these of him, and that had not survived. However you know that happened to many others who had undertaken such tax service. They became alienated from their offices and their own wealth"[51].

The syndrome of tax farming and departure of military officers to "more" profitable professions as broadly described by Attaleiates is here very specifically described and the one case is utilized to illustrate a much broader phenomenon.

Much has been written about who Katakalon Kekaumenos was. Was he the famous general that took part in the successful revolution of Isaac I Komnenos? Many now think that he was not. But what is, I think somewhat more important, was his background. The late A. P. Kazhdan saw Kekaumenos as a man with a bureaucratic background; G. G. Litavrin, as one of the military aristocracy[52]. There is a considerable thematic variety in his book of advice aside from the constants. The mentality is somewhat less varied: beware of what you say and do as society is replete with treachery and a dog-eat-dog view of survival. Be even handed, do not take dirty money, in your justice speak up for the right but do not punish and admonish too harshly as this always breeds enmity. In family matters act like a despot. Aside from this daily real-politik the author has understood very well the social structure of Byzantium, its economic parameters, and above all its broader politico-military life.

---

51. Kekaumenos, 39-40.

52. The arguments, with relevant bibliography are summarized in the entry, "Kekaumenos", *ODB* 2, 1119, by A. K(azhdan). More generally, Ja. N. Ljubarski, *Michail Psell. Ličnost i tvorčestvo*, Moscow 1978.

The variegation of the thematology centers, in part, about the choices that his son or sons might make in looking for a professional of other life work. He devotes space, unequally to the callings of military life (maritime and army) the bureaucracy (the δημόσιον [public fisc], court advisor and the judgeship), economic endeavor (money lending, estate farming and animal husbandry, tax farming), the church, teacher or philosopher (he also is a heavy advocate of reading books as having a practical and philosophical value), and even a mention of the profession of physician. He seems to be open minded as to which his offspring might pick, with certain marked exceptions. What is striking, however, is that some 45 of the text's 87 pages deal with military life. It is obvious that he has a preference for this and so spends more time describing the advantages and the pitfalls of a military life. Second, as already noted he admonishes his son to avoid bureaucratic positions, especially the purchase of offices and of the office of tax collector. His admonition is clear:

> "Never undertake fiscal service which demands (financial payments). For, you cannot serve both God and mamon. You cannot be both a general and a καλαμαράς ἀπαιτητὴς (rapacious bureaucrat)"[53].

Shortly thereafter the author repeats this admonition to his son:

> "Do not desire to be a πολιτικὸς (civil authority), for you cannot be both a στρατηγὸς and a μῖμος, even though some such do act as both, but as generals irrationally(?)"[54].

Kekaumenos seems to relent somewhat in a passage where he modifies the meaning of πολιτικός:

> "If you are a γραμματικὸς (teacher) or φιλόσοφος, labor so that through your mode and words you will display your Knowledge and study so that your time will not have been wasted. Be οἰκονομικὸς (administrator) and πολιτικός. I do not mean a πολιτικὸς like some mime or comedian, but I mean a πολιτικὸς able to teach an entire city to do good deeds and halt evil in it ..."[55].

Still the modification is unique in the entire text, as in contrast to the attention paid to the military calling. Indeed, a propos of this advice on studies, and indeed on reading he confesses that he has not had a truly "Hellenic" education, but writes in a more homely and realistic fashion. This again separates

---

53. Kekaumenos, 19.
54. Kekaumenos, 20.
55. Kekaumenos, 8-9.

him from the bureaucratic class. His Greek and style are distant from those of Attaleiates, Psellos and Skylitzes[56]. At one point he even inserts that he had participated in a particularly important battle.

If one takes into account not only the *Strategikon* of Kekaumenos but also the shorter Λόγος νουθετητικὸς also written by him, then we see a considerable focus on both the state and payment of the armed forces, their decline, and a concentration of advice what to do in case of defeats, routs, cowardice, and state of equipment. He takes up the refrain early in the Λόγος νουθετητικὸς when he admonishes the unnamed emperor:

> "Mimes and those whom they call πολιτικούς, should you so desire, reward with a few νομίσματα, but not with offices. The ἀξίωμα by its very name indicates worthyness. If you should honor a mime or a shameful person with the dignity of protospatharios, this would be regarded as nothing. I saw many such incidents: judges worthy of laughter ... while other most intelligent and good men who were despised by the emperors, and also good soldiers ... and my heart wailed, unable to bear the injustice"[57].

Then he adds his greater anxiety:

> "Take exceeding care of your soldiers. Do not cut their salaries. The soldier in receiving his pay from you, sells to you his blood. Give dignities to them but not to all of them. Let not those foreigners and Rhomaioi about the imperial (court or Basileia?) be deprived, but let them receive their σιτηρέσια in full on each month as well as their χορτάσματα and their ῥόγαι. Honor them and they will not plot against you. If they are deprived then they will leave for the region from which they can be satisfied, and they will become your devoted enemies ..."[58].

In the *Strategikon* he advises his son, should he become a general:

> "Always require your soldiers above all to have good horses and to have enough war chariots all of them shining, as well as appropriate saddles and πέδιλα"[59].

He states that without the above certainly the soldier will seek his salvation through flight on the field of battle.

His narrative joins the situation of the army with the complete decline of the navy:

---

56. Kekaumenos, 75-76.
57. Kekaumenos, 94.
58. Kekaumenos, 94.
59. Kekaumenos, 21.

"Do not allow your army to be dissolved and impoverished, for you will yourself then be impoverished and you will make yourself very unhappy. The army is the glory of the emperor and the power of the palace. If the army no longer exists then the fiscal treasury ceases to exist, but there exists he who wishes to oppose you. Struggle so that the fleet will always be in a vigorous state and that it has whatever is needed. For the fleet is (also) the glory of Romania. Strive to give the fleet officers that will be above any gift and bribe. For if the leaders of the fleet are gluttonous and takers of gifts listen to what they will do. They will allow soldiers to be exempt from military service receiving from them not as many νομίσματα as they wanted them to give for the extraordinary levies of the fleet, but twice as much and the ship (of the navy) becomes deficient .... Thus if the oars are missing, the long ships will not sail well. And the naval leaders do yet another thing in receiving gifts from the soldiers (on the boats). They give them the right to appear unarmed, and thus when the clash with the enemies, what am I saying ... clash ... they do not even come within sight of the enemies, they flee, and become a disgrace of the Rhomaioi. In coming to the islands, on the pretext of carrying out patrols, they do nothing else but they gather, from the Cylcades and the two continents wheat, barley, cheese, wine meats, olive oil, many νομίσματα and whatever else the islands have. They do the same thing in Cyprus and Crete"[60].

The author beseeches the emperor to put an end to this dreadful state. Clearly we see the decline of the armed forces, the very corruption of the officers who turn military service into a source of personal profit, the lack of proper armament of the soldiers, and finally the monetarization of military service by the officers themselves.

Kekaumenos also broaches the subject of strategy and encampment of the armies:

"If you have a small army place it rather in invisible but strong places ... if you have a strong army camp, as was said above, in conspicious places but outside of forests. Avoid muddy sites which have a bad smell for it is from the latter that illnesses arise. The ancients have said that the army should not make its camp in the same place for many days, for there arises the smell from which sickness is generated"[61].

The crucial importance of picking a proper site and for not camping too long in the same site are both crucial in the military science and tactics of the

---

60. Kekaumenos, 101-102.

61. Kekaumenos, 11.

Byzantines and help us to, understand the defeats that issue from ignoring the principle of timely and strategic establishment of the κατούνα (the military camp). Also we can understand better why every three days or so we see Romanos IV moving his military camp.

> "If you go to war against a foreigner or fortified κάστρον, first camp and establish your army in the κατούνα (camp), each in his order .... Now having established your army and having rested it, then if you desire, advance to war .... Listen to what befell those who refused to heed this rule .... The leader of the Bulgarians came to besiege the city (of Thessaloniki) with a large army, but he did not first pitch his tent or set his army in a convenient place, but so soon as he arrived with his τοῦλδον (supply train) and having approached the walls he began to wage war. But his army was wearied from the effort and hardship and this dissolved and fatigued them on the road... . And not (first) having pitched camp they were dizzied going back and forth, one was seeking water, another wished to rest his horse, and yet another wished to recover from all this. Those inside the fortifications (of Thessaloniki) having seen them (Bulgarians) wandering about in disorder suddenly attacked them and immediately turned them to massive flight. Some were slain, others perished from thrist and from the scorching heat. The remainder having been driven like sheep were captured in a μάνδρα (sheepfold). And Alousianos, that marvelous warrior, fled alone, having flung aside his shield and armour"[62].

Then Kekaumenos turns to Byzantine examples of the consequences of first establishing the κατούνα and of resting the army before engaging in battle. He refers to the example of the disastrous defeat of Constantine Rhaiktor whom Constantine Monomachos had sent to attack the Pechenegs (the example already described above from the text of Attaleiates).

> "He (Constantine the Rhaiktor) having arrived and having taken courage from that large army, he did not pitch camp or his pavillion and he did not rest his fatigued army, but he immediately attacked them (the Pechenegs). And the Pechenegs leaping out from their rest, boastfully arranged themselves against them (the Byzantines) .... The Rhomaioi and their horses were troubled, some from the fatigue of the march, some from the heat and thirst, and so they were unable to resist even a small attack, but were immediately routed and their took place a great slaughter"[63].

The insistance of Kekaumenos on proper tactics and strategy, and the consequences of failure to do so, are interrelated to two other subtopics in the

---

62. Kekaumenos, 22.

63. Kekaumenos, 22-23.

Strategikon: the desire to save the army, and to protect it from the dangerous consequences of defeat, i.e. the spread of cowardice and fear. Indeed he includes special sections on fear and cowardice, a subject which brings us back to, and helps confirm Attaleiates who also speaks of the growing cowardice, fear and unreliability of the Byzantine soldiery.

Kekaumenos warns his son:

> "Do not despise your foes as foreigners for they are logical just as you are .... Do not be frightened by the unexpected but remain unshaken as the army will be inspired by you. If you should become frightened who will assist and encourage the army? Be always on guard against your foe"[64].

The saving of the army is a central thought in Kekaumenos' military advice, and this concern has to do not only with avoiding military defeat but also its psychological effect on the soldiery:

> "Do not make war before you test the enemy for you will not know in what manner to make war on him. For, if you are defeated, from that time fear will descend upon the army and it will proceed only in cowardice and fear .... Strive to save your army"[65].

The author turns his full attention to the psychological consequences of a military defeat of the army in a special section:

> "Those who have written on the subject of the general ordained that if an army is defeated, it shall not issue forth to battle for three years. And well did they ordain this so that this fear might exit from hearts, and this until the defeat should be forgotten. And I say to you that if you are defeated, and I do wish that this does not happen, if it is possible at that very hour that is the day of the defeat gather, if you are able, even one-fourth of your army, do not fear as those who are rabbit-hearted, but having taken those you gathered, attack the enemy. Do not attack him head on, but first from the rear or from the flank, suddenly and unexpectedly, either on the very day of the defeat or that night. And I am persuaded, if God were willing, that you will destroy the enemy and completely efface him"[66].

What is noteworthy here is that the Byzantine military science of the day had to deal with a large-scale problem: the frequent defeat of Byzantine military forces by the Pechenegs and the Seljuks which increasingly imbued the By-

---

64. Kekaumenos, 12.
65. Kekaumenos, 10.
66. Kekaumenos, 15.

zantine armies with fear, cowardice and military unreliability. Thus Kekaumenos has summarized this experience and has advised that defeated armies are useless for three years, a general principle that we see illustrated by the accounts of such defeats that we have seen in both Attaleiates and Skylitzes. Kekaumenos says it was an old practice.

The effort has been made in this short essay to analyze the question of how the three most important contemporary observers of Byzantine internal and external affairs and history saw the evolutions during a significant portion of the eleventh century. All three were involved in various aspects of this historical evolution and there is no doubt that they saw this period as one of a serious crisis which led to catastrophe. Attaleiates describes what he clearly saw as the semi-collapse of the military system, its economic parameters, and the effect that all this had on both the quality and quantity of the armies and on their fighting morale. Psellos clearly feels that it was the fiscal policies of certain emperors that fed into and stimulated the collapse of the armies. Kekaumenos is clearly aware of the specific problems leading to the decline: the cutting of military salaries and military provisions, the corruption of the leaders of the fleet who for money disarmed the soldiers on the boats, and who deprived the fleet of large numbers of oarsmen. All this finally led, he says, to the conversion of the military fleet into a corrupted commercial flotilla used to exploit the islands and both continents of economic resources.

The observations of these three independent observers do not merely, as has been suggested by some, constitute an after-the-fact attempt to explain the collapse of Byzantium in the late eleventh century. These explanations, when isolated and analyzed one-by one, are confirmed by the total effect and outcome of these ills and corruptions: to wit, the loss of most of Asia Minor, the cutting off of all revenues there from the everpresent semi-anarchy in the Balkans due to the Pechenegs. What is needed, at this point of analysis, is a new economic analysis that will tie into the texts of the above three authors both the broader economic background and content, and the evolution in official government fiscal policy, the sale of offices, of tax farming and of the growing use by the state of state resources to insure military and civil service. The background has already been laid for such an analysis by the brilliant book of our late colleague Prof. N. Oikonomides[67].

67. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996.

JOHN HALDON

APPROACHES TO AN ALTERNATIVE MILITARY HISTORY OF THE PERIOD ca. 1025-1071

Speros Vryonis has published no fewer than three accounts, from different perspectives, which treat the battle of Mantzikert in 1071. In each he examined previous scholarship on the battle and its aftermath, the nature, origins and reliability of the sources, and the context in which the battle is to be understood. In the process he generated a radical re-assessment not only of the events surrounding the battle itself and its course, but of the major sources in all languages[1]. Taking my cue from this masterly oeuvre, I would like in this short paper to attempt a similar re-appraisal of some aspects of our understanding of the years which culminated in the battle of Mantzikert. I cannot hope to undertake a fundamental re-examination of all the sources. But I would like to pose a few questions about how we understand the Byzantine empire in the period from the death of Basil II to the reign of Romanos IV, from the point of view of its military history, with the hope that it might encourage a more careful review, both of the sources for the period as well as of their interpretation.

1. Sp. Vryonis, Jr., *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 96-103 with notes; idem, The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D., in: Sp. Vryonis, Jr. (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic world and the eleventh century*, New Rochelle 1992, 125-140; idem, A personal history of the history of the battle of Mantzikert, in: St. Lampakis (ed.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Athens 1998, 225-244. Other useful literature on the battle itself: J.-Cl. Cheynet, Mantzikert: un désastre militaire?, *Byz* 50 (1980), 410-438; and the presentation of the sources by C. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, *Byz* 9 (1934), 613-642, but with Vryonis' strong critique of this analysis. A somewhat romanticised and not always adequately historically-grounded account can be found in A. Friendly, *The dreadful day: the battle of Manzikert, 1071*, London 1981. Vryonis has now published a detailed account of some of the events immediately following Romanos' capture by the Seljuk leader: Sp. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic sources on the eight day captivity of the emperor Romanos IV in the camp of the Sultan Alp Arslan after the battle of Mantzikert, in: Claudia Sode – Sarolta Takács (eds.), *Novum Millenium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*, Aldershot 2001, 439-450.

It is generally assumed that the defeat of the imperial army under Romanos IV at the battle of Mantzikert in 1071 was the result of a combination of three main factors: (1) the treachery of the enemies of the emperor, both Byzantine and non-Byzantine; (2) a longer-term decline in military effectiveness and efficiency within the empire, reflected in the demobilisation of provincial thematic forces, on the one hand, and the government's reliance on foreign mercenary soldiers, on the other; and (3) the incompetence or poor leadership of the emperor Romanos IV himself. To a degree, of course, these reasons reflect the tendencies and agendas of the sources, in particular Michael Attaleiates, Michael Psellos and Nikephoros Bryennios[2]. In this paper, while accepting the first of these three factors, I would like to question some of the assumptions underlying the other two, and propose rather that the empire's armies were, in reality, still quite effective, coherent and disciplined for much of this time, and that even at the time of Mantzikert the emperor was himself a competent and able strategist and tactician. While I do not think that the picture which currently prevails is entirely inaccurate – far from it – I do think that some greater precision can be afforded in certain respects.

Military effectiveness[3]

In the period from ca. 1025 to 1071, East Roman armies were involved in over 60 campaigns or actions of one sort or another, some forced upon them by hostile attacks, others launched by the emperors or their commanders. Of these battles or fights, including the outcomes of sieges of fortresses or cities, but excluding civil conflicts, imperial forces were victorious in something over 50% of such engagements. But it is noticeable that the number of defeats or losses increases considerably during the 1060s as compared with the three preceding decades, and that the number of victories is greater in the 1030s and 1040s than

2. On all three, as well as the other sources in Greek as well as the other languages, see the detailed analysis and evaluation by Vryonis, *The decline of medieval Hellenism*, and The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D., as well as the further details and literature in A. K(azhdan), *ODB* 1, 229, 331 and 3, 1754-1755.

3. For some general considerations on the army at this time, see J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 303-313; H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert* [Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband 2], Vienna 1991; and J. F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*, London 1999.

thereafter. On a purely impressionistic basis, this is better than for the period ca. 650-720, for example, or in the period following, from about 720-800[4]; and it is worse than during the second half of the tenth century, but about the same for the period ca. 900-950. The first question we should ask is, therefore, what were the reasons for defeats and victories at the level of tactics, military discipline and training, leadership and morale?

The first point to raise is the quality of the soldiers. Here it can be said at the outset that, while there clearly were problems with troop quality and training by the 1050s and 1060s, and while this is only mentioned at the end of the period under consideration, this does not seem on balance to have been any worse in the 1060s than in the 1020s: the number of battles lost by troops who panicked or failed to respond adequately to a particular tactical situation is only marginally worse under Constantine IX or Michael IV than it is under Romanos III, or indeed under Constantine VII more than half a century earlier. Under Romanos III the troops in the Syrian expedition of 1030 showed little courage in the face of a determined but numerically inferior force, and yet this was the army which had only ten years earlier terrorised the local emirs[5]. In the years 1041-1042 Roman forces were defeated twice by only slightly less numerous Norman forces near Cannae and Monopolis, a result of the overconfidence of their commanders (Michael Dokeianos and Boiannes) and an underestimation of the Norman strength, and yet, a year or so later, the same units with additional support, but under the very different leadership of George Maniakes, defeated the Normans[6]. In the late 1040s the Seljuks defeated several Byzantine forces sent to deal with their attacks in Armenia, yet could be defeated in open battle by intelligent commanders such as Kekaumenos or Apokapes (in fact, what could have been a decisive battle of Kapetron, in 1049, was compromised

4. For a useful catalogue of conflicts between Byzantine and Arab forces in the period from ca. 640 to the early ninth century, see R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* [Miscellanea Byzantina Monacensia 22], Munich 1976.

5. Psellos, *Chronographia* (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, 2 vols., Paris 1926, 1928) iii, 8 (transl. Sewter, 43 = *Michael Psellos, Chronographia*, transl. E. R. A. Sewter, New Haven 1953). For the campaign and its outcome, see W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [Byzantina Vindobonensia 14], Vienna 1981, 82-94.

6. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 426, 427.

by the failure of the Byzantine centre, whose commander Liparites was taken)[7]. A similar picture emerges in the West in the fighting against the Pechenegs[8].

Attaleiates' account of the poor state of readiness of the provincial armies, in 1068, is generally taken as an accurate representation of a recently-developed situation[9]. Although Attaleiates uses the term τάγματα of these units, it seems from the context that he means to refer to the units drawn from the military registers of each θέμα, units which had been mustered only very rarely in the preceding years, and when an emperor went on campaign himself – thus, not since the time of Romanos III, in the 1030s[10]. But it is also likely that the reference is to the "regular" core units from the θέματα, units made up of the more experienced, better-equipped and better-trained elements. For if this description applied to the militia forces of the θέματα in general, then it should be stressed that the thematic forces, in the traditional sense of soldiers serving on the basis of a στρατεία associated with a particular property, had been compromised since the reign of Basil II: the offensive field armies of the period of reconquest were recruited on a full-time basis, from both indigenous and foreign sources, paid for at least in part by commuting the στρατεία for cash. Even though the author of the Περὶ παραδρομῆς complains of their treatment at the hands of state fiscal officials in the 950s and 960s, it seems that little was done to improve the situation of the traditional, seasonally-mustered provincial militias[11]. The state of the θέματα in the middle of the eleventh century is, in consequence, not to be

7. Skylitzes, 446, 448-449, 452-453; Attaleiates (*Michaelis Attaliotae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 44-45, 46-47.

8. For example: Skylitzes, 467, 468ff.; Attaleiates, 32-33 (Roman defeats in 1049); Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 35-37 (imperial victories in 1050-1051).

9. Attaleiates, 103,4-19.

10. Indeed, the older "thematic" vocabulary seems to have fallen out of use, an indication in itself of the way in which the armies had been employed since the early eleventh century.

11. G. Dagron – H. Mihăescu (eds.), *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, xix, 6ff. and see *ibid.*, 269-272 (ed. with Eng. transl. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*. Text, transl. and notes [CFHB 25 = Dumbarton Oaks Texts 9], Washington, D.C. 1985, 137-239 [text pp. 144-238]). It is clear that the government kept open the option of thematic recruitment on the traditional pattern, even if it was only rarely exercised, and with questionable results: see discussion and sources in J. F. Haldon, Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations, *DOP* 47 (1993), 1-67, see 60ff. [= *State, army and society in Byzantium. Approaches to military, social and administrative history*, Aldershot 1996, VII]. A letter of Michael Psellos (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita*, ed. E. Kurtz – F. Drexl, 2 vols., Milan 1936, 1941, II, 154ff.) refers to the case of a man who cannot afford the financial burden of supporting the στρατεία, and who requests that he be

ascribed to the emperors of the time, but rather to their acceptance of a tradition of recruitment and maintenance of armies inherited from their predecessors, including Basil II. Even during the tenth century the government had always exercised the option, and with increasing frequency and regularity, of commuting military service for cash, as is well established; and in the eleventh century thematic forces could occasionally be mustered, presumably when manpower was scarce or needs exceeded resources, as was the case under Romanos IV in the late 1060s[12].

We should also bear in mind the fact that Roman writers' pessimism at the failures of Roman arms reflects both the rhetorical context and purpose of the text in question (author's position, vested interests, patronage, time of composition, for example) and an inevitable tendency to compare their own age with a somewhat mythologised glorious past, especially where the deeds of the great soldier-emperors Phokas, Tzimiskes and Basil II were concerned. Skylitzes even claims that the Seljuk Sultan feared to awaken the hostility of the Romans because of the fearsome reputation of their leaders and armies in the time of the emperor Basil II and before. Whether this is true or not, it certainly reflects what the Romans themselves thought their reputation up to this time was like[13].

Discipline among the troops represents another aspect of the same issue, and of the bias or prejudices of contemporary writers. For although the sources speak of poor order and inadequate tactical responses on several occasions, they are contradictory in respect of the value judgements they apply regarding the ability of commanders to maintain good discipline. Nikephoros Phokas and Basil II, for example, are praised for their strict discipline, whereas George Maniakes and Romanos IV are criticised for applying measures which are in practice no harsher than those employed by the former[14]. Psellos notes that one

---

permitted to serve personally instead. The letter supports the other evidence that personal service was still on occasion demanded.

12. For the ways in which the government exploited these options, see Haldon, Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Ceremonies*. Theory and practice in tenth-century military administration, *TM* 13 (2000), 201-352, at 309-322; idem, Military service, military lands and the status of soldiers, 29-41.

13. Skylitzes, 446-447.

14. A well-known example of Nikephoros Phokas' discipline: while on the march against the Arabs in North Syria, one of the infantry, becoming weary, discarded his shield. Having been found out by the emperor, he was ordered to be punished by his platoon commander (λοχαγός): he was to be lashed, have his nose cut, and be paraded around the camp as a warning to others. The junior officer failed to carry this out, however, and when this was discovered by the emperor, the latter

of Isaac I Komnenos' great merits was his restoration of discipline among the field troops, although he does not go into detail[15]. And while Attaleiates expressly mentions discipline as a problem in the decline of military effectiveness in the 1060s, his descriptions of the campaigns of Romanos IV in the later 1060s paint a picture of usually well-ordered, coherent and effective armies[16]. It seems that here, once again, the prejudices, perspectives and interests of the writers are at play as much as any real collapse of discipline although, as we shall see, there is no reason to doubt that it clearly was a major issue from the early 1060s onwards.

Quality of soldiers can be reduced in part, therefore, to discipline. Yet this was always a problem in Byzantine armies – any reading of the historical accounts of battles and campaigns in the eighth, ninth and tenth centuries makes this quite plain. The ability of commanding officers to impose their will on their forces and maintain a strict discipline was, of course, particularly important in the later tenth and eleventh centuries, when the multi-ethnic and polyglot character of the Byzantine armies was especially marked[17]. This was singled out by Attaleiates as an issue, for example[18]. But I would suggest that training and effectiveness in combat was in general no worse than during earlier periods. Psellos comments on the well-ordered battle-line of the Roman forces under Isaac I Komnenos in 1059 when fighting the Pechenegs (the dismay of the Pechenegs at the unbroken line of Roman shields facing their assault is especially mentioned)[19]. The troops under Romanos IV performed tolerably well and often during very trying circumstances during the campaigns led by the emperor in the period 1068-1070. The account of Attaleiates, who was an eyewitness, attests to a considerable degree of discipline and competence, with regularly-entrenched and fortified camps, considerable tactical order, and careful thought for supplies, even in difficult situations[20]. He provides very clear descriptions of the order of march when under attack and of the discipline of the

---

suffered the same punishment: Leo diac. (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828), iv, 57-58.

15. See for Basil's discipline: Psellos, *Chronographia* i, 33 (transl. Sewter, 26); and contrast with Skylitzes, 406 (Maniakes) and Attaleiates 152,21-153,14 (on Romanos IV). For Isaac I: Psellos, *Chronographia* vii, 7-8 (transl. Sewter, 212-213).

16. Attaleiates, 114-116, 126, 160 for example.

17. See Haldon, *Warfare, state and society*, ch. 6.

18. Attaleiates, 112-113.

19. Psellos, *Chronographia* vii, 70 (transl. Sewter, 243).

20. For supplies, see Attaleiates, 117, 126, 134, 140. Examples can be multiplied.

soldiers – when under the command of the emperor Romanos himself – in fending off enemy raids and harrassment[21]. And although he emphasises the lack of trained men available to the emperor at the outset of his campaigns, the measures taken by Romanos IV were in fact entirely normal and can be found at both earlier and later times. Attaleiates describes Romanos as having to mix in the experienced with the less experienced soldiers, in order to provide backbone and solidity to the line. Exactly the same measures are ascribed to Isaac I, who distributed the steady and reliable men among the other units, making promotions and rewarding those of ability appropriately. Basil II similarly made sure that junior and middling officers filled the posts appropriate to their ability and experience[22]. The writers of the *Stratêgikon* and the *Taktika* of Leo VI were equally aware of the importance of stiffening morale and discipline by these means[23]. As I have noted already, it was Attaleiates who complained that it was lack of discipline which led to the defeats of the 1060s and afterwards. And Attaleiates ought to have known, since he was responsible at least in part for the military administration of the empire and accompanied Romanos IV on the Mantzikert campaign[24].

But reading between his lines, we may see that he is actually more concerned with what he, and other Byzantine writers, see as the foundation for good discipline, namely, able and effective leaders, and good morale. In particular, Attaleiates stresses the crucial role of the leader in warfare, noting that whereas emperors from Monomachos had failed to give leadership and to confront the enemies of the Romans, Romanos IV had been able to inspire the courage and tenacity of the troops[25]. And this seems to be another part of the problem in this period, as in earlier times. A study of the history of the eastern Roman army's performance over several centuries makes it abundantly clear that leadership, tactical ability, and intelligent strategic thinking were the basis

21. The march from Hierapolis towards Antioch in 1068, for example: Attaleiates, 116-117.

22. Attaleiates, 104 (new officers and soldiers placed with experienced units or men). For Basil and Isaac, see Psellos, *Chronographia* i, 32, 33 (transl. Sewter, 25-26); vii, 8 (transl. Sewter, 212-213).

23. See Leo, *Tact.* (*Leonis imperatoris tactica*, *PG* 107), iv, 33; 34; 40; and cf. 38 and 39. (A better edition, R. Vári, *Leonis imperatoris tactica* I [proem., const. i-xi]; II [const. xii-xiii, xiv, 1-38], Sylloge Tacticorum Graecorum III, Budapest 1917-1922). Cf. *Strat.* (*Das Strategikon des Maurikios*, ed. G. T. Dennis, transl. E. Gamillscheg [CFHB 17], Vienna 1981), i, 5, for example. (Engl. transl. G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984).

24. For a good account of these campaigns, from 1068-1071, see F. Hild – M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Vienna 1981, 100-105.

25. Attaleiates, 119.

for the empire's military successes. The absence of these qualities was certainly the ascribed cause for disaster and defeat. And while we must again beware of giving causal priority to the perceptions of contemporaries, there is little doubt from many of the accounts ranging over the period from the sixth to the twelfth century that this did indeed play a fundamental role.

There are many examples of the importance of leadership in action. For example, Nikephoros Botaneiates, following a defeat at the hands of the Pechenegs and the break-up of the other Byzantine corps, was able to keep his own forces together in a coherent and tightly-disciplined division, and over a period of eleven days march his way back to Adrianople under constant attack[26]. Officers themselves understood that differences existed between individuals in this regard: Leo the Deacon has the *patrikios* Marianos point out to another high official that John Tzimiskes is the next-best-loved general after Nikephoros, and that the soldiers would follow them anywhere, whereas they would not be so inclined towards himself, competent though he was[27]; while Psellos remarks that the rebel general Bardas Skleros excited a fierce loyalty among his troops. In contrast, and again as noted already, Skylitzes comments that George Maniakes, popular though he was, had a reputation for intemperate and harsh behaviour with regard both to his fellow officers and his soldiers[28]. Both Kekaumenos and Skylitzes remark on the competence, ability or suitability of senior officers and although, once more, personal or other loyalties may often have played a role, there is no reason to doubt that their point of view may often have been well-founded.

When reading accounts of campaigns in the narrative sources it quickly becomes apparent whether or not a commander is competent, regardless of the description or views given by the writer. Skylitzes' account of Romanos III's campaign of 1030 in Syria, and its background, is illustrative, for it is abundantly clear that, on the one hand, the affairs of the region had been neglected during the reign of Constantine VIII, eventually resulting in the *doux* of Antioch, Michael Spondyles, suffering a major defeat, while on the other, and in spite of apparently sensible preparatory measures and planning, the emperor ignored key issues of supplies and logistics. Not only, therefore, did the emperor march into Syria in the summer season when water was scarce, against the advice of experienced generals with the result that the army began to suffer from

26. Attaleiates, 39-43.
27. Leo diac., iii, 37.
28. Psellos, *Chronographia* i, 25 (transl. Sewter, 22); Skylitzes, 406.

dysentery[29]; but in addition the commander of the ἐξκούβιτα, Leo Choirosphaktes, was despatched from the imperial marching camp a couple of days distance from Beroia to scout the enemy positions, but fell straight away into an ambush – I think we may assume a combination of underestimating the enemy and carelessness must both have played a role here. Yet, shortly afterwards, the effective generalship of George Maniakes, and the great hetaireiarch Theoktistos, restored the situation, illustrating the continued effectiveness of the imperial armies when well-led[30]. In contrast with Romanos III, Michael IV's campaign of 1040 was successful because appropriate preparatory measures were taken[31]; while, as noted already, the cohesion and discipline under the effective leadership of Isaac I displayed by Roman troops in 1059 won a battle against the Pechenegs[32]. Likewise, and in spite of his critical remarks on the emperor's character and behaviour at times, Attaleiates' account of the campaigns in the period from his accession up to and including the Mantzikert campaign shows Romanos IV to have been an able and competent commander, taking care to defend his camps, move his troops in accordance with logistical needs, and so forth. Awareness of leadership qualities as well as experience represent a key motif in the *Stratêgikon* of Kekaumenos, and his book of advice is full of examples of poor generalship which led to defeat or disaster. There are many other such examples. The victories won by George Maniakes reflect both his qualities as a leader, his organisational and tactical sense, explicitly mentioned by the sources, and the confidence in him of his troops[33]; the same applied to Katakalon Kekaumenos – his shrewdness, determination and patience in planning are especially emphasised, as when he decided to avoid a full-scale battle with the Seljuk forces in the early 1050s, defeating them by ambushes and surprise attacks[34]. These were not the only commanders of talent, of course – Isaac I and Romanos IV were clearly very able, as were others such as Basil Apokapes, who defeated the siege of Mantzikert in 1047; or Nikephoros Bota-

---

29. Skylitzes, 379ff.; Zonaras (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) iv, 130-131.

30. Skylitzes, 381-383.

31. Psellos, *Chronographia* iv, 43-44 (transl. Sewter, 77).

32. Psellos, *Chronographia* vii, 70 (transl. Sewter, 243).

33. E.g. his defeat of the Arab forces at Edessa in 1031/1032 (Skylitzes, 387); his victory at Messina in 1037 (Skylitzes, 397); his defeat of the Normans in 1042 at Bari (Skylitzes, 427).

34. Skylitzes, 433 (1043 when he defeated the withdrawing Russian troops at Varna); Skylitzes, 438-439 (in 1047, when as *doux Ibêrias* he defeats the emir of Dvin); Skylitzes, 452-453 (in 1054, when he defeats the Seljuks in a campaign culminating in the victory at Kapetron).

neiates, later emperor, who fought the Pechenegs in the Balkans in the 1050s and at Mantzikert in 1071; or again Nikephoros Bryennios (the elder), who with Michael the *akolouthos* was able succesfully to harass and finally defeat the Pechenegs in several encounters in the Balkans and Thrace in the period 1050-1051. Interestingly, the same Michael experienced defeat some time later when fighting under the authority of Basil, the senior commander in Bulgaria: lack of co-operation between the two, forced the Roman forces, suffering from a dearth of provisions, to attempt to withdraw, when they were attacked, caught off guard by the enemy, and put to flight[35].

The question of tactical disadvantage also merits some discussion. It has been suggested that the lack of effective mounted archers on the Roman side, the mainstay of their enemies' armies in the middle eleventh century, played a key role in the defeats suffered by the imperial forces. The Roman armies were not unfamiliar with such tactics and weaponry, although they did not represent the standard Byzantine cavalry soldier, who was reflected rather in the lancers of the provinces. That the Byzantines experienced great difficulties when confronted by effective archery is evident from the account of the victory of the Muslim forces over the emperor Theophilos, in 838, at the battle of Anzen (near Dazimon), when one source at least notes that Roman cohesion and morale were very badly affected by the horse-archery and tactics of the Turk contingent. By the early tenth century the situation does not seem to have greatly improved: in his *Taktika* Leo VI notes the complete decline in Roman archery, and the defeats which were a result, and commends that all Roman recruits practise with the bow. But the description he gives of a mounted lancer/archer is copied directly from the sixth-century *Stratêgikon*, and while it certainly represents some cavalry troops of his own time, is unlikely to have reflected the generality

35. For Apokapes: see Attaleiates, 46-47 (although he later failed to prevent the Pechenegs crossing the Danube and was captured by them in 1064: Attaleiates, 83). For Botaneiates' march, see Attaleiates, 39-43. Botaneiates successfully defeated an Arabo-Seljuk attack against Asia Minor in 1067, even though the newly-recruited Roman force under his command was virtually untrained and poorly equipped (the main Roman division having refused to fight because of arrears of pay and provisions): Attaleiates, 96. The strategy of guerilla fighting introduced by Constantine IX in 1050 was an intelligent response to a difficult situation, and was remarkably successful: see Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473. For the defeat at the hands of the Pechenegs under Basil and Michael, see Kekaumenos, (*Sovety i rasskazy Kekavmena: sočinenie vizantijskogo polkovodtsa XI veka*, ed., transl. and comm. G. G. Litavrin, Moscow 1972), cap. 28; older ed.: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 (repr. Amsterdam 1965), cap. 67; Skylitzes, 475.

in the provincial armies[36]. Further, when imperial horse archers were in action, they seem often to have dismounted to use their bows, as the treatise on skirmishing warfare, harking back to earlier practice, implies[37]. Mounted archery never became a dominant element in the Byzantine army, and was provided for the most part by foreign contingents who were recruited specifically to provide it. Even in the 930s Byzantine forces could be defeated by armies of mounted archers although, as in the sixth century, the intelligent deployment of Byzantine mounted and foot archery against non-archers was usually effective[38]. And the longer-term results were to be seen in the middle of the eleventh century, when the Pechenegs and then the Seljuks were able (although not very often) to break up Byzantine battle formations using traditional nomad tactics. The imperial response was to increase the number of such troops they themselves employed, either hiring them directly as mercenaries or, as in the case of the Pechenegs, having defeated them, adopting them *en masse* under an obligation to serve in the imperial forces on a regular basis. When such mounted archers were employed, then it was often with good results – in 1051, for example, Monomachos transferred a number of units of mounted archers from the regions of Teloukh, Mauron Oros and Karkaron in northern Syria to fight alongside Frankish and Varangian forces under Nikephoros Bryennios against the Pechenegs[39]. In general, however, it appears that while mounted archery did

---

36. For the battle of Anzen: see J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London 1912, 264-265; and W. Treadgold, *The Byzantine revival 780-842*, Stanford 1988, 300-301 and notes. For Leo's remarks on the damage caused by the lack of competent archery: *Tact.*, vi, 5; xi, 49; and cf. xviii, 131. The general recommendation "all Roman recruits up to the age of 40 to be ordered to carry bows and quivers, regardless of the level of skill they have attained" is taken verbatim from *Strat.*, 1, 2,28-30, although Leo's specific point about the decline in archery and the evils which have resulted from it are contemporary, and can be assumed to reflect the actual situation. His description of the mounted lancer/archer: *Tact.*, vi, 1-13 (with certain changes = *Strat.*, i, 3-58).

37. For a discussion of archery in Roman armies after the sixth century, see Haldon, *Warfare, state and society*, 215-217; and for mounted archers dismounting to deploy their weapons: *Skirmishing*, viii, 4, 5; x, 5.

38. As in the opening stages of the battle of Versinikia in 813, for example, where Byzantine archery caused considerable confusion among the Bulgars (Skylitzes, 6,82-90).

39. Skylitzes, 471. For the location of Mauron Oros, originally a small command established under Nikephoros Phokas in the Antioch region, see N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantins des IXe-Xe siècles*, Paris 1972, 355 and n. 381. Teloukh is Dolichê, mod. Tülük, near Germanikeia (Ma'raš): see E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brussels 1935, 127; M(arlia) M. M(ango), *ODB* 3, 2023. Whether these mounted archers were locally recruited Arabs, or mercenaries from elsewhere (possibly Turks) remains unknown.

have a significant impact on Roman armies, it may not have had quite the devastating effect on their tactical cohesion as has on occasion been suggested[40].

Another issue concerns numbers. The defences of the frontiers in the East in particular appear to have been compromised by the withdrawal of troops to fight in civil conflicts. Shortly after the first serious probing attacks by Seljuk raiders into Vaspurakan in 1045/1046 (in which the *doux* of Iberia, Stephen Leichoudes, was defeated and captured), Kekaumenos, who was *doux* of Iberia and achieved a series of successes against the emir of Dvin, was withdrawn to help deal with the rebellion of Leo Tornikios in 1047. The result was a further series of raids in the region, turned back only with the return of Kekaumenos to his command, in 1049, and the arrival of his extra troops[41]. As a result of a shortage of troops, Kekaumenos and the *doux* of Vaspurakan, Aaron, were unable to challenge Turk raiders who were able to take and sack Artze in 1049; although with the necessary forces at their disposal they succeeded in driving the Turks off at the battle of Kapetron in the same year[42].

The lost battles of the period from the 1030s to the 1060s are ascribed by the contemporary or near-contemporary historians to poor leadership or lack of tactical discipline. The inexperienced commander of an expedition under Constantine IX against the Pechenegs in 1049, for example, failed to encamp or rest his troops, with disastrous results[43]; the Roman commander facing the Normans in the early 1040s was twice defeated by his Norman former mercenaries because he underestimated their strength and, according to Skylitzes, could not be bothered to wait until his forces were properly assembled[44]. The Roman attack on Dvin failed in 1044/1045 because the commanding officers allowed their troops to approach in disorder, arrogantly assuming that the Muslim commander could not possibly oppose their far greater force. Instead, the soldiers fell piecemeal and unit by unit into a carefully-prepared series of ambuscades in the fields and vineyards before the city, and eventually into a

40. But see the important discussion of W. E. Kaegi, The contribution of archery to the conquest of Anatolia, *Speculum* 39 (1964), 96-108.

41. Skylitzes, 438-439, 448-454; Attaleiates, 44-47.

42. Skylitzes, 448-454; Matthew of Edessa (*Chronique de Matthieu d'Edesse*, transl. E. Dulaurier, Paris 1858), 83-84.

43. Attaleiates, 32-33; Kekaumenos, cap. 27 (cap. 64, Wassiliewsky – Jernstedt) [although Skylitzes ascribes the defeat to the commander's failure to listen to the counsel of his fellow officers].

44. Skylitzes, 426-427.

complete rout. The situation was saved a few years later by the appointment of Kekaumenos to the post of *doux Iberias*, supported by the *megas hetaireiarchês*, Konstantinos[45]. To judge from the contemporary historians, defeats at the hands of the Turks in 1045/1046, in 1064, 1067 and 1070 were a result of either incompetent leadership, inadequate tactical preparation, or underestimating the enemy[46]; the same can be said of defeats at the hands of the Pechenegs, not only in the earliest raids in 1034 and in 1036 (in the latter, for example, Skylitzes reports that five imperial commanders were captured and two Rus leaders killed), but also later in 1049, 1051 and 1064[47]. Yet, good leadership, sensible tactics and well-disciplined troops won important victories over both Seljuks and Pechenegs in 1047, 1054, the years between 1050 and 1052, 1059, 1065, 1067 and 1069, although several of these were then compromised by the actions of incompetent subordinates. A typical case is illustrated by events during the campaign of 1068, in the Melitene region. Here, the emperor was let down both by the military governor of Melitene, who failed to take appropriate measures against an Arab counter-attack into Roman territory – even though Attaleiates reports the soldiers as keen to give battle; and by unit commanders at Hierapolis, after it had fallen to the imperial forces, who failed to maintain tactical discipline when facing Arab and Turkish sorties against their prepared positions, allowing themselves to be drawn out and then defeated piecemeal[48]. The same happened again, in 1069, when the *doux* of Antioch permitted Turkish raiders whom the emperor was pursuing to escape the trap he had prepared[49].

But even with competent generals success could not be guaranteed, of course, for there remained the question of degrees of co-operation between senior commanders. A good example is provided by the failure of Katakalon Kekaumenos and his senior officer, Nikephoros the *rhaiktôr*, to agree on tactics before the battle of Dampolis in 1049, which produced a major Roman defeat[50]; or by the case of the general Konstantinos Liparitês, whose army was heavily

45. Skylitzes, 437-438.

46. See Skylitzes, 446; Attaleiates, 44, 80-82, 93, 139-140; Bryennios (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975), 147.

47. Skylitzes, 397, 399, 467, 475-476; Attaleiates, 38-39, 83.

48. Skylitzes, 448-449, 452-453; Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 78, 96, 105ff., 137ff. Melitene in 1068: Attaleiates, 107-108; Skylitzes Continuatus, (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση [Ioannes Skylitzes Continuatus]*, ed. E. Tsolakes, Thessaloniki 1968), 127-128; Hierapolis: Attaleiates, 111-113; Skylitzes Continuatus, 129-130.

49. Attaleiates, 137-138; Skylitzes Continuatus, 136-137.

50. Skylitzes, 468-469; Attaleiates, 32-33.

defeated near Adrianople in 1050 as a result of the failure of the divisional commanders properly to co-operate and support one another[51]. Of greater strategic significance was the failure of the Roman commanders in the East under the doux of Vaspurakan, Aaron, to follow Kekaumenos' advice to follow up a small-scale victory over local Seljuk forces by taking the war into the Turks' own territory. Instead, Aaron and the other leading officers decided to sit tight and fortify their strongholds, awaiting reinforcements and trusting in the Turks' unwillingness to engage in siege operations. This was to prove a fatal mistake, for it exposed the inner regions of the Roman eastern provinces, and beyond, to fast-moving parties of Turk raiders, losing the Romans both the initiative and the upper hand in terms of morale[52]. Examples can be multiplied[53].

Yet, it is sometimes difficult to judge the reasons for decisions taken by leaders, and we should be careful to examine the texts when they draw their own conclusions about such matters. Attaleiates is very critical of Romanos IV for his failure to press home his advantage in battle on a number of occasions during the campaign of 1068, for example, in situations where the enemy forces were on the run but the Roman pursuit was either half-hearted or limited. But it may well be the case that Romanos was being careful: the relative lack of discipline which seems to have affected the troops at this time may well be the reason for his refusal, fearing a possible ambush or a feigned retreat. Roman forces were frequently caught out by such tactics, illustrated by the defeat suffered by Manuel Komnenos in 1070 near Sebasteia, where the feigned retreat of the Turks caught the pursuing Roman troops in disorder, and resulted in a significant defeat, including the capture of Manuel himself[54].

One of the results of poor leadership, frequent defeat and inadequate resources is, of course, a collapse in morale. Morale is a crucial ingredient for victory, yet it seems that the morale of the imperial armies collapsed during the 1060s. The reasons for this are many, and I have referred to several already. In addition to these, however, it is also clear that the government at Constantinople neglected that fundamental element in military affairs, namely the pay and

---

51. Skylitzes, 470; Attaleiates, 34.

52. Skylitzes, 450.

53. For other examples of divided opinion in the high command, see Haldon, *Warfare, state and society*, 212, 230.

54. Attaleiates, 114 (and a similar criticism is implied in his account of the campaign of the following year: ibid., 127-128). For Manuel Komnenos' campaign, ibid., 139-140; Skylitzes Continuatus, 139-140; Bryennios, 147.

emoluments of the soldiers, a failure that was all the more significant in an army which consisted primarily of professional or mercenary soldiers. This seems to have been a major factor already by the time of Isaac I's accession in 1057 (he is reported to have made up the arrears of pay of the army), but certainly became even more serious during the reign of Constantine X (1059-1067); and fiscal interests were certainly in part responsible for the standing down of the locally-recruited forces in the territories under the doux of Iberia in about 1054[55]. The considerable arrears of pay owing to the troops assembled from Antioch and other eastern commands in 1067, resulted in their refusal to obey orders and dispersal to their bases and homes. The newly-recruited troops raised by the government to replace them were neither properly trained nor equipped and were hence, useless; and it was only with his own retinue and local forces from Antioch that the commander, Nikephoros Botaneiates, was able to achieve anything at all[56]. Indeed, one of the most obvious causes of discontent among the soldiers, of reductions in numbers, efficiency and discipline, is the parsimony of the government, especially under Michael VI and Constantine X, a feature emphasised by all the Byzantine sources and in particular by Attaleiates and Skylitzes. Combined with the alienation of senior officers which resulted from the policies of Constantine X in the early 1060s and during the brief reign of Zoe, in 1056-1057, this seems to have proved fatal for the effectiveness and morale of the armies at this time. And in spite of the efforts of, first, Isaac I in the period 1057-1059, and then, of Romanos IV in 1068-1069, the situation seems to have been virtually beyond recovery[57]. Attaleiates makes this clear in his account of events in 1068, when he makes very apparent the dependence of the troops' morale on the presence of the emperor in person[58]. Indeed, his whole history of the campaigns of 1068 and 1069 emphasises the important position of the emperor as leader, and contrasts it implicitly with the failure of subordinate senior officers to take the initiative or to inspire the confidence of their soldiers.

---

55. Attaleiates, 44-45; Skylitzes, 476; Kekaumenos, cap. 20 (cap. 50, Wassiliewsky – Jernstedt); and Attaleiates, 60 for Isaac's payments to the army.

56. Attaleiates, 95-96; Skylitzes Continuatus, 120-121; Zonaras iv, 203.

57. For Isaac's attempts to reform the armies and bring order to the military, see Attaleiates, 60; Psellos, *Chronographia* vii, 8 (transl. Sewter, 212-213); and for Romanos IV, see Attaleiates, 104.

58. See the description of the events following the failure of the troops to work together or help one another outside Hierapolis, and the change which occurred once the emperor took command in person (Attaleiates, 113-114; Skylitzes Continuatus, 129ff.).

The combination of determined enemies, poor morale, arrears of pay and sometimes incompetent leadership produced by the later 1060s a frequently catastrophic lack of confidence among both rank and file and officers. Attaleiates remarks that Roman troops were even terrified by the sound of the enemy voices[59]. Carelessness, arrogance, underestimating the enemy, failing to take appropriate measures according to the nature of an enemy, as well as insufficient tactical order and training are all aspects of the failures which the Byzantine forces experienced in this period. Yet, there are as many examples of good order, good leadership, and intelligent tactics to suggest that the quality of the armies was not fundamentally different from that of the preceding half century, or at least, that it was not different enough to serve as the main explanation for ultimate defeat. In a different context, it may be that the combined effects of these problems would have had different results. But the situation of the empire in the period after the death of Basil II gave a very specific direction to these developments.

The context: strategy in the 11th century

During the eleventh century, the confidence, wealth, international respect and military pre-eminence of the eastern Roman empire, generated by the wars of the later tenth century, seems to have produced an attitude at Constantinople at least that peace, established by successful warmaking, had been secured. There was no longer a need for large and expensive armies. The sentiments reportedly expressed by the empress Theodora, reported by Psellos – that the empire's barbarian neighbours were afraid of Roman power, and that both east and west were now subject to Roman authority – nicely encapsulate such views. The constant coming and going of foreign embassies and potentates would have reinforced this perspective[60]. From the political ideological perspective, this was a welcome state of affairs, for the emperor's epithet as εἰρηνοποιός, "peacemaker", reflected important Byzantine values and stressed the positive, philanthropic concerns which the Christian Roman emperors should seek to

59. Attaleiates, 79; Skylitzes Continuatus, 113.

60. For a valuable survey of Byzantine diplomatic activites and assumptions in this period, see J. Shepard, Byzantine diplomacy, 800-1204: means and ends, in: J. Shepard – S. Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, Aldershot 1992, 41-71, with the author's remarks on the shift from a diplomacy of dominance to one of supplication which occurred in the 1060s and afterwards (55ff.). For Psellos' report, ibid., 65 (in *Michaelis Pselli Oratoria minora*, ed. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 3-4).

implement in their governance of the chosen people and their expansion of imperial power, influence and prestige. The Byzantine preference for peace could be portrayed to foreigners, whether barbarian or not, not as a weakness, but, on the contrary, as a sign of imperial strength of purpose and divine support – this was, at least, the view that Byzantines wanted others to have –, and was their own view of themselves. And while such attitudes are frequently repeated in rhetorical texts, of course, they are constant elements in historians' accounts of the reigns and characters of various emperors[61].

The strategic arrangements for the empire's defence had evolved very rapidly during the tenth and early eleventh centuries, moving a long way from the older so-called "theme system" (which, I would argue, was neither thematic nor a system) towards a model organised around principles of offensive warfare. The final stage of this development commenced during the middle of the tenth century. Following a series of successful campaigns on both the eastern and Balkan frontiers, a whole range of new military districts under independent commanders was established. To begin with, this entailed upgrading former κλεισοῦραι to the status of θέματα, along with the incorporation of new regions as θέματα. But these new military districts were generally quite small in extent, centred on a particular fortress and a clearly delineated geo-political entity, and placed under officers often referred to as "lesser" *stratêgoi*. Along the eastern frontier they were called "frontier" or "Armenian" themes, because Armenians made up a substantial portion of the populations who were indigenous to the regions in question or who had migrated there. This nomenclature also served to differentiate them from the older "great" or "Roman" θέματα[62].

The stationing of ever larger and militarily more effective detachments of the imperial τάγματα and mercenary units in a broad band of fortified centres, most the headquarters of newly-established small θέματα, brought further

61. For peacemaking as a facet of imperial virtue, see Haldon, *Warfare, state and society*, 21-27; and, for example, Anna Komnene's statement in *Alexiad* (*Anne Comnène, Alexiade*, ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937, 1943, 1945), xii, 5 (transl. Sewter, 381 = *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, transl. E. R. A. Sewter, Harmondsworth 1969): "... Alexius ... cultivated peace to an unusual degree; its presence was always and by every means cherished and its absence worried him ..... By nature, then, he was a man of peace, but when circumstances forced him he would become most warlike". Although dating from the early twelfth century, the sentiments certainly reflected a constant value in learned Byzantine attitudes of the period. Cf. Leo, *Tact.*, ii, 49.

62. During the tenth century a considerable movement of immigrants from Armenia proper into south-eastern and southern Asia Minor took place, which led the government at Constantinople to regard these regions as a "lesser Armenia". See Dagron, *Le traité sur la Guérilla*, 239-245; Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 61-66.

changes. From the late 960s, these small military districts were grouped into a series of larger commands, each under a *doux* or *katepanô*, independent of the local thematic administration. These senior officers were given a general authority over the lesser generals across whose regions their military authority was granted.

Strategically, these new commands formed a screen of buffer provinces protecting what had now become the hinterland of the old θέματα, each covering a segment of the expanded frontier, strategically orientated for offensive operations, and independent of one another in terms of their available manpower. Similar arrangements were established in the West[63]. One of the results of this development was, inevitably, the increasing irrelevance of the older thematic militias, which gradually lost most of their martial capacity. Henceforth, the field armies both along the frontiers of the empire and within the provinces were composed increasingly of either mercenary, professional troops or forces sent by subordinate and vassal princes and rulers of the various smaller states bordering the empire.

The appearance and rank of the new ducates illustrates imperial expansion and conquest on both eastern and western frontiers. By the 970s new commands – the ducates of Chaldia, Mesopotamia and Antioch – covered the eastern frontier, expanded to include ducates of Iberia, Vaspurakan, Edessa and Ani in the period from 1000/1045. In the West, the function of these commands is clearly evident in the establishment in the 970s and 980s of a ducate of "Mesopotamia in the West", of Adrianople and of Thessaloniki. After the destruction of the Bulgar empire by Basil II (by 1015), the commands of Sirmion, Paristrion and Bulgaria were also established. Similar commands appear a little later in Byzantine southern Italy – partly associated with the aggressive activities of the Normans in that region – and in the southern Balkans[64].

---

63. For these developments, see N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 125-152; and idem, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, *Rapports du XIVe Congrès International des Études Byzantines* II, Bucarest 1971, 73-90 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, XXIV]; J.-Cl. Cheynet, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *TM* 9 (1985), 181-194; with the discussion in Haldon, *Warfare, state and society*, 85ff., and Table 3.2.

64. See Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 165-168; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 354-363. For further comment on the Balkan context: see D. Obolensky, The Balkans in the ninth century: barrier or bridge?, in: J. D. Howard-Johnston (ed.), *Byzantium and the West c. 850-1200*, Amsterdam 1988, 47-66; and esp. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

The success of the emperor Basil II in destroying the Bulgarian empire and incorporating it into the Roman state, and the achievement of both Basil and his predecessors in recovering large swathes of territory in northern Syria and north-west Iraq, produced a situation in which, paradoxically, the empire was less protected than hitherto from serious external attack. This inheritance has been described by one historian of the period as "a poisoned legacy", since it left the emperors who followed with a series of political and military assumptions which no longer corresponded to the changing needs of the time. Military aggression was expensive, yet also reflected the vested interests of an important social and political group. Attempts to shift policy in this reflect inevitably generated political tensions within the empire's elite and the various subordinate groups and strata who made up their dependents. Relaxing Basil II's stringent fiscal policies caused budgetary difficulties for the government – exacerbated by the irresponsibility of certain rulers. At the same time, while Basil II incorporated new territory administratively, there had not been time by the middle of the eleventh century to do so culturally, so that the empire's multi-ethnic, polyglot and – given the presence of large numbers of Monophysite Armenians and Syrians in the new eastern regions – to a degree multi-faith character was itself something with which previous rulers had hardly had to contend[65].

At the same time, and while several of the buffer states and districts which had protected the frontier previously had now been taken under direct imperial rule, the offensive warfare of this period and its requirements in respect of soldiers, armament, logistics and so forth also had, as we have noted already, substantially eroded the thematic structures which had evolved in the period from the later seventh to ninth centuries. For while the new command structure of ducates and katepanates created a protective curtain of buffer districts between the inner regions of the empire and the frontier zones, military organisation in the newly-established ducates was fragmented and designed to address local threats or respond to the need to mobilise for larger expeditionary offensives. And although this system was by no means based upon a notion of linear defense, but rather of an active defence in depth, the fragmentation of

---

65. The most insightful modern account of these developments is in M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204. A political history*, London 1984, 1-11. For a short survey of Byzantine relations with the various Turkish peoples in the Balkans and Asia Minor at this time, see A. G. K. Savvidis, *Οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸ Βυζάντιο*. Α': *Προ-ὀθωμανικὰ φύλα στὴν Ἀσία καὶ στὰ Βαλκάνια*, Athens 1996; and for translated extracts from the sources, X. Jacob, *Les Turcs au moyen-âge. Textes byzantins*, Ankara 1990.

command around the periphery did have certain disadvantages. When a major threat appeared, it was still up to the emperor, or one of the two commanders-in-chief, rather than a local commander, to assemble an appropriate force and march to deal with it. Typical is the expedition of Basil II in 995, who had to march from Constantinople to relieve Aleppo: the emperor completed the march, which normally took up to 60 days, in a quarter of the time, but under half of his original force actually arrived with him. Similarly, the campaigns of John I against the Bulgars and the Rus' in the 970s relied heavily upon the emperor's presence with his elite units for any coherent response to the threat; that of Romanos III – less successful – in Syria in the early 1030s illustrates the same point[66]. Strategy was thus localised and well capable of dealing with threats of an equivalent status. Most of the successful fighting in the period up to the mid-1040s was of this variety. But such a strategy proved less effective when dealing with major invading armies, except insofar as the principles of guerrilla warfare and harassment were kept alive. And this was a fundamental weakness, since in the event of an attack or threat on more than one front the emperor or commander-in-chief and the main army could rarely get from one to the other in time, without extraordinary efforts. The failure to launch an effective counter-offensive against Seljuk attacks in Vaspurakan and Iberia in the late 1040s reflected the limited manpower and resources available to local officers such as Kekaumenos, the need to gain time to assemble such resources and, above all, the need for sensible co-operation between officers of equivalent status. Against enemies such as the Turkmens this was a luxury that the empire could ill afford. Success in the tenth and early eleventh century, under a series of vigorous military emperors who possessed both the tactical and military know-how to deploy their armies and their resources intelligently thus encouraged the evolution of a system which relied almost entirely on the ability of an individual commander-in-chief and his subordinates to deal with large-scale attacks. While, on the whole, the system of ducates acted as an effective deterrent to most localised attacks or threats of attack, the shock-absorbing strength of the old thematic system, focused on defence and on harassment of the enemy, was allowed to wither away. The resources which had supported it were progressively transformed into the aggressive field armies of the later tenth and eleventh centuries.

66. For Basil's campaign of 995, see J. H. Forsyth, *The Byzantine-Arab chronicle (938-1034) of Yahya b. Said al-Antaki*, Univ. Michigan 1977, 492ff.; for the campaigns and wars of the later tenth century, see M. Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, London 1996, 310-390.

The system of the later tenth and early eleventh century thus evolved as a "preclusive" defence – reflecting a political-military context in which incursions into imperial territory were rare, while permitting imperial field forces to reinforce diplomacy on the territory of the empire's neighbours or enemies. As long as enemies appeared infrequently, or singly, on one front at a time, and in an international political context where the empire's military standing would generally discourage territorial incursions, this was sufficient; and these appear to have been the assumptions made by emperors and their advisors in the period ca. 1025-59. But it was inflexible when confronted by a multiplicity of threats, because the underlying lack of resources did not permit any sudden expansion of armed forces necessary adequately to combat such challenges. The sudden increase in military pressure on the empire in the middle and later eleventh century, combined with internal factionalism and diversion of military resources away from the external threat, was too much for this revised system, and it began to break down.

The nature of the problem is illustrated by several events from the 1040s on. When Maniakes rebelled and marched against Constantinople in 1043, no local or provincial troops were available near the capital, so that Constantine IX was compelled hastily to recruit levies and mercenaries with which to oppose him. During the rebellion of Leo Tornikios in 1047 Michael Psellos, who was an eye-witness to the events, makes it quite clear that, with the eastern field army engaged in Armenia and the western armies having rallied to Tornikios, there were simply no forces to defend the capital. He states explicitly that there were no local, provincial troops at all, nor were there any allied or auxiliary forces available apart from a few mercenaries in the palace guard. The emperor was compelled to recruit a scratch force from soldiers held on various charges in the prisons of the capital, and from the streets, and, to mount a serious counter-offensive, to recall the field army operating in Armenia at the time. When, in 1057, the general Isaac Komnenos marched with most of the eastern field army against Constantinople (only the Anatolikon and Charsianon units remained loyal to Michael VI), only the western army, scattered in the Balkans, the two eastern divisions mentioned already, and a small mercenary force in the capital, was available to the emperor[67].

---

67. Psellos, *Chronographia* vi, 83 (transl. Sewter, 145); vi, 105 (transl. Sewter, 155-156); and see Skylitzes, 438-439; Psellos, *Chronographia* vi, 112 (transl. Sewter, 159); vii, 10 (transl. Sewter, 213-214); Skylitzes, 493-495; Attaleiates, 55 (and cf. 69). For Tornikios' revolt and its results, see Skylitzes, 438ff.

Combined with an effective diplomacy, and the bringing under imperial influence of a further series of buffer regions around the empire's borders, one of the main policies of both Basil II as well as Constantine IX (1042-55), the effects of this situation on the old thematic forces was ignored. In spite of local problems and sometimes tense relations between the empire and the north Syrian emirates which screened its territories from Fatimid power, effective diplomacy continued to work to the empire's advantage well into the middle of the century. Indeed, it has been suggested that it was only in the context established by Basil II's policies that a really effective international foreign policy, by means of which relations with all the empire's neighbours could be regulated, was evolved[68]. If this reasoning is followed, it goes some way towards providing an additional explanation for the progressive transfer of emphasis from military to diplomatic means of foreign policy making.

The extent to which these developments affected the naval θέματα and their military potential remains obscure. The commutation of naval service in the coastal θέματα necessarily meant a reduction in provincial naval resources. At the same time, it appears that emperors, from Basil II on, clearly found it less expensive to call upon allied or dependent states (such as Venice) to provide naval power than to maintain a high-cost standing fleet at Constantinople, with the result that the imperial fleet seems to have been considerably reduced in numbers during the eleventh century. The increasing dependence of the empire on allies, whose interests might one day be hostile to those of the Roman state, has correctly been seen as a major cause of the political-military difficulties the empire experienced throughout the later eleventh and twelfth centuries, in spite of the attempt of Alexios I and then Manuel to re-establish an effective home fleet[69]. Yet, still in the 1030s, both provincial and imperial fleets won a series of victories against hostile fleets of raiders from North Africa, for example, and there is no reason to believe that imperial naval power was substantially weakened before the reign of Isaac I[70].

Basil II seems to have understood both the need for, as well as the dangers of, substantial standing armies in the frontier regions. But by the 1040s the

68. See H. Kennedy, Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid-eleventh century, in: Shepard – Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, 133-143, at 142ff.; and the argument elaborated by Shepard, Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends, *ibid.*

69. See Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 122-135, 136-163.

70. See Skylitzes, 373 (the fleet of Samos defeats an enemy force near the Cyclades in 1028); Skylitzes, 385-387 (Saracen raiding fleets defeated in 1032 and 1033).

sources suggest that a view had developed according to which the system of alliances or buffer states around the empire worked well enough to make a substantial number of the expensive standing forces in the provinces redundant. This is perhaps particularly clear along the northern frontier, at the eastern end of the Danube, where there was no political buffer zone, and where archaeological evidence has been interpreted to mean that the government actively promoted the economic colonisation of the peoples north of the Danube into a Byzantine economic area through trade and commerce. This enabled the reduction of the costs devoted to maintaining the complex system of advance posts and fortresses established at the end of the reign of Basil II[71]. What has often been represented or understood, therefore, as the complacency and arrogance supposedly characteristic of the policy of emperors during the middle years of the eleventh century, was in fact merely the reflection of a different aspect of imperial ideology – peace, a fundamental aim of imperial foreign policy, as we have seen, had been achieved, and the Roman empire could glory in that achievement. Its other aspect was the aggressive confidence which typified attitudes in the second half of the tenth century.

Other factors played a role in forming government policy towards the need to maintain large standing armies, of course. In the first place, the nature of the empire's enemies demanded a different strategic and tactical response. The large, slow-moving field armies bequeathed by the wars of reconquest were simply not suitable to deal with either Pechenegs or Seljuks – it is noticeable that the greatest successes on both fronts were obtained when the empire adopted a more fluid strategy of harassment and counter-raid, in the northern Balkans in the early 1050s, and under generals such as Kekaumenos in the East in the late 1040s. Large standing armies were useless against the Seljuks in the East, for example, and the disbandment of the Iberian forces in about 1053 followed their disappointing performance in the late 1040s (although with Katakalon Kekaumenos at their head they were able to defeat the Seljuks). Indeed,

71. See P. Stephenson, Byzantine policy towards Paristrion in the mid-eleventh century: another interpretation, *BMGS* 23 (1999), 43-66; idem, *Byzantium's Balkan frontier*, 80-93; and, with a slightly different interpretation, P. Doimi de Frankopan, The numismatic evidence from the Danube region, 971-1092, *BMGS* 21 (1997), 30-39. For the organisation of the Balkan provinces at this time - some under direct Roman authority, others administered under Roman auspices by their own lords and local rulers (as in the provinces which later became the central regions of Serbia), see in particular Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, passim; and L. Maksimović, L'organisation du pouvoir byzantin après 1018 dans les contrées reconquises, *ZRVI* 36 (1997), 31-42 (with Fr. resumé, 43), with older literature.

it is entirely possible that this move reflected a government misrecognition of both the potential of such militias and the nature of the enemy threat[72]. On both fronts, the ability of even the best commanders to bring lightly-armed mounted archers to battle in circumstances favourable to the Roman armies was limited – when Isaac I abandoned the policy of raid and counter-raid introduced in the Balkans against the Pechenegs, he was able to notch up very few real successes. The standing down of the Iberian troops may have been the strategic error claimed by Skylitzes, but the revenues raised by commuting the military service owed by an ineffective army may have been seen as a better and certainly more flexible option. A similar policy seems to have been followed somewhat earlier in the Balkans[73]. The events of the campaign led by Romanos IV, in 1068, provide a good illustration. The emperor received news of the Seljuk sack of Neokaisareia while near Sebasteia. He left his baggage and the infantry there and proceeded to chase the raiders across the difficult terrain around Tephrike, finally catching up with the enemy forces after an eight-day pursuit. But he was unable to attack because his troops, which presumably included the heavily-armed cavalry units, and particularly their mounts, were exhausted, having had to struggle to keep up with the lightly-armed and fast-moving raiding force. Only panic among the Turks at the emperor's sudden appearance caused them to flee and abandon their booty[74].

The arguments for reductions in military expenditure were also put forward in the context of dissension and factionalism within the political elite of the empire, with contemporaries crudely, but not entirely inaccurately, describing the struggle in terms of the opposition between a "military" and a "civil" (i.e. Constantinopolitan and bureaucratic) faction. The demobilisation of frontier troops in Iberia, the commutation of military service in other provinces and on the frontier for cash taxes (which were more easily controlled and redistributed according to the wishes of the governing circle at court) had clear advantages for the government, although such measures also resulted in the alienation of the "military" element of the social and political elite from the imperial government[75]. This is a major element in Vryonis' understanding of the

---

72. Skylitzes, 446; Attaleiates, 44. For the disbanding of the Iberian troops, Skylitzes, 476; Kekaumenos, cap. 20 (cap. 50, Wassiliewsky – Jernstedt).

73. See Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, 91-93.

74. Attaleiates, 105-106; Skylitzes Continuatus, 127.

75. For the nature of the provincial and metropolitan elites, see P. Magdalino, The Byzantine aristocratic *oikos*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine aristocracy, IX-XIII centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 92-111; and E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine*

"decline" of the eleventh century[76]. Yet, even the soldier-emperor Isaac I Komnenos, if we are to believe Psellos, recognised that the expense of constant standing forces and constant warfare were too much for the state in the long term, and actively pursued a foreign policy which would enable him to call on vassals and neighbouring rulers for troops, rather than maintain a full standing army within the empire[77].

While the government thus came over the period ca. 950-1050 to rely ever more on professional standing forces, the considerable increase in their deployment has often been seen as a bad thing, the assumption being that the older thematic forces were both more loyal to the empire and their homelands and hence, more reliable, as well as cheaper, than mercenaries. In fact, it can be shown that this is a misleading view. First, the growth in the employment of such forces was an incremental response to a changing strategic context, closely paralleling the stages by which the empire moved between the later ninth and later tenth centuries from a more-or-less entirely defensive strategy to one of aggressive offense. This was a context in which the full-time "professional" mercenaries hired by the empire were both more effective tactically and provided (usually) greater value for money than the cheap but largely ineffective thematic militias, the militarily useful core elements of which were too small to be able to prosecute a long-term strategy of expansion with all its implications (permanent frontier garrisons, rapid mobilisation, constant military readiness and so forth). And it should be borne in mind that many of the empire's core units, including all the imperial τάγματα in and around Constantinople between the later eighth and early tenth century, as well as the small standing elements in each θέμα, were in effect indigenous mercenary units anyway.

Warfare in the Tenth Century [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington, D.C. 1995, 221ff. For thematic soldiers being drawn into the retinues of powerful landlords, see for an example of the relationships of dependence which might develop between local officer-magnates and the soldiers of their theme, N. Svoronos, *Les novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ed. P. Gounaridis, Athens 1994, nov. 5, §3 (126) [older ed. in *JGR* I, 225-226]. See the commentary in P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, 122ff.; and E. McGeer, *The land legislation of the Macedonian emperors. Translation and commentary* [Medieval sources in translation 38], Ontario 2000, 70 (text at 76), where soldiers are taken out of military service into the private service of an individual. Note also Leo, *Tact.*, viii, 26, concerning the secondment of theme soldiers to the personal service of higher officers; and Dagron's comment, *Le traité sur la Guérilla*, 282. More detailed discussion in Haldon, Military service, military lands and the status of soldiers.

76. See *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor*, Ch. 2 (notes 2-6).

77. Psellos, *Chronographia* vii, 50 (transl. Sewter, 233).

Second, it should be remembered that since professional full-time soldiers are usually better trained than the majority of the thematic, provincial militia troops, fewer of them are required to do the same task. The overall quality of men recruited was better, and a much better selection and balance of specialists in particular arms could be made – archers, heavy or light cavalry and so forth. Total numbers of foreign mercenaries were never large, yet they fulfilled extremely effective service for the empire in whatever theatres they were engaged. In addition, as long as they were regularly paid, they were at least as reliable and often more so than provincial levies, if only because they were less closely involved with local or imperial politics – whether they were Byzantine or not played no significant role. And indigenous provincial levies were just as likely as mercenaries to rebel if they were not properly paid or treated.

Third, the use of mercenary troops gave the central government a greater degree of control over its armies, since it controlled the pay-chest and the rate of recruitment, as well as the dispositions of such units. Mercenary soldiers were more dependent on their paymasters than provincial levies and less prone to involvement in local politics. This was an advantage to rulers such as Basil II, for example, who wished to challenge the pre-eminence of the provincial military magnates of the eastern θέματα, or to rulers such as Constantine IX who wished to lessen their reliance upon this provincial elite in military matters as well as political affairs. Of course, things could go wrong, but the mercenaries hired by the empire were generally a loyal and effective fighting force. And when they rebelled or betrayed their commanding general or the emperor, it was usually for quite simple reasons, such as the rebellion of Norman troops in southern Italy in 1040, who were not paid on time by the local commander and whose leaders were also treated with disrespect and arrogance; or, in a political context where native Byzantine troops were also equally implicated (as in the rebellion of George Maniakes in the 1030s, for example, or before, during and after the battle at Mantzikert), and where their strategic situation was advantageous: in the rebellion of Bailleul, for example, the greater proportion of the Frankish mercenaries serving the emperor appears to have been quartered in the Armeniakon region, which gave de Bailleul both an adequate military force, and the logistical and resource-base, to maintain his position. When Alexios I had established his authority, he avoided the establishment of large concentrations of foreign troops in the provinces, as well as putting Byzantine officers in command of his mercenary units wherever possible[78].

78. See W. E. Kaegi, *Byzantine military unrest 471-843: an interpretation*, Amsterdam 1981, for the provincial and Constantinopolitan mutinies and rebellions - generally a result of local and inter-

What gave these developments their particular significance was, of course, the nature of the new enemies the empire faced in the context of a changing international situation. While the Pecheneg and Oghuz threat in the Balkans seems, in fact, to have been coped with reasonably effectively, in spite of several defeats and some important set-backs, the real problem arose in the East, and seems to have reflected both the inflexibility of the imperial military response, as well as the numbers of the Türkmen bands which had to be dealt with. As we have seen, the period up to the real onset of Seljuk raids – the mid-1050s – was not remarkable for any obvious military collapse. Between ca. 1054/1055 and the accession of Isaac I (with the associated withdrawal of troops by Isaac to fight the imperial forces) the number and effectiveness of Seljuk raids clearly increased. Imperial military effectiveness and morale seem to have declined in proportion. And from this time into the reign of Romanos IV we can observe a much more sharply-defined collapse of both effectiveness and, in particular, of morale among the imperial forces. It is to the credit of Romanos IV that he was able to campaign as effectively as he did – however limited the results of his expeditions between 1068 and 1071 may now be perceived to have been – under such conditions and with such an inheritance.

Some conclusions

The reasons for the breakdown of the imperial military and political system in the eleventh century are not straightforward. Neither are they confined to the purely military. In this paper I have examined only a small part of the picture, in order to see whether or not some of the more generally accepted assumptions about the empire's military performance at this time are borne out. I have not examined the very complex political and social history of the period, and we must bear in mind a whole range of issues that directly affected the empire's ability to resist external attack effectively – the effects of the rebellions of Maniakes and Tornikios, the overthrow of Michael VI, the economic effects of enemy action in the Balkan and Anatolian provinces in the 1050s and 1060s, the fiscal policies of emperors from Constantine IX and after, all these are key

---

provincial political conflict - which mark the period up to the later ninth century; and esp. J. Shepard, The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium, *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 275-305, esp. 278ff., 295-305. As Shepard rightly notes, modern western views of the mercenary are strongly coloured by later historical and quite recent experience. For the Norman mercenaries in 1040, see Skylitzes, 426; for Bailleul's rebellion in the early 1070's, see Attaleiates, 189; Bryennios, 179.

issues which need to be borne in mind, not to mention the political and social development of the empire at this period[79]. And while I would argue that modern historians have not been wrong to accept some of the judgements of Byzantine commentators of the period such as Skylitzes, Psellos, Kekaumenos or Attaleiates, it is important to situate their comments in a broader context and to look at longer term developments more carefully. We should be especially conscious of the contradictions in the opinions they offer, and any interpretation we may offer of their statements needs to be able to explain these. It is always easy to blame individuals when things go wrong. But if we restrict ourselves to the purely military, we may conclude the following:

First, there is no real evidence that Byzantine armies in the period 1025-1071 were, when well-led, any less able than in the later tenth century. We can observe a significant decline in performance between the first period – up to the late 1040s and early 1050s – however, and the period from about 1060 onwards. Yet, with discipline, tactical cohesion and good leadership, Byzantine forces were still able to hold their own against the most redoubtable foe, once they had got to grips with them.

Second, however, the military situation of the empire was compromised by both short-sighted fiscal policies, as well as by substantial and unrecognised shifts in the strategic geography of the world around the empire. Neither the Pechenegs nor, more significantly, the Seljuks and Turkmen, were open to the sort of great power diplomacy that had proved effective against more stable political powers. More importantly, the government at Constantinople did not understand the internal politics of the Seljuks and the differences between the Sultan and the political and military interests he represented, on the one hand, and the independent Turkmen clans and their "tribal" and other vested interests, on the other. The events preceding and leading up to the loss of Ani, in 1064, provide a clear demonstration of this, for here the imperial government relied on the Sultan's being able to hold back and exercise some control over the Turks theoretically under his authority. In the event, the Seljuk ruler was compelled to take the initiative in the attack in order to preserve his own political authority,

---

79. For a good general history of the period, see Angold, *The Byzantine empire 1025-1204*, esp. 1-58. For particular aspects, and from the vast literature on the period, see in particular the results of work by Cheynet, esp. *Pouvoir et contestations à Byzance* (see note 3 above); M. F. Hendy, Byzantium, 1081-1204: the economy revisited, twenty years on, in: idem, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, n° III; A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

and against a fortress which was poorly garrisoned and inadequately defended[80].

Third, the arrogance of many members of the elite, which one can read out of the descriptions in the contemporary or near-contemporary accounts of the way they approached their enemies, particularly when facing barbarians of one sort or another, frequently compromised the effectiveness of the armies, and indeed if any factor should be singled out for further analysis it is this, a facet of imperial success not unfamiliar from the history of many such empires.

Fourth, the failure adequately to invest in appropriate defensive arrangements, in particular in respect of maintaining flexibility of response, proved a crucial disadvantage against the new nomadic enemies faced by the empire in the 1040s and afterwards. The legacy of imperial military success under the emperors of the later tenth and early eleventh century was a reliance on heavily-armed infantry and cavalry carefully co-ordinated at the tactical level with light armed troops. In spite of the experience of the intervening years, this reliance is apparent right up to and including the battle of Mantzikert. Such troops were only appropriate against Pechenegs and Seljuks where a particularly able and skilled commander was in charge, and these were, for the most part, few and far between. Crucially important for dealing with such enemies also is both strategic, as well as tactical mobility. In the 1060s in particular, and most obviously during the campaign of 1069 and 1071 under Romanos IV, the imperial forces were simply unable to match the speed and flexibility of the Seljuk and Türkmen raiding parties, which seem to have been able to raid Byzantine territory with a certain degree of impunity and avoid being pinned down, except very rarely, by imperial forces.

Finally, the logistical concomitant of the empire's tactical structures meant that the imperial forces were always at a disadvantage. The raiders lived off the land, moving rapidly and in small groups which could agree on a rendez-vous in order to outflank larger and slower-moving Roman divisions. The latter, in contrast, were dependent largely – since they were operating for the most part on their own territory – on a system of supply and provisioning tied into the state's fiscal apparatus. Even where they did break up into smaller units for strategic purposes this applied, and necessarily tied them into a less flexible set of arrangements. While it is undoubtedly the case that the presence of Roman forces could certainly be as damaging to the local economy as that of an enemy,

80. See Attaleiates, 79-82; Skylitzes Continuatus, 113; Matthew of Edessa, 120-124; with the comments in Angold, *The Byzantine empire 1025-1204*, 18-19.

these preconditions certainly gave such hostile forces an advantage in mobility and flexibility of response[81].

The results of a battle in the medieval period as well as at other times, even with well-equipped, disciplined and well-trained troops was, in the end, unpredictable. The ultimate arbiter was, in the words of a well-known historian of Crusading warfare, "the interplay of morale, individual prowess and good fortune"[82]. The difference between the good general and the bad general, however, as Leo VI points out in his *Taktika*, and as is implicit throughout all Byzantine writing on military affairs, was that the good general understood this, behaving in a manner appropriate to the circumstances, and making sure that his dispositions could cope with sudden surprises or changes in the conditions of battle[83]. Writing at the end of the eleventh century, Kekaumenos notes that he had never known a diligent and alert man who had not been able to make his own good fortune on the battlefield[84]. It was precisely the task of a good general to engage only when the circumstances were optimal for a favourable outcome. While it would be incorrect to suggest that the Byzantine defeats in the period after 1025 were due only to the incompetence or arrogance of the commanding officers, it cannot be denied that they played an important role, and that the attitude of many leading officers, whether drawn from the so-called provincial military families or not was, to a degree, conditioned by the cultural and political-ideological context in which they grew up. Together with the systemic weaknesses built into the political and military structures of the empire, this combination was fatal.

---

81. For the structure of the East Roman logistical system and its effects, see Haldon, *Warfare, state and society*, 148ff., and 234ff.

82. R. C. Smail, *Crusading warfare, 1097-1193*, with a bibliographical introduction by C. Marshall, Cambridge 1995, 13.

83. Leo, *Tact.*, i, 15; ii, 1-53; xx, 1-5, for example.

84. Kekaumenos, cap. 34 (cap. 87, Wassiliewsky – Jernstedt).

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΡΒΟΙ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ: ΖΗΤΗΜΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ Ή ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ;

Το 1018 η βυζαντινή αυτοκρατορία θριάμβευσε στα δυτικά και βορειο-δυτικά μέρη των Βαλκανίων, εξουδετερώνοντας τα υπολείμματα του λεγόμενου κράτους του Σαμουήλ. Το συμβάν αυτό σήμανε το τέλος μιας μακρόχρονης προσπάθειας να ανασυγκροτηθεί το βουλγαρικό κράτος, που είχε ήδη κατακτηθεί το 971 από το Βυζάντιο[1]. Από σύγχρονους ερευνητές παρουσιάζεται ως κοινός τόπος το γεγονός ότι η αυτοκρατορία επρόκειτο και πάλι να συνορεύει με τα δύο σερβικά κράτη, τη Διόκλεια, που αρχίζει την εποχή εκείνη να ονομάζεται Zeta, και τη Σερβία (τη μεταγενέστερη Raška)[2]. Με άλλα λόγια, σ' εκείνα τα μέρη των Βαλκανίων πρέπει να είχε αποκατασταθεί το status quo ante bellum. Τίθεται, όμως, το ερώτημα κατά πόσο μπορούν να εξακριβωθούν τα πραγματικά πλαίσια της εν λόγω κατάστασης. Κατά πόσο, λοιπόν, μπορεί κανείς να μιλήσει για αναθέρμανση των «διεθνών» σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και των κρατιδίων των Σέρβων; Υπήρχε, κατά την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, τέτοιο είδος σχέσεων πριν από την αποστασία του Σαμουήλ, η οποία είχε ουσιαστικά διαταράξει τη γενική κατάσταση στα Βαλκάνια;

Παρά το γεγονός ότι η ιστοριογραφία της δυναστείας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μεροληπτεί υπέρ του ιδρυτή της Βασιλείου Α', σήμερα είναι αποδεκτό ότι η αποφασιστική στροφή της βυζαντινής κυριαρχίας επί των Σέρβων είχε ολοκληρωθεί ακριβώς την εποχή του αυτοκράτορα αυτού[3]. Παρακάμπτοντας τις λεπτομέρειες ή και τις παγίδες της μακρόχρονης επιστημονικής συζήτησης πάνω

---

1. Στο σημείο αυτό αρκεί να αναφέρω το πιο πρόσφατο έργο, το οποίο κατά κάποιο τρόπο κλείνει μία μακρόχρονη επιστημονική συζήτηση: S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*. Beograd 1998.

2. Πρβλ. *Istorija srpskog naroda* I, Beograd 1981, 170-196 (Lj. Maksimović - S. Ćirković).

3. B. Ferjančić, Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku, *ZRVI* 36 (1977), 6-30.

στο θέμα αυτό[4], αρκεί να υπογραμμισθούν εδώ τα κυριότερα σημεία που χαρακτήριζαν τις τότε σχέσεις του Βυζαντίου με τους Σέρβους.

Πρώτον. Η αυτοκρατορία δεν είχε κοινά σύνορα με τη Σερβία, δεδομένου ότι η Βουλγαρία χώριζε τα δύο κράτη. Τα κοινά σύνορα υπήρχαν αφενός προς τη Διόκλεια και αφετέρου προς τις εφήμερες παραλιακές χώρες των Σέρβων – Παγανία, Ζαχλουμία, Καναλή, Τερβουνία[5] –, οι οποίες αργότερα, τον 11ο αιώνα, την εποχή δηλαδή που μας ενδιαφέρει, δεν υπήρχαν πια ως αυτόνομα κράτη. Εξαιτίας αυτής της γεωπολιτικής κατάστασης, η οποιαδήποτε βυζαντινή επιρροή έφθανε μέσω των πόλεων της Αδριατικής. Οι πόλεις αυτές βρίσκονταν πράγματι υπό τη βυζαντινή εξουσία, αλλά από πολιτιστική και εκκλησιαστική άποψη ανήκαν στη Ρώμη[6].

Δεύτερον. Ο εκχριστιανισμός των Σέρβων, μακρόχρονη και διακεκομμένη διαδικασία, έφθασε στο αποκορύφωμά του, με οριστικά αποτελέσματα, ακριβώς την εποχή του Βασιλείου Α'[7]. Λόγω της γενικής κατάστασης, η πορεία αυτή είχε εκφάνσεις, που καθιστούσαν εμφανή την άμεση παρουσία της λατινικής Εκκλησίας, παρόλο που η όλη «επιχείρηση» βρισκόταν υπό την πολιτική αιγίδα της Κωνσταντινούπολης[8].

Τρίτον. Είναι πασίγνωστο – και για το σημερινό μας θέμα το πιο σπουδαίο γεγονός – ότι η διοργάνωση των σερβικών φυλών και η θέση τους αναφορικά με το Βυζάντιο έλαβαν την ίδια εποχή μία καινούργια μορφή. Μολονότι η επιρροή της Κωνσταντινούπολης δεν είχε «καθαρές βυζαντινές» μορφές, η παρουσία της αυτοκρατορίας ήταν ισχυρή. Οι άρχοντες των Σέρβων, διορισμένοι από τον αυτοκράτορα, έπρεπε από τότε να βρίσκονται σ' ένα είδος υποταγής. Όπως λέει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, η κατάσταση πριν από την εποχή του Βασιλείου Α' έδειχνε ότι *ἄρχοντας δέ, ὥς φασι, ταῦτα τὰ ἔθνη μὴ ἔχειν, πλὴν ζουπάνους γέροντας*[9], ενώ ο Βασίλειος ... *προεβάλετο εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας, οὓς ἐκεῖνοι*

---

4. Πρβλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο προαναφερθέν άρθρο του Ferjančić και στη μελέτη του ίδιου, Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrt na nova tumačenja), *ZRVI* 35 (1996), 117-154· Lj. Maksimović, Pokrštavanje Srba i Hrvata, *ZRVI* 35 (1996), 155-174 [επεξεργασμένο κείμενο του ίδιου: The Christianization of the Serbs and the Croats, στο: A.-E. Tachiaos (εκδ.), *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Thessaloniki 1992, 167-184].

5. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, έκδ. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins [CFHB 1], Washington, D.C. 1967², κεφ. 33-34, 36, σ. 161 κε., 165 (στο εξής: *DAI*). Βλ. και *DAI* II: *Commentary*, R. J. H. Jenkins (εκδ.), London 1962, 137-142.

6. Maksimović, ό. π., 160 κε.

7. Maksimović, ό. π., 163 κε.

8. Ό. π.

9. *DAI*, κεφ. 29, σ. 124,66-67.

ἤθελον καὶ προέκριναν, ἀπὸ τῆς γενεᾶς, ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων καὶ ἔστεργον[10]. Πιο συγκεκριμένα, είναι αρκετά σαφές ότι ο αυτοκράτορας μοίρασε την εξουσία στη Σερβία ανάμεσα στους τρεις αδελφούς Μουντιμήρο (Mutimir), Στροΐμηρο (Strojimir) και Γοΐνικο (Gojnik)[11]. Η οικονομική οφειλή προς τους άρχοντες, τουλάχιστον εκείνους που βρίσκονταν κοντά στα παράλια της Αδριατικής, εξοφλείτο με φόρους που καταβάλλονταν σ' αυτούς και όχι στο ταμείο του στρατηγού Δαλματίας[12].

Τα γεγονότα στο πολιτικό σκηνικό της πιο σπουδαίας σερβικής χώρας, της Σερβίας, τα οποία χαρακτηρίζουν τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική πλευρά του σκηνικού αυτού, επιβεβαιώνουν την εν λόγω παρουσία της αυτοκρατορίας. Στο τέλος του 9ου και τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα, στη διαμάχη Βυζαντίου και Βουλγαρίας, οι Σέρβοι άρχοντες δεν ήταν παρά υποχείριοι του αυτοκράτορα, εκτός αν τύχαινε να είναι υποχείριοι του χάνου[13]. Επιτέλους, αποκαταστάθηκε η κυριαρχία του Βυζαντίου και ο τελευταίος Σέρβος άρχοντας που έλαβε μέρος στις διαμάχες αυτές, ο Τζεέσθλαβος (Časlav Klonimirović), συνέχιζε να βρίσκεται υπό την εξουσία του αυτοκράτορα[14].

Η εξέλιξη αυτή είχε και τυπικές εκφάνσεις. Οι άρχοντες όλων των σερβικών περιοχών ή χωρών είχαν τέτοια θέση στην αντίληψη της Κωνσταντινούπολης, ώστε οι αυτοκράτορες, στα πλαίσια της αλληλογραφίας τους, έστελναν *κελεύσεις*, δηλαδή βασιλικά διατάγματα, προς τους άρχοντες αυτούς[15]. Είναι φανερό ότι αυτή η κατάσταση επικρατούσε επί των αυτοκρατόρων Λέοντος Ϛ', Ρωμανού Α', Κωνσταντίνου Ζ' και Ρωμανού Β'[16]. Ας προστεθεί ότι για έναν τουλάχιστον από τους άρχοντες της εποχής εκείνης, τον Μιχαήλ Βουσεβούτζη (Višević) στη Ζαχλουμία (Zahumlje), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έφερε τους βυζαντινούς τίτλους του ανθυπάτου και του πατρικίου (πιθανώς από το 927)[17]. Πρόκειται ακριβώς για τίτλους, τους οποίους την ίδια εποχή, όπως μαρτυρούν το

---

10. *DAI*, κεφ. 29, σ. 126,76-77.

11. *DAI*, κεφ. 32, σ. 154,43-44.

12. *DAI*, κεφ. 30, σ. 146,132-142. Βλ. τα σχόλια: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* II, Beograd 1959, 36 σημ. 114 (B. Ferjančić).

13. Πρβλ. G. Ostrogorski, Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci, *Istoriski časopis* 1-2 (1948), 24-29 [= *Sabrana dela* IV, Beograd 1970, 79-86].

14. *DAI*, κεφ. 32, σ. 160,138-148. Πρβλ. σχόλια: *Vizantijski izvori* II, 57 σημ. 194 (B. Ferjančić).

15. Πρβλ. J. Ferluga, Das byzantinische Reich und die südslavischen Staaten von der Mitte des IX. bis zur Mitte des X. Jhs., στο: του ίδιου, *Byzantium on the Balkans: Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 293.

16. Ό. π.

17. *DAI*, κεφ. 33, σ. 160,16. Για τη χρονολογία βλ. *Vizantijski izvori* II, 60 σημ. 209 (B. Ferjančić).

Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου (899) και το *Τακτικὸν Beneševič* (934-944), έφεραν οι στρατηγοί των Θεμάτων[18]. Δεδομένου ότι ο Μιχαήλ Βουσεβούτζης (Viševič) εμφανίζεται με τους τίτλους αυτούς την ίδια περίπου εποχή που άρχισε να εκλείπει η μνεία των ονομάτων των αρχόντων Σερβίας, ίσως ευσταθεί η υπόθεση ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση, αλλά για την αρχή μιας καινούργιας τακτικής. Παρόμοια τακτική επαναλαμβάνεται τους δύο επόμενους αιώνες τέσσερις φορές[19]. Ο αριθμός των μαρτυριών δεν είναι καθόλου ασήμαντος, αν λάβουμε υπόψη μας ότι στις πηγές οι αντίστοιχες πληροφορίες είναι ιδιαίτερα φειδωλές.

Εν πάση περιπτώσει, δεν θα είμαστε μακριά από την πραγματικότητα, εάν υποθέσουμε ότι οι Σέρβοι άρχοντες το 10ο αιώνα ανήκαν περισσότερο σ' έναν κύκλο επιτρόπων του Βυζαντίου, παρά σ' έναν κύκλο αρχηγών κάποιων διαμορφωμένων κρατικών σχηματισμών[20]. Πρόκειται, λοιπόν, κατά πάσαν πιθανότητα για κρίκους μιας αλυσίδας τοπικών εξουσιαστών στην υπηρεσία και υπό την προστασία της αυτοκρατορίας. Αυτή η κατάσταση, όμως, μπορούσε να υποστεί περιορισμένες ή σημαντικές μεταβολές, αντίστοιχες με την ουσιαστική αλλαγή της παρουσίας του Βυζαντίου στις περιοχές στο εσωτερικό των Βαλκανίων. Μία τέτοια αλλαγή αναδύθηκε με σαφήνεια το 971, με την εξαφάνιση του πρώτου βουλγαρικού κράτους.

Δυστυχώς, οι πληροφορίες για την κατάκτηση της Βουλγαρίας από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Τζιμισκή δεν επιτρέπουν τον ακριβή εντοπισμό των ορίων της βυζαντινής παρουσίας στις δυτικές περιοχές του πρώην βουλγαρικού κράτους. Σε σχέση με το πρόβλημα αυτό, για πολύ καιρό εχρησιμοποιούντο μόνον οι πληροφορίες του λεγόμενου «Χρονικού του Πρεσβυτέρου της Διοκλείας» (*Letopis Popa Dukljanina*, 12ος αι.), όπου αναφέρεται ότι ο βυζαντινός στρατός παρέλαβε το φρούριον Ράσον, την καρδιά της μεταγενέστερης Σερβίας, και ότι ο αυτοκράτορας γύρισε σχετικά γρήγορα στην πρωτεύουσά του, αφήνοντας τους στρατηγούς του να φέρουν σε πέρας τις επιχειρήσεις στη Δύση[21]. Αυτό το σημείο του

---

18. N. Oikonomidès, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 137,30-139,20, 245,21.

19. Πρβλ. Lj. Maksimović, Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, στο: Cordula Scholz – G. Makris (εκδ.), *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München-Leipzig 2000, 176 (Ljutovid), 177 (Μιχαήλ Vojislavljević), 179 (Στέφανος Νεμάνια), 180 (Στέφανος Nemanjić).

20. Ό. π., 176 κε.

21. *Letopis Popa Dukljanina*, ἐκδ. F. Šišić, Beograd-Zagreb 1928, 449-451. Για την παλαιότερη επιστημονική συζήτηση πρβλ. Lj. Maksimović, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, *ZRVI* 36 (1997), 35 κε.

«Χρονικού» δημιούργησε υποψίες στους ερευνητές. Σήμερα, όμως, έχουμε στη διάθεσή μας και δύο σφραγίδες που, ίσως, ενισχύουν την ορθότητα των πληροφοριών αυτών.

Αν η πρώτη σφραγίδα έχει διαβασθεί σωστά, πρέπει να ανήκει στον Ιωάννη, πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Ράσου, πράγμα που ασφαλώς αντανακλά την πολιτική του Τζιμισκή, όσον αφορά την εξέλιξη του διοικητικού οργανισμού της αυτοκρατορίας[22]. Η δεύτερη σφραγίδα αναμφισβήτητα ανήκει στον Αδράλεστο Διογένη, πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Μοράβας, δηλαδή ενός θέματος γύρω από τον ποταμό Μοράβα, παραπόταμο του Δούναβη[23]. Δεν είναι, όμως, απαραίτητο σ' αυτό το σημείο να συζητηθεί το πρόβλημα των δύο αυτών βυζαντινών θεμάτων, που άλλωστε έχει ήδη ερευνηθεί[24]. Αρκεί να σημειωθεί η εξέλιξη της τακτικής των Βυζαντινών ως προς την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού στις κατακτημένες περιοχές, που σχετίζονται με τους Σέρβους, για να καταλάβουμε ότι η αντίστοιχη πολιτική μετά το 1018 δεν αποτελούσε μία τυχαία λύση. Την εν λόγω τακτική πρέπει να επισημάνουμε, επειδή μπορεί να μην είχε υιοθετηθεί λίγα μόνο χρόνια πριν από την ίδρυση του κράτους του Σαμουήλ, αλλά αρκετά νωρίτερα, πριν από τη μεγάλη ήττα των Βυζαντινών κοντά στη Σερδική το 986, και έτσι να είχε εδραιωθεί[25].

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί η τύχη των σερβικών χωρών την εποχή που υφίστατο το κράτος του Σαμουήλ. Με σχετική ακρίβεια μπορούμε να πούμε ότι μειώθηκε ο αριθμός των χωρών αυτών, ότι ο εξουσιαστής στη Διόκλεια, Ιωάννης ο Βλαδίμηρος, υποτάχθηκε στον Σαμουήλ, ελέγχοντας ταυτόχρονα τη Σερβία, την οποία είχαν υποδουλώσει τα βουλγαρικά στρατεύματα[26]. Όλα αυτά πρέπει να τονισθούν, επειδή με τον τρόπο αυτόν αποτυπώνεται η γενική εικόνα της κατάστασης που βρήκαν οι Βυζαντινοί την εποχή της νέας εξαφάνισης του βουλγαρικού κράτους.

Την επιστροφή της βυζαντινής εξουσίας στα εδάφη των Σέρβων παρακολουθούν ελάχιστα οι πηγές. Ο Σκυλίτζης δεν αναφέρεται στη Σερβία (Raška) και τη Διόκλεια για την πρώτη και πλέον δεκαετία της δημιουργίας των μηχανισμών

---

22. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, Washington, D.C. 1991, αρ. 33, σ. 100-101, 196. Ορισμένες αμφιβολίες, αν το «Ράσον» έχει διαβασθεί σωστά, είχε ο W. Seibt (*BZ* 84/5-2 [1991/1992], 549), αλλά αργότερα, απ' ό,τι πληροφορήθηκα, δεν επέμεινε σ' αυτές.

23. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, αρ. 36a (Addendum), σ. 195-196.

24. Maksimović, ό. π., 35 κε.· S. Pirivatrić, Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita, *ZRVI* 36 (1997), 173-176· του ίδιου, *Samuilova država*, 54 κε.

25. Πρβλ. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, 196.

26. Pirivatrić, *ό. π.*, 99-101, 105 κε., 111 κε.

της αυτοκρατορικής εξουσίας. Παρόλο που η ενασχόλησή του με το θέμα είναι πενιχρή, το «Χρονικό του Πρεσβυτέρου της Διοκλείας» είναι ενδιαφέρον, επειδή μνημονεύει ότι ο Βασίλειος κυριάρχησε μεταξύ άλλων στη Raška (*Basilius ... obtinuit totam Bulgariam, Rassam ... tamque Dalmatiam*), αλλά όχι και στη Διόκλεια[27]. Ο άρχοντάς της Στέφανος Vojislav ήταν υποτεταγμένος σύμμαχος των Βυζαντινών (*Voislavus ... caepit se subdere Graecis et esse quasi adiutor et socius eorum*), οι οποίοι ασκούσαν ορισμένα δικαστικά δικαιώματα στη χώρα του (*iudicare, bona tollere*)[28].

Η μνημονευόμενη διαφορά ως προς τη θέση των δύο σερβικών χωρών τη στιγμή της μεγάλης ανατροπής στα Βαλκάνια είχε και διαφορετικές συνέπειες. Όσον αφορά την υποταγή της Σερβίας, ιδρύθηκε θέμα με την ίδια ονομασία, ενώ φαίνεται ότι στην περίπτωση της Διόκλειας δεν συνέβη κάτι παρόμοιο. Έτσι, η γενική κατάσταση μετά το 1018 μοιάζει πολύ με εκείνη μετά την πρώτη άλωση της Βουλγαρίας το 971: τότε, πιθανότατα, ιδρύθηκαν δύο θέματα – Ράσον και Μοράβα – στα βορειο-δυτικά σύνορα· τώρα, ιδρύθηκαν και πάλι δύο θέματα – Σερβία και Σίρμιον. Είναι φανερό ότι η μόνη σημαντική διαφορά ως προς την τοποθεσία τους (Σίρμιον αντί για Μοράβα) οφείλεται στην προοδευτική επέκταση των βυζαντινών στρατευμάτων.

Η επιστημονική συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη των θεμάτων Σερβίας και Σιρμίου μετά το 1018 είναι πλούσια και μακρόχρονη[29]. Παρακάμπτοντας τις λεπτομέρειες της συζήτησης αυτής, για το σημερινό μας θέμα αρκεί να υπογραμμισθούν εδώ μερικά στοιχεία των πηγών. Η Σερβία ως ξεχωριστή διοικητική μονάδα αναφέρεται σε τρεις σφραγίδες: α) του Κωνσταντίνου Διογένη, στρατηγού Σερβίας (*Σερβήας*)[30], β) του ίδιου Κωνσταντίνου Διογένη, πατρικίου (;) και στρατηγού Σερβίας (*Σερβήας*)[31] και γ) του Νικολάου, πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Σερβίας[32]. Το Σίρμιον, στα πρώτα χρόνια μετά την άλωση της Βουλγαρίας, μνημονεύεται μόνο στο έργο του Ιωάννη Σκυλίτζη και πάντοτε σχετίζεται με τις ενέργειες του προαναφερθέντος Κωνσταντίνου Διογένη. Ο Διογένης, ως ... *τῶν ἐκεῖσε* (προς τη Σερβία) *μερῶν ἄρχων*, δολοφόνησε τον τελευταίο Βούλγαρο διοικητή Σιρμίου και, στη συνέχεια, πιθανότατα το 1019, *ἄρχειν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου*

27. *Letopis Popa Dukljanina*, 344.

28. *Ό. π.*

29. Για τη σύνοψη της ερευνητικής κατάστασης πρβλ. Maksimović, Organizacija vizantijske vlasti, 39 κε.

30. V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, *REB* 15 (1957), 190.

31. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, αρ. 34.1, σ. 102. Οι εκδότες υποθέτουν ότι η σφραγίδα αυτή μπορεί να είναι ένα αντίτυπο της προηγούμενης, που περιέγραψε ο Laurent.

32. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* II, Bern 1984, αρ. 628.

χώρας[33]. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Διογένης ... *ἀπὸ Σιρμίου μετατεθεὶς εἰς Θεσσαλονίκην γίνεται δοὺξ*[34] ή, όπως αναφέρεται σε μία σφραγίδα του, διορίσθηκε ανθύπατος, πατρίκιος και κατεπάνω Θεσσαλονίκης[35].

Η συσχέτιση του Κωνσταντίνου Διογένη τόσο με τη Σερβία, όσο και με το Σίρμιον προκάλεσε αρκετές διαμάχες μεταξύ των ερευνητών, με αποτέλεσμα ορισμένοι να ταυτίζουν τα δύο αυτά θέματα, θεωρώντας τα ονόματά τους ως συνώνυμα[36]. Όμως, παρόλο που και τα δύο ονόματα αναφέρονται σε διαφορετικής υφής πηγές – το ένα σε ιστοριογραφικό έργο και το άλλο σε σφραγίδες – είναι αρκετά φανερό ότι δεν μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως συνώνυμα. Καταρχήν, ο Σκυλίτζης χρησιμοποιεί τα επίσημα ονόματα των θεμάτων για τη Βουλγαρία και τη Θεσσαλονίκη. Επομένως, είναι λογική η υπόθεση ότι το ίδιο κάνει και για το Σίρμιον, το οποίο άλλωστε και ξεχωρίζει από τη Βουλγαρία. Ακόμη, η Σερβία είναι ασφαλέστατα ένα επίσημο όνομα θέματος, επειδή παρουσιάζεται στο σφραγιστικό υλικό. Επομένως, ο Κωνσταντίνος Διογένης έπρεπε να ήταν διαδοχικά διοικητής και των δύο θεμάτων. Δεδομένου ότι για πολλά χρόνια διοικούσε το Σίρμιον (1019-1029), από όπου μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη, κατόπιν στο θέμα Θρακησίων και, τέλος, οδηγήθηκε στη φυλακή και σε μοναστήρι[37], είναι αρκετά σαφές

33. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 365,15-366,30.

34. Σκυλίτζης, 376,86-88. Για τη χρονολογία πρβλ. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* III, Beograd 1966, 166 σημ. 286 (J. Ferluga)· A. S. Mohov, K *cursus honorum* Konstantina Diogena, *Antičnaja drevnost' i srednie veka* 27 (1995), 34 κε.

35. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 104. Από παλαιά είναι γνωστή και μία σφραγίδα ενός Κωνσταντίνου, ανθυπάτου, πατρικίου και δουκός Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας και Σερβίας: I. Swiencickyj, Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, *Sbornik v pamet na prof. Petâr Nikov*, Sofia 1940, αρ. 11, σ. 439. Σήμερα ούτε η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου, ούτε η χρονολογία, ούτε η εν λόγω «διοικητική περιοχή» είναι πια σίγουρες. Πρβλ. Maksimović, ό. π., 39 σημ. 40.

36. N. Skabalanovič, *Vizantiyskoe gosudarstvo i cerkov' v XI v.*, St. Petersburg 1884, 228 κε.· V. N. Zlatarskiy, Ustroystvo Bolgarii i položenie bolgarskogo naroda v pervoe vremya posle pokoreniya ih Vasiliem II Bolgaroboyceyu, *Seminarium Kondakovianum* 4 (1931), 51· του ίδιου, *Istoriya na bâlgarskata dâržava prez srednite vekove* II, Sofia 1934, 1994[2], 6· P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932, 345 κε.· του ίδιου, *Istoriya na bâlgarski narod* II, Sofia 1944, 1-10· T. Wasilewski, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie aux XIe et XIIe siècles, *ZRVI* 8/2 (1964), 465, 474 κε., 478 κε.· Jovanka Kalić (-Mijušković), *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967, 35 κε.· Oikonomidès, *Listes de préséance*, 260· Vera von Falkenhausen, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, *BZ* 63 (1970), 18· J.-Cl. Cheynet, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *TM* 9 (1985), 184.

37. Πρβλ. V. Laurent, Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine, *EO* 33 (1934), 414-419· Mohov, ό. π., 34 κε.

ότι η διαμονή του στο Θέμα Σερβίας συμπίπτει με την εκκαθάριση των τελευταίων υπολοίπων του κράτους των διαδόχων του Σαμουήλ. Από τη Σερβία («τὰ ἐκεῖσε μέρη»), όπου δεν έμεινε για πολύ καιρό, ξεκίνησε για να καταλάβει το Σίρμιον.

Η τοποθεσία του Θέματος Σιρμίου είναι αρκετά σαφής, όχι όμως και η έκτασή του. Επίσης, είναι αρκετά σαφές ότι υπήρξε μία σταδιακή άμβλυνση της σπουδαιότητας του Θέματος αυτού. Οι φάσεις, όμως, αυτής της εξέλιξης δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθούν. Το μόνο βέβαιο είναι ότι την πρωτοβουλία για την άμυνα προς το Βορρά ανέλαβαν το Βελιγράδι και η Βρανιτζόβα (Braničevo), όπου ήδη το 1057-1059 τη στρατιωτική ευθύνη είχε ο μελλοντικός αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης[38]. Όσον αφορά τους Σέρβους, υπάρχουν ενδείξεις (Πορφυρογέννητος, Κεκαυμένος) ότι κατά τη διάρκεια της εξέλιξης αυτής, ακόμη και το 10ο αιώνα, κατοικούσαν, τουλάχιστον εν μέρει, στις περιοχές γύρω από τους ποταμούς Σάβα και Δούναβη[39]. Αυτό σημαίνει ότι τον 11ο αιώνα ένα (σημαντικό;) μέρος της φυλής αποτελούσαν οι υπήκοοι του Βυζαντίου.

Το πρόβλημα του Θέματος Σερβίας θέτει ακόμη περισσότερα ερωτήματα. Ιδιαίτερα, η τοποθεσία και η έκταση του Θέματος είναι αινιγματικές. Δεδομένου ότι μετά το 971, κατά πάσαν πιθανότητα, δημιουργήθηκε το κατεπανάτο Ράσον, ότι τα ρωμαϊκά στρατεύματα κατέλαβαν την περιοχή αυτή το 1018 και ότι την ίδια εποχή ιδρύθηκε η επισκοπή Ράσου, στα πλαίσια της καινούργιας αρχιεπισκοπής Αχρίδος[40], μπορούμε να υποθέσουμε ότι το φρούριο και η περιοχή Ράσου έπαιζαν μεγάλο, ίσως και αποφασιστικό, ρόλο στο Θέμα Σερβίας. Αυτό θα σήμαινε ότι ορισμένες περιοχές της παλαιάς Σερβίας βρέθηκαν εντός των συνόρων του Θέματος. Όμως, παρά τη βυζαντινή κατάκτηση, φαίνεται ότι δεν είχε «εξαφανισθεί» ολόκληρη η χώρα, αλλά ότι είχε γίνει πολύ ασήμαντη και προσωρινά δεν επρόκειτο να αποτελέσει κάποιο σημαντικό πολιτικό παράγοντα. Αντίθετα, και έχοντας υπόψη το ταυτόχρονο παράδειγμα της Βουλγαρίας, δεν θα μπορούσε κανείς να καταλάβει πώς ήταν δυνατόν ένα Θέμα να ονομασθεί Σερβία.

Κάποιο φως στην περιπετειώδη αυτή ιστορία ρίχνουν δύο περιπτώσεις: η μία συνδέεται με τους Σέρβους και η άλλη με τους Κροάτες. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τον Σέρβο άρχοντα Ljutovid (Litouitius, Lotavitius), ο οποίος εξέδωσε το 1039 ένα σιγίλλιο με καθαρά βυζαντινά στοιχεία, που σώζεται, όμως, μόνο στη λατινική μετάφραση και η γνησιότητα του οποίου αποκαταστά-

38. Wasilewski, ό. π., 478 κε.

39. *DAI*, κεφ. 30, σ. 144-146· Κεκαυμένος (*Sovety i rasskazy Kekavmena: sočinenie vizantijskogo polkovodtsa XI veka*, έκδ. G. G. Litavrin, Moskva 1972), 268,28.

40. Πρβλ. *Istorija srpskog naroda* I, 178 (Lj. Maksimović).

θηκε μετά από πολλές αμφισβητήσεις[41]. Η υπογραφή του Ljutovid περιέχει τα εξής στοιχεία: πρωτοσπαθάριος, επί του Χρυσοτρικλίνου, ύπατος και στρατηγός Σερβίας και Ζαχλουμίας (Zahumlje)[42]. Ουσιαστικά, ο Ljutovid ήταν τοπικός άρχοντας της Ζαχλουμίας. Όμως, τα στοιχεία του εγγράφου του, με το βυζαντινό τρόπο ημερομηνίας, συμπεριλαμβανομένων και των τίτλων του συντάκτη, καθώς και το γεγονός ότι ο όρος Σερβία προτάσσεται στην υπογραφή ενός άρχοντα της Ζαχλουμίας, δείχνουν ότι εδώ πρόκειται ταυτόχρονα για έναν βυζαντινό αξιωματούχο, ο οποίος δεν μπορεί παρά να είναι επικεφαλής του θέματος Σερβίας.

Αυτή η άποψη ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ljutovid μερικά χρόνια αργότερα ήταν επικεφαλής της εκστρατείας των Βυζαντινών και των συμμάχων τους εναντίον της Διόκλειας, στην οποία έλαβε μέρος ως δευτερεύων παράγοντας και ο *joupanus Rassae*[43]. Οι ρόλοι και των δύο – του στρατηγού και του ζουπάνου – στην εκστρατεία δείχνουν κάπως τη σημασία του «θέματος» και της χώρας με σερβικό όνομα. Η ήττα των συμμάχων, που ακολούθησε, μπορεί να επέφερε την αρχή της παρακμής του θέματος και της ανόδου της χώρας Σερβίας. Εν πάση περιπτώσει, στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα η χώρα Σερβία έχει κάνει σημαντική πρόοδο, ενώ το θέμα Σερβίας εξαφανίζεται. Αλλά τότε τα μόνιμα βυζαντινά προπύργια προς το Βορρά και τη Δύση ήταν ήδη η Βρανιτζόβα (Braničevo) και η Ναϊσσός (Niš), τα κάστρα που βρίσκονταν στον κεντρικό άξονα της Χερσονήσου[44].

Η δεύτερη, «κροατική» περίπτωση. Από τον Κεκαυμένο μαθαίνουμε ότι την εποχή του Ρωμανού Γ' Αργυρού, και μερικά χρόνια αργότερα, τοπικός άρχοντας στην πόλη Διάδωρα (Zadar) της Δαλματίας ήταν κάποιος Δοβρωνάς (Dobronja)[45]. Ο ίδιος, για να προσκυνήσει τον αυτοκράτορα, ταξίδευσε τρεις φορές στην Κωνσταντινούπολη, παίρνοντας από εκεί δώρα και τιμές. Παρόλο που ήταν βαπτισμένος με το λατινικό τρόπο (το χριστιανικό του όνομα ήταν Gregorius), ο Δοβρωνάς, όπως μας πληροφορούν κάποια έγγραφα από το Zadar, είχε γίνει πρωτοσπαθάριος και στρατηγός «πάσης Δαλματίας»[46]. Η κατάσταση αυτή

41. Πρβλ. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) Wasilewski, ό. π., 469 κε.· Falkenhausen, ό. π., 10 κε.

42. *Letopis Popa Dukljanina*, 189, 190 (δύο αντίγραφα του ίδιου εγγράφου). Για τη χρονολογία βλ. Falkenhausen, ό. π., 18. Για τη γνησιότητα των αναφερομένων τίτλων βλ. Laurent, Thème, 194.

43. *Letopis Popa Dukljanina*, 347-351.

44. Πρβλ. N. Banescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et la Bulgarie*, Bucarest 1946, 150· Wasilewski, ό. π., 480 κε.· Kalić (-Mijušković), *ό. π.*, 36 κε.

45. Κεκαυμένος, 300,22-302,12. Για τα σχόλια και τη χρονολογία πρβλ. στο ίδιο, 638 κε., 646.

46. F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 67, 69-70, 71. Για ολόκληρη την κατάσταση σε σχέση με τα έγγραφα αυτά πρβλ. *Vizantijski izvori* III, 204 σημ. 33 (J. Ferluga).

διήρκεσε μέχρι το τέλος περίπου της τέταρτης δεκαετίας του 11ου αιώνα, οπότε ο Δοβρωνάς συνελήφθη κατά το τρίτο του ταξίδι στην Κωσταντινούπολη. Ο δυστυχής πέθανε στη φυλακή, ενώ οι Βυζαντινοί αποκατέστησαν τον άμεσο έλεγχό τους στα Διάδωρα[47]. Η αλλαγή της πολιτικής της αυτοκρατορίας μπορεί να οφείλεται στην ταραγμένη τότε κατάσταση στα Βαλκάνια και έτσι φθάνουμε πάλι στην περίπτωση της Διόκλειας (Zeta), η οποία την εποχή εκείνη ήταν η πιο σημαντική χώρα των Σέρβων. Η χώρα που, όπως είδαμε, δεν υποτάχθηκε άμεσα στα βυζαντινά στρατεύματα το 1018.

Βέβαια, έχω υπόψη μου τον φημισμένο Στέφανο Βοϊσθλάβο (Vojislav), οι αποστασίες του οποίου εναντίον της αυτοκρατορίας (*καὶ ἡ Σερβία Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα*) είχαν συγκλονίσει τα δυτικά Βαλκάνια μεταξύ 1035 και 1041[48], συμπίπτοντας εν μέρει με τη μεγάλη βουλγαρική αποστασία του Πέτρου Δελεάνου (Odeljan)[49]. Εννοείται ότι δεν θα εξετασθούν σ' αυτό το σημείο τα αντίστοιχα πολεμικά γεγονότα, άλλωστε περιγράφονται καλά στις πηγές λόγω της σπουδαιότητάς τους. Για το σκοπό μας αρκεί να τονισθεί ότι ο Βοϊσθλάβος εθεωρείτο από τους Ρωμαίους αποστάτης και ληστής, ακριβώς όπως οι υπήκοοι του Βυζαντίου, που επαναστατούσαν εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας την εποχή αυτή[50]. Όμως, ο γιος του Βοϊσθλάβου, ο Μιχαήλ (Vojislavljević) ως διάδοχος του πατέρα του έχει ριζικά αλλάξει την πολιτική του συμπεριφορά και *τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις τῶν Ῥωμαίων ἐγγράφεται*[51]. Ο ίδιος, παρόλο που ήταν *Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων ... ἀρχηγός*, έλαβε και τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου[52].

Δεν πρέπει, όμως, να λησμονηθεί ότι η Zeta δεν ήταν μόνο μία σχετικά ισχυρή χώρα, αλλά υπαγόταν και στην αρμοδιότητα των Λατίνων επισκόπων της Αδριατικής. Έτσι, οι συνέπειες του σχίσματος του 1054 και της βυζαντινής υποχώρησης από την Ιταλία το 1071 είχαν βαθμιαία γίνει φανερές. Μπορεί η Zeta με «βυζαντινό» τρόπο να είχε συμμετάσχει στη μεγάλη αποστασία εναντίον της Κωνσταντινούπολης το 1072, όταν ο διάδοχος του Μιχαήλ, ο πρίγκηπας Κωνσταντί-

47. Κεκαυμένος, 302,5-11.

48. Σκυλίτζης, 399,14-15, 408,70-409,3, 424,62-425,97· Κεκαυμένος, 148,10-17, 170,29-172,19. Πρβλ. τα σχόλια στο ίδιο, 406 κε.

49. Σκυλίτζης, 409,87-415,56· Κεκαυμένος, 172,28-174,3, 282,23-28. Για το πραγματικό όνομα του Δελεάνου (Odeljan) βλ. M. Dinić, Iz naše ranije prošlosti, *Prilozi KJIF* 30/3-4 (1964), 237-238.

50. Για τη χρήση των όρων «αποστασία, αποστάτης» σε σχέση με τις συνθήκες στα Βαλκάνια την εποχή εκείνη πρβλ. Pirivatrić, *Samuilova država*, 134 κε.· Maksimović, Byzantinische Herrscherideologie, 178 κε.

51. Σκυλίτζης, 475,13-15.

52. Σκυλίτζης, 475,15-16.

νος Bodin, αναγορεύθηκε (βούλγαρος) αυτοκράτορας[53], αλλά ο ίδιος ο Μιχαήλ έλαβε το 1077 από τη Ρώμη το βασιλικό τίτλο (*rex*)[54].

Τελειώνοντας, ας στρέψουμε την προσοχή μας στο ερωτηματικό του τίτλου της παρούσας εργασίας. Είναι αναμφισβήτητο ότι το Βυζάντιο κατά τους εξεταζόμενους αιώνες, από τον 9ο μέχρι τον 11ο, έκανε επανειλημμένες προσπάθειες για να θεωρούνται οι Σέρβοι υπόδουλοι και εξαρτημένοι. Πρόκειται για μία πολιτική ιδεολογία, η οποία ουσιαστικά θεωρούσε τους Σέρβους ως υπηκόους της αυτοκρατορίας, γεγονός που είναι άλλωστε πασίγνωστο. Διαπιστώνεται, όμως, ότι η διαδικασία για την υλοποίηση της πολιτικής αυτής θεωρίας, την πραγματοποίηση δηλαδή των στόχων της, ακολούθησε μία ορισμένη εξέλιξη. Στην πρώτη φάση, τον 9ο και το 10ο αιώνα εν μέρει, αρκούσε οι Σέρβοι άρχοντες να διορίζονται από τον αυτοκράτορα και να πληρώνονται από το εισόδημα της αυτοκρατορίας. Οι χώρες των αρχόντων αυτών διακρίνονται ως προ-κρατικοί μηχανισμοί, αλλά δεν θεωρούνται ότι βρίσκονται έξω από την αυτοκρατορία.

Στη δεύτερη φάση, το 10ο αιώνα εν μέρει και τον 11ο αιώνα, αυξάνονται οι δυνατότητες του Βυζαντίου να ελέγχει τις περιοχές των Βαλκανίων, που σχετίζονται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με τους Σέρβους. Οι αρχηγοί τους λαμβάνουν τίτλους που έφεραν βυζαντινοί στρατηγοί θεμάτων ή, ακόμη, τον 11ο αιώνα γίνονται και οι ίδιοι στρατηγοί. Στην περίπτωση της χώρας Σερβίας φαίνεται ότι μετά από τους βυζαντινούς στρατηγούς ήρθε η σειρά, έστω και προσωρινά, για τέτοιου είδους στρατηγούς. Ούτως ή άλλως, οι συγγραφείς του αιώνα αυτού, όπως ο Σκυλίτζης και ο Κεκαυμένος, τους αποκαλούν συχνά με τον όρο «τόπαρχος», που χρησιμοποιείται για τους περιφερειακούς διοικητές της αυτοκρατορίας, δηλαδή τους κρατικούς υπαλλήλους[55].

Εν πάση περιπτώσει, οι Σέρβοι κατοικούσαν μέσα στις χώρες με την αναφερθείσα φυσιογνωμία, αλλά και μέσα στα βυζαντινά θέματα. Στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα το Βυζάντιο κατόρθωσε να ενισχυθεί η δεύτερη λύση, πράγμα που δεν είχε συμβεί τον προηγούμενο αιώνα και που γινόταν όλο και πιο σπάνιο προς το τέλος του 11ου αιώνα. Δεν υπάρχει, όμως, λόγος, παρά μόνον εν μέρει – στο τέλος του αιώνα – στην περίπτωση της Zeta, να θεωρήσουμε τους Σέρβους τον 11ο αιώνα ως εξωτερικό παράγοντα ή την πολιτική του Βυζαντίου έναντί τους ως εξωτερική πολιτική.

---

53. *Istorija Crne Gore* I, Titograd 1967, 392 κε.· *Istorija srpskog naroda* I, 182 κε. (S. Cirković).

54. K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1978³, 122· *Istorija Crne Gore* I, 393 κε.· *Istorija srpskog naroda* I, 189 κε. (S. Cirković).

55. Σκυλίτζης, 357, 372· Κεκαυμένος, βλ. ευρετήριο. Πρβλ. *Vizantijski izvori* III, 93 σημ. 63, 204 σημ. 32 (J. Ferluga)· J.-Cl. Cheynet, Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle, *REB* 42 (1984), 215-224· A. K(azhdan), *ODB* 3, 2095· Pirivatrić, *ό. π.*, 168 κε.

BOJANA KRSMANOVIĆ

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΟΡΥΦΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β'

Από τα γεγονότα του 11ου αιώνα φαίνεται ότι η εξέγερση του 1057 προσφέρει τα περισσότερα στοιχεία για τη διερεύνηση του θέματος των αλλαγών που σημειώθηκαν στη σύνθεση της βυζαντινής «ελίτ». Εκείνο που πρέπει να τονιστεί από την αρχή είναι ότι με την αλλαγή στην εξουσία το 1057 προσδιορίσθηκε σαφώς ποιές προσωπικότητες και, για την ακρίβεια, ποιές οικογένειες ανήκαν όχι μόνο στην αριστοκρατική τάξη της αυτοκρατορίας, αλλά και στην πιο επιφανή μερίδα της. Το έτος εκείνο την εξουσία δεν κατέλαβε μόνον ο Ισαάκιος Κομνηνός, αλλά μαζί με αυτόν οι Δούκες, οι Βρυέννιοι, οι Βοτανειάτες και άλλοι.

Με βάση τις μαρτυρίες του Ιωάννη Σκυλίτζη και του Μιχαήλ Ψελλού (τις πιο έγκυρες πηγές για την εποχή στην οποία αναφερόμαστε), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτοί, που αναφέρθηκαν, ήταν οι εκπρόσωποι της «ελίτ» της τότε βυζαντινής κοινωνίας. Ως προς τη θέση τους στην κοινωνία, οι επαναστάτες χαρακτηρίζονται όχι μόνον ως ευγενείς, αλλά και ως οι επίλεκτοι μεταξύ αυτών (*οἱ... λογάδες τῶν ἀρχόντων, εὐγενεῖς*[1], *τὰ κράτιστα γένη*[2]). Συνεπώς, πρόκειται για εκπροσώπους εκείνων των κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως αριστοκρατικά (λαμβάνοντας βεβαίως υπόψη τα κριτήρια που παρέχουν τη δυνατότητα να κατατάξουμε μία προσωπικότητα ή οικογένεια σ' αυτήν την κατηγορία, καθώς και τις ιδιομορφίες της βυζαντινής αριστοκρατίας[3]). Ακό-

---

1. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 483.

2. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, II, Paris 1928), 86.

3. Σχετικά με τα κριτήρια ένταξης μιας προσωπικότητας ή οικογένειας στην αριστοκρατία της αυτοκρατορίας (μεταξύ των οποίων τα πιο σημαντικά είναι η καταγωγή, η περιουσία και η θέση στην κρατική ιεραρχία, που φαίνεται από τα αξιώματα και τους τιμητικούς τίτλους) ήδη έχει γίνει αρκετή συζήτηση· βλ. G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, *DOP* 25 (1971), 3-32· A. P. Každan, *Social'nyj sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Moskva 1974, 223-243· Bojana Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, Beograd 2001, 14-24.

μη, οι ιστοριογράφοι της εποχής καθιστούν γνωστό ότι οι στασιαστές του 1057 ανήκαν στις τάξεις των στρατιωτικών και, πιο συγκεκριμένα, στην ηγεσία του στρατού· για την ακρίβεια, πρόκειται για εκπροσώπους της στρατιωτικής ηγεσίας των ανατολικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας (*οἱ τῆς ἕω στρατηγοί, οἱ τοῦ στρατοῦ ἡγούμενοι καὶ γένει καὶ ἀνδρείᾳ ὠνομασμένοι*[4]).

Τα ονόματα των στασιαστών, που μνημονεύονται στις πηγές, φανερώνουν με ακρίβεια ποιές προσωπικότητες ανήκαν στα στρατιωτικά και αριστοκρατικά στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας: ο Ισαάκιος και ο Ιωάννης Κομνηνός[5], ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης Δούκας[6], ο Κατακαλών Κεκαυμένος[7], ο Νικηφόρος

Στο Βυζάντιο ίσχυε η ιδιομορφία ότι η θέση στην κοινωνική κλίμακα βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τη θέση στον κρατικό μηχανισμό. Όπως τόνισε ο Každan (*Sostav*, 58, 243), το κατά πόσον ανήκε κανείς στην αριστοκρατική τάξη δεν εξαρτιόταν τόσο από την περιουσία του, όσο από τη θέση του στην ιεραρχία των κρατικών υπαλλήλων. Η μελέτη των *Τακτικῶν* δείχνει ότι η θέση μιας προσωπικότητας στην κοινωνία προσδιοριζόταν από τη σημασία των κρατικών αξιωμάτων που έφερε, όπως και των τιμητικών τίτλων. Αν ληφθεί υπόψη ότι τα αξιώματα δεν ήταν κληρονομικά, γίνονται κατανοητές οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε, όταν επιχειρούμε να προσδιορίσουμε σε ποιά τάξη ανήκε μία προσωπικότητα ή, ακόμη πιο δύσκολο, μία οικογένεια.

4. Σκυλίτζης, 483, 486· Ψελλός, *Χρονογραφία* ΙΙ, 83-84. Μεταξύ των στασιαστών του 1057 εξαίρεση αποτελούσε ο Βρυέννιος (βλ. πιο κάτω, σημ. 9).

5. Ο Ισαάκιος Κομνηνός το 1057 είχε τον τίτλο του μαγίστρου. Το τελευταίο του αξίωμα ήταν εκείνο του στρατοπεδάρχη της Ανατολής (Σκυλίτζης, 479)· βλ. Κ. Βαρζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α' [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, 41-47· J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 341· Krsmanović, *Uspon*, 157-161. Για τη σταδιοδρομία του αδελφού του, Ιωάννη, πριν από το 1057, δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία (Βαρζός, *ό. π.*, 49-57).

6. Είναι γνωστό ότι ο Κωνσταντίνος το 1057 έφερε τον τίτλο του βεστάρχη (βλ. Ατταλειάτης [*Michaelis Attaliotae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker (CSHB), Bonn 1853], 56), αλλά, όπως φαίνεται, δεν κατείχε κανένα αξίωμα. Ο Ψελλός (*Χρονογραφία* ΙΙ, 141· βλ. και σ. 135) αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος κυρίως *περὶ τὴν πατρῴαν βῶλον ἐπραγματεύετο*. Βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London, Historical Studies 22], London 1968, 28-29· Krsmanović, *Uspon*, 165-168. Σχετικά με τη σταδιοδρομία του Ιωάννη Δούκα δεν υπάρχουν στοιχεία για την περίοδο πριν από το 1057 (βλ. Polemis, *ό. π.*, 34-35).

7. Ο Κατακαλών Κεκαυμένος το 1057 ήταν μάγιστρος, ενώ μετά την άνοδο στο θρόνο του Μιχαήλ ς' απομακρύνθηκε από το αξίωμα του δουκός Αντιοχείας (Σκυλίτζης, 483). Σύμφωνα με τα στοιχεία των πηγών, ο Κεκαυμένος είχε επιτυχημένη και μακρά σταδιοδρομία. Μολονότι ο ρόλος του στην εξέγερση του 1057 ήταν εξαιρετικά σημαντικός, η θέση του στη στρατιωτική ιεραρχία ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της προσωπικής του επιρροής και όχι της οικογένειάς του (Σκυλίτζης, ό. π.). Για τη σταδιοδρομία του βλ. N. Bănescu, Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kékauménos, *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine* 11 (1924), 24-36· G. G. Litavrin, Tri pisma Michaila Psella Katakalonu Kekavmenu, *RESEE* 7/3 (1969), 455-468· Krsmanović, *Uspon*, 172-176, 193-200.

Βοτανειάτης[8], ο Βρυέννιος[9], ο Μιχαήλ Βούρτζης[10], ο Ρωμανός Σκληρός[11] και οι γιοι του Βασιλείου Αργυρού[12]. Οι πολυάριθμες έρευνες για τις περισσότερες προσωπικότητες, που αναφέρθηκαν, έδειξαν ότι πρόκειται για άτομα, τα οποία το 1057 ήταν περίπου μεταξύ 50 και 60 ετών, δηλαδή σε μία ηλικία κατά την οποία η θέση τους στη διοίκηση του κράτους πρέπει να είχε σαφώς προσδιορισθεί, σύμφωνα με τους τίτλους και τα αξιώματα που τους είχαν απονεμηθεί. Επίσης, τα στοιχεία για τη σταδιοδρομία του καθενός μαρτυρούν ότι η άνοδός τους σε αξιώματα επιτεύχθηκε, στο μεγαλύτερο βαθμό, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042–1055), ο οποίος, κατά τον Ψελλό, δοξάσθηκε επειδή ασχολήθηκε με τις πολιτικὲς υποθέσεις της αυτοκρατορίας[13]. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο τουλάχιστον λόγους: πρώτον, η βασιλεία του Μονομάχου διήρκεσε σχεδόν 13 χρόνια, δηλαδή σημαντικά περισσότερο από όσο εκείνες των προκατόχων του, και δεύτερον, η πολιτική του καταφανώς προσέφερε τη δυνατότητα για την προαγωγή των προσώπων αυτών στη στρατιωτική

8. Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης το 1057 έφερε τον τίτλο του μαγίστρου. Το κύρος του Νικηφόρου ως στρατιωτικού εθεωρείτο δεδομένο (Σκυλίτζης, 495), δεν είναι όμως γνωστά τα αξιώματα, τα οποία ανέλαβε. Φαίνεται ότι η σταδιοδρομία του άρχισε επί Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (βλ. Ατταλειάτης, 39-41), εφόσον, κατά πάσα πιθανότητα, γεννήθηκε γύρω στο 1001/1002, πράγμα που σημαίνει ότι το 1042 ήταν περίπου σαράντα χρονών. Βλ. Εὐ. Θ. Τσολάκης, Χρόνος γεννήσεως καὶ θανάτου τοῦ Νικηφόρου Γ Βοτανειάτη, *Ἑλληνικά* 27/1 (1974), 150-151 και διεξοδικά, Krsmanović, *Uspon*, 168-172.

9. Ο Βρυέννιος το 1057 ήταν πατρίκιος. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ των στασιαστών του 1057 ο Βρυέννιος αποτελούσε εξαίρεση, όχι μόνον επειδή καταγόταν από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας (από την Αδριανούπολη), αλλά και επειδή ήταν ο μόνος εν ενεργεία στρατιωτικός. Το 1057 διορίστηκε από τον Μιχαήλ Ϛ΄ *στρατηγὸς αὐτοκράτωρ ... τῶν Μακεδονικῶν ταγμάτων*, τα οποία στάλθηκαν εναντίον των Τούρκων. Ταυτόχρονα, ο Μιχαήλ τον διέταξε να αναλάβει την ηγεσία των Καππαδοκών (*ἄρχειν τάξας Καππαδοκῶν*). Βλ. Σκυλίτζης, 484· Ατταλειάτης, 54· Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 657. Προκύπτει λοιπόν ότι ο Βρυέννιος ήταν συνδεδεμένος με την Ανατολή.

10. Σύμφωνα με τις πηγές, ο Μιχαήλ Βούρτζης το 1057 ήταν βεστάρχης, οι αρμοδιότητές του όμως δεν είναι γνωστές· βλ. J.-Cl. Cheynet – J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 32-33.

11. Χάρη στον τίτλο του προέδρου, ο Ρωμανός Σκληρός ήταν ο πιο επιφανής μεταξύ των επαναστατών. Η ανέλιξή του στην ιεραρχία πραγματοποιήθηκε επί Κωνσταντίνου Μονομάχου· βλ. W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 76-85.

12. Δεν είναι γνωστά ούτε τα ονόματα, ούτε τα αξιώματα των δύο αυτών γόνων της οικογένειας των Αργυρών· βλ. J.-F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)* [Byzantina Sorbonensia 1], Paris 1975, 47.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 71.

ιεραρχία[14]. Από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι η απομάκρυνση αυτών των προσώπων, ουσιαστικά η αποστράτευσή τους, πρέπει να αποδοθεί στην Θεοδώρα (1055–1056) και τον Μιχαήλ Ϛ' Στρατιωτικό (1056–1057), ο οποίος επιχείρησε να ακολουθήσει την πολιτική της στο θέμα αυτό[15].

Τα στοιχεία για τις οικογένειες, από τις οποίες κατάγονταν οι στασιαστές, δείχνουν ότι αυτές μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις ομάδες, σύμφωνα με την εποχή που εμφανίζονται στις πηγές τα πρώτα τους μέλη.

Την πρώτη ομάδα αποτελούν οι οικογένειες, η εμφάνιση των οποίων χρονικά εμπίπτει στην πρώτη φάση της ιστορίας της βυζαντινής αριστοκρατίας, δηλαδή από τα τέλη του 8ου και μέχρι το πρώτο μισό του 10ου αιώνα[16]. Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να εντάξουμε τις οικογένειες των Σκληρών και των Αργυρών, τα επώνυμα των οποίων είναι γνωστά από τις αρχές του 9ου αιώνα και συνεχίζουν να μνημονεύονται χωρίς διακοπή κατά τους επόμενους αιώνες[17].

Τη δεύτερη ομάδα αποτελούν οι οικογένειες που εμφανίζονται στην επόμενη φάση της πορείας της βυζαντινής αριστοκρατίας, η οποία αρχίζει το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και εκτείνεται ώς και τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα. Πρόκειται για την περίοδο της διακυβέρνησης τριών αυτοκρατόρων, του Νικηφόρου Β' Φωκά (963–969), του Ιωάννη Α' Τζιμισκή (969–976) και, ιδιαίτερα, του Βασιλείου Β' (976–1025). Η εμφάνιση νέων οικογενειών αυτήν την περίοδο οφείλεται αφενός στην αύξηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων της αυτοκρατορίας και αφετέρου στις εμφύλιες συρράξεις των εκπροσώπων της κεντρικής εξουσίας και των ισχυρών οικογενειών, πρωτίστως εκείνων της Ανατολής. Οι πολεμικές ανάγκες απαιτούσαν τη συμμετοχή νέων ανθρώπων (διαφόρων εθνοτήτων) στο

---

14. Πρβλ. J. Lefort, Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, *TM* 6 (1976), 283· Cheynet, *Pouvoir*, 339.

15. Cheynet, *Pouvoir*, 341-344· Krsmanović, *Uspon*, 176-181.

16. Με την έκφραση βυζαντινή αριστοκρατία εννοούνται εκείνες οι οικογένειες, η εμφάνιση των οποίων ακολουθεί τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις του κράτους, που συνδυάζονται με την εισαγωγή του συστήματος των θεμάτων. Φαίνεται ότι από το τέλος του 8ου αιώνα, οπότε και στις πηγές μαρτυρούνται οι πρώτες οικογένειες της αυτοκρατορίας, μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α' διακρίνονται δύο κύρια στάδια στην ιστορία της βυζαντινής αριστοκρατίας. Η περίοδος της δυναστείας των Κομνηνών αποτελεί ένα ξεχωριστό σύνολο, επειδή κατά την εποχή αυτήν προωθούνται εκείνες οι οικογένειες, οι οποίες είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους Κομνηνούς και έμπαιναν στην ομάδα συμφερόντων της οικογένειας αυτής (M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, London-New York 1984, 105-106· P. Magdalino, Innovations in government, στο: Margaret Mullett – D. Smythe [εκδ.], *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 148).

17. Seibt, *Skleroi*· Vannier, *Argyroi*.

βυζαντινό στρατό, οι οποίοι, αφού διακρίνονταν στον πόλεμο, επιβραβεύονταν με το γνωστό τρόπο, δηλαδή την παροχή σημαντικών τίτλων, ανώτερων αξιωμάτων και περιουσιακών στοιχείων. Με τον τρόπο αυτό διαπρεπείς στρατιωτικοί βρέθηκαν στο ρόλο του προπάτορα μελλοντικών ένδοξων οικογενειών, ανοίγοντας το δρόμο της ανόδου, τις περισσότερες φορές με την άσκηση στρατιωτικών καθηκόντων, και στους απογόνους τους. Από την άλλη πλευρά, οι εμφύλιες συρράξεις, οι οποίες εκδηλώθηκαν ιδιαίτερα έντονα την εποχή του Βασιλείου Β', υποχρέωσαν τον αυτοκράτορα, προκειμένου να προστατεύσει την ίδια του την εξουσία, να απομακρύνει τους μη έμπιστους εκπροσώπους εκείνων των παλαιών οικογενειών, οι οποίες σχεδόν κατά παράδοση κατείχαν ηγετικά αξιώματα στο βυζαντινό στρατιωτικό/διοικητικό σύστημα. Αντ' αυτών, υψηλές θέσεις στο στρατό, που συνοδεύονταν από αντίστοιχους τιμητικούς τίτλους, έγιναν προσιτές σε «νέους ανθρώπους», έμπιστους και συχνά χαμηλής ή όχι ιδιαίτερα ευγενικής καταγωγής. Έτσι, η πολιτική του Βασιλείου Β' οδήγησε ουσιαστικά σε αλλαγές στα υψηλότερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας· οι εκπρόσωποι της παλαιάς «ελίτ» (Φωκάδες, Μαλεΐνοι, Σκληροί, Μελισσηνοί) παραμερίζονται και ανοίγει ο δρόμος για τη δημιουργία μιας νέας «ελίτ». Ο τρόπος, με τον οποίο άρχισε αυτό, επιβεβαίωσε, για μία ακόμη φορά, την εξάρτηση της κοινωνικής θέσης από τα κρατικά αξιώματα[18]. Από εκείνους που έλαβαν μέρος στην εξέγερση του 1057, την πορεία αυτήν ακολούθησαν οι οικογένειες των Κομνηνών και των Βούρτζηδων[19].

Την τρίτη ομάδα, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε και ως μεταβατική, αποτελούν οικογένειες, τα πρώτα μέλη των οποίων εμφανίζονται τον 9ο

18. Το γεγονός ότι πολλές οικογένειες οφείλουν την άνοδό τους στον Βασίλειο Β' κατά τον ιδιαίτερο αυτόν τρόπο αμβλύνει το χαρακτηρισμό της εσωτερικής του πολιτικής ως «αντιαριστοκρατικής». Βλ. Každan, *Sostav*, 256-257· G. G. Litavrin, *Vizantijskoe obščestvo i gosudarstvo v X-XII vv. Problemy istorii odnogo stoletija (976-1081)*, Moskva 1977, 267· Krsmanović, *Uspon*, 2-13.

19. Προπάτορας των Κομνηνών ήταν ο Μανουήλ Ερωτικός (πατέρας του Ισαακίου Α' και του Ιωάννη), στρατηγός του Βασιλείου Β'· ξεκινώντας από αυτόν, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορία αυτής της οικογένειας. Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, 38-39· Krsmanović, *Uspon*, 152-154. Ο Σκυλίτζης (σ. 371-372) αναφέρει και έναν άλλον Κομνηνό, τον Νικηφόρο, πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Βασπουραχάν, ο οποίος άρχισε τη σταδιοδρομία του επί Βασιλείου Β' και, αργότερα, το 1026, κατηγορήθηκε για συνωμοσία κατά του Κωνσταντίνου Η'. Βλ. Βαρζός, *ό. π.*, 39-40· Krsmanović, *ό. π.*, 38-41, 154-155.

Πρώτο γνωστό μέλος των Βούρτζηδων είναι ο Μιχαήλ Βούρτζης, στρατηγός του Νικηφόρου Β'. Επί Βασιλείου Β' του απονεμήθηκε ο τίτλος του μαγίστρου και διορίσθηκε δουξ Αντιοχείας (Σκυλίτζης, 315. Ο Cheynet, *Pouvoir*, 225, υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Βούρτζης κατείχε αυτό το αξίωμα ήδη επί Ιωάννη Α'). Βάσει τόσο των σφραγίδων, όσο και των άλλων πηγών, είναι αρκετά γνωστές οι δραστηριότητες των άλλων μελών της οικογένειας των Βούρτζηδων κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα (για την οικογένεια αυτή βλ. Cheynet, *Études prosopographiques*, 15-55).

αιώνα. Πρόβλημα, όμως, αποτελεί το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για το επόμενο χρονικό διάστημα. Για την ακρίβεια, στις οικογένειες αυτές υπάρχει ένα μεγάλο χρονικό κενό στις πηγές μεταξύ της μνείας του πρώτου εκπροσώπου και εκείνης του επόμενου μέλους τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των Βρυεννίων, των Βοτανειατών και των Δουκών. Τα πρώτα στοιχεία για τις οικογένειες αυτές χρονολογούνται τον 9ο αιώνα, ενώ τα επόμενα πολύ αργότερα· έτσι, οι Βρυέννιοι επανεμφανίζονται τον 11ο αιώνα, ενώ εκπρόσωποι της οικογένειας των Βοτανειατών την εποχή του Βασιλείου Β'. Με την έννοια αυτή, ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση των Δουκών: είναι πολύ καλά γνωστές οι δραστηριότητες των μελών αυτής της οικογένειας κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 10ου αιώνα (ώς το 913 ή το 917), καθώς και αργότερα, τον 11ο αιώνα, για την ακρίβεια από την εποχή που στις πηγές εμφανίζονται ο Κωνσταντίνος (ο μελλοντικός αυτοκράτορας), ο Ιωάννης (ο μελλοντικός καίσαρας) και οι απόγονοί τους[20]. Όμως, η αδυναμία παρακολούθησης της τύχης των Δουκών από τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα μέχρι την επανεμφάνισή τους τον 11ο αιώνα (σημειωτέον ότι ο Ζωναράς θεωρεί ότι δεν πρόκειται για μέλη της ίδιας οικογένειας[21]), δημιουργεί το πρόβλημα σε ποιά κατηγορία να κατατάξουμε αυτήν την οικογένεια. Παίρνοντας ως κριτήριο το χρόνο εμφάνισης του πρώτου μέλους της, η οικογένεια αυτή

---

20. Οι πιο γνωστοί εκπρόσωποι της πρώτης ομάδας των Δουκών ήταν ο Ανδρόνικος και ο γιος του Κωνσταντίνος· και οι δύο κατέλαβαν ανώτατες θέσεις στη στρατιωτική ιεραρχία (ο τελευταίος υπήρξε δομέστικος των σχολών). Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε το 913 να καταλάβει την εξουσία, αλλά φονεύθηκε μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας σε σύγκρουση στην Κωνσταντινούπολη (ο γιος του, Γρηγοράς, και ο ανηψιός του, Μιχαήλ, φονεύθηκαν, ενώ ο νεότερος γιος του, Στέφανος, ευνουχίστηκε)· ένας άλλος Δούκας, ο Νικόλαος, σκοτώθηκε το 917. Βλ. Polemis, *Doukai*, 16-27.

Προς το τέλος του 10ου αιώνα (επί Βασιλείου Β') δρούσαν ορισμένες προσωπικότητες (ο Ανδρόνικος Λυδός και οι δύο γιοι του), οι οποίες θεωρούνται (για άγνωστους σ' εμένα λόγους, βλ. Krsmanović, *Uspon*, 163 και σημ. 62) ότι ανήκαν στην οικογένεια των Δουκών. Ο Polemis (*ό. π.*, 8, 26) είναι επιφυλακτικός, ενώ ο Cheynet (*Pouvoir*, 172, 216 και σημ. 63) υποθέτει ότι ίσως πρόκειται για έναν κλάδο των Δουκών, ο οποίος είχε σχέση με την περιοχή του θέματος Θρακησίων ή του θέματος Οψικίου.

Βάσει μιας σφραγίδας, γνωρίζουμε έναν Ανδρόνικο Δούκα, πρωτοσπαθάριο και στρατηγό της Μεγάλης Πρεσθλάβας, ο οποίος υποτίθεται ότι ήταν πατέρας του Κωνσταντίνου Γ' και του Ιωάννη (βλ. Cheynet, *ό. π.*, 193 σημ. 16, 217· πρβλ. Polemis, *ό. π.*, 28). Ωστόσο, η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς του πατέρα των δύο αυτών Δουκών δείχνει ότι δεν πρέπει να ήταν σπουδαία προσωπικότητα.

21. Αναφερόμενος στην καταγωγή του Κωνσταντίνου Γ', ο Ζωναράς (III, 675-676) γράφει ότι το «γένος» των Δουκών εξέλειπε μετά την αποτυχία του σφετερισμού του Κωνσταντίνου το 913, επειδή δεν έμεινε κανένα άρρεν μέλος της οικογένειας και ότι οι πρόγονοι του Κωνσταντίνου Γ' κατάγονταν *ἐκ θηλείας* και *ὅθεν οὐδὲ Δοῦκας λελόγιστο καθαρός, ἀλλ' ἐπίμικτος καὶ κεκιβδηλευμένην ἔχων τὴν πρὸς τοὺς Δούκας συγγένειαν*. Πρβλ. Polemis, *Doukai*, 7 σημ. 4.

ανήκει στην ίδια ομάδα με τους Αργυρούς και τους Σκληρούς· όμως, οι τίτλοι και τα αξιώματα που κατέλαβαν οι Βρυέννιοι, οι Βοτανειάτες και οι Δούκες επί Βασιλείου Β' και αργότερα, κατά τον 11ο αιώνα, αποτελούν μαρτυρίες μάλλον για την εξελικτική πορεία της ανόδου τους, παρά για τη θέση που είχαν ήδη καταλάβει στη βυζαντινή κοινωνία[22].

Η εξέγερση του 1057 καταξίωσε τις οικογένειες της δεύτερης και της τρίτης ομάδας, αφού από το 1057 και εξής τρεις από τους επαναστάτες ανέβηκαν στο θρόνο (ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός, ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης). Για το λόγο αυτό διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για τις οικογένειες εκείνων των προσώπων, οι δραστηριότητες των οποίων άφησαν τα ίχνη τους στην περίοδο μεταξύ του 1057 και 1081. Έτσι, τα συμφέροντα των Κομνηνών υπερασπίστηκαν οι απόγονοι του αδελφού του Ισαακίου, Ιωάννη, και της συζύγου του, Άννας Δαλασσηνής. Οι Δούκες εξασφάλισαν μεγάλη επιρροή, όχι μόνο μέσω του Κωνσταντίνου Ι' και των απογόνων του, αλλά και μέσω του καίσαρα Ιωάννη Δούκα και της πολυπληθούς οικογένειάς του. Τον Βρυέννιο αντικατέστησαν στην πολιτική σκηνή το 1057 οι γιοι του, Νικηφόρος (σφετεριστής το 1077) και Ιωάννης. Την οικογένεια των Βοτανειατών, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα, εκπροσώπησε με επιτυχία ο Νικηφόρος, επαναστάτης του 1057 και σφετεριστής το 1077/1078. Με την πάροδο του χρόνου στις ηγετικές αυτές οικογένειες προστέθηκαν και άλλες που είχαν συγγενικούς δεσμούς με αυτές.

---

22. Για παράδειγμα, οι δύο πρώτοι Βρυέννιοι του 9ου αιώνα κατείχαν τους τίτλους του πρωτοσπαθαρίου και του σπαθαρίου, καθώς και τα αξιώματα του στρατηγού Πελοποννήσου και Δαλματίας (βλ. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, έκδ. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins [CFHB 1], Washington, D.C. 1967², 232· G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 205-206), ενώ ο επόμενος γνωστός εκπρόσωπος, ένας από τους επαναστάτες του 1057, έφερε τον τίτλο του πατρικίου (ο Βρυέννιος ήταν πατρίκιος, όταν η Θεοδώρα τον εξόρισε, και τον τίτλο αυτόν, πιθανόν, τον διατήρησε και μετά την αποκατάστασή του· βλ. Σκυλίτζης, 479-480). Μετά τον Βοτανειάτη του 9ου αιώνα, ο οποίος ήταν ανθύπατος και σπαθάριος (βλ. Schlumberger, *ό. π.*, 438), εμφανίζονται στις πηγές ειδήσεις για τον παππού και τον πατέρα του Νικηφόρου, του επαναστάτη του 1057 και μετέπειτα αυτοκράτορα. Και οι δύο ήταν στρατηγοί του Βασιλείου Β'· ο παππούς του Νικηφόρου Γ', Νικηφόρος (σύμφωνα με τον Ατταλειάτη) ή Θεοφύλακτος (κατά τον Σκυλίτζη), ήταν βέστης και δουξ Θεσσαλονίκης. Ο Μιχαήλ επίσης συμμετείχε στις επιχειρήσεις στην περιοχή του δουκάτου της Θεσσαλονίκης, καθώς και στις εκστρατείες στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, όμως τα αξιώματα και οι τίτλοι του δεν αναφέρονται (Σκυλίτζης, 350, 352· Ατταλειάτης, 230). Ο επαναστάτης Νικηφόρος Βοτανειάτης κατείχε το έτος 1057 το αξίωμα του μαγίστρου (Ατταλειάτης, 53). Ακόμη πιο ενδεικτική είναι η περίπτωση των Δουκών: το 1057 ο Κωνσταντίνος κατείχε το αξίωμα του βεστάρχη (Ατταλειάτης, 56), ενώ τα αξιώματα με τα οποία πρέπει να είχε τιμηθεί μέχρι το 1057 δεν είναι γνωστά, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του αδελφού του Ιωάννη.

Οι αλλαγές στη σύνθεση της βυζαντινής «ελίτ» έγιναν την εποχή του Βασιλείου Β' βάσει των προσωπικών προτιμήσεων του αυτοκράτορα, με αποτέλεσμα, μετά το 1025, να φανεί ποιές προσωπικότητες και οικογένειες ήταν ικανές να εκμεταλλευθούν την ευκαιρία που τους έδωσε η διακυβέρνησή του. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να εξετασθούν και μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του 11ου αιώνα (συγκεκριμένα της περιόδου 1025–1081) με τη διερεύνηση των μορφών πολιτικής οργάνωσης επιφανών ατόμων ή ομάδων και των ενεργειών τους εναντίον της κεντρικής εξουσίας. Τα στοιχεία των πηγών αποδεικνύουν, από τη μία πλευρά, ότι μετά το 1025 οι εκπρόσωποι της λεγόμενης νέας «ελίτ» (δηλαδή, οι γόνοι των οικογενειών, που πρωτοεμφανίζονται το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα) όλο και περισσότερο παίρνουν μέρος στα κινήματα κατά της κεντρικής εξουσίας· από την άλλη πλευρά, μέχρι το 1042 δεν σημειώνεται σφετερισμός του αυτοκρατορικού τίτλου (*ἀποστασία*, *τυραννίς*, όπως ονομάζονται τα κινήματα αυτά στις βυζαντινές πηγές). Είναι προφανές ότι μέχρι την εποχή εκείνη οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν να αντιμετωπίσουν κινήματα που άλλοτε μπορούσαν σαφώς να χαρακτηριστούν ως «συνωμοσίες» και άλλοτε ως κινήματα, των οποίων οι στόχοι δεν ήταν αρκούντως προσδιορισμένοι.

Έτσι, η σύντομη διακυβέρνηση του Κωνσταντίνου Η' (1025–1028) είχε ως χαρακτηριστικό της τις πολυάριθμες ποινές τύφλωσης που επιβλήθηκαν. Για συνωμοσία κατηγορήθηκαν εκπρόσωποι «παλαιών» οικογενειών, όπως ο Ρωμανός Κουρκούας, ο Βασίλειος Σκληρός, ο Βάρδας Φωκάς, αλλά και εκπρόσωποι οικογενειών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «νέες», όπως ο Κωνσταντίνος Βούρτζης, ο Νικηφόρος Κομνηνός, ο Γλαβάς[23], ο Γουδέλης[24]. Εκτός από αυτούς, αναφέρονται και προσωπικότητες που προέρχονταν από το παλαιό κράτος του

23. Η οικογένεια Γλαβάς, η οποία, απ' ό,τι φαίνεται από το επώνυμο, ήταν σλαβικής καταγωγής, μαρτυρείται στις πηγές, για πρώτη φορά, την εποχή του Βασιλείου Β'· μετά τη μάχη στο Σπερχειό, ο Βασίλειος Γλαβάς, ένας από τους σημαντικούς αξιωματούχους στην Αδριανούπολη, προσέφυγε, μαζί με τον Βατάτζη και την οικογένειά του, στον Σαμουήλ. Ο Βασίλειος Β' αιχμαλώτισε τον γιο του και τον απελευθέρωσε τρία χρόνια αργότερα (Σκυλίτζης, 343).

24. Γουδέλης, Γουδέλιος ή Γουδέλλιος είναι παραλλαγές του ίδιου ονόματος. Κατά πάσα πιθανότητα, το βαπτιστικό όνομα του προπάτορα πέρασε στους απογόνους του και εξελίχθηκε σε επώνυμο. Το όνομα Γουδέλιος/Γουδέλης είναι σλαβικής προέλευσης. Επειδή ο πρώτος Γουδέλης στη Μικρά Ασία εμφανίζεται στις πηγές ήδη επί Κωνσταντίνου Η', επιτρέπεται η υπόθεση ότι τα άτομα που έφεραν το όνομα αυτό μετακινήθηκαν από τις δυτικές επαρχίες στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας κατά την εποχή του Βασιλείου Β', όταν έγιναν μετακινήσεις πληθυσμών ως συνέπεια πολιτικών συγκρούσεων. Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Bojana Krsmanović – Al. Loma, Georgije Manijakis, ime Γουδέλιος i Pselova "skitska autonomija", *ZRVI* 36 (1997), 244-249.

Σαμουήλ (ο Προυσιάνος, ο γιος του Ιωάννη Βλαδισθλάβου και ο Βογδάνος[25]). Μολονότι μόνον ο Ιωάννης Σκυλίτζης μνημονεύει τα ονόματά τους, με μία πολύ σύντομη αναφορά στις κατηγορίες που τους βάραιναν (στο αληθές των οποίων, όπως φαίνεται, δεν πίστευε ούτε ο ίδιος), είναι σαφές ότι τα αναφερθέντα κινήματα απλώς μαρτυρούσαν ότι οι εκπρόσωποι της «νέας ελίτ» είχαν τους γνωστούς στόχους που είχαν και τα μέλη της «παλαιάς»[26].

Κατά τις επόμενες δεκαετίες δεν εκδηλώνονται πολλά κινήματα. Ο Ρωμανός Γ' Αργυρός (1028–1034) είχε να αντιμετωπίσει την αντιπολίτευση, με επικεφαλής τον Προυσιάνο και τον Κωνσταντίνο Διογένη, προσωπικότητες στην κοινωνική καταξίωση των οποίων είχε συμβάλει ο Βασίλειος Β'. Ο πρώτος, ως ο πρεσβύτερος γιος του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, μετά το 1018 τιμήθηκε με τον τίτλο του μαγίστρου και διορίσθηκε στρατηγός Βουκελλαρίων[27]. Με τον τρόπο αυτόν όχι απλώς «μετατέθηκε» από τη μία περιοχή της αυτοκρατορίας στην άλλη (από τη Δύση στην Ανατολή), αλλά, πράγμα πολύ πιο σημαντικό, μεταπήδησε από την «ελίτ» ενός υποδουλωμένου κράτους στην «ελίτ» του κράτους-νικητή (ο Βασίλειος Β' έπραξε το ίδιο με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας του Βλαδισθλάβου καθώς και με άλλες εξέχουσες προσωπικότητες[28]). Ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Διογένης, στρατηγός του Βασιλείου, σταδιοδρόμησε στα Βαλκάνια και για το λόγο αυτό

25. Πρόκειται για Σλάβο άρχοντα, ο οποίος στο κράτος του Σαμουήλ κατείχε το πολύ σημαντικό αξίωμα του τοπάρχη «τῶν ἐνδοτέρω κάστρων/τόπων». Όταν παραδόθηκε στον Βασίλειο Β' το 1018, ανταμείφθηκε με τον τίτλο του πατρικίου και, όπως φαίνεται, μετακινήθηκε στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Βλ. Σκυλίτζης, 357-358. Πρβλ. S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997, 129, 171.

26. Σκυλίτζης, 371-372. Πιο διεξοδικά για τα προαναφερθέντα κινήματα βλ. Krsmanović, *Uspon*, 33-52, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

27. Σκυλίτζης, 372.

28. Ήδη κατά τη διάρκεια του πολέμου στα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα μετά το 1018, ο Βασίλειος Β' προέβη σε μετακινήσεις πληθυσμών από το έδαφος του κράτους του Σαμουήλ στα ανατολικά μέρη της αυτοκρατορίας (Σκυλίτζης, 344-345, 352). Οι ανώτατοι αξιωματούχοι του κράτους του Σαμουήλ, καθώς και τα μέλη της οικογένειας του Ιωάννη Βλαδισθλάβου μετακινήθηκαν και ανταμείφθηκαν με τίτλους και, μερικές φορές, με αξιώματα (στην χήρα του Ιωάννη Βλαδισθλάβου απονεμήθηκε ο τίτλος της πατρικίας ζωστής και στους μικρότερους αδελφούς του Προυσιάνου, όπως και στον προαναφερθέντα Βογδάνο, ο τίτλος του πατρικίου· βλ. Σκυλίτζης, 364). Επιπλέον, ο Βασίλειος Β', με μικτούς γάμους, ενίσχυσε την ένταξη Βουλγάρων αρχόντων στη βυζαντινή κοινωνία (ο Ισαάκιος Α' και ο Ρωμανός Κουρκούας, συνωμότης επί Κωνσταντίνου Η', νυμφεύθηκαν τις κόρες του Ιωάννη Βλαδισθλάβου· επίσης, η χήρα του Σέρμονα παντρεύτηκε μία επιφανή προσωπικότητα της πρωτευούσας. Βλ. Σκυλίτζης, 365-366, 372, 492).

συνέδεσε τις πολιτικές του φιλοδοξίες με την περιοχή αυτή[29]. Ως συνεργούς του ο Σκυλίτζης αναφέρει, μεταξύ άλλων, τον πατρίκιο Ευστάθιο Δαφνομήλη και τους εγγονούς του πρώτου γνωστού Βούρτζη, Μιχαήλ, Θεόγνωστο και Σαμουήλ, δηλαδή ανθρώπους στους οποίους η διακυβέρνηση του Βασιλείου άνοιξε το δρόμο για τα πλέον επιφανή στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας[30].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εποχή της διακυβέρνησης των Παφλαγόνων, του Μιχαήλ Δ' (1034–1041) και, λιγότερο, του Μιχαήλ Ε' (1041–1042), όταν το πρόβλημα της διατήρησης της εξουσίας στα χέρια αυτής της οικογένειας κρινόταν από τη διαμάχη της με εκπροσώπους της οικογένειας των Δαλασσηνών.

Ο προπάτορας των Δαλασσηνών είχε τοποθετηθεί την εποχή του Βασιλείου Β' στο σημαντικό αξίωμα του δουκός Αντιοχείας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κύρος του συνέβαλε στην ανάδειξη των γιων του Κωνσταντίνου, Θεοφύλακτου και Ρωμανού, αφού και οι τρεις, την εποχή του Βασιλείου Β', ασκούσαν σημαντικά στρατιωτικά και διοικητικά καθήκοντα (στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας, στα θέματα Ανατολικών, Ιβηρίας, Βασπουραχάν και Αντιοχείας)[31]. Το

29. Φαίνεται ότι ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Διογένης ήταν ο πρώτος εκπρόσωπος αυτής της οικογένειας, από την οποία προερχόταν και ένας αυτοκράτορας του 11ου αιώνα (ως πρώτο μέλος των Διογενών ο Cheynet, *Pouvoir*, 276, αναφέρει τον Αδράλεστο Διογένη, γνωστό ήδη από την εποχή του Ιωάννη Α'· για το ενδεχόμενο οι απαρχές των Διογενών να ανάγονται σε πρωιμότερη εποχή βλ. ό. π., 346 σημ. 50). Αν και κατάγονταν από την Καππαδοκία (κατά τις πηγές, ο Ρωμανός Δ', γιος του Κωνσταντίνου, ήταν από την Καππαδοκία· βλ. Ατταλειάτης, 99, 170· Συνέχεια Σκυλίτζη [*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, ἐκδ. Εὐ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968], 122), η στρατιωτική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου εντοπίζεται στα Βαλκάνια. Ως στρατηγός του Βασιλείου Β' ανέλαβε διάφορα καθήκοντα (στρατηγός Θεσσαλονίκης, στρατηγός Σερβίας, άρχων Σιρμίου). Επί Κωνσταντίνου Η', χωρίς να αφήσει τη θέση στο Σίρμιο, διορίστηκε προσωρινά δουξ Βουλγαρίας. Επί Ρωμανού Γ', κατέλαβε τη θέση του δουκός Θεσσαλονίκης, αλλά, επειδή κατηγορήθηκε για αποστασία, στάλθηκε στην Ανατολή και διορίστηκε στρατηγός Θρακησίων. Για τη σταδιοδρομία του βλ. Lj. Maksimović, Trijumf Vizantije početkom 11. veka, *Istorija srpskog naroda* I, Beograd 1981, 173-174· του ίδιου, Organizacija vizantisjke vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, *ZRVI* 36 (1997), 31-43· A. S. Mohov, K *cursus honorum* Konstantina Diogena, *Antičnaja drevnost' i srednie veka* 27 (1995), 32-37.

30. Ο πατρίκιος Ευστάθιος Δαφνομήλης καταγόταν από τη Μικρά Ασία (Σκυλίτζης, 362). Ήταν στρατηγός του Βασιλείου Β' και το όνομά του μνημονεύεται σε σχέση με τον πόλεμο που διεξήχθηκε στο έδαφος του κράτους του Σαμουήλ (ως στρατηγός, στον οποίον παραδόθηκε το Δυρράχιο, ως άρχων Αχρίδος, και ως το πρόσωπο, το οποίο με δόλο συνέλαβε τον Ιβάτζη, στρατηγό του Σαμουήλ, βλ. Σκυλίτζης, 343, 359, 361, 363· πρβλ. Pirivatrić, *Samuilo*, 114, 130, 176-177). Επειδή ο Ευστάθιος Δαφνομήλης δεν ανήκε σε επιφανή οικογένεια, ο τίτλος του πατρικίου και τα καθήκοντα που του ανατέθηκαν, ήταν αποτέλεσμα των στρατιωτικών ικανοτήτων που επέδειξε κατά τον πόλεμο στα Βαλκάνια.

31. Για τους προαναφερθέντες εκπροσώπους των Δαλασσηνών βλ. Cheynet, *Études prosopographiques*, 76-86.

κύρος που είχαν τα μέλη αυτής της οικογένειας επιβεβαιώνει κατά τον καλύτερο τρόπο το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Η' είχε την πρόθεση να αποδεχθεί ως κληρονόμο του τον πατρίκιο Κωνσταντίνο Δαλασσηνό[32]. Και ο ίδιος ο Δαλασσηνός θεωρούσε ότι ήταν άξιος του αυτοκρατορικού τίτλου, πράγμα που φαίνεται από το γεγονός ότι αντιτάχθηκε ανοιχτά στην άνοδο στο θρόνο του «χυδαίου καὶ τριωβολιμαίου ἀνθρώπου»[33] Μιχαήλ Δ'. Το κίνημα του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού εναντίον των Παφλαγόνων υποστήριξαν όχι μόνον τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά και άλλοι αριστοκράτες της επαρχίας: ο Κωνσταντίνος Δούκας (επαναστάτης το 1057 και αργότερα αυτοκράτορας), ο Γουδέλης, ο Βαϊανός, και ο Προβατάς (για τους οποίους ο Σκυλίτζης αναφέρει ότι ήταν άνδρες *ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι*), και, επίσης, αριστοκράτες της Αντιόχειας[34].

Οι Παφλαγόνες προέβησαν στο ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με την αντιπολίτευση – επικεφαλής της οποίας ήταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός – βαθμιαία και προσεκτικά, σεβόμενοι το κύρος και την επιρροή αυτής της οικογένειας[35]. Έτσι, με το παράδειγμα των Δαλασσηνών, στους οποίους ήδη από τη δεύτερη γενεά είχε ανοίξει ο δρόμος για την αυτοκρατορική εξουσία, γίνεται αντιληπτή η ταχύτητα της ανόδου ορισμένων οικογενειών, αντιπροσωπευτικών εκπροσώπων της «νέας ελίτ». Τέλος, πρέπει να τονίσω ότι τους Δαλασσηνούς βοήθησε και το γεγονός ότι ήταν οικογένεια με αρκετά άρρενα μέλη, που είχαν σαφώς προσδιορισμένη θέση στο σύστημα του κράτους (όπως προκύπτει από τα αξιώματα και τους τίτλους που τους είχαν απονεμηθεί).

Η διαμόρφωση μιας «νέας ελίτ» φαίνεται και από το γεγονός ότι ο πρώτος σφετερισμός του 11ου αιώνα έγινε το 1042. Η ανάλυση των τριών σφετερισμών που αντιμετώπισε η αυτοκρατορία μέχρι το 1057 (του Γεωργίου Μανιάκη το 1042, του Λέοντος Τορνικίου το 1047 και του Ισαακίου Κομνηνού το 1057) έδειξε ότι με την ωρίμανση της πολιτικής «ελίτ» εξελισσόταν και ο τρόπος οργάνωσης και

32. Ετοιμοθάνατος ο Κωνσταντίνος Η' αποφάσισε κατ' αρχήν να ορίσει ως διάδοχό του τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, αλλά κατόπιν τάχθηκε υπέρ του τότε επάρχου της Κωνσταντινούπολης, πατρικίου Ρωμανού Αργυρού (Σκυλίτζης, 373-374).

33. Σκυλίτζης, 393· Ζωναράς III, 588.

34. Σκυλίτζης, 393, 396.

35. Τη στιγμή που ο Μιχαήλ Δ' ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός βρισκόταν στα κτήματά του στο θέμα των Αρμενιάκων. Δεν είναι σαφές με ποιόν τρόπο εκφράστηκε η διαμαρτυρία του, αλλά ο Σκυλίτζης (σ. 393) σημειώνει ότι ο Δαλασσηνός *ἀπεδυσπέτησε*, επειδή ο αυτοκράτορας ανάμεσα σε τόσους άλλους *ἐξ οἴκων λαμπρῶν καὶ ἐπισήμου γένους* επέλεξε τον Μιχαήλ Παφλαγόνα, άνθρωπο ταπεινής καταγωγής. Στην αρχή οι Παφλαγόνες άρχισαν τις διαπραγματεύσεις με τον Δαλασσηνό και πρέπει να σημειωθεί ότι η συμφωνία τους επισφραγίστηκε με όρκο και από τις δύο πλευρές. Μετά την εξέγερση των αρχόντων της Αντιόχειας, που ξέσπασε *διὰ τὴν εἰς*

εκδήλωσης των κινημάτων με επικεφαλής εκπροσώπους της. Έτσι, από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της αποστασίας, ενός κοινωνικού φαινομένου ιδιαίτερα γνωστού από την εποχή του Βασιλείου Β΄, διακρίνουμε μόνον ορισμένα στις περιπτώσεις των σφετερισμών που αναφέρθηκαν. Με άλλα λόγια, με την πάροδο του χρόνου, τα κινήματα βαθμιαία γίνονταν όλο και πιο σύνθετα.

Για το σφετερισμό του Γεωργίου Μανιάκη, το 1042/1043, μπορεί να λεχθεί μόνον ότι ήταν ένα «μεμονωμένο» πολιτικό κίνημα, δεδομένου ότι ο Μανιάκης ως σφετεριστής δεν εμφανίζεται με το ρόλο του εκπροσώπου των πολιτικών συμφερόντων κάποιας ομάδας ανθρώπων. Τα στοιχεία από τις πηγές δείχνουν ότι στήριζε τις βλέψεις του για το θρόνο μόνο στο προσωπικό του κύρος και τις ικανότητές του, καθώς και στην υποστήριξη εκπροσώπων του στρατού, και μάλιστα μισθοφόρων και έμπιστων στρατιωτών του και όχι εκπροσώπων της ανώτερης στρατιωτικής ιεραρχίας[36]. Η απουσία συνεργών/συμμάχων από τις τάξεις της βυζαντινής «ελίτ» (στην οποία ανήκε ο Μανιάκης, τουλάχιστον σύμφωνα με τους τίτλους του – πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος, μάγιστρος – και τα αξιώματα που του δόθηκαν – στρατηγός Τελούχ, στρατηγός παρευφρατιδίων πόλεων και από το 1032 κατεπάνω Εδέσσης, κατεπάνω Βασπουραχάν, στρατηγός/αυτοκράτωρ Σικελίας, στρατηγός/αυτοκράτωρ ή κατεπάνω Ιταλίας[37]) είναι με την έννοια αυτή πολύ ενδεικτική. Είναι καταφανές ότι η οικογένειά του, το δρόμο για την άνοδο της οποίας άνοιξε ο Βασίλειος Β΄, δεν κατόρθωσε να ενταχθεί και να κρατηθεί στα ανώτερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας[38].

τὸν Δαλασσηνὸν εὔνοιαν (Σκυλίτζης 395-396), οι Παφλαγόνες επανειλημμένα έλαβαν ειδικά μέτρα, ώστε να διασφαλίσουν την πολιτική απομόνωση του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, των οπαδών και των συγγενών του (βλ. Krsmanović, *Uspon*, 64-82).

36. Η εξέγερση του Μανιάκη ήταν έκφραση πρωτίστως προσωπικής αγανάκτησης. Επίσης, η απόφαση για την ανάκλησή του από τη θέση του κατεπάνω Ιταλίας ήταν συνέπεια της προσωπικής αδιαλλαξίας του Κωνσταντίνου Θ΄ και όχι της αλλαγής της κρατικής πολιτικής. Βλ. Krsmanović, *Uspon*, 88-110.

37. Η λαμπρή σταδιοδρομία του Μανιάκη και η σχεδόν ανεμπόδιστη αναρρίχησή του στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας πραγματοποιήθηκαν επί της βασιλείας του Ρωμανού Γ΄ και των Παφλαγόνων.

38. Το πρώτο γνωστό μέλος της οικογένειας του Μανιάκη, το οποίο αναφέρεται μόνο στον Σκυλίτζη (σ. 387), ήταν ο Γουδέλιος (ο πατέρας του Γεωργίου), ο οποίος έζησε επί Βασιλείου Β΄. Η έρευνα της ετυμολογίας του ονόματος Γουδέλιος έδειξε ότι αυτό απαντά σε περιοχές κατοικημένες από σλαβικό πληθυσμό, ο οποίος όμως από νωρίς είχε εξελληνιστεί (βλ. πιο πάνω, σημ. 24). Από την άλλη πλευρά, η μαρτυρία του Ψελλού ότι ο Γεώργιος Μανιάκης *ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας ἀνεγράφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς συγκλήτου μέρος ἐγένετο* (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl, I, Milano 1936, 22) δείχνει ότι ο Γουδέλιος και ο Γεώργιος εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή από περιοχή που παλαιότερα συμπεριλαμβανόταν στο κρά-

Πιο σύνθετο κίνημα αποτελεί ο σφετερισμός του Λέοντος Τορνικίου το 1047, επειδή δεν επρόκειτο μόνο για κίνημα στρατιωτικού χαρακτήρα, αλλά και για κίνημα της θρακικής αριστοκρατίας (από την Αδριανούπολη). Το κίνημα αυτό δεν ήταν μόνον έκφραση προσωπικής αγανάκτησης αλλά, αν κρίνουμε από τους στόχους και τον τρόπο οργάνωσης, είχε ευρύτερο υπόβαθρο[39]. Πρώτα απ' όλα, ο Τορνίκιος είχε την υποστήριξη των ανδρών του λεγόμενου δυτικού στρατού, που επιστρατευόταν και στάθμευε στο θέμα της Μακεδονίας. Επρόκειτο για τους στρατιώτες που είχαν αποστρατευθεί το χειμώνα του 1046/1047[40] και μεταξύ των οποίων ήδη την άνοιξη του 1047 ξέσπασαν ταραχές, επειδή η απόφαση για την αποστράτευσή τους δεν ανακλήθηκε[41]. Αυτή η αποστράτευσή τους, η οποία δεν ήταν μόνο μερικού, αλλά, όπως φάνηκε αργότερα, και προσωρινού χαρακτήρα, έπληττε τα συμφέροντα τόσο των απλών στρατιωτών όσο και των αξιωματικών. Αυτές ακριβώς οι τάξεις του στρατού υποστήριξαν τον Τορνίκιο το Σεπτέμβριο του 1047. Εκτός από αυτούς τους απόστρατους, στον Τορνίκιο προσχώρησαν και οι αξιωματικοί που την εποχή εκείνη βρίσκονταν σε ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Επειδή μεταξύ αυτών των επιφανών στρατιωτικών διοικητών ήταν και εκπρόσωποι των τοπικών αριστοκρατών – ο Ιωάννης Βατάτζης (μαζί με τον Τορνίκιο, ένας από τους αρχηγούς/οργανωτές της εξέγερσης)[42], ο Μαριανός Βρανάς[43], ο Θεόδωρος Στραβομύτης, ο Πολύς[44], μέλη της οικογένειας Γλαβά και άλλοι –,

---

τος του Σαμουήλ (για το οποίο ο Ψελλός εδώ χρησιμοποιεί την αρχαΐζουσα έκφραση «σκυθική αὐτονομία»). Για την καταγωγή του Μανιάκη και την προέλευση της οικογένειάς του βλ. Krsmanović – Loma, Georgije Manijakis, 229-259.

39. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την εξέγερση του 1047 βλ. Krsmanović, *Uspon*, 111-139, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

40. Lefort, Rhétorique, 274-284.

41. Οι αναταραχές την άνοιξη του 1047 μνημονεύονται από τον Ιωάννη Μαυρόποδα (*Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen 28, 1882), αρ. 186 (§7, 9, 10, 11)· Ατταλειάτης, 22· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 17.

42. Οι απαρχές της οικογένειας αυτής ασφαλώς ανάγονται στην περίοδο της βασιλείας του Βασιλείου Β' (βλ. πιο πάνω, σημ. 23). Μεταγενέστερες μαρτυρίες για τους Βατάτζηδες επιβεβαιώνουν τις σχέσεις τους με την περιοχή της Θράκης (Αδριανούπολη, Ραιδεστός).

43. Η οικογένεια Βρανά, όπως και η οικογένεια Γλαβά, εντάσσονται σ' εκείνες τις οικογένειες η καταγωγή των οποίων ήταν σλαβική, αλλά είχαν εξελληνιστεί πριν εμφανιστούν οι πρώτοι εκπρόσωποί τους στις πηγές. Καθώς οι πρώτες μαρτυρίες για τους Βρανάδες ανάγονται στο 1047, οι απαρχές της οικογένειας αυτής πρέπει να αναζητηθούν μεταξύ του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αιώνα.

44. Όπως τόνισε ο Cheynet (*Pouvoir*, 233), ο Στραβομύτης και ο Πολύς δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στις επιφανείς βυζαντινές οικογένειες.

είναι φανερό ότι η προστασία των συμφερόντων των τοπικών ευγενών οδήγησε στη δημιουργία μιας πολιτικής συμμαχίας. Αυτή η συμμαχία σχηματίστηκε από τους εκπροσώπους των οικογενειών, η άνοδος των οποίων από την αρχή προϋπέθετε την άσκηση της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Πρέπει, όμως, να λεχθεί ότι η εξέγερση του Τορνικίου ήταν από κάθε άποψη περιορισμένη· γεωγραφικά κάλυψε την περιοχή μεταξύ Αδριανούπολης, Αρκαδιούπολης, Κυψέλης και Βουλγαρόφυγου, ενώ, σε ό,τι αφορά τους συμμετέχοντες στην εξέγερση, στηρίχθηκε στους απόστρατους και δυσαρεστημένους άνδρες των δυτικών στρατευμάτων και στους άρχοντες της Μακεδονίας, δηλαδή όχι στο σύνολο των στρατιωτικών (την εξέγερση κατέπνιξαν τα στρατεύματα του στρατού της Ανατολής). Η δυσαρέσκεια, στην οποία στηρίχθηκε ο Λέων Τορνίκιος, ήταν επίσης χρονικά περιορισμένη· λίγο μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης, πολλοί στρατιώτες (πρώην επαναστάτες) από τα δυτικά στρατεύματα συνέχισαν τον πόλεμο με τους Πατζινάκες υπό την αρχηγία του ίδιου του αυτοκράτορα. Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι στρατηγοί της Ανατολής, οι οποίοι δέκα χρόνια αργότερα ανέλαβαν την εξουσία (ο Κατακαλών Κεκαυμένος, ο Ισαάκιος Κομνηνός, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, ο Ρωμανός Σκληρός, ο Μιχαήλ Βούρτζης, ο Βρυέννιος και άλλοι), σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα ασκούσαν απρόσκοπτα τα καθήκοντά τους.

Σε αντίθεση με την εξέγερση του Γεωργίου Μανιάκη, φορέας της οποίας ήταν ένα άτομο, ή του Τορνικίου, όπου κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η δυσαρέσκεια του στρατού – απλών στρατιωτών και αξιωματικών (οι οποίοι, οπωσδήποτε, δεν κατείχαν υψηλές διοικητικές θέσεις στο δυτικό στράτευμα[45]), στην εξέγερση του 1057 επικράτησε η δυσαρέσκεια της στρατιωτικής και, ταυτόχρονα, κοινωνικής ηγεσίας, που ήταν οργανωμένη σε πολιτική συμμαχία. Έτσι, ουσιαστικά ολόκληρο το κίνημα οργανώθηκε «εκ των άνω». Ο Ισαάκιος Κομνηνός ήταν ένας από τους υποψήφιους αυτοκράτορες και στο ρόλο αυτό εμφανίζεται πρωτίστως ως μελλοντικός προστάτης των μελών της συμμαχίας. Τα στρατεύματα, τα οποία σε τέτοιου είδους ενέργειες αποτελούν την πραγματική δύναμη, το 1057 αποτέλεσαν το απαραίτητο βοηθητικό μέσο που χρησιμοποίησε η «ελίτ» για να προστατεύσει τα συμφέροντά της. Αντιδρώντας στην πολιτική που εγκαινίασε η Θεοδώρα και την οποία ο Μιχαήλ Ϛ΄ είχε την πρόθεση να συνεχίσει, οι εκπρόσωποι της στρατιωτικής ηγεσίας – ο καθένας από την πλευρά του – χρησιμοποίησαν όλα τα διαθέσι-

45. Π.χ. στις πηγές δεν υπάρχει αναφορά για τον τρόπο, με τον οποίο αντιμετώπισε την εξέγερση ο τότε δουξ Αδριανουπόλεως, μάγιστρος Κωνσταντίνος Αριανίτης, που κατείχε το αξίωμα αυτό το χειμώνα του 1046/1047 (πριν από την εξέγερση), αλλά και το 1049. Βλ. Lefort, Rhétorique, 282 και σημ. 83.

μα μέσα. Επειδή η συμφωνία για τη συνωμοσία επιτεύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη[46], μπορούμε να υποθέσουμε ότι με την ίδια ευκαιρία συμφωνήθηκε και η εξέγερση που ακολούθησε. Είναι γνωστό ότι τότε αποφασίστηκε ποιός θα είναι ο διεκδικητής του αυτοκρατορικού στέμματος[47], ενώ, τα γεγονότα που επακολούθησαν, αφήνουν να διαφανεί ότι οι συνωμότες καθόρισαν κατά τη συνάντησή τους στην πρωτεύουσα και τις επιμέρους υποχρεώσεις που θα αναλάμβαναν (τη χρηματοδότηση του κινήματος, τον προσεταιρισμό του στρατού, το χρόνο της εξέγερσης και άλλα). Έτσι, ο Κωνσταντίνος Δούκας ανέλαβε τις οικονομικές υποχρεώσεις[48] και, κρίνοντας από όλα τα στοιχεία, δεν ήταν ο μόνος, ο οποίος στήριξε οικονομικά το κίνημα. Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το 1057 εξεγέρθηκαν *οἱ λογάδες τῶν ἀρχόντων*, *τὰ κράτιστα γένη* της εποχής εκείνης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκτός από τον Δούκα, υπήρξαν και άλλοι λιγότερο γενναιόδωροι χρηματοδότες. Ο προσεταιρισμός του στρατού ήταν καθήκον των περισσοτέρων επαναστατών. Ο Βρυέννιος επιχείρησε να πάρει με το μέρος του τους στρατιώτες που βρίσκονταν υπό τη διοίκησή του, μοιράζοντας σ' αυτούς τα χρήματα που προορίζονταν για τον επικείμενο πόλεμο, αλλά εμποδίστηκε έγκαιρα[49]. Πολύ πιο σημαντικές για την επιτυχία της εξέγερσης ήταν οι δραστηριότητες του Κατακαλών Κεκαυμένου, ο οποίος εξασφάλισε τη σύμπραξη των στρατευμάτων των ανατολικών μεθοριακών περιοχών της αυτοκρατορίας, των θεμάτων Κολωνείας, Χαλδίας, Σεβαστείας, Μελιτηνής και Αρμενιάκων. Οι ενέργειες του Κεκαυμένου αντικατοπτρίζουν με τον καλύτερο τρόπο τη δομή της ιεραρχίας στην οργάνωση της εξέγερσης, επειδή, στην προσπάθεια προσεταιρισμού, στηρίχθηκε αφενός στην υποστήριξη των κατά τόπους *ἐπισημοτέρων*, και αφετέρου στην υποστήριξη των αξιωματικών των προαναφερθεισών περιοχών[50]. Στις πηγές δεν έχουμε στοιχεία για τις υποχρεώσεις που πρέπει να είχαν αναλάβει οι συνωμότες από το θέμα

46. Σκυλίτζης, 487· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 142.

47. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη (σ. 487), οι συνωμότες στην αρχή προτίμησαν τον Κεκαυμένο, θεωρώντας ότι ήταν *καὶ γήρᾳ καὶ ἀνδρείᾳ καὶ ἐμπειρίᾳ* ο πλέον άξιος για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ο Ψελλός (*Χρονογραφία* II, 136, 142), όμως, αναφέρει ότι εκτός από τον Ισαάκιο Κομνηνό, υποψήφιος για το αυτοκρατορικό στέμμα ήταν και ο Κωνσταντίνος Δούκας. Ωστόσο, αυτή η πληροφορία του Ψελλού δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή, αν λάβουμε υπόψη ότι για τον Δούκα ως υποψήφιο για το θρόνο γράφει μόνο σ' εκείνα τα χωρία της *Χρονογραφίας*, όπου εξηγεί και δικαιολογεί την παραίτηση του Ισαακίου Α' και την άνοδο στην εξουσία του Κωνσταντίνου Ι' (1059). Βλ. Krsmanović, *Uspon*, 181-187.

48. Συνέχεια Σκυλίτζη, 108: *χρημάτων ποριστὴν ἀφθονώτατον εἰς τὴν τῆς βασιλείας κατάσχεσιν*.

49. Σκυλίτζης, 487-488· Ατταλειάτης, 53-54· Ζωναράς III, 657-658.

50. Σκυλίτζης, 490-492.

των Ανατολικών (ο Ρωμανός Σκληρός, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, ο Μιχαήλ Βούρτζης, οι γιοι του Βασιλείου Αργυρού[51]), όμως είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν στη διάθεσή τους ιδιωτικό στρατό (ο Κεκαυμένος είχε σχηματίσει τάγμα χιλίων ανδρών μόνο από τους υπηρέτες και τους συγγενείς του[52]). Αν ληφθεί υπόψη ότι μεταξύ αυτών ήταν και εκπρόσωποι παλαιών οικογενειών, όπως είναι οι Σκληροί και οι Αργυροί, είναι σαφές ότι η παραδοσιακή επιρροή τους στην περιοχή θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα και την αποκατάσταση σχέσεων με άλλες, λιγότερο επιφανείς και εξαρτώμενες από αυτές οικογένειες.

Σε αντίθεση προς τους δύο προηγούμενους σφετερισμούς, οι επαναστάτες του 1057 είχαν και την υποστήριξη της πρωτεύουσας. Η εξέγερση της Κωνσταντινούπολης δεν οδήγησε μόνο στην ανατροπή του Μιχαήλ Ϛ' Στρατιωτικού, αλλά έδωσε τη δυνατότητα στον Ισαάκιο Κομνηνό να εισέλθει στην πρωτεύουσα ως εκπρόσωπος διαφόρων κοινωνικών ομάδων, πρωτίστως των δύο εκείνων, οι οποίες μόνον εκ πρώτης όψεως ήταν αντιμαχόμενες: της ομάδας των «πολιτικών» και της ομάδας των «στρατιωτικών». Εκτός αυτού, ο νέος ηγεμόνας είχε και την υποστήριξη των ανώτατων εκπροσώπων της Εκκλησίας. Η γενική αποδοχή εκ μέρους της βυζαντινής κοινωνίας εκφράσθηκε συμβολικά με την πράξη της στέψης στην Αγία Σοφία, όπου ο σφετεριστής έγινε αυτοκράτορας, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη νομιμότητα από τον οικουμενικό πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο[53].

Έτσι, με την ανάληψη της εξουσίας το 1057, οι οικογένειες που έλαβαν μέρος στην εξέγερση προστάτευσαν πρώτα απ' όλα τις θέσεις και τα αξιώματά τους που απειλούνταν από τις προσπάθειες μεταρρύθμισης της Θεοδώρας και του Μιχαήλ Ϛ', και στη συνέχεια, αφού ανέλαβαν την εξουσία, συνέχισαν απρόσκοπτα την άνοδό τους.

Πρέπει, όμως, να τονίσω στο σημείο αυτό ότι η αριστοκρατική συμμαχία του 1057 ήταν συμμαχία ισότιμων οικογενειών· ορισμένες από αυτές ξεχώριζαν λόγω του αναγνωρισμένου από παλαιά κύρους τους, ενώ άλλες λόγω της πραγματικής ισχύος των εκπροσώπων τους ή λόγω του πλούτου τους. Μολονότι ο Ισαάκιος Κομνηνός ήταν ο διεκδικητής του στέμματος (για την ακρίβεια μελλοντικός προστάτης και εγγυητής των συμφερόντων των οικογενειών αυτών), οι Κομνηνοί δεν

---

51. Για τις προσωπικότητες που αναφέρθηκαν, ο Σκυλίτζης (σ. 488) αναφέρει: *οἱ δὲ κατὰ τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν τὰς οἰκήσεις ἔχοντες ἄρχοντες.*

52. Σκυλίτζης, 490: ... *τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσι καὶ συγγενέσι.*

53. Διεξοδικά για την εξέγερση του 1057 βλ. Krsmanović, *Uspon*, 145-238, 250-256, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

διακρίνονταν από τις άλλες οικογένειες[54]. Εκείνο, το οποίο απουσίαζε στα πλαίσια της συμμαχίας αυτής, ήταν η κυριαρχία μιας προσωπικότητας (ή οικογένειας). Την κυριαρχία αυτή μπορούσε να την εξασφαλίσει μία οικογενειακή-πολιτική ομάδα συμφερόντων, η οποία το 1057 δεν υπήρχε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι καμία από τις οικογένειες που έλαβαν μέρος στην εξέγερση του 1057 δεν ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να μπορεί να δρα αυτοτελώς.

Την εσωτερική ενίσχυση των οικογενειών και την ανάπτυξη ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των μελών τους μπορούμε να παρακολουθήσουμε μετά το 1057. Η σημασία, που θα έχει στο μέλλον η οικογένεια για την κατάκτηση και τη διατήρηση της εξουσίας, αποδεικνύεται στην περίπτωση των Κομνηνών. Είναι γνωστό ότι το 1059 ο Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός παραιτήθηκε προς όφελος του Κωνσταντίνου Δούκα, γεγονός που δεν επέτρεψε τη δημιουργία δυναστείας των Κομνηνών[55]. Ο λόγος, όπως φαίνεται, έγκειται πρώτα απ' όλα στο γεγονός ότι ο Ισαάκιος Α΄ στη διάρκεια της διακυβέρνησής του δεν ανεξαρτητοποιήθηκε από τη συμμαχία που το 1057 τον έφερε στην εξουσία. Με άλλα λόγια, ο Ισαάκιος Κομνηνός δεν κατόρθωσε να κάνει την οικογένειά του το κύριο στήριγμα της εξουσίας του[56]. Αυτό το κατόρθωσε ο Κωνσταντίνος Ι΄. Στην οικογένεια των Δουκών υπήρχε μία ιεράρχη-

---

54. Στην εξέγερση του 1057 την οικογένεια των Κομνηνών αντιπροσώπευσαν δύο μέλη της (ο Ισαάκιος και ο Ιωάννης), όπως συνέβη και με την οικογένεια των Δουκών (ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης). Η θέση του Ισαακίου Κομνηνού στη βυζαντινή κρατική ιεραρχία (όπως προκύπτει από τον τίτλο του) ήταν ισότιμη με εκείνην που κατείχαν οι μάγιστροι Νικηφόρος Βοτανειάτης και Κατακαλών Κεκαυμένος, και κατώτερη από εκείνην του προέδρου Ρωμανού Σκληρού. Καθώς η άνοδος της οικογένειας των Κομνηνών άρχισε επί Βασιλείου Β΄, καθίσταται προφανές ότι οι Κομνηνοί μέχρι το 1057 δεν κατάφεραν να συνάψουν αξιοσημείωτες σχέσεις με άλλες επιφανείς βυζαντινές οικογένειες. Επειδή η δημιουργία της ομάδας συμφερόντων της οικογένειας των Κομνηνών ανάγεται στις δεκαετίες που έπονται των γεγονότων του 1057/1059, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μόλις τότε πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά η αναρρίχηση αυτής της οικογένειας.

55. Η παραίτηση του Ισαακίου Α΄ υπερ μέλους μιας άλλης οικογένειας έδειξε, κατά τρόπο σαφή, ότι η άνοδος των Κομνηνών στην εξουσία το 1057 δεν βασίστηκε στην πραγματική δύναμή τους. Η περιγραφή του Βρυεννίου και του Ψελλού για τα γεγονότα, που οδήγησαν στη μετάθεση της εξουσίας από τους Κομνηνούς στους Δούκες το 1059, δείχνει ότι η παραίτηση του Ισαακίου Α΄ ήταν ο τρόπος, με τον οποίον οι Κομνηνοί, μέσα στις δεδομένες συνθήκες, υπερασπίσθηκαν τα οικογενειακά τους συμφέροντα. Βλ. Krsmanović, *Uspon*, 265-275.

56. Την περίοδο 1057-1059 η οικογένεια των Κομνηνών απλώς δεν διέθετε τα κατάλληλα μέλη ούτε ως προς τον αριθμό, ούτε ως προς το φύλο ή την ηλικία. Ο Μανουήλ, γιος του Ισαακίου, πέθανε πριν από την άνοδό του στο θρόνο (ο Βαρζός, *Γενεαλογία*, 58, χρονολογεί το θάνατό του κατά την περίοδο 1042-1057), ενώ η κόρη του, Μαρία, έγινε μοναχή την περίοδο που κρινόταν η διαδοχή του (*ό. π.*, 58-59). Όσον αφορά τον Ιωάννη, εκείνος, μέσω του τίτλου του κουροπαλάτη και του αξιώματος του δομεστίκου των σχολών της Δύσεως, εξασφάλισε ένα μέρος της εξουσίας. Ωστόσο, όπως προκύπτει

ση στις σχέσεις και ανάλογη κατανομή των ρόλων μεταξύ των μελών της: ο Κωνσταντίνος Ι' ανέλαβε την αυτοκρατορική εξουσία, ενώ στον αδελφό του Ιωάννη, δια μέσου του τίτλου του καίσαρα, δόθηκε η δεύτερη σε βαθμό εξουσία επί των Δουκών. Ο Ιωάννης υπήρξε ο στενότερος συνεργάτης του αδελφού του και, σε περίπτωση ανάγκης, ο προστάτης των δυναστικών συμφερόντων των Δουκών, ανεξάρτητα αν ο ίδιος δεν εμφανίζεται στο ρόλο του διαδόχου του θρόνου (αυτό το δικαίωμα προοριζόταν για τους γιους του Κωνσταντίνου Ι')[57].

Ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας φαίνεται και στις εξεγέρσεις του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Ο σφετερισμός του αυτοκρατορικού τίτλου είναι «οικογενειακή υπόθεση», στο πλαίσιο της οποίας σε ένα μέλος της οικογένειας δίνεται ο ρόλος του διεκδικητή του στέμματος, ενώ οι υπόλοιποι, ανάλογα με τη θέση που έχουν στο πλαίσιο της οικογένειας, γίνονται συναγωνιστές του, υποστηρικτές του[58].

Η εσωτερική ενίσχυση της οικογένειας, βαθμιαία, στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, οδήγησε και στην καθιέρωση ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των οικογενειών, αποτέλεσμα της οποίας ήταν, ουσιαστικά, η ανανέωση του θεσμού των οικογενειακών-πολιτικών ομάδων συμφερόντων. Οι συμμαχίες αριστοκρατικών οικογενειών δεν θα στηρίζονται πλέον μόνο στα κοινά πολιτικά συμφέροντα, όπως στην περίπτωση του 1057, αλλά και στις στενές μεταξύ τους σχέσεις, επισφραγισμένες με συγγενικούς δεσμούς.

Η εξέγερση του Αλεξίου Κομνηνού το 1081 παρέχει ένα απτό παράδειγμα δράσης των ευγενών δια μέσου του θεσμού της οικογενειακής ομάδας συμφερόντων. Τις φιλοδοξίες του Αλεξίου υποστήριξαν πρώτα απ' όλα μέλη του στενού

από τις πηγές, δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να αναλάβει την εξουσία το 1059. Επιπλέον, μεταξύ των πέντε γιων του Ιωάννη, μόνον τρεις είχαν γεννηθεί πριν από το 1059, αλλά δεν ήταν στην κατάλληλη ηλικία (σύμφωνα με τις έρευνες του Βαρζού, *ό. π.*, 61, 67, 87, ο πρεσβύτερος γιος του γεννήθηκε γύρω στο 1045, ο νεότερος Ισαάκιος γύρω στο 1050, ενώ ο Αλέξιος το 1057).

57. Μπορεί να λεχθεί ότι μέχρι το 1081 ο καίσαρ Ιωάννης Δούκας έπαιξε με επιτυχία το ρόλο του προστάτη των πολιτικών συμφερόντων των Δουκών. Το επίτευγμά του είναι ότι τα δικαιώματα του Κωνσταντίνου, γιου του Μιχαήλ Ζ', επί του θρόνου διατηρήθηκαν και επιβεβαιώθηκαν τόσο από τον Νικηφόρο Γ' όσο και από τον Αλέξιο Α'. Βλ. Βρυέννιος (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, έκδ. P. Gautier [CFHB 9], Bruxelles 1975), 254-255· Άννα Κομνηνή (*Anne Comnène, Alexiade*, έκδ. B. Leib, I, Paris 1937), 107 – δυστυχώς, δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω την πρόσφατη έκδοση του κειμένου: *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.

58. Για παράδειγμα, το 1077/1078, ως διεκδικητής του στέμματος ο πρόεδρος Νικηφόρος Βρυέννιος υποστηρίχθηκε από τον γιο του και τον αδελφό του. Στην εξέγερση συνέβαλε και η οικογένεια Βατάτζη. Επιπλέον, προκειμένου να πετύχει η επιχείρηση, οι Βρυέννιοι απέκτησαν συγγενικές σχέσεις με την οικογένεια των Ταρχανειωτών. Βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 83-84, 278.

(πολυπληθούς) οικογενειακού του κύκλου, αλλά και μέλη άλλων οικογενειών με τις οποίες οι Κομνηνοί είχαν συνάψει δεσμούς. Τον πυρήνα της συμμαχίας των αριστοκρατικών οικογενειών, που είχε τότε σχηματισθεί, τον αποτελούσε η οικογενειακή ομάδα συμφερόντων των Κομνηνών και των Δουκών. Έτσι, ο Αλέξιος Κομνηνός το 1081 εμφανίσθηκε ταυτόχρονα στο ρόλο του διεκδικητή του αυτοκρατορικού στέμματος τόσο εκ μέρους της οικογένειάς του, όσο και της συμμαχίας των ευγενών – της οικογενειακής ομάδας συμφερόντων –, στην οποία αποφασιστική επιρροή είχαν οι Δούκες. Οι Δούκες, ουσιαστικά, στην εξέγερση του 1081 συμμετείχαν με τη δική τους ομάδα, η οποία εμφανίστηκε ως προστάτης των πολιτικών τους συμφερόντων. Αν οι Δούκες υποστήριξαν με κάθε τρόπο τον Αλέξιο στην προσπάθειά του να καταλάβει την αυτοκρατορική εξουσία, δεν το έκαναν προασπιζόμενοι τα συμφέροντα των Κομνηνών, αλλά εκείνα της δικής τους οικογένειας, δύο εκπρόσωποι της οποίας (η Ειρήνη, σύζυγος του Αλεξίου Α΄ και ο Κωνσταντίνος, γιος του Μιχαήλ Ζ΄) έλαβαν αυτοκρατορικά αξιώματα[59]. Έτσι, η εξέγερση του 1081 έδειξε ότι οι Κομνηνοί δεν μπορούσαν αυτοτελώς να πάρουν την εξουσία και ότι οι Δούκες δεν ήταν σε θέση μόνοι τους να την κρατήσουν στα χέρια της οικογένειάς τους. Και στους μεν και στους δε ήταν απαραίτητη η συμμαχία των οικογενειών τους, η οποία απέβλεπε στη δημιουργία δεσμών μεταξύ τους και όχι μόνο στην προώθηση κοινών πολιτικών συμφερόντων, όπως συνέβη στην περίπτωση του 1057. Η συμμαχία τους, η οποία ενισχύθηκε με τη σύμπραξη και άλλων λιγότερο σημαντικών οικογενειών, συνέβαλε ώστε η ομάδα των Κομνηνών και των Δουκών το 1081 να πάρει την εξουσία, αλλά και να την κρατήσει στη διάρκεια του επόμενου αιώνα. Και τέλος, δεν είναι τυχαίο που η συγγένεια με την αυτοκρατορική οικογένεια κατοχυρώνεται από το 1081 ως κριτήριο για το ότι κάποιος ανήκει στη βυζαντινή αριστοκρατία· από την εποχή των Κομνηνών η παροχή τιμητικών τίτλων, με τους οποίους προσδιοριζόταν η θέση

---

59. Τα στοιχεία που παρέχει η Άννα Κομνηνή για την εξέγερση του 1081 δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο πόσο σημαντική ήταν η συμβολή των Δουκών στην αναρρίχηση του Αλεξίου Α΄. Κατ' αρχήν, το κυριότερο πλεονέκτημα του Αλεξίου σε σύγκριση με τον πρεσβύτερο αδελφό του, Ισαάκιο, ήταν ο γάμος του με την Ειρήνη, εγγονή του καίσαρα Ιωάννη Δούκα. Γι' αυτόν το λόγο οι Δούκες άσκησαν όλη τους την επιρροή, ώστε ο στρατός να ταχθεί στο πλευρό του Αλεξίου και να τον αναδείξει διεκδικητή του θρόνου. Επιπλέον, ο ίδιος ο καίσαρ εξασφάλισε τη σύμπραξη τούρκικου στρατιωτικού σώματος. Όπως είναι γνωστό, στον Αλέξιο διέθεσαν χρήματα για την εξέγερση οι Δούκες με τους οπαδούς τους (π.χ. ο Γεώργιος Παλαιολόγος). Το άνοιγμα της πύλης της πρωτεύουσας και η είσοδος των στασιαστών στην πόλη οφείλεται επίσης στους Δούκες. Τέλος, ο οικουμενικός πατριάρχης Κοσμάς, *εἴτε ἐκ θείας ἐπιπνοίας εἴτε καὶ τοῦ καίσαρος ὑποθεμένου*, έπεισε τον Νικηφόρο Γ΄ να παραιτηθεί (Άννα Κομνηνή I, 59, 80-87, 91-94, 98-100).

στην ιεραρχία των ευγενών, είναι συνάρτηση της συγγένειας με τη δυναστεία που βασίλευε[60].

Ο σημαντικός πολιτικός ρόλος της οικογένειας και της πολιτικής ομάδας δεν αποτελεί νέο φαινόμενο στο Βυζάντιο, και αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί με το παράδειγμα των Φωκάδων· τα μέλη της οικογένειας αυτής και η ομάδα συμφερόντων που δημιουργήθηκε γύρω της, ενήργησαν επανειλημμένα προς όφελος των πολιτικών συμφερόντων των διεκδικητών του αυτοκρατορικού στέμματος της οικογένειας αυτής (963, 970, 987–989)[61].

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, είναι σαφές ότι η συνεχής και φυσική ανάπτυξη της βυζαντινής αριστοκρατίας, αν δεν διακόπηκε, τουλάχιστον επιβραδύνθηκε με την πολιτική του Βασιλείου Β΄. Αυτό έγινε με την προώθηση νέων ή όχι και τόσο επιφανών οικογενειών. Οι παλαιές, κάποτε ισχυρές οικογένειες, έχασαν την ισχύ τους, πράγμα που οδήγησε στην εξασθένηση ή ακόμη και στη διάλυση των πολιτικών ομάδων συμφερόντων που είχαν δημιουργηθεί γύρω από αυτές. Από την άλλη πλευρά, οι νέες οικογένειες χρειάζονταν το χρονικό διάστημα μερικών δεκαετιών για να εδραιωθούν στα νέα αξιώματα που κατόρθωσαν να αποκτήσουν και, μετά, να εμφανισθούν στο ρόλο των ισχυρών οικογενειών, ικανών να αξιοποιήσουν τη συγγένεια με άλλους αρχοντικούς οίκους για τη δημιουργία οικογενειακών-πολιτικών ομάδων συμφερόντων.

Αν ληφθεί υπόψη ότι οι Κομνηνοί – εκπρόσωποι της νέας τάξης των ευγενών, οι οποίοι, κατά κάποιον τρόπο, εκφράζουν συμβολικά τη διαδικασία που άρχισε από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και συνεχίσθηκε τον 11ο αιώνα – κατόρθωσαν να καταλάβουν την εξουσία και να εξασφαλίσουν στην οικογένειά τους τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας περισσότερο από έναν αιώνα, τότε τα γεγονότα του 11ου αιώνα πρέπει να εκληφθούν ως συνέπειες (θετικές ή αρνητικές;) της πολιτικής του Βασιλείου Β΄.

---

60. Ο Αλέξιος Α΄ απένειμε στον πρεσβύτερο αδελφό του, Ισαάκιο, τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, *δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς*. Ο γαμβρός του Αλεξίου, Νικηφόρος Μελισσηνός, έλαβε τον τίτλο του καίσαρα. Επίσης, οι μικρότεροι αδελφοί του, όπως και ο γαμβρός του, Μιχαήλ Ταρωνίτης, κατέλαβαν ανάλογους τίτλους και αξιώματα (Άννα Κομνηνή Ι, 113-114).

61. Για τα πολιτικά κινήματα των Φωκάδων βλ. I. Djurić, Porodica Foka, *ZRVI* 17 (1976), 273-275· Cheynet, *Pouvoir*, 20-21, 24-25, 31-33.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΟ-ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1025-1045): Ο ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΑΛΑΣΣΗΝΩΝ

Στα χρόνια της δυναστείας του Αμορίου η παρουσία στο πολιτικό προσκήνιο Αρμενο-παφλαγόνων* αριστοκρατών ήταν ιδιαίτερα αισθητή[1] και κατέληξε στην πρωτοφανή υποβάθμιση του αυτοκρατορικού θεσμού επί Μιχαήλ Γ'[2]. Η άνοδος στο θρόνο του Βασιλείου Α' σήμανε την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και την κατάργηση αυτής της τάσης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας για παντοδυναμία. Για το λόγο αυτό ο Βασίλειος Α' και η δυναστεία του βρέθηκαν αντιμέτωποι με την άλλοτε σιωπηρή, άλλοτε ανοικτή, αλλά πάντα σταθερή αντιπολίτευση των Αρμενο-παφλαγόνων[3]. Η ανάγκη της Μακεδονικής δυναστείας να αποκτήσει ισχυρά ερείσματα μέσα στις τάξεις του στρατού και να πατάξει τους Αρμενο-παφλαγόνες προσέφερε στους Καππαδόκες, με κορυφαίους τους Φωκάδες, τη ραγδαία πολιτική και κοινωνική ανέλιξή τους. Η επιλογή του Βασιλείου Α' στους χρονικά προγενέστερους, ισχυρούς και επίφοβους Αρμενο-παφλαγόνες να αντιτάξει τους Καππαδόκες τηρήθηκε πιστά από τους διαδόχους του Λέοντα ς' και Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο, είχε όμως μία ιδιότυπη εξέλιξη, μέσα από την οποία ανιχνεύεται η ακμή και η παρακμή της Μακεδονικής δυναστείας. Όταν

---

* Διευκρινίζεται ότι, αναφέροντας αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία, εννοούμε την πολιτική σύμπλευση επιφανών οικογενειών αρμενικής και παφλαγονικής καταγωγής, επισφραγισμένη με σύναψη επιγαμιών και ορατή από τις αρχές ήδη του 9ου αιώνα.

1. Βλ. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Λισσαβώνα 1963, 23-28. Πρβλ. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* [BBA 54], Βερολίνο 1987, 71-75 και 163-164.

2. Βλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985, 72-81.

3. Βλ. Τ. Λουγγής, στο: Βασιλική Βλυσίδου – Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη – Στ. Λαμπάκης – Τ. Λουγγής – Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998, 275-285.

οι Φωκάδες από πιστοί θεράποντες της δυναστείας «μεταμορφώθηκαν» σε ανατροπείς της, η καππαδοκική αριστοκρατία, το στήριγμα που τόσο επιμελώς είχε δημιουργήσει η Μακεδονική δυναστεία επί έναν αιώνα, βρήκε στο πρόσωπο του Βασιλείου Β' τον εξολοθρευτή της[4]. Το ότι η πάταξη των Καππαδοκών μπορούσε να επιφέρει μία νέα ενδυνάμωση της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας δεν πρέπει να διέφευγε της προσοχής του αγχίνοος Βασιλείου Β'. Γι' αυτό και η τακτική, που εγκαινίασε έναντι της επαρχιακής αριστοκρατίας – απομάκρυνση δηλαδή των δυνατών από τις περιοχές, που αντλούσαν την ισχύ τους, και διορισμός σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα της Μικράς Ασίας νέων προσώπων[5] –, ίσχυσε για όλους[6].

Συνεχιστής της πολιτικής του πρεσβύτερου αδελφού του, ο Κωνσταντίνος Η' έδωσε στα μέτρα εναντίον της αριστοκρατίας ακόμη σκληρότερη μορφή: ο κατάλογος των όσων έπληξε είναι γνωστός και, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει τον Ρωμανό Κουρκούα, τον Κωνσταντίνο Βούρτζη, τον Νικηφόρο Κομνηνό, τον Βασίλειο Σκληρό, τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό[7] και τον τελευταίο γόνο των Φωκάδων Βάρδα, προς τον οποίο μάλιστα ο Σκυλίτζης εξέφρασε τη συμπάθειά του, παρουσιάζοντάς τον ως θύμα των *παρατρεφομένων συκοφαντῶν*[8].

Αναλυτικός και σαφής, ο Σκυλίτζης από τις πρώτες ήδη γραμμές της αφήγησής του εντόπισε στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Η' την αιτίαν *πολλῶν κακῶν*, κατέγραψε την πρώτη καινοτομία του αυτοκράτορα που δεν ήταν άλλη από την απονομή του υψηλού τίτλου του προέδρου της συγκλήτου σε περισσότερους από

---

4. Για το ότι το οριστικό πλήγμα, που δέχθηκαν οι Φωκάδες από τον Βασίλειο Β', ήταν η νομοτελειακή κατάληξη της προοδευτικής απογύμνωσής τους από τα ισχυρά ερείσματά τους μέσα στις τάξεις του στρατού, που είχε ήδη αρχίσει επί της βασιλείας του Νικηφόρου Β' και πριν από τη δυσμένεια του Ιωάννη Τζιμισκή, όταν οι Μαλεΐνοι διαφοροποιήθηκαν από τις πολιτικές επιλογές του εστεμμένου συγγενή τους, βλ. Βασιλική Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 132-174 και 210-211.

5. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Παρίσι 1990, 211. Πρβλ. Hélène Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, *TM* 6 (1976), 103-104.

6. Για τις επιφυλάξεις μας στην άποψη (Cheynet, *Pouvoir*, 334-335. Βλ. και Ch. S. Sifonas, Basile II et l'aristocratie byzantine, *Byz* 64 [1994], 125) ότι οι Σκληροί και οι σύμμαχοί τους έτυχαν μιας πολύ ευνοϊκής μεταχείρισης από τον Βασίλειο Β' βλ. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 202-207.

7. Βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 38-41, όπου και αναλυτική παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. Πρβλ. Gary J. Johnson, Constantine VIII and Michael Psellos: Rhetoric, Reality and the Decline of Byzantium, A.D. 1025-1028, *Byzantine Studies/Études byzantines* 9/2 (1982), 226 σημ. 30.

8. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 372,70-73.

έναν ευνούχους συγχρόνως[9] και κατέληξε ότι ο Κωνσταντίνος Η' και οι ευνοούμενοί του *τὴν βασιλείαν ἀνέτρεψαν, ἤδη καλῶς ἀγομένην* επί Ρωμανού Β', Νικηφόρου Β' Φωκά, Ιωάννη Α' Τζιμισκή και βεβαίως επί Βασιλείου Β'[10].

Από τον απέριττο στρατιωτικό Βασίλειο Β', με σκέψη δυναμική που διατύπωνε λιτά[11], η Κωνσταντινούπολη παραδινόταν στον φιλήδονο και έχοντα *γλῶτταν ἁβρὰν καὶ καλλιρρήμονα*[12] Κωνσταντίνο Η', ο οποίος ανέθεσε τη διοίκηση της αυτοκρατορίας σε λόγιους άνδρες[13], ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος συμμορφωνόταν με τις συνήθειες των πολιτών[14]. Ασφαλώς, σε αυτό ο Κωνσταντίνος Η' δεν εμιμείτο τον αδελφό του.

Η ατμόσφαιρα είχε άρδην μεταβληθεί σε πολιτική[15] και αυτή πρέπει να είναι η αιτία που έκανε τον Σκυλίτζη να νοσταλγεί ακόμη και τον Νικηφόρο Φωκά, τον στρατιωτικό αυτοκράτορα που τόσο πολύ είχε ψέξει[16]. Αυτή η όψιμη θετική κρίση του Σκυλίτζη για τη βασιλεία του Νικηφόρου Β' Φωκά δεν πρέπει να οφείλεται σε ουσιαστική μεταβολή της εκτίμησής του για τους Φωκάδες, αλλά στην προσπάθειά του να τονίσει τις δυσάρεστες συνέπειες που είχαν για το μέλλον της Μακεδονικής δυναστείας οι πολιτικές επιλογές του Κωνσταντίνου Η'. Ίσως αυτός να

---

9. Βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*, Παρίσι 1972, 299.

10. Σκυλίτζης, 370,21-371,42.

11. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Corno, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, Fondazione Lorenzo Valla 1984) I, 42-44. Για το γεγονός ότι η εικόνα του Βασιλείου Β' ως πολέμιου της διανόησης, που σκιαγράφησε ο Ψελλός, δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα βλ. Barbara Crostini, The Emperor Basil II's Cultural Life, *Byz* 66 (1996), 66-72. Πρβλ. Lynda Garland, Basil II as Humorist, *Byz* 69 (1999), 321-343.

12. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 64.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 62: *Ἐπεὶ γὰρ εἰς ἑαυτὸν τὸ πᾶν τῆς διοικήσεως ἀνηρτήσατο, οὐχ οἷός τε δὲ ἦν φροντίσιν ἑαυτὸν καταδαπανᾶν, ἀνδρῶν τοῖς λογιωτέροις ἐγχειρίσας τὰ πράγματα, ...* .

14. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 66: *... πρὸς τὰ τῶν πολιτῶν ἔθη ἀνεκέκρατο.*

15. Αυτήν ακριβώς τη μεταβολή απέδωσαν με το δικό τους τρόπο οι αραβικές, αρμενικές και συριακές πηγές, που, σε αντίθεση με τις βυζαντινές, σκιαγράφησαν το πορτραίτο ενός φιλειρηνικού Κωνσταντίνου Η', ο οποίος απείχε πολύ από το να μπορεί να χαρακτηριστεί ως διώκτης της αριστοκρατίας, εφόσον απελευθέρωσε όσους ο Βασίλειος Β' είχε φυλακίσει. Αναλυτικά βλ. Johnson, Constantine VIII and Michael Psellos, 220-232, ο οποίος, έχοντας εντοπίσει αυτήν την απόκλιση μεταξύ βυζαντινών και ανατολικών πηγών, σημειώνει: "That is not to suggest that Constantine VIII should now suddenly be viewed as a good or even as a competent emperor".

16. Σκυλίτζης, 271,70-72 και 273,37-38. Για τον Σκυλίτζη ως εχθρικά διακείμενη πηγή έναντι των Φωκάδων ενδεικτικά βλ. Fr. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Μόναχο 1971, 108-115. Πρβλ. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 118-131.

είναι και ο λόγος που ο Σκυλίτζης, σε αντίθεση με τον Ψελλό και τον Ζωναρά[17], δεν ασχολήθηκε με το εάν ο Κωνσταντίνος Η' μετανοούσε ή όχι για την άδικη μεταχείριση που είχε επιφυλάξει σε ορισμένα θύματά του. Η απόφαση του Κωνσταντίνου Η' να ενισχύσει το ρόλο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας και ο απηνής διωγμός του κατά της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας ήταν οι λόγοι που νομοτελειακά οδήγησαν στην επιλογή του Ρωμανού Γ' Αργυρού, του επιφανέστερου εκπροσώπου αυτών που πρόσφατα είχαν ευνοηθεί[18].

Επί Κωνσταντίνου Η', η αρμενο-παφλαγονική στρατιωτική αριστοκρατία είχε χάσει οριστικά ορισμένους από τους άλλοτε κραταιούς εκπροσώπους της, ενώ όσοι από αυτούς επέζησαν τον 11ο και 12ο αιώνα, οι Βούρτζη δηλαδή και οι Σκληροί, τα πρόσφατα πλήγματα, που είχαν δεχθεί, δεν τους επέτρεπαν να διαδραματίσουν σημαίνοντα ρόλο[19]. Όσον αφορά τους νέους εξέχοντες εκπροσώπους της, τους Δαλασσηνούς και τους Κομνηνούς, η κεντρική εξουσία είχε λάβει

---

17. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 58: *τὴν δὲ ὀργὴν οὐκ ἔμμονον εἶχεν, ὥσπερ ὁ ἀδελφὸς Βασίλειος, ἀλλὰ ταχὺ μετεβάλλετο· καὶ ἐφ' οἷς ἐποίει δεινῶς μεταμέλετο·* ... · Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόννη 1897) III, 570.

18. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 66: *Ἦν δέ τις ἀνὴρ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τὰ πρῶτα μὲν τῆς συγκλήτου καὶ ἐς τὸ τοῦ ἐπάρχου ἀξίωμα ἀναχθεὶς (βασίλειος δὲ αὕτη ἀρχή, εἰ μὴ ὅσον ἀπόρφυρος)*, ... Επίσης, βλ. Ψελλός, «Λόγος εἰς τὸν βασιλέα τὸν Μονομάχον» (*Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, έκδ. G. T. Dennis, Στουτγάρδη-Λιψία 1994), 26: ..., *ἄνδρα πρωτεύοντα τότε Ῥωμαίων ἐπὶ πάσαις ἐπάγεται χάρισι*. Πρβλ. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 254.

Λαμβάνοντας υπόψη μας την εντυπωσιακή εξέλιξη της σταδιοδρομίας του Ρωμανού Αργυρού – πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Οψικίου, ίσως κένσωρ, οικονόμος της Αγίας Σοφίας, έπαρχος πόλεως (βλ. J. F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)* [Byzantina Sorbonensia 1], Παρίσι 1975, 36· Cheynet, *Pouvoir*, 41· Λουγγής, στο: *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 399) –, πιστεύουμε ότι η συγγένεια του Αργυρού με τον Κωνσταντίνο Η' δεν ήταν το αποφασιστικό κριτήριο της επιλογής του ως συζύγου της Ζωής και νέου αυτοκράτορα, όπως αναφέρει ο Yahya (βλ. V. R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca, Izvlečenija iz Letopisi Jaxi Antioxijskago*, with an introduction by M. Canard, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, 71. Πρβλ. Cheynet, *ό.π.*, 273-274). Τα κωλύματα, εξάλλου, στα οποία προσέκρουε η σύναψη αυτού του γάμου, ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Ρωμανός Αργυρός ήταν ήδη νυμφευμένος (βλ. Angeliki E. Laiou, Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes, *DOP* 46 [1992], 165-176· της ίδιας, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1992, 25 και 120-121), κατά τη γνώμη μας, αναδεικνύουν τον Ρωμανό Αργυρό ως τον επιφανέστερο εκπρόσωπο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας.

19. Σχετικά με την άποψη του Cheynet (*Pouvoir*, 274 σημ. 70) ότι το 1028 την εξουσία μπορούσαν να διεκδικήσουν οι Βούρτζη και οι Σκληροί, θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι, εκτός από τις ποινές που υπέστησαν επί Κωνσταντίνου Η' οι Κωνσταντίνος Βούρτζης και Βασίλειος Σκληρός, οι δύο αυτές οικογένειες από τα τέλη του 10ου αιώνα μέχρι το 1028, δηλαδή για ένα διάστημα μεγαλύτερο των τριάντα χρόνων, δεν είχαν να επιδείξουν γόνους τους με θητεία σε στρατιωτικά αξιώματα. (Για τη σταδιοδρομία τους την εποχή αυτή βλ. Cheynet, Trois familles, 25-31 και W. Seibt, *Die Skleroi. Eine*

όλα τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να μην αναπτύξουν σχέσεις μεταξύ τους και, κυρίως, να μην αποκτήσουν ισχυρά ερείσματα που θα τους προσέφερε μία παρατεταμένη στρατιωτική δράση στη Μικρά Ασία. Η παύση του Νικηφόρου Κομνηνού από την ηγεσία του Βασπουρακάν και η τύφλωσή του το 1026 επέφεραν την απουσία της οικογένειας από το πολιτικό προσκήνιο τα επόμενα είκοσι περίπου χρόνια[20], ενώ η πιθανή αντικατάστασή του από τον Θεοφύλακτο Δαλασσηνό[21] αφήνει να διαφανεί ότι Κομνηνοί και Δαλασσηνοί την εποχή αυτή ακολουθούν διαφορετικές πορείες.

Προς τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Η', οι μόνοι ισχυροί και, κατά συνέπεια, οι μόνοι ικανοί εκπρόσωποι της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας να διεκδικήσουν την εξουσία ήταν οι Δαλασσηνοί. Ευνοούμενοι του Βασιλείου Β', οι Δαλασσηνοί είχαν να επιδείξουν τρεις γόνους τους με πρόσφατη θητεία σε σημαντικά στρατιωτικά αξιώματα της Ανατολής[22]. Για το λόγο αυτό η δυσμένεια, στην οποία περιέπεσε ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, που από το 1026 μέχρι το 1028 βρισκόταν «κατὰ τὸν Ἀρμενιακὸν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ σχολάζων»[23], φαίνεται ότι δεν ήταν αρκετή για να καταστήσει την οικογένεια ακίνδυνη. Αντίθετα, με την εξέταση του ενδεχομένου ο νέος κάτοχος του θρόνου να ήταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, ο Κωνσταντίνος Η' και οι πολιτικοί αξιωματούχοι της Κωνσταντινούπολης έβλεπαν στο πρόσωπό του τον ισχυρότερο αντίπαλό τους. Παράλληλα, όμως, έδειχναν να σφυγομετρούν και τις δυνατότητες επιβολής του.

Η έλλειψη οποιασδήποτε αντίδρασης ή αντίρρησης από την πλευρά του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού το 1028 αποκαλύπτει την ανυπαρξία δυνατοτήτων

---

prosopographisch-sigillographische Studie [Byzantina Vindobonensia 9], Βιέννη 1976, 65-76). Όσον αφορά τους Μιχαήλ, Θεόγνωστο και Σαμουήλ Βούρτζη, οι οποίοι το 1029 συνωμοτούν μαζί με τον Κωνσταντίνο Διογένη κατά του Ρωμανού Γ' (βλ. Σκυλίτζης, 376,86-377,3. Πρβλ. Cheynet, ό. π., 32-35), οι διαπιστώσεις ότι την εποχή αυτή πρέπει να ήταν νέοι στην ηλικία και ότι μνημονεύονται μόνον ως εγγονοί του μαγίστρου Μιχαήλ Βούρτζη καθιστούν πολύ αμφίβολο το ενδεχόμενο να κατείχαν κάποιο σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα. Από τα στοιχεία, λοιπόν, που διαθέτουμε, προκύπτει ότι οι Βούρτζη και οι Σκληροί την εποχή αυτή δεν διέθεταν τα απαιτούμενα ερείσματα για να διεκδικήσουν την εξουσία, πολύ δε περισσότερο, να την καταλάβουν.

20. Βλ. Κ. Βαρζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α' [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, 39-41.

21. Βλ. Cheynet, Trois familles, 83· του ιδίου, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'empire byzantin*, Παρίσι 2001, αρ. 50.

22. Βλ. Cheynet, Trois familles, 80-86.

23. Σκυλίτζης, 373,19-20. Βλ. Ν. Adontz, Notes arméno-byzantines, *Byz* 10 (1935), 173 [= *Études arméno-byzantines*, Λισσαβώνα 1965, 165]· A. P. Každan, *Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975, 93-94.

για μία ενδεχόμενη επικράτησή του[24]. Οι Δαλασσηνοί ήταν μεν ισχυροί, αλλά η αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία είχε χάσει τη σύμπνοια και την ενότητα που τη διέκριναν στο παρελθόν. Το 1028 οι Δαλασσηνοί δεν διέθεταν τα απαιτούμενα στηρίγματα για να διεκδικήσουν την εξουσία: τους απαραίτητους συμμάχους για ένα τέτοιο εγχείρημα δεν μπορούσαν να αναζητήσουν ούτε προς την κατεύθυνση των Κομνηνών, ούτε όμως των Σκληρών και των Βούρτζη, οι οποίοι ανεξάρτητα από τα πενιχρά ερείσματά τους μέσα στις τάξεις του στρατού[25], ασφαλώς συνέχιζαν να ασκούν κάποια αίγλη και επιρροή. Η ανυπαρξία προϋποθέσεων για μία πολιτική σύμπλευση μεταξύ Δαλασσηνών, Σκληρών και Βούρτζη διαφαίνεται από το γεγονός ότι οι μεν Σκληροί είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους Αργυρούς και τους Μονομάχους[26], ενώ οι Βούρτζη, όπως φάνηκε το 1029, συνεργάζονται με τον καππαδόκη Κωνσταντίνο Διογένη[27]. Φαίνεται ότι, όταν το 995 ο Βασίλειος Β' όριζε τον Δαμιανό Δαλασσηνό ως διάδοχο του Μιχαήλ Βούρτζη στο αξίωμα του δουκός Αντιοχείας[28], δημιουργούσε μεταξύ των δύο οίκων μία αντιπαλότητα ιδιαίτερα ανθεκτική στο χρόνο[29].

Αυτή η «αδυναμία» των Δαλασσηνών προς ανεύρεση ισχυρών ερεισμάτων φαίνεται ότι δεν διέφευγε της προσοχής του Ρωμανού Γ' Αργυρού, τον οποίο, αρχικά τουλάχιστον, δεν απασχόλησαν οι φιλοδοξίες τους και απερίσπαστος μπόρεσε εύκολα να πλήξει όσους η πρόσφατη σταδιοδρομία τους τούς επέτρεπε να αισθάνονται ισχυροί, όπως τον βούλγαρο Προυσιάνο, τον Κωνσταντίνο Διογένη και τον Ευστάθιο Δαφνομήλη[30]. Οι φιλοδοξίες και η στάση, ωστόσο, των Δαλασσηνών, ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου, πρέπει να απασχόλησαν τον Ρωμανό Αργυρό από το 1030 και εξής, όταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός απέτυχε να αποκρούσει τον εχθρό και *μεγάλης συγχύσεως καὶ ταραχῆς τὰ Ῥωμαίων ἐνέπλησε καὶ τὸν βασιλέα αὐτόν*[31]. Ανεξάρτητα από το εάν πράγματι εκδηλώθηκε συνω-

---

24. Ίσως αυτό να υπαινίσσεται ο Ζωναράς, ο οποίος απέδωσε τη μη άφιξη του υποψηφίου στην Κωνσταντινούπολη στη δική του αποκλειστικά προαίρεση. Βλ. Ζωναράς III, 572: *ἀλλὰ μήπω τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου ἀφικομένου ἑτέρας γνώμης γίνεται ὁ Κωνσταντῖνος ...* .

25. Βλ. πιο πάνω, σημ. 19.

26. Βλ. Vannier, *Argyroi*, 35· Seibt, *Skleroi*, 66 και 70.

27. βλ. πιο πάνω, σημ. 19.

28. Cheynet, Trois familles, 23 και 77.

29. Είναι πιθανόν σε αυτήν την εχθρότητα μεταξύ Δαλασσηνών και Βούρτζη να οφείλεται η ανάκληση των εγγονών του Μιχαήλ Βούρτζη από την εξορία μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί ο Cheynet (Trois familles, 32-34), τοποθετώντας την από το 1030 και εξής, από τότε δηλαδή που τον Ρωμανό Γ' Αργυρό αρχίζουν να απασχολούν οι βλέψεις του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού (βλ. πιο κάτω, σ. 113-114).

30. Συνοπτικά βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 41-43.

31. Σκυλίτζης, 380,8-12.

μοσία ή όχι[32], το βέβαιο είναι ότι η αποτυχία αυτή του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού ήταν το κατάλληλο πρόσχημα για να περιπέσει σε δυσμένεια και να περιοριστεί κατ' οίκον[33].

Παρά τη δυσμένεια, όμως, του Κωνσταντίνου, η οικογένεια των Δαλασσηνών βρισκόταν σε άνοδο, κάτι που πιστοποιεί ο διορισμός μεταξύ των ετών 1032 και 1034 του αδελφού του Θεοφύλακτου στην ηγεσία της Αντιόχειας[34]. Το δέος, εξάλλου, με το οποίο η Κωνσταντινούπολη αντιμετώπιζε προς τα τέλη της βασιλείας του Ρωμανού Αργυρού τις βλέψεις, αλλά και τις δυνατότητες επικράτησης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, φαίνεται από τον εσπευσμένο και καθόλα παράξοδο τρόπο της ανόδου στο θρόνο του Μιχαήλ Δ' και φυσικά από τη σύλληψη και εξορία του Δαλασσηνού το 1034, που τώρα δεν είναι μόνος, αλλά μαζί με τον γαμπρό του Κωνσταντίνο Δούκα[35].

Ο γάμος της κόρης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού με τον Κωνσταντίνο Δούκα ένωνε δύο οίκους, που φήμες παλαιές και πρόσφατες τους ήθελαν προορισμένους για το θρόνο[36], και το γεγονός πρέπει να απασχόλησε ιδιαίτερα την πολιτική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, η οποία, μέχρι το 1034, δεν δείχνει να φοβάται τόσο τους Δαλασσηνούς, όσο το συνασπισμό Δαλασσηνών και Δουκών. Γι' αυτό δεν είχε διστάσει να διορίσει τον Θεοφύλακτο Δαλασσηνό δούκα Αντιο-

---

32. Ματθαίος Εδέσσης (*Chronique de Matthieu d'Edesse continuée par Grégoire le prêtre*, μτφρ. E. Dulaurier, Παρίσι 1858), 45. Την άποψη ότι το 1030 ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός συνωμότησε κατά του Ρωμανού Γ' υποστήριξε ο Rozen (*Imperator Vasilij Bolgarobojca*, 314) και αποδέχθηκαν οι Adontz (Notes arméno-byzantines, 173 = *Études*, 165) και A. P. Kazhdan - Ann Wharton Epstein (*Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 64). Επιφυλάξεις ως προς την εκδοχή αυτή διατυπώνει ο Cheynet (*Pouvoir*, 43 σημ. 1).

33. Το 1034, όπως και το 1028, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός «οἴκαδε διατρίβει». Βλ. Σκυλίτζης, 393,31-32.

34. J.-Cl. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, *Sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991, αρ. 156.

35. Σκυλίτζης, 396,20-24· Ζωναράς III, 589. Πρβλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, 29. Εμφανής είναι η προσπάθεια του Ψελλού (*Χρονογραφία* II, 296-298) να αποκρύψει τη φυλάκιση του Κωνσταντίνου Δούκα: αρχικά μεν διαβεβαιώνει τον αναγνώστη του ότι ο Κωνσταντίνος Δούκας, αν και από μικρός *ἐπίδοξος εἰς βασιλείαν γενόμενος*, κατόρθωσε να μην κατηγορηθεί ποτέ και από κανέναν, αλλά στη συνέχεια, μάλλον, αυτοδιαψεύδεται, αναφέροντας ότι ο Δούκας, μετά το θάνατο της Δαλασσηνής, αποφάσισε να νυμφευθεί, *ἵνα μὴ καὶ πάλιν συκοφαντοῖτο καὶ τοῖς κακοήθεσιν ἀφορμὴ διαβολῆς γίνοιτο.*

36. Για τους Δούκες βλ. Συνέχεια Θεοφάνη (*Theophanes Continuatus*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1838), 373 και προηγούμενη σημ. Για τους Δαλασσηνούς βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 256: *οὔπω γὰρ δεκαέτης ἐγεγόνει καὶ ἡ φήμη τοῦτον εἰς τὴν κρείττω ἦρεν ὑπόληψιν.* Για την ερμηνεία του αποσπάσματος αυτού βλ. Adontz, Notes arméno-byzantines, 175-176 [= *Études*, 167-168]· H. Grégoire, Le renom précoce de Constantin Dalassène, *Byz* 10 (1935), 257.

χείας, γι' αυτό δεν έσπευσε να συλλάβει και να εξορίσει το γένος των Δαλασσηνών – κάτι που έπραξε αργότερα, το 1038/1039[37]–, αλλά τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό και τον Κωνσταντίνο Δούκα. Οι διαπιστώσεις αυτές και η διαφορετική μεταχείριση που η κεντρική εξουσία είχε επιφυλάξει στον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό το 1028, σε συνδυασμό με ορισμένες ενδείξεις[38], μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε τη σύναψη της επιγαμίας μεταξύ Δαλασσηνών και Δουκών ως ένα πολύ πρόσφατο γεγονός, που μπορεί να τοποθετηθεί λίγο πριν από το 1034. Η επιγαμία των Δαλασσηνών με τους Δούκες ήταν η πρώτη προσπάθεια της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας τον 11ο αιώνα για σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των μελών της, η πρώτη προσπάθεια μιας νέας ισχυροποίησής της.

Η απάντηση της πολιτικής διοίκησης της πρωτεύουσας στη νέα αυτή προσπάθεια ισχυροποίησης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας ήταν η επιλογή για την εξουσία των ταπεινής καταγωγής Παφλαγόνων, μία επιλογή συνειδητή και καλά μεθοδευμένη. Το ταπεινό γένος του Ορφανοτρόφου κραταίωσε τη θέση του στο πολιτικό προσκήνιο με την ανάδειξη που γενναιόδωρα του προσέφερε ο Ρωμανός Αργυρός αρκετά πριν από το πολυσυζητημένο ειδύλλιο της Ζωής με τον Μιχαήλ Παφλαγόνα. Αν ο Θεοφύλακτος Δαλασσηνός βρίσκεται στην Αντιόχεια, αλλά ο αδελφός του Κωνσταντίνος στον «οἶκον» του, ο ταπεινής καταγωγής Ιωάννης Ορφανοτρόφος και οι τέσσερις αδελφοί του βρίσκονται ήδη συγκεντρωμένοι στο παλάτι: ο ίδιος ο Ορφανοτρόφος απέκτησε *μεγάλην δύναμιν*, μόλις ο Ρωμανός Αργυρός ανήλθε στο θρόνο, ενώ οι αδελφοί του *ἐν διαφόροις ἀρχαῖς ἐξητάζοντο* και ο Μιχαήλ διορίστηκε άρχων του πανθέου[39].

Οι βυζαντινοί συγγραφείς απέδωσαν την επικράτηση του Μιχαήλ Δ' στο μεγάλο πάθος της Ζωής γι' αυτόν[40]. Παράλληλα, όμως, άφησαν να διαφανεί ότι το πρόβλημα δεν ήταν, αν η Ζωή θα έδινε ή όχι *τὰ φιλήματα*, αλλά σε ποιόν θα τα έδινε. Και το θέμα δεν απασχόλησε μόνον την Ζωή[41]: γι' αυτό το 1034 δεν τα

---

37. Σκυλίτζης, 404,50-54. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 44.

38. Το ζευγάρι δεν απέκτησε απογόνους και η Δαλασσηνή πρέπει χωρίς αμφιβολία να πέθανε αρκετά νέα. Βλ. Cheynet, Trois familles, 86 και 105-106.

39. Σκυλίτζης, 390,70-81. Βλ. και Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 96· Ζωναράς III, 582. Πρβλ. R. Janin, Un ministre byzantin. Jean l'Orphanotrophe (XIe siècle), *EO* 30 (1931), 431-432. Για τον άρχοντα του πανθέου βλ. Hélène Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *BCH* 84 (1960), 28 σημ. 9 [= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο 1971, VIII].

40. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 98-100· Σκυλίτζης, 390,81-86· Ζωναράς III, 582-583.

41. Σύμφωνα με μία εκδοχή, που ο Ψελλός πληροφορήθηκε από «ἄνδρα ἅπασαν τῆς βασιλίδος τὴν ἐρωτικὴν εἰδότος ὑπόθεσιν», ο Ρωμανός Γ, γνωρίζοντας το ερωτομανές της Ζωής, προτιμούσε να αγνοεί τις σχέσεις της με τον Μιχαήλ Παφλαγόνα για να μην αναζητά συνεχώς νέους εραστές: *ἵνα μὴ πρὸς πολλοὺς διαχέοιτο*. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 104-106. Βλ. και Ζωναράς III, 584.

έδωσε ούτε στον ταπεινής καταγωγής Κωνσταντίνο Αρτοκλίνη, ούτε στον αριστοκράτη και συγγενή του Ρωμανού Γ', Κωνσταντίνο Μονομάχο[42], αλλά στον Μιχαήλ Παφλαγόνα.

Αντιμέτωπη με τη μεγάλη δυσαρέσκεια του λαού εξαιτίας των φορολογικών μέτρων του εκλεκτού της Ρωμανού Αργυρού[43], η υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας έφερε στην εξουσία τους ταπεινής καταγωγής Παφλαγόνες α) για να αποτρέψει το ενδεχόμενο επικεφαλής της λαϊκής δυσαρέσκειας να τεθούν οι συμπατριώτες τους Δαλασσηνοί και Δούκες, οι μόνοι ισχυροί εκπροσώποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας[44], και β) για να διευρύνει την κοινωνική βάση της τότε μισητής αυτοκρατορικής εξουσίας, δείχνοντας μεγάλη εύνοια προς το λαό της βασιλεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη γνώριζε καλά τον εχθρό της και προετοιμαζόταν μεθοδικά για να τον αντιμετωπίσει. Αυτήν ακριβώς την «προετοιμασία» απέδωσε με ενάργεια ο Σκυλίτζης, μνημονεύοντας την απόφαση του Ορφανοτρόφου να τιμήσει με αξιώματα τους *προὔχοντας* της συγκλήτου και να διανείμει δωρεές στο λαό το διάστημα που η βασιλεύουσα ανέμενε τον επίφοβο Κωνσταντίνο Δαλασσηνό[45].

Το ότι ο λαϊκός Παφλαγόνας Μιχαήλ Δ' και το γένος του ήταν πρωτίστως επιλογή της πολιτικής διοίκησης της Κωνσταντινούπολης και κατόπιν της πορφυρογέννητης Ζωής φαίνεται από τη μεγάλη ευκολία, με την οποία «οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς» την επομένη της δολοφονίας του Ρωμανού Αργυρού δηλώνουν πίστη και υποταγή στον νέο αυτοκράτορα[46], φαίνεται από το μεγάλο θαυ-

---

42. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 258-260 και 262-264.

43. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 86-88: *πράκτωρ μᾶλλον ἢ βασιλεὺς ἐγεγόνει, ... Διῄρητο γοῦν τὸ δημοτικὸν σύμπαν. ... καὶ πάντα ἦν ταραχῆς μεστὰ καὶ συγχύσεως, ...* . Βλ. και Σκυλίτζης, 384,15-19· Ζωναράς III, 578. Για το σημαντικό ρόλο του «δημοτικοῦ», του λαού της Κωνσταντινούπολης, στην εξέλιξη των γεγονότων της εποχής βλ. Sp. Vryonis, Jr., Byzantine ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ and the Guilds in the Eleventh Century, *DOP* 17 (1963), 302-308. Πρβλ. Ahrweiler, La société byzantine au XIe siècle, 112-115.

44. Το πόσο πιθανόν ήταν το ενδεχόμενο αυτό φαίνεται από αυτά που διαδραματίστηκαν στην Αντιόχεια λίγο μετά την άνοδο στο θρόνο του Μιχαήλ Δ' (βλ. επόμενη σημ.). Τη στροφή των λαϊκών στρωμάτων προς τους Δαλασσηνούς πρέπει να φοβήθηκε ο Ορφανοτρόφος και το 1038/1039, όταν εξόρισε το γένος του Δαλασσηνού *καὶ τοὺς λοιποὺς τοὺς κατὰ γένος αὐτῷ ἐγγίζοντας*, γεγονός που ο Σκυλίτζης αφηγήθηκε πριν από τη νέα επιβάρυνση *ὑπὲρ ἀερικοῦ*. Βλ. Σκυλίτζης, 404,50-59. Για το αερικόν βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 80-82, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

45. Σκυλίτζης, 393,41-45. Το ότι οι δωρεές αυτές του Ορφανοτρόφου αφορούσαν κυρίως το λαό της Κωνσταντινούπολης φαίνεται από τη δολοφονία στις αρχές της βασιλείας του Μιχαήλ Δ' του φορολόγου Σαλίβα από τον «δῆμον τῶν Ἀντιοχέων» (Σκυλίτζης, 395,5-396,18).

46. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 116-118.

μασμό τους προς τον εκλεκτό τους Μιχαήλ Παφλαγόνα, που εξέφρασαν μέσω του επιφανέστερου εκπροσώπου τους, του Μιχαήλ Ψελλού. Αν ο Σκυλίτζης στιγμάτισε την «ὑπόκλισιν» όλων προς τον Μιχαήλ Δ΄, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην οργή του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού για «τὸν χυδαῖον καὶ τριωβολιμαῖον ἄνθρωπον» που καθόταν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης[47], ο πολύς Ψελλός σπεύδει να αποδείξει, πώς *ὁ βασιλεὺς εὐθὺς τῆς ἀκριβοῦς τῶν πραγμάτων ἐφρόντισε διοικήσεως καὶ γενναιότερον τῆς βασιλείας ἀντείχετο*. Συνεπής προς το σκοπό που έθεσε, ο Ψελλός παρουσιάζει αμέσως το έργο του νέου αυτοκράτορα και αποκαλύπτει το λόγο του θαυμασμού του προς αυτόν. Ο Μιχαήλ Δ΄ δεν αλλοίωσε τίποτε από τα καθεστώτα, δεν εισήγαγε καμία απολύτως καινοτομία, δεν κατήργησε κανένα νόμο, δεν δίωξε κανέναν *τῶν τῆς γερουσίας*, διοίκησε την αυτοκρατορία όπως *χθὲς καὶ πρώην*[48].

Την ηρεμία του *χθὲς* ήρθε να ταράξει ο Μιχαήλ Ε΄, ο οποίος άρχισε να μεταθέτει τα πάντα, να παύει τους *ἐν τέλει*[49] και να υποχρεώνει *πολύ τι πλῆθος τῆς συγκλήτου βουλῆς* να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη[50]. Αμείλικτος έναντί του, ο Ψελλός θα τον κατηγορήσει για όσα, προφανώς, είχε λησμονήσει να αποδώσει στον θείο του, όπως για τη μεγάλη αγνωμοσύνη του προς την ευεργέτιδά του Ζωή. Αγνώμων, όμως, προς την Ζωή είχε φανεί και ο Μιχαήλ Δ΄. Τότε ο Ψελλός δεν μπορούσε *οὔτε ἐπαινεῖν οὔτε ψέγειν*[51], γιατί ο Μιχαήλ Δ΄ δεν μετέθεσε τίποτε και κανέναν. Αλλά τώρα που πολλοί συγκλητικοί διώκονται, η συμπεριφορά του Μιχαήλ Ε΄ δεν μπορούσε παρά να είναι θηριώδης[52]. Από την πλευρά του, ο Ψελλός είχε δίκιο: η Ζωή δεν ήταν μόνον το σύμβολο της δυναστείας, αλλά και το σύμβολο της κυριαρχίας των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας, που ένας πληβείος ερχόταν να καταλύσει[53].

Το *χθές*, όμως, που τόσο πολύ ο Ψελλός επιθυμούσε τη διατήρησή του, φαίνεται ότι κινδύνευε να ανατραπεί από έναν ακόμη «ύποπτο»: τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, τον οποίο ο Ψελλός αναφέρει για πρώτη φορά το 1042 και αφηγή-

---

47. Σκυλίτζης, 392,29-393,36.

48. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 122-124. Βλ. Τ. Κ. Λουγγής, Χρονικόν περί της αναιρέσεως του αποβασιλέως κυρού Μιχαήλ του Καλαφάτου, του γεγονότος καίσαρος, και των κατ' αυτήν συμβάντων, *Βυζαντιακά* 18 (1998), 78.

49. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 200-202.

50. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 196-198.

51. Και συνεχίζει: ... *τὸ μὲν γὰρ μισεῖν τὴν εὐεργέτιδα καὶ ἀγνωμόνως πρὸς ταύτην φέρεσθαι οὐκ ἐν καλοῖς τίθεμαι, τὸ δὲ δεδιέναι περὶ ταύτῃ μὴ τοῖς ἴσοις καὶ τοῦτον περιβαλῇ κακοῖς οὐκ ἔχω μὴ ἐπαινεῖν*. Βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 120.

52. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 204.

53. Λουγγής, Χρονικόν περί της αναιρέσεως του Μιχαήλ του Καλαφάτου, 83.

θηκε το ενδεχόμενο ανόδου του στο θρόνο με το δικό του, όπως πάντα, τρόπο. Βέβαιος ότι όλοι ανεξαιρέτως οι αυτοκράτορες εφοβούντο τον Δαλασσηνό και του έφρατταν το δρόμο προς το παλάτι, ο Ψελλός αναφέρει ότι ο μεν Μιχαήλ Δ' τον είχε φυλακίσει, αλλά εκείνος που επιχείρησε να του σβήσει κάθε ελπίδα για το θρόνο ήταν ο Μιχαήλ Ε', ο οποίος τον έκειρε μοναχό. Ο καιρός, όμως, *τοῦτον ἐκάλει πρὸς τὴν ἀρχὴν* και, επιτέλους, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός βρίσκεται στο παλάτι να συνομιλεί με την Ζωή. Ο απότομος λόγος του γίνεται γενναίος και τολμηρός, όταν ομιλεί για τις υποθέσεις της αυτοκρατορίας. Αδιάλλακτος και χαρακτήρας δύσκολος, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός διαψεύσθηκε των προσδοκιών του, γεννώντας υποψίες στους περισσότερους και στον Ψελλό φυσικά, ο οποίος πιο ήσυχος θα διηγηθεί στη συνέχεια, πώς όλοι έκριναν κατάλληλο για το θρόνο έναν «ἀξιωματικὸν λαμπρόν», τον υπογραμματέα του Ρωμανού Αργυρού[54].

Τον Ψελλό, όμως, διαψεύδουν οι σύγχρονοί του Ατταλειάτης και Σκυλίτζης, που δεν αναφέρουν τίποτε σχετικό με την υποψηφιότητα του Δαλασσηνού το 1042. Παρουσιάζοντας τον Μιχαήλ Ε' ως διώκτη του Δαλασσηνού, και όχι ως απελευθερωτή του, όπως πραγματικά ήταν[55], ο Ψελλός φαίνεται ότι αποσκοπούσε να δείξει ότι το ενδεχόμενο επικράτησης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού έβρισκε αντίθετους όλους: όχι μόνον την υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, αλλά και όσους διέκειντο εχθρικά προς αυτήν, όπως ο Μιχαήλ Καλαφάτης. Όσον αφορά τη χρονική στιγμή που ο Ψελλός επέλεξε να παρουσιάσει τον τρομερό Δαλασσηνό και την υποτιθέμενη υποψηφιότητά του, πρέπει να έχει σχέση με το γεγονός ότι γύρω στο 1042 η οικογένεια των Δαλασσηνών, μετά από 45 περίπου χρόνια συνεχούς παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο, παρουσίαζε μία φυσική κάμψη[56] και, επομένως, δεν αποτελούσε πια τόσο απειλητικό κίνδυνο για τη γραφειοκρατική αριστοκρατία της συγκλήτου, για το *χθὲς* του Ψελλού.

---

54. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 256-260.

55. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Burnet de Presle - I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 11. Ακόμη και ο μεταγενέστερος Ζωναράς (III, 614), που είναι ο μόνος που επανέλαβε την άποψη του Ψελλού περί υποψηφιότητας του Δαλασσηνού, δεν αναφέρει την υποτιθέμενη κουρά του από τον Μιχαήλ Ε'.

56. Άρρενες γόνοι της θα επανεμφανιστούν στο προσκήνιο από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Βλ. Cheynet, Trois familles, 87-94. Ο Δαμιανός, ανηψιός του *Θαλασσηνοῦ*, που μνημονεύεται στον *Βίο* Λαζάρου Γαλησιώτου (*AASS*, Novembris III, Βρυξέλλες 1910, 577) και τον οποίο ο Cheynet (ό. π., 88-89) συγκαταλέγει στα μέλη της οικογένειας, στην πραγματικότητα δεν ήταν Δαλασσηνός. Στο αγιολογικό κείμενο αναφέρεται: *Δαμιανός, ὡς ἐκεῖνος ἔλεγε ψευδόμενος, ἡ κλῆσις ἦν αὐτῷ καὶ τοῦ Θαλασσηνοῦ εἶναι προσετίθει ἀνεψιός*. Το *ψευδόμενος* επαναλαμβάνεται και όταν ο άνδρας, θέλοντας να εγκαταλείψει τη μονή, προφασίζεται την πώληση της περιουσίας του.

Συνοψίζοντας: Η επικράτηση του Ρωμανού Γ' Αργυρού ήταν η αναπόφευκτη εξέλιξη της απόφασης του Κωνσταντίνου Η' να ενισχύσει το ρόλο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας και να πλήξει την αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία. Ο συνασπισμός Δαλασσηνών και Δουκών σήμανε μία νέα προσπάθεια ισχυροποίησης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας, στην οποία η τότε μισητή Κωνσταντινούπολη απάντησε με την ανάδειξη των λαϊκών Παφλαγόνων. Η επιλογή του ταπεινής καταγωγής Μιχαήλ Παφλαγόνα για το θρόνο ήταν μία συνειδητή απόφαση, που αποσκοπούσε στο να αποτραπεί το ενδεχόμενο επικεφαλής της λαϊκής δυσαρέσκειας να τεθούν οι επιφανείς συμπατριώτες τους, οι μόνοι ικανοί να διεκδικήσουν την εξουσία. Με τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο να ελέγχει τη βασιλεύουσα και το λαό της *δίκην ἀστραπῆς*[57], η γραφειοκρατική αριστοκρατία της συγκλήτου κατόρθωσε να «φυλακίσει» τις βλέψεις Δαλασσηνών και Δουκών για το θρόνο. Οι Δαλασσηνοί, όμως, συνέχισαν να αποτελούν το συνδετικό κρίκο μεταξύ αριστοκρατικών αρμενο-παφλαγονικών οίκων και γύρω στο 1044 η περίφημη Άννα Δαλασσηνή παντρεύθηκε τον Ιωάννη Κομνηνό[58]. Η αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία το πρώτο μισό του 11ου αιώνα συσπειρώθηκε γύρω από τους Δαλασσηνούς για να διεκδικήσει και να πάρει την εξουσία το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και όχι μόνο.

57. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 128.

58. Βαρζός, *Γενεαλογία*, 51. Πρβλ. Cheynet, Trois familles, 95 (γύρω στο 1045-1050).

JEAN-CLAUDE CHEYNET

GRANDEUR ET DÉCADENCE DES DIOGÉNAI

Choisir d'évoquer les Diogénai pour décrire le sort de l'aristocratie au XIe siècle n'exige guère de justification. Cette lignée figure parmi les plus connues, popularisée qu'elle fut par le destin tragique de l'empereur Romain IV. L'histoire des familles de l'aristocratie a forgé la vie politique du siècle et leurs rivalités exacerbées après l'extinction de la dynastie macédonienne n'ont pas peu contribué aux malheurs de l'Empire et à son recul en Asie Mineure.

Les Diogénai représentent bien l'évolution des grandes lignées aristocratiques. Il est en fait difficile de repérer, parmi les Diogénai connus par les sources, les ancêtres de l'empereur, car le nom ne fut pas immédiatement le monopole d'une famille. Tout doute sur l'attribution n'est levé qu'au Xe siècle, lorsque la dénomination comprend un double nom. D'autres exemples d'un nom unique devenant nom transmissible peuvent être relevés à la même époque, le cas de Balantios étant le plus fameux[1]. Avant cette date et si l'on élimine les références de l'époque protobyzantine[2], le nom de Diogénès, qui n'est pas un nom de baptême, devrait être porté par des personnages apparentés entre eux, mais il serait imprudent d'affirmer que ce fut le cas toujours. Si l'on cherche à découvrir des ancêtres aux Diogénai des Xe-XIe siècles, il faut sélectionner ceux

1. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 1. Teil: *Kaiserhof*, Vienne 1978, commentaire au sceau nº 159.

2. J. R. Martindale et al., *The Prosopography of the Later Roman Empire* III, Cambridge 1992, 400-402. Six Diogénai seulement sont repertoriés, sans qu'on puisse distinguer si le nom est lié à une province. Parmi eux, seul le Diogénès nº 2 a accompli une grande carrière militaire au service de Bélisaire. Il faudrait ajouter un Diogénès, commerciaire de Tyr sous Justin II (J.-Cl. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, nº 144) et un Diogénès, comte, connu par une inscription funéraire signalée à Didymotique, datée de la fin du Ve siècle (Catherine Asdracha, L'apport du témoignage épigraphique à l'histoire médiévale de la Thrace, *Byzantino-Bulgarica* 7 [1981], 448. Je remercie J.-Fr. Vannier pour cette référence).

qui ont exercé de hautes fonctions militaires puisque, en règle générale, les principales lignées doivent leur brillant destin à l'heureuse fortune des armes[3].

Après le règne d'Héraclius, la *PMBZ*[4] offre peu d'occurrences du nom; trois Diogénai exercèrent des fonctions civiles; ce furent, selon l'ordre chronologique, un *asèkrètès* et secrétaire impérial, présent au concile de 680/681[5], un évêque dont le nom n'est pas lu avec certitude[6], un autre *asèkrètès* enfin, connu par la correspondance de Théodore Stoudite[7]. Deux autres tinrent des charges militaires. Un Diogénès, tourmarque des Anatoliques, fort compétent, tomba en septembre 788 face aux Arabes à la bataille de Kopidnados[8]. La perte de cet officier, l'un des commandants en second du principal thème de l'Empire, semble avoir été douloureusement perçue. Sans nécessairement faire de ce Diogénès le prototype du Digénis Akritas[9], il est certain qu'il avait atteint une vraie notoriété et qu'il résidait dans le thème des Anatoliques. Il fait un très bon candidat pour être le premier membre de la lignée. Il participerait de cette aristocratie militaire en voie de formation depuis le règne de Constantin V, à laquelle appartenaient, par exemple, les Mélissènoi. Un autre Diogénès, serviteur du stratège iconoclaste des Thracésiens, Bardas, lui-même parent par les femmes de l'empereur Léon V, rendit visite à Théodore Stoudite alors exilé dans ce thème. La *Vie* de Théodore le présente sous un jour favorable, comme un homme de noble race, εὐγενής, terme à prendre ici au sens social plutôt qu'au sens moral, iconophile, obéissant à son supérieur en faveur duquel il intervint auprès du saint. Ce Diogénès pourrait être apparenté au tourmarque des Anatoliques.

Au siècle suivant, le nom de Diogénès n'est mentionné qu'une seule fois. D'après une lettre du pape Jean VIII, vers 880, le spathaire Grégoire, le tour-

---

3. J.-Cl. Cheynet, L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle), *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000, 288-289.

4. *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit*, nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von R.-J. Lilie - Claudia Ludwig - Th. Pratsch - Ilse Rochow unter Mitarbeit von W. Brandes - J. R. Martindale - Beate Zielke, Berlin-New York 1998-2002 (désormais *PMBZ*).

5. *PMBZ* n° 1335.

6. *PMBZ* n° 1336.

7. *PMBZ* n° 1339.

8. *Theophanis Chronographia*, éd. C. de Boor, I-II, Leipzig 1883-1885, 463.

9. H. Grégoire, Autour de Digénis Akritas. Les cantilènes et la date de la recension d'Andros-Trébizonde, *Byz* 7 (1932), 287 [= *Autour de l'épopée byzantine*, Londres 1975, IV].

marque Théophylacte et le comte Diogénès auraient remporté une belle victoire sur les Arabes près de Naples[10].

Ensuite, à partir du Xe siècle, c'est la sigillographie qui fournit les meilleures informations. Un Diogénès, d'abord *stratôr* et comte de l'hétairie, serait devenu spatharocandidat impérial et *topotèrètès* des *ploïmôn* au cours de ce siècle[11]. Un autre Diogénès, dont le prénom n'est pas davantage précisé, fut protospathaire et stratège des Anatoliques[12]. Ses sceaux ayant été découverts à Preslav, ils sont nécessairement postérieurs à la date de la conquête de la ville par les Byzantins, soit 971, et antérieurs à la reprise par les Bulgares, en 986 ou peu après. Bien que ces plombs portent tous le motif de la croix patriarcale, les deux Diogénai doivent selon toute vraisemblance être distingués, car le premier vivait au début du Xe siècle. En 944, un troisième Diogénès, stratège, aida Constantin VII à se débarrasser de la tutelle de Romain Ier Lécapène[13], avant de tomber sous les coups de deux gardes du corps de Maléïnos[14]. Ce choix de la légitimité macédonienne fut sans doute pour beaucoup dans l'ascension ultérieure de la lignée, notamment sous Basile II.

Dans un ouvrage récent, le stratège des Anatoliques est identifié avec prudence à un certain Adralestos Diogénès[15], connu à la même époque dans les sources narratives, appelé dans la *Synopsis* de Skylitzès, Diogénès Adralestos et, chez Léon Diacre, Adralestos simplement[16]. En 970, avec d'autres membres de l'aristocratie d'Asie Mineure, il avait organisé à Césarée de Cappadoce la rébellion de Bardas Phocas contre l'empereur Jean Tzimiskès, qui venait de parvenir au pouvoir en assassinant Nicéphore Phocas, oncle de Bardas. Pourtant, lorsque Tzimiskès envoya Bardas Sklèros mater la révolte, il fut de ceux qui abandon-

10. Texte mentionné dans A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II/1: *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (867-959)*, éd. M. Canard, Bruxelles 1968, 98.

11. V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin* II: *L'Administration centrale*, Paris 1981, respectivement n°s 990 et 979.

12. I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav*, Sofia 1993, n°s 200-201 (désormais Jordanov, *Preslav*).

13. *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker [CSHB], Bonn 1838, 438.

14. A. Markopoulos, Le témoignage du Vaticanus Gr. 163 pour la période entre 945-963, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 91.

15. Vassiliki Vlyssidou – Eleonora Kountoura-Galakè – St. Lampakes – T. Lounghis – A. Savvides, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Athènes 1998, 358, n° 39.

16. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, éd. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828, 120.

nèrent Phocas pour rallier le nouveau régime[17]. Il est possible que ce ralliement ait valu une importante promotion à cet officier déjà confirmé et le poste de stratège des Anatoliques, le seul point curieux étant l'absence du second nom sur le plomb. Cet Adralestos doit sans doute être distingué de l'adversaire de Lécapène, à moins de supposer qu'il ait été fort jeune en 944 pour être encore apte au service actif après 971. Si c'était le cas, son assassinat par les deux gardes de Maléïnos se comprendrait aisément. Les Maléïnoi comptant parmi les soutiens indéfectibles des Phocas, Adralestos aurait ainsi payé de sa vie la trahison de son patron. Diogénès Adralestos pourrait aussi être identifié à l'Adralestos connu par un sceau découvert à Preslav, où il est titré protospathaire et *ek prosôpou* de Thrace et de Iôannoupolis[18].

Le nom d'Adralestos, qu'il faut considérer comme un second nom et non pas comme un prénom, conduit à penser qu'un Diogénès avait contracté une union avec une descendante des Adralestoi. Cette lignée illustre a fourni aussi des militaires, dont un domestique des scholes sous Romain Lécapène[19].

Le sceau d'un Adralestos Diogénès, protospathaire impérial et stratège de Morava, nous est parvenu, et ses éditeurs le rattachent à l'officier proche de Bardas Phocas[20]. Cette attribution paraît difficile, car ce stratège, qui n'est pas encore parvenu au faîte de sa carrière, semble plus jeune d'au moins une génération que le contemporain de Tzimiskès. Pour la même raison, il ne peut pas non plus s'agir du stratège des Anatoliques à un stade antérieur de sa carrière. Enfin, il est douteux que la campagne de Tzimiskès, qui avait permis l'annexion de la Bulgarie orientale, ait conduit à la création d'une stratégie située très à l'ouest du lieu des combats. Le stratège de Morava n'est pas attesté par le *Taktikon Scorialensis*, dont la rédaction est contemporaine du règne de Tzimiskès[21]. Le thème de Morava aura été créé après la victoire définitive de Basi-

---

17. Skylitzès (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 292.

18. Jordanov, *Preslav*, n° 290. La lecture a été corrigée par W. Seibt, dans son compte rendu (*BZ* 89 [1996], 136).

19. Skylitzès, 214. Il fut auparavant patrice et *stratèlatès* de tout l'Orient. Il était le grand-père maternel de Michel Maléïnos (L. Petit, Vie de saint Michel Maléïnos, suivie du traité ascétique de Basile le Maléïnote, *Revue de l'Orient Chrétien* 7 [1902], 550).

20. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, éd. J. Nesbitt - N. Oikonomides, Washington, D.C. 1991, n° 36a (désormais *DOSeals*). La date a été corrigée par W. Seibt, dans son compte rendu (*BZ* 84/85 [1991/1992], 550).

21. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972, 258-261.

: II sur Samuel et ses épigones, sans doute après 1018, et Adralestos aura été un des premiers – et peut-être l'un des seuls – titulaires du poste.

Nous possédons sans doute un second sceau d'Adralestos Diogénès. G. ichlumberger a publié un plomb, qui appartenait alors à sa collection personnelle, d'un Diogénès, patrice et stratège, qui aurait, selon lui, porté le prénom de 3arlaam, inusité pour un laïc. W. Seibt, après avoir vu le sceau, aujourd'hui :onservé au musée de l'Ermitage (M 5551)[22], rectifie la lecture en Adralestos, :orrection qui semble d'autant plus justifiée que le sceau porte l'effigie de saint Dèmètrios, en buste, tenant en main gauche un petit bouclier rond, fort semblable au saint Dèmètrios représenté au droit du plomb appartenant au stratège de Morava.

Quoi qu'il en soit, ces éléments permettent de situer les Diogénai à la fin du Xe siècle. C'est une lignée à tradition militaire, d'origine anatolienne, apparue sans doute sous les Isauriens, comme nombre d'autres familles exerçant les mêmes fonctions. Elle est apparentée aux plus grandes maisons d'Orient: les Lécapènes, les Maléïnoi et, partant, les Phocas et les Tzimiskès-Kourkouas. C'est pour cette raison que les Diogénai sont invités à choisir leur camp, lorsque des rivalités divisent l'aristocratie micrasiatique.

Faute de référence dans les sources narratives, nous ignorons quelle position les Diogénai (et les Adralestoi) adoptèrent dans les guerres civiles qui marquèrent le début du règne de Basile II. Ce silence signifie sans doute qu'ils n'y jouèrent pas les premiers rôles. S'ils se sont engagés contre l'empereur, en raison de leur apparentement aux Phocas, cette audace ne leur a pas nui. En effet, Basile II choisit Constantin Diogénès[23] pour succéder à Théophylacte Botaneiatès, comme duc de Thessalonique[24]. De concert avec d'autres fidèles généraux de l'empereur, Nicéphore Xiphias et David Areianitès, il contribua à réduire les dernières résistances bulgares, puis réussit à prendre par ruse Sirmium, forteresse clé de la frontière danubienne occidentale[25]. Il en devint le stratège, puis fut promu duc de Bulgarie par Constantin VIII et, à ce titre, il repoussa avec succès la première invasion petchénègue[26]. Basile II l'introduisit

---

22. W. Seibt – Marie-Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Vienne 1997, 95 (désormais Seibt – Zarnitz).

23. Pour une brève notice sur Constantin, cf. R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines* I, Berlin-Amsterdam 1968, 449.

24. Skylitzès, 352.

25. Skylitzès, 365-366.

26. Skylitzès, 373.

également dans la parenté impériale en lui faisant épouser la fille d'un de ses cousins, Basile Argyros[27]. Ensuite, Romain III Argyros, son oncle par alliance, lui confia à nouveau le duché de Thessalonique, première charge militaire de l'Occident, mais Constantin fut accusé de comploter et sanctionné par une relégation dans le thème des Thracésiens, à la tête duquel il fut placé, nomination qui, à cette date, ne faisait pas passer sous son autorité des troupes nombreuses[28].

Constantin complota de nouveau et fut alors transféré à Constantinople avec de nombreux complices. Il fut tonsuré et enfermé au monastère du Stoudios. Incorrigible, il se lance à nouveau dans des activités subversives, avec l'appui de la propre sœur de Zôè, l'impératrice Théodôra, à qui Constantin est aussi apparenté par les femmes. Finalement, arrêté par Jean, le futur orphanotrophe, il se suicide, en sautant des murs du palais des Blachernes.

On connaît plusieurs sceaux qu'on peut attribuer à Constantin. Le sceau sur lequel Constantin est titré au revers patrice et stratège, porte au droit le buste de saint Dèmètrios, avec un bouclier rond, très semblable au type choisi par Adralestos Diogénès[29]. Sur des plombs, qui ont suscité de nombreux commentaires[30], il est patrice (?) et stratège de Serbie, et il faut sans doute lui attribuer le plomb d'un Constantin, *anthypatos*, patrice et duc de Thessalonique, Bulgarie et Serbie[31]. Cette dernière légende fait mention de trois postes occupés par Constantin Diogénès, ce qui ne laisse guère de doute sur la validité de l'identification, même si le prénom de Constantin est fréquent à cette époque. S'agit-il d'un rappel de la carrière du duc, ou est-ce la preuve d'un cumul de fonctions? La dernière hypothèse est la plus vraisemblable. C'est sans doute du règne de Constantin VIII qu'on peut dater cette pièce, lorsque l'empereur aura confié au général une bonne partie de l'armée d'Occident pour repousser les envahisseurs petchénègues. Constantin aura utilisé la bulle où il fait mention de sa seule charge de stratège de Serbie, lorsqu'il aura scellé un document destiné à ce seul thème.

---

27. Basile II et Basile Argyros étaient arrières-petits-fils de Romain Lécapène.

28. Skylitzès, 376.

29. Sceau du musée archéologique d'Istanbul n° 122, mentionné dans J. Ébersolt, Sceaux byzantins du musée de Constantinople, *Revue numismatique*, série IV, 18 (1914), n° 544.

30. *DOSeals* 1.34.1, qui donne la bibliographie appropriée.

31. I. Swiencickyj, Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lvow, *Bulletin (Izvestija) de l'Institut Archéologique Bulgare* 16-18 (1940) [= *Recueil P. Nikov*], 439-440.

Un dernier sceau au nom de Constantin Diogénès, publié par G. chlumberger[32], est fort embarrassant. Au droit, la légende court sur cinq lignes: ЄR.|TѠCѠΔꙋ|ΛA⋅A⋅ЄΔP|ANΘVΠ⋅|KѠN. Au revers, la légende se poursuit sur inq autres lignes: ΠPI| ATЄΠA | ЄCCA | NOΔI|OΓЄN:
:(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τῷ σῷ δούλ(ῳ) (πρωτο)(προ)έδρ(ῳ) ἀνθυπ(άτῳ) Κων(σταντίνῳ) π(ατ)ρι(κίῳ) [(καὶ) κ]ατεπά[νω Θ]εσσα[λο]ν(ίκης) ὁ Διογέν(ης).

On voit bien que l'ordre traditionnel de la légende est bouleversé, une onction étant donnée avant le prénom et l'autre après. De plus, la liste des lignités attribuées à Constantin n'est pas cohérente; enfin, la dignité de pro-oproèdre n'est pas attestée avant 1060. W. Seibt a suggéré de lire le prénom Vasak[33]. Pourquoi pas? Mais il faut disposer d'un exemplaire lisible de ce sceau. En attendant, il semble imprudent d'admettre qu'un second Diogénès ait occupé le poste de duc de Thessalonique.

Enfin, dernier élément se rapportant sans doute au même personnage, une inscription, datée des règnes de Basile et Constantin, les grands empereurs porphyrogénètes et de l'an du monde 6523 (1015), indiction 13, mentionnant le protospathaire et catépan de Thessalonique, Diogénès Philomas, comme le fondateur d'une forteresse, se trouvait dans une église, restaurée en 1857, à Mégalè Géphyra, l'ancienne Mylovos, sur l'Aliakmon, en Thessalie[34]. De façon remarquable, un sceau inédit (fig. 1)[35] confirme l'inscription. Il porte au droit le buste de saint Dèmètrios, tenant en main droite la lance et de l'autre, un bouclier rond, bordé de perles, de même type que celui des sceaux de Constantin Diogénès. Dans le champ subsiste, à droite, l'inscription en colonne: T|PI|O|C.

Au revers, la légende court sur six lignes, dont la première est en grande partie détruite:
.ΔI...|N⋅ĀCΠA..|KATЄΠ..|ΘЄCA...|OΦIΛ...|-T..
[+] Δι[ογέ]ν(ης) (πρωτο)σπα[θ(άριος) (καὶ)] κατεπ[άν(ω)] Θεσ(σ)α[λον(ίκης)] ὁ Φιλ[ομά]τ(ης).

La date de l'inscription et le motif iconographique du sceau permettent d'identifier ce Diogénès Philomatès au général nommé à Thessalonique par Basile II. Il aura construit un κάστρον contrôlant une route importante menant

32. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 104 (désormais Schlumberger, *Sigillographie*).

33. Seibt - Zarnitz, 95.

34. Euterpe Markè, Επιγραφή του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου από το Μυλοβό, *Πρακτικά ΙΓ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Thessalonique 1993, 134 (inscription reproduite).

35. Fonds Zacos BnF, n° 474.

à Thessalonique, au moment où l'empereur, après la victoire du Kleidion sur Samuel, s'efforçait de briser les dernières résistances bulgares. Une nouvelle fois, un Diogénès utilise un nom de famille composé de celui de ses deux parents. Les Philomatai n'ont pas laissé de souvenirs glorieux à Byzance, cependant les quelques mentions qu'on a d'eux sont anciennes. En 763, un Philomatios, comte, sans doute des scholes, désireux de plaire à Constantin V, fracassa le crâne de saint Étienne le Jeune, mais lui-même périt possédé par un démon[36]. Sous le règne de Basile Ier, un autre Philomatios, militaire lui aussi, puisqu'il appartenait au τάγμα des Hicanates, eut un comportement plus respectueux des saints. Saint Ménas lui apparut, lui fournissant les indications nécessaires à la découverte de son cercueil. Philomatios prévint un ami, le *noumérarios* Marianos, et, après des fouilles au pied de l'Acropole, les reliques de saint Ménas furent retrouvées[37]. Ensuite le nom de Philomatès est attesté par quelques sceaux. Sur le premier, datant du IXe siècle, le propriétaire de la bulle est mentionné comme *hypatos* et protonotaire de l'Opsikion[38]. Il est sans doute à distinguer de l'inventeur des reliques de Ménas à qui l'on pourrait peut-être rattacher une bulle inédite décorée de la croix patriarcale à l'avers et dont le propriétaire se glorifiait au revers de sa dignité de protospathaire impérial[39]. Sur un autre plomb, un Philomatios, protospathaire et *épi tou magglabiou*, servait sans doute à Preslav où furent trouvés les deux exemplaires qu'on lui connaît. Il avait choisi de se placer sous la protection de l'archange Michel[40]. Ce militaire servait soit juste avant 986, soit peu après la reprise de la ville par les Byzantins. Les informations dont nous disposons permettent de dessiner le profil de cette famille: les Philomatai apparaissent comme officiers, au service de Constantin V, comme les Diogénai, puis, au Xe siècle, des représentants des deux familles se

36. *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*. Introduction, édition et traduction par Marie-France Auzépy, Aldershot 1997, 170 et n. 431 (il est rappelé que certains manuscrits donnent la graphie Philomatès).

37. H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* [= *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*], Bruxelles 1902, col. 470.

38. *DOSeals* 3, éd. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D.C. 1996, n° 39.45.

39. DO 55.1.1619. *DOSeals* 3.39.45. Le dernier volume récemment paru de la série *DOSeals* (4, éd. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D.C. 2001, n° 22.48) comprend le sceau d'un Philomatès, patrice, protospathaire impérial et stratège des Arméniaques (IXe/Xe s.). Ce nouveau plomb montre que sous les premiers Macédoniens, les Philomatai ont obtenu un rang élevé, puisque le stratège des Arméniaques occupait à cette date un des principaux postes de l'armée, et réhausse le prestige de cette lignée.

40. Jordanov, *Preslav*, nos 59 et 60.

retrouvèrent en poste en Occident, notamment à Preslav, lorsque l'effort de guerre contre les Bulgares exigea le renfort d'unités orientales. Cette proximité sociologique explique sans doute l'union dont témoigne la naissance, dans la seconde moitié du Xe siècle, de Constantin Diogénès-Philomatès.

Plusieurs autres Diogénai ne sont connus que par la sigillographie et tous vivaient au milieu du XIe siècle. Grégoire, spatharocandidat, est attesté par un sceau inédit de l'ancienne collection Zarnitz[41]. Deux autres sceaux inédits, au nom de Michel, sont conservés à Dumbarton Oaks. Le premier (fig. 2)[42] porte au droit une croix patriarcale élevée sur deux degrés et ornée de fleurons; on ne relève pas d'inscription. Au revers, la légende métrique court sur quatre lignes:

CKЄ.OIC|MЄTAVPЄ|MIXAHΛ|ΔIOΓЄNH.

Σκέ[π]οις με Σταυρὲ Μιχαὴλ Διογένη[ν].

Le second plomb, conservé en plusieurs exemplaires (fig. 3)[43], porte au droit le buste de saint Michel, tenant en main droite un sceptre bouleté et trifolié et de l'autre un globe non crucigère. Dans le champ, de part et d'autre de l'effigie, les lettres: M - X. Le X est formé de quatre perles.

Au revers, légende métrique sur cinq lignes, précédée d'une croisette:

+ΓPAΦ|CΦPAΓIZ|MIXAHΛV|ΠATHΔI|OΓЄN

Γραφ(ὰς) σφραγίζ(ω) Μιχαὴλ ὑπάτου Διογέν(ους).

Il est impossible de déterminer si les deux plombs ont appartenu au même personnage, ou si nous avons affaire à deux homonymes.

Mais le témoignage sigillographique le plus intéressant nous fait connaître Pankratios Diogénès. C'est encore un militaire, dont le sceau de stratège a été récemment publié par W. Seibt et Marie-Luise Zarnitz et daté du milieu du XIe siècle[44]. Lui aussi a choisi saint Michel pour protecteur; or le λῶρος de l'archange est très proche de celui de l'effigie impériale gravée sur les νομίσματα de la fin du règne de Constantin IX Monomaque, ce qui fournit un bon indice de datation et suggère que Pankratios Diogénès a pu servir cet empereur. Un second type de bulle mentionné par les éditeurs se trouve maintenant à Paris, conservé en deux exemplaires (fig. 4)[45]:

Au droit, buste de saint Michel, tenant en main droite un sceptre bouleté, comme sur le sceau précédent. Dans le champ, inscription en colonne de part et d'autre de l'effigie: M|I - X|A.

41. Information donnée par W. Seibt.

42. DO 58.106.3972 (Dia.: 21).

43. DO 55.1.3838 et 56.55.3108 et fonds Zacos BnF 672 (Dia.: 20).

44. Seibt – Zarnitz, 2.3.5.

45. Sceaux inédits fonds Zacos BnF 206 et 207 (Dia.: 31).

Au revers, légende sur six lignes, précédée d'une croisette; la première ligne, invocative sans doute, est oblitérée:

[+KЄR̷Θ̷]|.ẠNKPAT̷|.CΠAΘ̷SC|..AT̷KAΠ|.AΔ̷TѠΔ̷|OΓЄN̷.

[+ K(ύϱι)ε β(ο)ή(θει) Π]ανκϱατ(ίῳ) [(πϱωτο)]σπαθ(αϱίῳ) (καὶ) σ[τϱ]ατ(ηγῷ) Καπ[π]αδ(οκίας) τῷ Δ(ι)ογέν(ῃ).

Un des exemplaires achetés par G. Zacos provient de l'ancienne collection Diamanti, qui aurait lui-même tenu cette pièce de A. Mordtmann. Il se trouve que G. Schlumberger fait état du sceau d'un Romain Diogénès, stratège de Cappadoce, récemment acquis par Mordtmann[46]. Il est probable que c'est précisément ce sceau publié par Schlumberger qui a été acheté par Diamanti. En effet, sur l'exemplaire Diamanti, le prénom du stratège n'est pas complètement lisible, et il est vraisemblable que les lettres, mal conservées, auront été interprétées comme [Rô]man(os) au lieu de l'inattendu [+]Pan[kratios]. En conséquence, Romain Diogénès n'est pas attesté comme stratège de Cappadoce.

Reste à expliquer ce nom de Pankratios, qui indique une origine bagratide, arménienne ou géorgienne. Les Arméniens et les Géorgiens étaient particulièrement nombreux à s'engager dans les armées byzantines depuis la seconde moitié du Xe siècle[47]. Un Pankratios, membre de la grande hétairie, le corps de garde destiné à accueillir les élites étrangères, servait à Preslav et était clisourarque de Mésemvria[48]. L'éditeur date le sceau du début du XIe siècle, mais la fin du Xe siècle ne devrait pas être exclue (avant 986) et, dans ce cas, Pankratios aurait pu côtoyer un Diogénès stratège. En Orient, le Pankratios le plus haut gradé fut protospathaire et catépan d'Antioche, probablement sous Basile II[49]. Sans doute pourrait-on chercher une origine arménienne à ce Bagrat puisque, sous le règne de cet empereur, de nombreux Arméniens furent établis en garnison dans le duché. Cependant on note que plusieurs Géorgiens, dont des Pankratioi, y servirent aussi, sans doute venus avec les Phocas, dont on connaît les attaches géorgiennes[50]. K.-P. Todt, dans sa thèse encore inédite, a donné la

46. Schlumberger, *Sigillographie*, 652: simple attestation sans dessin.

47. La présence des Géorgiens est plus récente que celle des Arméniens et liée à l'arrivée de nombreux nobles de la suite du curopalate David. La fondation du monastère d'Iviron est contemporaine et consécutive à cette installation massive (voir l'introduction des *Actes d'Iviron* I: *Des origines au milieu du XIe siècle*, éd. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985).

48. Jordanov, *Preslav*, n° 281.

49. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Compiled by J. W. Nesbitt, Berne 1985, n° 664.

50. Les Ibères ont fidèlement soutenu les Phocas, aussi bien contre leurs rivaux Sklèroi que contre Basile II lui-même (J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 330-332).

liste de ces Pankratioi[51]. Dans la mesure où les Diogénai ont fait partie, un temps, de l'entourage des Phocas, il est sans doute préférable de penser que Pankratios Diogénès était issu de l'union d'un Diogénès avec une descendante des Bagratides géorgiens. Cette hypothèse est renforcée par le fait que Romain Diogénès, le futur empereur, avait pris en Anatolie la place des Phocas et qu'une fois au pouvoir, il entretint avec les Arméniens de médiocres relations. Enfin rappelons que le complot de Constantin Diogénès avait eu de graves conséquences pour le monastère d'Iviron et la communauté géorgienne de Constantinople, ce qui est un indice clair du soutien que Constantin pouvait attendre des Ibères[52].

Le mariage dont était issu Pankratios Diogénès témoigne donc de l'évolution de l'aristocratie micrasiatique qui, à partir de Basile II et par la volonté impériale, s'est ouverte aux influences étrangères, arménienne, géorgienne et bulgare.

Plusieurs Diogénai connus par des sceaux, à la légende en partie détruite, ne peuvent être identifiés dans les autres sources. L'un d'eux, protospathaire, avait fait figurer un archange, sans doute Michel, au droit de sa bulle[53]. Un second, *anthypatos*, patrice, plus ancien sans doute d'une génération ou deux, s'était aussi placé sous la protection de saint Michel (fig. 5)[54].

Reste le plus fameux de tous, Romain, fils de Constantin et, par sa mère, descendant en ligne directe de Romain Lécapène. Sa carrière, antérieurement à janvier 1068, date à laquelle il fut couronné basileus, n'est pas bien connue, car les sources byzantines et étrangères s'intéressèrent à lui seulement lorsqu'il fut sur le point de devenir empereur. En effet, sous Constantin X, il avait atteint par son mérite la dignité, fort estimable encore, de vestarque, mais qui n'en faisait pas le mieux titré des généraux. Sans doute payait-il les incartades de son père et était-il victime de la crainte qu'éprouvaient des empereurs mal assurés de leur pouvoir de voir le fils suivre le chemin du père. À la veille de la mort de Constantin X, Romain commandait à Sardique et se trouvait donc duc ou

51. K.-P. Todt, *Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969-1204)*, Thèse dactylographiée, Wiesbaden 1998, 325-326.

52. Toutes références dans Cheynet, *Pouvoir*, 42-44.

53. Claudia Sode, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin* II [Ποικίλα Βυζαντινά 14], Bonn 1997, n° 358.

54. Sceau Fogg inédit, n° 3132 (Dia.: 21).

catépan de Bulgarie, poste qu'avait déjà occupé son père lorsqu'il complota avec les Petchénègues[55].

Les sceaux ajoutent peu d'informations précises sur les premières étapes de sa carrière. Sur le plus ancien qui nous soit parvenu, il est patrice et stratège (fig. 6)[56], ce qui signifie que le plomb n'a pas été émis au début de la carrière de Romain, début sur lequel nous manquons totalement d'information. Nous ignorons notamment s'il a participé à la guerre civile de 1057, mais il aura dû soutenir Isaac Comnène, puisqu'il fut en bons termes avec cette famille et considéré avec sympathie chez les Kékauménoi[57].

Au droit du plomb, saint Dèmètrios est représenté en buste, tenant une lance en main droite, et de l'autre un bouclier rond, orné d'un losange de perles. Le champ est bordé d'un rang de perles, inséré entre deux cercles de grènetis, et porte, de part et d'autre, de l'effigie, l'inscription en colonne: ⊙|ΔΙ|Μ|Ι - Τ|Ρ|Ι. Ὁ ἅ(γιος) Διμίτρι[ο(ς)]. À la circonférence court la légende invocative, précédée d'une croisette: +ΚЄRΟΗΘЄΙΤѠCѠΔΟVΛΟ. Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλο.

Au revers, la légende est gravée sur six lignes, surmontée d'une croisette accostée de tirets:

-+-|ΚЄR/Θ|.ѠCѠΔȣ|.ѠΜΑΝѠ|.ΠΙSCΤΡ/|.Γ/ΤѠΔ|.ΟΓЄ.

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δού(λῳ) [Ῥ]ωμανῷ [π(ατ)]ρι(κίῳ) (καὶ) στρ(ατ)[η]γ(ῷ) τῷ Δ[ι]ογέ[ν(η)].

Sur le sceau suivant, dans l'ordre chronologique, Romain a progressé dans la hiérarchie[58]. Le droit porte le buste de saint Théodore, tenant une lance en main droite et un bouclier orné de perles en main gauche. Dans le champ, à gauche de l'effigie, subsiste l'inscription en colonne: ⊙|ΘЄ - .....

Au revers, comme sur le sceau précédent, la légende court sur six lignes, surmontée d'une croisette accostée de tirets:

---

55. Attaleiatès (*Michaelis Attaliotae Historia*, éd. W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 97; Skylitzès Continué (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση [Ioannes Skylitzes Continuatus]*, éd. E. Th. Tsolakès, Thessalonique 1968), 121.

56. Sceau connu en deux exemplaires: Fogg 1396 (Dia.: 32) et plomb de l'ancienne collection Zacos, vendu par Spink (vente 135, octobre 1999), sceau nº 283.

57. Cecaumeno, *Raccomandazioni e consigli di galantuomo*, a cura di Maria Dora Spadaro, Alessandria 1998, 220.

58. K. M. Konstantopoulos, *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athènes 1917, nº 622a. La lecture a été revue par Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, nº 64.

-+-|KЄRΘ|.ѠMANѠ|ΠPIANΘV|ΠATRЄCT|SCTPTΓT|ΔIOΓЄ|N
K(ύϱι)ε β(οή)θ(ει) [῾Ρ]ωμανῷ π(ατ)ϱι(κίῳ) ἀνθυπάτ(ῳ) βέστ(ῃ) (καὶ) στϱ(α)τ(η)γ(ῷ) τ(ῷ) Διογέν(ῃ).

Enfin un troisième type de bulle, qui le donne vestarque et catépan, fut donc frappé après sa promotion à cette dignité par Constantin X. Il est connu en trois exemplaires (fig. 7)[59], dont l'un fut trouvé en Bulgarie, ce qui ne saurait surprendre puisque c'est cette province qu'il avait été chargé de défendre contre les Petchénègues.

Au droit, saint Théodore Stratèlatès, en buste, le visage entouré d'une fine barbe, tient une lance en main droite et de l'autre un bouclier orné de perles. Dans le champ, de part et d'autre de l'effigie, inscription en colonne: ⊙|ΘЄ|O|ΔѠ|P - O|CT|PA|TIΛA|THC.

Au revers, légende sur six lignes, précédée d'une croisette et suivie d'une perle cantonnée de tirets:
+KЄRΘ|TѠCѠΔΘ|PѠMANRЄC|TAPXSKATЄ|ΠANTѠΔIO|ΓЄNI|-·-
K(ύϱι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) ῾Ρωμαν(ῷ) βεστάϱχ(ῃ) (καὶ) κατεπάν(ω) τῷ Διογένι.

On constate, par rapport aux sceaux précédents, le changement du saint tutélaire. En règle générale, les sigillographes considèrent que la dévotion à un saint est personnelle et que la différence du motif iconographique conduit à distinguer des personnes; il faudrait alors admettre que deux homonymes auraient pu simultanément faire carrière dans l'armée. Or les Diogénai ont été peu prolifiques, peut-être par calcul patrimonial ou par simple hasard, et les homonymes au plus haut niveau de l'administration ont dû être rares. De plus, le changement du saint patron trouve sa justification: Romain relève en effet le type de saint Dèmètrios, porté sur le sceau de son père, avant de lui préférer un saint populaire en Orient. Ce choix paraît symbolique de la situation où se trouvait Romain Diogénès, à la fin du règne de Constantin X Doukas.

Il était issu d'une lignée d'origine orientale, qui avait su, comme plusieurs autres, dont les Argyroi, les Comnènes ou les Dalassènoi, s'attirer la faveur de l'empereur Basile II. Son père, comme lui-même, avait longtemps défendu l'Occident et acquis la sympathie des troupes établies dans les provinces européennes[60], le long du Danube. Ils avaient l'un et l'autre combattu les

59. Le sceau bulgare a été édité par I. Jordanov - G. Atanasov, *Srednovekovnijat Vetren na Dunav*, Shumen 1994, n° 116 (signalé dans les *SBS* 6 [1999], 95); vente Hirsch n° 177 (février 1993), sceau n° 1419 (*SBS* 6 [1999], 123); fonds Zacos BnF, n° 205 (Dia.: 29).

60. Le dernier complot de Constantin Diogénès était organisé en connivence avec des évêques balkaniques et la rébellion devait éclater dans l'Illyrikon.

Petchénègues, ce qui ne les avaient pas empêché d'établir des liens d'amitié avec certains de leurs chefs, situation identique à celle rapportée à propos de Katakalôn Kékauménos qui, au soir d'une terrible bataille contre les nomades, avait été sauvé par l'un d'eux, en raison d'une sympathie ancienne. Est-ce une simple coïncidence si l'on trouve dans la collection conservée à Lvow[61], en Pologne, le sceau de Katakalôn Kékauménos, duc d'Antioche, et celui que nous avons attribué à Constantin Diogénès[62]? Il était aussi naturel de compter un contingent ouze parmi les troupes de Romain IV à Mantzikert[63]. Saint Dèmètrios, le protecteur des armées d'Occident, était le saint attitré du père et du fils. Pourtant, le changement décelé sur les sceaux de Romain et son choix de saint Théodore Stratèlatès manifeste son attachement aux populations d'Asie Mineure. Nous n'avons pas la mention de charges militaires que Romain aurait exercées en Orient, mais son *cursus honorum* est très incomplet. Lorsqu'il avait été grâcié, après l'échec de son complot, il s'était retiré durant la régence d'Eudocie en Cappadoce, d'où il fut rappelé à la Noël 1067[64]. Ce n'est pas un hasard s'il fut couronné le jour de la fête de Basile le Cappadocien[65]. En 1067, Romain appartenait à l'une des rares familles susceptibles de briguer l'Empire et disposait de sympathies à la fois dans l'armée d'Occident – il paraît avoir entretenu de bonnes relations avec Nicéphore Bryennios – et sans doute dans l'armée d'Orient. Les textes témoignent de son extrême popularité parmi les habitants de Cappadoce, tant il excellait à redresser une situation militaire compromise.

Sa proclamation comme empereur laissait augurer un règne glorieux et l'ambitieuse Anne Dalassènè donna en mariage sa fille Théodôra au fils aîné de Romain, qui portait, selon la coutume, le nom de son grand-père paternel, Constantin[66]. Anne jugeait sûrement que Romain écarterait les Doukai qu'elle détestait et qu'ainsi, elle deviendrait la grand-mère du futur héritier de l'Empire et assurerait la fortune de ses propres fils.

---

61. Cf. note 31.

62. Cf. Les remarques de N. Oikonomidès sur le sceau de Katakalôn, Τὰ βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα ὡς ἱστορικὴ πηγή, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 62 (1987), 10-11 [tiré-à-part].

63. Romain Diogénès fut aussi en contact avec les Ouzes, qui avaient suivi la route des Petchénègues, lorsque le général commanda en Bulgarie. Une partie de ce contingent déserta en 1071 (Attaleiatès, 157; Skylitzès Continué, 147).

64. Attaleiatès, 99; Skylitzès Continué, 122.

65. Attaleiatès, 101.

66. K. Barzos, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* I [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20], Thessalonique 1984, 85-86. Barzos donne les sources et explique comment Anne Comnène confond Constantin et Léon.

Ce n'est pas le lieu de décrire le règne de Romain IV. Vaincu à Mantzikert le 26 août 1071, écarté du pouvoir le premier octobre de la même année[67], rebelle jusqu'à sa défaite définitive et, finalement aveuglé, il mourut le 4 août 1072. Cet événement marquait un tournant dans l'histoire des Diogénai qui, de patrons, devinrent clients d'une faction dont la puissance s'accroissait, celle des Comnènes.

Le fils de Romain IV, Constantin, beau-frère d'Isaac Comnène, duc d'Antioche, suivit ce dernier lorsqu'il fut envoyé en Syrie et trouva la mort lors d'une sortie contre les Turcs, sans doute au printemps 1075[68]. Il ne faut pas accorder crédit à l'affirmation de Guillaume de Pouille, selon laquelle un fils de l'empereur déchu aurait ravagé l'Asie Mineure avec le soutien des Turcs pour le venger[69]. Les deux fils nés d'Eudocie Makrembolitissa étaient encore des enfants et il ne semble pas que le précédent mariage de Romain lui ait donné un autre fils que Constantin. Ce nouveau désastre mit longtemps hors jeu les Diogénai, car les demi-frères de Constantin, Léon et Nicéphore, nés du second mariage de Romain IV avec l'impératrice Eudocie Makrembolitissa, étaient toujours trop jeunes pour participer aux coups d'État qui marquèrent les règnes de Michel VII et de Nicéphore III Botaneiatès, ancien collègue de Romain.

Cependant, quelques années plus tard, sous le règne d'Alexis Comnène, le nom de Diogénès constituait encore un capital dans l'armée. Nous n'avons conservé aucun sceau de Léon Diogénès, et le plomb qu'on peut attribuer à Nicéphore comporte une légende métrique répartie sur les deux faces, si bien qu'on ignore le saint protecteur choisi par Nicéphore (fig. 8)[70]: +|NIKH|ΦΟΡΟV|CΦΡΑΓΙC|·ΜΑ· || ΤΟV|ΔΙΟΓΕ|ΝΟVC|–·–: Νικηφόρου σφράγισμα τοῦ Διογένους.

Alexis Comnène, selon Anne, sa fille, avait une affection particulière pour les deux jeunes fils de l'ancien basileus. Il n'y a pas de raison d'en douter, car les Diogénai et les Comnènes s'étaient toujours trouvés du même bord depuis un siècle, lors des conflits qui agitèrent l'Empire. Léon et Nicéphore lui étaient

67. P. Schreiner, Ein neapolitanisches Testament und die byzantinische Kaisergeschichte, dans: M. Thumser – A. Wenz-Haubfleisch – P. Wiegand (éds.), *Studien zur Geschichte des Mittelalters: Jürgen Petersohn zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 2000, 80.

68. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier [CFHB 9], Bruxelles 1975, 207 et Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, II, Paris 1967^2, 190.

69. M. Mathieu, Les faux Diogènes, *Byz* 22 (1952), 147 (désormais Mathieu, Faux Diogènes).

70. Sceaux inédits: fonds Zacos BnF, n° 671 (Dia.: 20); DO 55.1.3930; DO 55.1.3931.

indirectement apparentés, étant les beaux-frères de sa propre sœur Théodôra. À nouveau, le malheur frappa les Diogénai, puisque Léon, choisi avec son frère comme garde du corps de l'empereur, périt à la bataille de Dristra en 1087. Nicéphore, seul survivant, devint en quelque sorte le représentant des intérêts de l'aristocratie anatolienne qui, après les victoires d'Alexis en Occident, s'inquiéta de la passivité impériale à l'égard des Turcs. Nicéphore fut accusé de comploter et finit par être aveuglé, scellant le sort des Diogénai, qui cessèrent d'appartenir à la haute aristocratie militaire, alors que leur profil antérieur leur assurait une place tout au sommet de l'État.

Il est sûr que Constantin et Léon ne laissèrent point de descendance. Cependant le nom de Diogénès gardait son aura, notamment parmi les peuples "scythes", qui avaient compté au nombre des alliés de Romain et de son père Constantin. En 1095, lors d'une invasion coumane, les nomades, voulant tirer parti du mécontement perceptible envers l'empereur Alexis Comnène, et sans doute au fait du récent complot de Nicéphore Diogénès, se présentèrent accompagnés d'un "Pseudo-Diogénès" qu'ils prétendaient être Léon en personne, rescapé du désastre de Dristra[71]. En 1106-1107, Bohémond, utilisant toutes les armes possibles dans son combat contre l'empereur, traînait également à ses côtés un Pseudo-Diogénès. En 1116 enfin, Vladimir Monomaque de Kiev envoya son beau-frère, un Diogénès, toujours présenté comme Léon, envahir les villes du Danube, mais l'empereur Alexis envoya deux Sarrasins assassiner le prétendant, mettant un terme définitif à la carrière mouvementée du Pseudo-Léon Diogénès[72]. Cette popularité, réelle ou supposée, des Pseudo-Diogénai rend bien compte de la réputation dont avaient joui les authentiques membres de la famille, notamment le malheureux Romain IV, non seulement en Asie Mineure ou dans la capitale, mais bien au-delà des frontières.

On ignore si Nicéphore, dont on ne connaît pas le nom de l'éventuelle épouse, eut des enfants, mais la famille ne disparut point. Elle subit le destin de ceux qui n'avaient pas réussi à intégrer l'aristocratie des Comnènes[73]. Un Jean Diogénès prononça un discours devant Manuel Ier. Les Diogénai se classaient donc parmi l'élite civile de la capitale. Les bouleversements dus à la chute de Constantinople permirent à un membre de la famille de retrouver, pour la dernière fois, un modeste poste opérationnel: Constantin Diogénès était, en

71. Mathieu, Faux Diogènes, 133-148.

72. Ibid., 138.

73. A. P. Kazhdan – Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palerme 1997, 303-307.

1254, duc des îles de Léros et Kalymnos et à ce titre chargé de l'ἀπογραφὴ de l'île[74].

Le sort des Diogénai est exemplaire de l'aristocratie micrasiatique et de son destin au XIe siècle. Apparus au VIIIe siècle, ils comptent parmi les officiers qui s'illustrent dans les guerres contre les musulmans. Jusque dans la seconde moitié du Xe siècle, ils ne paraissent pas liés à la dynastie au pouvoir à ce moment-là. Ils pratiquent l'endogamie sociale si caractéristique de leur classe, se liant avec les Adralestoi, les Philomatai. Ils choisissent le bon camp sous Basile II et deviennent à leur tour les patrons d'une puissante faction, qui finit, après plusieurs tentatives avortées, par porter l'un des leurs au pouvoir suprême. L'invasion turque, les guerres civiles provoquent un revers de fortune, en dépit d'une précieuse alliance matrimoniale avec la lignée des Comnènes, qui finalement triomphe. La suspicion d'Alexis et les difficultés du règne entraînent la mise à l'écart, la reconversion forcée des Diogénai vers des activités civiles et leur déclin définitif, d'autant plus qu'ils ont perdu toute assise provinciale.

Leur échec final est symptomatique de la crise byzantine du XIe siècle. La valeur des généraux issus de leur rang, Constantin et Romain, ne le cédait en rien à celle des officiers du siècle précédent. Les soldats leur étaient aussi attachés qu'ils l'étaient précédemment aux Phocas ou aux Sklèroi. Mais au XIe siècle, aucun empereur n'acquit une légitimité qui lui permît de transcender les oppositions factionnelles, facteur permanent de la vie politique byzantine et cette faiblesse congénitale de l'Empire, lorsqu'une dynastie cessait de régner, causa la perte de Romain Diogénès, au moment où le péril extérieur restait maîtrisable par les méthodes traditionnelles qui conjugaient diplomatie et emploi de la force. L'aveuglement cruel de Romain, ordonné par les Doukai, d'anciens alliés quinze ans auparavant, interdit de pallier les conséquences malheureuses des luttes de factions et, au contraire, les exarcerba, en y faisant participer les peuples étrangers, au premier rang desquels figurent les Turcs.

74. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 139 n. 110.

Fig. 1: Diogénès Philomatès, protospathaire et catépan de Thessalonique (Zacos BnF 474)

Fig. 2: Michel Diogénès (DO 58.106.3972)

Fig. 3: Michel Diogénès, *hypatos* (Zacos BnF 672)

Fig. 4: Pankratios Diogénès, protospathaire et stratège de Cappadoce (Zacos BnF 206 et 207)

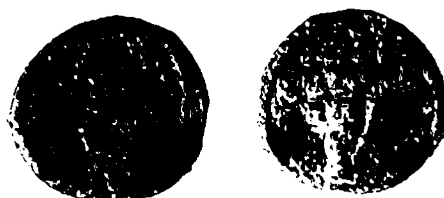

Fig. 5: Diogénès, *anthypatos*, patrice et ... ? (Fogg 3132)

Fig. 6: Romain Diogénès, patrice et stratège (ancienne collection Zacos et Fogg 1396)

Fig. 7: Romain Diogénès, vestarque et *katépanô* (Zacos BnF 205)

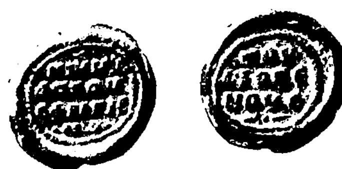

Fig. 8: Nicéphore Diogénès (Zacos BnF 671)

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ

ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Οι τίτλοι των ενοτήτων στην *Ἱστορία* του G. Ostrogorsky είναι ενδεικτικοί των απόψεών του και εκείνων που πρεσβεύουν πολλοί βυζαντινολόγοι[1] για το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε σ' αυτό το Συνέδριο: «Ἡ διάλυση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου» και «Ἡ πολιτικὴ κατάρρευση στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικό». Διάλυση και κατάρρευση που αποδίδονται μεταξύ άλλων, πάντοτε κατά τον Ostrogorsky, στη «φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία»[2] των μεγαλογαιοκτημόνων και ενοχοποιούν τα προνόμια που της χορηγούνται, προνόμια *ἐξκουσσείας* μερικής και γενικής, προνόμια που φθάνουν στην πλήρη φορολογική και δικαστική απαλλαγή των μεγάλων κτημάτων, με μόνη εξαίρεση τον έλεγχο του αριθμού των παροίκων τους[3]. Αυτές οι διαπιστώσεις, αφ' ενός, και αφ' ετέρου η γνώμη που είχε εκφράσει ο Ν. Οικονομίδης[4] ότι τα προνόμια *ἐξκουσσείας*[5] των μονών και μέσα στον 11ο αιώνα ήταν μικρότερα από τη φαινομενική έκτασή τους, προβάλλουν τη διαφοροποίηση των απόψεων των ερευνητών σε σχέση με τα δικαιώματα των προνομιούχων και τα αποτελέσματα της παροχής προνομίων στο βυζαντινό Κράτος κατά το β' και το γ' τέταρτο του 11ου αιώνα. Δεν νομίζω, επίσης, ότι είναι άσκοπο να επαναλάβω και τη δική μου παλαιότερη παρατήρηση ότι πολύ συχνά όσο παρακμάζει ένα κράτος τόσο ακμάζουν οικο-

---

1. Πρβλ. και την αντίθετη άποψη του A. Kazhdan (Two Notes on Byzantine Demography of the Eleventh and Twelfth Centuries, *BF* 8 [1982], 121-122) για την κρίση και κατάρρευση του Βυζαντίου κατά τον 11ο και 12ο αιώνα.

2. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, 265 (= *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, ελλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος - επιστ. εποπτ. Ε. Χρυσός, Β', Ἀθήνα 1979, 206).

3. *Ό. π.*, 216-217.

4. Στα πλαίσια σεμιναρίου (προ τετραετίας). Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, Το δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής Χίου, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 49-61, όπου παρόμοιες εκτιμήσεις για την *ἐξκουσσείαν* σε σχέση με την *immunitas*.

5. Σχετικά με τη φοροαπαλλαγή γνωστή ως *ἐξκουσσεία* από το 10ο αιώνα βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [F.N.R.S. - I.R.B., Monographies 2], Athènes 1996, 153 κε. και 160 κε.

νομικά οι υπήκοοί του – φυσικά όχι το σύνολο των υπηκόων, αλλά οι πλέον τυχεροί ή, ίσως, όσοι το επιδιώκουν με επιμονή.

Αλήθεια, όμως, πόση επιμονή και υπομονή χρειαζόταν για να αποκτήσει κανείς ένα οικονομικό προνόμιο στο Βυζάντιο των μέσων του 11ου αιώνα; Πόσο εύκολα παραχωρούσε το Κράτος στον υπήκοο δικαιώματα που δεν ήταν εξ αρχής δεδομένα και αυτονόητα; Η δικαιοσύνη, που γνωρίζουμε ότι είναι το ζητούμενο, τουλάχιστον θεωρητικά – όπως μας τόνισε τελευταία και η Αγγελική Λαΐου[6] – σε όλες τις βυζαντινές κρατικές εκδηλώσεις και βεβαίως στα δημοσιονομικά, ακόμη και με την έννοια του ακριβούς καθορισμού του φορολογητέου, μοιάζει πράγματι να καταστρατηγείται με την παροχή προνομίων που αποτελούν υπέρβαση της γενικής φορολογικής πολιτικής του Κράτους, όχι μόνον με την έννοια της φοροαπαλλαγής αλλά και της καρπώσεως του φόρου άλλου φορολογούμενου.

Μελετώντας τις αφηγηματικές πηγές πληροφορούμαστε – ή απλώς εικάζουμε – σχετικά με την προνομιακή μεταχείριση των ισχυρών και την οικονομική αδικία εις βάρος των ασθενεστέρων. Νομίζω, όμως, ότι αυτές οι πηγές και οι εκτιμήσεις που εκφράζουν οι συγγραφείς τους, όσο και να μας είναι πολύτιμες ως σύγχρονη μαρτυρία σφαιρικότερης θεώρησης, δεν παύουν να αποτελούν την έμμεση επαφή μας με την πραγματικότητα της εποχής. Έτσι, είμαστε μάλλον ευτυχέστεροι όταν μπορούμε να αναζητήσουμε τη λύση για τις απορίες μας και την τεκμηρίωση αυτών των εκτιμήσεων στην προσεκτική ερμηνεία δεδομένων που προέρχονται από τις ίδιες τις πηγές των αφηγηματικών πηγών – στην περίπτωσή μας από δημόσια έγγραφα, τα οποία, αν και δεν είναι πάντοτε επαρκή αριθμητικά και αποδεδειγμένα αντιπροσωπευτικά του συνόλου των τότε απολυθέντων, παρέχουν στοιχεία για ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, εάν μάλιστα συνεκτιμηθεί και η αντίστοιχη ορολογία.

Υπενθυμίζω, λοιπόν, επιλεκτικά από τα εν πολλοίς ήδη γνωστά (εκδεδομένα ή χαμένα) έγγραφα παροχών και προνομίων προς λαϊκούς και μοναχούς μεταξύ 1025 και 1081:

1. Τις ετήσιες χρηματικές παροχές από το κρατικό ταμείο: την *ρόγαν* των 72 *νομισμάτων* και το *σολέμνιον* των 2 *λιτρῶν* στη Νέα Μονή της Χίου[7], την *ρόγαν*

---

6. Κοινωνική δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐημερεῖν στὸ Βυζάντιο, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 74 (1999), 107 [πρβλ. και σ. 126].

7. *Ἐτύπωσεν ἡ βασιλεία μου λαμβάνειν ... ἐτησίως ἀπὸ τῆς συγκλήτου λόγῳ ῥόγας νομίσματα ἑβδομήκοντα δύο καὶ κελεύει ... καταστρῶσαι τὴν ὀνομασίαν αὐτῶν ἐν τοῖς χαρτίοις τοῦ ... σεκρέτου, ἔνθα αἱ ὀνομασίαι διέρχονται τῶν πρωτοσπαθαρίων* ... (σε *πιττάκιον* [*ἴσον*] Κωνσταντίνου Μονομάχου του 1045: MM V, 1 – αρ. I, 1). Και: ... *τῇ ἀπολήψει τοῦ σολεμνίου, τῶν τυπωθεισῶν αὐτοῖς δίδοσθαι δύο*

των 10 *λιτρῶν* σε όλα τα μοναστήρια του Αγίου Όρους[8], την *δόσιν* των 3 *λιτρῶν* στην αθωνική μονή της Λαύρας[9], το *παρεχόμενον σολέμνιον* 16 *νομισμάτων* στον Αρσένιο Σκηνούρη και τους υπ' αυτόν μοναχούς στο όρος Δίκαιον της Κω[10] και την *δωρεὰν σολεμνίου* 12 *νομισμάτων* στο ευαγές ίδρυμα του Μιχαήλ Ατταλειάτη[11].

2. Το πλέον κοινό από τα οικονομικής φύσης προνόμια, η γνωστή ως *ἐξκουσσεία*, απαλλαγή από διάφορες φορολογικές υποχρεώσεις της γης και των καλλιεργητών και η αντίστοιχη κάρπωση των φόρων από τον προνομιούχο, εμφανί-

---

λιτρῶν κατὰ τὸ ἐτήσιον ἐκ τῆς ῥόγας τοῦ τῶν πρωτοσπαθαρίων τάγματος / ἐπώρθωσεν αὐτοῖς [ἡ βασιλεία μου] *τὸ τῶν δύο λιτρῶν σολέμνιον διὰ πιττακίου αὐτῆς ... διοριζομένου, ἵνα καθὼς πρῴην ... αὐτὸ ἐλάμβανον* ... (σε *ἐπικυρωτικὸν χρυσόβουλλον σιγίλλιον* Νικηφόρου Βοτανειάτου του 1079: ΜΜ V, 8-9 – αρ. 1, 6). Σχετικά με την *ῥόγαν*, ετήσια ανταμοιβή υπηρεσίας, και το *σολέμνιον*, ετήσια πρόσοδο κυρίως ιδρυμάτων από αυτήν τη δωρεά, βλ. κυρίως Oikonomidès, *Fiscalité*, 183-184. Επίσης, βλ. P. Lemerle, "Roga" et rente d'État aux Xe-XIe siècles, *REB* 25 (1967), 77-100 [= *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, London 1978, XVI]· Hélène Glykatzi-Ahrweiler, La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines*, II, Beograd 1964, 103-114 [= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, I].

8. ... *κοινῶς ταῖς λοιπαῖς τοῦ αὐτοῦ* [*ἁγίου*] *ὄρους λαύραις ἐπὶ τῇ τυπωθείσῃ παρὰ τῆς βασιλείας μου κατὰ προσθήκην κοινῇ ῥόγᾳ τῶν δέκα λιτρῶν* ... (σε *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* Μιχαήλ Ϛ' Στρατιωτικού του Ιανουαρίου 1057: *Actes de Lavra* I: *Des origines à 1204*, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos V], Paris 1970, αρ. 32,29-31). Η παραχώρηση έγινε προφανώς με έγγραφο του Μιχαήλ Ϛ' Στρατιωτικού μεταξύ 1056 και Ιανουαρίου 1057, το οποίο έχει χαθεί – και δεν μνημονεύεται στο: Dölger - Wirth, *Regesten* –, αλλά κατά τη μνεία του μεταγενέστερου εγγράφου του ίδιου αυτοκράτορα δηλώνεται σαφώς ως επιχορήγηση που εξακολουθεί να ισχύει.

9. ... *ἰδίᾳ τῇ τοιαύτῃ λαύρᾳ λιτρῶν τριῶν ἐτήσιον ἀπεκλήρωσε δόσιν καὶ θεσπίζει δίδοσθαι κατ' ἐπαύξησιν ἀπὸ τοῦ σεκρέτου τοῦ φύλακος τὴν τοιαύτην ποσότητα ..., καθ' ὃν ἐξ ἐπικρατήσαντος τύπου ἐκ διαφόρων προστάξεων τῶν προηγησαμένων ... βασιλέων καὶ αἱ λοιπαὶ ὀκτὼ λίτραι πρὸς τοῖς εἴκοσι νομίσμασι πρὸς τὴν αὐτὴν παρέχονται λαύραν* ... (στο ίδιο χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Ϛ', όπου μνημονεύεται και η παλαιότερη παροχή σε όλα τα αθωνικά μοναστήρια: *Actes de Lavra* I, αρ. 32,31-38· βλ. προηγούμενη υποσημείωση). Επομένως, σύμφωνα με αυτό το έγγραφο, κατά τον Ιανουάριο του 1057 η μονή Λαύρας απελάμβανε τριών χρηματικών παροχών, των 10 *λιτρῶν* (όπως και οι άλλες μονές) και των 3 *λιτρῶν*, κατά τις παραχωρήσεις του Μιχαήλ Ϛ', καθώς και 8 *λιτρῶν* και 20 *νομισμάτων*, κατά παραχώρηση προγενέστερων αυτοκρατόρων και επικύρωση του Μιχαήλ.

10. Από τον *διοικητὴν* Κυκλάδων, δηλαδή τον εισπράκτορα των δημόσιων φόρων της περιοχής, όπως καθορίζεται στο *χρυσόβουλλον* (ή *χρυσόβουλλον λόγον*) Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη του 1079 (*Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου* 1. *Αὐτοκρατορικά*, ἐκδ. Ἔρα Βρανούση, Ἀθῆναι 1980, αρ. 3 [στο εξής: *ΒΕΠ* 1]).

11. ... *ἡ τῆς ἡμετέρας βασιλείας εὐσέβεια διορίζεται δίδοσθαι τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ῥόγας τῶν σπαθαροκανδιδάτων λόγῳ σολεμνίου νομίσματα δώδεκα* ... (σε *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη του 1079: ΜΜ V, 144 – αρ. V, 2).

ζεται άλλοτε με την αναμενόμενη ομοιομορφία, που καταλήγει στην επανάληψη, και άλλοτε με διαφοροποιήσεις, που ερμηνεύονται από την εναλλαγή των προσώπων και άλλες συγκυρίες:

Μοναστήρια, όπως η αθωνική Μεγίστη Λαύρα, «ελευθερώνονται» από την απαίτηση καταβολής για τα κτήματά τους *χρειῶν, κανισκίων, συνηθειῶν, ἀγγαρειῶν, ἐπηρειῶν* ή *προσοδίου, ἀντικανίσκου, μιτάτου* και γενικά μιας σειράς δευτερευόντων φόρων και επιβαρύνσεων. Συνήθης, σε ευρύτερες των δύο φόρων απαλλαγές, είναι η απαρίθμηση των περιλαμβανόμενων στην *ἐξκουσσείαν* φορολογικών βαρών μεταξύ της αρχικής αναφοράς «ἀπὸ πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας τε καὶ κακώσεως ...» και της καταληκτικής «καὶ λοιπῆς ἁπάσης ἐπηρείας ...»[12].

Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η γνωστή *δωρεά* προς τον Ανδρόνικο Δούκα κτημάτων από «βασιλικὴν ἐπίσκεψιν» *εἰς δεσποτείαν ἀπέραντον* και *κατὰ τελείας καὶ ἀναφαιρέτου δεσποτείας λόγῳ*, το 1073, όταν ακόμη ήταν δυνατή μια τέτοια δωρεά[13], και βεβαίως με *ἐλευθερίαν συζητήσεως*. Η φοροαπαλλαγή αυτή καθορίζεται επακριβώς στο σύγχρονο πρακτικό[14], αλλά τα αναφερόμενα ποσά δημιουργούν κάποια προβλήματα στους ερευνητές ή, μάλλον, επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες λόγω ασαφειών, και έτσι δεν είναι βέβαιο εάν ο Δούκας καρπωνόταν και τον έγγειο φόρο. Εξ ίσου γνωστή είναι η παροχή *ἐξκουσσείας* στον Μιχαήλ Ατταλειάτη, το 1074, για τα κτήματά του, *ὁπόσα* ... *καὶ ὁποῖα* ..., που θα παρέμεναν *ἀνώτερα* φορολογίας είτε ως ιδιωτικά και κοσμικά είτε ως μοναχικά και

---

12. Βλ. ενδεικτικά έγγραφα της Νέας Μονής Χίου (*JGR* I, 616 – app. IV) και των μονών Πάτμου (*ΒΕΠ* 1, αρ. 2 και 3 του 1079), Λαύρας (*Actes de Lavra* I, αρ. 31 του 1052, 32 του 1057, 33 του 1060 και 36 του 1074), Βατοπεδίου (Μ. Γούδας, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 122-123 – αρ. 2 του 1080). Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η Λαύρα και το Βατοπέδι είναι οι δύο μονές που διατηρούν ως προνόμιο την κατοχή μεγάλων πλοίων, όταν διαπιστώνεται στο γνωστό *Τυπικὸν* του Κωνσταντίνου Μονομάχου το 1045 ότι αυτό απαγορευόταν γενικά στους αθωνίτες μοναχούς (*Actes du Prôtaton*, ἐκδ. Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos VII], Paris 1975, αρ. 8,75-77 και *Actes de Lavra* I, αρ. 55). Σχετικά με τη σημασία της ορολογίας, στην οποία αναφερθήκαμε αρχικά, ενδιαφέρον έχει και το υπόμνημα δικαστού του 1037 που επιβεβαιώνει την «ελεύθερη» κτήση της Περιγαρδίκειας από τη μονή Δοχειαρίου, αλλά ο όρος στη συγκεκριμένη περίπτωση δηλώνει, κατά την ορθή παρατήρηση του Οικονομίδη, απλώς τα δικαιώματα ιδιοκτησίας του μοναστηριού και όχι κάποια φοροαπαλλαγή (*Actes de Docheiariou*, ἐκδ. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos XIII], Paris 1984, αρ. 1,13-14 του 1037).

13. *ΒΕΠ* 1, αρ. 1: *χρυσόβουλλος λόγος* Μιχαήλ Ζ΄. Η παραχώρηση «βασιλικῶν ἐπισκέψεων», δηλαδή κτημάτων της αυτοκρατορικής οικογένειας, απαγορεύθηκε μεταξύ 1073 και 1081, κατά το σχόλιο της Βρανούση (σ. 11).

14. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον πρακτικό του Αδάμ (*Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου* 2. *Δημοσίων λειτουργῶν*, ἐκδ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθῆναι 1980, αρ. 50).

ευαγή[15]. Πράγματι, το 1079 η ίδια *ἐξκουσσεία* αφορά όλα τα «ἐξ εὐλόγων τίτλων ἀκίνητά» του «ἀπὸ δημοσιακῶν πράσεων καὶ βασιλικῶν δωρεῶν» και «ἐξ ἰδιωτικῶν συναλλαγμάτων καλῇ πίστει ἐπικτηθέντα», καθώς και τα ακίνητα του φροντιστηρίου και πτωχοκομείου που είχε ιδρύσει[16].

3. Μεταξύ των απαλλαγών, με ιδιαίτερη έμφαση αναφέρεται η *ἐξκουσσεία* ή *ἐλευθερία παροίκων* και *δουλοπαροίκων*[17], που εργάζονται από παλαιά στα προνομιούχα κτήματα ή θα αναζητηθούν τώρα μεταξύ των *ἀτελῶν* – όρο στον οποίο θα επανέλθουμε. Ο ακριβής αριθμός τους καθορίζεται συνήθως, και οπωσδήποτε όταν πρόκειται για εγκατάσταση νέων, ενώ προβλέπεται ενίοτε στο έγγραφο και η μη μείωσή του. Για παράδειγμα, αριθμό 100 παροίκων δικαιούται η μονή Λαύρας και άλλων 100 με τη δωρεά του νησιού των Νέων, 50 η μονή Βατοπεδίου, ενώ 24 και 15 η Νέα Μονή Χίου[18], ως συνάρτηση προφανώς γενικότερα των ανα-

---

15. ... *διορίζεται [ἡ βασιλεία μου] πάσης ἐπηρεαστικῆς χειρὸς αὐτόν τε καὶ οἰκίαν τούτου σὺν τοῖς ἐνοικικοῖς ... καὶ τὰ ... ἐπικτηθέντα καὶ διαφέροντα τούτῳ κτήματα ... ἀνώτερα τυγχάνειν καὶ ἀπρόσψαυστα ... κἂν τε ὑπὸ ἰδιωτικοῖς καὶ κοσμικοῖς τελοῖεν δικαίοις, κἂν τε ὑπὸ ἐκκλησιαστικοῖς ἐξ ἀφιερώσεως καὶ μοναχικοῖς ἢ εὐαγέσι ψυχικοῖς* ... (σε *χρυσόβουλλον λόγον* Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα: MM V, 136 – αρ. V, 1). Σημαντικό είναι εδώ ότι η *ἐξκουσσεία* προβλέπεται και για τους μελλοντικούς κυρίους των κτημάτων.

16. ... *περιελθόντα αὐτῷ ... ἐξ εὐλόγων τίτλων ἀκίνητα ... ἐπί τε τοῖς περιελθοῦσιν αὐτῷ ἀπὸ δημοσιακῶν πράσεων καὶ βασιλικῶν δωρεῶν, ἐπί τε τοῖς ἐξ ἰδιωτικῶν συναλλαγμάτων καλῇ πίστει ἐπικτηθεῖσι τούτῳ καὶ προφάσει ... ἔχειν αὐτὸν τὴν ἔννομον δεσποτείαν καὶ ἀσυζήτητον καὶ ἀνέγκλητον ... καὶ πάσης ἐπηρείας ἀμέθεκτον* ... (στο χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Βοτανειάτη: MM V, 140 – αρ. V, 2).

17. Ο όρος εδώ δεν έχει σχέση με τις γνωστές αντιτιθέμενες απόψεις για την ύπαρξη ή μη δούλων-παροίκων (serfs). Πρόκειται βεβαίως για χρήση του αντί του *δουλευτοπάροικος*, όπως ορθά έχει και αλλού ερμηνευθεί.

18. Οι 100 πάροικοι της μονής Λαύρας, κατά την επικύρωση του 1060, προβλέπεται επίσης να μη μειωθούν αριθμητικά (*χρυσόβουλλον σιγίλλιον* Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα: *Actes de Lavra* I, αρ. 33). Επίσης, η δωρεά στην ίδια μονή του νησιού των Νέων και 100 *παροίκων-δουλοπαροίκων ἀτελῶν* επικυρώνεται μόνο με *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* του Νικηφόρου Βοτανειάτη, ενώ προστίθενται και άλλοι 100 από τα παιδιά και εγγόνια τους με *καθαρὰν ἐξκουσσείαν* (*Actes de Lavra* I, αρ. 38 του 1079). Στη μονή Βατοπεδίου ο Νικηφόρος Βοτανειάτης δωρίζει 50 νέους *παροίκους ἀτελεῖς ζευγαράτους*, καθώς και δικαιώματα *δεσποτείας* και *ἐξκουσσείας* σε πέντε προάστειά της, ενώ προβλέπει *ἐξκουσσείαν* και για τους ήδη *προσκαθεζομένους* εκεί *ἐλευθέρους παροίκους, μισθίους, ἐνοίκους και λοιπούς* ενός, μάλιστα, κτήματος οι «ἔνοικοι» απαλλάσσονται και *ἀπὸ πάσης ἐπηρείας ἤγουν μιτάτων, ... ἀπαιτήσεως παροικιατικοῦ, ... προσόδου ἀερικοῦ, ... στρατείας, ... καθίσματος τῶν ἐν ὑπεροχῇ ἀρχόντων ... καὶ πάσης ἄλλης ἐπηρείας καὶ ἀγγαρ(ε)ίας τοῦ δημοσίου οὔσης νῦν καὶ ἐσομένης ὕστερον* ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 122-123 – αρ. 2 του 1080). Το υπέρ της Νέας Μονής Χίου *ἐπικυρωτικὸν χρυσόβουλλον* Κωνσταντίνου Μονομάχου του 1044 «ἐξκουσσεύει» *προσκαθημένους παροίκους ... ἀνεπηρεάστους τοῦ λοιποῦ ... μηδεμίαν αὔξησιν δεχομένους* και δωρίζει *ἐξκουσσείαν τελῶν* άλλων 24 παροίκων, τους οποίους χαρακτηρίζει ως *ἀτελεῖς* (*JGR* I, 616-617 – app. IV). Με χρυσόβουλλο του ίδιου αυτοκράτο-

γκών του συγκεκριμένου προνομιούχου και των τοπικών δημογραφικών κ.ά. συνθηκών[19]. Αυτό ακριβώς μπορούμε να αντιληφθούμε και από τη μνεία εγγράφου – επτά χρόνια μετά την παραχώρηση του δικαιώματος των 24 παροίκων – ότι οι Νεαμονίτες *ἠδυνήθησαν ... ἐφευρεῖν τοσούτους παροίκους ἀτελεῖς*, οι οποίοι μάλιστα κατονομάζονται στο έγγραφο[20].

Βεβαίως, η απαλλαγή των παροίκων από διάφορες επιβαρύνσεις, *ἀγγαρείας, παραγγαρείας καὶ λοιπῆς ἁπάσης ἐπηρείας, νῦν τε οὔσης καὶ ὕστερον ἐσομένης, καθὼς ἂν ὁ καιρὸς διδῷ*[21] είναι πάντοτε υπέρ του προνομιούχου, όπως γνωρίζουμε και σαφώς τεκμαίρεται από συγκεκριμένη αναφορά του 1049. Για τις 15 οικογένειες των Ιουδαίων, οι οποίες θα τελούν στο εξής υπό τη Νέα Μονή Χίου, θα απολαμβάνουν *ἐξκουσσείας* και θα καταβάλλουν *κεφαλητιῶνα* στο μοναστήρι, τονίζει ο αυτοκράτορας: *πάσης ... ἐξκουσσείας ἀρχοντικῶν τε καὶ ἀρχιερατικῶν προσώπων τούτους ἐλευθεροῦμεν, καὶ μόνῃ ὑποκεῖσθαι τῇ Νέᾳ Μονῇ ὁριζόμεθα*[22]. Εν τούτοις, εκτός από την επίσης γνωστή και ορθή άποψη ότι και οι ίδιοι επωφελούνται της φοροαπαλλαγής του χωροδεσπότη εμμέσως, πρέπει να υποθέσουμε και άμεσο όφελός τους από κάποιες μνείες των εγγράφων, όπως η μη «ἀπαίτησις παροικιατικοῦ», του 1080, και η μελλοντική πρόβλεψη για «ἐξκουσσάτους» *παροίκους ... μηδεμίαν αὔξησιν δεχομένους*, του 1044[23].

4. Ως επέκταση όλων αυτών των φοροαπαλλαγών και ενίσχυση του προνομίου, έπονται οι οδηγίες προς τους κρατικούς υπαλλήλους για τη μη *ὄχλησιν* της μονής[24] ή για την απολαβή του *σολεμνίου ἀνενδεῶς* ή *ἀνυστερήτως καὶ ἀνεγκρατήτως*[25]. Η άκρως μάλιστα προνομιακή σχετική πρόβλεψη καταλήγει το 1074 στο «ὅλως ἀνεπίβατον» των κτημάτων του Ατταλειάτη ώστε να μην επιβληθεί και «καινοφανὲς βάρος ἐπηρείας καὶ καινοτομίας ἢ μικρᾶς ἢ μείζονος»[26].

ρα αποκτά η Νέα Μονή το 1049 και 15 οικογένειες Ιουδαίων «ἐλευθέρων παντάπασι ... καὶ μηδαμοῦ ὑποκειμένων, ... ὥστε ὑπὸ τὴν δηλωθεῖσαν Μονὴν Νέαν τελεῖν ..., καὶ ... ἐξκουσσείας ἀπολαύειν ... ἀπὸ πάσης ἐπηρείας καὶ ἀγγαρείας», καταβάλλοντας «κεφαλητιῶνα» στη μονή (*JGR* I, 633 – app. X).

19. Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι η Μακεδονία είναι εύκολα προσβάσιμος τόπος και τα νησιά οπωσδήποτε πάσχουν πάντοτε από έλλειψη εύκολης επικοινωνίας και κατ' επέκταση ανανέωσης του πληθυσμού τους με την άφιξη νέων κατοίκων, οι οποίοι μη έχοντας αλλού υποχρεώσεις θα θελήσουν να εγκατασταθούν και να αναζητήσουν εργασία ως πάροικοι.

20. ΜΜ V, 7 – αρ. I, 5.

21. Κατά την αναφερόμενη γενική *ἐξκουσσείαν* σε *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,48-49 του 1079.

22. *JGR* I, 634 – app. X.

23. Γούδας, Βατοπέδιον, 122 – αρ. 2· *JGR* I, 617 – app. IV (βλ. και πιο πάνω, σημ. 18).

24. Ενδεικτικά βλ. *Actes de Lavra* I, αρ. 32,56-57 του 1057.

25. *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,15 και 21 του 1079· ΜΜ V, 144 – αρ. V, 2 του 1079.

26. ... *ἀλλά ... κατὰ τὸ διηνεκὲς τηρεῖσθαι ὅλως ἀνεπίβατα ... καὶ πάσης ἀπολαύειν ἐλευθερίας καὶ ἀνέσεως ..., νέῳ δὲ ἢ καινοφανεῖ βάρει ἐπηρείας καὶ καινοτομίας ἢ μικρᾶς ἢ μείζονος μηδαμῶς καθυ-*

5. Προνόμιο, φαινομενικά χωρίς οικονομικό όφελος, ήταν για τα μοναστήρια και εκείνο της προστασίας από υψηλά ιστάμενο πρόσωπο, ρύθμιση που βεβαίως μπορούσε να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη για την απόκτηση και οικονομικών προνομίων. Αυτό εξ άλλου τονίζεται το 1052 σε παροχή φοροαπαλλαγής, ώστε οι μοναχοί της Λαύρας να αποκτήσουν *πεῖραν τῆς προστασίας τοῦ ἐφορῶντος* με *ἔργα*. Το *ἐφορᾶσθαι*, μάλιστα, *τὴν μονὴν* από τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* θα αποτελούσε και μελλοντικά *οἰκεῖον προνόμιον* των εκάστοτε φερόντων το αξίωμα αυτό[27].

6. Συνήθως έμμεσο, επίσης, από οικονομικής πλευράς αλλά πολύ επιθυμητό για τους μοναχούς προνόμιο ήταν και η προληπτική απαγόρευση στον μητροπολίτη ή τον επίσκοπο της περιοχής να αποκτά *προνόμιον* εις βάρος μονής[28] ή σαφέστερα να εισπράττει *κανονικά*. Έτσι, η μονή του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη Στρόβιλο της Μ. Ασίας είναι το 1079 «αὐτοδέσποτος» και «αὐτεξούσιος», κατά παράβαση των αποφάσεων της Συνόδου της Χαλκηδόνος, και παραμένει «ἐλευθέρα» των δικαιωμάτων επισκόπου, ιδιώτη, συγγενούς αλλά και του πατριάρχου και του ίδιου του αυτοκράτορα[29], βεβαίως για την αποφυγή παραχώρησής της σε εφαρμογή *χαριστικῆς δωρεᾶς*[30].

7. Ο κατάλογος των αναφερόμενων προς το τέλος του εγγράφου αρμόδιων για τη μη παραβίαση των προνομίων δημοσίων λειτουργών[31] ποικίλλει ελάχιστα, κατά περίπτωση.

8. Πλέον ενδιαφέρουσα είναι η εκ μέρους του αυτοκράτορα αιτιολόγηση της χορήγησης του προνομίου με λόγους, οι οποίοι συχνά αναφέρεται ότι είχαν προβληθεί από τον ίδιον τον ενδιαφερόμενο στην «δέησίν» του:

ποβάλλεσθαι ... (MM V, 136 – αρ. V, 1) και κατά την επικύρωση του 1079: ... *χρυσόβουλλον* ... *ἐξκουσσείαν αὐτοῖς παντελῆ χαριζόμενον καὶ ἀπρόσβατον εἶναι πᾶσι κριταῖς τε καὶ πράκτορσι καὶ στρατευταῖς, ὀρθωταῖς τε καὶ ἐπόπταις, ἀναγραφεῦσι καὶ φορολόγοις οἱοισδήποτε* ... (MM V, 139 – αρ. V, 2).

27. *Actes de Lavra* I, αρ. 31 του 1052.

28. Ενδεικτικές οι περιπτώσεις μονής Λαύρας και μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (*Actes de Lavra* I, αρ. 33,34-39 του 1060) ή επισκόπου Κασσανδρείας (*Actes de Lavra* I, αρ. 36,18-21 του 1074), αντίστοιχα.

29. *ΒΕΠ* 1, αρ. 2,12-15, ενώ τη διατήρηση του εξ αρχής αυτεξουσίου τους επιτυγχάνουν, επίσης το 1079, ο Αρσένιος Σκηνούρης και οι μοναχοί στο όρος Δίκαιον της Κω (*ΒΕΠ* 1, αρ. 3,21-24 και 26-28). Βλ. και στην επόμενη υποσημείωση.

30. Για το λόγο αυτό, ίσως, τονίζεται σε χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Μονομάχου, ως κατάληξη σχετικού προνομίου της Νέας Μονής Χίου, ότι παραμένει αυτή «ἐλευθέρα παντὸς ἀρχοντικοῦ καὶ ἱερατικοῦ προσώπου» (*JGR* I, 634 – app. X του 1049).

31. Των οικονομικών υπαλλήλων, πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων, με την απαραίτητη συμπληρωματική μνεία και των «λοιπῶν βασιλικῶν ἀνθρώπων καὶ παντὸς ἑτέρου δουλείαν τοῦ κοινοῦ μεταχειριζομένου».

α) Σχετικά με τα οικονομικής φύσης προνόμια έχουν ληφθεί υπ' όψη κατ' εξοχήν το λογικό και δίκαιο των αιτημάτων και συγκεκριμένα: Για το όρος Δίκαιον της Κω, *τὸ τοῦ τόπου σκληρὸν καὶ κατάξηρον καὶ τὸ πρὸς καρπογονίαν δυσκίνητον ἢ ἀκίνητον*, καθώς και το γεγονός ότι το κτίσιμο των «κελλίων» πραγματοποιήθηκε *ἐξ οἰκείων ἐξόδων καὶ ἀναλωμάτων*, λόγος που εμμέσως πρέπει να ίσχυσε και για τη μονή του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη Στρόβιλο της Μ. Ασίας, κτισμένη μέσα στις κτήσεις του Καβαλλούρη[32]. Για την απαλλαγή της Λαύρας το 1052 από «παροχὴν χρειῶν», η απαίτησή τους από τους «κατὰ καιροὺς κριτὰς ἐξ ἀδίκου γνώμης καὶ προαιρέσεως» ή, ακόμη, για την επικύρωση κατά το 1079 μιας φοροαπαλλαγής του 1031, το «ἐξίτηλον» και «ἀμφισβητήσιμον» λόγω παρέλευσης του μεγάλου χρονικού διαστήματος αλλά και γραφειοκρατικών παραλείψεων[33]. Για τον Ατταλειάτη, η *πίστις εἰλικρινὴς ὑπηκόου εὐγνώμονος* και επί πλέον η έκθεση «τῆς κατὰ τὴν 'Ραιδεστὸν οἰκίας» του και «τῶν κατὰ τὸ θέμα Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας κτημάτων» του στην «διαρπαγήν τε καὶ τὸν συντριμμὸν τῶν ἐπηρεαστῶν» και η κατά συνέπεια «μεγάλη βλάβη» που υφίσταται *οὐκ ἐνδίκως*. Για τους ίδιους λόγους τα αιτήματά του χαρακτηρίζονται το 1079 ως «εὔλογος ἀξίωσις»[34].

β) Λόγος έμμεσα αναφερόμενος, αλλά μάλλον βαρύνων, ήταν το αξίωμα ενός προσώπου[35] και γενικότερα η κοινωνική του θέση, ιδιαίτερα όταν κατέληγαν σε στενότερη σχέση με τον αυτοκράτορα: βεστάρχης ο Κωνσταντίνος Καβαλλούρης της Στροβίλου και, πιθανόν, συγγενής του στρατηγού Κιβυρραιωτών· από καλή οικογένεια της Κω ο Αρσένιος Σκηνούρης· πρωτοπρόεδρος, πρωτοβεστιάριος και δομέστικος των σχολών της Ανατολής ο Ανδρόνικος Δούκας, εξάδελφος του ίδιου του ευεργετούντος αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ'· ανθύπατος, κριτής του βήλου και μάγιστρος ο Μιχαήλ Ατταλειάτης[36].

γ) Στις περιπτώσεις παροχής προστασίας σ' ένα μοναστήρι αναφέρεται:

Για τη μονή Λαύρας το 1052 ότι ο αυτοκράτορας, επιδεικνύοντας την ιδιαίτερη φροντίδα του για το μοναστήρι, «ᾠκονόμησεν εἰς οἰκεῖον τῷ βασιλεῖ ἀνατίθεσθαι πρόσωπον τὴν μονήν», την έθεσε δηλαδή ουσιαστικά υπό την έμμεση προ-

32. *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,7-8, 21-22 και αρ. 2, αντίστοιχα.

33. *Actes de Lavra* I, αρ. 31,68-71 και αρ. 38,7-9 (*τῆς ... ἐκκοπῆς καὶ συμπαθείας ἐξιτήλου μὲν χρόνῳ γενομένης καὶ διαρρευείσης*, και *ἀμφισβητησίμου γενομένης ὡς ἀκαταστρώτου περιλειφθείσης*).

34. MM V, 135-145 – αρ. V, 1 και 2.

35. Πρβλ. και N. Oikonomides, Title and Income at the Byzantine Court, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C. 1997, 199-215.

36. Βλ. στα αντίστοιχα έγγραφα που ήδη αναφέρθηκαν και στα παρατιθέμενα από τους εκδότες σχόλια.

στασία του[37]. Σε άλλη περίπτωση, μάλιστα, δεν αρκείται στο «οἰκειότατον» πρόσωπο και τάσσει το μοναστήρι υπό την άμεση προσωπική του προστασία. Πρόκειται για το πολυσυζητημένο «δικαστικό» προνόμιο της Νέας Μονής Χίου, το θέμα της ερμηνείας του οποίου έχει ιδιαίτερα και εξαντλητικά απασχολήσει τον Ν. Οικονομίδη[38]. Θα προσθέσω μόνον ότι με αυτό παρέχεται το 1045 στη μονή απλώς η υψηλότερη δυνατή προστασία και ακόμη ότι πολλά μοναστήρια, που δεν είχαν αξιωθεί παρόμοιας άμεσης αυτοκρατορικής εύνοιας, συνήθιζαν να απευθύνονται στον αυτοκράτορα σε σημαντικές περιπτώσεις αντιδικίας, με σχετική «ὑπόμνησιν», όπως η μονή Παντελεήμονος το 1048[39].

δ) Τελικά, τα προνόμια παρέχονται στους μοναχούς, ἵνα ... *ἀφροντιστῶσι μὲν τούτων καθάπαξ, τῆς πνευματικῆς δὲ καταστάσεως σπουδαιότερον ἔχονται* ή *ἵνα ... τὴν προσοῦσαν αὐτοῖς σκληραγωγίαν παραμυθῶνται ἐπὶ μικρὸν* και, βεβαίως, *ὥστε τὸ ἀπερίσπαστον ἐντεῦθεν ἔχειν καὶ ἐκτενέστερον ὑπερεύχεσθαι τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων*[40], κατά την κοινότερη και πλέον αρμόζουσα επωδό των αυτοκρατορικών εγγράφων.

Αυτά είναι τα δεδομένα των εγγράφων μας· παραμένει, όμως, η πρόκληση της περαιτέρω ερμηνείας τους, εάν προσπαθήσουμε να διαβλέψουμε όσα δεν αναφέρονται ρητώς ή υποδηλώνονται με τις τυπικές φράσεις, τους ρητορισμούς των προοιμίων και τις εγκωμιαστικές εκφράσεις για την αυτοκρατορική φιλοτιμία και την ευσέβεια ή την αξία του προνομιούχου.

Πόσο, λοιπόν, πράγματι σημαντικό είναι για τον προνομιούχο το οικονομικό αντίκρυσμα των προνομίων του; Και από την πλευρά του Κράτους, πόσο μεγάλη ήταν η ζημία, η πραγματική μείωση των φορολογικών εσόδων του;

Σημαντική ακούγεται η φροντίδα και η προστασία μιας μονής από ισχυρό πρόσωπο ή και τον ίδιον τον αυτοκράτορα. Σημαντική και η έμμεση κατοχύρωση απέναντι στις αυθαιρεσίες των φοροεισπρακτόρων και των επισκόπων. Σημαντικότατη και η φοροαπαλλαγή, περιορισμένη ή ευρύτερη, επειδή και οι δευτερεύο-

---

37. *Actes de Lavra* I, αρ. 31,43, 59-65, όπου παρατηρείται σχεδόν κατάχρηση του όρου *οἰκεῖος*, κοινού τεχνικού μεταγενέστερα επί Παλαιολόγων, για να αποδειχθεί το προσωπικό ενδιαφέρον του αυτοκράτορα (μεταξύ άλλων: *ἐν βαθμῷ μεγίστῳ καὶ οἰκειοτάτῳ τεταγμένῳ, τῆς τοῦ ἀνδρὸς οἰκειότητος, τὸ γὰρ ὀφφίκιον τῶν οἰκειοτάτων*).

38. MM V, 2-5 – αρ. I, 2· *JGR* I, 629-631 – app. VII. Βλ. Οικονομίδης, Δικαστικό προνόμιο.

39. *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, έκδ. P. Lemerle – G. Dagron – Sima Ćirković [Archives de l'Athos XII], Paris 1982, αρ. 4,14.

40. Γούδας, Βατοπέδιων, 121 – αρ. 2 του 1080· *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,15-17 του 1079· *Actes de Lavra* I, αρ. 33,57-59 του 1060.

ντες φόροι και τα δικαιώματα των οικονομικών αξιωματούχων αποτελούσαν μια καθόλου ευκαταφρόνητη επιβάρυνση για τους φορολογούμενους. Εντυπωσιακός ο κατάλογος των απαριθμούμενων φόρων, καθώς και η δέσμευση για απαλλαγή από οποιονδήποτε μελλοντικό φόρο, και ακόμη περισσότερο εντυπωσιακή η «ὁλοτελὴς ἐξκουσσεία», όταν θεωρείται ως αίτημα δίκαιο και δυνατόν να ικανοποιηθεί από τον αυτοκράτορα[41]. Και όλα αυτά ηχούν ακόμη περισσότερο προνομιακά, όταν συνοδεύονται από εκφράσεις του τύπου «εἰς τὸ διηνεκὲς» ή «διαμένειν ἐν ἀταραξίᾳ πάσῃ ..., δι' αἰῶνος»[42].

Αλλά ... όλα τα νομίσματα έχουν δύο πλευρές, ακόμη και εκείνα των προνομίων.

Η εκτενής, λοιπόν, απαρίθμηση των κρατικών υπαλλήλων εξυπηρετεί μάλλον αμφίδρομο σκοπό. Οπωσδήποτε, οι αξιωματούχοι είναι εκείνοι που δεν θα πρέπει να αυθαιρετούν και να εμποδίζουν το προνομιούχο φυσικό ή νομικό πρόσωπο να απολαμβάνει ό,τι του παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα, αλλά συγχρόνως είναι οι ίδιοι που δικαιούνται και υποχρεούνται να πληροφορηθούν το προνόμιο και να ελέγξουν την πιθανή αυθαιρεσία του δικαιούχου. Όταν, λοιπόν, παρέχεται από τον αυτοκράτορα «εγγύηση και εξασφάλιση» έναντι των κατά καιρούς υπαλλήλων του, δεν σημαίνει καθόλου ότι εγκαινιάζεται και το ανεξέλεγκτον των κτήσεων του υπηκόου[43]. Ακόμη και το «ἀνεπίβατον» για τα κτήματα του Ατταλειάτη προσδιορίζεται, ώστε να αποφευχθεί η είσπραξη συγκεκριμένων φόρων και να μην επιβληθεί «καινοφανὲς βάρος ἐπηρείας καὶ καινοτομίας ἢ μικρᾶς ἢ μείζονος»[44].

Εάν δε και η παρεχόμενη σε μια μονή προστασία από πρόσωπο της επιλογής του αυτοκράτορα θα μπορούσε εξ ίσου να ερμηνευθεί ως έμμεσος κρατικός έλεγχος, εμφανέστερη είναι η σύμπτωση των συμφερόντων του Κράτους και των μοναχών όταν τους παρέχεται ως προνόμιο η προστασία έναντι ενός μητροπολίτη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μεν μοναχοί απαλλάσσονται, το δε Κράτος ενίοτε προβάλλει εμμέσως τα δικαιώματά του (*διὰ τὸ εἶναι ταύτην βασιλικὴν καὶ ἐν τῷ βρεβίῳ τῆς σακέλλης ἀναγράφεσθαι*[45]), ενώ το κρατικό ταμείο οπωσδήποτε δεν ζημιώνεται.

---

41. Γούδας, Βατοπέδιον, 121 – αρ. 2.
42. *Actes de Lavra* I, αρ. 31,75-76 του 1052· ΜΜ V, 143 – αρ. V, 2 του 1079.
43. Βλ. για παράδειγμα, *ΒΕΠ* 1, αρ. 2 του 1079.
44. ΜΜ V, 136 – αρ. V, 1 και 139 – αρ. V, 2.
45. *Actes de Lavra* I, αρ. 33,38-39 του 1060. Και το *αὐτεξούσιον* ακόμη στηρίχθηκε στον άγονο τόπο και το ακατοίκητο όρος Δίκαιον (*ΒΕΠ* 1, αρ. 3 του 1079).

Αλλά και η υπαρκτή ζημία του Κράτους από τη στέρηση των φόρων που χαρίζει στον προνομιούχο γαιοκτήμονα δεν είναι της έκτασης που θεωρούμε σήμερα· διαβάζοντας τον μακρύ κατάλογο στα έγγραφα, θα τη χαρακτηρίζαμε μάλλον ως ελεγχόμενης έκτασης μείωση εσόδων.

Συγκεκριμένα, οι προκαθορισμένες λεπτομέρειες κάθε φοροαπαλλαγής και η ακριβής εφαρμογή τους επιτρέπουν την *ἐξκουσσείαν* των κτημάτων από τα αναφερόμενα ονομαστικά ή κατά κατηγορία βάρη και βεβαίως από κανένα άλλο που δεν εμπίπτει στα προβλεπόμενα. Όταν πρόκειται για *ἐξκουσσείαν* παροίκων, η ίδια φοροαπαλλαγή αφορά σε συγκεκριμένους *παροίκους* και *ἐνοίκους* ή σε προκαθορισμένο αριθμό νέων παροίκων, που είναι απαραιτήτως *ἀτελεῖς*, ως μη έχοντες φορολογική δέσμευση λόγω ιδιόκτητης γης ή στρατιωτικές και άλλες υποχρεώσεις προς το δημόσιο[46]. Επομένως, με την παραχώρηση αυτή δεν θα θιγόταν η απρόσκοπτη λειτουργία της κρατικής μηχανής και τα φορολογικά έσοδα του Κράτους[47].

Έτσι, εμφανίζονται μεν στα προνομιακά έγγραφα δευτερεύοντες φόροι, δικαιώματα υπαλλήλων ή αγγαρείες, αλλά, επειδή συνήθως απουσιάζει η απαραίτητη ιδιαίτερη και σαφής μνεία «ἐκκοπῆς», η απαλλαγή δεν περιλαμβάνει τους κύριους φόρους γης και καλλιεργητών και έτσι περιορίζεται εξαιρετικά η ευρύτητά της και κυρίως υποβαθμίζεται η σημασία της. Οπωσδήποτε, λοιπόν, καμία πραγματικά «πλήρης» *ἐξκουσσεία* δεν αποτελούσε τη συνήθη απάντηση του αυτοκράτορα στα αιτήματα των υπηκόων του. Η ορολογία και η έστω έμμεση διατύπωση γρήγορα διασαφηνίζουν τα όρια ενός προνομίου *πάσης ἐξκουσσείας*[48], όταν δεν διευκρινίζουν ευθέως, όπως για κτήση της Νέας Μονής το 1044: *ἐξέκοψε τέλεον τὸ πάκτον καὶ μόνον τὸ δημόσιον καταβάλλεσθαι* ...[49]. Ομοίως τονίζεται και για τον επίσης ιδιαίτερα προνομιούχο Μιχαήλ Ατταλειάτη, όταν υπάρχει

---

46. Κατά το σαφή ορισμό χρυσοβούλλου του 1044 από τη Νέα Μονή: *Ἀτελεῖς δὲ φαμὲν τοὺς μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μήτε δημόσιον, μήτε στρατείᾳ ἢ δρόμῳ κατειλημμένους, ἢ ἑτέρῳ δημοσιακῷ λειτουργήματι βεβαρημένους* ... (*JGR* I, 617 – app. IV). Πρβλ. ... *παροίκων ἀτελῶν καὶ δουλοπαροίκων ..., μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιαρίων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου* (*Actes de Lavra* I, αρ. 33,32-34 του 1060) και: ... *μήτε δημοσίῳ ὑποκειμένους μήτε στρατείᾳ λειτουργοῦντας τινί, ἀλλ' ἐλευθέρους πάντῃ τυγχάνοντας* ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 122 – αρ. 2). Για βιβλιογραφία σχετικά με τους *ἀτελεῖς* βλ. *Actes de Lavra* I, 237.

47. Αλλά και άλλοι κύριοι γης και παροίκων. Πρβλ. A. Harvey, Financial crisis and the rural economy, στο: Margaret Mullett – D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 168, όπου παρόμοια παρατήρηση για τους *ἀτελεῖς*, με βάση το έγγραφο της Νέας Μονής.

48. *Ἐπηρειῶν ἐξκουσσεία, παροίκων ἐξκουσσεία* ή *ἐλευθερία ἀπὸ πάσης ἐπηρείας*, ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 121-122 – αρ. 2).

49. *JGR* I, 617 – app. IV.

ντες φόροι και τα δικαιώματα των οικονομικών αξιωματούχων αποτελούσαν μια καθόλου ευκαταφρόνητη επιβάρυνση για τους φορολογούμενους. Εντυπωσιακός ο κατάλογος των απαριθμούμενων φόρων, καθώς και η δέσμευση για απαλλαγή από οποιονδήποτε μελλοντικό φόρο, και ακόμη περισσότερο εντυπωσιακή η «ὁλοτελὴς ἐξκουσσεία», όταν θεωρείται ως αίτημα δίκαιο και δυνατόν να ικανοποιηθεί από τον αυτοκράτορα[41]. Και όλα αυτά ηχούν ακόμη περισσότερο προνομιακά, όταν συνοδεύονται από εκφράσεις του τύπου «εἰς τὸ διηνεκὲς» ή «διαμένειν ἐν ἀταραξίᾳ πάσῃ ..., δι' αἰῶνος»[42].

Αλλά ... όλα τα νομίσματα έχουν δύο πλευρές, ακόμη και εκείνα των προνομίων.

Η εκτενής, λοιπόν, απαρίθμηση των κρατικών υπαλλήλων εξυπηρετεί μάλλον αμφίδρομο σκοπό. Οπωσδήποτε, οι αξιωματούχοι είναι εκείνοι που δεν θα πρέπει να αυθαιρετούν και να εμποδίζουν το προνομιούχο φυσικό ή νομικό πρόσωπο να απολαμβάνει ό,τι του παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα, αλλά συγχρόνως είναι οι ίδιοι που δικαιούνται και υποχρεούνται να πληροφορηθούν το προνόμιο και να ελέγξουν την πιθανή αυθαιρεσία του δικαιούχου. Όταν, λοιπόν, παρέχεται από τον αυτοκράτορα «εγγύηση και εξασφάλιση» έναντι των κατά καιρούς υπαλλήλων του, δεν σημαίνει καθόλου ότι εγκαινιάζεται και το ανεξέλεγκτον των κτήσεων του υπηκόου[43]. Ακόμη και το «ἀνεπίβατον» για τα κτήματα του Ατταλειάτη προσδιορίζεται, ώστε να αποφευχθεί η είσπραξη συγκεκριμένων φόρων και να μην επιβληθεί «καινοφανὲς βάρος ἐπηρείας καὶ καινοτομίας ἢ μικρᾶς ἢ μείζονος»[44].

Εάν δε και η παρεχόμενη σε μια μονή προστασία από πρόσωπο της επιλογής του αυτοκράτορα θα μπορούσε εξ ίσου να ερμηνευθεί ως έμμεσος κρατικός έλεγχος, εμφανέστερη είναι η σύμπτωση των συμφερόντων του Κράτους και των μοναχών όταν τους παρέχεται ως προνόμιο η προστασία έναντι ενός μητροπολίτη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μεν μοναχοί απαλλάσσονται, το δε Κράτος ενίοτε προβάλλει εμμέσως τα δικαιώματά του (*διὰ τὸ εἶναι ταύτην βασιλικὴν καὶ ἐν τῷ βρεβίῳ τῆς σακέλλης ἀναγράφεσθαι*[45]), ενώ το κρατικό ταμείο οπωσδήποτε δεν ζημιώνεται.

---

41. Γούδας, Βατοπέδιον, 121 – αρ. 2.

42. *Actes de Lavra* I, αρ. 31,75-76 του 1052· ΜΜ V, 143 – αρ. V, 2 του 1079.

43. Βλ. για παράδειγμα, *ΒΕΠ* 1, αρ. 2 του 1079.

44. ΜΜ V, 136 – αρ. V, 1 και 139 – αρ. V, 2.

45. *Actes de Lavra* I, αρ. 33,38-39 του 1060. Και το *αὐτεξούσιον* ακόμη στηρίχθηκε στον άγονο τόπο και το ακατοίκητο όρος Δίκαιον (*ΒΕΠ* 1, αρ. 3 του 1079).

Αλλά και η υπαρκτή ζημία του Κράτους από τη στέρηση των φόρων που χαρίζει στον προνομιούχο γαιοκτήμονα δεν είναι της έκτασης που θεωρούμε σήμερα· διαβάζοντας τον μακρύ κατάλογο στα έγγραφα, θα τη χαρακτηρίζαμε μάλλον ως ελεγχόμενης έκτασης μείωση εσόδων.

Συγκεκριμένα, οι προκαθορισμένες λεπτομέρειες κάθε φοροαπαλλαγής και η ακριβής εφαρμογή τους επιτρέπουν την *ἐξκουσσείαν* των κτημάτων από τα αναφερόμενα ονομαστικά ή κατά κατηγορία βάρη και βεβαίως από κανένα άλλο που δεν εμπίπτει στα προβλεπόμενα. Όταν πρόκειται για *ἐξκουσσείαν* παροίκων, η ίδια φοροαπαλλαγή αφορά σε συγκεκριμένους *παροίκους* και *ἐνοίκους* ή σε προκαθορισμένο αριθμό νέων παροίκων, που είναι απαραιτήτως *ἀτελεῖς*, ως μη έχοντες φορολογική δέσμευση λόγω ιδιόκτητης γης ή στρατιωτικές και άλλες υποχρεώσεις προς το δημόσιο[46]. Επομένως, με την παραχώρηση αυτή δεν θα θιγόταν η απρόσκοπτη λειτουργία της κρατικής μηχανής και τα φορολογικά έσοδα του Κράτους[47].

Έτσι, εμφανίζονται μεν στα προνομιακά έγγραφα δευτερεύοντες φόροι, δικαιώματα υπαλλήλων ή αγγαρείες, αλλά, επειδή συνήθως απουσιάζει η απαραίτητη ιδιαίτερη και σαφής μνεία «ἐκκοπῆς», η απαλλαγή δεν περιλαμβάνει τους κύριους φόρους γης και καλλιεργητών και έτσι περιορίζεται εξαιρετικά η ευρύτητά της και κυρίως υποβαθμίζεται η σημασία της. Οπωσδήποτε, λοιπόν, καμία πραγματικά «πλήρης» *ἐξκουσσεία* δεν αποτελούσε τη συνήθη απάντηση του αυτοκράτορα στα αιτήματα των υπηκόων του. Η ορολογία και η έστω έμμεση διατύπωση γρήγορα διασαφηνίζουν τα όρια ενός προνομίου *πάσης ἐξκουσσείας*[48], όταν δεν διευκρινίζουν ευθέως, όπως για κτήση της Νέας Μονής το 1044: *ἐξέκοψε τέλεον τὸ πάκτον καὶ μόνον τὸ δημόσιον καταβάλλεσθαι* ...[49]. Ομοίως τονίζεται και για τον επίσης ιδιαίτερα προνομιούχο Μιχαήλ Ατταλειάτη, όταν υπάρχει

---

46. Κατά το σαφή ορισμό χρυσοβούλλου του 1044 από τη Νέα Μονή: *Ἀτελεῖς δὲ φαμὲν τοὺς μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μήτε δημόσιον, μήτε στρατείᾳ ἢ δρόμῳ κατειλημμένους, ἢ ἑτέρῳ δημοσιακῷ λειτουργήματι βεβαρημένους* ... (*JGR* I, 617 – app. IV). Πρβλ. ... *παροίκων ἀτελῶν καὶ δουλοπαροίκων* ..., *μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιαρίων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου* (*Actes de Lavra* I, αρ. 33,32-34 του 1060) και: ... *μήτε δημοσίῳ ὑποκειμένους μήτε στρατείᾳ λειτουργοῦντας τινί, ἀλλ' ἐλευθέρους πάντῃ τυγχάνοντας* ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 122 – αρ. 2). Για βιβλιογραφία σχετικά με τους *ἀτελεῖς* βλ. *Actes de Lavra* I, 237.

47. Αλλά και άλλοι κύριοι γης και παροίκων. Πρβλ. A. Harvey, Financial crisis and the rural economy, στο: Margaret Mullett – D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 168, όπου παρόμοια παρατήρηση για τους *ἀτελεῖς*, με βάση το έγγραφο της Νέας Μονής.

48. *Ἐπηρειῶν ἐξκουσσεία, παροίκων ἐξκουσσεία* ή *ἐλευθερία ἀπὸ πάσης ἐπηρείας*, ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 121-122 – αρ. 2).

49. *JGR* I, 617 – app. IV.

κίνδυνος για παρεξήγηση των δικαιωμάτων του: *μόνα δὲ παρέχειν τὰ ἕως ἄρτι... ἀνὰ ἔτος εἰσπραττόμενα, εἴτε δημόσια τυχὸν εἶεν, εἴτε καὶ ἀλλοῖα οἱαδήποτε τελέσματα*[50].

Πλεονεκτικότερες ρυθμίσεις, που περιλαμβάνουν και απαλλαγή ή μείωση του έγγειου φόρου – «δημοσίου κανόνος» –, προβλέπονται, σχεδόν αζημίως για το Κράτος, σε ξηρές και άγονες εκτάσεις, όπως το όρος Δίκαιον στην Κω[51], και αντιστοιχούν σε ελάχιστο ή μηδενικό κόστος, ή και ωφέλεια του δημοσίου, εφ' όσον η αξιοποίηση από τη Νέα Μονή γης εγκαταλελειμμένης επί τριακονταετία – «κλάσματος» – θα συνεισέφερε μάλλον στο γενικό καλό[52]. Σ' αυτό το πνεύμα πρέπει να δούμε, ίσως, και την επικύρωση της καταβολής από τη Λαύρα δύο μόνον *νομισμάτων* ως βασικού έγγειου φόρου για το νησί των Νέων· η ξεχασμένη, όμως, από το 1031 «ἐκκοπὴ καὶ συμπάθεια τοῦ δημοσίου», η οποία μάλιστα είχε αμφισβητηθεί ως «ἀκατάστρωτος», ελέγχεται πάλι προσεκτικά, οπότε μάλλον και παραχωρείται εκ νέου το 1079 με το εμφανιζόμενο ως απλώς επικυρωτικό έγγραφο[53].

Ενδεικτικό παράδειγμα του περιορισμού και του διαρκούς ελέγχου των προνομίων είναι η εντολή κατά το 1044 σε *ἀναγραφέα* να «περιορίσει» και να «δημοσιεύσει» ένα *προάστειον* της μονής Παντελεήμονος, για το οποίο δεν κατέβαλλαν οι μοναχοί έγγειο φόρο. Συγχρόνως, καθορίζονται στο έγγραφο και τα μικρά ποσά των προς καταβολή δευτερευόντων φόρων – *δικεράτου, ἐξαφόλλου, συνηθείας, ἐλατικοῦ* –, καθώς και το ακριβές περιεχόμενο του οφειλόμενου *κανισκίου*[54]. Αλλά και κατά το 1079 άλλος *στρατηγὸς καὶ ἀναγραφεύς, ἔρευναν ποιούμενος τῶν πράξεων* προηγούμενων *πρακτόρων*, προχωρεί σε παρόμοια ενέργεια[55].

Αξιοπρόσεκτο είναι και ένα άλλο έγγραφο «ἀναγραφέως» του 1047 από τη μονή Ιβήρων[56]. Η μεγάλη ανισότητα έγγειου φόρου – των «δημοσίων» – και έκτα-

---

50. ... *ἐφ' οὓς κατὰ καιρὸν ἄχρι καὶ εἰς δεῦρο παρείχοντο* (MM V, 136 – αρ. V, 1). Ακόμη, επομένως, και όταν πρόκειται για μεγάλα προνόμια, όπως του Ατταλειάτη, ο βασικός φόρος ανήκει στο Κράτος· πρβλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, 238-239.

51. Όπως αργότερα επί Αλεξίου Κομνηνού η ξηρή και άγονος Πάτμος που παραχωρήθηκε στον όσιο Χριστόδουλο με ιδιαίτερα «προνομιακούς» όρους, έτσι και τώρα τα προνόμια των κελλίων του όρους Δικαίου πολύ λίγα αφαιρούσαν από το Κράτος (*ΒΕΠ* 1, αρ. 3 του 1079).

52. ... *δωρεῖται καθαρῶς τε καὶ ἀβαρῶς τὸ κλάσμα τῶν Καλοθηκίων* (*JGR* I, 616 – app. IV).

53. Βλ. πιο πάνω, σημ. 33.

54. *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, αρ. 3.

55. Συγκεκριμένα, προβαίνει στην αναγραφή μετοχίου της Λαύρας και την *κατὰ τὸ δέον* «αὔξησιν τοῦ δημοσίου», καθώς και στον καθορισμό των αντίστοιχων ποσών των δευτερευόντων επιβαρύνσεων *δικεράτου, ἐξαφόλλου, συνηθείας* και *κανισκίου* (*Actes de Lavra* I, αρ. 39 του 1079). Επίσης, γνωρίζουμε ότι δεν αλλάζει το καθεστώς σχετικά με τη μη δυνατότητα κατοχής μεγάλων πλοίων από την πλειονότητα των αθωνικών μονών (βλ. πιο πάνω, σημ. 12).

56. *Actes d'Iviron* I: *Des origines au milieu du XIe siècle*, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, αρ. 29.

σης των κτημάτων προβλημάτισε τους εκδότες και, έτσι, αναφέρθηκαν σε χαριστική ρύθμιση του φόρου υπέρ των μεγάλων μονών. Αν θεωρήσουμε ότι συνέβαινε κάτι τέτοιο, οπότε έχουμε μείωση του έγγειου φόρου, υπαρκτή μεν αλλά σιωπηρή, νομίζω ότι είναι μάλλον εσκεμμένη η ασάφεια και υποδηλώνει την πρόθεση του Κράτους να μην κατοχυρωθεί το αντίστοιχο προνόμιο, το οποίο θα ήταν πράγματι εξαιρετικό με όλες τις έννοιες.

Εξ άλλου οι εξαιρέσεις στα προνόμια επιβεβαιώνουν, μάλλον, τον κανόνα, ενώ τα ιδιαίτερα μεγάλα προνόμια συνήθως συμπίπτουν και με μια προσεκτική ή και εμφανώς υπερβολική «τεκμηρίωση» εκ μέρους του αυτοκράτορα:

«Δικαιολογώντας», λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο το κατ' εξαίρεση δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής, τονίζει τον «ἀκαταλόγιστον φόβον» των μοναχών έναντι των «δικαζόντων» τις διαφορές τους, «δέος» που «λύει» τώρα ο αυτοκράτορας, χαρίζοντάς τους «τὸ ἀπεριχτύπητον», καθώς θα έχουν πλέον τη δυνατότητα της άμεσης προσφυγής στο «βασιλικὸν βῆμα» – ρύθμιση που εξασφαλίζει για τον ίδιον «τὰς ἀνεπιθολώτους ἱκεσίας» τους προς τον Θεό[57].

Το έγγραφο για τον Ανδρόνικο Δούκα είναι ακέφαλο, αλλά στην αρχή εκείνου για τον Ατταλειάτη παρουσιάζει τον πιστό και ειλικρινή Μιχαήλ ως «τῷ γεραρῷ τοῦ εἴδους αἰδέσιμον», «μάλα ὑπέρσεμνον», «πρόθυμον» και «παιδείᾳ, εὐφυΐᾳ καὶ συνέσει κοσμούμενον, καὶ χαρίτων ἐπαπολαύειν ἄξιον» – εν ολίγοις ως *παράδειγμα*[58]. Όλοι αυτοί οι ηχούντες υπερβολικά έπαινοι, ακόμη και ως ρητορικοί κοινοί τόποι, τονίζουν την ενσυνείδητη υπέρβαση από τα συνήθη προνόμια και συγχρόνως περιορίζουν την φαινομενικά αόριστη διάρκεια του δικαιώματος στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο υπήκοος πληροί αυτές τις προϋποθέσεις.

Εξ άλλου, το «διηνεκὲς» και «δι' αἰῶνος» σ' αυτά τα προνομιακά έγγραφα ήταν το πλέον ρητορικό σχήμα, ακόμη και για τα μοναστήρια, εφ' όσον και οι μοναχοί ζητούν πολλές φορές επικύρωση για *τὰς χάριτας*, τις οποίες *ἐναπέσβεσεν ὁ χρόνος*[59].

Τρία σημεία θα τονισθούν συμπερασματικά, πολύ σύντομα, επειδή η διαπραγμάτευσή τους ξεπερνά τα χρονικά όρια που τέθηκαν για το Συνέδριο:

Πρώτον. Εντελώς λογική και αναμενόμενη είναι κατ' αρχάς η ερώτηση κατά πόσον από το 1025 μέχρι το 1081 οι ωφελημένοι από την αυτοκρατορική «φιλοτιμίαν» ήταν κυρίως οι μονές ως ιδρύματα ή οι λαϊκοί ως άτομα. Αν και η απάντηση εξαρτάται πάντοτε από τη σχέση του αριθμού χαμένων και διασωθέντων

57. Βλ. πιο πάνω, σημ. 38.

58. MM V, 135-136 – αρ. V, 1.

59. MM V, 8(-10) – αρ. I, 6 του 1079.

εγγράφων, θεωρώ ότι μάλλον τα φυσικά πρόσωπα έχουν τώρα μεγαλύτερες πιθανότητες απόκτησης προνομίων για τις κτήσεις τους, έστω και αν αυτές καταλήγουν σε μοναστήρια[60]. Μεταγενέστερα, όμως, θα παρακολουθήσουμε τη σαφή αντιστροφή των όρων[61].

Δεύτερον. Όσο προνομιακή και αν φαίνεται η μεταχείριση των προσώπων αυτών, νομίζω ότι απέχουμε πολύ από μια φεουδαρχική ή προφεουδαρχική οικονομική πραγματικότητα, καθώς και προεκτάσεις του τύπου «ενίσχυση της φεουδαρχικής αριστοκρατίας», «παροχή πλήρους φορολογικής και δικαστικής απαλλαγής στα κτήματα των μεγαλογαιοκτημόνων» και «δημιουργία δούλων-παροίκων», δηλαδή μια βυζαντινή πραγματικότητα «ασυδοσίας» και πλήρους απουσίας του Κράτους στα προνομιούχα κτήματα μοναχών και λαϊκών, που διαφορετικά θα έπρεπε να θεωρηθούν ως φέουδα εν εξελίξει. Περισσότερο θα τονίζαμε την ιδιαίτερη και επιλεκτική εύνοια της κορυφής του Κράτους προς ευσεβεις μοναχούς και πιστούς υπηκόους και την παροχή προνομίων πάντοτε κατ' εξαίρεση – με την ευρύτερη κυριολεκτική σημασία του όρου *ἐξκουσσεία*.

Και τρίτον. Οι προηγούμενες διαπιστώσεις και γενικά οι παρατηρήσεις μας γύρω από τα παραχωρημένα δι' εγγράφου οικονομικά προνόμια είναι δυνατόν να καταλήξουν και σε άλλη βάσιμη άποψη:

Στο μεταίχμιο μέσης και ύστερης περιόδου δεν έχουμε προνομιούχους υπεράνω του Κράτους με απεριόριστα ή ανεξέλεγκτα προνόμια και επομένως καταλυτική παραβίαση της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά οπωσδήποτε έχουμε και αρκετά μεγάλες φορολογικές απαλλαγές και σημαντικές παροχές «τελείας δωρεᾶς». Τότε ακριβώς, χωρίς ποτέ να χαθεί ο έλεγχος των δημοσιονομικών, περνά το Βυζάντιο σε επόμενη «φάση» δημοσιονομικής προνομιακής πολιτικής, στον πλέον ελεγχόμενο και δυσμενέστερο από πολλές απόψεις για τους δικαιούχους θεσμό της «οἰκονομίας – πρόνοιας», ο οποίος πιστεύω ότι, παρά τις αντίθετες απόψεις πολλών μελετητών, μάλλον καθυστέρησε την πορεία προς μια βυζα-

---

60. Όπως δηλώνει η φροντίδα της αδελφής του Κωνσταντίνου Καβαλλούρη μοναχής Μαρίας για τη μονή του αγίου Ιωάννου στη Στρόβιλο (*ΒΕΠ* 1, αρ. 2 του 1079).

61. Καθώς οι μονές απεδείχθησαν εκ των πραγμάτων πλέον ανθεκτικές στον παράγοντα χρόνο, όταν εμφανίζεται ο νέος θεσμός της «οἰκονομίας» οι παραχωρήσεις αορίστου χρόνου διατηρούνται πράγματι «εἰς τὸ διηνεκές». Για τους γνωστούς βεβαίως λόγους γνωρίζουμε, όπως πάντοτε, περισσότερα για τα προνόμια των μονών και δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια το ποσοστό ικανοποίησης των αντίστοιχων αιτημάτων των λαϊκών. Πρβλ. και όσα παλαιότερα σημείωσα σχετικά: Triantafyllitsa Maniati-Kokkini, Clergy and laity "opponents" in claims for privileges and land from the twelfth to the fourteenth century, στο: J. Burke – R. Scott (εκδ.), *Byzantine Macedonia. Identity Image and History (Papers from the Melbourne Conference, July 1995)* [Byzantina Australensia 13], Melbourne 2000, 168-183.

ντινού, έστω, τύπου φεουδαρχία. Δεν θα θεωρήσω το θεσμό αυτό, όπως έχει υποτεθεί, είτε ως προερχόμενο από το *λογίσιμον σολέμνιον* είτε ως *ἐξκουσσεία* στα ιδιόκτητα ή παραχωρημένα κτήματα, αλλά ίσως οι αντίστοιχες επίμονες και υπερβολικές αιτήσεις και απαιτήσεις λαϊκών και μοναχών κατά τον 11ο αιώνα υπήρξαν η μη συνειδητοποιημένη αιτία της δημιουργίας του νέου θεσμού – αν υπάρχει τελικά αίτιο και όχι μόνο συγκυρίες επικράτησης θεσμών. Η εμφάνιση δε, στα τέλη περίπου του αιώνα, ενός θεσμού, όπως η «οἰκονομία», με περιορισμούς στα παραχωρούμενα δικαιώματα και σαφή διάκριση της κυριότητας της γης και της κατοχής – νομής φορολογικών εσόδων, δηλώνει έμμεσα πλην σαφώς ότι το βυζαντινό Κράτος κατά το β΄ και το γ΄ τέταρτο του 11ου αιώνα δεν είχε καθόλου χάσει τη δυνατότητα να περιορίζει, ελέγχει και προκαθορίζει την έκταση των προνομίων των υπηκόων του, λαϊκών και μοναχών.

MARTIN HINTERBERGER

Φόβῳ κατασεισθείς: ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗ.

ΤΟ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Η *Ἱστορία* του Μιχαήλ Ατταλειάτη δίνει μία εντυπωσιακή εικόνα της έντονης κρίσης που διήνυε η βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια 50 χρόνων, από το 1030 ώς το 1080[1]. Το κείμενο βρίθει από περιγραφές αιματηρών πολεμικών συρράξεων, είτε των Βυζαντινών με τους Τούρκους ή τους Πετσενέγγους, είτε των Βυζαντινών μεταξύ τους. Ο Ατταλειάτης περιγράφει με εμφανή απόγνωση και αποστροφή «τὰ δύστηνα πάθη», τις καταστροφές που προκάλεσαν οι διαδοχικοί εμφύλιοι πόλεμοι, οι αποστασίες και οι ανταρσίες[2]· οι καταστροφικοί σεισμοί που έπληξαν επανειλημμένα τη βυζαντινή επικράτεια, συμπληρώνουν τη ζοφερή εικόνα ενός υπό διάλυση και κατάρρευση κόσμου. Στη συνέχεια, θα ασχοληθώ με όψεις της κοσμοθεωρίας του συγγραφέα, στο κείμενο του οποίου η κρίση της εν λόγω περιόδου αποτυπώνεται τόσο έντονα. Την κρίση αυτήν ο Μιχαήλ Ατταλειάτης την αντιλαμβάνεται κυρίως ως ηθική.

Ο Ατταλειάτης θεώρησε ιδιαίτερα ενδεικτικό για την κατάρρευση της αυτοκρατορίας το εξής γεγονός (*Ἱστ.*, 192-193): περίπου στις αρχές του έτους 1075 ο

1. Έκδοση του κειμένου: *Michaelis Attaliotae Historia*, W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853. Νεοελληνική μετάφραση με σχόλια: Ἰ. Δ. Πολέμης, *Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία* [Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας 8], Ἀθήνα 1997. Για τον Μιχαήλ Ατταλειάτη και το έργο του βλ. ιδιαίτερα H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII/5 = Byzantinisches Handbuch 5], Α', Μόναχο 1978, 382-389 (= *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Β', μτφρ. Τ. Κόλιας - Κατερίνα Συνέλλη - Γ. Μακρῆς - Ἰ. Βάσσης, Ἀθήνα 1992, 201-210)· A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh and twelfth Centuries*, Cambridge-Παρίσι 1984, 23-86· Τ. Λουγγῆς, *Ἡ ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας*, Ἀθήνα 1993, 159-178. Επίσης, βλ. την εισαγωγή στην πρόσφατη αγγλική μετάφραση του *Τυπικοῦ* του Ατταλειάτη J. Thomas - Angela Constantinides Hero (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents* [Dumbarton Oaks Studies 35], Α', Washington, D.C. 2000, 326-376 και τη βιβλιογραφία στη μετάφραση του Πολέμη, 19-21.

2. Βλ. ιδίως την περιγραφή του εμφυλίου μεταξύ Μιχαήλ ς' και Ισαακίου Κομνηνού (Ατταλειάτης, 55,13-21).

αρχηγός του βυζαντινού στρατού, ο καίσαρ Ιωάννης Δούκας και θείος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', μετά από συντριπτική ήττα γύρισε από την τούρκικη αιχμαλωσία στη βασιλεύουσα. Κατά τη διάρκεια των χαοτικών γεγονότων που προηγήθηκαν, οι στρατιώτες του είχαν προσπαθήσει να τον ανακηρύξουν αυτοκράτορα. Γι' αυτό το λόγο ο καίσαρ, ικανός στρατηγός και στυλοβάτης της αυτοκρατορίας, πλησιάζοντας στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε να εγκαταλείψει τα εγκόσμια για να αποφύγει την υποψία για αποστασία, και εισήλθε στην πόλη με την ταπεινή ενδυμασία του μοναχού. Το γεγονός αυτό εξέπληξε και συγκλόνισε τους συνετούς, όπως λέει ο συγγραφέας, και μάλλον και τον ίδιο τον Ατταλειάτη, ο οποίος πρέπει να ήταν αυτόπτης μάρτυρας της εισόδου του Δούκα στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά της αξιοθρήνητης επιστροφής του βυζαντινού στρατηγού παρείχε στον Μιχαήλ Ατταλειάτη την αφορμή για μία ιστορικο-φιλοσοφική / ηθικο-διδακτική παρέκβαση (*Ιστ.*, 193-198): πώς οι αρχηγοί του βυζαντινού στρατού, που εξεστράτευαν εναντίον των ομοφύλων τους με τόση λαμπρότητα, γύριζαν τώρα εξευτελισμένοι και αξιολύπητοι; Ο λαμπρός θρίαμβος των παλαιών Ρωμαίων είχε μεταβληθεί σε οδυνηρή επίδειξη της κακοπάθειας και «σκληροτυχίας» των «νῦν Ῥωμαίων». Δεν υπάρχει πιο ξεκάθαρη απόδειξη για το γεγονός ότι η συμφορά των Βυζαντινών εκπορεύεται από τον Θεό. Αφού υπάρχουν γνώστες της ιστορίας, οι οποίοι ξέρουν τις αιτίες για καλή ή κακή τύχη, γιατί τότε, απορεί ο Ατταλειάτης, οι αυτοκράτορες δεν μπαίνουν στον κόπο να μάθουν τις αιτίες για τις ατυχίες του ρωμαϊκού κράτους; Σκοπός του είναι, λοιπόν, να καταστήσει σαφείς αυτές τις, κατά τη γνώμη του, προφανέστατες αιτίες των καταστροφών για να προσπαθήσουν οι βυζαντινοί ηγεμόνες να επανορθώσουν την οικτρή κατάσταση του κράτους, όπως επιχείρησε ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης και όπως ελπίζει ο Ατταλειάτης ότι θα πράξει και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, στον οποίον αφιερώνει το έργο του[3]. Θα αναλύσω στη συνέχεια, ποιές είναι οι αιτίες αυτές, οι κινητήριες δυνάμεις που, κατά τον Ατταλειάτη, κατευθύνουν το ιστορικό γίγνεσθαι. Παραθέτω πρώτα τις αντιλήψεις του συγγραφέα σχετικά με τις υπερφυσικές αιτίες, τη θεία πρόνοια, την Τύχη, το βάσκανο δαίμονα και τη φήμη, και, στη συνέχεια, τους παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τις συνειδητές αποφάσεις και τα συναισθήματα.

---

3. Βλ. ιδίως Ατταλειάτης, 197,20-198,1. Ήδη στο προοίμιο της *Ἱστορίας* ο συγγραφέας ανακοινώνει ότι το θέμα του βιβλίου του είναι οι ανθρώπινες πράξεις των τελευταίων χρόνων και οι αιτίες αυτών των πράξεων· Ατταλειάτης, 5,6-10: ... *δέλτον συντάξας ἐκ τῶν προσεχῶς τοῖς ἡμετέροις χρόνοις γεγενημένων πράξεων ἔν τε πολέμοις καὶ μάχαις καὶ νίκαις καὶ ἥτταις καὶ πολεμικοῖς κατορθώμασιν ἢ ἀτυχήμασι, προσθεὶς δὲ καὶ τὰς αἰτίας κατὰ τὸ δυνατὸν τῶν οὕτω τετελεσμένων* ... .

Ως «ὑπὲρ ἡμᾶς αἰτία» (*Ἱστ.*, 151,7), η θεία πρόνοια βρίσκεται στην κορυφή του αιτιολογικού οικοδομήματος. Εμφανίζεται ως *θεία ἀντίληψις*, που π.χ. επεμβαίνει στις μάχες στην πλευρά των Ρωμαίων[4], ή ως *ἡ ἐκ τοῦ θείου νέμεσις* ή ως *θεῖος χόλος* που τιμωρεί με αποτυχία τα ανθρώπινα αμαρτήματα[5] και τη γενικότερη έλλειψη ευσέβειας. Η ευσέβεια στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως καθολική αξία, η οποία υπερβαίνει τα όρια του Χριστιανισμού. Κατά τον ιστοριογράφο, το παλαιό ρωμαϊκό κράτος – ο Ατταλειάτης αναφέρεται συγκεκριμένα σε γεγονότα του 2ου π.Χ. αιώνα – ευημερούσε λόγω της ευσέβειας των αρχηγών του που, όταν υφίσταντο αποτυχίες, ερευνούσαν τις αιτίες και συνήθως ανακάλυπταν μία παράβαση των θείων νόμων, για την αποκατάσταση της οποίας φρόντιζαν στη συνέχεια (*Ἱστ.*, 194,16-195,15). Αντίθετα, οι αυτοκράτορες της εποχής του Ατταλειάτη δεν ενδιαφέρονται καν να μάθουν, γιατί το κράτος τους πλήττεται από αλλεπάλληλες συμφορές. Λόγω της ευσέβειάς του ο Νικηφόρος Φωκάς, ο λαμπρός αυτοκράτορας του προηγούμενου αιώνα, εξασφάλισε «τὴν θείαν ἀντίληψιν» και κατατρόπωσε τους άπιστους (*Ἱστ.*, 228,20). Την εποχή του Ατταλειάτη, όπως πιστεύει ο ίδιος, η ευσέβεια είχε εκλείψει εξ ολοκλήρου από τους Ρωμαίους. Ευσεβείς, με την έννοια ότι σέβονται παγκόσμιες αξίες και αρετές, όπως τη δικαιοσύνη, και ότι διατηρούν τα πατροπαράδοτα ήθη, ήταν πλέον μόνον οι μη Χριστιανοί και για το λόγο αυτό συγκέντρωναν κάθε καλή τύχη πάνω τους, την οποία ο Δημιουργός από τους Βυζαντινούς είχε μεταφέρει σ' αυτούς[6].

Ιεραρχικά, μετά τη θεία πρόνοια, ακολουθεί η Τύχη[7]: απότομες, απρόοπτες μεταβολές των πραγμάτων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της μάχης, αποδίδονται συχνά στην τύχη, τη σύμπτωση, η οποία, ενώ διατηρεί μία κάποια αυτονομία, σε

---

4. Ατταλειάτης, 27,8· 209,7 («ἀπρόοπτος αἰτία»).

5. Στον «θεῖον χόλον» αποδίδει ο Ατταλειάτης τις καταστροφικές ενέργειες του σεισμού, στην *ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν* την ήττα των ρωμαϊκών δυνάμεων στη μάχη του Μαντζικέρτ (Ατταλειάτης, 91,12-13 και 153,13).

6. Ατταλειάτης, 197,5-12: ... *τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀδεκάστου γνώμης ἀπόφασιν, ὅτι τοῖς ἔθνεσι τιμᾶσθαι τὸ δίκαιον λέγεται καὶ συντηρεῖσθαι τὰ πάτρια νόμιμα τούτοις ἀπαρεγχείρητα, καὶ πᾶσαν τὴν εὐτυχίαν, ἐκ τοῦ δημιουργοῦ καταπτᾶσαν αὐτοῖς ἐπιλέγουσιν, ἅπερ κοινὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις εἰσὶ προτερήματα καὶ παρὰ πάσης ἀπαιτοῦνται θρησκείας.* Η μεγάλη ευσέβεια διακρίνει τους Τούρκους, ιδιαίτερα τον αρχηγό τους, τον σουλτάνο Αλπ Αρσλάν (Ατταλειάτης, 164,8-13: *ἀνθρωπίνως καὶ νουνεχῶς τὸ προτέρημα οἱ Τοῦρκοι τῆς νίκης ἐδέξαντο, μήτε μεγαλαυχήσαντες, οἷα φιλεῖ περὶ τὰς εὐτυχίας ὡς ἐπίπαν περιπολεῖν, μήτε τῇ οἰκείᾳ δυνάμει τὸ γεγονὸς ἐπιτρέψαντες, ἀλλὰ τὸ πᾶν τῷ θεῷ ἀναφέροντες, ὡς μεῖζον ἢ κατὰ τὴν ἑαυτῶν ἰσχὺν ἀποτελέσαντες τρόπαιον*), γι' αυτό το λόγο η απόφαση του Θεού να τους χαρίσει τη νίκη ήταν δίκαιη.

7. Για την Τύχη βλ. γενικά G. P(odskalsky), λήμμα Tyche, *ODB* 3, 2131.

τελική ανάλυση αποτελεί όργανο της θείας πρόνοιας και ταυτίζεται μαζί της. Η «δεξιὰ τύχη», η οποία π.χ. ματαίωσε τα σχέδια των συνωμοτών κατά του Κωνσταντίνου Δούκα το 1060/1061[8], ερμηνεύεται ως «θεία ἀντίληψις», η «πονηρὰ τύχη» που προκάλεσε την εισβολή των Πετσενέγγων στη ρωμαϊκή επικράτεια το 1046/1047 ως «θεῖος χόλος» (*Ἱστ.*, 30,12 και 91,12-15). Το ευμετάβλητο των ανθρώπινων πραγμάτων, πάντως, η ρευστότητα και αστάθεια της ζωής παρουσιάζονται σχεδόν ως νόμος της φύσης, τον οποίο ο σώφρων άνθρωπος αντιμετωπίζει με ευλάβεια:... *ἄφρων γὰρ ἐκεῖνος ὁ μὴ τὰς ἀπροόπτους τύχας ἐξ ἀντεπιφορᾶς εὐλαβούμενος*, λέει ο Αλπ Αρσλάν, σχολιάζοντας την επιείκεια με την οποίαν ο ίδιος μεταχειρίστηκε τον Ρωμανό Διογένη (*Ἱστ.*, 164,22-23). Όταν ο άνθρωπος δεν υπερηφανεύεται για τις επιτυχίες του, οι οποίες αποκλειστικό και μόνον αυτουργό έχουν τον Θεό, και συμπεριφέρεται με μετριοφροσύνη, γνωρίζοντας ότι την επόμενη στιγμή τα πράγματα μπορεί να έχουν αντίθετη έκβαση[9], μόνον τότε μπορεί να εξευμενίσει την τύχη-θεία πρόνοια και να διατηρήσει την καλή του τύχη. Άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για μία τέτοια σωστή συμπεριφορά αποτελεί πάλι ένας μη Χριστιανός, ο Σκιπίων Αιμιλιανός, ο οποίος ενώπιον της κατεστραμμένης Καρχηδόνος συλλογίζεται το ενδεχόμενο η πατρίδα του η Ρώμη να υποστεί μία παρόμοια τύχη[10], όπως και ο Αλπ Αρσλάν, που μεταχειρίζεται τον αιχμάλωτο Ρωμανό Δ΄ με σεβασμό και επιδίδεται σε φιλοσοφικές συζητήσεις μαζί του για την αστάθεια των ανθρώπινων πραγμάτων.

«Ὁ τῆς ἀγαθοῖς βασκαίνων δαίμων» ή ὁ «βασκαίνων ἀεὶ τοῖς καλοῖς» κατέχει μία θέση, η οποία ως προς την εξάρτησή της από τη θεία πρόνοια δεν είναι ξεκάθαρη. Κατά τον Ατταλειάτη, ήταν αυτός ο «βάσκανος δαίμων» που προκάλεσε την επανάσταση του Λέοντος Τορνικίου το 1047 καθώς και την ανταρσία της

---

8. Ατταλειάτης, 73,19-21: *ἔκ τινος ἀπροόπτου καὶ δεξιᾶς τύχης, μᾶλλον δὲ προνοίας ἀρρήτου θελήματος.*

9. Κατεξοχήν παράδειγμα για την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής είναι η μοίρα του Ρωμανού Διογένη. Το θέαμα του Ρωμανού ως μοναχού μετά τη συνθηκολόγησή του στα Άδανα προκάλεσε το φόβο και τον οίκτο των ανθρώπων που τον είχαν ακολουθήσει· τώρα, συνειδητοποίησαν *τὸ ἄστατον τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς ἐναντιότητα περιπετὲς καὶ ὀξύρροπον* και, σκεφτόμενοι *τὴν προτέραν εὐτυχίαν καὶ τὴν παροῦσαν ἀτυχίαν, ὅπως εἰς ἄκρον ἐναντιότητος ἥκασι*, ήταν κατηφείς και λυπημένοι (Ατταλειάτης, 175,5-15). Βλ. πιο πάνω την κατάπληξη που προκάλεσε η είσοδος του Ιωάννη Δούκα ως μοναχού στην Κωνσταντινούπολη.

10. Ατταλειάτης, 219,4-12: [ὁ Σκιπίων ...] *ὃς τῆς τοιαύτης πόλεως καταστρεφομένης παρὰ τῶν ἀμφ' αὐτὸν οὐ μόνον μὴ ἐπαρθῆναι τῇ νίκῃ λέγεται, ἀλλὰ καὶ δακρύων πληρῶσαι τοὺς ὀφθαλμούς ... καὶ διερωτώμενος, τοῦ χάριν ..., ἀπεκρίνατο ὡς ἔσται καιρός ποτε ὅταν ἴσως καὶ ἡ πατρὶς ἡμῶν πολιορκίας περιπέσῃ δεινοῖς. οὕτως οἱ παλαιοὶ στρατηγοὶ τὰς τοῦ μέλλοντος εὐλαβοῦντο τύχας.*

ανακτορικής φρουράς κατά του Νικηφόρου Βοτανειάτη το 1079[11]. Χαρακτηριστικά, ο «δαίμων» αυτός χτυπά, όταν κατά τα άλλα επικρατεί ηρεμία και ευδαιμονία, καταστάσεις που του είναι αφόρητες. Στις περιπτώσεις που εμφανίζεται ο «βάσκανος δαίμων», από τη μία πλευρά ξεπροβάλλει η αρχαία αντίληψη περί «βασκάνου τύχης»[12], το ρόλο της οποίας έχει αναλάβει ο κακός δαίμονας ο Σατανάς, και από την άλλη ο Ατταλειάτης αδυνατεί, προφανώς, να εντάξει τα γεγονότα σε άλλα ερμηνευτικά σχήματα.

Επίσης, ο αφηρημένος «φθόνος», που μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Δούκα το 1067 ανέβαλε την εκλογή του Νικηφόρου Βοτανειάτη ως αυτοκράτορα[13], πρέπει να ταυτισθεί με την αναφερθείσα μυστηριώδη υπερφυσική δύναμη, η οποία καταστρέφει ό,τι καλό υπάρχει. Η εκλογή του Βοτανειάτη καθυστέρησε *δι' αἰτίας ἴσως ἀπορρήτους ἀνθρώποις, οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρίματα*. Αυτήν την τελευταία φράση – *οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρίματα* – ο Ατταλειάτης τη χρησιμοποιεί, όταν δεν βλέπει κανένα νόημα στην εξέλιξη των γεγονότων και δυσκολεύεται να την αποδώσει στη θεία πρόνοια, όπως στις περιπτώσεις του απροσδόκητου θανάτου του Γεωργίου Μανιάκη και της δολοφονίας του Νικηφόρου Β' Φωκά (*Ἱστ.*, 19,12-13 και 229,13-15 αντίστοιχα).

Μετά το θάνατο του Νικηφόρου Φωκά, λέει ο Ατταλειάτης, *οἱ δὲ ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ ἐδιώχθησαν … ὑπὸ τῶν μετέπειτα βασιλέων διὰ τὸ βάρος τῆς τύχης*. Πιστεύω ότι ο συγγραφέας εδώ εννοεί ότι η ευτυχία, η καλή τύχη των Φωκάδων, η ευμένεια της Τύχης απέναντί τους, είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε ήταν αναπόφευκτο να μη γείρει η πλάστιγγα προς την άλλη μεριά. Πάλι συναντάμε εδώ την αντίληψη μιας φθονερής δύναμης, που φροντίζει για την ισορροπία των πραγμάτων και στέλνει δυστυχία μετά από μεγάλη ευτυχία[14].

---

11. Ατταλειάτης, 22,4-5 και 294,14-15 (*οὐκ ἤνεγκεν ὁ τοῖς ἀγαθοῖς βασκαίνων τὴν τοσαύτην τῶν ἀνθρώπων εὐδαιμονίαν*) αντίστοιχα.

12. Βλ. π.χ. H. Schoeck, *Der Neid und die Gesellschaft*, Freiburg-Βασιλεία-Βιέννη 1971, 113-122· T. Rakoczy, *Böser Blick, Macht des Auges und Neid der Götter*, Tübingen 1996, 247-253.

13. Ατταλειάτης, 96,17-20: *ἐψηφίζετο μὲν ἀξιολογώτατος ὁ ῥηθεὶς Βοτανειάτης ὡς διαφέρων τῶν ἄλλων ὅσον ἀστέρων ἥλιος, ὁ δὲ φθόνος καὶ ἡ ἄδικος κρίσις ἀνεβάλετο μὲν τότε τὸ δέον, ἕτερον δὲ συγγενέα τούτου ἀντεψηφίσατο*. Στον κοινό ανθρώπινο φθόνο, ο οποίος σίγουρα και τότε ήταν αναμεμειγμένος, θα αναφερθώ πιο κάτω.

14. Παρόμοιες σκέψεις διαβάζουμε στον Λέοντα Διάκονο (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, έκδ. C. B. Hase [CSHB], Βόννη 1828, 80,7-18· για τον ίδιο τον Νικηφόρο Φωκά) και στον Θεόδωρο Μετοχίτη (*Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, έκδ. M. C. G. Müller – M. T. Kiessling, Λειψία 1821, 413,5-20).

Αποφασιστική σημασία για την εξέλιξη των πραγμάτων έχει πολλές φορές η φήμη[15]. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας που κατέληξε στη μάχη του Μαντζικέρτ, η αληθής φήμη ότι οι δυνάμεις του βυζαντινού στρατού, που είχαν μείνει πίσω, νικήθηκαν κατά κράτος, έφθασε στο στρατόπεδο του αυτοκράτορα και συγκλόνισε τους στρατιώτες τόσο πολύ, που ο Ατταλειάτης παραπέμπει στη ρήση του Ησιόδου ότι η φήμη είναι θεά[16]. Μία ψευδής φήμη ήταν η αρχή του τέλους του Ισαακίου Κομνηνού[17]. Η φήμη εμφανίζεται και ως υπολογίσιμος παράγοντας, όταν ο Ατταλειάτης εξηγεί ότι, πριν από τη σύγκρουσή τους με τους Τούρκους, οι δυνάμεις του Ρουσελίου ήταν λίγες, επειδή η φήμη της αναγόρευσης του Ιωάννη Δούκα σε αυτοκράτορα δεν είχε διαδοθεί αρκετά (*Ιστ.*, 189,23). Η φήμη είναι ένας τρόπος μετάδοσης πληροφοριών που πολλές φορές προκαλεί φόβο, έκπληξη ή λύπη (*Ιστ.*, 132,22 και 135,4· 160,19· 140,12).

Ενώ η Φήμη εμφανίζεται ως μία δύναμη που έχει ταυτόχρονα υπερφυσικά και ανθρώπινα στοιχεία, περνάμε τώρα στη σφαίρα των καθαρά ανθρώπινων παραγόντων. Αναφέραμε πιο πάνω, ότι με την ευσέβεια ο άνθρωπος μπορεί να εξασφαλίσει την ευμένεια του Θεού. Για την επιτυχία, όμως, χρειάζονται και οι σωστές αποφάσεις: σύμφωνα με την ορολογία του Ατταλειάτη, η «βουλή», η συνειδητή απόφαση βασισμένη σε σκέψη και κρίση μπορεί να επηρεάσει τα πράγματα[18]. Παράγωγα της «βουλῆς» είναι άλλες λέξεις-κλειδί: η «εὐβουλία» είναι η σωστή απόφαση, η οποία οδηγεί σε καλό αποτέλεσμα (*Ιστ.*, 280,22· 287,16), η «δυσβουλία» ή «ἀβουλία» είναι η λανθασμένη απόφαση που φέρνει την καταστροφή[19] –

---

15. Για τη φήμη γενικά βλ. H.-J. Neubauer, *Fama. Eine Geschichte des Gerüchts*, Βερολίνο 1998. Για τη φήμη στο Βυζάντιο βλ. Nike-Catherine Koutrakou, La rumeur dans la vie politique byzantine, *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, = *BSl* 56 (1995), 63-73· της ίδιας, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Αθήνα 1994, 181 κε.

16. Ατταλειάτης, 133,22-134,1. Βλ. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, στ. 767.

17. Λόγω της ψευδούς φήμης ότι μελετάται αποστασία ο Ισαάκιος Κομνηνός επιτάχυνε την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί αντιλήφθηκε το *ἐπίπλαστον* της κατηγορίας και για να συνέλθει από την αγωνία που του είχε προξενήσει η υπόθεση, ξεκίνησε για κυνήγι έξω από την πόλη, όπου τον χτύπησε κεραυνός. Μετά από μερικές μέρες ασθένειας, αποφάσισε να γίνει μοναχός και να παραιτηθεί από το θρόνο (Ατταλειάτης, 68,15-69,16).

18. Σκοπός της ιστορίας είναι να παρουσιάσει άλλοτε πράξεις ένδοξες που οφείλονται στη σωστή σκέψη και άλλοτε πράξεις επονείδιστες εξαιτίας της κακόβουλης σκέψης (Ατταλειάτης, 7,5-9: *τὸ τῆς ἱστορίας χρῆμα … πράξεις ἐπιφανεῖς ἐξ ἀνεπιλήπτου βουλῆς … διαγράφον καὶ ἀδοξίας αὖ πάλιν ἐκ δυσβουλίας …* . Βλ. γενικά τη χρήση της «βουλῆς» και του ρήματος «βουλεύομαι» στον Ατταλειάτη (π.χ. 8,3-4· 14,4-5· 22,13,16· 32,14· 34,7· 64,17,20· 73,8-12).

19. Ατταλειάτης, 7,9· 27,23· 39,21· 75,1· 291,19 (δυσβουλία)· 288,7 (ἀβουλία)· όπως και 73,23 (ἀνοσία βουλή) ή 128,7 (ἀγεννὴς βουλή).

ειρήσθω εν παρόδω ότι η συνεπής εφαρμογή του σχήματος «εὐβουλία»-«δυσβουλία» που οδηγούν σε επιτυχία και αποτυχία αντίστοιχα, θυμίζει έντονα τη βασική θέση του Αγαθία, το έργο του οποίου ο Ατταλειάτης σίγουρα γνώριζε, όπως προκύπτει επίσης από τη δήθεν επιστημονική εξήγηση του σεισμού[20]. Ως «ἐπιβουλὴ» είναι πάντα αρνητική και συνήθως αντιστοιχεί στην προδοσία και την αποστασία. «Ἐπιβουλὴ» χαρακτηρίζεται και η ρωμαϊκή επίθεση κατά του αντάρτη μισθοφόρου Κρισπίνου την ημέρα του Πάσχα, μία άνευ προηγουμένου ασεβέστατη επιχείρηση η οποία αναγκαστικά είχε αρνητική έκβαση[21].

Η συμβουλή και ο σωστός σύμβουλος είναι θετικοί παράγοντες, που παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στον Ατταλειάτη. Ο ιδανικός ηγεμόνας του Ατταλειάτη, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης πριν ανέβει στον αυτοκρατορικό θρόνο, μεταξύ άλλων ήταν και εξαιρετικός σύμβουλος, συνετός και σώφρων. Οι συμβουλές του θα οδηγούσαν το βυζαντινό στρατό στη νίκη, αν λαμβάνονταν υπόψη. Έτσι, συμβούλευσε τον Ιωάννη Δούκα κατά την εκστρατεία εναντίον του Ρουσελίου να μην περάσει τη γέφυρα του Σαγγαρίου, αλλά να περιμένει. Ο Δούκας δεν τον άκουσε και αιχμαλωτίστηκε από τον Φράγγο μισθοφόρο (*Ιστ.*, 185,12-186,12). Άλλος ένας τρανός σύμβουλος είναι ο ίδιος ο Ατταλειάτης. Αν ο Ρωμανός Δ' Διογένης είχε ακολουθήσει τη συμβουλή του, θα μπορούσε να είχε αποφύγει την καταστροφή του Μαντζικέρτ[22].

---

20. Βλ. A. Kaldellis, The Historical and Religious Views of Agathias: a Reinterpretation, *Byz* 69 (1999) 206-252, ιδίως: 215-216. Πρβλ. και H. Hunger, *Profane Literatur*, Α', 389 (= *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β', 209).

21. Ατταλειάτης, 122,20-124,8, ιδίως: 124,1-5. Πρβλ. τον ασεβή φόνο του Γουβάζη από τους βυζαντινούς στρατηγούς, ο οποίος επιφέρει την ήττα του ρωμαϊκού στρατού, στον Αγαθία (*Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, έκδ. R. Keydell [CFHB 2], Βερολίνο 1967), Γ, 10, σ. 98,3. Επίσης, βλ. Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, 92-93 και Kaldellis, The Historical and Religious Views of Agathias, 218-219.

22. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης συνόδευε τον Ρωμανό Διογένη ως δικαστής του στρατού και ήταν μέλος του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Ο Ατταλειάτης παρουσιάζει τον εαυτό του ως τον μόνον άνθρωπο που τολμούσε να εκφέρει διαφορετική γνώμη από τον αυτοκράτορα, ο οποίος μάλιστα ακολούθησε την πρόταση του συγγραφέα να καταδιώξει τον εχθρό (Ατταλειάτης, 128,21-131,11). Λίγο αργότερα, όμως, ο αυτοκράτορας άλλαξε πάλι γνώμη και γύρισε στο παλαιό του σχέδιο, το οποίο τον οδήγησε στην καταστροφή του Μαντζικέρτ (η πράξη αυτή χαρακτηρίζεται «ἀκληρία», δηλαδή κακή τύχη· Ατταλειάτης, 131,18-132,9). Με παρρησία ο Ατταλειάτης καταδικάζει και άλλο σχέδιο του αυτοκράτορα και η αντιπρότασή του γίνεται δεκτή (Ατταλειάτης, 136,1-15)· βλ. επίσης, και την κριτική που άσκησε για την παράτολμη συμπεριφορά του Ρωμανού (Ατταλειάτης, 152,17-20). Πρβλ. και M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* [Wiener Byzantinistische Studien 22], Βιέννη 1999, 306.

Η «βουλή», λοιπόν, με τις αρνητικές και θετικές της εκδοχές, αποτελεί το λογικό κίνητρο των ανθρώπινων πράξεων. Υπάρχουν, όμως, και παράλογες κινητήριες δυνάμεις: τα συναισθήματα και οι ορμές του ανθρώπου[23]. Τα «πάθη», όπως αποκαλούνται συνήθως τα συναισθήματα στα βυζαντινά κείμενα, δεν λειτουργούν μόνο στο παρασκήνιο. Σε πολλές περιπτώσεις η σημασία τους για το ιστορικό γίγνεσθαι είναι ολοφάνερη: ο φθόνος π.χ. ήταν η αιτία της καταστροφής του Βασιλείου Συγκέλλου και του βυζαντινού στρατού. Η λύπη-αγανάκτηση των στρατευμάτων του Ισαακίου Κομνηνού υπήρξε η αφορμή για την αποστασία τους. Τα «πάθη», συναισθήματα, στα οποία αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στο έργο του Ατταλειάτη είναι τα εξής: φόβος, ανία, φθόνος, οργή, θυμός.

Αν κρίνουμε από τη συχνότητα με την οποία απαντά, κυρίαρχο «πάθος» της ιστορίας είναι ο φόβος. Στον Ατταλειάτη πρόκειται συνήθως για ομαδικό, μαζικό φαινόμενο[24]. Ο φόβος κυριεύει τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης ή άλλων πόλεων, μία ομάδα συνωμοτών ή ολόκληρο το στρατό. Οι στρατιώτες, «προκατειργασμένοι τῷ φόβῳ», αναπόφευκτα ηττώνται (*Ίστ.*, 134,1· πρβλ. και 130,15). Χαρακτηριστικά, ο φόβος «κατασείει», κλονίζει την ψυχή των ανθρώπων. Το «πάθος» του φόβου προκαλείται από τον εχθρό, τις περισσότερες φορές από τους Τούρκους, είτε κατά τη διάρκεια της μάχης, είτε εξαιτίας του μόνιμου πλέον κινδύνου επίθεσης. Αλλά και ο (άδικος) αυτοκράτορας/τύραννος εμπνέει φόβο λόγω των ασυλλόγιστων και άδικων πράξεών του. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα ο Ατταλειάτης λέει ότι μερικές φορές ο φόβος κάνει τους ανθρώπους να τολμούν τα αδύνατα· στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αναγορεύουν τον Νικηφόρο Βοτανειάτη αυτοκράτορα, ενώ αυτός βρίσκεται ακόμη εκτός της πόλης και ο Μιχαήλ Ζ' εντός[25]. Τέλος, αιτία ακαταμάχητου φόβου είναι ο σεισμός, συγκεκριμένα ο μεγάλος σεισμός που έπληξε την αυτοκρατορία το 1063

---

23. Ο Ατταλειάτης, αναφερόμενος στην αποστασία του Νικηφόρου Βρυεννίου, ο οποίος, εγκαταλείποντας την Αδριανούπολη, στράφηκε όλος οργή εναντίον της πρωτεύουσας, κατονομάζει ρητά «τὴν βουλὴν» και «τὸ πάθος» ως τους δύο παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Ατταλειάτης, 286,6-7: [ὁ Βοτανειάτης] *τῆς ἀβουλίας αὐτὸν ἐταλάνιζε καὶ τοῦ πάθους ᾤκτειρε*). Για τα «πάθη» βλ. γενικά, π.χ.: M. Wetzel, *Les passions*, Παρίσι 1998· για το Μεσαίωνα: M. Laarmann, Passiones animae, *Lexikon des Mittelalters*, VI, Μόναχο-Ζυρίχη 1993, 1769-1771· St. Pfürtner, Leidenschaft, *Lexikon für Theologie*, VI, Freiburg 1961, 919-922. Βλ. και τον ορισμό του «πάθους» στο περίπου σύγχρονο με τον Ατταλειάτη Λεξικό της Σούδας (*Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, Λιψία 1928-1938 [ανατ. Στουτγάρδη 1971]), IV, 3-4.

24. Στο Λεξικό της Σούδας (IV, 747) διαβάζουμε το σύντομο ορισμό: *φόβος δέ ἐστι προσδοκία κακοῦ*.

25. Ατταλειάτης, 256,16 : *πείθει γὰρ ὁ φόβος καὶ τῶν ἀνεφίκτων κατατολμᾶν*.

(ιδιαίτερα την Κύζικο και τη Θράκη)[26] και οι πολλοί μετασεισμοί, που είχαν πανικοβάλει τον κόσμο. Ο φόβος είναι ταυτόχρονα φρικτός, αλλά και θετικός, επειδή ως φόβος Θεού μπορεί να στρέψει τους ανθρώπους προς μία καλύτερη ζωή (*Ιστ.*, 197,20). Η ευλάβεια (η στάση που εκφράζεται με το ρήμα «εὐλαβοῦμαι»), η οποία ενέχει μεν το στοιχείο του φόβου και μερικές φορές εμφανίζεται μαζί με το φόβο, δεν είναι «πάθος», αλλά αποτελεί συνειδητή στάση αφενός έναντι στοιχείων που χρήζουν σεβασμού, όπως το απρόοπτο μέλλον, η πίστη ή η αρετή ενός ανθρώπου, και αφετέρου έναντι του ανεπίτρεπτου και του παράνομου, όπως ο εμφύλιος πόλεμος[27].

Στο βασικό «πάθος» της λύπης ανάγονται, σύμφωνα με αρχαίες αλλά και βυζαντινές θεωρίες, η ανία και ο φθόνος[28]. Στον Ατταλειάτη η ανία εμφανίζεται ως το συναίσθημα της δικαιολογημένης στενοχώριας και αγανάκτησης. Αποδίδεται, κατά κύριο λόγο, στον δίκαιο αυτοκράτορα που φροντίζει για το κράτος και λυπάται για τις αλλεπάλληλες συμφορές που το πλήττουν (*Ιστ.*, 113,9· 138,5· 140,13). Ανία, όμως, αισθάνονται και οι στρατηγοί που υφίστανται άδικη μεταχείριση από τον αυτοκράτορα και οδηγούνται έτσι σε αποστασία[29], όπως, επίσης, γεμάτος ανία είναι όλος ο κόσμος εξαιτίας της δολοφονίας του Νικηφόρου Φωκά (*Ιστ.*, 229,15). Από τα παραδείγματα αυτά προκύπτει με σαφήνεια ότι πρόκειται για ευγενές συναίσθημα λύπης.

Αντίθετα, ο φθόνος, *ἡ λύπη ἐπ' ἀλλοτρίοις ἀγαθοῖς*, όπως λέει και η Σούδα, είναι κατακριτέος[30]. Κατά τον Ατταλειάτη, οι ευνούχοι είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς σ' αυτό το συναίσθημα[31]. Και στις δύο περιπτώσεις, που ο Ατταλειάτης αναλύει

26. Ατταλειάτης, 88,11-12. Βλ. και Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Σεισμοί στην Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.), στο: Στ. Λαμπάκης (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 197-214, συγκεκριμένα: 203-204 (αντίθετα με την άποψη της συγγραφέως, μάλλον δεν πρόκειται για λογοπαίγνιο σεισμός – «φόβῳ κατασεισθείς», επειδή η λέξη φόβος επανειλημμένως συντάσσεται με αυτό το ρήμα, π.χ. Ατταλειάτης, 26,4· 115,10· 119,9· 142,5· 154,12· 205,17· 254,21· 289,13).

27. Ατταλειάτης, 27,16· 33,1· 38,1 (= φόβος)· 38,1· 164,23 και 219,12 (απέναντι στο μέλλον)· 66,2 (απέναντι στην αρετή)· 196,12 (απέναντι στο παράνομο).

28. Λεξικό της Σούδας, I, 218 (ἀνία), III, 300 (λύπη), IV, 742 (φθόνος).

29. Ατταλειάτης, 18,19 (ο Γεώργιος Μανιάκης)· 53,14 (ο Ισαάκιος Κομνηνός).

30. Λεξικό της Σούδας, IV, 742. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Καισαρείας, το πιο καταστροφικό «πάθος» είναι ο φθόνος: «Ὁμιλία περὶ φθόνου», *PG* 31, 372-385, συγκεκριμένα: 372C. Για το φθόνο γενικά βλ. Schoeck, *Der Neid und die Gesellschaft* και Rakoczy, *Böser Blick, Macht des Auges und Neid der Götter* (όπως σημ. 12) καθώς και E. Milobenski, *Der Neid in der griechischen Philosophie*, Wiesbaden 1964.

31. Ατταλειάτης, 38,9-11: *καὶ γὰρ λέγεται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο τὸ πάθος τοὺς πλείονας τῶν ἐκτομιῶν ὡς ἐπίπαν παρενοχλεῖν.*

λεπτομερώς το συναίσθημα αυτό, πρόκειται για το «πάθος» ενός ευνούχου. Επί Κωνσταντίνου Μονομάχου ο βυζαντινός στρατός προετοιμαζόταν να συγκρουστεί με τους Πετσενέγγους κοντά στην Πραισθλάβα (*Ίστ.*, 37,21-39,18). Διοικητής της Βουλγαρίας ήταν ένας ευνούχος μοναχός, ο Βασίλειος Σύγκελλος, ο οποίος από φθόνο προέτρεψε τις δυνάμεις να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο του απεσταλμένου του αυτοκράτορα, Μιχαήλ Ακολούθου, επειδή δεν ήθελε να αναδειχθεί και να διακριθεί κανείς άλλος με τα δικά του μέσα. Η συμπεριφορά του αυτή είχε ως επακόλουθο την ήττα του βυζαντινού στρατού, ταυτόχρονα, όμως, οδήγησε στο θάνατο και τον ίδιο τον Βασίλειο: κατά την άτακτη υποχώρηση του στρατού, ο ευνούχος σκοτώθηκε από τους Πετσενέγγους και, έτσι, έγινε υπαίτιος όχι μόνον της καταστροφής των άλλων, αλλά και της δικής του[32]. Η δεύτερη περίπτωση είναι η εξής: μοναδικό κίνητρο για την ανέγερση της σιταποθήκης στη Ραιδεστό επί Μιχαήλ Ζ', με την οποία το κράτος μονοπώλησε το σιτεμπόριο, ήταν ο φθόνος του κατάπτυστου λογοθέτη Νικηφορίτζη για την ευημερία των κατοίκων της Ραιδεστού (*Ίστ.*, 202,2-3). Επίσης, ο Νικηφορίτζης, όταν ακόμη βρισκόταν στην υπηρεσία του Κωνσταντίνου Δούκα είχε συκοφαντήσει την αυγούστα Ευδοκία για μοιχεία, προφανώς με τον Μιχαήλ Νικομήδη, εξαιτίας του φθόνου του γι' αυτόν[33]. Το γεγονός ότι και ο Νικηφορίτζης ήταν ευνούχος επιβεβαιώνει την αναφερθείσα δήλωση του Ατταλειάτη.

---

32. Τα σχόλια του Ατταλειάτη σχετικά με την τύχη του Βασιλείου *ὁ φθόνος ἐξ ἅπαντος συγκοπὴν ὑφίσταται περὶ τὴν γραφὴν καὶ φθόρου γεννητικὸς εἴτε τοῦ γεννήτορος εἴθ' ἑτέρων συνενηνεγμένων αὐτῷ καθέστηκε* (Ατταλειάτης, 39,16-18), όπως και το παροιμιώδες *φθόνος οὐκ οἶδε προτιμᾶν τὸ συμφέρον* (Ατταλειάτης, 38,19 και λίγο παραλλαγμένο 206,1) επιβεβαιώνουν τη βυζαντινή αντίληψη ότι ο φθόνος βλάπτει μεν κατά κύριο λόγο τον φθονούμενο, καταστρέφει όμως στην τελική ανάλυση και τον φθονούντα (πρβλ. και Βασιλείου Καισαρείας, «Ὁμιλία περὶ φθόνου», *PG* 31, 372C-373A).

33. Ατταλειάτης, 181,1-5: *σκαιὸς ἐφάνη καὶ διαβολεὺς καὶ σοφιστὴς τῶν κακῶν ὡς καὶ κατὰ τῆς Αὐγούστης μοιχείας ἔγκλημα τῷ βασιλεῖ ὑποψιθυρίσαι φθόνῳ τοῦ συνεξυπηρετουμένου καὶ συνδιενεργοῦντος αὐτῷ Μιχαὴλ τοῦ Νικομήδου, τῆς μὲν βασιλικῆς παραστάσεως ἀπεπέμφθη* ... . Ο Kazhdan μεταφράζει "(Nicephoritzes) was banished from the emperor's close circle on account of the intrigues (lit. the jealousy) of Michael of Nicomedia, who had served together with him and had conspired with him (in the slander against the empress?)", επιστρατεύοντας γλωσσικούς και ιστορικούς λόγους, ιδίως ότι "to slander Eudocia was surely too serious a venture to be risked merely to spite a fellow-bureaucrat" (Kazhdan – Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, 51-52, όπου και οι παραπομπές σε άλλες ερμηνείες του χωρίου). Πιστεύω ότι με τα συμφραζόμενα καλύτερα ταιριάζει να εκλάβουμε τη γενική *τοῦ ... Μιχαὴλ* ως αντικείμενο του φθόνου του ίδιου του Νικηφορίτζη, ο οποίος χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα αρνητικά από τον Ατταλειάτη (πρβλ. Kazhdan – Franklin, *ό.π.*, 51). Από άλλες περιπτώσεις φθόνου γίνεται σαφές ότι το «πάθος» αυτό δεν πτοείται σχεδόν από τίποτε (ιδίως όταν στρέφεται εναντίον συναδέλφου) και ο Ατταλειάτης ο ίδιος παρατηρεί ότι ο φθόνος δεν γνωρίζει συμφέρον (βλ. πιο πάνω, σημ. 31) και το τεκμηριώνει επίσης με την ιστορία του Βασιλείου Συγκέλλου. Άλλωστε, και εδώ επιβεβαιώνεται ότι ο φθόνος είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ευνούχων, και δη του Νικηφορίτζη (βλ. Ατταλειάτης, 205,22-206,2).

Παρά την έντονη αυτή κριτική δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ατταλειάτης έτρεφε μία ιδιαίτερη αντιπάθεια εναντίον της σημαντικής κοινωνικής ομάδας των ευνούχων[34]. Στο *Τυπικὸν* για το πτωχοτροφείο/μοναστήρι του ορίζει ότι δεκτοί στο παράρτημα του ιδρύματός του στην Κωνσταντινούπολη ως μοναχοί γίνονται αποκλειστικά ευνούχοι, επειδή αυτοί είναι «ἀπαθεῖς», και το μοναστήρι βρίσκεται μέσα στην Πόλη, και μάλιστα κοντά στην Αγορά, όπου οι «βαρβάτοι» θα διέτρεχαν πολλούς κινδύνους της ψυχής[35]. Βέβαια, το «ἀπαθὴς» εδώ αναφέρεται κατά κύριο λόγο στο σαρκικό πάθος. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην *Ἱστορίαν* του Ατταλειάτη ο έρωτας ως κίνητρο για τις ανθρώπινες πράξεις δεν παίζει απολύτως κανένα ρόλο[36]. Συναντάμε, όμως, τον πόθο, ο οποίος προκαλείται από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη: η γοητεία του, το χάρισμά του, θα λέγαμε σήμερα, σαγήνευε τους ανθρώπους και τους έκανε οπαδούς του[37].

Έχουμε ήδη αναφέρει τη θεήλατη ή «θείαν ὀργὴν» που ταυτίζεται με την «ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν», και η οποία θεωρείται η δίκαιη τιμωρία για τα ανθρώπινα αμαρτήματα (*Ἱστ.*, 185,5· 202,9· 212,7 και 216,17). Εκτός αυτού η οργή στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως συναίσθημα ενός ανθρώπινου πλήθους. Παραστατικότατα ο Ατταλειάτης περιγράφει την οργή των κατοίκων της πρωτεύουσας, *τὸ φλεγμαῖνον τοῦ πάθους* (*Ἱστ.*, 14,1-2), εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη, όταν αυτός το 1042 προσπάθησε να παραγκωνίσει την αυτοκράτειρα Ζωή, εξορίζοντάς την. Η οργή του λαού της Κωνσταντινούπολης εγείρεται, επίσης, εναντίον του Μιχαήλ Ζ΄ και του λογοθέτη του (*Ἱστ.*, 250,8). Με οργή και θυμό αντέδρασαν οι Τούρκοι του Αλπ Αρσλάν στην ύπουλη επίθεση εκ μέρους του Παγκρατίου και πήραν έτσι, «θυμοῦ πνέοντες», την πόλη του Αννίου (*Ἱστ.*, 81,6-9). Όπως προκύπτει από αυτά τα παραδείγματα, η οργή είναι συνήθως δικαιολογημένη και στρέφεται εναντίον άδικου ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Ατταλειάτη, η οργή καίει την ψυχή, φλεγμαίνει και παφλάζει, είναι ακατάσχετη και άκρατη (*Ἱστ.*, 252,3· 14,2· 315,13· 259,3 και 315,4). Γι' αυτόν το λόγο δεν επιτρέπεται η επιβολή της θανατικής ποινής ή άλλης βαριάς σωματικής ποινής, όπως του ακρωτηριασμού, όταν ο

---

34. Παρόλο που ο Ιωάννης Σίδης ήταν ευνούχος, ο Ατταλειάτης τον παρουσιάζει ιδιαίτερα ευνοϊκά. Βλ. Kazhdan – Franklin, *ό.π.*, 49 κε.

35. Ατταλειάτης, *Τυπικὸν* (έκδ. P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 5-143, κείμενο: 17-129), στ. 791-798. Βλ. και την αγγλική μετάφραση και τα σχόλια Thomas – Constantinides Hero (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Α΄, 340-342.

36. Αντίθετα, το σκανδαλοθηρικό έργο του σύγχρονου του Ατταλειάτη, Μιχαήλ Ψελλού βρίθει από περιπτώσεις, στις οποίες το ερωτικό πάθος επηρεάζει αποφασιστικά το ρου των γεγονότων.

37. Ατταλειάτης, 216,13-15: *ἐκ πρώτης ἐντεύξεως ἅπασι σχεδὸν πόθος τοῦ βασιλέως ἐνέσκηψεν, οὐ μόνον Ῥωμαίοις, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς ἐναντίοις καὶ μαχιμωτάτοις ἀνδράσι.* Βλ. επίσης, Ατταλειάτης,

δικαστής/αυτοκράτορας τελεί υπό την επήρεια της οργής. Ο Ατταλειάτης επιδοκιμάζει την πρωτοβουλία του Βοτανειάτη να εκδώσει Νεαρά που επικύρωνε το νόμο του Μεγάλου Θεοδοσίου, ο οποίος θέσπιζε υποχρεωτική διορία ενός μηνός μετά την απαγγελία της θανατικής ποινής. Πρέπει να δοθεί ευκαιρία για μετάνοια του αυτοκράτορα (*Ίστ.*, 316,1-2). Αντίθετα, ψέγει τον Ρωμανό Δ' Διογένη για την εκτέλεση ποινής ακρωτηριασμού για το σχετικά ασήμαντο έγκλημα της κλοπής[38]. Και σε περιπτώσεις ποινών ακρωτηριασμού θα έπρεπε να μεσολαβεί διάστημα τουλάχιστον ενός μηνός για να ξανασκεφθεί κανείς με περισσότερη ψυχραιμία την ποινή. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό της μακροθυμίας του Θεού να αναβάλει το «ἄκρατον τῆς ὀργῆς» και να δώσει έτσι στον άνθρωπο την ευκαιρία να μετανοήσει[39].

Ο θυμός στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως ιδιαίτερα παρορμητικό, παράλογο και ισχυρό συναίσθημα. Οι άνθρωποι, που αισθάνονται θυμό, χάνουν τελείως τα λογικά τους και ζέουν, βράζουν από θυμό[40]. Ο θυμός είναι το χαρακτηριστικό «πάθος» του πολεμιστή στη μάχη. Ο θυμός καίει και καταφλέγει την ψυχή (*Ίστ.*, 252,3· 313,5), κάνει τον άνθρωπο να χάσει τον έλεγχο του εαυτού του: έχει κάτι το βακχικό, το μανιακό, το εκστασιακό και υπό την επήρειά του ο άνθρωπος είναι σαν μεθυσμένος[41]. Εξυπακούεται ότι ο θυμός, παρόλο που εμφανίζεται ενίοτε στην πλευρά της συνήθως δίκαιης οργής, χαρακτηρίζει αρνητικά τους ανθρώπους, π.χ. τον Μιχαήλ Ζ' που παρασύρεται από το θυμό και κηρύσσει τον πόλεμο στον μισθοφόρο Ρουσέλιο (*Ίστ.*, 207,14), ή τον Νικηφόρο Βρυέννιο που, σε αντίθεση με κάθε λογική, αφήνει την Αδριανούπολη για να επιτεθεί στην πρωτεύουσα (*Ίστ.*, 286,22).

216,18· 238,2 (*παγκόσμιος ἦν πόθος*)· 255,9· 269,17· 274,20 και 288,17-19 (*ἐπείθοντο γὰρ καὶ ὑπέκυπτον τῷ Βοτανειάτῃ … ὡς ἕλκοντι πάντας πρὸς τὸν πόθον αὐτοῦ*).

38. Ατταλειάτης, 152,19-153,14. Ο Ρωμανός Διογένης είχε απαγορεύσει τη λεηλασία του Μαντζικέρτ. Παραβιάζοντας τη διαταγή αυτή, ένας στρατιώτης έκλεψε ένα γάιδαρο και ο αυτοκράτορας αποφάσισε να τον τιμωρήσει παραδειγματικά κόβοντάς του τη μύτη. Παρόλο που ο στρατιώτης επικαλέστηκε την εικόνα της Θεοτόκου Βλαχερνιώτισσας για να ανακαλέσει ο Διογένης τη δυσανάλογα αυστηρή ποινή, ο αυτοκράτορας δεν έδειξε καμία ευλάβεια απέναντι στην εικόνα της Θεοτόκου και η ποινή εκτελέστηκε. Από τότε ο Ατταλειάτης ήξερε ότι βάδιζαν προς την καταστροφή και ότι θα επέρχετο «ἡ ἐκ Θεοῦ νέμεσις».

39. Ατταλειάτης, *Τυπικόν*, 105 κε.

40. Ατταλειάτης, 21,9· 34,21· 147,2· 294,22· 295,16. Στο Λεξικό της Σούδας (II, 358: ἐπιθυμία) ο θυμός ορίζεται ως αρχικό στάδιο της οργής.

41. Ο βακχικός και μανιακός θυμός ωθεί τους ανθρώπους στην παραφροσύνη του εμφυλίου πολέμου (Ατταλειάτης, 55,19· 252,3 και 259,11).

Η θεία πρόνοια και οι υπόλοιπες υπερφυσικές κινητήριες δυνάμεις του ιστορικού γίγνεσθαι χαράσσουν τις γενικές γραμμές και περιορίζουν ώς ένα βαθμό την ελευθερία των ανθρώπων. Μέσα σ' αυτά τα στενά όρια οι άνθρωποι αναπτύσσουν δραστηριότητες βάσει συνειδητών αποφάσεων και συναισθημάτων. Η τελευταία κατηγορία κινητήριων δυνάμεων, τα ανθρώπινα «πάθη», λίγο μόνον έχουν απασχολήσει την έρευνα. Αυτό, που μόλις παρουσίασα ως work in progress, δεν μπορεί παρά να είναι ένα κίνητρο για περαιτέρω ενασχόληση με τα «πάθη» των Βυζαντινών. Τα συναισθήματα, όπως παρουσιάζονται στα αφηγηματικά, ιδίως, τα ιστοριογραφικά κείμενα, θα πρέπει να εξεταστούν συγκριτικά σε κάθε συγγραφέα[42]. Επίσης, θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του τη σχέση τους με το σύστημα των αμαρτιών[43]. Πιστεύω ότι η ανάλυση των «παθών» ως παράγοντα της ιστορίας θα συμβάλει όχι μόνο σε μία καλύτερη κατανόηση του βυζαντινού ψυχισμού και της βυζαντινής νοοτροπίας, αλλά και της ιστορίας των γεγονότων.

42. Αναφέραμε πιο πάνω (βλ. σημ. 36) τον αποφασιστικό ρόλο του έρωτα στην *Χρονογραφίαν* του Ψελλού· αντίθετα, το πάθος αυτό απουσιάζει από την *Ἱστορίαν* του Ατταλειάτη. Εκτός αυτού, αξιοσημείωτο είναι ότι στη Χρονογραφία δεν βρίσκουμε την έννοια της οργής του Θεού.

43. Η υποχώρηση απέναντι στα «πάθη» της ψυχής επιφέρει την αμαρτία. Ανάμεσα στα «πάθη», που αναφέραμε, ιδιαίτερα η οργή, η λύπη και ο φθόνος θεωρούνται βαριά αμαρτήματα (βλ. π.χ. W. M. Brashear, *Wednesday's Child is Full of Woe, or: The Seven Deadly Sins and Some More Too! (Another Apotelesmatikon: P. Med. inv.* 71.58), Βιέννη 1998, 60-68. Είναι, επομένως, λογικό ο άνθρωπος, που υποκύπτει στα «πάθη» αυτά, να οδηγείται στην καταστροφή. Παρατηρούμε στον Ατταλειάτη ότι το γενικό σύστημα των ηθικών αξιών δεν είναι απόλυτα ενιαίο και συνεπές. Πρβλ.γενικά π.χ. R. Newhauser, *The Early History of Greed. The Sin of Avarice in Early Medieval Thought and Literature,* Cambridge 2000.

ALAN HARVEY

COMPETITION FOR ECONOMIC RESOURCES: THE STATE, LANDOWNERS AND FISCAL PRIVILEGES

Any discussion of the notion of an eleventh-century crisis has to consider the effectiveness with which the state exercised control of its landed resources. Every ruler had to strike a balance between competing interests in making decisions about the allocation of resources. Land was first and foremost the most important source of revenue for the state, but it was also a pool of resources from which the state could grant favours to individuals and institutions whose support the emperor needed. The state's comprehensive system of taxation was designed to give emperors control over revenues from the land. Landownership was linked to taxation. Evidence of payment of the land-tax (δημόσιον) was accepted by courts as proof of ownership. Exemptions from either the land-tax or a range of additional charges could only be granted by the emperor and, whenever a fiscal privilege was granted, imperial officials drew up detailed documents setting out the precise terms of the grant[1]. Emperors had to maintain a balance. They needed to grant favours and alienate resources to the powerful individuals who were essential to the administration of a territorial state as large as Byzantium. Rosemary Morris has pointed out that the issue of a fiscal privilege was a sign of imperial authority, not weakness, because these grants could be made only by the emperor[2]. They were an essential act of political patronage which demonstrated the power of the emperor. On the other

1. F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927; N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996; N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *BCH* 83 (1959), 1-145; P. Lemerle, *The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century: the sources and the problems*, Galway 1979; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia 10], Paris 1992.

2. Rosemary Morris, Monastic exemptions in tenth – and eleventh – century Byzantium, in: W. Davies – P. Fouracre (eds.), *Property and power in the early middle ages*, Cambridge 1995, 215.

hand, emperors had to ensure that the power of privileged individuals and institutions did not become so deeply entrenched that they could undermine the state's authority. Most importantly, they had to ensure that the alienation of resources did not go too far and that the state retained sufficient fiscal rights and land directly under its control to ensure an adequate flow of revenues to the administration in Constantinople.

An assessment of these problems requires an analysis of the fiscal privileges granted by the state to landowners in the eleventh century. The chrysobulls of the middle to late eleventh century are particularly useful for this purpose because they set out in detail a range of obligations which officials were not allowed to extract from the properties of the beneficiaries[3]. Some fundamental questions arise. How much was the state giving away? How effectively was the transfer of revenues from the provinces to the capital maintained? To what extent, if at all, did the concessions weaken imperial authority?

For most of the eleventh century there were clear limits to the privileges which landowners received. In most cases they were allowed the rights to revenues from a specific number of peasants (πάροικοι) installed on their properties. The chrysobulls set out the obligations from which the landowner was exempt, obligations which he could claim from his πάροικοι. Usually these consisted of payments in cash and kind and also labour services[4]. Few landowners received complete immunity from paying the land-tax (δημόσιον). Nea Mone might have been an exception. Constantine Monomachos granted the monastery tax-relief on an estate in Asia Minor and it is possible that it also received a similar concession for its lands on Chios[5]. But even highly privileged monasteries like Lavra and Iviron paid the δημόσιον, albeit at a much more favourable rate than most tax-payers[6].

The most important aspects of the privileges relating to landowners' rights to πάροικοι were the limit on the number to whom the exemption (ἐξκουσσεία) applied and the conditions under which they could be settled on the landowners' properties. It was usually stipulated that the πάροικοι should owe no fiscal

---

3. Oikonomidès, *Fiscalité*, 85-121.

4. *Ibid.*, 85-121; A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 102-109.

5. *JGR* I, 615-18. Oikonomidès, *Fiscalité*, 234-235; Morris, Monastic exemptions, 210-211.

6. *Actes de Lavra* I: *Des origines à 1204*, ed. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos V], Paris 1970, n°s 50, 52, 58; *Actes d'Iviron* I: *Des origines au milieu du XIe siècle*, ed. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, n° 29.

obligation to the state (in effect that landowners should not take peasants from state land or independent peasants paying taxes on land which they owned). These πάροικοι were referred to in the texts as ἀτελεῖς (paying no taxes). In a document listing twenty-four πάροικοι which Nea Mone settled on its property, Kalothekia, a clause stipulated that if any of the peasants were later found owing any payments to the state, their old obligations would be reimposed, irrespective of the monastery's privileges[7]. The limit to the number of peasants to whom the exemptions applied was a fiscal mechanism. The state was restricting the number of peasants over whom it was abandoning fiscal claims. Most importantly, these πάροικοι had not previously paid taxes to the state and the concessions did not cut into the state's resource base as long as its officials were able to enforce the terms of the chrysobulls. Regular assessments by fiscal officials kept a check on peasant numbers and where landowners were found holding more πάροικοι than the number stipulated in the chrysobulls, state taxes could be imposed on the surplus peasants. Concern over the activities of tax-officials is reflected in the regularity with which landowners sought confirmation of their earlier privileges. This suggests that officials were likely to ignore older privileges and reimpose obligations on landowners' properties and πάροικοι. Fiscal control was strong enough for much of the eleventh century to enforce the restrictions contained in the chrysobulls[8].

The intensification of settlement on the estates of landowners' such as Lavra and Iviron was due mainly to an increase in population. In 1047 there were 246 πάροικοι installed on the properties of Iviron, and by 1104 this number had risen to 294. These figures understate the growth in settlement on these estates, because a significant part of the monastery's lands had been confiscated in the first half of the reign of Alexios I[9]. By 1104 there were more peasants settled on less land. The long term trend of increasing peasant numbers is also reflected in the documents of Lavra, but not with the same precision as in the case of Iviron. Its μετόχιον (subordinate monastery), St. Andrew at Peristerai, had received a privilege from Constantine VII entitling it to install 100 πάροικοι on its estates. In 1079 Lavra obtained a chrysobull granting an exemption for another 100 πάροικοι on condition that the number was made up from the

7. MM V, 7. Harvey, *Economic expansion*, 48.

8. *Actes de Lavra* I, n° 6; *Actes d'Iviron* I, n° 2. Harvey, *Economic expansion*, 48-49.

9. *Actes d'Iviron* II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, ed. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Vassiliki Kravari – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990, n° 33.

descendants of πάροικοι already established on its estates. The monastery was securing protection against the interference of tax-officials who might have claimed that higher numbers of peasants on the estates exceeded the terms of its privileges. So the increase in the wealth of these landowners was largely the result of favourable economic and demographic conditions[10].

The exemptions from supplementary charges were of great benefit to landowners. From the 1040s these charges were set out in great detail in the chrysobulls, in contrast to earlier documents where much briefer summaries of exemptions were given[11]. The most likely explanation for this change in the formulae in the chrysobulls is that landowners were demanding greater precision to protect themselves from the efforts of imperial officials to circumvent the terms of earlier privileges. We cannot calculate the importance of these charges compared to the basic land-tax, the δημόσιον, and we do not know what proportion of an estate's produce might have been levied through these charges, but their imposition was often very arbitrary. Officials had been demanding a payment of twenty νομίσματα, sometimes more, from the monastery of Vatopedi for two of its estates[12]. This was higher than the δημόσιον of nineteen νομίσματα imposed on the same properties. When an army or a high ranking civil official was present estates in the region were particularly vulnerable to excessive charges[13]. The gains which landowners obtained from their chrysobulls were significant. Not only did they gain protection from the arbitrary actions of officials, but they were able to exploit important resources on their estates, such as woodlands, without being obliged to provide its products to the state[14]. This was especially important because these products were essential for military

10. *Actes de Lavra* I, nos 33, 38. J. Lefort, Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XIe siècle, in: Vassiliki Kravari - J. Lefort - Cécile Morrisson (eds.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* II: *VIIIe-XVe siècle* [Réalités byzantines 3], Paris 1991, 63-82.

11. The most comprehensive discussion of these charges is given by Oikonomidès, *Fiscalité*. See also Harvey, *Economic expansion*, 102-113, where I argued for an extensive commutation of these supplementary charges into cash payments during the eleventh century. The economic trends of this time would certainly have facilitated a policy of commutation, but I now prefer to emphasise the greater flexibility in decision-making which changing economic conditions afforded emperors and their advisors. See A. Harvey, The middle Byzantine economy: growth or stagnation?, *BMGS* 19 (1995), 256-257.

12. Harvey, *Economic expansion*, 110.

13. Oikonomidès, *Fiscalité*, 91-97; Harvey, *Economic expansion*, 107-108.

14. A. Dunn, The exploitation of woodland and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *BMGS* 16 (1992), 235-298.

campaigns. Inevitably, less privileged landowners and peasant communities remained vulnerable to such official demands.

Favourable economic conditions would have also boosted the productivity of imperial estates, although we do not have any direct evidence of this due to the deficiency of the source material. The greater importance of imperial estates was, however, reflected in administrative developments. The bureau of the οἰκειακῶν which administered state properties became increasingly important in the eleventh century. This development has plausibly been linked with the confiscation of aristocratic properties by Basil II which increased the amount of land under the direct control of the state[15].

The argument that the resources available to the state were not under significant pressure in the middle of the eleventh century must confront some significant objections. There were budgetary deficits when imperial expenditure exceeded incoming revenues[16]. Nevertheless, as long as there was an uninterrupted flow of revenues to the treasury, such situations could be corrected. It was only later when revenues declined sharply that the situation of the state's finances became critical. Another possible objection concerns the cancellation by Isaac Komnenos of grants of fiscal revenues. This can be interpreted as a reaction against an extensive distribution of privileges which reduced the revenues coming into the treasury. The demands placed on imperial resources had increased as Constantine Monomachos had extended the grants of titles and, consequently, increased the payments of ῥόγαι owed by the state. These grants of titles brought a short-term windfall, as their recipients paid for the titles, but in the longer run the annual payments to the title-holders would have risen. Isaac Komnenos reduced these payments in a direct reaction to the actions of Monomachos. Isaac's policy, however, had both a political and a financial dimension. According to contemporaries his actions affected the senatorial aristocracy, the church and monasteries, and part of the army. It is possible that he intended to build up the property of the crown by confiscating the estates of powerful individuals, contravening the terms of the chrysobulls on which their property rights were based. In particular, the sources refer to his seizure of monastic properties, claiming that the monks' needs were assessed and they were left with sufficient means to pursue their vocation while the

15. N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152.

16. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London 1997[2], 57-59.

surplus wealth was assigned to the treasury[17]. Clearly, Isaac's actions were significant and aroused considerable hostility towards him in Constantinople. Matters were, however, very different outside the capital. Quite strikingly, the archival documents do not suggest a concerted campaign against monastic wealth. The only action referred to by these sources is a reduction of a grant of fiscal revenues to Vatopedi from eighty to forty νομίσματα[18]. In contrast, the Amalfitan monastery received a chrysobull from Isaac, but the document has not survived and the terms of this privilege are unknown[19]. It is significant that the landed wealth and the fiscal status of Athonite properties were largely unaffected by Isaac's measures. Isaac also made a small grant to Nea Mone on Chios[20]. Political factors played a crucial role in determining who received or lost their grants and Isaac's financial policy reflected these matters. The main target of his actions were the Constantinopolitan elite. The central issue was the distribution of the state's resources, not the flow of resources to Constantinople.

For most of the eleventh century the scope of the privileges relating to land taxation was restricted. Emperors generally did not make concessions which made inroads into the resources available to them[21]. Against a background of eleventh-century economic expansion the revenues which landowners derived from their properties grew through more intensive cultivation and state revenues would no doubt have benefited from the same process. The pattern changed, however, in the 1070s and 1080s. Then the concessions made to favoured landowners had more serious implications for the imperial finances. The documents show that the state was more readily conceding revenues which it had previously been collecting. Such concessions, of course, were not new. The

---

17. Attaleiates (*Michaelis Attaliotae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 60-62; Zonaras (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], 3 vols., Bonn 1841-1897) III, 667-668; Psellos (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, 2 vols., Paris 1926, 1928) II, 120. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300 – c. 1450*, Cambridge 1985, 575; J. Haldon, The organisation and support of an expeditionary force: manpower and logistics in the middle Byzantine period, in: K. Tsiknakis (ed.), *Byzantium at war (9th-12th c.)*, Athens 1997, 146-147; N. Oikonomides, Title and income at the Byzantine court, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine court culture from 829-1204*, Washington, D.C. 1997, 208.

18. Oikonomidès, *Fiscalité*, 209.

19. *Actes de Lavra* I, n° 43, lines 30-31.

20. *JGR* I, 638.

21. For a different interpretation, arguing that the granting of immunities amounted to a considerable loss of resources to the state during the eleventh century, see J. Haldon, Military administration and bureaucracy: state demands and private interests, *BF* 19 (1993), 59 note 27.

Fiscal Treatise had outlined the processes by which favoured landowners could receive grants of revenues, including the λογίσιμον, the technical procedure by which fiscal revenues were transferred from the state to privileged landowners[22]. It is noteworthy, however, that extensive concessions appear much more regularly in the documents of the 1070s and 1080s. A clear example is the grant to Andronikos Doukas in 1073 of a group of properties in the region of Miletos which had previously been administered by the state. The revenues from these properties amounted to 307 νομίσματα, monies which had previously been collected by the state's officials, but which it was now relinquishing[23]. Although the privileges received by Michael Attaleiates in 1075 and 1079 were not so far reaching – he still had to make a tax payment – he was given an exemption from future increases[24]. The concessions made by Nikephoros III and Alexios I to Gregory Pakourianos were also extensive. He obtained villages and estates around Philippoupolis and Mosynoupolis through imperial chrysobulls. These provided λογίσιμα, transferring their revenues to him. Pakourianos was also exempted from any payment relating to future improvements which increased their value and the revenues which he derived from them[25]. The donations of property by Alexios I to Leo Kephalas included a complete immunity from fiscal obligations in all but one case[26]. The monastery of Christodoulos on Patmos also received a complete fiscal immunity[27]. The greatest concessions were made by Alexios to members of the imperial family[28]. There was a pressing need to make resources available to them after their properties in Asia Minor had been lost. The issue of these privileges was accompanied by crisis measures to raise revenues and the vigorous imposition of higher rates of taxation on the bulk of the population was exacerbated by the practice of tax-farming. Landowners outside the small privileged circle were also subjected to onerous fiscal demands and even the confiscation of estates[29]. So at a time when the resources available

22. Dölger, *Beiträge*, 117-118; Oikonomidès, *Fiscalité*, 179-186.

23. Oikonomidès, *Fiscalité*, 238-239.

24. P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 103-105.

25. P. Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, *REB* 42 (1984), 35-37, 127-131.

26. *Actes de Lavra* I, n°s 44, 45, 48, 49.

27. Oikonomidès, *Fiscalité*, 205-206.

28. *Actes de Lavra* I, n°s 46, 51; Zonaras III, 766-767.

29. A. Harvey, Financial crisis and the rural economy, in: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 167-184; A. Harvey, The land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: the evidence of Theophylakt of Ochrid, *REB* 51 (1993), 139-154. On tax farming, see Oikonomides, Title and income, 209-210.

to the empire were reduced by the loss of revenues from Asia Minor, the state was making more extensive concessions to powerful individuals.

It is possible to make some connections between imperial fiscal policy and the debasement of the coinage in the eleventh century. Cécile Morrisson has made a clear distinction between two phases of the debasement[30]. The first phase, up to the 1060s is linked to economic expansion. An increase in the level of economic activity led to a gradual reduction in the fineness of the gold νόμισμα as the quantity of money in circulation increased. The archival evidence suggests that in this period both the state and landowners were benefiting from this economic upsurge and that imperial finances were not adversely affected by the privileges which the state conceded to landowners. The situation changed significantly in the 1070s. Morrisson's second phase of the debasement was one of crisis, created by an imbalance between revenues and expenditure. The debasement of the 1070s and 1080s was much more drastic than in the earlier phase and the early νομίσματα of Alexios I had minimal gold content[31]. This period also witnessed the complete breakdown of the system of distribution of ῥόγαι. After the abortive reforms of Isaac Komnenos, Constantine Doukas had broadened the social basis of the senate and, consequently, increased the payments of ῥόγαι. First, Nikephoros Botaneiates interrupted these payments and then Alexios Komnenos abolished them. Instead privileged landowners received fiscal concessions which were much more extensive than those generally granted earlier in the eleventh century[32]. Although the beneficiaries of these privileges were small in number, their significance was great owning to great resources which they controlled.

In conclusion, for most of the eleventh century the resources available to the state and to landowners were increasing as a result of economic expansion. The privileges issued by the state did not significantly affect the flow of resources to Constantinople. The situation changed in the 1070s when imperial

---

30. Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 3-48. According to Hendy (*Studies in the Byzantine monetary economy*, 233-236), both phases of the debasement were due to budgetary imbalance and the difference between the two was one of degree, not of nature.

31. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy*, 513.

32. Oikonomides, Title and income, 208-215. The tendency to allocate revenues from land to foreigners serving in the imperial army is apparent earlier in the eleventh century; see P. Magdalino, The Byzantine army and the land: from *stratiotikon ktema* to military *pronoia*, in: K. Tsiknakis (ed.), *Byzantium at war (9th-12th c.)*, Athens 1997, 26-31. Such grants were very different in motivation from the issue of privileges to the indigenous elite.

revenues were seriously reduced by the loss of Asia Minor and increased military instability in the Balkans. This crisis in imperial finances, which lasted from the 1070s to the early 1090s, led to the collapse of the system for distributing ῥόγαι. Emperors had to use other methods to reward their most important supporters. They granted privileges which were generally more extensive than those given in the chrysobulls before the 1070s. The state's rights to revenues were conceded to the beneficiaries of these privileges, further reducing the resources of the state. This was achieved, only because the recipients of the privileges were restricted by Alexios Komnenos to a very limited circle of relatives and supporters and a rigorous fiscal regime was imposed on the general population. The Komnenian political order developed out of the crisis in imperial finances which arose in the 1070s.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ «ΠΕΙΡΑ» ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ

Το ότι η *Πεῖρα* του Ευσταθίου Ρωμαίου είναι μία από τις πλουσιότερες πηγές για τη μελέτη του 11ου αιώνα είναι γενικώς γνωστό. Πέραν από τη χρησιμότητα του κειμένου για την ιστορία του δικαίου, οι ιστορικοί έχουν αντλήσει από την *Πεῖρα* πληροφορίες για την ιστορία των θεσμών, της αριστοκρατίας και της κοινωνικής ιστορίας γενικότερα. Λιγότερο συστηματικά έχει μελετηθεί το κείμενο αυτό ως πηγή για την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Κι όμως, όπως έχει δείξει ο Νίκος Οικονομίδης, ο Ευστάθιος Ρωμαίος και ο συντάκτης της *Πείρας* ακολουθούσαν μία νομολογική τακτική, στην πρώτη περίπτωση, και μία αντίληψη περί νόμου στη δεύτερη, που ελάμβανε υπ' όψη της την πραγματικότητα του 11ου αιώνα, δηλαδή την αντικατόπτριζε, ενώ συγχρόνως αποσκοπούσε στο να την επηρεάσει, αποδίδοντας κανονιστική ισχύ στις δικαστικές αποφάσεις του Ευσταθίου[1]. Θα περίμενε, λοιπόν, κανείς ότι η *Πεῖρα* περιέχει πληροφορίες για οικονομικά θέματα της εποχής, αλλά και επιτρέπει την ανίχνευση καινοτομιών που να μπορούν να αποδοθούν στις ανάγκες των ημερών.

Πράγματι, μπορεί κανείς να επιχειρήσει τέτοιες μελέτες ώς ένα βαθμό, και ορισμένες έχουν ήδη πραγματοποιηθεί. Ο Οικονομίδης συνήγαγε, από τον Τίτλο 20 που αναφέρεται στις φορολογικές υποχρεώσεις ορισμένων παροίκων, σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τη φορολογία και τις φορολογικές ελαφρύνσεις των παροίκων που εργάζονταν στα κτήματα εξκουσάτων[2]. Είναι μία από τις πρώτες μελέτες που οδήγησαν στη σημαντική θεωρία, την οποίαν αργότερα ανέπτυξε ο ίδιος συγγραφέας στο βιβλίο του *Fiscalité et exemption fiscale*, και η οποία πρεσβεύει ότι τα πλεονεκτήματα που αποκτούσαν οι γαιοκτήμονες με τα δημοσιονο-

---

1. N. Oikonomides, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 (1986), 169-192. Πρβλ. του ίδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996.

2. Ν. Οἰκονομίδης, Ἡ «Πεῖρα» περὶ παροίκων, *Ἀφιέρωμα στὸν Νῖκο Σβορῶνο*, Α', Ρέθυμνο 1986, 232-241.

μικά προνόμια επεκτείνονταν, ώς ένα βαθμό, και στους παροίκους τους. Ο Σπύρος Βρυώνης, πάλι, μελέτησε στο κείμενο αυτό την εφαρμογή της νομοθεσίας των Μακεδόνων υπέρ των αδυνάτων, και γενικότερα τη συμπεριφορά των δυνατών στον 11ο αιώνα. Βρήκε ότι αριστοκρατικές και ισχυρές οικογένειες, κατά κύριο λόγο εκείνη των Σκληρών, που εμφανίζεται αρκετές φορές στην *Πεῖρα*, συμπεριφέρονταν με επιθετικότητα προς τους χωρικούς αλλά και προς άλλους, εκμεταλλευόμενες την οικονομική και κοινωνική θέση τους[3].

Μία από τις περιπτώσεις, όπου εμπλέκονται οι Σκληροί, αξίζει να σημειωθεί εκ νέου, επειδή αναφέρεται στη χρήση βίας. Η βία, η οποία δεν είναι μόνο σωματική αλλά και ηθική, είναι δυνατόν να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις οικονομικές διεργασίες, είτε ως μέσον πίεσης, είτε, από την άλλη, ως αιτία για την ακύρωση της συναλλαγής όταν καταγγελθεί και αποδειχθεί. Η προκειμένη περίπτωση αφορά τον πρωτοσπαθάριο Ρωμανό Σκληρό, ο οποίος κατηγορήθηκε από ορισμένους «χωρίτας» ότι με βία (σωματική;) τους απέσπασε περιουσιακά στοιχεία. Στη συνέχεια, έγινε ένας συμβιβασμός, με τον οποίον ο Σκληρός υποσχέθηκε να δώσει χρήματα, και κράτησε την περιουσία. Οι «χωρῖται», όμως, προσπάθησαν να ανατρέψουν τη συμφωνία, με την κατηγορία ότι ο δικαστής (ο «κριτής») χρησιμοποίησε βία για να τους την αποσπάσει. Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο κριτής κατηγορείται για συνέργεια με τον Σκληρό. Το δεύτερο, είναι η απόφαση του Ευσταθίου, η οποία ζητάει να αποδειχθεί αν η συμφωνία έγινε υπό το κράτος βίας ή όχι. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Σκληρός πρέπει να δώσει τα χρήματα που υποσχέθηκε, με τόκο 8,33% το χρόνο (6 νομίσματα στη λίτρα) από τον καιρό της συμφωνίας (*ἀπαιτηθῇ ὁ Σκληρὸς τὸ χρυσίον μετὰ τόκου ἐφ' ἑκάστῃ λίτρᾳ νομίσματα ς' ἀπὸ καιροῦ τῆς ἀσφαλείας*)[4]. Εάν, πάλι, αποδειχθεί η βία, τότε η μεν πράξη αναιρείται, οι «χωρῖται», όμως, πρέπει να καταδείξουν την αφαιρεθείσα περιουσία ή, αλλιώς να πιστοποιήσουν με όρκο το ύψος της, το οποίο, όμως, δεν μπορεί να είναι δυσανάλογο με την οικονομική κατάστασή τους[5].

Αναφέρω την περίπτωση αυτή, αφ' ενός γιατί έχει ενδιαφέρον ως ένδειξη της χρήσης βίας από αξιωματούχους σε πράξεις αγοροπωλησίας. Αφ' ετέρου, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ευστάθιος Ρωμαίος ακολουθεί το νόμο κατά γράμμα και όσον αφορά τον Σκληρό, ο οποίος καλείται να πληρώσει όχι μόνον το ποσόν που είχε

---

3. Sp. Vryonis, Jr., The Peira as a Source for the History of Byzantine Aristocratic Society in the First Half of the Eleventh Century, στο: D. K. Kouymjian (εκδ.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Βηρυττός 1974, 279-284.

4. Βλ. *Πεῖρα* 42.18 πιθανώς κατ' αναλογίαν προς τα *Βασιλικά* 19.8.60. Πρβλ. Ἀρμενόπουλος, *Ἑξάβιβλος*, 3.3.49 και 3.3.60.

5. *Βασιλικά* 50.3.57. Βλ. και *Πεῖρα* 42.17.

συμφωνηθεί, αλλά και τους τόκους[6]. Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο δικαστής ζητάει από τους χωρικούς να εμπλακούν σε δύσκολες νομικές διαδικασίες, σε δύο στάδια, για να αποδείξουν την αλήθεια των λόγων και το δίκιο τους. Οπωσδήποτε όμως, δεν μεροληπτεί υπέρ του Σκληρού.

Ως προς τη χρήση βίας, σημειώνω μία ενδιαφέρουσα σκέψη του Ευσταθίου. Στο κεφάλαιο 42 («Περὶ τῶν ἀπὸ φόβου καὶ βίας ἁμαρτημάτων καὶ πάσης βίας καὶ ποιναλίων ἀγωγῶν καὶ ἀναρχιῶν»), ο μάγιστρος αποφασίζει σχετικά με αγωγή που είχαν καταθέσει τα παιδιά κάποιου, του οποίου η ακίνητη περιουσία είχε πωληθεί από το δημόσιο, 11 χρόνια νωρίτερα. Τα παιδιά, προφανώς κληρονόμοι, διατείνονται ότι *ἐβιάσθησαν παρὰ τῶν σεκρετικῶν, καὶ τὸ πολλοῦ τιμώμενον ὀλίγου διεπράθη*. Ο μάγιστρος αποκλείει κατ' αρχήν την αγωγή που βασίζεται στην επίκληση της χρήσης βίας, λόγω της παρόδου υπερβολικά μακρού χρόνου. Δεν εξετάζει καθόλου αν η πώληση έγινε σε τίμημα μικρότερο της δικαίας αποτιμήσεως. Λέει, όμως, ότι εν πάση περιπτώσει, δεν μπορεί κανείς να επικαλεστεί τη χρήση βίας για να πετύχει την καταδίκη του τρόπου είσπραξης του χρέους, επειδή χωρίς παρενοχλήσεις και βία οι δανειστές δεν θα πλήρωναν ποτέ τα χρέη τους. Αποδέχεται, δηλαδή, τη χρήση βίας εναντίον των οφειλετών, θέση που αξίζει να εξετασθεί στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεώρησης του θέματος της βίας στις οικονομικές πράξεις[7].

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις συναλλαγές, τις εμπορικές συναλλαγές στο μέτρο του δυνατού, και στα δάνεια, όπως αυτά εμφανίζονται στην *Πεῖρα*. Εμπεριέχεται εδώ και το ζήτημα του έντοκου δανεισμού, το οποίο, παρά τις μελέτες που έχουν γίνει κατά καιρούς, εξακολουθεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Το κεφάλαιο 38 της *Πείρας* έχει ως τίτλο «Περὶ πράσεως καὶ ἀγορασιῶν». Ως επί το πλείστον, οι υποθέσεις που εκτίθενται σ' αυτό το κεφάλαιο αφορούν αγοροπωλησίες ακινήτων, ενώ συχνά γίνεται αναφορά και στην εκποίηση προικώων, όπως π.χ. στο χωρίο 38.6, όπου μία γυναίκα που γίνεται αυτεξούσια ενώ είναι παντρεμένη, πωλεί προικώα. Ο Ευστάθιος αποφαίνεται ότι η πώληση ισχύει ως προς το μέρος της προίκας επί του οποίου είχαν δικαιώματα η σύζυγος και τα παιδιά. Η πώληση, όμως, δεν είναι ισχυρή ως προς το μέρος των ακινήτων το οποίο αναλογικά θα εχρησιμοποιείτο ώστε να διατρέφεται ο σύζυγος. Σ' αυτήν την περίπτωση, ο αγοραστής οφείλει να καταβάλει, από τα εισοδήματα των ακινήτων, αυτό που αναλογεί στον σύζυγο, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Πάλι σε σχέση με την προίκα, η πώλησή της από τον σύζυγο και η μετά το θάνατό του επικύρω-

6. Τον τόκο πληρώνει ο Σκληρός, και όχι οι χωρικοί, όπως νόμιζε ο Vryonis: ό. π., 280.

7. *Πεῖρα* 42.21.

ση της πωλήσεως από την γυναίκα καθιστά την πώληση ασφαλή έναντι των παιδιών του ζεύγους, τα οποία δεν έχουν το δικαίωμα να την αμφισβητήσουν[8]. Εδώ, η πώληση προικώων, στο βαθμό που συμφωνεί η σύζυγος, θεωρείται νόμιμη. Αντίθετα, η εκποίηση προικώων ακινήτων χωρίς εγγυητή θεωρείται επισφαλής από τον Ευστάθιο Ρωμαίο, επειδή η ρευστοποίηση βλάπτει την γυναίκα, δεδομένου ότι τα ρευστά δαπανώνται εύκολα. Σε μία τέτοια περίπτωση, η γυναίκα δικαιούται να πάρει πίσω τα ακίνητα ή το αντίτιμό τους από τον αγοραστή[9]. Χωρίς να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες επ' αυτού, τονίζω ότι η εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι ότι τα δικαιώματα της γυναίκας πάνω στην προίκα επιβεβαιώνονται[10]. Αν λάβουμε υπ' όψη τον οιονεί κανονιστικό χαρακτήρα του κειμένου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εκποίηση προικώων ακινήτων ήταν αρκετά συνήθης στον 11ο αιώνα ώστε να επισύρει την προσοχή του συντάκτη της *Πείρας*.

Όσον αφορά τις εμπορικές αγοραπωλησίες, μία μόνο ρητή μνεία υπάρχει, αν δεν συμπεριλάβουμε τις αγοραπωλησίες δούλων[11]. Πρόκειται για την πώληση μεταξωτού υφάσματος («βλαττίου»), όπου ο αγοραστής δεν κατέβαλε το τίμημα, αλλά πήρε το μεταξωτό με την υπόσχεση να το πληρώσει αργότερα[12]. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο πωλητής έφερε το θέμα στο δικαστήριο μετά από δέκα ολόκληρα χρόνια – και, ειρήσθω εν παρόδω, δικαιώθηκε. Οι πληροφορίες που παρέχει το κείμενο είναι, δυστυχώς, ισχνές και δεν μπορούμε να ξέρουμε ποιές ήταν οι λεπτομέρειες αυτής της δοσοληψίας. Μπορεί να πρόκειται για μία απλή πώληση από παραγωγό ή έμπορο σε καταναλωτή, ή ίσως να έγινε κάποιου είδους διευκόλυνση σε έμπορο, ο οποίος θα κατέβαλε το τίμημα, όταν με τη σειρά του πωλούσε το αντικείμενο.

Δύο από τα πλέον ενδιαφέροντα χωρία του κεφαλαίου αυτού αφορούν τη δικαία τιμή και τη νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης[13]. Η πρώτη υπόθεση αφορά την αγοραπωλησία κτήματος που ανήκε στη μονή Δαβίδ[14]. Ο αγοραστής, που αναφέρεται ως πρωτοβεστιάριος, αγόρασε αυτό το κτήμα προς 5 λίτρες χρυσού. Αργότερα, η αξία του εκτιμήθηκε σε 13 λίτρες, δηλαδή σε υπερδιπλάσιο της καταβληθείσης τιμής. Υποθέτει κανείς ότι η εκτίμηση έγινε μετά από αίτηση της μονής,

---

8. *Πεῖρα* 38.9.

9. *Πεῖρα* 38.7. Το ίδιο στο 25.27 «Περὶ γυναικῶν εἰδικῶς».

10. Πρβλ. *Πεῖρα* 38.15 (περὶ τοῦ ὑποβόλου).

11. Για τις οποίες βλ. π.χ., *Πεῖρα* 38.3, 38.40.

12. *Πεῖρα* 38.2.

13. Για το θέμα γενικά βλ. Ἀγγελικὴ Λαΐου, Κοινωνικὴ δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐημερεῖν στὸ Βυζάντιο, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 74 (1999), 113 κε.

14. *Πεῖρα* 38.12.

η οποία έφερε την υπόθεση στο δικαστήριο, ζητώντας είτε την καταβολή του υπολοίπου, είτε την επιστροφή του κτήματος. Η μονή ζήτησε επίσης τόκους για το μη καταβληθέν ποσόν, και τα εισοδήματα μέρους του κτήματος (αυτού που δεν εκαλύπτετο από το τίμημα) κατά το μεσολαβήσαν διάστημα. Φαίνεται ότι όσον αφορά την τύχη του κτήματος και του τιμήματός του δεν υπήρξαν διχογνωμίες. Ο συντάκτης της *Πείρας* αναφέρει εν προκειμένω τη νομοθεσία που ακολουθήθηκε, και η οποία λέει ότι σε περίπτωση που κάποιος πουλήσει κάτι σε «ελάχιστο τίμημα», δηλαδή *τὸ μὴ εἰς ἡμισείαν διατίμησιν ἀναφερόμενον*, μπορεί να πάρει πίσω το κτήμα του, δίνοντας στον αγοραστή τα λεφτά που είχε πληρώσει· ή ο αγοραστής, αν προτιμάει, δίνει το υπόλοιπο της τιμής και κρατάει το κτήμα[15]. Διχογνωμία, όμως, υπήρξε ως προς τους τόκους και τα εισοδήματα, όπου προφανώς ο Ευστάθιος, μάγιστρος τότε, συμφωνούσε, τουλάχιστον εν μέρει, με τη μονή, ενώ οι «κριταὶ» αντέτειναν ότι ο νόμος δεν προέβλεπε τέτοιες ρυθμίσεις, πράγμα που είναι ακριβές. Ο Ευστάθιος χειρίστηκε το θέμα κατ' αναλογίαν. Το υπόλοιπο του εδαφίου είναι, δυστυχώς, ατελές και μέρος μόνον της τελικής απόφασης μπορούμε να αποκαταστήσουμε με βάση τα συμφραζόμενα. Φαίνεται ότι ο μάγιστρος αποφάνθηκε ότι ο αγοραστής μπορούσε να κάνει την εξής επιλογή. Είτε να δώσει το πλήρες τίμημα και τους τόκους του μη καταβληθέντος τιμήματος, αλλά όχι τα εισοδήματα που αναλογούσαν, και να κρατήσει το κτήμα, είτε να επιστρέψει το κτήμα στη μονή και να πάρει πίσω τις 5 λίτρες του, από τις οποίες όμως θα αφαιρούντο τα εισοδήματα που είχε καρπωθεί εν τω μεταξύ από το μέρος του κτήματος που αναλογούσε στις 8 λίτρες[16].

Συγκρατούμε από την ενδιαφέρουσα αυτήν υπόθεση τα εξής: πρώτον, την πολύ καθαρή οικονομική σκέψη του πωλητή, ο οποίος καταλάβαινε το συμφέρον του μέχρι κεραίας. Δεύτερον, ότι και ο Ευστάθιος Ρωμαίος σκέφτηκε και αποφάσισε με γνώμονα οικονομικό, διαφοροποιώντας, μάλιστα, τη σκέψη του ανάλογα με το αν το ζήτημα τελικά θα λυνόταν με την καταβολή ρευστού ή με την επιστροφή του παραγωγικού αγαθού, δηλαδή της γης. Στη δεύτερη περίπτωση, ο πωλητής δικαιούται να εισπράξει το εισόδημα που είχε παράγει το αγαθό. Στην πρώτη περίπτωση, δικαιούται να εισπράξει το εισόδημα εκ του χρήματος, δηλαδή το κέρδος που παράγει το χρήμα. Υπό μίαν έννοια, το μη καταβληθέν τίμημα θεωρείται ως δάνειο, για το οποίο εισπράττονται τόκοι, όπως άλλωστε προβλέπει ήδη η νομοθεσία[17]. Πρόκειται για μία εκλεπτυσμένη αντιμετώπιση του χρήματος ως

15. Βλ. *Βασιλικά* 19.10.72 (= C.IV.44.2).

16. Η *Πεῖρα* λέει ότι η μονή θα κατακρατούσε από την τιμή και τις τυχόν καινοτομίες, δηλαδή τις ζημιές (βλ. κεφ. 18 «Περὶ καινοτομίας»).

17. Πρβλ. *Βασιλικά* 19.8.60 και 19.6.14.

κεφαλαίου, για την οποία, μάλιστα, ο Ευστάθιος χρειάστηκε να υπερβεί τις διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου. Παρατηρούμε, τέλος, ότι ο μάγιστρος εφαρμόζει εδώ τη νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης.

Η δεύτερη υπόθεση παρουσιάζει και αυτή ενδιαφέρον, κυρίως λόγω της επιχειρηματολογίας όχι του ίδιου του Ευσταθίου, αλλά του μυστικού, με τον οποίον διαφώνησε ο Ευστάθιος. Το θέμα έχει ως εξής: δεδομένου ότι, σύμφωνα με το νόμο, μπορεί ο αγοραστής που αγόρασε κάτι σε λιγότερο από το μισό του δικαίου τιμήματος να καταβάλει το υπόλοιπο και να ισχύσει η πράξη, το ερώτημα που τέθηκε είναι αν το υπόλοιπο σημαίνει αυτό που χρειάζεται για να φθάσουμε στο μισό της δικαίας αξίας ή αν απαιτείται η καταβολή της συνολικής αξίας. Ο Ευστάθιος ακολούθησε τη δεύτερη λογική και η γνώμη του επικράτησε, σύμφωνα με τον συντάκτη της *Πείρας*. Ο μυστικός, όμως, με διαφορετική αντιμετώπιση του θέματος, ανέπτυξε το επιχείρημα ότι αρκούσε η καταβολή του ποσού που έλειπε ώς το μισό της αξίας. Έχω και στο παρελθόν εκφράσει την άποψη ότι βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε μία θέση, η οποία δίνει βάρος στην ελεύθερη βούληση στις συναλλαγές και τα σύμφωνα. Δίνει, ακόμη, έμφαση στο γεγονός ότι η δικαία τιμή είναι ένα φάσμα τιμών, και όχι ένα συγκεκριμένο σημείο, όπως, αντίθετα, πίστευε ο Ευστάθιος Ρωμαίος, ο οποίος απεφάνθη ότι κατά το νόμο, *δίκαιόν ἐστι τίμημα, ὅπερ ἀξιοῦται ὁλοκλήρως τὸ πιπρασκόμενον*[18].

Ας έλθουμε τώρα στα δάνεια και τον έντοκο δανεισμό. Οι πληροφορίες τις οποίες παρέχει η *Πεῖρα* σχετικά με δάνεια, αναδεικνύουν ορισμένες κατηγορίες δανειστών και έναν αριθμό χρήσεων. Φυσικά, τα στοιχεία είναι αποσπασματικά και κάθε άλλο παρά πλήρη εικόνα της κατάστασης μπορούμε να αποκομίσουμε από αυτά. Βρίσκουμε, λοιπόν, δάνεια για αγορά γης, όπως στην περίπτωση των κληρικών του αγίου Πολυεύκτου, που δανείστηκαν για να αγοράσουν κτήματα, στα οποία είχαν δικαιώματα σύμφωνα με το νόμο «περὶ προτιμήσεως»[19]. Βρίσκουμε αναφορά στο τί πρέπει να γίνει αν κάποιος δανείζεται χρήματα για να αγοράσει ακίνητα και αργότερα λυθεί ο γάμος του, και η γυναίκα ζητάει πίσω την προίκα της[20]. Οι περιπτώσεις που αναφέρονται στην προίκα μας υπενθυμίζουν ότι υπήρχε πάντα ο κίνδυνος (για τον δανειστή) να χάσει τα χρήματά του, επειδή επικρατέστερο ήταν το δικαίωμα της γυναίκας στην προίκα της. Δείχνουν, δε, ότι οι δανειστές δυσκολεύονταν να δανείσουν χρήματα γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αλλά και ότι υπήρχε τρόπος να παρακαμφθεί το εμπόδιο της προίκας, ως εξής: όταν ο σύζυγος δανειζόταν χρήματα για να αγοράσει ακίνητα, η αγοραπωλησία γινόταν

18. *Πεῖρα* 38.5. Πρβλ. Λαΐου, Κοινωνική δικαιοσύνη, 116.

19. *Πεῖρα* 38.13.

20. *Πεῖρα* 26.3 και 4 = *Πεῖρα* 25.5 = Ἀρμενόπουλος, *Ἑξάβιβλος*, 4.8.24.

στο πρόσωπο του συζύγου, αλλά έδινε τα χρήματα ο δανειστής, κι έτσι το ακίνητο ήταν ως εάν είχε πωληθεί στον δανειστή. Αυτές οι διατάξεις συμπεριελήφθησαν και στην *Ἑξάβιβλο*.

Βρίσκουμε διάταξη που διευθετεί ορισμένα ζητήματα εμπορικών δανείων, εν προκειμένω, τη δανειοδότηση εμπόρου για να «πραγματευθεί» σε πανηγύρι. Ο εν λόγω δανειστής έχει δικαιώματα επί του εμπορεύματος τα οποία υπερτερούν των δικαιωμάτων προηγουμένων δανειστών[21]. Άλλο χωρίο της *Πείρας* μας πληροφορεί για την ύπαρξη ομάδων εμπόρων, οι οποίοι ανέπτυσσαν δραστηριότητες στα πανηγύρια[22].

Δανειστές και δανειζόμενοι ήταν και πλούσιοι και λιγότερο πλούσιοι, και άνδρες και γυναίκες[23]. Μία σειρά από γνώμες ή αποφάσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου έχουν να κάνουν με την εξόφληση χρεών. Σε μία περίπτωση, ο Ευστάθιος Ρωμαίος, πατρίκιος τότε (δηλαδή μεταξύ του 1025 και του 1030), ασχολείται με τις προθεσμίες μέσα στις οποίες πρέπει να αποπληρωθεί ένα χρέος (το οποίο, προφανώς, ήταν ληξιπρόθεσμο). Κάνει μία ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση στη διευθέτηση, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του οφειλέτη. Όταν κάποιος έχει σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, *ὅτε ἐστὶν εὔπορος τοῖς κτήμασι καὶ πράγμασιν*, έχει τέσσερις μήνες για να εξοφλήσει το χρέος του. Η σχετικά μακρά αυτή χρονική περίοδος του δίδεται για να μην αναγκαστεί να ενεχυριάσει τα υπάρχοντά του, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο τα χρέη του, είτε να τα ξεπουλήσει σε ευτελή τιμή. Αντίθετα, όταν ο οφειλέτης είναι άπορος, μία τέτοια προθεσμία όχι μόνο δεν βοηθάει κανένα, αλλά μάλλον βλάπτει τον δανειοδότη, γιατί ο φτωχός στο μεταξύ θα καταναλώσει και αυτά που έχει. Επομένως, η προθεσμία πρέπει να είναι μικρή και να επέλθει ένας συμβιβασμός, ούτως ώστε να μην γίνονται διενέξεις και μακρόσυρτες δίκες που ουσιαστικά δεν μπορεί να έχουν ωφέλιμο αποτέλεσμα λόγω της απορίας του οφειλέτη[24]. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα σοφή διευθέτηση, που προσπαθεί να βρει το άριστον στην κάθε περίπτωση, δηλαδή αυτό που ωφελεί τόσο τον οφειλέτη όσο και τον δανειζόμενο, καθώς και την οικονομία, έστω και αν οι

21. *Πεῖρα* 26.1. Πρβλ. Angeliki Laiou, Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt, στο: G. Prinzing - D. Simon (εκδ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, Μόναχο 1990, 53-70, 189-194 [= Angeliki Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints 1992, XI].

22. *Πεῖρα* 57.1. Βλ. Laiou, Händler und Kaufleute.

23. Βλ. *Πεῖρα* 26.7.

24. *Πεῖρα* 58.1. Πρβλ. Ἀρμενόπουλος, *Ἑξάβιβλος*, 3.5.88. Η *Πεῖρα* λέει «οὐδεμία γενήσεται οὔτε τῷ ὀφειλέτῃ οὔτε τῷ χρεώστῃ ὠφέλεια», ενώ το σωστό είναι «οὔτε τῷ χρήστῃ, οὔτε τῷ ὀφειλέτῃ», όπως στην *Ἑξάβιβλο*. Για το θέμα βλ. Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, I. *Ἐνοχικὸ δίκαιο - Ἐμπράγματο δίκαιο*, Ἀθήνα 1992, 26.

συμβατικές υποχρεώσεις δεν τηρούνται επακριβώς. Η προθεσμία των τεσσάρων μηνών προβλέπεται από τα *Βασιλικά*, αλλά η διευθέτηση που αφορά τους απόρους οφείλεται στον Ευστάθιο. Η *Ἐξάβιβλος* επαναλαμβάνει τη διευθέτηση αυτή σε δύο κεφάλαια, στο 1.4.69 («Περὶ δικαστικῆς ψήφου καὶ ἀποφάσεως») και στο 3.5.88 («Περὶ δανείου καὶ ἐνεχύρου»)[25].

Παρόμοιες διατάξεις, που λαμβάνουν υπ' όψη όχι μόνον και όχι απλώς τους νόμους, αλλά και τις πραγματικές συνθήκες, μπορούμε να βρούμε και σε άλλα κεφάλαια της *Πείρας*. Οι συνθήκες τις οποίες περιγράφουν διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συντάκτης της *Πείρας* προσπαθούσε να δώσει υποδείξεις για μία σειρά από καταστάσεις που συνέθεταν μία πολύπλοκη πραγματικότητα. Για παράδειγμα, τί γίνεται στην περίπτωση που κάποιος δανείζεται χρήματα με τόκο, δίνει ενέχυρα και στη συνέχεια επιθυμεί να εξοφλήσει το δάνειο, αλλά για κάποιο λόγο ο δανειστής δεν είναι σε θέση να επιστρέψει τα ενέχυρα και ζητάει προθεσμία; Τρέχει ο τόκος ή όχι; «Όχι», λέει ο Ευστάθιος πατρίκιος, ο τόκος σταματάει από την ημέρα που ο οφειλέτης κατέθεσε την αγωγή περί των ενεχύρων – επειδή δεν είχε πλέον ανάγκη του δανείου και ο δανειστής μπορούσε να πάρει πίσω τα χρήματά του. Όταν, όμως, ο δανειστής είναι φτωχός ή γυναίκα, τότε ο τόκος εξακολουθεί να τρέχει, εκτός αν το επιτόκιο είναι παράνομα υψηλό. Πρόκειται για μία διάταξη απολύτως ευεργετική προς μερίδες του πληθυσμού οι οποίες θεωρούνται αδύναμες. Ο συντάκτης της *Πείρας* δεν παραθέτει το σκεπτικό της ρύθμισης που κάνει, λέγοντας μόνον ότι αυτό πρέπει να γίνει *συμπαθεῖ λόγῳ*[26]. Τέτοια συμπαθής ή φιλάνθρωπη ρύθμιση γίνεται από τον μάγιστρο και σε μία άλλη περίπτωση[27]. Κάποιος είχε δανείσει χρήματα σε έντοκο δάνειο, και με υποθήκη. Στη διαθήκη του έγραψε ότι, αν ο οφειλέτης («χρεώστης») πλήρωνε χωρίς να φέρει δυσκολίες, θα του συγχωρούσε τους τόκους. Προφανώς, ο οφειλέτης δεν ήταν καλοπληρωτής, όπως φαίνεται και από τη συνέχεια, γιατί τελικά δεν ξεπλήρωσε το χρέος του. Ο μάγιστρος προσπάθησε να λύσει το θέμα με φιλάνθρωπο τρόπο, λέγοντας στον οφειλέτη ότι ακόμη θα μπορούσε να ευεργετηθεί από τη ρήτρα αυτή της διαθήκης. Αλλιώς, η υποθηκευμένη περιουσία του θα λογιζόταν αντί κεφαλαίου, ενώ ο κληρονόμος του δανειστή θα μπο-

---

25. Πρβλ. άλλη ευεργετική κρίση του Ευσταθίου (*Πεῖρα* 58.2), για τον Μελεία, ο οποίος χρωστούσε χρήματα, του αφαιρέθηκαν κτήματα, και μετά βρέθηκε ότι τα κτήματα είχαν υποεκτιμηθεί. Ο μάγιστρος του δίνει διορία 6 μηνών να εξοφλήσει το χρέος και να πάρει πίσω τα κτήματά του. Μετά τη λήξη της προθεσμίας, αν το χρέος δεν έχει αποπληρωθεί, ο δανειοδότης δικαιούται να κρατήσει τα κτήματα.

26. *Πεῖρα* 19.1.

27. *Πεῖρα* 26.23.

ρούσε να κάνει αγωγή για τους τόκους. Το υπόλοιπο του χωρίου παρουσιάζει προβλήματα αλλά, εν κατακλείδι, ο δανειστής κρατάει την υποθήκη και έχει δικαίωμα να ζητήσει τόκους *ἀπὸ τρίτης ἑκατοστῆς κατ' ἔτος*, όντας πρωτοσπαθάριος. Η προσπάθεια του Ευσταθίου Ρωμαίου να λύσει το θέμα εξωδικαστικά, με το συμβιβασμό που ήδη είχε προτείνει ο διαθέτης, δεν ευοδώθηκε. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τη σημασία της πράξεώς του.

Γενικό χαρακτηριστικό των ρυθμίσεων που προτείνει ο Ευστάθιος Ρωμαίος ως προς τα χρέη και τα δάνεια είναι η ευελιξία, η διάθεση να βρει κάποιες ευεργετικές λύσεις που τέμνουν τις απαιτήσεις και διευκολύνουν την αποπλήρωση των χρεών, αν και, μερικές φορές, δεν αποπληρώνεται ολόκληρη η οφειλή, δηλαδή το κεφάλαιο μαζί με τον τόκο. Γενικώς, δεν αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι η οικονομία τελεί σε κατάσταση κρίσεως, όπου οι άνθρωποι υποφέρουν από υποχρεώσεις και όπου χρειάζεται σεισάχθεια. Αντίθετα, μοιάζει μάλλον να βρισκόμαστε μπροστά σε μία ανοιχτή κοινωνία, όπου το χρήμα κυκλοφορεί και επενδύεται, με τη μορφή δανείων, αν και η φύση του κειμένου αυτού δεν ευνοεί τη μνεία παραγωγικών δανείων. Είναι, δηλαδή, μία κοινωνία, όπου η πιστοδοσία είναι διαδεδομένη και για το λόγο αυτό ο μάγιστρος ασχολείται με θέματα αποπληρωμής των δανείων, προσπαθώντας να δώσει οδηγίες για καταστάσεις που ανακύπτουν και τις οποίες δεν προβλέπει επακριβώς ο νόμος. Σημειώνουμε και μία κάποια συντηρητική διάθεση προστασίας και επεμβάσεως υπέρ των υποτιθέμενων αδυνάτων, πράγμα που διαπιστώσαμε και σε σχέση με την υπέρογκο βλάβη.

Ο έντοκος δανεισμός και γενικά οι τόκοι είναι πανταχού παρόντες στην *Πεῖρα*[28]. Δεν υπάρχει, βεβαίως, κανενός είδους ενδοιασμός, αρνητική προδιάθεση ή πρόθεση να αποτραπεί η είσπραξη τόκων – καμμία, δηλαδή, ηθική ή άλλη ανησυχία, όπως αυτές που βρίσκουμε στη Δυτική Ευρώπη ή στο Βυζάντιο σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες εποχές. Αντίθετα, αυτό που μοιάζει να ενδιαφέρει τον Ευστάθιο Ρωμαίο είναι η τήρηση των νόμων και των συμβολαίων. Μάλιστα, ο Ευστάθιος Ρωμαίος δεν είχε ενδοιασμούς να επιβάλει την καταβολή τόκων ακόμη και όταν η περίπτωση δεν προβλεπόταν ρητά από το νόμο, όπως έγινε στη διένεξη του Σκληρού με τους χωρικούς.

Ένα χωρίο της *Πείρας* έχει γίνει ιδιαίτερα γνωστό, και αναφέρεται συχνά. Πρόκειται για το 19.1, το οποίο συνοψίζει την ιουστινιάνειο ρύθμιση των επιτοκίων, όπως κείται στα *Βασιλικά* 15.1, αλλά με μία σημαντική διαφορά. Ο Ευστά-

28. Για το θέμα βλ. Angeliki Laiou, *Nummus parit nummos* : l'usurier, le juriste et le philosophe à Byzance, *Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Comptes rendus*, Παρίσι 1999, 583-604.

θιος Ρωμαίος, πατρίκιος τότε, όρισε τα νόμιμα επιτόκια ως εξής: *τοῖς ἁπλῶς συναλλάττουσιν*, 6 νομίσματα στη λίτρα, δηλαδή 8,33%, ενώ ο νόμος ορίζει 6%. Για τους αργυροπράτες, ορίζει 8 νομίσματα στη λίτρα, δηλαδή 11,1%, ενώ η νομοθεσία προβλέπει 8%, και οι ορφανοί δανείζονται με επιτόκιο 4 νομίσματα στη λίτρα, δηλαδή 5,55% αντί για το «τέταρτον ἑκατοστῆς», δηλαδή 3%, που προβλέπει ο νόμος[29]. Αλλάζοντας, δηλαδή, τον αρχικό υπολογισμό που γινόταν με βάση την «ἑκατοστὴν» (12% το χρόνο), και μεταφέροντας τους ίδιους αριθμούς σε νομίσματα επί της λίτρας, ο Ευστάθιος ανεβάζει αισθητά τα επιτόκια ή, μάλλον, αποδέχεται σιωπηρά την αύξησή τους. Ως παράνομα υψηλό επιτόκιο θεωρεί τους 6 φόλλεις ανά νόμισμα το μήνα, που αντιστοιχεί σε 25% το χρόνο. Ένα άλλο χωρίο, το 19.62, μοιάζει να καταγράφει τον ιουστινιάνειο νόμο με ακρίβεια, λέγοντας ότι δανειστές που είναι ιλλούστριοι και άνω, δικαιούνται να εισπράττουν τόκους μέχρι «τρίτης ἑκατοστῆς», αυτοί που δανείζουν σε ευαγείς οίκους μέχρι «τετάρτης ἑκατοστῆς», κ.λπ., ώς το ανώτατο όριο, που είναι η «ἑκατοστή». Νομίζω ότι δεν υπάρχει ασυνέπεια μεταξύ των δύο χωρίων. Στον 6ο αιώνα, όπως άλλωστε και στο 10ο, η «ἑκατοστὴ» ήταν ένα επιτόκιο 12% το χρόνο. Όμως, όπως προκύπτει από άλλα χωρία της *Πείρας*, όταν ο Ευστάθιος Ρωμαίος αναφερόταν σε «ἑκατοστή», εννοούσε 16,67% το χρόνο. Ρητά ορίζει στο κεφάλαιο 19.4 ότι ο εκατοστιαίος τόκος είναι 12 (νομίσματα) στη λίτρα, δηλαδή 16,67% το χρόνο. Αυτό σημαίνει ότι, όπου στην *Πεῖρα* η αναφορά γίνεται με τον παλαιό τρόπο, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Ευστάθιος δεν εννοεί τα επιτόκια όπως αρχικά ο νόμος, αλλά με τον καινούριο υπολογισμό, όπου η «ἑκατοστὴ» είναι 16,67% και όπου «τετάρτη ἑκατοστὴ» είναι όχι το ένα τέταρτο του 12% (3% το χρόνο), αλλά τέσσερα νομίσματα στη λίτρα, δηλαδή 5,55% το χρόνο. Καταγράφει, νομίζω, εδώ ο Ευστάθιος την τρέχουσα τιμή του χρήματος, που είχε ήδη διαμορφωθεί σε επίπεδα υψηλότερα από εκείνα του 6ου αιώνα, στα οποία και παρέμεινε εφεξής, και το κάνει χωρίς να δίνει καμμία εξήγηση, αντίθετα από αυτό που προσπάθησαν να κάνουν αργότερα οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα[30].

Τέλος, μία γενικότερη παρατήρηση. Είναι ήδη γνωστό ότι ο Ευστάθιος Ρωμαίος συνήθιζε να επιβάλλει χρηματικά πρόστιμα για ποινικά αδικήματα[31],

---

29. Ο K. E. Zachariäe von Lingenthal είχε προτείνει να διορθωθεί το κείμενο, και η αναφορά να είναι σε πρωτοσπαθαρίους αντί των ορφανών. Νομίζω ότι η διόρθωση είναι εσφαλμένη, επειδή πρόκειται για τον ορφανικό τόκο, μέχρι «τετάρτης ἑκατοστῆς», δηλαδή 3% στην αρχική νομοθεσία.

30. Βλ. Angeliki Laiou, God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists, στο: Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991, 261-300.

31. Π.χ. *Πεῖρα* 42.4, 42.11, 66.27, 45.2.

πράγμα που μας εμβάλλει σε σκέψεις ως προς την κυκλοφορία του χρήματος αυτήν την εποχή. Βρισκόμαστε, προφανώς, σε μία οικονομία και κοινωνία, όπου το χρήμα κυκλοφορεί ευρέως. Μία πολυσυζητημένη απόφαση του Ευσταθίου, που εκδίκασε την υπόθεση φθοράς κόρης συγκλητικού στα έτη 1025-1028, υπογραμμίζει όχι μόνον την οικονομική άνεση μέρους του πληθυσμού, αλλά και το γεγονός ότι υπήρχε σχετικά εύκολη πρόσβαση σε ρευστό. Ο Ευστάθιος Ρωμαίος ήθελε να επιβάλει χρηματικό πρόστιμο στον ερωτύλο πρωτοσπαθάριο Ιμέριο. Σύμφωνα με το νόμο, που ανάγεται στην *Ἐκλογή* των Ισαύρων, η ποινή θα έπρεπε να ήταν μία λίτρα χρυσού[32]. Όμως, ο Ευστάθιος θεώρησε ευτελές ένα τέτοιο ποσόν (*ὡς εὐτελῆ καὶ μικρολόγον ἀπεώσατο*), και βρήκε τρόπο να επιβάλει ένα πρόστιμο 5 λιτρών, δικαιολογώντας την αύξηση με το επιχείρημα ότι ο σχετικός νόμος είχε εκδοθεί *ἀπεριστάτως*, δηλαδή ότι ήταν γενικός και δεν έπαιρνε υπ' όψη συγκεκριμένες καταστάσεις. Μπορούμε να φανταστούμε ότι, εκτός από τα νομικά προβλήματα που διέβλεπε ο Ευστάθιος, αυτό που κυρίως φάνταζε αναχρονιστικό, ήταν το ύψος των προστίμων, το οποίο είχε καθοριστεί τον 8ο αιώνα, και ήταν πλέον υπερβολικά χαμηλό. Μία λίτρα χρυσού είχε πολύ μεγαλύτερη αξία τον 8ο αιώνα από ό,τι τον 11ο. Η αναπροσαρμογή των προστίμων, την οποίαν ο Ευστάθιος έκανε κατά περίπτωση, μας υπενθυμίζει όχι μόνο τη σοφία του μεγάλου αυτού νομικού, αλλά και τις οικονομικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη της εποχής του.

Αυτές οι παρατηρήσεις αβίαστα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, παρά το γεγονός ότι στην *Πεῖρα* βρίσκουμε κυρίως διατάξεις που αφορούν τη γη, την προίκα κ.λπ., το κείμενο στο σύνολό του παρουσιάζει μία οικονομία διαφοροποιημένη, με υψηλό εγχρηματισμό, όπου το χρήμα κυκλοφορεί άνετα, όπου καταγράφονται εμπορικές συναλλαγές, όπου τα δάνεια, επιχειρηματικά ή καταναλωτικά, είναι σύνηθες φαινόμενο, και όπου τα επιτόκια έχουν ήδη αυξηθεί χωρίς αυτό να έχει προκαλέσει αντιδράσεις. Μία οικονομία, δηλαδή, σε ανοδική εξέλιξη, άσχετα αν ο Ευστάθιος, με μερικές τουλάχιστον αποφάσεις του, δείχνει να αντιστέκεται στην πλήρη εφαρμογή των κανόνων της αγοράς.

---

32. *Πεῖρα* 49.4. Πρβλ. *Ἐκλογή* 17.29· *Βασιλικά* 60.37.78. Για την υπόθεση βλ. Angeliki Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1992, 105 κε.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Περιγράφοντας τη μοιραία εκστρατεία του Ρωμανού Δ' Διογένη το 1071 εναντίον των Τούρκων ο ιστορικός Ατταλειάτης αναφέρεται στη Θεοδοσιούπολη με τον εξής τρόπο: *τὴν Θεοδοσίου πόλιν ... ἀοίκητον γενομένην διὰ τὸ ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἄρζη πλησίον οὔσῃ καὶ ἐν καλῷ τῆς θέσεως δρωμένῃ μεταθέσθαι τοὺς ἀνθρώπους τὴν οἴκησιν, καὶ μεγάλην ἐγκαταστῆσαι χωρόπολιν καὶ παντοίων ὠνίων, ὅσα Περσικὴ τε καὶ Ἰνδικὴ καὶ ἡ λοιπὴ Ἀσία φέρει, πλῆθος οὐκ εὐαρίθμητον φέρουσαν*[1]. Η Θεοδοσιούπολη, πόλη στην Αρμενία, βρισκόταν πάνω στο μεγάλο εμπορικό δρόμο ο οποίος από την Περσία και την κεντρική Ασία οδηγούσε στην Τραπεζούντα. Στα μέσα όμως του 11ου αιώνα είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της, οι οποίοι προτίμησαν να μετοικήσουν στο γειτονικό Άρτζε. Αιτία της μετεγκατάστασης ήταν το γεγονός ότι το Άρτζε βρισκόταν σε πολύ επίκαιρο σημείο το οποίο εξυπηρετούσε καλύτερα το εμπόριο με την Περσία, την Ινδία και την κεντρική Ασία. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το Άρτζε εξελίχθηκε σε μεγάλη, κοσμοπολίτικη, αγορά η οποία συγκέντρωνε πλήθος εμπόρων, τόσο γηγενείς, όσο και ξένους, Σύρους και Αρμενίους: *ᾤκουν γὰρ ἐν αὐτῇ ἰθαγενεῖς τε ἔμποροι καὶ Σύρων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἄλλων ἐθνῶν πληθὺς οὐκ ὀλίγη*[2]. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από τις αρμενικές πηγές[3].

---

1. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 148. Πρβλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Λιψία 1885-1886 (ανατ. Άμστερνταμ 1967), 44-45.

2. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 451.

3. Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μτφρ. M. Canard [Bibliothèque de Byzantion 5], Βρυξέλλες 1973, 64. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η ευημερία του Άρτζε οφειλόταν στο γεγονός ότι εκεί συγκεντρώνονταν εμπορεύματα τα οποία έφθαναν τόσο από τη ξηρά, όσο και από τη θάλασσα. Δεν είναι σαφές πώς τα εμπορεύματα έφθαναν από τη θάλασσα στο Άρτζε. Είναι πιθανόν ότι η ποτάμια οδός του ποταμού Αράξη, η οποία εχρησιμοποιείτο ευρέως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. to A.D. 641*, Οξφόρδη 1969, 139, 149-150) εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται και στο Μεσαίωνα.

Μέχρι το 10ο αιώνα το μεγάλο κέντρο του εμπορίου με την κεντρική Ασία ήταν η Τραπεζούντα[4]. Οι αραβικές πηγές αναφέρονται στην άφιξη των μουσουλμάνων εμπόρων στη μητρόπολη του Πόντου και στις συναλλαγές μεταξύ αυτών και των Βυζαντινών[5]. Τον 11ο αιώνα η επέκταση των βυζαντινών συνόρων με την προσάρτηση της Αρμενίας είχε ως συνέπεια το κέντρο βάρους του μικρασιατικού εμπορίου να μετατοπιστεί ανατολικότερα. Κατά συνέπεια, η Τραπεζούντα περιορίστηκε στο ρόλο του ενδιάμεσου σταθμού και του σημείου φόρτωσης των εμπορευμάτων με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Εν τούτοις, εξακολούθησε να είναι σημαντική πόλη, διέθετε μάλιστα και οργανωμένο εμπορίο όπου διεκπεραιώνονταν οι συναλλαγές[6].

Αντίστροφη φαίνεται να ήταν η πορεία της Αττάλειας η οποία ήταν κατά το παρελθόν σημείο εισόδου εμπορευμάτων με προέλευση τη Συρία[7]. Γύρω στα τέλη του 10ου αιώνα το λιμάνι της είχε αρκετή κίνηση και ήταν έδρα της επιχειρηματικής δραστηριότητας κάμποσων πλοιοκτητών[8]. Η αλλαγή των δρόμων του ανατολικού εμπορίου τον 11ο αιώνα είχε ως συνέπεια την αναβάθμιση του ρόλου της Αττάλειας. Η κατάρρευση του χαλιφάτου οδήγησε στην παρακμή των λιμανιών

4. Βλ. τελευταία, Ν. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia στην Μικρά Ασία του 10ου αιώνα, στο: Στ. Λαμπάκης (εκδ.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ - Διεθνή συμπόσια 6], Αθήνα 1998, 68-72.

5. Ibn Hauqal, *Configuration de la terre*, μτφρ. J. H. Kramers - G. Wiet, II, Παρίσι 1964, 335.

6. Στα μέσα του 11ου αιώνα οι μοναχοί της μονής του αγίου Ευγενίου αρνήθηκαν να φιλοξενήσουν τον απογραφέα Μεθόδιο μαζί με την ακολουθία του και προσπάθησαν να τον πείσουν να καταλύσει μόνον αυτός και τα επισημότερα μέλη της ακολουθίας του στη μονή, ενώ οι υπόλοιποι να μείνουν στο *έμπορίο* της πόλης, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη όπου υπήρχε η κατάλληλη υποδομή για την παραμονή μεγάλου αριθμού ανθρώπων: *τοὺς γὰρ πολλοὺς ἄλλους ἔξω τῷ ἐμπορίῳ ἐπαναπαυθῆναι τῆς πόλεως* (*The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, έκδ. J.-O. Rosenqvist [Acta Universitatis Upsaliensis 5], Ουψάλα 1996, 238,608-618).

7. Το 10ο αιώνα τα εισοδήματα τα οποία απέφερε το τελωνείο της Τραπεζούντας ήταν τριπλάσια αυτών που απέφερε το αντίστοιχο της Αττάλειας. Βλ. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia. Ο συγγραφέας ερμηνεύει το γεγονός με τη σκέψη ότι η Αττάλεια μαζί με τη γειτονική της Σελεύκεια ήταν σημείο εκτελωνισμού για τα εμπορεύματα τα οποία προορίζονταν για όλη την αυτοκρατορία, πλην της Κωνσταντινούπολης. Αυτά που προορίζονταν αποκλειστικά για την αγορά της πρωτεύουσας εκτελωνίζονταν στην Άβυδο. Αντίθετα, η Τραπεζούντα ήταν σημείο εκτελωνισμού όλων των εμπορευμάτων τα οποία εισάγονταν δια της χερσαίας οδού, είτε αυτά προορίζονταν για την Κωνσταντινούπολη, είτε για άλλο σημείο της αυτοκρατορίας.

8. Στο *Βίο* του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου (*AASS*, Novembris III, Βρυξέλλες 1910, 511 §9) αναφέρεται ότι, όταν ο όσιος ήταν ακόμα παιδί, κάποιος ψευτομοναχός προσπάθησε να τον πουλήσει σε ένα (Αρμένιο;) ναύκληρο στην Αττάλεια. Πρβλ. C. Foss, The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age, στο: του ίδιου, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum 1996, αρ. IV (πρώτη δημοσίευση), σ. 9.

του Περσικού κόλπου και την ανασφάλεια των χερσαίων δρόμων. Η ανερχόμενη δύναμη των Φατιμιδών εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία προς όφελος της Αιγύπτου. Τα εμπορεύματα της Ανατολής κατέληγαν κυρίως στο Aden, στο νότιο άκρο της Αραβικής χερσονήσου, από όπου έφθαναν στην Αλεξάνδρεια[9]. Αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής φαίνεται ότι ήταν η αύξηση της σημασίας των λιμανιών της δυτικής παραλίας της Μικράς Ασίας[10]. Η Αττάλεια αναδείχθηκε σε κομβικό σημείο του εμπορίου ανάμεσα στη φατιμιδική Αίγυπτο και την αυτοκρατορία[11]. Συμπληρωματικός (ή ανταγωνιστικός;) προς την Αττάλεια πρέπει να ήταν και ο ρόλος της Κύπρου[12].

Εκτός όμως των χαρακτηριστικών αυτών περιπτώσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως στις ανταλλαγές με τον ισλαμικό κόσμο, τί γνωρίζουμε για το εμπόριο στη Μικρά Ασία; Λίγα πράγματα[13]. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε αφορούν κυρίως στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, κάτι αναμενόμενο άλλωστε, δεδομένου ότι η θαλάσσια οδός προσέφερε τη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ των πόλεων αλλά και με την πρωτεύουσα. Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονεί κανείς ότι τα ευφορότερα μικρασιατικά εδάφη βρίσκονται κατά μήκος των κοιλάδων που σχηματίζουν τα ποτάμια της δυτικής Μικράς Ασίας[14]. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι η πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με τις καλύτερες οικονομικές δυνατότητες που χαρακτηρίζουν τον 11ο αιώνα[15] είχαν οπωσδήποτε

9. J.-C. Garcin, Transport des épices et espace égyptien entre le XIe et le XVe siècle, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 85 (1978), 305-309 [μου είναι γνωστό μόνο από έμμεση βιβλιογραφική αναφορά στο άρθρο του D. Jacoby, What do we Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Genizah?, στο: *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, 89 σημ. 29].

10. Jacoby, Genizah, 89-90.

11. Jacoby, Genizah, 91.

12. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society* I: *Economic Foundations*, Berkeley-Los Angeles-London 1967, 214· του ίδιου, *Letters of Medieval Jewish Traders. Translated from the Arabic with Introduction and Notes*, Princeton 1973, αρ. 5.

13. Σύντομη καταγραφή των μαρτυριών (9ος-11ος αι.), οι οποίες αφορούν στην οικονομική και εμπορική ζωή των μικρασιατικών πόλεων, έχει πραγματοποιήσει ο Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 10-24.

14. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 48-49· του ίδιου, Byzantium, 1081-1204: the Economy Revisited, Twenty years on, στο: του ίδιου, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, αρ. III (πρώτη δημοσίευση), σ. 4-5.

15. Για το γενικό πλαίσιο της ανάπτυξης της οικονομίας τον 11ο αιώνα σε συνδυασμό με τη λεγόμενη εμπορική επανάσταση στη δυτική Ευρώπη βλ. Angeliki Laïou, Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries, στο: Angeliki Laïou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh*

θετικό αντίκτυπο στο εμπόριο, αυξάνοντας τη ζήτηση αγαθών. Από τα τέλη του 10ου αιώνα διαπιστώνεται μεγάλη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Τα χάλκινα νομίσματα κόβονται σε πολύ μεγάλο αριθμό, ενώ η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος, η οποία χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα, έχει ερμηνευθεί, όσον αφορά στην πρώτη φάση της τουλάχιστον, ως αποτέλεσμα της ανάγκης για περισσότερα χρυσά νομίσματα, ανάγκης που με τη σειρά της αντικατοπτρίζει αύξηση του όγκου των συναλλαγών[16]. Από την άλλη, οι πανηγύρεις ήταν σημαντικός παράγοντας της οικονομικής ζωής στη βυζαντινή Μικρά Ασία και κύριος τρόπος ανεφοδιασμού της μικρασιατικής ενδοχώρας. Ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος, δρουγγάριος της βίγλας την τρίτη δεκαετία του 11ου αιώνα[17], ασχολήθηκε μεταξύ άλλων με ζητήματα τα οποία ανέκυπταν με άξονα τις πανηγύρεις. Τα ζητήματα αυτά πρέπει να παρουσίαζαν ενδιαφέρον για αρκετούς, ώστε ο ανώνυμος μαθητής του Ευσταθίου ο οποίος είχε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει τις αποφάσεις του δασκάλου του στο συμπιληματικό έργο το οποίο είναι γνωστό με το όνομα *Πεῖρα*, να συμπεριλάβει τις αποφάσεις στο πόνημα αυτό. Αφορούσαν κυρίως σε περιπτώσεις δανεισμού χρημάτων προκειμένου ο δανειολήπτης να μπορέσει να συμμετάσχει σε κάποια εμποροπανήγυρι[18]. Οι πανηγύρεις αποτελούσαν ένα σίγουρο μέσο ανταλλαγής, δεν εξασφάλιζαν όμως σταθερή εμπορική κίνηση σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Σχέσεις μεταξύ των παραλίων της Μικράς Ασίας και του εσωτερικού είναι δύσκολο να ανιχνευτούν. Γνωρίζουμε από μια πολυσυζητημένη επιστολή ενός μητροπολίτη Συνάδων του τέλους του 10ου αιώνα ότι η δυτική παραλία της Μικράς Ασίας, όπως και η περιοχή της Αττάλειας εξήγαν αγροτικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά, στη μικρασιατική ενδοχώρα[19]. Είναι πιθανόν ότι η κατάσταση αυτή εξακολούθησε και τον επόμενο αιώνα, σίγουρα όμως οι εξαγωγές αυτές δεν ήταν

---

through the Fifteenth Century, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002 (προδημοσίευση σε ηλεκτρονική μορφή στο internet), 728-730.

16. Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 17-20, 24-30 [= *Monnaie et finance à Byzance: analyse, techniques*, Variorum 1994, IX].

17. Το βιογραφικό του Ευσταθίου προσπάθησε να ανασυστήσει ο N. Oikonomides, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 (1986), 171-176.

18. *Πεῖρα*, *JGR* IV, §26.1.

19. *The correspondence of Leo metropolitan of Synada and Syncellus*, έκδ. Martha Pollard Vinson [CFHB 23], Washington, D.C. 1985, αρ. 43, σ. 68,11-13. Βλ. επίσης, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaïta*, έκδ. A. Karpozilos [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990, αρ. 64, σ. 173,58-60. Για σχολιασμό των δύο επιστολών βλ. Hendy, *Monetary Economy*, 139-142· Foss, Pamphylia, 3.

μεγάλης έκτασης, δεδομένων των δυσκολιών των χερσαίων μεταφορών και του συνακόλουθου κόστους.

Αξίζει να επικεντρωθεί κανείς σε δύο παραδείγματα από τη δυτική Μικρά Ασία. Η σημαντικότερη πόλη σε αυτήν τη ζώνη, όπως και στο παρελθόν, ήταν η Έφεσος. Η πανήγυρις προς τιμή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η οποία μαρτυρείται τουλάχιστον από τα τέλη του 8ου αιώνα[20], συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό ξένων εμπόρων: Μουσουλμάνων, Γεωργιανών, Ρώσων και Εβραίων[21]. Την ίδια περίοδο η πόλη διατηρούσε λιανικό εμπόριο ειδών πρώτης ανάγκης[22], πράγμα αναμενόμενο, αλλά ταυτόχρονα μπορούσε να βρει κάποιος και πιο εξεζητημένα είδη, όπως αρώματα[23]. Η αναφορά αυτή προϋποθέτει μια κοινωνία σημαντικά διαφοροποιημένη, ένα τμήμα της οποίας διέθετε τόσο το ενδιαφέρον όσο και τα υλικά μέσα για την απόκτηση τέτοιων ειδών. Ειδικότερα, η αναφορά στα αρώματα γίνεται αφορμή για να θέσει κανείς το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο το είδος αυτό έφθανε στην αγορά της Εφέσου. Το πιθανότερο είναι ότι τα αρώματα εισάγονταν στην Έφεσο από τους μουσουλμάνους εμπόρους οι οποίοι έρχονταν στην πόλη με την ευκαιρία της πανηγύρεως, χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο έμποροι από την Έφεσο και τη γύρω περιοχή να ταξίδευαν σε ισλαμικά εδάφη για να τα προμηθευτούν. Άλλωστε, αρώματα διακινούνταν με την ευκαιρία πανηγύρεων σε πόλεις μικρότερης σημασίας από την Έφεσο, όπως η Αυγουστόπολις της Φρυγίας[24]. Η οικονομία στην Έφεσο εμφανίζεται πλήρως εκχρηματισμένη. Ένας μοναχός προσπαθεί να ανταλλάξει ένα *τεταρτηρὸν* νόμισμα με ένα *ἱστάμενον* προκειμένου να μπορέσει να αποκτήσει ένα χειρόγραφο[25]. Το *τεταρτηρὸν* ήταν αρχικά το χρυσό νόμισμα το οποίο έκοψε ο Νικηφόρος Φωκάς και του οποίου η περιεκτικότητα σε χρυσό δεν ήταν η κανονική, αλλά ήταν μειωμένη κατά ένα μιλιαρίσιο σε σχέση με το *ἱστάμενον* νόμισμα[26]. Η απαίτηση πληρωμής του χειρογράφου

20. *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, I, Λιψία 1883, 495.

21. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 556 §158.

22. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 541 §107: ένας επισκέπτης του Λαζάρου ο οποίος κατοικεί στην Έφεσο στέλνει έναν από τους υπηρέτες του να αγοράσει ψάρια στην Έφεσο. Πρβλ. *ό. π.*, 549 §140: οι μοναχοί της μονής του Λαζάρου ζητούν από τον όσιο την άδεια να μεταβούν στην Έφεσο για να προμηθευτούν ψάρια.

23. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 537 §91. Η αναφορά σε κάποιον μοναχό Λουκά, πρώην μυρεψό, δηλώνει προφανώς προηγούμενη επαγγελματική απασχόληση.

24. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II/2: *Extraits des sources arabes*, Βρυξέλλες 1950, 400.

25. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 536 §88.

26. Cécile Morrisson, Vraies et fausses crises du VIe au XIe siècle, στο: *La cultura bizantina. Oggetti et messagio. Moneta ed economia* [Corsi di studi – 4, 1979] Ρώμη 1986, 81-82. Το *τεταρτηρὸν* του Νικηφόρου Φωκά δεν διέφερε σε τίποτα εξωτερικά από το *ἱστάμενον*· από τον Βασίλειο Β' όμως και μετά το *τεταρτηρὸν* ήταν απόλυτα διακριτό, έχοντας διαφορετικά εξωτερικά γνωρίσματα (Morris-

σε νόμισμα *ἱστάμενον* απηχεί τις επιφυλάξεις που γέννησε ένα νόμισμα σαφώς υποτιμημένο σε σχέση με το *ἱστάμενον*[27].

Εκτός από την Έφεσο, ενδείξεις για μια ενδιαφέρουσα αγορά υπάρχουν και για τη Σμύρνη. Η σημασία της Σμύρνης αυξήθηκε στη διάρκεια του 10ου αιώνα, εξέλιξη η οποία αντανακλάται στην αναβίβασή της σε μητρόπολη[28]. Η Σμύρνη πιθανώς διέθετε σημαντική αγορά και αγοραστικό κοινό με καθόλου ευκαταφρόνητες αγοραστικές δυνατότητες. Η υπόθεση στηρίζεται στο οικογενειακό(;) όνομα του *Βλαττοπώλου* με το οποίο γίνεται γνωστός σε κείμενο του 11ου αιώνα μοναχός καταγόμενος από τη Σμύρνη[29]. Ο όρος *βλαττίον* δήλωνε αρχικά το μεταξωτό ένδυμα το οποίο ήταν βαμμένο με πορφύρα, ενώ κατέληξε να σημαίνει εν γένει το μεταξωτό ένδυμα πολυτελείας[30]. Η ύπαρξη στη Σμύρνη ενός τέτοιου εμπορίου, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν πρόκειται για κάποιον ο οποίος είχε μεταναστεύσει στη Σμύρνη από άλλη περιοχή, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σχετικά εύρωστου κοινωνικού στρώματος το οποίο μπορούσε να προμηθευτεί είδη πολυτελείας[31]. Εν τούτοις, οι δύο πόλεις, παρά τις ενδείξεις μιας αξιόλογης εμπορικής κίνησης, δεν πρέπει να υπερέβαιναν τις διαστάσεις μιας περιφερειακής αγοράς.

---

son, ό. π., 85-86). Μέχρι τη βασιλεία του Μιχαήλ Δ΄ η περιεκτικότητα του *τεταρτηροῦ* σε χρυσό διατηρούνταν γύρω στα 21 με 22 καράτια, γεγονός που το καθιστούσε αποδεκτό στις συναλλαγές. Από τον Κωνσταντίνο Θ΄ όμως και κυρίως με την Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Ϛ΄ το νόμισμα υποτιμήθηκε ακόμα περισσότερο (Cécile Morrisson, Dévaluations et altérations de la monnaie d'or byzantine du XIe au XIVe siècle, στο: *La cultura bizantina*, ό. π., 93).

27. Βλ. σχολιασμό του επεισοδίου από τον M. F. Hendy, Light weight solidi, tetartera and the Book of the Perfect, *BZ* 65 (1972), 71.

28. Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317, particulièrement au XIIIe siècle), *TM* 1 (1965), 75-76.

29. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 539 §99. Για την εμφάνιση των οικογενειακών ονομάτων βλ. Evelyne Patlagean, Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles, στο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Οξφόρδη) 1984, 29-32. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης, J.-Cl. Cheynet, L'anthroponymie aristocratique à Byzance, στο: *L'anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux* [Collection de l'École française de Rome 226], École française de Rome 1996, 267-294 και ιδιαίτερα 281-282.

30. Για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *βλαττίον* βλ. *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Expeditions*, έκδ. J. F. Haldon [CFHB 28], Βιέννη 1990, 205-207. Ορισμένα από τα *βλαττία* μπορούσαν να κυκλοφορήσουν στο εμπόριο, με την προϋπόθεση ότι ο έπαρχος γνώριζε ποιός τα αγόραζε: *τὰ δὲ βλαττία καὶ τὰ κατὰ περσικίων διμοίρων ὀξέων εἴτε μεσοφόρων ὁ μὴ τῷ ἐπάρχῳ ἐμφανίζων εὐθυνέσθω*. Βλ. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* (*Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, έκδ. J. Koder [CFHB 33], Βιέννη 1991, 4.3). Πρβλ. *ό. π.*, 8.1.

31. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμα και σε μια μικρή πόλη στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, τα Μάσταυρα της Λυδίας η προίκα μιας νύφης μάλλον περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων περιελάμβανε δύο μεταξωτά μαντήλια: Jacoby, Genizah, 85.

Οι αγορές της παραλίου Μικράς Ασίας συνδέονταν μεταξύ τους με ένα δίκτυο εμπορίου το οποίο τροφοδοτούσαν ναυτικοί που ταξίδευαν από λιμάνι σε λιμάνι αγοράζοντας και πουλώντας διάφορα είδη. Ο *Βίος* του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου αναφέρει το εξής ενδιαφέρον περιστατικό, το οποίο εικονογραφεί ανάγλυφα αυτού του είδους το εμπόριο. Ένας επισκέπτης του οσίου, ναύτης στο επάγγελμα, αφηγείται πώς στη διάρκεια ενός θαλασσίου ταξιδιού οι επιβαίνοντες στο πλοίο αντιμετώπισαν σοβαρό κίνδυνο ναυαγίου και σώθηκαν χάρις στην επίκληση της βοήθειας του οσίου Λαζάρου από έναν επιβάτη. Μετά το αίσιο πέρας της περιπέτειας, ο επιβάτης που είχε επικαλεστεί τον όσιο δίνει πληροφορίες γι' αυτόν. Έτσι, όταν μετά από λίγο το πλοίο φθάνει στα Φύγελα, το επίνειο της Εφέσου αυτήν την περίοδο[32], ο αφηγητής της ιστορίας αποβιβάζεται και πηγαίνει στο Γαλήσιο για να γνωρίσει τον όσιο και να πάρει την ευλογία του, ενώ υπόσχεται να προσφέρει κάθε χρόνο τα μισά από τα κέρδη του, όποια και αν είναι αυτά, στη μονή του οσίου. Δηλώνει μάλιστα ότι προτίθεται να δίνει αυτά τα χρήματα είτε ο ίδιος προσωπικά, εάν τυχαίνει να βρίσκεται κοντά, είτε διαμέσου τρίτου[33]. Αν και η πηγή μας δεν προσδιορίζει τον τόπο του επαπειλούμενου ναυαγίου, η γνωριμία ενός επιβάτη με τον όσιο Λάζαρο, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν κυρίως γνωστός στην περιοχή γύρω από την Έφεσο και στην Παμφυλία (Αττάλεια), όπου είχε διέλθει τα πρώτα χρόνια του μοναχικού βίου του[34] και, κυρίως, το γεγονός ότι μετά από κάποιο χρονικό διάστημα το πλοίο φθάνει στα Φύγελα καθιστούν εύλογη την υπόθεση ότι το περιστατικό τοποθετείται γεωγραφικά σε κάποιο σημείο των μικρασιατικών παραλίων. Ο αφηγητής της ιστορίας ήταν ναύτης. Όσον αφορά στα κέρδη του από την *ναυτιλίαν*, ίσως οι ναύτες να σχημάτιζαν ένα είδος χρεοκοινωνίας με τον ναύκληρο και να μοιράζονταν τα κέρδη ανάλογα με τη συμμετοχή του καθενός στο κεφάλαιο της επιχείρησης[35]. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο ο ναύτης της ιστορίας μας να ασκούσε παράλληλα για λογαριασμό του κάποιο μικρεμπόριο στα διάφορα λιμάνια όπου έδενε το πλοίο.

Όσον αφορά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, είμαστε περιορισμένοι σε υποθέσεις. Σίγουρα, η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας που χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα ήταν βέβαια και απόρροια της αύξησης της εμπορικής κίνησης. Το

---

32. Το παλαιό λιμάνι της Εφέσου είχε αχρηστευθεί από τις προσχώσεις του ποταμού Καΰστρου και είχε αντικατασταθεί από τα Φύγελα (C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 121-124).

33. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 532-533 §75.

34. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 511-513 §9-14, 530-531 §70-72.

35. Για τη χρεοκοινωνία βλ. Olga Maridaki-Karatza, Legal Aspects of the Financing of Trade, στο: Laïou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium*, 1104-1112.

μικρασιατικό εμπόριο δεν έχει ακόμα αισθανθεί την παρουσία των Τούρκων, εκτός βέβαια από εκείνες τις αγορές οι οποίες βρίσκονταν πάνω στο σύνορο, ούτε έχει επηρεαστεί από την παρουσία των Ιταλών οι οποίοι μετά την παραχώρηση των προνομίων θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Είναι σημαντικό ότι πουθενά δεν αναφέρονται Ιταλοί έμποροι[36]. Η πανήγυρις του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Έφεσο, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προσείλκυε σημαντικό αριθμό ξένων εμπόρων, δεν είχε τραβήξει Ιταλούς. Το χρυσόβουλλο που παραχώρησε το 1082 ο Αλέξιος Α' Κομνηνός στους Βενετούς[37] αναφέρει βέβαια τη Φώκαια, την Έφεσο, τη Στρόβιλο, την Αττάλεια και τα Άδανα της Κιλικίας ως πόλεις στις οποίες οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορευτούν χωρίς να υπόκεινται σε φόρους[38]. Και πάλι όμως αιτία της αναφοράς ήταν περισσότερο το γεγονός ότι βρίσκονταν πάνω στο θαλάσσιο δρόμο ο οποίος από τα λιμάνια της Συροπαλαιστίνης οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη, παρά η ιδιαίτερη σημασία τους ως αγορές. Ακόμα και μετά την παραχώρηση του χρυσόβουλλου και σε όλο το 12ο αιώνα οι Βενετοί δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για αυτές τις αγορές. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στις σωζόμενες εμπορικές πράξεις ιδιωτικού χαρακτήρα οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν ποτέ μικρασιατικά λιμάνια. Παρά τον περιορισμένο αριθμό ο οποίος έχει φτάσει σε εμάς, το γεγονός αυτό δεν μπορεί να είναι μόνο συμπτωματικό. Το κέντρο βάρους του εμπορίου είχε μεταφερθεί στα Βαλκάνια.

Η κινητικότητα του μικρασιάτη εμπόρου δεν περιοριζόταν πάντοτε στα πλαίσια μιας στενής γεωγραφικά περιοχής. Υπάρχουν και περιπτώσεις εμπόρων οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην πρωτεύουσα και κάποτε εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας. Από τα θαύματα του αγίου Ευγενίου της συλλογής του Ιωάννη Ξιφιλίνου πληροφορούμαστε ότι οι Τραπεζούντιοι έμποροι δεν αρκούνταν να παραλαμβάνουν εμπορεύματα στην πόλη τους, αλλά αποτολμούσαν και οι ίδιοι μακρινά ταξίδια μέχρι τη Συρία[39]. Το ίδιο κείμενο αναφέρεται στην περίπτωση κάποιου Κλαυδιουπολίτη εγκατεστημένου στην Τραπεζούντα, ο οποίος θέλησε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς για εμπορικούς λόγους[40]. Σε μετα-

---

36. Όπως έχει σημειώσει ο Jacoby (Genizah, 93-94) Αμαλφιτανοί έμποροι είχαν δραστηριοποιηθεί μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Αιγύπτου ήδη από το 10ο αιώνα. Εν τούτοις, νομίζω ότι δεν είναι βέβαιο ότι είχαν ανάμιξη στο εμπόριο μεταξύ των λιμανιών των μικρασιατικών παραλίων.

37. *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch - A. Kambylis [CFHB 40/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 179,36-40. Βλ. Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 1081.

38. *I trattati con Bizanzio, 992-1198,* έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani [Pacta Veneta 4], Βενετία 1993, αρ. 2, σ. 40.

39. *St Eugenios*, 190,360-361, 192,370-371.

40. *St Eugenios*, 194,421-425.

γενέστερο κείμενο γίνεται αναφορά στην περίπτωση τριών Τραπεζουντίων εμπόρων οι οποίοι παρέστησαν ως μάρτυρες σε δίκη στην Κωνσταντινούπολη, μάλλον τον 11ο αιώνα[41]. Οι μαρτυρίες αυτές εικονογραφούν τη δραστηριότητα του Μικρασιάτη εμπόρου: εισαγωγή στην αυτοκρατορία ειδών πολυτελείας από την ισλαμική Ανατολή, εξαγωγή αντίστοιχων ειδών προς το Ισλάμ και μεταφορά των εισαγόμενων ειδών[42] και πιθανώς και εγχωρίων προϊόντων στην πρωτεύουσα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι άνθρωποι αυτοί, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους της πρωτεύουσας, οι οποίοι παρέμεναν στην πόλη τους περιμένοντας να έλθουν από έξω να τους συναντήσουν έμποροι από την επαρχία, ανέπτυσσαν σημαντική κινητικότητα προς αναζήτηση των ειδών που εμπορεύονταν. Βέβαια δεν ξέρουμε ποιά ήταν η οικονομική επιφάνεια αυτών των εμπόρων. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρεται σε κάποιον Μαύρηκα, ο οποίος ζούσε στην Ηράκλεια του Πόντου και ήταν ιδιαίτερα έμπειρος σε ναυτικά ζητήματα, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ακριβής του σχέση με τη θάλασσα. Σημειώνει μάλιστα ότι χάρις σε αυτήν την πείρα του ήταν πολύτιμος για τους αυτοκράτορες, οι οποίοι του είχαν κάνει πλούσια δώρα, με αποτέλεσμα ο Μαύρηξ να είναι ιδιαίτερα πλούσιος και να είναι σε θέση να δανείσει χρήματα σε έναν βυζαντινό στρατηγό για τις ανάγκες μιας εκστρατείας[43]. Θα ήταν ιδιαίτερα δελεαστικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος ή, τουλάχιστον, ότι συνδύαζε την ιδιότητα του εμπόρου με αυτήν του πειρατή[44]. Θα είχαμε να κάνουμε στην περίπτωση αυτή με έναν βυζαντινό

---

41. *St Eugenios*, 348,1831-1833.

42. Το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* (10.14) αναφέρεται στη *διὰ Χαλδίων καὶ Τραπεζουντίων* εισαγόμενη στην Κωνσταντινούπολη *πραγματεία* των μυρεψών. Βλ. Evelyne Patlagean, Byzance et les marchés du grand commerce, vers 830-1030. Entre Pirenne et Polanyi, στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea* (Spoleto 1992), Spoleto 1993, 612-614, όπου είναι συγκεντρωμένες οι μαρτυρίες που αφορούν στην κινητικότητα των βυζαντινών εμπόρων. Βλ. επίσης, N. Oikonomidès, Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.), στο: *Mercati e mercanti*, ό. π., 655.

43. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, έκδ. P. Gautier [CFHB 9], Βρυξέλλες 1975, 197-199.

44. Η Laïou (Exchange, 742) θεωρεί πιθανόν ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος. Η Hélène Ahrweiler (*Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, 162-163) δεν φαίνεται να τον θεωρεί έμπορο, ενώ τον ταυτίζει με τον Μαύρηκα ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα βρέθηκε επικεφαλής μικρού στόλου που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο εναντίον των Νορμανδών. Αντίθετα, ο Hendy (*Monetary Economy*, 240 σημ. 111) δεν θεωρεί πιθανή την ταύτιση των δύο προσώπων, ενώ δεν εκφέρει άποψη για τον Μαύρηκα, ο οποίος αναφέρεται στον Βρυέννιο. Ο W. Seibt (*Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 1. Teil: *Kaiserhof*, Βιέννη 1978, 168-171) τον ταυτίζει με τον δούκα Βουκελλαρίων Μιχαήλ Μαύρηκα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ένα εντυπωσιακό *cursus honorum*, ενώ αποδέχεται και την ταύτιση με τον Μαύρηκα που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο.

Μέδικο, όμως η πηγή μας δεν στηρίζει μια τέτοια άποψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πλούτος του Μαύρηκος δεν προερχόταν από τη θάλασσα, αλλά από τη γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων στους οποίους όμως δεν είναι καθόλου σαφές τί είδους υπηρεσίες παρείχε. Επομένως, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί όσον αφορά στη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ανθρώπων που είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία από το εμπόριο.

Συνολικά, δεν θα πρέπει κανείς να παρασύρεται σε υπερεκτίμηση της εμπορικής κίνησης ή της δυναμικότητας των μικρασιατών εμπόρων. Εκτός από κάποιες συνοριακές πόλεις-εμπορία, οι οποίες πράγματι είχαν αναπτύξει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και ώφειλαν περίπου την ύπαρξή τους στο εμπόριο, αλλά η βιωσιμότητά τους αποδείχθηκε βραχεία, οι υπόλοιπες μικρασιατικές πόλεις είχαν σίγουρα να επιδείξουν κάποια δραστηριότητα, μικρότερου ή μεγαλύτερου βαθμού, στην εκτίμηση της οποίας όμως δεν πρέπει κανείς να υπερβάλει. Ο μικρασιάτης έμπορος, σίγουρα δραστήριος και κάποτε ριψοκίνδυνος, διαφέρει, ως προς τις οικονομικές δυνατότητες που έχει, από τον μεγαλέμπορο ο οποίος χρηματοδοτεί μεγάλης εμβέλειας ναυτικές επιχειρήσεις προσδοκώντας σε μεγάλα κέρδη, αντιπροσωπευτικός τύπος του οποίου θα είναι στα τέλη του επόμενου αιώνα ο Καλομόδιος[45].

45. *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. I.-A. van Dieten [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 523. Πρβλ. Hendy, *Monetary Economy*, 245.

ELIZABETH M. JEFFREYS

NIKEPHOROS BRYENNIOS RECONSIDERED

The Ὕλη ἱστορίας (Material for History) of Nikephoros Bryennios is an important but still in many ways under-rated and under-studied text despite P. Gautier's sound edition, which appeared in 1975, and thorough studies of near monograph length by A. Carile in the late 1960s[1]. When focus is put on the historians who record the early years of the reign of Alexios I, of whom Bryennios is one, attention is given rather to his daughter's *Alexiad* and the contrasting, more critical account in the last book of Zonaras' Chronicle: the narrative of Bryennios, his son-in-law, is treated as an interesting variant. It is rarely seen as a phenomenon worthy of investigation in its own right. This is perhaps understandable. It deals with a comparatively brief period, the years from 1074-1079, in some detail, but is clearly incomplete. It ends inconclusively with the manoevrings of George Palaiologos after Alexios had taken a prominent part in putting down the rebellion of Basilakes, but before the incipient emperor had made his final steps towards taking over Constantinople.

A recent study somewhat paradoxically exemplifies this attitude. In 1996 J. Howard-Johnston argued that the contents of the *Alexiad* are such that most of the work could not have been researched and composed by its ostensible author, Anna Komnene[2]. He points out, very reasonably, that Anna was a woman confined to an urban court and in later years to a monastic environment while the history that has come down under her name ranges far beyond the city. It must surely therefore have come from the mind and the pen of her husband Nikephoros, a military officer with a wide experience beyond the confines of Constantinople. Howard-Johnston used several diagnostic tools to attribute portions of the *Alexiad* between Anna and Nikephoros; subject-matter was one,

1. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975 (hereafter: Bryennios). A. Carile, Il problema della identificazione del Cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 38 (1964), 74-83; idem, Il "Cesare" Niceforo Briennio, *Aevum* 42 (1968), 429-454; idem, La Ὕλη ἱστορίας del Cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 43 (1969), 57-87, 235-282.

2. J. Howard-Johnston, Anna Komnene and the *Alexiad*, in: Margaret Mullett - D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 260-302.

but the presence of neatly told anecdotes was another. Nikephoros was an accomplished raconteur and, so the argument went, when versions of the same episode appear in the Ὕλη ἱστορίας and the *Alexiad* (for example, the blinding of the Norman Roussel) the version in the *Alexiad* is frequently less pointed or subtle than that of Bryennios[3]. Working outward from passages like these, Howard-Johnston argued that it is possible to apportion substantial sections of the *Alexiad* directly to Bryennios – that is, they had come through from his notes with only minimal alterations by Anna, though she would have made substantial editorial interventions when putting the whole together[4].

There have been several rebuttals of this position, of which perhaps the best is by Ruth Macrides in the collection of essays on Anna edited by the late Thalia Gouma-Peterson[5]. But it is striking that the argument was made from the angle of the *Alexiad*. The perception amongst historians and critics is that it is Anna Komnene who is the extraordinary phenomenon which needs explanation. It is a matter of feminist pride that a woman can be seen breaking down the barriers of a society as strongly patriarchal as that of Byzantium. To be a writer and a historian in Byzantium, so the reasoning goes, one must be both educated and male and Anna is exceptional in both respects. The most usual explanation is that her social rank allowed her personality and ambition to use writing as an outlet for the energy which had been thwarted by the failure of her attempt to put her husband on the throne. That also seems to be a theme underlying the praises in George Tornikes' funerary oration for Anna[6].

This paper is not intended to add to the praise ritually expressed for Anna. The focus is on the masculine half of this remarkable couple. It is in fact striking that Howard-Johnston's polite deconstruction of the female achievement seemed to have no problems with the male achievement that he found underlying it, and it is true that the scholarly literature on Bryennios and his work generally finds nothing remarkable in this military commander turning his hand to the writing of history. The purpose of this paper, however, is to suggest that it is in fact remarkable, that Nikephoros was acting contrary to societal expectations in writing this work and that the production of the Ὕλη ἱστορίας is as much in need of explanation as is the production of the *Alexiad*.

3. Howard-Johnston, Anna Komnene, 285.

4. Howard-Johnston, Anna Komnene, 301.

5. Ruth Macrides, The pen and the sword: who wrote the *Alexiad*?, in: Thalia Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York-London 2000, 63-82.

6. J. Darrouzès (ed.), *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours*, Paris 1970, nº 14, pp. 219-323, esp. 269-273; cf. 23-24.

But before the discussion proceeds further it is necessary to clarify briefly its assumptions for the chronological parameters of Nikephoros' life. These are that he was the grandson of the rebel of 1077[7]; he was born ca. 1080 and thus aged about 17 when married to Anna Komnene in 1097, aged about 38 in 1118 at the time of Alexius' death and the failure of his reluctant coup, and aged about 57 when he himself died in 1137/1138 on his return from accompanying John I on his campaign in Syria[8]. He is too young to appear in his own history of which the heroes are the young Alexios Komnenos and Bryennios' own paternal grandfather, another rebel, though his father makes a brief appearance[9].

It is indisputable that Nikephoros shared the literary interests of many eleventh and twelfth century aristocratic patrons. He commissioned a number of works from Theodore Prodromos: for example, an Ἐπιθαλάμιον, a prose oration on the wedding of his two sons, probably in 1122[10]. This would be one of the earliest products of Theodore's pen to have survived, and he would have been in the early stages of his career. In the oration it becomes quite clear that Prodromos had an especial regard for Bryennios and his support, referring to him several times as ὁ ἐμὸς καῖσαρ and ὁ ἐμὸς δεσπότης as well as καῖσαρ σοφέ. It has recently been demonstrated that it was to Nikephoros that Theodore Prodomos dedicated his novel *Rhodanthe and Dosikles*, though whether one should take the argument further and suggest that the instigation for the work also came from the dedicatee is another matter[11]. The question of the chronology, sequence and motivation for the writing of the four Comnenian romances (or novels) is still under debate: it would be interesting, for example, to explore the thought that Theodore's composition of *Rhodanthe and Dosikles* might have been prompted as part of the celebrations for this wedding. Nikephoros also exchanged letters with at least two prominent figures on the literary scene, though we do not have his side of the correspondence. Theophylact of Ochrid attempted to enlist his support against oppressive tax officials and from later in

7. This has been a matter of some debate; see Carile, Il problema, and Gautier's introduction in the edition of Bryennios, 20-23.

8. See Gautier's introduction in the edition of Bryennios, 27-29.

9. Bryennios III, 9, p. 229,12ff.

10. Edition in: Bryennios, 342-355; a sad sequel to this is formed by the same author's verse epitaph on one of the daughters-in-law (also edited in: Bryennios, 355-367).

11. Elizabeth M. Jeffreys, A date for *Rhodanthe and Dosikles*?, in: P. Agapitos - D. Reinsch (eds.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, Frankfurt a.M. 2000, 127-136; see too P. Agapitos, Poets and painters: Theodoros Prodromos' dedicatory verses of his novel to an anonymous Caesar, *JÖB* 50 (2000), 173-186.

Nikephoros' life, when on campaign, perhaps in the 1130s, Michael Italikos urged him to carry on sending his splendid communications[12]. It should not be forgotten either that the name Bryennios is associated with one of the versions of the Spaneas poem[13].

It is also indisputable that Nikephoros had received a literary education. The existence of the Ὕλη ἱστορίας is demonstration enough of that. In it he handles literary Greek competently without straining for overblown effects; his syntax is not overloaded with subordination, his morphology is not abstruse. He has a very modest repertoire of classical allusions, both mythological references and literary tags, most of which are to do with military matters[14]. It is possible to imagine a tutor who taught him using a book of vocabulary and classical allusions, with phrases designed to be useful to a young officer. Nikephoros has a slightly wider range of biblical allusions in his repertoire and rather more proverbs[15]. But above all he has an ability to produce a lively well-constructed anecdote, which was the starting point for Howard-Johnston's 1996 paper.

These anecdotes can perhaps best be interpreted as examples of διηγήματα embedded in a longer narrative. A διήγημα is the second of the elementary exercises in composition set out in the handbooks of προγυμνάσματα as part of a post-elementary training in literary composition. In προγυμνάσματα such as those of Aphthonius, the διήγημα is defined as ἔκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος, "the exposition of an event which has taken place or might have taken place"[16]. To judge by the commentaries that were written and recycled right up to the last phases of Byzantium, Aphthonius in particular never ceased to be a staple element in literary training, despite the blandishments of new exercises such as the schedographia so despised by Anna Komnene[17]. Because schedographia involved detailed study of examples of specially written compositions rather than exposure to an ancient author in its entirety, use of these

---

12. Both are conveniently available in: Bryennios, 316-337 and 370-377.

13. Two manuscripts (Marc. Gr. XI. 14, 15th century; Vallicellianus 39 [c 46], 16th century) from group b in the classification of G. C. Anagnostopoulos (*Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Σπανέα*, Athens 1993, 34-38 and 46) name a son or grandson of a Caesar Bryennios as recipient of the poem's advice; cf. W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig 1873, 1-26.

14. E.g. Bryennios II, 10, p. 161,4, cf. Sophocles, *Ajax*, 479; Bryennios IV, 25, p. 293,16-17, cf. *Odyssey* 4.400; Bryennios IV, 28, p. 297,11-12, cf. Euripides, *Antiope*, fr. 31.

15. E.g. Proverbs: Bryennios II, 14, p. 167,11; IV, 33, p. 303,21; IV, 35, p. 305,23. Bible: Bryennios I, 22, p. 131,10 and 14-15; I, 13, p. 107,11-12.

16. *Aphthonii Progymnasmata*, ed. H. Rabe, Leipzig 1926, 2.

17. See the discussion by R. Browning, Il codice Marciano Gr. XI. 31 e la schedografia bizantina, *Medioevo e Umanesimo* 24 (1976), 21-34.

could be construed as the lowering of standards. One has a sense that Nikephoros' training, while it went well beyond the elementary stage, came to an end before he had been exposed to the full treatment: it was an effective aid in helping him to charm an audience, whether in terms of the twelfth or the twenty-first century. One could argue that Anna had progressed further and had acquired extra linguistic skills which will have earned her respect in her own time, as is evident in Tornikes' comments, whilst clearly erecting barriers to easy communication with modern readers, and perhaps even with her those around her.

What is abnormal, however, about Nikephoros is that he should demonstrate the results of his exposure to a literary education at the length that he does. And that his literary interests should be remarked upon by his contemporaries. To Theodore Prodromos, in the wedding speech and in the dedication of the novel, as well as being ὁ ἐμὸς καῖσαρ, Nikephoros is also ὁ σοφὸς καῖσαρ, the wise caesar; and this is how Theophylact of Ochrid and Michael Italikos also refer to him. But how genuine is this praise? A perfectly reasonable reaction on our part would be to say that this is mere flattery of a client to a patron. An analogy would be with the *sevastokratorissa* Eirene in the next generation, who in the 1140s was an enthusiastic sponsor of a number of writers and painters, and was just as enthusiastically praised for her learning, wisdom and generosity[18]. In the case of Eirene the praise deconstructs when one realises the low intellectual level of the writing she commissioned (a grammar, potted history, for example). This is a point which more than one of her client-writers manages to slip in amidst the thanks for his payment, by expressing veiled contempt for the commission. There is no sign of such mixed feeling, and no clash of praise with actual achievement in the case of Nikephoros.

Too many imponderables still remain over the nature and processes of education in the eleventh and twelfth centuries, whether at primary, secondary or tertiary level. Comments, however, that can be extracted from Psellos' letters and speeches, as well as his history, and which refer to the middle years of the eleventh century, remain indicative[19]. A child began instruction at the age of five, moved on gradually to more demanding reading and exercises and by the age of sixteen or thereabouts had reached the regular limit after which those

---

18. See the list of works sponsored in Elizabeth M. and M. J. Jeffreys, Who was the sevastokratorissa Eirene?, *Byz* 64 (1994), 40-68.

19. E.g. Psellos, *Chronographia* (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, introd. D. del Corno, ed. S. Impellizzeri, comm. U. Criscuolo, transl. Silvia Ronchey, I, [Turin] 1984) VI, 35-43, pp. 282-290; see further P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 212-215.

with especial interest or talent could progress to further studies in rhetoric and the study of more recondite texts, as did Psellos. Instruction was offered by teachers for payment, and pupils could cease at whatever moment parental means and ambition, and the pupil's talent, suggested was appropriate. But the purpose of this education was to provide a stream of bureaucrats to service the church and the state – the pen-pushers whom Choniates towards the end of the next century characterised as typically Byzantine. These pen-pushers could rise from humble beginnings to achieve positions of great influence – as did Psellos. Though not all: Theodore Prodromos two generations later, and despite his distinguished patrons, was eloquent on his disappointed career prospects. Nikephoros, however, did not come from a social class which needed this sort of assistance to rise to prominence: he was from one of the great aristocratic clans where the expectations were that the sons should be valiant warriors and commanders of armies.

So what were society's norms at this period for the education for such a man? There are several texts which give insights into the skills and training demanded of and for a young aristocrat at about this time. One is the Παιδεία βασιλική written by Theophylact of Ochrid in about 1088/1089 for the young Constantine Doukas, then aged perhaps fourteen and under Theophylact's tutelage[20]. The short treatise falls into two parts; the first praises Constantine and his mother, the second offers advice for a ruler, on the model of a Mirror of Princes. Theophylact assumes that the most important skills the ruler needs are military. Constantine is commended for his skill on horseback, for his ability in wielding a spear, his prowess in hunting – in particular his bravery in facing up to wild beasts that other boys of his age would be terrified to confront even when they were stretched out dead on the hunting-field[21]. He is advised that a ruler must be personally involved in wars, though as a general and not as a soldier since he should not expose himself to untimely death on the battle-field. A ruler should ensure that military exercises are held regularly. Constantine is praised for the quickness of his intellect which grasps and retains ideas faster than his teacher can enunciate them[22]. But he is not commended for his expertise in expressing himself in verbal argument either orally or on paper. Theophylact seems to have a certain wariness about verbal dexterity when exercised by

20. *PG* 126, cols. 253-285; cf. B. Leib, La Παιδεία βασιλική de Theophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XIe siècle, *REB* 11 (1953), 196-204.

21. *PG* 126, col. 257 (§4).

22. *PG* 126, col. 257 (§5).

his social superiors: there is a strong hint that Constantine's father, the unfortunate Michael VII, had been too interested in literary matters for his imperial status[23]. Nevertheless the message of treatise is clear: what a ruler needs above all else is to have a strong physique and expertise in martial arts. Relations with literature should be good, but at a certain distance.

A similar message comes from two other texts. In the first of these, the Ἐπιθαλάμιον by Theodore Prodromos for Nikephoros' sons already mentioned, the young men, aged about eighteen and twenty, are said to have been excellently trained and are skilled in all the arts that they require – horsemanship and use of weapons[24]. There is not the slightest hint that any book learning or skill in the use of the written or spoken word would be a part of their future lives, or has been part of their past.

Likewise in the other relevant text, a celebratory poem written by Theodore Prodromos to celebrate the birth, in 1142, of Alexios, the youngest child of the *sevastokrator* Andronikos and the *sevastokratorissa* Eirene, we find a comparable message[25]. Prodromos envisages the baby's future career, decked out in armour, astride a horse, brandishing a spear. No matter that this is not how his life turned out, these were the expectations – a tough training in manly martial arts. There is no mention of any bookish activities whatsoever.

It is worth looking for information on this in the Ὕλη ἱστορίας itself. In fact we learn very little about the education, literary or otherwise, of the younger members of the families whose past he is recording. We should note that of the two paedagogues mentioned as responsible for the upbringing of the orphaned John and Isaac Comnenos one is to see to their morals and the other that they are properly trained in τὰ πολεμικά, warfare[26]. In connection with Alexios Comnenos himself, Nikephoros stresses the young age at which he began to be prominent in campaigns, an important part of the heroic picture that is being created[27]. It follows that he had abandoned book learning early, though we should note that his younger brothers Adrian and Nikephoros were left at one stage, because of their youth, with teachers who were to instruct them in the

23. *PG* 126, col. 257-260 (§6). The treatise concludes with the ambiguous statement: "Let letters – or learning (λόγοι) – honour you and may you honour letters, but above all you should obey your mother" (col. 285,30).

24. Bryennios, 349,23.

25. W. Hörandner (ed.), *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien 11], Vienna 1974, Poem 44, p. 406-411.

26. Bryennios I, 1, p. 75,15-22.

27. Bryennios I, 25, p. 105,1-6.

ἐγκύκλιος παίδευσις, the "general education" of the time, though no details are given about what is meant by this[28].

Nikephoros, the emperor's son-in-law, scion of a magnate clan, would have been expected to have played his part in military matters. The evidence suggests that he did. He was on the ramparts of Constantinople in 1097, in 1107/1108 he was with Alexios on campaign in Epiros[29]. His creation as Caesar some time between then and 1114 is a reflection of the increasing use made of him by Alexios as a senior military commander. It is impossible to judge how he divided his teenage years between literature and military training, but there is no sign that he neglected his martial duties. What effect did his marriage to Anna at around the age of seventeen have on his interests? Did her unusual passion of learning inspire him to go back to his books? There are suggestions by Tornikes that it did[30]. But we should avoid such romantic stereotypes where there is no firm evidence.

Whatever the course of his education, it is when one looks at Nikephoros against this sort of background that his literary activities being to look somewhat a-typical. What is especially abnormal is the way in which he was an active participant in the literary scene. There has already been reference to letters from Michael Italikos. These are undated but written some time after 1118, most probably in the early 1130s. There are several points to take from them. Italikos urges Nikephoros to write again. His letters had been much enjoyed – he had produced tales from Paphlagonia which moved from tragedy to comedy. The theme of humour reappears: twice Italikos comments that Nikephoros had made him roar with laughter, so presumably a neatly rounded, witty anecdote had been produced. Nikephoros is commended for his style, which is fluent but sober and firm and expressed with appropriate vocabulary. There is one statement with interesting but uncertain resonances. It seems that Nikephoros had good hand-writing: ὀξεῖαν χεῖρα πρὸς γραμμάτων τύπον, ὅτε ὑπογραμματεὺς οὐ παρῇ which perhaps can be translated as: "you have a neat hand for the shape of letters when there is no secretary available"[31]. But is that correct? The obvious meaning would seem to be that Nikephoros writes clearly himself and has no need of an amanuensis, but could the role of the ὑπογραμματεὺς normally be more interventionist and extend to the expression as well as letter

28. Bryennios I, 6, p. 87,25.

29. See Gautier's introduction in the edition of Bryennios, 24-25.

30. Darrouzès, *Tornikès, Lettres et Discours*, 263.

31. Bryennios, 375,20-21.

forms? However, be all that as it may, Nikephoros' letters had been read out with great appreciation, which is at least partially predictable, εἰς λογικὸν θέατρον.

The term word θέατρον has been so much discussed as to be almost untranslatable: should it be interpreted as an academic seminar with serious intent or a literary salon with an emphasis on entertainment? The phenomenon of the θέατρον, the environment in which literary works were presented and performed, is well known throughout the late Byzantine period[32]. It was the main method of literary publication and publicity. Equally, patronage of the arts, in particular the support of writers, is an activity regularly expected of members of the courts of Constantinople, whether imperial or aristocratic. From the eleventh century, for example, Constantine Monomachos was noted in this respect. By the twelfth century the pool of literary expertise had expanded and it looks at that time as though virtually every aristocrat and his wife sponsored literary work, usually on a small scale. Some, like the *sevastokratorissa* Eirene, had access to a tame writer of some sort who could be hired to celebrate family occasions[33]. The particular θέατρον with which Nikephoros was involved was presumably the group which gathered under the aegis of his mother-in-law, Eirene Doukaina, widow of Alexios. But presence and patronage is one issue; with few exceptions it was not the members of the aristocracy themselves who produced the texts for these occasions.

Statements like that immediately set one looking for exceptions. Some are very obvious. Alexios Comnenos himself is said to be the author of a short verse text of advice, Μοῦσαι[34]. An Isaac Comnenos, probably his younger son, produced a set of verbal portraits of the Homeric heroes under the title "What Homer left out"[35]. These are short and undemanding pieces of writing (though that of Isaac shows signs of wide reading).

What Nikephoros produced is lengthy; it is a reasonably substantial history. Here it can be suggested that he is now acting outside the social norms. In Byzantium military men, whether of an aristocratic background or not, did not

---

32. But nonetheless still deserves a full investigation; see the remarks *passim* in P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, esp. 336ff.

33. It is instructive to examine the list of magnate patrons in Magdalino, *Empire*, 510-512, for the range of families involved.

34. P. Maas, Die Musen des Kaisers Alexios I, *BZ* 22 (1913), 348-369; see too J. Shepard, "Father" or "scorpion"? Style and substance in Alexios' diplomacy, in: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 68-132, at 70-76.

35. J. F. Kindstrand, *Isaac Porphyrogenitus, Praefatio in Homerum*, Uppsala 1979.

usually write histories. Histories were written, particularly at this stage of the Byzantine state, by those of the pen-pushing class, usually those quite high up in that class – judges or civil servants. From the eleventh century, we have Michael Attaleiates and John Skylitzes, both judges, and Psellos, the civil servant par excellence; from the twelfth, there are Zonaras, a former judge turned monk, Kinnamos, a secretary to the emperor Manuel, and Niketas Choniates, who worked his way up to become λογοθέτης τῶν σεκρέτων. What military men seem to have produced – either themselves or, perhaps, through the agency of a trained writer – are memoirs, of the sort that J. Shepard has discerned underneath the surface of Skylitzes and attributed to Katakalon Kekaumenos[36]. More recently Catherine Holmes has extended this argument to suggest even further layers to Skylitzes which are to be attributable to pamphlets and memoirs produced by elements of the Skleros clan[37]. Anna Komnene herself, who is apparently quite open about the material she uses, indicates that she had access to memoirs from retired generals such as George Palaiologos, who had campaigned in Italy, and from others like him[38]. But these memoirs are known mostly at second hand, often by deduction from the contents of more conventional histories, and they do not survive as independent compositions.

Again one looks for exceptions. The first that comes to mind is the Kekaumenos who was responsible for the *Strategikon*. This person was a man of military background, it would seem, even if his identity cannot be pinned down precisely, and he was the author of a book. His book shows signs that its author had passed through some of the early stages of training in advanced literary and rhetorical techniques, But it is not a sustained or polished composition. In fact it is much more like the raw material out of which a sustained composition could have been constructed. A large part of it consists of anecdotes, little stories, διηγήματα, of the sort which, as we have seen, also appear in the Ὕλη ἱστορίας and the *Alexiad*. Kekaumenos' work remains a series of discrete passages, a hortatory and practical document[39]. It is an exception which proves the rule. It belongs to a very different genre from Bryennios' Ὕλη ἱστορίας.

36. J. Shepard, A suspected source of Scylitzes *Synopsis Historion*: the great Catacalon Cecaumenus, *BMGS* 16 (1992), 171-181.

37. Catherine Holmes, The rhetorical structures of John Skylitzes' *Synopsis Historion*, in: Elizabeth M. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot 2003, 197-210.

38. Anna Komnene (*Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001) VII, 5,4, p. 451.

39. For a discussion of the nature and structure of Kekaumenos' *Strategikon*, see Charlotte Roueché, The rhetoric of Kekaumenos, in: Elizabeth M. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot 2003, 25-40.

But, one might object, it is not unknown for emperors, aristocrats par excellence, to appear as the authors of histories. Let us take two examples, from the centuries before and after Bryennios: Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos. Their cases are instructive when we attempt to put Bryennios (and also Anna Komnene) in context. From the aegis of Constantine Porphyrogennetos we have the encyclopaedic *Excerpta* and the biographies that make up the text known as *Theophanes Continuatus*. There are two points to bear in mind. First, in the case of the *Excerpta*, Constantine was acting as a commissioning agent, as a patron, not as an author; second, the phrasing used even in the *Vita Basilii*, Book 5 of *Theophanes Continuatus*, leaves open to doubt the extent of imperial participation in the writing process[40]. One may legitimately doubt whether Constantine Porphyrogennetos can be classed as an author of a sustained historical narrative. John Kantakuzenos, however, is a different matter. Despite the veil of neutrality suggested by writing in the third person, there can be no doubt that the narrative is coming from the mind and pen of the retired emperor-monk. Nevertheless these two cases, despite their differences, do have something in common. Both Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos developed their roles as historians at a time when they were unable to proceed with activities that might more normally have been expected to occupy them as emperors. Constantine was excluded from his imperial functions for nearly forty years after being crowned as co-emperor while Kantakuzenos removed himself from office before he was driven out. Both therefore had enforced leisure in which to exercise their interests and talents.

To return to Bryennios. The obvious answer to suggestions that he falls outside the pattern of activities expected of an aristocratic military man is to propose that he falls within a different category, that of the aristocrat or military man of enforced leisure. Like Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos he turned to writing history when prevented from pursuing his regular career. After 1118 we know very little of Nikephoros' role in public affairs. However, common sense would suggest that, after the fuss of the abortive coup at the time of the accession of John Comnenos, the emperor would not have rushed to use Nikephoros in matters requiring loyalty and staunch support. Clearly with the passage of time trust was restored and Nikephoros seems to have campaigned with John in Cilicia from the early 1130s until his death. The letters sent by Michael Italikos to Nikephoros were occasioned by his absence

---

40. Consult the elegant refutations of I. Ševčenko, Re-reading Constantine Porphyrogenitus, in: J. Shepard - S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, Aldershot 1992, 167-196.

from Constantinople and Italikos' references to his presence in Paphlagonia are all of a piece with this. It is in the period immediately after 1118 that we find hints that Nikephoros was developing his literary interests, in, for example, the wedding oration he commissioned in 1122. It is during this period that he is also likely to have attended the θέατρον of his mother-in-law, the empress Eirene Doukaina, at whose behest, he states, the Ὕλη ἱστορίας, the account of Alexios' youth, was begun[41]. This would also be the most likely period for him to have accepted the dedication of Prodromos' novel. However, since the date of Eirene's death is uncertain[42] the chronological parameters for the functioning of her θέατρον remain uncertain, as do the activities of its putative members.

After this excursus on possible parallels it should still be stressed that Nikephoros was an exception. Even if he falls into the category of the military man of enforced leisure it should be pointed out that most of those in that category did not react as did Bryennios: they withdrew to their estates, they hunted and fished, and conspired, and plotted their comeback. They did not embark on the composition of a lengthy history.

Let us consider some more details of the situation. Anna, in the preface to the *Alexiad*, describes Nikephoros' unfinished work in terms which can only refer to the Ὕλη ἱστορίας as we have it[43]: it deals with the years before Alexios' main achievements, ends in the reign of Botaneiates, and is manifestly incomplete. Circumstances, she says, then prevented the caesar from bringing the history to a conclusion. The most obvious interpretation of this is that she is referring to his death. But Anna directly links Nikephoros' return from the frontier fatally ill with his incomplete book – τὸ σύγγραμμα σχεδιάσας καὶ ἡμιτελὲς ἐκ τῆς ὑπερορίας κομίσας "having planned out the composition and brought it back from the frontier half-written"[44]. Does she really mean to imply that the Ὕλη ἱστορίας as we have it was written whilst on the march? This seems most improbable. Admittedly the sources required to put the narrative together need not have been many: a copy of Psellos' *Chronographia* and of Skylitzes' *Synopsis Historion* to provide some background material in the first book, and then a collection of notes from family members (some of whom might have been with him

41. Bryennios, *Proemium*, 11, p. 71,19: ὦ σοφωτάτη μοι φρὴν καὶ διάνοια. This is the only paragraph of the proemium which can safely be attributed to Nikephoros.

42. P. Gautier, L'obituaire du Typikon du Pantocrator, *REB* 27 (1969), 235-267, at 247-248 concludes that Eirene was dead by 1134.

43. Anna Komnene, *Prologos*, 3,2-4, pp. 7-8.

44. Anna Komnene, *Prologos*, 3,4, p. 8,81-82.

on the campaign), and his own memory, for the sequence of events that he choses to deal with. One could imagine that much of his anecdotal narrative could have been written or dictated piece-meal and *ambulando*, as it were. Here Italikos' comment about Nikephoros and the presence or absence of a secretary becomes interesting. But this scenario is not convincing: the book may be incomplete but much of it is thoughtfully constructed and there are frequent guiding points in the narrative, with references forward and back[45]. This late date of composition raises more questions than it answers. Surely it is much more likely that Nikephoros had begun preparing this work in the 1120s. Then it would have been his re-engagement in military matters in the 1130s that caused him to put it aside.

Bryennios seems to have been a most attractive personality. To say this we do not have to rely only on Anna's emotional statements. He made Italikos roar with laughter over some joke whose point is now irrecoverable[46]. His interest in the world of letters and learning impressed others, admittedly perhaps who were ready to be impressed. For Italikos he was an ἔμψυχος βιβλιοθήκη[47]; Zonaras was struck by the learning shared by both Nikephoros and Anna[48]; for Tornikes, writing in the 1150s, he was learned and eloquent and had made the palace he had shared with Anna "the home of the muses" and had urged Anna on in her pursuit of γραμματική and φιλοσοφία[49]; for Choniates writing later still Nikephoros was deeply versed in the liberal arts[50]. For Prodromos the "wise caesar" was the only man in his experience who could combine skills in strategy with appreciation of verse, the administration of justice and could also discourse with rhetoricians[51]. Which is precisely the point of this paper.

In conclusion, nothing that has been said here calls for a major reassessment of what is contained in the Ὕλη ἱστορίας. It remains a highly partisan account of both the young Alexios and Nikephoros' grandfather in the years up to 1079, couched in terms of aristocratic military values. A. Kazhdan tried to characterize the work as a proto-romance which hinged on the union of the

45. E.g. Bryennios I, 6, p. 87,20; I, 10, p. 99,25; I, 23, p. 131,27 and so forth.

46. Bryennios, 373,29.

47. Bryennios, 371,19.

48. *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, ed. L. Dindorf, IV, Leipzig 1871, 18, 26, p. 251,13-23.

49. Darrouzès, *Tornikès, Lettres et Discours*, 267.

50. *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I.-A. van Dieten [CFHB 11/1], Berlin-New York 1975, 5; admitrtely the comment is put in the mouth of Eirene Doukaina.

51. Bryennios, 349,4-7.

Doukas and Comnenos clans[52]. This proposal might seem to have gained in attraction by the association of Bryennios with Prodromos' *Rhodanthe and Dosikles*, but arguably the association does more to explain the novel than the history, for the central book of the novel is taken up with a somewhat incongruous exhortation from a general to his troops before battle. But a further conclusion is that the similarities between the Ὕλη ἱστορίας and the *Alexiad* are as much due to shared intellectual interests, and a shared development of rhetorical techniques, as to shared files. This couple, after the stresses caused by Anna's activities at Alexios' death, seem to have been inspired in their enforced retirement in the prime of life by a common desire to cultivate intellectual issues, and in particular the writing of history. The results in Anna's case have been generally accepted as striking and out of the ordinary. But Nikephoros too was breaking the mould of contemporary aristocratic behaviour in a way which is just as striking and just as unusual. Perhaps the overturning of gender restrictions has more impact on present-day scholarship than a good old-fashioned breaking of class taboos.

---

52. A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, D.C. 1982, 113.

ATHANASIOS MARKOPOULOS

THE PORTRAYAL OF THE MALE FIGURE IN MICHAEL ATTALEIATES

Michael Attaleiates was no ordinary personality. Born in Attaleia – or, in the view of some scholars, in Constantinople[1] – around 1020[2], he studied law and subsequently pursued a brilliant career in the imperial administration. A high court judge[3] and member of the Senate, he was showered with honours and titles such as *patrikios*, *anthypatos* and, in 1079, *magistros* and *proedros*. In his capacity as *krites tou stratopedou*, he accompanied the emperor Romanos IV Diogenes (1068-1071) on his campaigns in Asia Minor[4]. Later, during the reign of Nikephoros III Botaneiates (1078-1081), he played a substantial role in drawing up new legislation and was almost certainly a key figure behind the

1. E. Th. Tsolakis, Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr), *BZ* 58 (1965), 3-10, esp. 5ff. Tsolakis' view was rejected by P. Lemerle (*Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1972, 76 n. 8, 94ff.) though not by H. Hunger, who, however, has some reservations: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 1, Munich 1978, 382. P. Gautier remains unconvinced (La Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 [1981], 5-143, esp. 12), as also, more recently, M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Vienna 1999, 258 n. 408.

2. See Gautier, Diataxis, 12, who does not agree with the view of Tsolakis (Aus dem Leben, 7-9) and Hunger (*Profane Literatur*, 1, 382), of a date around 1030-1035. Lemerle (*Cinq études*, op. cit.) had elsewhere disagreed with Tsolakis' view. Scholars also disagree about the precise date of the author's death; some suggest 1079 (Lemerle, *ibid.*; Gautier, Diataxis, 14-15) while others propose c. 1085 (Tsolakis, Aus dem Leben, 10; Hunger, *Profane Literatur*, 1, 383). Cf. also E. Tsolakis, Κάποια προβλήματα της «Διατάξεως» του Μιχαήλ Ατταλειάτη, in: *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Thessaloniki 1988, 29-36, who attempts, not wholly convincingly, to disprove Lemerle's views on the subject.

3. He was president of the court *tou velou* and of the *epi tou hippodromiou*, and also composed an elegant summary of the *Basilica* of Leo VI, known as the "Ponema nomikon" (P. E. Pieler, Byzantinische Rechtsliteratur, in: Hunger, *Profane Literatur*, 2, Munich 1978, 465; N. van der Wal - J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, 102).

4. See below, p. 225-226.

chrysobull promulgated by the emperor in 1079[5]. He acquired very substantial property in Constantinople, Rhaidestos and Selymbria, whose total value amounted to more than a κεντηνάριον (i.e. 7.200-10.800 gold νομίσματα)[6], while in his post as *charistikarios* he was responsible for the administration of monastic properties. In his *Diataxis*, apart from the *typikon* of the monastery of Christ the All-Merciful, which he founded in the imperial capital, and an almshouse in Rhaidestos, he provides an extensive account of how he acquired his wealth and of how this wealth was to be distributed, under the exclusive supervision of his family[7], to the various foundations he had established.

While the *Diataxis* is a document of immense interest, particularly on account of its many autobiographical details[8], as well as being the object of an impressive number of modern studies[9], there can be little doubt that Attaleiates' *History*, covering events from 1034 to 1079/80, is his most important work[10].

---

5. L. Burgmann, A law for emperors: observations on a chrysobull of Nikephoros III Botaneiates, in: P. Magdalino (ed.), *New Constantines*, Aldershot 1994, 247-257, esp. 253, 256. See also Angeliki E. Laiou, Law, Justice and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries, in: Angeliki E. Laiou - D. Simon (eds.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Washington, D.C. 1994, 151-185, esp. 176ff., 180ff. Also J.-Cl. Cheynet, L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe s.), *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000, 281-322, esp. 305 n. 96.

6. N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996, 189.

7. Lemerle (*Cinq études*, 111) expressed admiration for the way Attaleiates dealt with the matter.

8. See Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, passim, esp. 258ff., where the subject is examined and exhaustive bibliographical data provided.

9. The key studies on the text remain to this day those of Lemerle (*Cinq études*, 67-112) and Gautier (La Diataxis).

10. See also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 382-389, with bibliography, to which we should also add two important studies by Ja. N. Ljubarskij, O sostave istoričeskogo sočinenija Michaila Attaliata, *Vspomogatelnye istoričeskie discipliny* 23 (1991), 112-119 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, St. Petersburg 1999, 222-229], and Michail Attaliat i Michail Psell, *Antičnaya drevnost' i srednie veka* 26 (1992), 92-102 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 212-221]. A Spanish translation of these two articles is published in *Erytheia* 11-12 (1990-1991), 49-54 and 16 (1995), 85-95 respectively. See also Lia Raffaella Cresci, Note esegetiche a Michele Psello e Michele Attaliate, *Civiltà Classica e Cristiana* 8 (1987), 209-217; eadem, Cadenze narrative e interpretazione critica nell'opera storica di Michele Attaliate, *REB* 49 (1991), 197-218 and, most importantly, eadem, Anticipazione e possibilità: moduli interpretativi della Storia di Michele Attaliata, in: R. Maisano (ed.), *Storia e tradizione culturale a Bisanzio fra XI e XII secolo*, Naples 1993, 71-96. Cf. also A. K(azhdan), *ODB* 1, 229. Particularly useful, especially as regards our discussion here, is Fr. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich 1971, 135-152, and G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, Munich 1973, passim, esp. 126ff. Fuller bibliographical details on Attaleiates are given below.

Krumbacher, it may be recalled, whose view of the eleventh century was not entirely favourable, devoted only a small section of his history of Byzantine literature to Attaleiates; however, he expresses admiration for Attaleiates' critical acumen and sense of fair judgment that can be seen to run through his text. Indeed, Krumbacher points out that Attaleiates' virtues as a historian are superior to those displayed in the panegyrics of Michael Psellos' *Chronography*[11] – although, it should be admitted, Krumbacher's analysis of Psellos is far from thorough[12]. Krumbacher, however, does not attempt to explore the structure of Attaleiates' *History* or his narrative techniques.

Since, primarily, the 1960s, scholarship has generally held Attaleiates in higher esteem, granting him an increasingly luminous position among the constellation of Byzantine historical writers. Moreover, the lengthy, though, from the point of view of contemporary critical trends, somewhat static analysis offered by Hunger also serves to enhance the favourable view of Krumbacher regarding the status of Attaleiates in the Byzantine literary and historical tradition. Certain questions, however, remain to be answered, particularly with regard to the stylistic texture of the *History*. Given that the main purpose of the *History*, as we shall see, is to give a portrait of a single historical figure, i.e. the emperor Nikephoros Botaneiates[13], it is hardly surprising that literary historians have wavered between ranking it as a kind of memoir (the work's biographical details are frequently drawn into discussions)[14] or as a βασιλικὸς λόγος, i.e. an enkomion governed by rhetorical rules established in late antiquity[15]. I would

11. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Munich 1897², 271.

12. *Ibid.*, 437-438.

13. See below, p. 218ff. E. Th. Tsolakis (Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung, *Βυζαντινά* 2 [1970], 251-268) has demonstrated that Attaleiates gathered material for his *History* long before Botaneiates became the lead player. Tsolakis' contention that Attaleiates completed his historical work during the reign of Alexios I Komnenos (1081-1118) is not convincingly argued, as the passages which he quotes in support of his view are open to several interpretations. Hunger (*Profane Literatur*, 1, 383) expresses reservations about this dating; Kazhdan (A. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, D.C. 1982, 156-157) perhaps somewhat uncritically embraced Tsolakis' hypothesis, and proceeded to a number of other hasty conjectures regarding the relationship of Attaleiates with Alexios Komnenos.

14. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 387. See below, p. 220-221.

15. K(azhdan), *ODB* 1, 229: "The *History* is a rhetorical panegyric of Nikephoros III". Elsewhere Kazhdan (*People and Power in Byzantium*, 137) has dubbed the work as "half-historical half-panegyrical". Cf. also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 385, and Ja. Ljubarskij, *Quellenforschung* and/or Literary Criticism. Narrative Structures in Byzantine Historical Writings, *Symbolae Osloenses* 73 (1998), 5-22, esp. 12-13. A number of useful observations are made by Lia Raffaella Cresci, Osserva-

venture to say that the second assessment is probably the more accurate: both Kazhdan[16] and Amande[17] pointed out Attaleiates' debt to age-old rhetorical models (for instance, those established by Pseudo-Menander) as well as to historical works written in accordance with similar principles (such as the Life of Basil).

On taking a closer look at the way in which Attaleiates presents his "hero" Botaneiates[18], as well as considering his sources (which have yet to be thoroughly examined[19]), it becomes evident that Attaleiates was well versed in rhetorical techniques and was fully aware of the affinities linking rhetoric and historiography to political practice and the encomium[20]. What is more, he had studied the majority of biographical and eulogistic texts in existence in his day on the life of Basil I (867-886) and the Macedonian dynasty, and particularly on the emperor Nikephoros II Phokas (963-969) whose great military family he considered an ideal model for the later emperor and his family. It is for this reason that he includes in his narrative a lengthy biographical digression on Nikephoros Phokas and his family (217-229, Bonn), whose origins are traced to the Roman house of Fabius (this information, he tells us [218], he found in an "old" book). He does not hesitate to inform us, in somewhat exaggerated tones, that the Botaneiates family was related by blood to the Phokas family (217)[21].

zioni sui rapporti tra ἱστορία e ἐγκώμιον nella storiografia bizantina, in: M.-Gabr. Angeli Bertinelli – L. Piccirilli (eds.), *Serta Historica Antiqua* 2 (1989), 287-305.

16. A. Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, in: A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge-Paris 1984, 23-86.

17. Carlotta Amande, L'encomio di Niceforo Botaniate nell'Historia di Attaliate: modelli, fonti, suggestioni letterarie, *Serta Historica Antiqua* 2 (1989), 265-286. Cf. also Ljubarskij, O sostave istoričeskogo sočinenija Michaila Attaliata, 114ff.

18. The term "hero", as used by some scholars, is apt: Laiou, Law, Justice and the Byzantine Historians, 176. On the hero-antihero motif in historical writings see Kazhdan, *People and Power in Byzantium*, 106ff., and Ja. N. Ljubarskij, Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos, *DOP* 46 (1992), 177-186 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 318-337], esp. 184ff. See also below, p. 230.

19. Hunger (*Profane Literatur*, 1, 383) gives only a brief treatment of the subject.

20. *Ibid.*, 1, 385. Particularly useful here are P. Magdalino's observations on the twelfth century in *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1995, 20, 336ff., 425ff.

21. A. Markopoulos, Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, *JÖB* 38 (1988), 225-233, esp. 228-229; idem, Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches, in: *New Constantines*, op. cit., 159-170, esp. 167-168. There can be little doubt that Botaneiates' family was of ancient pedigree: see J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 217 and n. 70. See also below, p. 220 and n. 29.

In my opinion it is almost certain that Attaleiates was acquainted with the second version of Symeon Logothetes' *Chronography*, which is also marked by a distinctly pro-Phokas stance[22]. Indeed, in much the same fashion as Logothetes, who devoted considerable space to the early deeds of the Phokas family on the historical stage, highlighting the martial prowess of Nikephoros "the Old" (grandfather of the late emperor), the emperor's father and the emperor himself[23], so too Attaleiates eulogizes the successes on the battlefield of both the grandfather of Botaneiates (also named Nikephoros) and the emperor's father Michael (229ff.)[24].

When we look more closely at the *History* it becomes increasingly clear that Attaleiates was concerned to write a text that was largely structured around a particular rhetorical mode, the speculum principis[25]. The following passage is a good illustration of this, despite the fact that instead of the words ἀνδριάς or ἄγαλμα[26] our author uses the phrase ὑπόδειγμα κάλλιστον: τὸ δ' ἐπὶ τῷ Βοτανειάτῃ ἐν ταῖς τιμαῖς καὶ τοῖς τῶν δωρημάτων χαρίσμασι ... ἀνυποκρίτως ἐξαίρω, καὶ τοῦτο διὰ σπουδῆς πεποίημαι πᾶσι παραστῆσαι κατάδηλον, καὶ ταῖς μετέπειτα γενεαῖς δι' ἀναγνώσεως καὶ μνήμης ὡς ὑπόδειγμα κάλλιστον

22. This is the text edited by V. M. Istrin, *Khronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevod*, 2, Petrograd 1922, 1-65. See H. Grégoire, La carrière du premier Nicéphore Phocas, in: *Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην*, Thessaloniki 1953, 232-254, esp. 240ff. Also A. Markopoulos, Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 83-119, and idem, Sur les deux versions de la chronographie de Syméon Logothète, *BZ* 76 (1983), 279-284, with relevant bibliography.

23. Istrin, *Khronika*, 20-22, 24, 28; Grégoire, La carrière, 250-252; cf. also Markopoulos, Le témoignage, 88, 94-100.

24. On Attaleiates' debt to Leo the Deacon see below, p. 221-223.

25. For a discussion of this genre of text see the extensive article of P. Hadot, Fürstenspiegel, *RAC* 8, col. 555-632; also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 157-165; I. Čičurov, Gesetz und Gerechtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegel des 6.-9. Jahrhunderts, in: L. Burgmann – Maria Theres Fögen – A. Schminck (eds.), *Cupido legum*, Frankfurt a.M. 1985, 33-45; idem, *Političeskaja ideologija srednevekov'ja. Vizantija i Rus'*, Moscow 1990, passim, but esp. 67ff.; G. Prinzing, Beobachtungen zur "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner, *JÖB* 38 (1988), 1-31; P. A. Agapitos, Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' στὴ φιλομακεδονικὴ γραμματεία 867-959, *Ἑλληνικά* 40 (1989), 285-322, esp. 311-312; A. Markopoulos, Autour des *Chapitres parénétiques* de Basile Ier, in: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris 1998, 469-479. I remain unconvinced by the views recently put forward by G. Strano, Considerazioni in merito alla datazione e all'attribuzione dei Capitoli Parenetici di Basilio I, *Orpheus* 21 (2000), 141-163. Useful, though somewhat general, is the recent study by G. F. Dennis, Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C. 1997, 131-140.

26. Cf. Agapitos, Ἡ εἰκόνα, 311.

ἀπαθανατίζεσθαι (282). This is a statement of intent on the part of the historian: Botaneiates will be held up as a model for emulation. A number of parallels are evident when we come to compare this passage with the observations of Constantine VII Porphyrogenitus (945-959) on his grandfather Basil I in the proemium of the Life of Basil[27], a work that is far from being a pure speculum principis (it has a distinctly historical texture – as in the case also of Attaleiates), in contrast to the laudatory chapters attributed to Basil I or the Letter of Photius to Boris/Michael, khan of the Bulgarians, which are characteristic examples of this rhetorical type. In the case of Attaleiates' text, the traditional motifs characteristic of the speculum principis can be seen to exist harmoniously alongside the rest of the narrative. Thus, beyond the model for emulation, Attaleiates' portrait of Botaneiates gives the reader the opportunity to follow, step by step, the regular techniques of the encomiast[28]: the emperor is born of an illustrious family (229-230, 288)[29], he is a valiant warrior, compared even with Herakles (42, 56, 83-84, 235, 255-256 et al.)[30], benevolent and just (239, 293, 313, 314, 316 et al.), magnanimous (284, 304), charitable (294), pious (284, 319) and Christ-loving (320). He is also humble (236) and compassionate (305), generous (305)[31] and mild (320, 321). In the historian's eyes, Botaneiates was divinely

---

27. ... καὶ τέως ἑνὸς βασιλέως (= Basil I) ... ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρις αὐτῆς τελευτῆς τὰς πράξεις καὶ τὴν ὅλην ἀγωγὴν διηγήσασθαι, ὡς ἂν καὶ τοῖς μετέπειτα μὴ ἀγνοῆται βασιλείου στελέχους ἐπὶ πολὺ τοῦ χρόνου παρεκταθέντος ἡ πρώτη πηγὴ καὶ ῥίζα, καὶ τοῖς ἐκγόνοις ἐκείνου οἴκοθεν εἴη ἀνεστηκὼς ὁ πρὸς ἀρετὴν κανών τε καὶ ἀνδριὰς καὶ τὸ ἀρχέτυπον τῆς μιμήσεως (Life of Basil 212, Bonn).

28. The list here supplements in large part the first attempt to set out the components of the encomium by Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 27-31. Kazhdan notes that Attaleiates idealizes Botaneiates. On this reading of the historian's attitude see below, p. 229-230. Kazhdan also wrote a shorter overview of Attaleiates, generally with regard to the encomium on Botaneiates: The Aristocracy and the Imperial Ideal, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 43-57, esp. 45-46.

29. This was an essential qualification for the emperor, particularly from the 11th century onwards; see above, p. 218-219. Cf. A. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 110ff., 112ff.; A. P. Kazhdan – M. McCormick, The Social World of the Byzantine Court, in: *Byzantine Court Culture*, 167-197, esp. 168, with relevant bibliography. Despite Kazhdan's claims, the desirability of noble descent for the emperor is of older origins; see Markopoulos, Constantine the Great, 163-164. Cf. also Bojana Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, Belgrade 2001, 14-24.

30. Cf. Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 112ff. This virtue will be discussed at greater length below.

31. The historian is ruthless with those who failed to show due gratitude. Characteristic in this respect are his comments on the blinding of the emperor Michael V Kalaphates and the novelis-

chosen (292) and for that reason enjoyed divine protection (282, 292-293, 295-296 et al.)[32], while at the same time he was ever vigilant to ensure the good of his land (311-312). Lastly, we may add to this extensive list of virtues the emperor's zeal for study – just as had been observed of Basil I[33] – for which the historian used the words πολυΐστωρ (312) and σοφὸς (315)[34].

Attaleiates is one of those writers who follows, with remarkable consistency, the tendency found in Byzantine literature of the second half of the tenth century onwards to focus increasingly on individual characters and to disengage itself from the simple descriptive techniques of the past, by which events were merely recorded and strung out along the narrational hanging line[35]. For instance, just like Leo the Deacon before him, though with yet greater boldness, Attaleiates likes to insert his own comments concerning the events and historical figures he is describing, even penning words about himself in the first person[36]. Primarily, however, Attaleiates adopts a biographical-encomiastic for-

simus Konstantinos (April 1042): καὶ συναποβάλλουσι τὰς ὄψεις τῇ βασιλείᾳ, καὶ μοναχικῇ παραδίδονται βιοτῇ, διήγημα γενόμενοι σκυθρωπὸν τοῖς μετέπειτα, καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἐπανόρθωσις τῶν ἀγνωμονεῖν ἐθελόντων πρὸς τοὺς εὐεργετήσαντας (17). An interesting article on this subject was written by Maria Dora Spadaro, Interferenze politiche dei δυνατοὶ laici e religiosi nel sec. XI (1041-1057), *Orpheus* 9 (1988), 238-281, esp. 245-263.

32. Although Fortune is allowed its role (293). On this point see also the similar references contained in the Life of Basil (218-219, 221-223, 223-225 et al.). It is worth mentioning that Attaleiates also speaks of favourable oracular texts relating to Botaneiates, on the basis of specific letters of the alphabet (293). The similarities with the corresponding acrostic – ΒΕΚΛΑΣ – produced by Photius, which links the future of the Macedonian dynasty with the family of Basil I, is patent. See A. Markopoulos, An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I, *DOP* 46 (1992), 225-232, esp. 227 and n. 32, with bibliography relating to the ΒΕΚΛΑΣ acrostic.

33. Life of Basil, 314-315. Basil I was virtually illiterate. See Agapitos, Ἡ εἰκόνα, 316-317 and 318-322, giving a list of Basil's virtues, which resemble those of Botaneiates to a remarkable degree, even if this is to be expected in view of the demands of the speculum principis genre.

34. At other points in the work Attaleiates remarks that Botaneiates was particularly wealthy (185, 213). It should be borne in mind that the somewhat generalising account of the princely virtues outlined in Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 110-119, are not entirely supported by the sources.

35. On this new tendency see A. Kazhdan, Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte, *JÖB* 28 (1979), 1-21 [= *Authors and Texts in Byzantium*, Aldershot 1993, II]; R. Scott, The Classical Tradition in Byzantine Historiography, in: Margaret Mullett – R. Scott (eds.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 61-74; Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 104ff., 220ff. See also below, p. 222.

36. See Ja. Ljubarskij, 'Writers intrusion' in early Byzantine Literature, *XVIIIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports pléniers*, Moscow 1991, 433-456, esp. 441ff. (= *Vizantijskie*

mat for his historical narrative, in similar fashion to the authors of the *Theophanes Continuatus*, Genesios and Leo the Deacon before him, as well as to his contemporary Michael Psellos[37]. None of these writers follows a very rigidly applied technique in his historical work. However, there can be little doubt that the aim of these texts was both biographical and laudatory: the historical narrative is built around the person or persons that comprise the focus of the historian's interest.

In attempting to delineate this technique with greater precision it is useful to draw a structural contrast between Attaleiates and his contemporary Psellos[38]. Psellos tends to present his protagonists, much like actors, as moving within the confines of the imperial palace, while he himself also co-stars in various scenes[39]. Attaleiates, however, choses a single individual, Botaneiates, and doggedly watches every step of his rise to the throne, virtually compelling the reader to embrace his own point of view.

The rhetorical and genre-based choices of Attaleiates are interesting for a further reason. The categorization that he tries to impose on his characters, the

---

Istoriki i Pisateli, 338-354). See also Ruth Macrides, The Historian in the History, *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 205-224, esp. 206ff., 209-210.

37. On the new structure of historical narrative that emerged in this period see P. J. Alexander, Secular Biography at Byzantium, *Speculum* 15 (1940), 194-209 [= *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, London 1978, I]; R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, *DOP* 8 (1954), 13-30 [= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, IV]; Hunger, *Profane Literatur*, 1, 339ff., 351ff.; Markopoulos, Sur les deux versions, passim; idem, Constantine the Great, 159-170; Agapitos, Ἡ εἰκόνα, passim; Ja. N. Ljubarskij, *Prodolžatel' Feofana, Zizneopisanie vizantijskih ćarej*, St. Petersburg 1992, 201-265; idem, Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos, *DOP* 46 (1992), 177-186 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 318-337]; cf. also idem, New Trends in the Study of Byzantine Historiography, *DOP* 47 (1993), 131-138 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 308-317]. Useful in parts is the article by G. Strano, Alcune notazioni su retorica e politica nel mito della dinastia Macedone, *RSBN* 33 (1996) [= 1997], 31-44. See also Nike-Catherine Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Athens 1994, 157-159 and passim. On Leo the Deacon see A. Markopoulos, Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου στὸν Λέοντα τὸν Διάκονο, in: *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Heraklio 2000, 475-493, and on Psellos (with regard to our subject here) Ja. N. Ljubarskij, *Michail Psell. Ličnost i tvorčestvo*, Moscow 1978.

38. See Ja. N. Ljubarskij, Istoričeskij geroj v "Hronografii" Mihaila Psella, *Viz. Vrem.* 33 (1972), 92-114. These views are repeated in large part in idem, *Michail Psell*, 175ff. Particularly useful is also idem, Writers intrusion, 442ff.

39. See, for instance, the scene of the blinding of Michael V, which has been analysed perceptively by A. Dyck, *Psellus tragicus*: Observations on *Chronographia* 5, 26ff., *BF* 20 (1994), 269-290.

vast majority of whom are male[40] – women make an appearance only five or six times throughout the entire work and the historian either declines to subject them to any kind of judgment at all, or merely scoffs at them[41] –, enables us to consider the *History* from the point of view of gender[42]. Attaleiates' choice of subject – much along the same lines as Leo the Deacon[43] – consists almost exclusively of the martial exploits of the key military figures whose ultimate aim is to seize the throne. The reader, of course, has already been alerted in the prologue to the fact that Botaneiates is by far the most eminent of the contenders, and that he will be the one to prevail in the end. However, this does not seem to deter the author, who succeeds in constructing his narrative in such a way that the various threads linking the characters in his historical drama are stitched tightly together, though his final intentions are never hidden from sight. Throughout, Attaleiates remains true to a basic notion of masculinity[44], i.e. soldiering, above and beyond all other aspects of the male gender[45]. It is no

---

40. Kazhdan (Der Mensch, 11) first formulated the axiom that Byzantine literature was written "vor Menschen, für Menschen und über Menschen". On the male presence in Byzantine historiography see Ljubarskij, Man in Byzantine Historiography, which, unfortunately, does not examine the case of Attaleiates. Ljubarskij's debt to Kazdan's theory of the "homo byzantinus" are clear to detect. See below, n. 45. The theoretical text of Karen Hagemann – S. Dudink (Masculinity as Practice and Representation, in: *Proceedings. 19th International Congress of Historical Sciences*, Oslo 2000, 283-298, esp. 283-286) offers a present-day approach to the issue.

41. Kazhdan's opinion (*People and Power in Byzantium*, 112) that woman is only a "shadowy figure" in the historical writings of the 10th century, is highly appropriate in the case of Attaleiates. For a brief treatment of the Byzantine family in the period in question, and the low status of women in the family, see Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 99ff., which discusses a significant passage from the historian. Attitudes appear to have been similar in the West at this time; see, for instance, Vern L. Bullough, On Being a Male in the Middle Ages, in: Clare A. Lees et alii (eds.), *Medieval Masculinities*, Minneapolis-London 1994, 31-45, esp. 42.

42. The secondary literature on the subject of gender in Byzantium is somewhat limited in quantity; see the note in my article Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 481 n. 18. The collective work published recently by Liz James (ed.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, London-New York 1997, includes interesting material. The latest article by E. N. Papaioannou, Michael Psellos' rhetorical gender, *BMGS* 24 (2000), 133-146, looks at the issue from a different angle. The best introduction to the subject remains J. Scott, Gender: a useful category of historical analysis, *American Historical Review* 91 (1986), 1053-1075.

43. Markopoulos, Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 481-482.

44. Note the adverb ἀνδρικώτερον used by Attaleiates (14, 225).

45. Elsewhere (Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 487 n. 31 [488]) I have noted that the secondary literature on the male sex in Byzantine studies is virtually non-existent. Ch. Barber (Homo Byzantinus? *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, 185-199) is particularly interesting,

accident therefore that the characters who are the prime players in the action of the *History* are all military figures: George Maniakes, Leo Tornikes, Vatatzes, Michael IV Stratiotikos, Nikephoros Bryennios, the family of Botaneiates[46], the Armenian Khataturios, Romanos IV Diogenes, Isaac and Constantine Komnenos, and others besides. It is significant also that the author's criticism of the leadership of the Empire focuses principally on the handling of military affairs (such as indifference for the proper equipping of the military forces, the payment of soldiers wages, and the organization of the upper ranks of the army). Emperors who were originally associated with the military, such as Constantine IX Monomachos (1042-1055) who defeated the Russians, but later chose to abandon the life of the battlefield in order to devote themselves to civil administration did not always meet with the unqualified approval of Attaleiates[47], despite Michael Angold's assertions[48]. This is a point we shall come back to.

Hegemonic masculinity[49], as portrayed in Attaleiates' writings, appears in a variety of forms. He sets out a package of criteria against which his leading characters can be judged: principally, of course, military expertise, though also conduct during peacetime[50], including administrative ability, family background (in the case of the emperor: Botaneiates' forebears are compared with those of Bryennios, with a clear verdict in favour of the former [288])[51], his sense of

although many of its conclusions do not conform with the earlier views of Kazhdan (*People and Power in Byzantium*, passim) on the essence of the term homo byzantinus. The introduction by Lees to *Medieval Masculinities*, xv-xxv, is especially useful. The underlying meaning of masculinity and its military paraphernalia in Western Europe, which frequently presents parallels with the Byzantine phenomenon as examined here is dealt with in detail by M. Bennet, Military Masculinity in England and Northern France c. 1050 – c. 1225, in: D. M. Hadley (ed.), *Masculinity in Medieval Europe*, London-New York 1999, 71-88. The same work contains an excellent bibliographical essay on the subject of masculinity by Hadley, 256-272. The article by Bullough (On Being a Male in the Middle Ages, passim) is also very useful. For a general treatment of the subject see D. Vance Smith, Body Doubles: Producing the Masculine Corpus, in: J. J. Cohen – B. Wheeler (eds.), *Becoming Male in the Middle Ages*, New York-London 2000, 3-19. See below, p. 224-225.

46. Attaleiates shows little admiration for the military families, with the exception of course of that of Botaneiates and the Phokas clan (Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 66).

47. Kazhdan (ibid., 32-33) assesses this differently in part. See below, p. 229-230.

48. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London 1984, 36ff.

49. The term was coined by R. W. Connell, *Masculinities*, Cambridge, 1995. Cf. also J. Tosh, What should historians do with masculinity?, *History Workshop Journal* 38 (1994), 179-202.

50. Cf. also Bennet, Military Masculinity, 73ff., 79-80 and passim.

51. Cresci (Cadenze narrative, 200-218) gives a detailed analysis of the differences marking Attaleiates' account of Botaneiates and Bryennios.

justice, which will be looked at below[52], or even the simple appearance or presence of the character on the historical stage. Attaleiates moves carefully within this evaluative framework, as confirmed by the two male figures to whom he grants pride of place in his narrative: Nikephoros Botaneiates and Romanos Diogenes. He stresses the aristocratic pedigree of both[53] and, following in the footsteps of Leo the Deacon[54], gives an impressive description of their physical and moral qualities (282 and 320-321 in the case of the former[55] and 99 in the case of the latter[56], plus a superb critical note at another point [179]), thus making them stand apart from the other historical characters in the narrative, although he is careful to make it clear that the two emperors are not on entirely the same levels[57]. In the case of Botaneiates, whose only failing in the eyes of the historian (and judge) seems to be a degree of avarice (322)[58] – this, however, can hardly be seen as very serious in the face of the weaknesses and vices of the other characters in his narrative – the course of events seems only to point to success and the author takes pains to make sure that the "awkward" moments that crop up in various phases of Botaneiates' career are explained to the emperor's best advantage (39-43, 83, 238, 266-267 et al.), while some of his actions, which could be interpreted unfavourably, are quietly suppressed[59].

Attaleiates greatly admired the efforts of Romanos Diogenes to rebuild the Byzantine army of, principally, Asia Minor, and his exemplary valour, which he demonstrated on the battlefield on many occasions, as well as at the Battle of Mantzikert[60] when he was abandoned by his generals Joseph Trachaniotes (who

---

52. See below, p. 226ff.

53. On Botaneiates see above, p. 220-221. Attaleiates is very discrete when it comes to Romanos, as pointed out by Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 36.

54. Markopoulos, Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 482 and n. 20.

55. Botaneiates was by divine creation (ἐκ θείας πλαστουργίας) endowed with an impressive physique (282). The other virtues are chiefly of a moral kind.

56. Beautiful eyes combined with a dark and ruddy colour, a sweet expression and other, spiritual virtues.

57. Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 31, 36.

58. Cf. Tsolakis, Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates, 264.

59. For instance, his third marriage, with Maria Alane. See Angeliki Laiou, Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes, *DOP* 46 (1992), 165-176, esp. 173-175.

60. Attaleiates account is by far the best source that we possess for this battle. For a recent analysis, see Sp. Vryonis, Jr., A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, in: St. Lampakis (ed.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Athens 1998, 225-244, esp. 230ff.

fled the field "basely"[158]) and Andronikos Doukas[61]. On the other hand, he does not fail to stress the emperor's administrative failings by suggesting that Romanos made the wrong choices with regard to his closest aides, who constantly undermined his authority (160, 167-168). Attaleiates criticises the emperor for failing to take into account the unfavourable omens, particularly before the Battle of Mantzikert (143, 144-145, 153 et al.), while Romanos is also found guilty of having been slow to make certain crucial decisions, as well as being unstable[62]. Despite this, however, the historian's respect for Romanos is manifested by means of an impressively crafted character-description (ἠθοποιΐα) – an unusual rhetorical feature for a historical text –, which introduces the reader to the tragic scene (loaded with many classical references) of the emperor's blinding (178)[63]. Romanos' blinding, it should be recalled, was not carried out by a regular executioner (Attaleiates mentions a variety of such characters in his work), but rather by a "coarse" Jew, or so the historian informs us[64].

Attaleiates has been praised by virtually all commentators for the judicial fairness of his historical account[65]. In language that is strongly coloured by his

---

61. The study by E. Th. Tsolakis (Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1 [1969], 187-204) is particularly useful with regard to this subject.

62. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 139-140; Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 36. Modern commentators do not agree wholly with the somewhat severe assessment of Attaleiates; see J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 222. Attaleiates himself has his reservations about attributing the outcome of the battle to the ineffable will of God (150). On this subject see Lia Raffaella Cresci, "Strategia" umana e intervento divino nella storiografia bizantina, *Civiltà Classica e Cristiana* 11 (1990), 183-202, esp. 197 and passim.

63. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 384.

64. We should not fail to mention at this point the captivity of Romanos Diogenes in the camp of Alp Arslan after his defeat at Mantzikert. The behaviour and discussions of the two men, as reconstructed by Attaleiates (164-166), serve to highlight principally the personality of Alp Arslan, who appears to behave in exemplary fashion as a victorious ruler towards his vanquished royal adversary, particularly when one reads Romanos, rather than the ruler of the Seljuks, is the one who favours the use of torture. Again, Attaleiates at this point appears to be following in the footsteps of Leo the Deacon, who eulogized Svjatoslav, prince of the Rus (Markopoulos, Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 486-487). See also the most recent study by Sp. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Alp Arslan after the Battle of Mantzikert, in: Claudia Sode – Sarolta Takács (eds.), *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, Aldershot 2001, 439-450.

65. See Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 41-43 (the summary assessment of Kazhdan that, for Attaleiates, "justice is above all the protection of private property" [43] is surely an exaggeration), and above all Laiou (Law, Justice and the Byzantine Historians, 176-181) who

legal background[66], he expresses the opinion that justice is a supreme virtue in a prince, especially when combined with an efficient administration, provided, of course, that it is dispensed in accordance with the law[67]. It is no coincidence that the reign of Michael VII (1071-1078)[68], the successor of Romanos Diogenes, is presented in such a way that while the historian describes the dire consequences of an unjust act and the tragic development of the Empire's affairs he is also preparing us, even through the device of prophecy (211), for the arrival of the person who was to deliver the Empire of its incompetent leadership (212-213)[69]. The arrival of Botaneiates on the scene, which is strongly reminiscent of the rise to power of Basil I as described in the Life of Basil (253ff.) and Genesios (76ff. Lesmueller-Werner/Thurn), enjoys the protection of the Holy Trinity (274, 292-293) and is greeted jubilantly by marked visual imagery (the procession from Nicaea to Constantinople [271-273] and his reception by a host of ships on the Bosphorus: ἡ δὲ θάλαττα πᾶσα κατεδενδροῦτο τοῖς πλοίοις, καὶ ἐμιμεῖτο ἀγρὸν παντοίοις δένδροις συνηρεφῆ κατάκομον [273])[70]. It is worth pointing out that according to Attaleiates the transfer of power from Michael VII to Botaneiates was conducted smoothly ὥστε μηδὲ ῥίνα τινὸς αἵματος γενέσθαι διάβροχον (271); the hint here at what had occurred a few years earlier with Romanos Diogenes and Michael VII is more than clear[71].

Attaleiates' narrative attachment to two imperial personages carries a cost when it comes to treatment of other male figures that played a role in events during this period. George Maniakes holds a relatively high place in the cast list of the *History* and Attaleiates is not shy to lavish words of praise on him (18-19), stressing that his death was the work of the divine will (19)[72]. He is also favou-

---

looks at the subject from a broad perspective, tending to maintain a distance from the views of Kazhdan. Cf. P. Magdalino, Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts, in: *Cupido legum*, 169-177, esp. 176.

66. Laiou, Law, Justice and the Byzantine Historians, 177.

67. Ibid., 176, 178 and passim, giving a careful analysis of the last chapters of the *History* (312ff.), where Botaneiates as legislator is presented and even compared favourably with the earlier Leo VI "the Wise" (312).

68. Michael was characterised aptly by Kazhdan (The social views of Michael Attaleiates, 36) as the real anti-hero of the *History*.

69. Ibid., 36-37.

70. See Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 84-85.

71. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 140ff.

72. Cf. Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 63. Also Cresci, Anticipazione e possibilità, 72-73. On Maniakes see the recent study by Bojana Krsmanović – Al. Loma, Georgije Manijakis, ime Γουδέλιος i Pselova "skitska autonomija", *ZRVI* 36 (1997), 233-263.

rable in his assessment of Isaac I Komnenos (1057-1059) (55 et seq., 60 et al.)[73], the Norman mercenary Rousselios (i.e. Roussel de Bailleul), described as τηλικοῦτον στρατιώτην καὶ στρατηγὸν (207)[74], and the two brothers and members of the Komnenos family, Isaac (183-184) and Alexios (later emperor Alexios I, 1081-1118), who stamped out the rebellion led by Nikephoros Bryennios (junior)[75] and Nikephoros Basilakes (199, 289 et seq.) against Botaneiates. At the other extreme are certain military figures whose distinguishing qualities were principally arrogance: Leo Tornikes, who receives no praise (23, 24, 27 et al.)[76], Nikephoros Bryennios (events after his blinding present a number of similarities with the description of Romanos Diogenes, although pity is plainly absent (292)[77], as also in the case of the blinding of Nikephoros Basilakes [300])[78], and the Doukas family whose members are rated as worthless generals and incompetent rulers (76, 86-87, 180 et seq., 209 et seq., et al.).

It should come as little surprise that Attaleiates, a historian of the eleventh century with unswerving masculine values and a conservative social outlook, should view eunuchs with distaste[79]. His disparaging remarks on eunuchs are neither frequent nor especially virulent, and he makes no comments regarding the sexual inferiority of such individuals, in contrast to Leo the Deacon[80]. Attaleiates' negative stance towards them is embodied above all in his conviction – widely held in his day – that one cannot possibly trust eunuchs (38), and that any particular aptitude they may display, if acknowledged at all, constitutes an exception to the rule[81]. It follows that the governance of the Empire by eunuchs,

---

73. I share the view of Laiou (Law, Justice and the Byzantine Historians, 177 and n. 77) as regards Kazhdan's interpretation (The social views of Michael Attaleiates, 33-34) of Attaleiates' criticism of Isaac.

74. Tinnefeld (*Kategorien der Kaiserkritik*, 142-143) has researched the encomium.

75. Attaleiates also portrays the older Bryennios in a somewhat unfavourable light (53-54).

76. This did not prevent him from giving a favourable assessment of Ioannes Vatatzes, who accompanied Tornikes. See also Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 63.

77. See Cresci, Anticipazione e possibilità, 82-83; and Kazhdan, ibid., 65.

78. Kazhdan (ibid.) considers that Attaleiates takes a more critical view of Bryennios than of Basilakes. A careful reading of the *History*, however, provides little evidence for this opinion.

79. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 385.

80. See Markopoulos, Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου, 490ff., with up-to-date bibliography on eunuchs, to which we should also add Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 67, 69-70.

81. As, for instance, in the case of Ioannes, bishop of Side: ὑπὲρ εὐνοῦχον (εἶχε) τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πολιτείαν καὶ τὸ μειλίχιον καὶ τὸ σωστικὸν καὶ τὸ εὐπρόσωπον (180). Attaleiates subtly places the appearance Nikephoritzes immediately after this (δεινὸς ἐπινοῆσαι καὶ ῥάψαι πράγματα

a phenomenon observed during the period of the empress Theodora (1055-1056), deserved little commendation (51-52). In the case of the eunuch Nikephoritzes, he was unfortunate in that he administered the state's affairs during the reign of Michael VII (180 et seq., et passim): the historian, therefore, had reasons in plenty to be particularly critical of him[82].

To conclude: Attaleiates' *History*, a carefully wrought account stamped by literary and rhetorical learning, appears almost to overstate the role of the male figure in the second half of the eleventh century: Nikephoros Botaneiates, an emperor of considerable stature and military ability, is the key personality, though surrounded by a multitude of other able men such as Romanos Diogenes, as well as less able men such as Michael VII Doukas. In seeking to explain the reasons for this somewhat one-sided approach to the personalities of his age I think we need to turn our attention to the period of Constantine Monomachos. We are well informed, particularly thanks to the ebullient assessment of Ioannes Mauropous, of the radical changes that took place in the state machinery of the day, as Monomachos doffed his martial dress to take on the garb of administrator and – somewhat contrary to constitutional practice and tradition – worked reform through his bureaucracy rather than via his military structures[83]. In part thanks to his thorough knowledge of the judiciary, Attaleiates was well acquainted with the workings of the imperial administrative machinery: nevertheless, he appears to have never resigned himself to the model of statecraft that was largely followed by the successors of Monomachos, whereby the military and the lands of Asia Minor gradually took second place to the needs of the central administration[84]. The return to the soldier-emperor – a constant

... σκαιός ... διαβολεὺς καὶ σοφιστής, 180-181), so that the reader understands immediately that Ioannes is an exceptional character among eunuchs.

82. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 140-142, and Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 55-57.

83. See J. Lefort, Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mauropous en 1047, *TM* 6 (1976), 265-303, whose conclusions with regard to the subject have received wide acceptance from scholars. Cf. A. Karpozilos, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ioannina 1982, 28ff. and Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, 245-250 and passim.

84. There is a passage in the *History* that is particularly illuminating in this respect, which gives a negative assessment of the reign of Constantine X Doukas (1059-1067): ἐπόθησε δὲ τῶν ἄλλων ἁπάντων ὁ βασιλεὺς ἐπέκεινα τήν τε τῶν δημοσίων χρημάτων ἐπαύξησιν ... καὶ τούτοις τὴν μείζονα φροντίδα κατεκένου τῆς βασιλείας, τῶν ἄλλων ἧττον βασιλικῶν ἀντεχόμενος, στρατιωτικῶν φημὶ καὶ στρατηγικῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῆς ἐντεῦθεν εὐδοξίας, τοῖς εἰρημένοις πολιτικοῖς εὐδοκιμεῖν προαιρούμενος. διὰ δὴ ταῦτα καὶ συκοφαντικαῖς ἐπηρείαις καὶ σοφιστικαῖς μεθόδοις καὶ δικανικῶν προ-

Roman ideal through the ages[85] – was for Attaleiates a matter of paramount importance founded on an ideological basis[86], and should not be seen as motivated by purely personal economic interest, as Kazhdan would have us believe in describing Attaleiates as an unpredictable encomiast of Botaneiates[87]. This may explain the high regard that Attaleiates had for military figures such as George Maniakes and Romanos Diogenes, who, it may be noted, did not take measures to protect individual property (an observation that seems to contradict the system of values that Kazhdan outlined) and attempted to restructure the state along the lines favoured by Attaleiates, as well as, of course, for the emperor Botaneiates in whose care the historian believed the Byzantine state would flourish. The *History*, sporting the literary garb of a speculum principis, underlines the great expectations that the historian had for the new emperor, who would lead the Byzantine state away from the standards of the Doukas dynasty, bringing new life to the political landscape of the country. Quite how justified these highly subjective views[88] in fact turned out to be is another matter.

βλημάτων ἐσμῷ καὶ σεκρετικῶν ζητημάτων ἐπιπλοκαῖς τὸ Ῥωμαϊκὸν ἐκλονεῖτο, καὶ κοινὴ μελέτη τοῖς ἅπασι τὸ κατορθῶσαι τὰ τοιαῦτα ἐγίνετο ... (76). See P. Magdalino, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, in: *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, 93-115, esp. 94ff.

85. Cf. Cheynet, L'aristocratie byzantine, 284-285, 288-289 and passim.

86. It may be noted that Psellos also approved of the soldier-emperor. See A. Kaldellis, *The Argument of Psellos' Chronographia*, Leiden-Boston-Cologne 1999, 183 n. 369.

87. The social views of Michael Attaleiates, passim, esp. 84-86.

88. On subjectivity in historical writing see A. Kazhdan, L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire, *Byz* 50 (1980), 279-335, esp. 323ff. [= *Authors and Texts in Byzantium*, Aldershot 1993, XVI]. A special study devoted to the subject would be most welcome.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΜΗΠΩΣ "LE GRAND SIÈCLE DE LA SCIENCE DU DROIT CANONIQUE" ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΕΙΝΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ο 11ος ΑΙΩΝΑΣ;

Ὅτι ὁ 12ος αἰώνας εἶναι ὁ «χρυσοῦς αἰών» τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο θεωρεῖται ἀπὸ μακροῦ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ «κεκτημένα» τῆς ἐπιστήμης μας. Ἂν ὁ νομικώτατος, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, 11ος αἰώνας θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ τελευταίου μέχρι στιγμῆς ξενόγλωσσου ἐγχειριδίου ἱστορίας τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὡς "la dernière période de floraison de la science du droit séculier" (1025-1110)[1], ὁ 12ος αἰώνας εἶναι γιὰ τοὺς ἴδιους "le grand siècle de la science du droit canonique" (1110-1204)[2]. Εἶναι, εἴπαμε, ἡ κρατοῦσα ἀπολύτως γνώμη· τὴν ἐπικυρώνει ὁ συντάκτης τοῦ τελευταίου χρονολογικά, πληρέστερου καὶ πιὸ ἐνημερωμένου συγγράμματος γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ποὺ διαθέτουμε σήμερα, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα[3], μιλῶντας γιὰ περίοδο «ἄνθησης τοῦ κανονικοῦ δικαίου» καὶ γιὰ τὸν 12ο αἰώνα ὡς τὸν «χρυσὸ αἰώνα τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὴν Ἀνατολή»[4] – ὅπως, ἄλλωστε, ὑπῆρξε (καὶ) γιὰ τὴν Δύση: εἶναι ὁ αἰώνας τοῦ Γρατιανοῦ καὶ τοῦ σπουδαίου ἔργου του, θεμέλιου καὶ βασικῆς πηγῆς τοῦ λατινικοῦ Corpus iuris canonici[5].

---

1. N. van der Wal – J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, τίτλος τοῦ κεφ. IX (σ. 98-106).

2. *Αὐτόθι*, τίτλος τοῦ κεφ. X (σ. 107-112).

3. Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1999² (πρβλ. ἐν προκειμένῳ σ. 259-270).

4. [Σπ. Τρωιάνος, εἰς:] Σπ. Τρωιάνος – Ἰουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997², 252-253 (τίτλος τῆς §209) καὶ 251 (§208), ἀντίστοιχα.

5. Γιὰ μία (ἀδιέξοδη, τελικὰ) ἀπόπειρα σύγκρισης τῆς μεθόδου τῶν δύο κορυφαίων ἐκπροσώπων τῶν δύο συστημάτων κανονικοῦ δικαίου, Δυτικοῦ καὶ Ἀνατολικοῦ, στὸν 12ο αἰῶνα βλ. C. Gallagher, Gratian and Theodore Balsamon: Two Twelfth-Century Canonistic Methods Compared, εἰς: Ν. Οἰκονομίδης (ἐκδ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα* [κατωτέρω σημ. 6], 61-89· τώρα καί: C. G. Fürst, Balsamon, il Graziano del diritto canonico bizantino?, [ἀδημοσίευτη ἀκόμη] ἀνακοίνωση εἰς: *La cultura giuridico-canonica medioevale. Premesse per un dialogo ecumenico. Convegno di Studi*, Pontificia Università della Santa Croce, Facoltà di Diritto Canonico (Ρώμη, 14-15 Μαρτίου 2002).

Εἶναι μία θέση πού ἔχω καὶ ἐγὼ πολλὲς φορὲς ἐπαναλάβει. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη εἶναι πάντοτε παροῦσα σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν χῶρο, ὁ Νίκος Οἰκονομίδης, εἶχε ὀργανώσει κατὰ τὰ ἔτη 1989 καὶ 1990 δύο σημαντικώτατα συνέδρια γιὰ τὴν παρουσία τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸν δημόσιο καὶ τὸν κοινωνικὸ βίο τοῦ βυζαντινοῦ 12ου αἰώνα, καὶ μᾶς ἔχει ἀφήσει τὰ πρακτικά τους στὸν γνωστὸ ἐπιβλητικὸ τόμο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα: Κανονικὸ Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία*[6]. Φυσικὰ τὸ δίκαιο (καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου) νοεῖται πάντοτε καὶ στὶς τρεῖς κύριες ἐκδηλώσεις του: τὴν νομοθεσία, τὴν νομικὴ πρακτική-νομολογία καὶ τὴν θεωρία.

Εἶναι ὅμως ἡ θέση αὐτὴ τόσο ἀκλόνητη ὅσο φαίνεται; Εἶναι πράγματι ὁ 12ος αἰώνας ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου;

Ἤδη ὁ Σπύρος Τρωιάνος, συγγραφέας πού, ὅπως εἴδαμε, δεχόταν νομίζω πάντοτε, ὅπως δεχόμουν πάντοτε καὶ ἐγώ, τὴν παγιωμένη αὐτὴ θέση, δείχνει ἤδη, στὸ τμῆμα πού τοῦ ἀνήκει τῆς *Ἱστορίας Δικαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, κάπως ἀνήσυχος: «Δημιουργοῦνται – γράφει, πρὶν παρουσιάσει τοὺς κύριους ἐκπροσώπους τῆς ἐπιστήμης τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸν 12ο αἰῶνα – οἱ συνθῆκες γιὰ τὴν (ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα) συστηματικὴ καλλιέργεια τοῦ κανονικοῦ δικαίου»[7].

Ὁ 12ος αἰώνας ἔχει ἀναμφισβήτητα νὰ παρουσιάσει μία ἐπιβλητικὴ *συστηματικὴ* παραγωγή: τὸν ὠργανωμένο «κατὰ πόδα» σχολιασμὸ στὸ ἐπίσημο *corpus* τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τοὺς τρεῖς λεγόμενους «μεγάλους βυζαντινοὺς ἑρμηνευτές»: τὸν Ἰωάννη Ζωναρᾶ, τὸν Ἀλέξιο Ἀριστηνό, τὸν Θεόδωρο Βαλσαμῶνα – στοὺς ὁποίους προσθέτουμε τώρα καὶ τὸν «Ἀνώνυμο» ἀντίζηλο ἢ ἀντίπαλο τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν Sinaiticus gr. 1117, πού τὸ ἔργο του εἶχε μείνει ὅμως ἄγνωστο καὶ ἀνεκμετάλλευτο, ἀκόμη, φαίνεται, καὶ στὴν ἐποχή του[8]. Ἔργο ἐπιβλητικό, εἴπαμε, κυρίως αὐτὸ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος. Ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός, ὁ τρίτος τῶν «μεγάλων ἑρμηνευτῶν», εἶναι πολὺ συνοπτικώτερος· σχολιάζει, ἄλλωστε, ὄχι τὸ πλῆρες «ἐπίσημο» κείμενο

---

6. [Ἑταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. «Διπτύχων» Παράφυλλα 3], Ἀθήνα 1991. Βλ. στὸν πρόλογο τοῦ ἐκδότη, 7: «Στὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ στὴ Δύση, ὁ 12ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ κανονικοῦ δικαίου ... Τὸν 12ο αἰώνα τὸ κανονικὸ δίκαιο προκαλοῦσε τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ γινόταν ἀντικείμενο συζήτησης καὶ διαμάχης ἀνάμεσα στοὺς εἰδικούς ...».

7. [Τρωιάνος, εἰς:] Τρωιάνος – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου* [ἀνωτέρω σημ. 4], 209.

8. Γιὰ τὸν Ἀνώνυμο τώρα: Τρωιάνος, *Πηγές*, 268-270. Εἰδικά: V. Tiftixoglu, Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekannten Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 483-532· V. Tiftixoglu – Sp. Troianos, Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonia aus dem Sinaiticus 1117, *FM* 9 (1993), 137-179.

τῶν κανόνων – τὸ ὁποῖο πάντως ἔχει ὑπ' ὄψη – ἀλλὰ τὴν «Σύνοψίν» τους, τὴν λεγομένη Στεφάνου τοῦ Ἐφεσίου καὶ Συμεὼν τοῦ μαγίστρου καὶ λογοθέτου[9]. Ἀλλὰ ὁ συνοπτικὸς σχολιασμός του – ὁ ὁποῖος μάλιστα συχνὰ παραλείπεται ἐντελῶς, ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενο κρίνεται μὴ δεκτικὸ περαιτέρω ἑρμηνείας (*Σαφής*) – περιέχει ἐνίοτε ἐνδιαφέροντα δείγματα ὀρθῆς νομικῆς σκέψης[10].

Ὁ Ζωναρᾶς, παρὰ τὴν νομική του παιδεία καὶ προϋπηρεσία, εἶναι λιγώτερο τεχνικός, περισσότερο αὐθόρμητος, κατ' ἔνστικτον, νομικός, καὶ μάλιστα μᾶλλον γνησιώτερα κανονολόγος παρὰ κυρίως νομικός· οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι ὡς νομικὸς αὐθεντικώτερος καὶ ἐπιστημονικὰ «ἐντιμώτερος» ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα[11].

Ὁ Βαλσαμών, νομικώτατος βέβαια, εἶναι τεχνικώτερος καὶ «ἐπαγγελματικώτερος». Βασίζεται, σχεδὸν ὡμολογημένα, στὸ ἔργο τοῦ παλαιότερού του Ζωναρᾶ, τὸ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ αὐτολεξεί, ἀλλὰ τὸ ἐμπλουτίζει εὐρύτατα, καὶ σὲ ὡρισμένες περιπτώσεις ρητὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν «προκάτοχό» του. Τὸ τεράστιο καὶ ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ ἔργο πάσχει ἔντονα ἀπὸ μία σχεδὸν πανταχοῦ παροῦσα προσπάθεια νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἡ τρέχουσα σκοπιμότητα: εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίδειξη τῶν καλῶν διαθέσεων τοῦ ἑρμηνευτῆ ἀπέναντι στοὺς προστάτες καὶ «ἐργοδότες» του βασιλεῖς ἢ πατριάρχες, κυρίως μὲ τὴν δικαιολόγηση καὶ τὴν «κανονική» τεκμηρίωση καὶ κάλυψη τῶν ἑκάστοτε ἐνεργειῶν τους – ἄψογης, μέτριας, ἀμφίβολης ἢ ἀνύπαρκτης κανονικότητος· εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν προσπάθεια κανονικῆς θεμελίωσης καὶ περιχαράκωσης τῆς ἰδιάζουσας σχέσης Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, ὅπως μάλιστα αὐτὴ διαμορφώνεται συγκεκριμένα στὴν ἐποχή του, ἐπὶ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ – εἴτε αὐτὴ εἶναι ἡ λεγόμενη «συμφωνία» ἤ, στὴν νεοελληνικὴ ὁρολογία, «συναλληλία»[12], εἴτε ὁ ἀποκληθεὶς «καισαροπαπι-

---

9. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1977², 146, 572· van der Wal – Lokin, 68-69, 131· Τρωιάνος, *Πηγές*, 135-137, 245-248. Παλαιότερα, εἰδικά: Ἀ. Χριστοφιλόπουλος, Ἡ Κανονικὴ Σύνοψις καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 155-157 = τοῦ ἴδιου, *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1973, 138-140.

10. Πὰ τὸν Ἀριστηνό: Aem. Herman, "Introductio", εἰς: I. Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum Byzantinorum iuris ecclesiastici* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. V], Βατικανὸ 1939, 21-23 (ἀρ. XIX)· Beck, *Kirche* , 657· van der Wal – Lokin, 108, 137· Τρωιάνος, *Πηγές*, 261-263. Τὸ ὑπομνηματικό του ἔργο ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς «Συνόψεως» στοὺς Ράλλη-Ποτλῆ, Β'-Δ'· κριτικὴ ἔκδοση, ἀπὸ τοὺς L. Burgmann – Sp. Troianos – Eleftheria Papagianni, ὑπὸ δημοσίευση (Φραγκφούρτη 2003;).

11. Πὰ τὸν Ζωναρᾶ ὡς κανονολόγο: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 23-24 (ἀρ. XX)· Beck, *Kirche*, 656-657· van der Wal – Lokin, 108-109, 137· Τρωιάνος, *Πηγές*, 259-261. Εἰδικά: P. E. Pieler, Johannes Zonaras als Kanonist, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 601-620. Τὸ ἑρμηνευτικό του ἔργο στοὺς κανόνες: Ράλλης – Ποτλῆς, Β'-Δ'.

12. Πὰ τὴν βυζαντινὴ «συμφωνία» καὶ τὶς νεώτερες καὶ σύγχρονες «μεταμορφώσεις» της ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παραπέμψω στὸν C. G. Pitsakis, La συναλληλία, principe fondamental des rapports

σμός»[13]· εἴτε πρόκειται ἁπλῶς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση πολὺ συγκεκριμένων σκοπιμοτήτων τῆς στιγμῆς. Ὁ Βαλσαμὼν δὲν θὰ ἀρνηθῆ αὐτὴν τὴν πρακτική του· σχεδὸν τὴν ὁμολογεῖ καὶ ἐπιχειρεῖ ἐνίοτε νὰ τὴν δικαιολογήσει καὶ ἴσως νὰ τὴν δικαιώσει. Ἐπεξεργάζεται ἄλλωστε συνεχῶς – καὶ ἐνημερώνει κατάλληλα, σύμφωνα μὲ τὰ ἑκάστοτε νεώτερα «δεδομένα» – τὸν σχολιασμό του· αὐτὸ εἶναι ποὺ δημιουργεῖ τὴν φοβερή, γιὰ μᾶς, διαστρωμάτωση τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν ὑπερβενεδικτίνεια ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ τοῦ κ. Βίκτωρος Τιφτιξόγλου γιὰ νὰ δαμασθῆ φιλολογικά[14], καὶ ἀπειλεῖ νὰ ματαιώσει κάθε ἰδέα κριτικῆς ἔκδοσης. Ὁ Βαλσαμὼν γνωρίζει, π.χ., πολὺ καλὰ ὅτι ἡ λεγομένη Κωνσταντίνειος δωρεὰ εἶναι πλαστὸ κείμενο· εἶναι ὅμως, στὴν «ἀνατολική» ἑρμηνεία του, πολὺ χρήσιμο: μαρτυρεῖ τὴν δύναμη καὶ τὰ προνόμια – καὶ σὲ κοσμικὸ ἐπίπεδο – τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης βέβαια, ἀλλὰ κατ' ἐπέκταση καὶ τῆς Νέας· ἀλλὰ μαρτυρεῖ συγχρόνως καὶ γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ὡς πηγὴ κάθε ἄλλης, ἐν προκειμένῳ ἀκόμη καὶ τῆς (κοσμικῆς) ἐξουσίας καὶ τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βαλσαμὼν παραθέτει τὴν ψευδο-Κωνσταντίνειο δωρεὰ in extenso, καὶ τὴν ἐπικαλεῖται τοὐλάχιστον πέντε φορές[15]· ἀλλὰ τὴν μία μόνη (ἕκτη) φορὰ ποὺ συμβαίνει νὰ μὴ

---

entre l'Église et l'État: idéologie et pratique byzantines et transformations contemporaines, *Kanon: Jahrbuch der Geselllchaft für das Recht der Ostkirche* 10 (1991) [= *Kirche und Staat im christlichen Osten*], 17-35. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, Empire et Église. Le modèle de la Nouvelle Rome: la question des ordres juridiques, *Diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca* [= XI Seminario internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma" (1991). Documenti e Studi], Ρώμη 1994, 107-123· τοῦ ἴδιου, Ius Graecoromanum et normes canoniques dans les Églises de tradition orthodoxe, εἰς: R. Coppola (ἐκδ.), *Atti del Congresso Internazionale* (1991): *Incontro fra canoni d'Oriente e d'Occidente* I, Bari 1994, 99-132. Γιὰ τὸ γενικώτερο θέμα τῶν σχέσεων τοῦ δικαίου τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, σὲ μία ἢ πλείονες «ἔννομες τάξεις», βλ., μέσα ἀπὸ μία ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, κυρίως: H.-G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*, Βιέννη 1981· Sp. Troianos, Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz, *Ostkirchliche Studien* 37 (1988), 291-296· τοῦ ἴδιου, Nomos und Kanon in Byzanz, *Kanon* 10 (1991) [*ὅ. π.*], 37-51.

13. Βλ. τελευταῖα τὴν εὐρεῖα σύνθεση τοῦ G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Παρίσι 1996· εἰδικώτερα γιὰ τὴν θέση τῶν κανονολόγων βλ. *αὐτόθι*, 256-289 (κεφ. VIII: "Au jugement des canonistes et des liturgistes").

14. Tiftixoglu [ἀνωτέρω σημ. 8]. Γιὰ τὸ κανονικὸ ἔργο τοῦ Βαλσαμῶνος: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 24-26 (ἀρ. XXI)· Beck, *Kirche*, 657-658· van der Wal – Lokin, 109-112, 137-138· Τρωιάνος, *Πηγές*, 263-268. Παλαιότερη εἰδικὴ ἐργασία: G. P. Stevens, *De Theodoro Balsamone: analysis operum ac mentis iuridicae* [Corona Lateranensis 16], Ρώμη 1969· πολλὲς ἐπὶ μέρους συμβολὲς εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*. Τὸ ἑρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν Νομοκάνονα εἰς ιδ' τίτλους καὶ στοὺς κανόνες, καθὼς καὶ ἡ λοιπὴ κανονική του παραγωγή, στοὺς Ράλλη-Ποτλῆ, Α'-Δ'.

15. Ράλλης – Ποτλῆς, Α', 79-80, 144-148 (in extenso μετάφραση, ἡ λεγομένη Balsamon-Version)· Δ', 539. Ἄλλη (ὕστερο-)βυζαντινὴ μετάφραση εἶναι ἡ λεγομένη Harmenopulos-Version, στὴν πραγματικότητα ἤδη στὸν Βλάσταρη Ε', 11: Ράλλης – Ποτλῆς, ϛ', 260-262 = Ἀρμενόπουλος: ἔκδ. G. E.

τὸν ἐξυπηρετεῖ, θὰ τὴν ἀπορρίψει, χωρὶς καμμία δυσκολία, ὡς νόθο κείμενο: *κατὰ τὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου νομιζόμενον θέσπισμα*[16]. Ἐνίοτε ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ ἐμφανῶς pro domo sua. Οἱ σύγχρονοί του δὲν φαίνεται νὰ τὸν συμπάθησαν πολύ. Θυμόμαστε τὴν κρυφὴ χαρά, ἢ τὴν χαιρέκακη ἀπόλαυση, μὲ τὴν ὁποία ὁ Νικήτας Χωνιάτης σχολιάζει ἔμμεσα τὸ γνωστὸ πάθημά του, ὅταν, ὡς πατριάρχης Ἀντιοχείας, ἐπεδίωξε τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο: *καὶ ὁ μὲν Ἀντιοχείας πάλιν Ἀντιοχείας ἑώμενος*[17]. Εἴδαμε ὅτι ὁ ἴδιος ἐνίοτε ἀντικρούει καὶ τὸν Ζωναρᾶ, ποὺ εἶναι τὸ πρότυπό του – τὸ πράττει ὅμως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μὲ tact· εἶναι σκληρότερος πρὸς τὸν Ἀριστηνό: *σημείωσαι τὸν παρόντα κανόνα διὰ τὸν ὑπέρτιμον ἐκεῖνον τὸν Ἀριστηνόν, εἰπόντα ποτέ ... ἐδέχθη γὰρ τοῦτο ἀκανονίστως παρὰ τῶν ἀμαθεστέρων*[18], ἀνεξάρτητα ἄν, στὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο θέμα, ὁ Βαλσαμὼν φαίνεται νὰ ἔχει μᾶλλον δίκιο. Ὅταν ἀφίσταται ἀπὸ τὴν γνώμη τῶν συγχρόνων του κανονολόγων, εἶναι συνήθως ἐπὶ τὸ ἀπολυτώτερον ἢ τὸ ἀνεπιεικέστερον· τὸ τελευταῖο γνωστὸ ἔργο του, οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις ποὺ συντάσσει, κατ' ἐντολὴν καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ ἐρωτήματα τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκου[19], εἶναι ὑπόδειγμα τέτοιας γραφῆς:

Heimbach, Λειψία 1851, 820-822 (Epimetra Hexabibli, I). Πληρέστερες ἐκδ.: A. Pavlov, *Viz. Vrem.* 2 (1896), 18-82· W. Ohnsorge, *Konstantinopel und der Okzident*, Darmstadt 1966, 108-122. Γιὰ τὶς βυζαντινὲς μεταφράσεις τῆς «δωρεᾶς»: F. Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae* [Subsidia Hagiographica 65], Βρυξέλλες 1984, 191-192, ἀρ. 1634ea-1634ec· πρβλ. καὶ Beck, *Kirche*, 734. Γιὰ τὴν χρήση στὴν Ἀνατολὴ τῆς ψευδο-Κωνσταντινείου δωρεᾶς βλ. P. Alexander, The Donation of Constantine at Byzantium and its earliest use against the Western Empire, *Mélanges G. Ostrogorsky* I, Βελιγράδι 1924, 11-26· G. Dagron, *Empereur et prêtre* [ἀνωτέρω σημ. 13], 247-254, 265-266 καὶ passim (βιβλιογραφία: 395-397). Πρβλ. τοῦ ἴδιου, Représentations de l'Ancienne et de la Nouvelle Rome dans les sources byzantines, *Roma Costantinopoli Mosca* (= Da Roma alla Terza Roma. Studi, I), Ρώμη-Νεάπολη 1981, 300-304· Sp. Troianos, Rome et Constantinople dans les commentaires des canonistes orientaux du XIIe siècle, *Diritto e Religione da Roma a Costantinopoli a Mosca* [ἀνωτέρω σημ. 12], 136· P. Andrist, Les Objections des Hébreux: un document du premier iconoclasme?, *REB* 57 (1999), 119-121 ["III. C. 3. *Constitutum Constantini*"], ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Μία ἐπισκόπηση τοῦ ζητήματος: P. L'Huillier, *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, Crestwood, N.Y. 1996, 284 καὶ 325 σημ. 650-653, μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία.

16. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 553.

17. Ἐκδ. I.-L. van Dieten [CFHB 11/1], Βερολῖνο-Νέα Ὑόρκη 1975, 407 = ἐκδ. Βόννης, 532. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παλαιότερο εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ V. Grumel, Le περὶ μεταθέσεων et le patriarche Dosithée de Constantinople, *(R)EB* 1 (1943), 239-249, παρὰ τὴν μετέπειτα ἀνατροπὴ τῆς βασικῆς του θέσεως ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, Le traité des transferts, *REB* 42 (1984), 147-214.

18. Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 389-390 (πρβλ., μὲ ἄλλη ἀφορμή, καί: αὐτόθι, 9).

19. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1184. Ἐκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 447-496. Βλ. παλαιότερα εἰδικά: V. Grumel, Les réponses à Marc d'Alexandrie, leur caractère officiel, leur double rédaction, *EO* 38 (1939), 321-333.

συνήθως ἀνελαστικὲς λύσεις, ἐνίοτε ὑπερβολικὰ ἀνεπιεικεῖς, κάποτε μέχρις ἀπανθρωπίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τυπικὸ κωνσταντινουπολιτικὸ «σνομπισμό», ποὺ εἶναι ὅμως ἐντελῶς χαρακτηριστικὸς στὸν Βαλσαμῶνα[20], καὶ ποὺ κατευθύνεται ἐδῶ πρὸς τὸ ἐμπερίστατο ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας – σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπιεικέστερη συνήθως πρώτη σύνταξη τῶν ἀποκρίσεων, ἔργο τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ἰωάννου Κασταμονίτου. Δὲν ξέρουμε ἂν ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Sinaiticus gr. 1117 εἶναι πράγματι ὁ ἴδιος ὁ Κασταμονίτης, ὅπως ὑποστηρίζει ἐπιμόνως ὁ Βασίλης Κατσαρός[21], ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἀνώνυμος δὲν ἀντέχει τὶς κατασκευὲς σκοπιμότητος τοῦ Βαλσαμῶνος: *Οἱ μὲν κανόνες, ὧν ἐπεμνήσθης, (ἁγιώτατε δέσποτα), πρόκεινται τοῖς βουλομένοις ἀναγινώσκειν ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ, ὡσαύτως καὶ οἱ νόμοι. Τολμηρὰ δὲ δοκεῖ μοι τὰ παρὰ σοῦ παρα[γε]γραφέντα ἐνταῦθα καὶ τοῖς κανόσι, ἵνα μὴ λέγω καὶ τῇ ἄλλῃ τῶν χριστιανῶν παραδόσει ὑπεναντία καὶ ἀνακόλουθα*[22].

Ὁ μεγαλύτερος κανονολόγος τῆς ἑπόμενης γενεᾶς, στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 13ου αἰώνα, εἶναι ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀνάλογο πρὸς τὸν Βαλσαμῶνα συστηματικὸ-ἑρμηνευτικὸ ἔργο: τὸ ἔργο του εἶναι κυρίως νομολογιακὸ καὶ γνωμοδοτικό[23]· στὸν ἴδιο ὅμως ἤ/καὶ στὴν «σχολή» του προσγράφεται καὶ μία σειρὰ κανονικῶν ἀποκρίσεων πρὸς τὸν μητροπολίτη Δυρραχίου Κωνσταντῖνο Καβάσιλα[24], οἱ ὁποῖες εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ἀνάλογες

---

20. *Ἐγὼ δὲ Κωνσταντινουπολίτης ὢν ἀκραιφνέστατος ...* (Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 285-286).

21. *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988. Βλ. καὶ σὲ νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ ἴδιου. Ἐπιφυλακτικοί, ἐπὶ τοῦ παρόντος, οἱ Tiftixoglu [ἀνωτέρω σημ. 8], 514 καὶ Τρωιάνος, *Πηγές*, 268-269.

22. Tiftixoglu [ἀνωτέρω σημ. 8], 509. Πρβλ. καί: *ὁ μὲν δεσπότης μου <ὁ> Βαλσαμών, ἔχεις ἐξουσίαν, ἃ βούλει, γράφειν. Ἡμῖν δὲ οὐκ ἔξεστιν, ὡς οἶμαι, τὰ γεγραμμένα καὶ νενομοθετημένα καὶ κεκανονισμένα παραλιποῦσι, τοῖς ἀγράφοις προσέχειν καὶ τοῖς κατ' ἀνοχὴν ἢ ἑτέρως παρὰ κανόνας γινομένοις* (Τρωιάνος, *Πηγές*, 269 σημ. 137).

23. Ἐν ἀναμονῇ τῆς ὑπὸ ἐκτύπωση πλέον κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ Χωματιανοῦ ἀπὸ τὸν G. Prinzing [κυκλοφορήθηκε: 2002], ἀκόμη σὲ χρήση ἡ πολλαπλῶς προβληματικὴ (μεταθανάτια) ἔκδοση τοῦ J.-B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata* VI: *Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Παρίσι-Ρώμη 1891· πρβλ. καὶ Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 421-440. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Χωματιανοῦ: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 28-29 (ἀρ. XXIII)· Beck, *Kirche*, 708-710· van der Wal – Lokin, 113-115, 138· Τρωιάνος, *Πηγές*, 311-312, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴν πολὺ ἐκτεταμένη, νεώτερη κυρίως, εἰδικὴ βιβλιογραφία. Συνολικὴ θεώρηση τοῦ νομικοῦ ἔργου τοῦ Χωματιανοῦ παραμένει ἡ περιεχομένη στὴν (ἀδημοσίευτη) διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ A. G. Jameson, *The Responsa and Letters of Demetrios Chomatianos, Archbishop of Achrida and Bulgaria: A Study in Byzantine Legal and Economic History of the Thirteenth Century*, Harvard University, Cambridge Mass. 1957.

24. Δὲν θὰ ὑπεισέλθω ἐδῶ, γιὰ μία ἀκόμη φορά, στὸ περιλάλητο ζήτημα τῆς πατρότητος τῶν ἀποκρίσεων αὐτῶν, ποὺ παραδίδονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἤ/καὶ τοῦ Ἰωάννου ἐπισκόπου Κίτρους· γιὰ τὸ θέμα βλ., πρόχειρα, Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 28-30 (ἀρ. XXIII, XXIV)·

πρὸς τὶς ἀποκρίσεις τοῦ Βαλσαμῶνος πρὸς τὸν Μᾶρκο Ἀλεξανδρείας, χωρὶς νὰ ἔχουν τὸν «ἐπίσημο» χαρακτῆρα ἐκείνων[25]. Ὁ Χωματιανός, ὅπως ὁ Βαλσαμών, ἔχει καλὴ καὶ ἄμεση γνώση τῶν νομικῶν πηγῶν· ἐνίοτε ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸν Βαλσαμῶνα, ὅπως ἐκεῖνος τὸν Ζωναρᾶ, ἀλλά, ὅπως καὶ ἐκεῖνος, συχνὰ διαφοροποιεῖται· ξέρουμε ὅτι ὁ Σπύρος Τρωιάνος ἔχει τιτλοφορήσει μία μελέτη του, σὲ ἕνα εἰδικὸ θέμα, «Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς κατὰ Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμών»[26]. Μόνον ποὺ ὁ Χωματιανὸς μπορεῖ νὰ γίνεται ἐξαιρετικὰ σκληρὸς μὲ τὸν Βαλσαμῶνα. Ἔτσι, γιὰ τὶς ἀποκρίσεις του στὸν Μᾶρκο Ἀλεξανδρείας: *τῇ τοιαύτῃ δὲ ἀποκρίσει τηνικαῦτα πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων οὐκ ἔθεντο, οἷα πολὺ ἐχούσῃ τὸ ἀπηνές τε καὶ ἰταμὸν καὶ μὴ προσῆκον μέμψει λατινικῶν τύπων τε καὶ ἐθῶν*[27]. Καὶ γενικώτερα (σὲ μία ὑποβολιμαία προφανῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διατύπωσή της, ἐρώτηση: *Αἱ παρὰ τοῦ μακαρίτου πατριάρχου Ἀντιοχείας Θεοδώρου, τοῦ ἐπιλεγομένου Βαλσαμών, γεγονυῖαι ἀποκρίσεις πρὸς τὰς ἐρωτήσεις Μάρκου, τοῦ ὁσιωτάτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, εὑρίσκονταί τινας παρεκβάσεις ποιούμεναι ἔν τε κανονικαῖς καὶ νομικαῖς διατάξεσι· δεῖ οὖν ταύταις προσέχειν ἢ οὔ;*): *Ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνήρ, ὁ Ἀντιοχείας, τρίβων μὲν ἦν ἐς ἀκριβὲς τῶν νομικῶν καὶ κανονικῶν νομοθετημάτων, καὶ παρὰ πᾶσιν ἐν τούτοις περιαδόμενος. Τὰ μέντοι συγγράμματα τούτου, ὅσα πρὸς κανονικὰ καὶ νομικὰ λήμματα ἐξηνέχθησαν, οὐκ ἐς τὸ πᾶν ἀκριβείας ἐχόμενα καταφαίνονται, τὸ παράδοξον· ἀλλ' ὥσπερανεὶ ἐκ*

Beck, *Kirche*, 710· Τρωιάνος, *Πηγές*, 304. Ἡ πεποίθηση ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ παλαιότερα ὅτι οἱ ἀποκρίσεις αὐτὲς μᾶλλον ἀνήκουν στὸν Χωματιανό, κυρίως μετὰ τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ A. Pavlov, Komu pridnadležat kanoničeskie otvěty avtorom kotorych sčital'sja Ioann episkop Kitrskij? («Περὶ τοῦ τίνι προσήκουσιν αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ἃς ἀποδίδουσιν Ἰωάννῃ τῷ Κίτρους ἐπισκόπῳ»), *Viz. Vrem.* 1 (1894), 493-502 κλονίσθηκε μὲ τὰ δημοσιεύματα τοῦ J. Darrouzès, Les réponses canoniques de Jean de Kitros, *REB* 31 (1973), 319-334 (καὶ κεφάλαιο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο εἰς: *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Παρίσι 1970, 72 κέ.). Νέα ἐκδοχὴ εἰσηγήθηκε ὁ Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* [ἀνωτέρω σημ. 21], καὶ σὲ νεώτερα δημοσιεύματά του· τελευταῖα: Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης, εἰς: *Ἡ Πιερία στὰ βυζαντινὰ καὶ νεώτερα χρόνια*, Θεσσαλονίκη χ.χ., 127-148, ὅπου καὶ λεπτομερὴς κριτικὴ ἔκθεση ὅλων τῶν γνωμῶν καὶ τῶν παραλλαγῶν τους. Εἰδικὰ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀποκρίσεων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Κίτρους: D. Simon, Fragen an Johannes von Kitros, εἰς: *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο* Α', Ρέθυμνο 1986, 258-279.

25. Ἔκδοση τῶν ἀποκρίσεων: Pitra, 617-686 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ στὸ σύνολό τους]· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 403-420 [Ἰωάννης Κίτρους], 427-436 [Χωματιανός]. (Ἀνέκδοτη) σύνοψη τῶν ἀποκρίσεων ἀπὸ τὸν Βλάσταρη: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 30 (ἀρ. XXIV), 32 (ἀρ. XXVI. §2.5)· I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law* [Orientalia Christiana Analecta 168], Ρώμη 1964, 95-96· Π. Β. Πάσχος, *Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του*, Θεσσαλονίκη 1978, 114· τοῦ ἴδιου, *Ἅπαντα τὰ ὑμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη*, Ἀθήνα 1980, 25· Κατσαρός, Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης [ἀνωτέρω σημ. 24], 134, 138, 145-146.

26. *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου*, Ἄρτα 1992, 345-353.

27. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 435 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ] = Pitra, 729.

λήθης μάλιστα καὶ παροράσεως προϊόντα καί που καὶ ἐφ' ἑαυτὰ μεριζόμενα. Καὶ οὐκ ἄν τις, ἐφιστῶν τούτοις, οὐκ ἀπορήσειεν εὑρίσκων τῇ ἐκείνου ἀκριβείᾳ τὰ ἑαυτοῦ συγγράμματα μὴ συντρέχοντα. Ἐγὼ δέ, καὶ ζῶντος ἐκείνου, πολλῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει νομοτριβουμένων ἀκήκοα, ἐπιλαμβανομένων τινῶν τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου γνωμοδοτημάτων, ὡς μὴ κατὰ μοῖραν ἐξενεχθέντων, ἔν τε κανόνων ἑρμηνείαις καὶ νόμων καὶ ἄλλοις τοιοῖσδε συντάγμασι. Λείπεται οὖν εἰπεῖν ἡμᾶς, κατὰ λόγον εἰκότα, ὡς τὰ εἰρημένα συγγράμματα ἐκεῖνον ἀναγινώσκειν χρεών, τὸν ἀκριβῶς τὸ πολυσχιδὲς τῆς νομικῆς ἐπιστάμενον καὶ ἐπιστημόνως ταῖς πολυειδέσιν ἑλίξεσι τῶν κανονικῶν ἐγγυμνασάμενον περιλήψεων. Ὁ τοιοῦτος ἀκριβῶς εἴσεται τό τε ἀνεπιλήπτως καὶ τὸ μή, ὡσαύτως, γραφῆναι φαινόμενον· τόν γε μὴν μὴ τοιαύτην αὐχοῦντα πεῖραν μηδαμῶς αὐτοῖς ὁμιλεῖν, ἵνα μή, κατὰ τοὺς ἀπειροτέρους τῶν ἐμπολούντων, κατ' ἴσον τοῖς χρυσοῖς καὶ ἀργυροῖς καὶ τὰ χρυσοειδῆ καὶ ἀργυροειδῆ καὶ τὰ ὑπόχαλκα καὶ καττιτέρινα ἐμπολῶν, τὴν ζημίαν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑποστῇ[28]! Μὲ λίγα λόγια, σύμφωνα μὲ τὴν δηλητηριώδη αὐτὴ ἀπάντηση[29]: ὅποιος ξέρει γερὰ νομικά, ὥστε νὰ μὴ κινδυνεύει νὰ παρασυρθῆ, ἂς διαβάζει (καὶ) τὰ ἔργα τοῦ Βαλσαμῶνος, ἀλλὰ πάντοτε μὲ προσοχή· ἀλλά, γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μὴ ἀφεθῆ κανεὶς καὶ βασισθῆ σ' αὐτὰ καὶ μὴ περιμένει νὰ μάθει ἀπὸ αὐτά ... Ἀνάλογα θὰ ἀκούσει τὸν ἑπόμενο (14ο) αἰῶνα ὁ Βαλσαμὼν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νεῖλο Καβάσιλα († ca 1363)[30].

Ἀλλὰ τοὺς νομικοὺς τοῦ λεγομένου «δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου, τὸν Χωματιανὸ καὶ τὸν Ἀπόκαυκο, θὰ τοὺς «ἀνακαλύψει» κυρίως ὁ 19ος καὶ ὁ 20ὸς αἰώνας, ἡ "Réfutation" τοῦ Νείλου Καβάσιλα θὰ δημοσιευθῆ μόλις τὸ 1974, στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ποὺ πέρασε θὰ ἀνακαλύψουμε τὸν «Ἀνώνυμο» τοῦ Sinaiticus καὶ θὰ γνωρίσουμε συστηματικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Κασταμονίτου, εἴτε αὐτὸς εἶναι ὁ «Ἀνώνυμος» εἴτε ὄχι. Τὰ ἔργα τους, καὶ αὐτὰ ποὺ εἶχαν γίνει παλαιότερα γνωστά, καὶ φυσικὰ αὐτὰ ποὺ πρόσφατα ἐντοπίσθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν, ἔμειναν στὴν πραγματικότητα παραμερισμένα καὶ ἀνεκμετάλλευτα. Ἡ προσδοκία τῆς «σχολῆς» τοῦ Χωματιανοῦ, ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Βαλσαμῶνος θὰ ἔμεναν σὲ χρήση μόνον *τῶν ἐπισταμένων ἀκριβῶς καὶ ἐπιστημόνως τὸ πολυσχιδὲς τῆς νομικῆς* καὶ ὅτι *μηδαμῶς αὐτοῖς* θὰ *ὡμίλουν οἱ μὴ τοιαύτην αὐχοῦντες πεῖραν*, διαψεύσθηκε πλήρως. Ἀντίθετα, τὸ ἔργο τοῦ Βαλσαμῶνος (καὶ τῶν δύο ἄλλων «μεγάλων ἑρμηνευτῶν» τοῦ 12ου αἰώνα) θὰ μείνει ὡς τὸ ἐν χρήσει ἑρμηνευτικὸ-συστηματικὸ ἐργαλεῖο, ὡς ἡ «ἐπίσημη» ἢ «ἡμιεπίσημη» ἑρμηνεία τῶν κανόνων – καὶ οἱ ἴδιοι, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Βαλσαμών, οἱ «ἐπίσημοι» ἑρμηνευτές τους, ποὺ θὰ διαμορφώσουν ὁ-

---

28. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 418-419 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Κίτρους] = Pitra, 675-678.
29. Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Tiftixoglu [ἀνωτέρω σημ. 8], 510 σημ. 128.
30. A. Failler, Une réfutation de Balsamon par Nil Kabasilas, *REB* 32 (1974), 211-223.

λόκληρη τὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ κανονικὴ παράδοση. Πράγματι τὰ ἔργα τους εἶχαν μία πλούσια χειρόγραφη παράδοση· χρησιμοποιήθηκαν εὐρέως στὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1334/1335), ποὺ ἀπετέλεσε τὴν βασικὴ πηγή, ὡς πρὸς τὸ κανονικὸ δίκαιο, τῶν νομοκανόνων τῆς Τουρκοκρατίας· εἶχαν νωρὶς ἔντυπες ἐκδόσεις στὴν Δύση καὶ περιλήφθηκαν στὶς ἐκπονημένες ἐκεῖ μεγάλες ἔντυπες κανονικὲς συλλογὲς τοῦ ἀνατολικοῦ δικαίου, σὲ χρήση, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καὶ στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία, τοὐλάχιστον ὥς τὴν ἐμφάνιση τοῦ *Πηδαλίου* (1800), τὸ ὁποῖο κάνει ἐπίσης εὐρύτατη χρήση τοῦ ἴδιου ὑλικοῦ· ἀναπαράγονται, τέλος, στὶς μεγάλες, ἐν χρήσει πάντοτε, συλλογές: στὴν ἔκδοση Ράλλη – Ποτλῆ καὶ στὴν Ἑλληνικὴ Πατρολογία τοῦ Migne. Τὸ ἔργο τους ἐπιβάλλεται ἔτσι, μέσω αὐτῶν καὶ τοῦ *Πηδαλίου*, οὐσιαστικὰ ὥς τὶς ἡμέρες μας, ὡς ἡ οἱονεὶ «ἐπίσημη», ὅπως εἴπαμε, ἑρμηνεία τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας.

Γιὰ μᾶς ὁ Βαλσαμὼν εἶναι κυρίως τὸ θαυμάσιο κάτοπτρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς του, μία ἀνεξάντλητη πηγὴ εἰδήσεων γιὰ τὴν νομικὴ ζωή, τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτική, ἀλλὰ καὶ τὸν καθημερινό, ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο, βίο τῶν ἡμερῶν του· εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἕνα πολύτιμο μεταλλεῖο βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ νομοφύλαξ καὶ χαρτοφύλαξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἶχε ἐξαιρετικὴ πρόσβαση: ξέρουμε ὅτι ἑκατοντάδες νομοθετικὲς ἢ νομολογιακὲς πράξεις (τὸ περιεχόμενό τους ἢ περιλήψεις τους ἢ ἀποσπάσματά τους ἢ τὸ πλῆρες κείμενό τους) μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Βαλσαμῶνος.

Πρώτης τάξεως, ἀσύγκριτη, νομικὴ καὶ ἱστορικὴ πηγή, γιὰ τὸν βυζαντινὸ 12ο αἰῶνα, ὁ Βαλσαμὼν καὶ οἱ σύγχρονοί του κανονολόγοι· συστηματικοὶ σχολιαστὲς καὶ ἑρμηνευτὲς τοῦ corpus τῶν κανόνων, ἀναμφισβήτητα. Καθιστοῦν ὅμως αὐτὰ τὸν 12ο αἰῶνα τὸν μεγάλο αἰῶνα τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου;

Ὁ 11ος αἰώνας στὸ Βυζάντιο, αὐτὸς ὁ νομικώτατος, ὅπως γενικὰ ἀναγνωρίζεται, αἰώνας, στὸν χῶρο τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, ὁ αἰώνας τῆς σχολῆς τοῦ Μονομάχου – ὅποιος καὶ ἂν ὑπῆρξε ὁ πραγματικός της χαρακτήρας[31]–, τῶν Ψελλῶν καὶ τῶν Ξιφιλίνων, τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, εἶναι καὶ στὸν χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου μία περίοδος ἰδιαίτερης ἄνθησης – μὲ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς πρωτότυπης νομικῆς σκέψης, σὲ νέους χώρους καὶ νέα

---

31. Γιὰ τὸ μέγα θέμα τοῦ χαρακτήρα τῆς σχολῆς, τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν «ἱδρύσεώς» της καὶ τῆς (ἐξαιρετικὰ βραχείας, ὅπως φαίνεται) διάρκειας ἐπιβίωσής της, βλ. κυρίως: Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243 καὶ L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1979), 1-106, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Ἡ πιὸ πρόσφατη σύνοψη τῶν σχετικῶν συζητήσεων στὸν Τρωιάνο, *Πηγές*, 158-159 καὶ σημ. 3, 168 καὶ σημ. 28, ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

ἀντικείμενα, ρύθμισης νέων καταστάσεων καὶ θεμελίωσης νέων πραγματικοτήτων, ποὺ θὰ ἐπιβιώσουν στὸ μέλλον. Ὁ συστηματικὸς 12ος αἰώνας θὰ εἶναι στὸν τομέα αὐτὸν «ὑπηρεσιακώτερος» ἢ «τεχνοκρατικώτερος». Θὰ συνεχίσει στὰ διαμορφωμένα ἤδη πλαίσια, θὰ παραγάγει εὐρὺ ἔργο οἱονεὶ κωδικοποιητικὸ καὶ ὑπομνηματιστικό, θὰ ἀντιμετωπίσει τὰ τρέχοντα προβλήματα, μὲ τεχνικὴ ἐπάρκεια καὶ κάποια νομικὴ εὐστροφία, ἐνίοτε θὰ δημιουργήσει καὶ νέα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἀλλά, νομίζω, χωρὶς νὰ παραγάγει νέα ἰδιαίτερα πρωτότυπη νομικὴ-κανονικὴ σκέψη.

Γιατὶ τὸν 11ο αἰῶνα ὅλα εἶναι ἀκόμη ἀνοικτὰ καὶ ὅλα ἀκόμη παίζονται. Ὁ 10ος αἰώνας ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν νέα κανονικὴ πραγματικότητα. Εἶχαν προηγηθῆ ἡ λήξη τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων καὶ τὸ τέλος τῆς συνοδικῆς περιόδου (τῆς περιόδου τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων) γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐδαφικῆς ὁροθετήσεως τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μὲ τὴν προσάρτηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ἡ ἔνταξη στὴν δικαιοδοσία ἢ τοὐλάχιστον στὴν σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν Ἀνατολικῶν καὶ Νοτίων Σλαύων, ἡ πνευματική, πολιτιστικὴ καὶ συναισθηματικὴ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν λατινικὴ Δύση, ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων περιέλευση τῶν τριῶν ἄλλων ἀρχαίων ἀνατολικῶν πατριαρχείων, ποὺ τελοῦν ἀπὸ αἰώνων ὑπὸ τὸ Ἰσλάμ, σὲ δορυφορικὴ σχέση πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ὑπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ «ἐνδημοῦσα», ἀσκεῖ de facto τὸ κανονικὸ-νομοθετικὸ ἔργο ποὺ ἀνήκει στὸν ἐν ἀδρανείᾳ πλέον θεσμὸ τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, εἴτε βάσει ἑνός, κατὰ περίπτωση, ὑπαρκτοῦ, ὑποτιθεμένου, τεκμαιρομένου ἢ ἁπλῶς πλασματικοῦ consensus τῶν ἄλλων πατριαρχείων εἴτε καὶ χωρὶς αὐτὸ – ἴσως μὲ τὴν σιωπηρὴ κατὰ κανόνα (ὑπονοουμένη καὶ σχεδὸν οὐδέποτε ἐκφραζομένη) αἵρεση τῆς ἐν καιρῷ ἐγκρίσεως ἀπὸ τὴν ὀψέποτε συνερχομένη οἰκουμενικὴ σύνοδο.

Ἐξ ἄλλου, ὁ 10ος αἰώνας βλέπει τὴν κανονικὴ δικαιοδοσία νὰ ἐπεκτείνεται σὲ εὐρεῖς χώρους τοῦ κυρίως ἀστικοῦ δικαίου: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Νεαρᾶς 89 τοῦ Λέοντος Ϛ', ὅταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱερολογία καθίσταται ὁ ἀποκλειστικὸς τύπος γιὰ τὴν σύσταση ἐγκύρου γάμου μεταξὺ χριστιανῶν[32], ἡ Ἐκκλησία ἀποκτᾶ καὶ νομοθετικά, ὄχι ἁπλῶς τὸ «μονοπώλιο» τῆς τελέσεως τῶν γάμων, ἀλλὰ καὶ τὴν πρακτικὴ πλέον δυνατότητα ἀσκήσεως ἀποφασιστικοῦ καὶ κυρίαρχου ἐλέγχου, καὶ μάλιστα καὶ προληπτικοῦ, ἐπὶ τῶν γαμικῶν σχέσεων, τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, καὶ τελικὰ ἐπὶ τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων τῶν προσώπων. Ἡ ὑπόθεση τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος καὶ ὁ Τόμος τῆς Ἑνώσεως, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κατάληξή της (920) – πράξη διφυοῦς χαρακτήρα: κανονικὴ νομοθε-

32. Ἐκδ. P. Noailles – A. Dain, 294-297 = K. E. Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* I, 156.

τική πράξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ συγχρόνως αὐτοκρατορικὴ διάταξη[33]– πιστοποιοῦν τὴν νέα πραγματικότητα καὶ ἐγκαινιάζουν μία μορφὴ «παράλληλης» νομοθετικῆς ἁρμοδιότητας τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας σὲ θέματα γαμικοῦ δικαίου· ἡ Ἐκκλησία θὰ διεκδικήσει τὴν πρωτοβουλία, καὶ ἴσως ἕνα εἶδος ἀποκλειστικότητας στὸν χῶρο αὐτόν, καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα θὰ τὴν ἔχει ἀσκήσει· καὶ θὰ ἐπιδιώξει νὰ τὴν ἐπεκτείνει στὸ σύνολο τῶν σχέσεων τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ σὲ μέγα μέρος τοῦ στενὰ ἐξαρτωμένου ἀπὸ αὐτὸ κληρονομικοῦ δικαίου. Ὁ λεγόμενος τόμος τοῦ πατριάρχη Σισιννίου τοῦ 977 – στὰ ὅρια ἀκριβῶς τοῦ 10ου πρὸς τὸν 11ο αἰῶνα–, πέρα ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις ποὺ μπορεῖ νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὶς συνθῆκες ἐκδόσεώς του καὶ τὶς τυχὸν γενικὲς ἢ εἰδικὲς σκοπιμότητες ποὺ θέλησε νὰ ἐξυπηρετήσει, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ρυθμίσεις ποὺ εἰσάγει, σηματοδοτεῖ καὶ «ἐπισημοποιεῖ» αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη: μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ἐντελῶς νέας συλλογιστικῆς στὰ θέματα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ἀποτελεῖ τομὴ στὸ μέχρι τότε ρωμαϊκὸ κατ' οὐσίαν σύστημα τῶν προϋποθέσεων τοῦ γάμου[34]· στὴν οὐσία τὰ κριτήρια ποὺ εἰσάγει, ὅπως μάλιστα ἑρμηνεύθηκαν καὶ λειτούργησαν μετέπειτα, ὑπάγουν τὸν γάμο, τὶς προϋποθέσεις καὶ τὴν λύση του στὴν σχεδὸν ἀνεξέλεγκτη διάκριση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Τόμος ἴσχυσε ἐφεξῆς, οὐσιαστικὰ ἀδιατάρακτα, χωρὶς αὐτοκρατορικὴ ἐπικύρωση, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ποτὲ νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ τυπικὴ ἰσχύς του, εἶναι ἁπλῶς μία δευτερεύουσα ἐξέλιξη, ἀλλὰ μὲ συμβολικὸ χαρακτῆρα, ἐντελῶς δηλωτικὸ τῆς νέας πραγματικότητας.

Ὁ 11ος αἰώνας βρίσκει τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως στὴν κορύφωση τῆς διαδικασίας τῆς ὁριστικῆς του θέσμισης – αὐτῆς ποὺ θὰ χαρακτηρίσει τὴν μετέπειτα πορεία του, θὰ διατηρηθῆ ἐν πολλοῖς καὶ στὴν ἐν ἐξορίᾳ παρουσία του στὴν Νίκαια καὶ μετὰ τὴν ἐπαναφορά του στὴν ἕδρα του καὶ θὰ ἐπηρεάσει, δυνάμει ἢ ἐν σπέρματι, καὶ τὴν μεταβυζαντινή του μετεξέλιξη. Εἶναι μία θεματικὴ τὴν ὁποία ἀνέδειξε καὶ ἐρεύνησε ὁ π. Jean Darrouzès, διαδοχικὰ στὰ *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* τοῦ 1966 καὶ στὶς *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* τοῦ 1970. Συμπληρώθηκε ἤδη δεκαετία ἀπὸ τὴν ἐκδημία τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου καὶ τοῦ σεβαστοῦ Φίλου († 26 Ἰουνίου 1990), καὶ ἡ

---

33. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 3-10 = Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* I, 192-197 (III.1). Κριτικὴ ἔκδοση: L. G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings* [CFHB 20], Washington, D.C. 1981, 58-68 (ἀρ. 200). Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 715 [669].

34. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 11-19. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 804. "Le document le plus célèbre assurément de toute la législation matrimoniale": V. Laurent, Réponses canoniques inédites du patriarcat byzantin, *EO* 33 (1934), 305. Πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους». Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομή, εἰς: Χριστίνα Ἀγγελίδη (ἐκδ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, 217-236· Τρωιάνος, *Πηγές*, 235-236.

ἀμήχανη αὐτὴ παρουσίαση θὰ μποροῦσε νὰ ἀφιερωθῆ στὴν μνήμη του – ἂν ἦταν ἄξιά του.

Ὁ Darrouzès ἐντοπίζει ἀκριβῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, στὴν πρώτη φάση τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, τὴν κορύφωση τῆς κανονικῆς δραστηριότητας περὶ τὰ θεσμικὰ αὐτὰ θέματα. Ἀφοῦ, ὅπως λέγει, ἡ ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου δηλητηριάζεται ἀπὸ τὴν ὑπόθεση (καὶ τὴν ἔριδα) τῶν ἱερῶν σκευῶν[35], ἄλλα θεσμικὰ ζητήματα προκύπτουν: τὸ θέμα τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς καθιέρωσης μιᾶς ἐπίσημης ἱεραρχίας τῶν διδασκάλων ("l'entrée des didascales dans une hiérarchie"), τὸ θέμα τῆς συγκρότησης τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, μὲ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς εἴδους κωνσταντινουπολιτικῆς «κουρίας» ("la répartition officielle des sekréta"), τὰ αὐτοκρατορικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἡ σχέση πατριαρχείου-μητροπολιτῶν – οἱ τελευταῖες ἴσως ἐκδηλώσεις μιᾶς προσπάθειας γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς ἀρχαίας αὐτοτέλειας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν δικαιωμάτων τους, πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἀνατροπὴ τῆς παραδεδομένης ἐκκλησιολογίας καὶ τὴν ἄνευ πλέον ἀντιστάσεως – παρὰ τὴν ὕπαρξη ὡρισμένων μεμονωμένων ἀναλαμπῶν – τελικὴ μετατροπὴ τῶν μητροπολιτῶν σὲ ἁπλοῦς διοικητικοὺς ὑφισταμένους τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Τὴν ἐξέλιξη συνεπικουρεῖ (καὶ τὶς ἐντάσεις ἐπιτείνει) ἡ ἱστορικὴ συγκυρία: ἡ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χωρὶς μητροπόλεις ἢ ποίμνιο ἀρχιερέων ποὺ συνωθοῦνται στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν τουρκικὴ προέλαση (ὅπως, ἀργότερα, μὲ τὶς λατινικὲς ἐπεμβάσεις) καὶ οἱ ὁποῖοι ἀφ' ἑνὸς βρίσκονται σὲ σχέση ἀπόλυτης ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν ἕδρα τοῦ πατριαρχείου, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἔχουν, ἔναντι τῶν ἀρχιερέων ποὺ ποιμαίνουν ἐνεργοὺς μητροπόλεις, τὸ de facto προνόμιο τῆς μόνιμης παρουσίας τους στὴν πρωτεύουσα καὶ ἑπομένως καὶ τῆς μόνιμης ἐκ τῶν πραγμάτων συμμετοχῆς τους στὴν ἐνδημοῦσα σύνοδο. Μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ συνδέεται ἡ κρίση σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἐκλογῶν τῶν μητροπολιτῶν καὶ τοῦ ὀργάνου ποὺ δικαιοῦται νὰ τὶς ἐνεργεῖ κανονικὰ – ἢ καὶ τῶν ἐκλογῶν τῶν ὑποκειμένων σὲ μητροπολίτες ἐπισκόπων. Στὰ νέα προβλήματα ἀνήκουν ἐπίσης: τὸ καινοφανὲς θέμα τῶν χαριστικαρίων καὶ ἡ κανονικὴ προβληματικὴ πάνω στὸ «κανονικὰ μετέωρο» αὐτὸ ζήτημα· ἡ χορήγηση (στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα), ἡ κατάχρηση καὶ τέλος ἡ κατάργηση τῶν (αὐτοκρατορικῶν) τίτλων τοῦ συγκέλλου καὶ τοῦ πρωτοσυγκέλλου στοὺς μητροπολίτες – καὶ τῶν προνομίων ποὺ τοὺς συνοδεύουν· τέλος, ἡ σταδιακὴ ἀνάδειξη τῆς ὑπεροχικῆς θέσης τοῦ χαρτοφύλακος, ἑνὸς διακόνου μὲ ἰσχὺ καὶ ἐνίοτε παρουσία καὶ ἐπιβολὴ ὑπεραρχιερατική.

35. Βλ. εἰδικά: Ἀπ. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 6], Θεσσαλονίκη 1972.

Τὸ θέμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων θὰ καταλήξει σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Darrouzès ὀνόμασε "l'affaire du chartophylax et des archontes". Τὰ προβλήματα συνδέονται μεταξύ τους: "nous trouvons un lien entre l'affaire des métropoles et l'affaire du chartophylax et des archontes"[36], καὶ κορυφώνονται μεταξὺ τοῦ 1087 (τὸ θέμα τῶν μητροπολιτῶν) καὶ τοῦ 1094. Βρισκόμαστε ἔξω ἀπὸ τὰ τυπικὰ χρονολογικὰ ὅρια αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου – τὸ θέμα του ὅμως, καὶ τὸ θέμα μου, εἶναι ὁ 11ος αἰώνας, καὶ ἡ σχετικὴ προβληματικὴ στὸ Βυζάντιο ἔχει, ἄλλωστε, ἀρχίσει πολὺ πιὸ νωρίς. Εἶχα παλαιότερα τὴν τύχη νὰ ἐντοπίσω μία ἀρκετὰ πρώιμη ἐκδήλωση, στὸν 11ο αἰῶνα, τῆς διαμάχης περὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ χαρτοφύλακος[37] – μιᾶς διαμάχης πού, κατὰ τὰ λοιπά, ἔχει ἀφήσει ἐλάχιστα ἴχνη ("l'affaire du chartophylax et des archontes n'a pas laissé de trace dans la littérature contemporaine")[38]. Πρόκειται γιὰ μία μελέτη σχετικὰ μὲ κωλύματα γάμου, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸν Δημήτριο μητροπολίτη Κυζίκου καὶ σύγκελλο καὶ ἀνάγεται πιθανώτατα στὶς ἀρχὲς τῆς περιόδου ποὺ ἀπασχολεῖ τὸ συνέδριό μας, ἴσως εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ πατριάρχη Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (περὶ τὸ 1025/1026) – ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες δυνατὲς ἐκδοχές. Ὁ Δημήτριος, ἀρχιερεὺς καὶ σύγκελλος, ἀπευθύνεται εἰρωνικὰ πρὸς ἕναν διάκονο, προφανῶς τὸν χαρτοφύλακα, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβάλει τὴν θέση του στοὺς ἀρχιερεῖς, διεκδικῶντας δικαίωμα λόγου, καὶ κυρίαρχου λόγου, μεταξὺ αὐτῶν: *ἀλλ', ὦ βέλτιστε καὶ σεμνοπρεπέστατε καὶ νόμων εἰσηγητὰ καινῶν, ... ἐπίσχες μικρὸν τὴν γλῶτταν, ἐπίσχες εἰ δυνατόν ... ἀνάμεινον τὸν τοῦ λέγειν καὶ ἀντιλέγειν τόπον τε καὶ καιρόν, ἃ μετ' ὀλίγον ἥξει σοι· ἔτι βραχὺ καὶ ἐν καθέδρᾳ πρεσβυτέρων αἰνέσεις τὸν Κύριον. Τί πρὸ θρόνων τὰ τῶν θρόνων ἁρπάζεις ... μικρὸν ὅσον καὶ ὁ τῆς διδασκαλίας θρόνος σε ὑποδέξεται· ἆρον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμούς σου καὶ ἴδε, ὡς ἡ μὲν ἔνθεν ἡ δὲ ἐντεῦθεν τῶν μητροπόλεων περιμένουσαι, ὑπτίαις σε χερσὶν ἀπεκδέχονται καὶ ἀντιζηλοτυποῦσιν ἀλλήλαις*

---

36. Darrouzès, *Recherches*, 56: "l'affaire des métropoles, réglée en 1087, et l'affaire du chartophylax et des archontes, qui se situe peu après, et avant 1094". Βασικὲς αὐτοκρατορικὲς πράξεις («προστάγματα»): Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1278 (ἀχρονολ.), 1140 (ἔτ. 1087), 1175 (ἔτ. 1094) τοῦ Ἀλεξίου Α'. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν τεκμηρίωση *αὐτόθι*, 53-58, 64-66· γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ ζητήματος: *αὐτόθι*, 19-28. Πρβλ. ἐπίσης, Π. Ι. Μπούμης, *Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκηλοι ἄρχοντες*, Ἀθήνα 1969, 97-108 καὶ passim.

37. Κ. Γ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα 1985, 139-144 (σημ. 89-90), ὅπου καὶ γενικώτερα γιὰ τὰ θιγόμενα ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτό, ζητήματα. Τὴν ἄποψη ἔχει ἀποδεχθῆ ὁ A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Φραγκφούρτη 1986, 31 σημ. 56, ὁ ὁποῖος προτείνει τὴν ταύτιση τοῦ χαρτοφύλακος, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, μὲ τὸν χαρτοφύλακα Ἰωάννη τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844: κατωτέρω σημ. 88).

38. Darrouzès, *Recherches*, 55.

ἐρίζουσαι ποτέρα τούτων καθηγητὴν καὶ διδάσκαλον ἕξει σε. Τότε γοῦν καὶ εἰσηγήσῃ τὰ δόξαντα εὐκαιρότερον καὶ θεμιστεύσεις θαρραλεώτερον καὶ ἀντινομοθετήσεις τὰ ἔτι καινότερα καὶ ὑπερφωνήσεις τοὺς ἄλλους ... καὶ οὐδὲ γρῦξαι τυχὸν τοὺς ἐπιεικεστέρους ἀφήσεις κἂν πολιᾷ καὶ χρόνῳ προέχωσιν· ὡς νῦν τῶν πρεσβυτέρων κατεπαιρόμενος ... κρίμα σεαυτῷ θησαυρίζεις ἐν ἡμέρᾳ ἀνταποδόσεως περιμένον σε[39]. Ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος θὰ πρωτοστατήσει, τὴν Πεντηκοστὴ τοῦ 1029, ὡς μητροπολίτης, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ σύγκελλος, στὸ θέμα τῆς ἱεραρχικῆς τάξης τῶν μητροπόλεων: *ἐγένετο ταραχὴ διὰ τὴν καθέδραν ἐν τῇ λειτουργίᾳ, μὴ καταδεξαμένων τῶν μητροπολιτῶν προκαθέσαι αὐτῶν τοὺς συγκέλλους ἐν τῷ συνθρόνῳ*[40]. Εἴδαμε ὅτι οἱ διαμάχες αὐτές, ὑπὸ διάφορες μορφές, θὰ συνεχισθοῦν καὶ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ καὶ θὰ λυθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα· βλέπουμε ὅμως ὅτι "un lien entre l'affaire des métropoles et l'affaire du chartophylax et des archontes" ποὺ διέκρινε ὁ Darrouzès γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο, μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθῇ, τοὐλάχιστον σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ἤδη στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰώνα. Ὁ ρόλος αὐτὸς τοῦ διακόνου-χαρτοφύλακος θὰ συναντήσει καὶ ἄλλες ἐπικρίσεις στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα. Στὰ μέσα τοῦ αἰώνα ὁ ἰσχυρὸς χαρτοφύλαξ τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου Νικήτας (ὁ Νικαεὺς) θὰ κατηγορηθῇ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Πέτρο στὴν γνωστὴ ἀλληλογραφία του – ἴσως διπλωματικά, γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ προσωπικὴ ἐπίρριψη εὐθυνῶν στὸν Κηρουλάριο – ὡς βασικὸς συντελεστὴς τοῦ σχίσματος τοῦ 1054, στὸ ὁποῖο ἔπαιξε ὀλέθριο ρόλο, λόγῳ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας καὶ τῆς ἀπειρίας του[41]· λεπτομέρεια: τώρα, ὁ ἴδιος ὁ διάκονος χαρτοφύλαξ ἦταν σύγκελλος[42].

Στὴν θεματικὴ αὐτὴ περὶ τὴν θεσμικὴ συγκρότηση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ πατριαρχείου στὴν καμπὴ αὐτὴ τῆς ἱστορίας του ἀναφέρονται, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη θέση, τὰ κείμενα τῶν κανονολόγων τοῦ 11ου αἰώνα ποὺ συγκεντρώνονται στὰ *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* τοῦ Darrouzès:

---

39. Ῥάλλης – Ποτλῆς, Ε΄, 365-366 [βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 83]. Γιὰ τὸν Δημήτριο Σύγκελλο καὶ τὸ ἀποδιδόμενο σὲ αὐτὸν ἔργο: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 11-12 (ἀρ. IV)· Beck, *Kirche*, 532· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 139-140 (σημ. 89)· Τρωιάνος, *Πηγές*, 56.

40. Σκυλίτζης (ἔκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολῖνο-Νέα Ὑόρκη 1973), 376 = Κεδρηνός, II, 487 (ἔκδ. Βόννης). Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 142-146 σημ. 90-91.

41. *Εἰ γὰρ καὶ περὶ τὸ τῆς ῥητορικῆς μάθημα σοφιστικὸς ὁ ἀνήρ, ὡς ἀκούομεν, ἀλλὰ νέος ὢν οὔπω πεῖραν ἔσχεν ἱκανὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν* (*PG* 120, 797).

42. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. J. Darrouzès, *Nicétas Stéthatos, Opuscules et Lettres* [SC 81], Παρίσι 1961, 15-21· τοῦ ἰδίου, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 10], Παρίσι 1966, 26-27 σημ. 5· τοῦ ἰδίου, *Recherches*, 66 καὶ σημ. 2, 184, 511 σημ. 4, 518 σημ. 3· Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 858. Πρβλ. καὶ Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 233-235 σημ. 5.

(α) Ἑνὸς ἀνωνύμου, «Περὶ προβολῆς καὶ ψήφου καὶ ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως καὶ προνομίων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων καὶ τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς ἄνωθεν τάξεως καὶ συστάσεως»[43] – κείμενο ποὺ χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα, περὶ τὸ 1085, ἀπὸ τὸν

(β) Νικήτα Ἀγκύρας, «Λόγος διαλαμβάνων ὡς οὐ δεῖ τὸν Κωνσταντινουπόλεως χειροτονεῖν εἰς τὰς ἑτέροις ὑποκειμένας ἐπισκοπάς, κἂν μητροπόλεις τιμηθῶσιν· ἔστι γὰρ τοῦτο παρὰ τὴν τῶν ἁγίων πατέρων διάταξιν»[44] – ἀφοῦ εἶχε ἐνδιαμέσως ἀποκρουσθῆ ἀπὸ τὸν

(γ) Νικήτα Ἀμασείας, τὸν κατ' ἐξοχὴν ὑπέρμαχο τῶν πατριαρχικῶν θέσεων, «Περὶ τῆς ἐν τῷ πατριαρχείῳ γινομένης φιλονεικίας διὰ τὰς ψήφους»[45].

Πρόκειται γιὰ κείμενα ποὺ ἀμφισβητοῦν, τότε ἀκόμη, ἤ, ἀντίθετα, προωθοῦν προνόμια ποὺ σταδιακὰ διεκδικεῖ, καὶ τελικὰ ἐπιβάλλει, ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἰς βάρος τῶν κανονικῶν δικαιωμάτων τῶν μητροπολιτῶν[46].

Ὁ ἴδιος ὁ Νικήτας Ἀγκύρας, συνεπὴς στὶς ἀντιλήψεις του, θὰ ὑποστηρίξει τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη:

(δ) «Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐ δεῖ κατὰ τὰς τῶν μακαρίων πατέρων διατάξεις ἐν Κωνσταντινουπόλει γενέσθαι κατ' ἔτος συνόδους, ἀλλ' ἐν ταῖς ἔξω μόνον ἐπαρχίαις»[47] καὶ θὰ καταδικάσει τὶς αὐτοκρατορικὲς παρεμβάσεις στὶς ἀρχιερατικὲς ἐκλογές:

(ε) «Λόγος πρὸς τὸν βασιλέα σπουδάζοντα διαλῦσαι τὰς συνοδικῶς γενομένας ψήφους διὰ πιττακίου πεμφθέντος ...»[48].

---

43. Ἔκδ. Darrouzès, *Documents inédits*, 116-159· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 21-29. Ἡ ἔνταξη ἐδῶ γίνεται μὲ βάση τὴν «τυπικὴ» χρονολόγηση ἀπὸ τὸν ἐκδότη: "L'Anonyme prend place tout naturellement ... dans la seconde moitié du XIe siècle" (σ. 27). Ἐν τούτοις, ἡ ὅλη συλλογιστικὴ τῆς χρονολόγησης φαίνεται νὰ ὁδηγεῖ μᾶλλον στὴν "seconde moitié du Xe siècle" – ἡ μνεία τοῦ 11ου αἰώνα μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἁπλὸ τυπογραφικὸ λάθος (πρβλ. *αὐτόθι*, 29: "En résumé, dans cette tentative du Xe siècle ..."). Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ εὐρεῖα χρήση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Νικήτα Ἀγκύρας, κατὰ τὸν 11ο αἰώνα, ἐπιτρέπει τὴν ἐδῶ μνεία καὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ, γιὰ τὴν ἑνότητα τῆς παρουσίασης.

44. Darrouzès, *Documents inédits*, 176-207· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 37-53, ὅπου γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο· γιὰ τὸ συγκεκριμένο κείμενο, *αὐτόθι*, 42-44.

45. Darrouzès, *Documents inédits*, 160-175· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 30-36.

46. Γιὰ τὴν προβληματικὴ αὐτή, μετὰ τὸν Darrouzès, πρβλ. πρόσφατα: Κ. Γ. Πιτσάκης, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων, *Μνήμη Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1994, 154-155.

47. Darrouzès, *Documents inédits*, 208-237· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 44-48.

48. Darrouzès, *Documents inédits*, 238-249· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 48-51.

Καὶ οἱ μεγάλοι συστηματικοὶ τοῦ 12ου αἰώνα; Ὁ Darrouzès ἐπαινεῖ δικαίως τὸν Ζωναρᾶ, ἀναμφιβόλως ἔγκριτο κανονολόγο, γιὰ τὴν ἐξαίρετη ἀνακεφαλαίωση τοῦ περιεχομένου (τῆς προϊστορίας;) τῶν σχετικῶν συζητήσεων ποὺ παραδίδει στὴ Χρονογραφία του[49], γιὰ τὴν ἐνημερότητά του καὶ γιὰ τὴν ἔντιμη παρουσίαση τῶν θέσεων, καίτοι ἐκεῖνος, τὸν 12ο πλέον αἰῶνα, ὅταν τὸ ζήτημα ἔχει πλέον ὁριστικὰ κριθῆ, αὐτονόητα κλίνει μᾶλλον ὑπὲρ τῶν πατριαρχικῶν θέσεων: "le compte rendu de Zonaras ..., pour sa concision et son impartiabilité, fait honneur au canoniste ... seul un homme bien au courant pourrait résumer [l'objet du différend] en si peu de lignes"[50]. Ἔξοχα, ἀλλὰ πρόκειται, ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ μία ἁπλῆ περίληψη "en peu de lignes", στὸ ἱστορικὸ καὶ ὄχι στὸ κυρίως κανονικὸ ἔργο τοῦ Ζωναρᾶ, καὶ ὅταν τὰ θέματα εἶχαν πρὸ πολλοῦ ἱστορικὰ λυθῆ, ἐνίοτε πρὸς τὴν λιγώτερο «κανονική» κατεύθυνση. Ἡ πρωτότυπη νομικὴ-κανονικὴ σκέψη παρήχθη τὸν 11ο αἰῶνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δύο πραγματεῖες τοῦ Βαλσαμῶνος ποὺ ἀνάγονται στὰ συναφῆ θεσμικὰ θέματα, ὅπου ἐκ τῶν πραγμάτων περιγράφει καὶ συστηματοποιεῖ διαμορφωμένα πλέον καὶ παγιωμένα σχήματα (ἀναφερόμενος μάλιστα κυρίως σὲ ἀξιώματα ποὺ ὁ ἴδιος κατέλαβε διαδοχικά, τοῦ χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πατριάρχη [Ἀντιοχείας], καὶ μιλῶντας ἐν πολλοῖς pro domo): «Χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου», «Χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων». Περισσότερο πρωτότυπη εἶναι ἡ κανονικὴ σκέψη τοῦ Βαλσαμῶνος, ὅταν ἀναφέρεται σὲ ἕνα εἰδικὸ θεσμικὸ πρόβλημα, ποὺ ὀξύνεται στὶς ἡμέρες του, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἔχει κατ' ἐξοχὴν προσωπικὸ ἐνδιαφέρον, ὡς ὑπερόριος πατριάρχης: ἡ κανονικὴ θέση τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων καὶ πατριαρχῶν ποὺ ἀδυνατοῦν νὰ καταλάβουν τὶς ἕδρες τους, οἱ ὁποῖες κατέχονται ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἤ, ἐνίοτε, βρίσκονται σὲ κατακτημένα ἀπὸ τὸ Ἰσλὰμ ἐδάφη[51].

Ἀλλὰ τὰ κείμενα τοῦ 11ου αἰώνα δὲν ἔγιναν γνωστὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἕβδομη δεκαετία τοῦ περασμένου (πιὰ) αἰώνα – καὶ φυσικὰ δὲν εἶχαν βρῆ ποτὲ τὸν δρόμο πρὸς τὶς κανονικὲς συλλογές· ἴσως καὶ λόγῳ τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἀναφέρονταν πράγματι σὲ θέματα ποὺ εἶχαν, ὅπως εἴπαμε, λυθῆ ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὴν ἱστορία. Ἔτσι κείμενα ἐκτενέστατα, μὲ νομικὴ συγκρό-

---

49. *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* 16.25 (ἔκδ. Βόννης, III, 505). Πρβλ. τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἴδιου στοὺς κανόνες 9 καὶ 17 Χαλκηδόνος (Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 237-238, 259-261), ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Darrouzès, "fait penser qu'il a eu connaissance de documents semblables [aux nôtres], car il est le seul à préciser l'objet du différend".

50. Darrouzès, *Documents inédits*, 25(-26).

51. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ., πρόχειρα, τὴν διαπραγμάτευση στὸν Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἑνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 107-112.

τηση καὶ εὐρεῖα πατερικὴ καὶ κανονικὴ θεμελίωση (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέση ποὺ λαμβάνουν, «σωστὴ» ἢ «ἐσφαλμένη»), σὲ θέματα ποὺ ἀνάγονται στὸν πυρῆνα καὶ στὴν οὐσία τοῦ κανονικοῦ δικαίου (σχέσεις μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν πατριάρχη τους, ἐκλογὴ ἀρχιερέων, συμμετοχὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας στὴν λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν ἀνάδειξη ἀρχιερέων, λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος καὶ δικαιώματα τοῦ πατριάρχη) ἔμειναν οὐσιαστικὰ ἄγνωστα, ἀπόντα ἀπὸ τὶς κανονικὲς συλλογὲς ποὺ μᾶς παραδόθηκαν καὶ μὲ τὶς ὁποῖες ἀκόμη ἐργαζόμαστε, ὅπου ὅμως εἶναι πανταχοῦ παροῦσες – ἐδῶ ἐνδεχομένως προσφεύγω σὲ μία δόση «λαϊκισμοῦ», ὑπεραπλουστεύοντας καὶ σχηματοποιῶντας· ἀλλὰ ἡ διαφορὰ τῆς θεματικῆς εἶναι ἐνδεικτικὴ – πραγματεῖες ὅπως τοῦ Βαλσαμῶνος «χάριν τῆς εἰς τοὺς ναοὺς τῶν μοναστηρίων γινομένης μετακλήσεως διὰ σημαντηρίων τριῶν» ἢ «χάριν τῶν διδομένων θυμιαμάτων ἐτησίως παρὰ τοῦ πατριάρχου» ἢ τοῦ Ζωναρᾶ «περὶ τῆς φυσικῆς τῆς γονῆς ἐκροῆς»[52]. Οὐδεὶς φθόνος...

Ὁ 11ος αἰώνας θὰ γεννήσει μία σοβαρώτατη νομικὴ προβληματικὴ σχετικὴ μὲ τρία ἀκόμη «θεσμικοῦ» χαρακτῆρα κανονικὰ ζητήματα.

α) Τὸ θέμα τοῦ δικαιώματος (ἢ μὴ) τοῦ ἐπισκόπου νὰ παραιτεῖται τοῦ θρόνου του, διατηρῶντας τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη του. Ὁ Νικήτας Ἀγκύρας θὰ εἶναι ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς μερίδος ποὺ θέλει τὸν ἀρχιερέα νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς παραιτήσεως, καὶ μάλιστα σχεδὸν ἐλεύθερα, χωρὶς περιορισμοὺς καί, βέβαια, χωρὶς στέρηση τῆς (ἀρχ)ιερωσύνης, μὲ ἕνα ἀξιόλογο «Λόγον ἀντιρρητικὸν πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ δεῖν παραιτεῖσθαι»[53], ποὺ συντάσσει περὶ τὸ 1092. Πρόκειται γιὰ μία πρακτική, τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἐπέτρεπε ἢ τοὐλάχιστον δὲν

---

52. Οἱ αὐτοτελεῖς πραγματεῖες τῶν δύο μεγάλων κανονολόγων δημοσιεύονται στοὺς Ράλλη – Ποτλῆ, Δ', 497-579 (Βαλσαμών) καὶ 592-611 (Ζωναρᾶς). Οἱ ἄλλες εἶναι: δύο ἐπιστολὲς τοῦ Βαλσαμῶνος «χάριν τῶν ῥασοφόρων» καὶ «περὶ τοῦ μὴ ἀναγινώσκειν βιβλίον μαθηματικὸν» (στὴν πραγματικότητα κανονικὲς ἀποκρίσεις σὲ ἐρωτήματα τοῦ πρώτου τοῦ Παπικίου ὄρους μοναχοῦ Θεοδοσίου καὶ ἑνὸς μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως, ἀντίστοιχα) καὶ μία τρίτη «χάριν τῶν ὀφειλουσῶν τελεῖσθαι νηστειῶν ἑκάστου ἔτους» (στὴν πραγματικότητα ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ ποίμνιό του τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας)· δύο πολὺ οὐσιαστικώτερες πραγματεῖες τοῦ Βαλσαμῶνος μνημονεύθηκαν ἤδη: «χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου» καὶ «χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων»· τέλος, ἀνὰ μία πραγματεία τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Βαλσαμῶνος γιὰ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐπίμαχο, τὴν ἐποχή τους, θέμα «εἰ χρὴ τὸν αὐτὸν καὶ ἕνα δυσὶ δισεξαδέλφαις συνάπτεσθαι» (Βαλσαμών) ἢ ἄλλως «περὶ τοῦ μὴ δεῖν δύο δισεξαδέλφους τὴν αὐτὴν ἀγαγέσθαι πρὸς γάμον», θέμα περὶ τοῦ ὁποίου, ὅπως εἶναι γνωστό, «ἄφθονος ἐχύθη βυζαντινὴ μελάνη» (Γ. Μαριδάκης, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Ἀθήνα 1922, 61. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 227-231, 316-319· τοῦ ἴδιου, «Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους» [ἀνωτέρω σημ. 34], 230-231).

53. Darrouzès, *Documents inédits*, 250-265· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 51-52.

ἀπέκλειε ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία (μὲ χαρακτηριστικώτερα δείγματα τὴν περίπτωση τῆς παραιτήσεως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως[54] καὶ τὴν ἐπιστολὴ-κανόνα τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου «πρὸς τὴν ἐν Παμφυλίᾳ εὐαγῆ σύνοδον περὶ Εὐσταθίου τοῦ γενομένου αὐτῶν μητροπολίτου»[55]) – καὶ στὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἔχει σήμερα οὐσιαστικὰ ἐπανέλθει, παρὰ τὶς κάποιες διατηρούμενες, μᾶλλον γιὰ τυπικοὺς λόγους, κανονικὲς προϋποθέσεις[56]. Δὲν ἔχουν διασωθῆ τὰ ἀντιτιθέμενα πρὸς τὶς θέσεις τοῦ Νικήτα κείμενα τῶν συγχρόνων του, οὔτε μία μαρτυρουμένη δευτερολογία (;) τοῦ Νικήτα: *Τὸ λοιπόμενον* [sic!] *ἐκ τοῦ λόγου τοῦ ἀντιρρητικοῦ πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ δεῖν παραιτεῖσθαι*[57]. Τὸ ἔτος 1100, τελευταῖο ἀκριβῶς ἔτος τοῦ αἰώνα, θὰ σημειωθῆ μία ἱστορικὴ στροφὴ στὴν κανονικὴ πρακτικὴ στὸ θέμα αὐτό, μὲ τὴν παραίτηση τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἰωάννου Ε' τοῦ Ὀξέος ἀπὸ τὸν θρόνο *καὶ* τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη[58]. Ἡ νέα πρακτικὴ τείνει νὰ ἐπικρατήσει ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ ἑξῆς, ὡς ἡ μόνη, ὑποτίθεται, κανονική, μὲ βάση τὸ ἑρμηνευτικὸ ἔργο τῶν Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος καὶ μία ἄλλη εὑρεῖα κανονικὴ φιλολογία – ποὺ ὅμως ἔχει ὡς ἀφετηρία μία συγκεκριμένη, καὶ πολὺ σοβαρή, ὑπόθεση, cause célèbre τῆς ἐποχῆς: τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Νικολάου Δ' Μουζάλωνος (1147-1151), ὅταν ἐκεῖνος ἦλθε σὲ ρήξη μὲ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' Κομνηνό, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν εἶχε ἀναδείξει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο· ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξόντωση τοῦ Μουζάλωνος, ἡ ὁποία τελικῶς ἐπιτυγχάνεται μὲ ἀρκετὰ βάναυσο κανονικῶς τρόπο, προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Μουζάλων εἶχε ἤδη ἀπολέσει *καὶ* τὴν ἱερωσύνη του, μὲ τὴν παλαιὰ παραίτησή του, περὶ τὸ 1110, ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου[59]. Παρὰ τὴν ὕπαρξη καὶ κειμένων ποὺ ὑ-

---

54. Βλ., πρόχειρα: Πιτσάκης, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος [ἀνωτέρω σημ. 46], 167-168, 174-175.

55. Ἔκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 206-215 (μὲ τὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν ἑρμηνευτῶν). Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὸν κανονικὸ χαρακτῆρα της βλ. Π. Μενεβίσογλου, μητροπολίτης Σουηδίας, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, 223-225· L'Huillier, *The Church of the Ancient Councils* [ἀνωτέρω σημ. 15], 170-174.

56. Γιὰ ὅλη τὴν σχετικὴ προβληματικὴ βλ. τελευταῖα: K. G. Pitsakis, Démission (παραίτησις) et "detrônement" (ἔκπτωσις) des évêques, *Kanon* 14 (1998) [= *Priestertum in Ost und West* II], 1-65.

57. Darrouzès, *Documents inédits*, 51 καὶ σημ. 4.

58. Τελευταία ἔκδοση: P. Gautier, Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche, *REB* 22 (1964), 136-141. Πρβλ. Πιτσάκης, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας [ἀνωτέρω σημ. 51], 95· τοῦ ἰδίου, Démission, 11-12. Στὸν Ἰωάννη τὸν Ὀξείτη ἔχει ἀποδοθῆ καὶ μία (περιωρισμένη) κανονικὴ παραγωγή: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 16 (ἀρ. X). Πρβλ. Beck, *Kirche*, 613.

59. Τὰ βασικὰ κείμενα: Σοφία Δοανίδου, Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα, *Ἑλληνικὰ* 7 (1934), 109-150· Darrouzès, *Documents inédits*, 310-331 (*Τὰ πραχθέντα ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τοῦ πατριάρχου ἐκείνου τοῦ Μουζάλωνος ...*· εἰσαγωγή, *αὐτόθι*, 66-74)· Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Λειψία 1866, 266-

ποστηρίζουν ἔντονα τὴν ἀντίθετη θέση (καὶ βέβαια παρὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ «Λόγου» τοῦ Νικήτα Ἀγκύρας ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα), τὰ σχόλια τῶν μεγάλων ἑρμηνευτῶν τοῦ 12ου αἰώνα καὶ ἕνα, ἐξαιρετικῆς πράγματι καλλιεπείας, κείμενο παραιτήσεως ἀπὸ τὸν θρόνο *καὶ* τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη (τουλάχιστον ἔτσι ἐκ πρώτης ὄψεως ἑρμηνεύεται), ἀπὸ τὸν ἴδιο αἰῶνα, τοῦ Θεοδώρου Κριτοπούλου, μητροπολίτη Ἡρακλείας, ποὺ θὰ περάσει ἔκτοτε σὲ ὅλες τὶς κανονικὲς συλλογές[60] ὡς ὑπόδειγμα ἐγγράφου παραιτήσεως ἐπισκόπου, θὰ διαδώσουν καὶ θὰ ἐπιβάλουν, γιὰ τοὺς ἑπόμενους βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, καὶ μέχρι τοῦ *Πηδαλίου* (1800), τὴν νέα πρακτική, ὡς τὴν μόνη, ὑποτίθεται, κανονική: ὁ ἐπίσκοπος, παραιτούμενος ἀπὸ τὸν θρόνο, (πρέπει νὰ) παραιτεῖται καὶ ἀπὸ τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη, ἄλλως ἐκπίπτει αὐτῆς. Ἀντίθετες πρὸς τὴν ἑρμηνεία αὐτὴν κανονικὲς πράξεις καταγράφονται καὶ ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴ πρακτική· ἀλλὰ θὰ χρειασθῆ νὰ φθάσουμε στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν (πιθανώτατα ἐξ ἀρχῆς) δυνατότητα τῆς, ἐλεύθερης ἢ ὑπὸ περιορισμούς, παραιτήσεως, ἀλλὰ πάντως χωρὶς νὰ συνδυάζεται μὲ ἀπώλεια τῆς ἱερωσύνης – ὅπως εἶχε ὑποστηριχθῆ καὶ κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα.

β) Τὸ θέμα τῆς ἀναγνώρισης ἢ τῆς ἀνακήρυξης τῶν ἁγίων. Ὁ 11ος αἰώνας βρίσκει σταθεροποιημένο πλέον, μετὰ τὴν εἰκονομαχία, ἀπὸ τὸν 10ο ἤδη αἰῶνα, τὸ κωνσταντινουπολιτικὸ λειτουργικὸ ἑορτολόγιο καὶ ἁγιολόγιο (*Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*)[61], τὸ ὁποῖο θὰ καθιερωθῆ σταδιακὰ ὡς τὸ κυρίαρχο ἑορτολόγιο καὶ ἁγιολόγιο τῆς ὅλης βυζαντινῆς Ἐκκλησίας – ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν μεταφραστικὴ τυποποίηση τοῦ μηνολογίου. Καὶ ἂς μὴ ξεχνοῦμε, ἀφοῦ βρισκόμαστε στὸ χῶρο τῆς νομικῆς καὶ κανονικῆς γραμματείας, ὅτι ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ἴδιος ὁ Συμεὼν Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης, ὁ ἐπιφανὴς νομικὸς καὶ δικαστής, διδάσκαλος καὶ

---

292 (Νικολάου Μεθώνης, *Περὶ τῆς ἐπὶ τῇ καταστάσει τοῦ πατριάρχου ἀντιλογίας καὶ περὶ ἱεραρχίας*)· «Ἐπεξήγησις φερομένη κατὰ τοῦ Μουζάλωνος ἅπασα» (Ζωναρᾶ ἢ Βαλσαμῶνος; Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 32-34 εἰς καν. 10 Πέτρου Ἀλεξανδρείας). Πρβλ. Beck, *Kirche*, 621· Pitsakis, Démission, 12-18.

60. *Τόμος ἐξιτήριος ἤτοι παραίτησις*...: ἔκδ. J. Leunclavius, *Ius Graecoromanum* I, Φραγκφούρτη 1596, 424-426 = *PG* 119, 1129-1132· I. Habert, *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae Graecae*, Παρίσι 1643, 721-723. Εἰδικὸ δημοσίευμα: Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτης, Παραίτησις τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Κριτοπούλου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1970), 350 κέ. Πρβλ. Pitsakis, Démission, 30, 33-35.

61. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* I-II [Orientalia Christiana Analecta 165, 166], Ρώμη 1962-1963· H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* (= *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*), Βρυξέλλες 1902.

προϊστάμενος τοῦ νεαροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου[62], κανονολόγος ἐπίσης, συντάκτης τῆς νεώτερης μορφῆς τῆς *Συνόψεως Κανόνων*[63]. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ – ἀλλὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς νέας, ἐπίσημης καὶ «θεσμικῆς» πλέον, θέσης ποὺ κατέχει στὴν μεταεικονομαχικὴ Ἐκκλησία ὁ μοναχισμός, μὲ ὅλο τὸ κῦρος, τὴν αἴγλη καὶ τὴν ἰσχὺ ποὺ τὸν περιβάλλει, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς «δουλεῖες» ποὺ συνεπάγεται ἡ νέα αὐτὴ θέση του, ἐνῶ συγχρόνως διατηροῦνται (καὶ καλλιεργοῦνται), σὲ πρόσωπα καὶ ὁμάδες, κατάλοιπα τοῦ παλαιοῦ πνεύματος τῶν αὐτονομημένων ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς δομὲς πρακτικῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ποὺ διαμορφώνουν νέες τάσεις καὶ νέες τριβὲς – ἀνακύπτει ὁ νέος προβληματισμὸς γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀναδείξεως τῶν (νέων) ἁγίων, ὡς διαπάλη μεταξὺ δύο τάσεων: ἀφ' ἑνὸς τῆς παλαιᾶς παραδοσιακῆς, πρωτοχριστιανικῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς, πρακτικῆς τῆς ἑνιαίας Ἐκκλησίας, τῆς ἀναδείξεως τῶν ἁγίων ἐκ τῶν κάτω, διὰ τῆς κοινῆς «λατρείας» (ὅπου τὸ ἔργο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας θὰ περιωριζόταν ἐνδεχομένως στὴν διαπίστωση τῆς ὑφισταμένης ἤδη «λατρείας») – πρακτικῆς ἡ ὁποία εἶναι ἡ θεωρητικῶς ἰσχύουσα ἀκόμη καὶ σήμερα στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία – καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς διαμορφουμένης ἔκτοτε νέας τάσεως, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ἀναγνώριση-ἀνακήρυξη τῶν ἁγίων (canonizatio) καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς δημόσιας (ἢ ἴσως καὶ τῆς ἰδιωτικῆς) «λατρείας» μόνον στοὺς ἔτσι «ἀναγνωρισμένους» ἐπίσημα ἁγίους. Τὸ «διδακτικὸ» παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα (1005-1009), ἡ ρήξη τοῦ μεγάλου μυστικοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου (949-1022) μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία, ἡ δίωξή του καὶ ἡ πειθαρχικὴ του τιμωρία, γιὰ τὸ θέμα τῆς «λατρευτικῆς» τιμῆς ποὺ ἀπένεμε ὁ Συμεών, ὡς πρὸς ἅγιον, στὸν γέροντα καὶ διδάσκαλό του Συμεὼν τὸν Εὐλαβῆ. Κύριος ἀντίπαλος τοῦ Συμεὼν ὑπῆρξε ὁ μητροπολίτης Νικομηδείας καὶ σύγκελλος Στέφανος – ἀξιόλογη μορφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ 11ου αἰώνα (καὶ στὸν χῶρο κάπως τοῦ κανονικοῦ δικαίου), ἀδικημένη ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μνήμη, ἡ ὁποία, μέσῳ τῆς μοναστικῆς καὶ ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, φαίνεται νὰ δικαίωσε τελικά, ἔστω ὄψιμα, τὸν Συμεὼν[64], πλήττοντας τὸν

---

62. *Εἰπόντος τότε Συμεῶνος τοῦ μαγίστρου καὶ λογοθέτου (παρῆν γὰρ κἀκεῖνος)· ὡς δικαίως λέγει <ὁ> νέος Εὐστάθιος* ... (*Πεῖρα* 64.1: ἔκδ. Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* IV, 237).

63. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 9.

64. Ἡ, περιωρισμένη παλαιότερα, βιβλιογραφία γιὰ τὸν Συμεὼν (κυρίως: K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum*, Λειψία 1898 καὶ I. Hausherr – G. Horn, *Un grand mystique byzantin: Vie de Syméon le Nouveau Théologien par Nicétas Stéthatos* [Orientalia Christiana 12. 45], Ρώμη 1928), ἐμφανίζει στὰ τέλη τοῦ αἰώνα μία ἰδιαίτερη ἄνθιση, στὸ πλαίσιο βέβαια τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν βυζαντινὴ μυστικὴ θεολογία, ἀλλὰ γονιμοποιημένη καὶ ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν ἔργων τοῦ Συμεὼν σὲ νέες κριτικὲς ἐκδόσεις (B. Krivochéine – J. Paramelle – J. Darrouzès – J. Koder – L. Neyrand στὶς SC· A. Kambylis στὰ Supplementa Byzantina, 3): K. Deppe, *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeit – Verständnis Symeons des Neuen Theologen* ..., Diss.,

Στέφανο μὲ μία μορφὴ damnatio memoriae. Ὁ Νικήτας Στηθᾶτος, ὁ συντάκτης τῆς βιογραφίας τοῦ Συμεών[65], θὰ μετάσχει στὴν συζήτηση τοῦ κανονικοῦ ζητήματος μὲ ἕνα λόγο του «Κατὰ τῶν ἁγιοκατηγόρων»[66].

γ) Τὸ τρίτο ζήτημα τοποθετεῖται στὴν ἀρχὴ ἀκριβῶς τοῦ τυπικοῦ χρονολογικοῦ πλαισίου αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου, καὶ ἀνάγεται στὴν λογικὴ τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, ὅπου ἐπιχειρεῖται μία (ἐφήμερη) δομικοῦ χαρακτῆρα τομή, ποὺ παραμένει μᾶλλον ἀφανής.

Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο θεσμῶν σὲ μία ἀδιάσπαστη ἑνότητα, σὲ *μία* στὴν πραγματικότητα, ἑνιαία, ἔννομη τάξη, ἡ λεγόμενη ἀρχὴ τῆς «συμφωνίας», εἶχε πάντοτε μία οὐσιώδη ἐξαίρεση: ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ μία εὐαγγελική, ἀλλὰ γενικῆς φύσεως, καταδίκη κάθε μορφῆς βίας[67], ἀπέφυγε πάντοτε νὰ «κανονικοποιήσει» τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη πολιτικὴ πράξη, δὲν εἶχε ποτὲ ἀναγάγει σὲ τυπικὸ ἐκκλησιαστικὸ «ἔγκλημα» ἢ ἀδίκημα τὴν ἐπανάσταση κατὰ τῆς νόμιμης βασιλικῆς ἐξουσίας. Ὁ νόμιμος (καὶ ὀρθόδοξος) αὐτοκράτωρ θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ βασί-

---

Γοτίγγη 1971· W. Völker, *Praxis und Theoria bei Symeon dem Neuen Theologen. Ein Beitrag zur byzantinischen Mystik*, Wiesbaden 1974· Mgr B. Krivochéine, *Dans la Lumière du Christ. Saint Syméon le Nouveau Théologien: vie, spiritualité, doctrine*, Chevetogne 1980 (= *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος: βίος, πνευματικότητα, διδασκαλία*, ἑλληνικὴ μτφρ. Π. Σκουτέρη, Θεσσαλονίκη 1983)· ἐκλαϊκευτικὸς μᾶλλον ὁ χαρακτῆρας τοῦ βιβλίου τοῦ G. A. Maloney, *The Mystic of Fire and Light. St. Symeon the New Theologian*, Denville 1975. Πολλὰ δημοσιεύματα γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῆς διδασκαλίας του· εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησιολογία τοῦ Συμεών: J. van Rossum, *The Ecclesiological Problem in St. Symeon the New Theologian*, διδακτορικὴ διατριβὴ στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Βλαδιμήρου (πρβλ. τοῦ ἴδιου, Priesthood and Confession in St. Symeon the New Theologian, *St. Vladimir's Theological Quarterly* 4 [1976], 220-228). Προηγουμένως βλ. Beck, *Kirche*, 585-587· πρβλ. *αὐτόθι*, 584 (Συμεὼν Εὐλαβής). Γιὰ τὸν Στέφανο Νικομηδείας: *αὐτόθι*, 531-532.

65. Recensio brevis: Hausherr – Horn, *Un grand mystique byzantin* [ἀνωτέρω σημ. 64].

66. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 388 (ἴσως σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή): Darrouzès, *Nicétas Stéthatos* [ἀνωτέρω σημ. 42], 12· γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ Συμεὼν στὸν Νικήτα (ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸν σεβασμὸ στὸν πνευματικό του πατέρα, φαίνεται ὅτι διατηρεῖ, στὴν παράδοση τῶν Στουδίου, τὴν αὐτοτελῆ «κλασικὴ» θεολογική του σκέψη) βλ. *αὐτόθι*, 34-36 ("Nicétas et Syméon"). Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο πρβλ. προηγουμένως Beck, *Kirche*, 535-538. Γιὰ τό, περιωρισμένο ἀλλὰ ὑπαρκτό, τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα ποὺ ἀναφέρεται σὲ κυρίως θέματα κανονικοῦ δικαίου βλ. Darrouzès, *αὐτόθι*, 31-32 ("Lettres canoniques", "Coutumes monastiques"), καὶ τὴν ἔκδοση, *αὐτόθι*, 464-507 [βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 120].

67. Πρβλ. κυρίως καν. 13, 43 καὶ 55 Μεγάλου Βασιλείου· ἐν τούτοις, αὐτὴ ἡ ἐν πολλοῖς θεωρητικὴ ἀπαγόρευση κάθε μορφῆς βίας εἶναι πραγματικὴ καὶ ἀπόλυτη στὸ βυζαντινὸ κανονικὸ δίκαιο ἐπὶ κληρικῶν. Βλ., τελευταῖα, Γ. Πουλῆς, *Ἡ ἄσκηση βίας στὴν ἄμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990²· τοῦ ἴδιου, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993.

ζεται στὴν ἀφοσίωση τῆς Ἐκκλησίας· ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα θὰ ἔπρεπε νὰ στηρίζεται στὴν ἰδία αὐτοῦ ἀρετή, τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν φιλανθρωπία, στὴν προστασία τῆς θείας Πρόνοιας – καὶ στὴν κοσμικὴ δύναμη. Χωρὶς νὰ ἀναγνωρίζεται ρητὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπανάστασης στὸ Βυζάντιο, ὅ,τι ἀπεκλήθη ius resistendi[68], γινόταν δεκτὸ ὅτι ἂν ἡ Πρόνοια τελικὰ ἐγκατέλειπε τὸν ἐκλεκτό της, αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε ὅτι ἐκεῖνος εἶχε πάψει νὰ εἶναι ἡ γνήσια ἔκφραση καὶ κεφαλὴ αὐτῆς τῆς μοναδικῆς ἐγκόσμιας εἰκόνας τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἡ αὐτοκρατορία – καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν θὰ εἶχε παρὰ νὰ διαπιστώσει αὐτὴν τὴν *ἀλλοίωσιν τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου*. «Καιροσκοπικὴ» ἀντίληψη τῶν πραγμάτων; Ἴσως. Ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε δυνατότης στὴν Ἐκκλησία – χωρὶς νὰ κινδυνεύει νὰ διχάσει ἀνεπανόρθωτα τὸ ποίμνιό της, καὶ ἑαυτήν, καὶ νὰ διαψεύσει τὸν ἴδιο τὸν σωτηριολογικό της χαρακτῆρα – νὰ τυποποιήσει τὴν ἐπανάσταση σὲ κανονικὸ ἔγκλημα, ἀπειλῶντας τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ σῶμα της, τὴν ἀποξένωση δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία, ὅσων θὰ ἐστρέφοντο, ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς, κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, ἐν ὅσῳ αὐτοὶ δὲν θὰ εἶχαν ἀποστῆ τῆς ὀρθῆς πίστεως[69].

Ξέρουμε ὅτι ἱστορικὰ τρεῖς μόνον φορὲς ἐπιχειρήθηκε, ἀνεπιτυχῶς τελικά, νὰ θωρακισθῆ ἡ βασιλικὴ ἐξουσία μὲ τὴν ἀπειλὴ ἐκκλησιαστικοῦ ἀναθέματος κατὰ τυχὸν ἐπιδόξων ἐπαναστατῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς λεγομένους «τρεῖς συνοδικοὺς τόμους», ὅπως τοὺς ὠνόμασε ὁ ἐκδότης τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου G. E. Heimbach· γιατὶ ὁ Ἀρμενόπουλος «κωδικοποίησε» τελευταῖος αὐτὲς τὶς περιπτώσεις στὰ «Ἐπίμετρα» τῆς *Ἑξαβίβλου* του (ca 1345), προφανῶς ὡς σιωπηρὴ ἀπειλὴ κατὰ τοῦ ἐπαναστάτη Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ[70]. Οἱ δύο τελευταῖες χρονολογικὰ πράξεις ἀνήκουν στὸν 12ο καὶ τὸν 13ο αἰῶνα: ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μιχαὴλ

---

68. Πρβλ. τελευταῖα, I. P. Medvedev, Le pouvoir, la loi et le *ius resistendi* à Byzance. Quelques considérations, *BSl* 56 (1995) [= *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata*], 75-81.

69. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. Marie Theres Fögen, Rebellion und Exkommunikation in Byzanz, εἰς: Marie Theres Fögen (ἐκδ.), *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter: Historische und juristische Studien zur Rebellion* [*Ius Commune*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte, Sonderhefte: Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 70], Φραγκφούρτη 1995, 43-80· C. G. Pitsakis, La révolution dans le droit de l'Église d'Orient. Doctrine et pratique canoniques de la Nouvelle Rome: Une brèche dans le concept de symphonie?, *Antiquità e Rivoluzioni da Roma a Costantinopoli a Mosca* [= Rendiconti del XIII Seminario Internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma" 1993], Ρώμη 1998, 237-262. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Quelques réflexions au sujet d'"Individu et Pouvoir" dans l'Empire romain d'Orient: idéologie politique et pensée canonique, *Méditerranées* 16 (1998), 139-166.

70. Ἔκδ. Heimbach, 822 (Epimetra Hexabibli, II)· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 127-128 = *PG* 150, 41-44. Νέα ἔκδοση: Fögen [ἀνωτέρω σημ. 69], μὲ διεξοδικὸ σχολιασμό· πρβλ. Pitsakis [στὴν ἴδια σημ.].

τὸν τοῦ Ἀγχιάλου ὑπὲρ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ γυιοῦ του Ἀλεξίου Β'[71] – χωρὶς αὐτὸ νὰ βοηθήσει πολὺ τὸν τελευταῖο· καὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωσὴφ Α' ὑπὲρ τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου καὶ τοῦ γυιοῦ του Ἀνδρονίκου Β'[72]. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις οἱ πράξεις αὐτὲς ἀποδοκιμάσθηκαν τελικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, στὴν θεωρία καὶ στὴν πράξη, καὶ παρέμειναν μεμονωμένες ἀπόπειρες, χωρὶς ἐφαρμογὴ καὶ χωρὶς συνέχεια.

Ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς «τρεῖς συνοδικοὺς τόμους», τοποθετεῖται, εἴπαμε, στὸν 11ο αἰῶνα, στὴν ἀρχὴ ἀκριβῶς τῶν χρονολογικῶν ὁρίων αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου: ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Η' εἶναι περικυκλωμένος ἀπὸ τὶς ἀνασφάλειές του καὶ τὶς δυσπιστίες του, τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν διαδοχὴ καὶ τὴν δυναστικὴ συνέχεια, τὰ προβλήματα τῶν ἀγάμων θυγατέρων του – καὶ ὁ πιστότατος πάντοτε θεράπων τῶν συμφερόντων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας πατριάρχης Ἀλέξιος ὁ Στουδίτης τοῦ παραχωρεῖ τὴν περιπόθητη ἀπειλὴ τοῦ ἀναθέματος κατὰ τῶν ἐπιβούλων τῆς βασιλείας του· εἶναι, ἄλλωστε, ἡ ἐποχὴ ποὺ, τοὐλάχιστον σὲ συναισθηματικὸ ἐπίπεδο, τείνει νὰ διαμορφωθῆ μία συνείδηση δυναστικῆς νομιμότητας, ὡς οἱονεὶ νομικῆς ἀναγκαιότητας, ἡ ὁποία θὰ λειτουργήσει κατὰ θαυμαστὸ τρόπο, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ θεματοφύλακες ἢ/καὶ φορεῖς αὐτῆς τῆς «νομιμότητας» θὰ εἶναι οἱ δύο πορφυρογέννητες θυγατέρες τοῦ Κωνσταντίνου[73] – καὶ ὁ Στουδίτης ἔχει προφανῶς ἰσχυρὰ συμβάλει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή[74]. Ἡ συνοδικὴ πράξη τοῦ Ἀλεξίου ἐπικυρώνεται καὶ μὲ ἀντίστοιχη αὐτοκρατορική. Τὸ κείμενο (μόνον τῶν ἀναθεματισμῶν) διασώζεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο[75]. Ἀλλὰ, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, δὲν γνωρίζουμε καμμία ἐφαρμογὴ τῆς ἀπειλῆς.

---

71. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1120. Ἔκδ.: A. Pavlov, Sinodal'nij akt Konstantinopolskago patriarcha Michaila Anchiala, *Viz. Vrem.* 2 (1895), 388-393· Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* Δ', Πετρούπολη 1897, 109-113. Πρβλ., τελευταῖα, I. P. Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση τῆς 24 Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 229-238.

72. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1395. Γιὰ τὴν πράξη ἕνα βραχύτατο εἰδικὸ σημείωμα: Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ὁ ὑπὲρ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου συνοδικὸς τόμος, *Νέα Σιών* 2 (1905), 841.

73. Βλ., πρόχειρα, Pitsakis, Quelques réflexions au sujet d'"Individu et Pouvoir" [ἀνωτέρω σημ. 69], 159-160. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Τὸ κώλυμα*, 150-151 καὶ 164-165 σημ. 6.

74. Πρβλ., π.χ., τὴν ἀποτίμηση τοῦ St. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 1977, 105: "who was to prove a good friend to the dynasty. He gave valuable support to Basil's niece, the Empress Zoe ...".

75. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 830· Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 823. Βαλσαμών: Ράλλης – Ποτλῆς, Γ', 103· ἕνα ἀπόσπασμα καὶ στὸ ἀνώνυμο ὑπόμνημα τοῦ Sinaiticus gr. 1117 φ 242ᵛ

Ἐδῶ ἀκόμη καὶ ὁ Βαλσαμών, ὁ πάντοτε συναινετικὸς σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀρχὴ τῆς «συμφωνίας», τῆς ὁποίας εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλος, δὲν θὰ μπορέσει νὰ μὴ τηρήσει τὶς ἀποστάσεις του: ἐπικαλούμενος καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, καταδικάζει τὴν θεωρητική-ἰδεολογικὴ βάση τῆς ἀπειλῆς ἀναθέματος γιὰ πολιτικοὺς λόγους, ἡ ὁποία προσκρούει στὸν ἴδιο τὸν πυρῆνα τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας· *διὰ γὰρ τοῦτο, ὡς ἔοικεν, ἀπρακτεῖ*, ἐπιχαίρει[76]. Εἴδαμε ὅτι τὸν 14ο αἰῶνα θὰ ἐπικαλεσθῆ σιωπηρὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν «τόμων» ὁ Ἀρμενόπουλος. Ὅταν, μετὰ τὴν ἐπικράτηση (ἢ ἐπικειμένης τῆς ἐπικρατήσεως) τοῦ Καντακουζηνοῦ (καὶ δι' αὐτῆς, στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, καὶ τοῦ παλαμικοῦ ἡσυχασμοῦ), ὁ πιστὸς στοὺς Παλαιολόγους καὶ ἀντιπαλαμίτης ἀρχικὰ Ἀρμενόπουλος θὰ προσαρμοσθῆ ἔγκαιρα στὴν νέα πραγματικότητα[77], θὰ προστεθῆ, πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὰ «Ἐπίμετρα» τῆς *Ἑξαβίβλου* μία «Ἀνατροπὴ» τῶν «τριῶν τόμων» καὶ τῆς λογικῆς τους ἀπὸ τὸν ἡσυχαστὴ πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὸν Βαλσαμῶνα καί, μέσῳ αὐτοῦ, τὸν Χρυσόστομο[78]. Ἀπροσδόκητα, τὰ παλαιὰ αὐτὰ κείμενα, μετὰ μακρότατη «ἀργία» καὶ ἀχρησία, δὲν θὰ μείνουν χωρὶς ἐκμετάλλευση στὴν ἐποχή μας: θὰ χρησιμοποιηθοῦν, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, εἴτε γιὰ τὴν νομικὴ «θεμελίωση» εἴτε γιὰ τὴν «ἀνατροπὴ» τοῦ διαβοήτου «ἀναθέματος» κατὰ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου...

Μετὰ τὶς μεγάλες τομὲς στὸ δίκαιο τοῦ γάμου, οἱ ὁποῖες τὸν περιάγουν ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα στὴν (ἀποκλειστικὴ ἢ παράλληλη) ἁρμοδιότητα τοῦ κανονικοῦ δικαίου (Νεαρὰ 89 τοῦ Λέοντος, ὑπόθεση τῆς τετραγαμίας, Τόμος τῆς Ἑνώσεως), καὶ τὴν μεταβολὴ τῆς λογικῆς καὶ τῶν κριτηρίων τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, στὶς παραμονὲς ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου στὸν νέο αἰῶνα, μὲ τὸν τόμο τοῦ Σισιννίου τοῦ 997, ἡ κανονικὴ σκέψη καὶ παραγωγὴ τοῦ 11ου αἰώνα εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ διαμορφώσει τὸ σχῆμα τοῦ γαμικοῦ, καὶ εὐρύτερα τοῦ οἰκογενειακοῦ, δικαίου ποὺ θὰ ἐπικρατήσει πλέον ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας καί, ἐν συνεχείᾳ, στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο.

(J. Darrouzès, Fragments d'un commentaire canonique anonyme, *REB* 24 [1966], 37 σημ. 6)· Ἀρμενόπουλος [ἀνωτέρω σημ. 70]. Βλ. καὶ Τρωιάνος, *Πηγές*, 237 καὶ σημ. 24.

76. Ράλλης – Ποτλῆς, Γ', 97-98 [εἰσαγωγικὰ στοὺς κανόνες τῆς Γάγγρας].

77. Βλ. τελευταῖα: C. G. Pitsakis, Barlaam Calabro e i giuristi bizantini dei secoli XIV-XV, εἰς: A. Fyrigos (ἐκδ.), *Barlaam Calabro: l'uomo, l'opera, il pensiero*, Ρώμη 2001, 57-60· γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ «προσαρμογὴ» τοῦ Ἀρμενοπούλου πρβλ. παλαιότερα: τοῦ ἴδιου, Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ (Κωνσταντίνου;) Ἀρμενοπούλου, *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 19 (1972), 111-216.

78. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. *2351. Ἔκδ. Heimbach, 822-826 (Epimetra Hexabibli, III)· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 128-130 = *PG* 119, 895-900. Νέα ἔκδοση: Fögen [ἀνωτέρω σημ. 69].

Χωρὶς νὰ τολμῶ νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ, γιὰ μία ἀκόμη φορά, στὴν νέα διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν κωλυμάτων γάμου, στὶς κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς παραμέτρους τοῦ νέου συστήματος ἐλέγχου τῶν γαμικῶν καὶ οἰκογενειακῶν σχέσεων, στὶς ἐπιπτώσεις τῶν συγγενικῶν σχέσεων καὶ τῶν σχέσεων ἀγχιστείας, ὑπὸ τὶς διάφορες μορφές τους, στὴν χάραξη γαμικῶν στρατηγικῶν, στὶς τυχὸν συγκεκριμένες σκοπιμότητες ποὺ ἐπιδιώχθηκε νὰ ἐξυπηρετηθοῦν (ἀλλὰ κατὰ κανόνα οἱ λύσεις λειτουργοῦν περαιτέρω αὐτόνομα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα ποὺ τὶς ἐπέβαλε, καὶ ἐνίοτε καὶ πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση)[79] – χωρὶς ἐπίσης νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ στὸ ἐπὶ μέρους περιεχόμενο τῶν συγκεκριμένων ρυθμίσεων ποὺ προτείνονται καὶ τελικὰ εἰσάγονται ἀπὸ τὴν θεωρία καὶ τὴν νομολογία, καὶ πολὺ σπανιώτερα ἀπὸ τὴν νομοθεσία – ἀρκοῦμαι, μένοντας στὸ καθ' ἑαυτὸ κανονικὸ ἐπίπεδο, νὰ σημειώσω ὅτι ὁ 11ος αἰώνας εἶναι κυρίως ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἡ διδασκαλία καὶ ἡ νομολογία, μὲ βάση τὰ ὑποτιθέμενα κριτήρια καὶ τὴν συλλογιστικὴ τοῦ τόμου τοῦ Σισιννίου, διαπλάσσει τὸ νέο σχῆμα τοῦ γαμικοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο. Ὁ 11ος αἰώνας εἰσάγει τὴν ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου σὲ μεγάλο πλέγμα σχέσεων συγγενείας ἐξ αἵματος, ἐξ ἀγχιστείας, ἐξ οἱονεὶ ἀγχιστείας, καὶ περαιτέρω καὶ ἐκ τῆς διαμορφωμένης ἀπὸ τὴν θεωρία «τριγενείας» – ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ εὐρεῖα ἔκταση «συγγενικῶν» σχέσεων ἀπὸ πνευματικὴ συγγένεια ἢ υἱοθεσία – συνήθως, ὅπως εἴπαμε χωρὶς νομοθετικὴ πρόβλεψη, ἀλλὰ μὲ βάση: εἴτε (α) μία τεχνικὴ ἐπέκταση τῆς μέτρησης «βαθμῶν συγγενείας», ἀπὸ τὴν συγγένεια ἐξ αἵματος, στὴν ὁποία ἀποκλειστικὰ κυριολεκτεῖται μέτρηση βαθμῶν, στὶς διάφορες ἄλλες μορφὲς «συγγενείας» (ἀγχιστεία, οἱονεὶ ἀγχιστεία, τριγένεια, πνευματικὴ συγγένεια, συγγένεια ἀπὸ υἱοθεσία)· εἴτε (β) μία εὐρύτατη ἐφαρμογὴ τῆς ὑποτιθέμενης ἀρχῆς τῆς ἀποφυγῆς τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» τῆς συγγενείας· εἴτε (γ) ἕνα συνδυασμὸ τῶν δύο, ποὺ ἐπιτρέπει κάποιες δυνατότητες περιορισμοῦ μιᾶς ἄλλως ἀνεξέλεγκτης πορείας. Ἡ μέτρηση μάλιστα «βαθμῶν συγγενείας» στὴν ἀγχιστεία καὶ τὴν οἱονεὶ ἀγχιστεία φαίνεται νὰ εἰσάγεται, τότε γιὰ πρώτη φορά, μᾶλλον ἀπὸ πολεμίους τοῦ τόμου (πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐστάθιο τὸν Ρωμαῖο), ἀκριβῶς στὴν προσπάθεια κάποιας ὁροθέτησης ἢ περιορισμοῦ σὲ μία ἄλλως προαλειφόμενη ἀνεξέλεγκτη πορεία – ἀνεξάρτητα ἄν, καὶ ἐδῶ, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ἡ προσπάθεια λειτούργησε ἐνίοτε πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἐπιτείνοντας τὸ «κακὸ» ποὺ θέλησε νὰ περιορίσει:

---

79. Γιὰ τὴν θεματικὴ αὐτὴ βλ. κυρίως Angeliki E. Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 11], Paris 1992. Πρβλ. καὶ C. G. Pitsakis, Législation et stratégies matrimoniales. Parenté et empêchements de mariage dans le droit byzantin, *L'Homme* 154-155 (2000) [= *Question de parenté*], 677-696· τοῦ ἴδιου, «Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους» [ἀνωτέρω σημ. 34].

ἡ καθιέρωση μέτρησης «βαθμῶν» καὶ στὶς μορφὲς αὐτὲς συγγενείας ἐνεθάρρυνε ἢ διευκόλυνε τὴν ἐπέκταση κωλυμάτων γάμου καὶ σὲ μορφὲς συγγενικῶν σχέσεων γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν προβλεφθῆ.

Πράγματι, ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ δίνεται καὶ χάνεται – μὲ ἐπὶ μέρους μόνον ἐπιτυχίες – ὁ ἀγώνας κατὰ τῆς ἀνεξέλεγκτης ἐφαρμογῆς τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου τοῦ Σισιννίου, στὴν πραγματικότητα κατὰ τοῦ ἴδιου τοῦ τόμου καὶ τῆς λογικῆς του, ἡ κατὰ τὸν Andreas Schminck "Kritik am Tomos des Sisinnios"[80]. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει ἀναλάβει ἡ μερίδα ἐκείνη τῶν νομομαθῶν ποὺ εἶχα ἄλλοτε ἀποκαλέσει «ἡ σχολὴ τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου»[81]: ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος[82] καί, ἀπὸ τοὺς κανονολόγους, ὁ Δημήτριος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ σύγκελλος[83], ὁ συντάκτης τῆς ἀνώνυμης «Ἀπαντήσεως» γιὰ τὴν τριγαμία[84], ὁ Νικόλαος Σκρίβας[85]. Τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ αἰώνα θὰ βρεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ τόμου νὰ ἔχει πλέον θριαμβεύσει, καὶ τὴν λογική του νὰ ἔχει ἐπικρατήσει, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὰ θέματα τῶν διαφόρων μορφῶν ἀγχιστείας – καὶ νὰ βρίσκει ἤδη ἔδαφος καὶ στὴν ἐξ αἵματος συγγένεια (ἐκ πλαγίου), ὅπου τὸ κώλυμα γάμου ἐξηντλεῖτο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς *Ἐκλογῆς* τῶν Ἰσαύρων[86], τὴν ὁποία ἐπανέλαβε, ἐν προκειμένῳ, ἡ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων[87], στὸν ἕκτο βαθμὸ (δεύτεροι ἐξάδελφοι). Ἔτσι, ἕνα κώλυμα γάμου καὶ στὸν ἕβδομο βαθμὸ τείνει νὰ ἐπιβληθῆ μέσῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας καὶ τῆς κανονικῆς θεωρίας, συνήθως, ἀλλ' ὄχι πάντοτε, χωρὶς

80. *FM* 2 (1977), 215-254.

81. *Τὸ κώλυμα*, 74, 77 καὶ passim· «Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους», 232. Ἔτσι καὶ Laiou [ἀνωτέρω σημ. 79], 23-24.

82. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 341-353· A. Schminck, Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert, *FM* 3 (1979), 221-279. Πρβλ. καὶ Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 32-36 = *PG* 119, 843-850 (ἐκδίδεται ὡς πατριαρχικὴ πράξη τοῦ Ἀλεξίου Στουδίτου: Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. **834. Βλ. καὶ *Πεῖρα* 49.34: ἔκδ. Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* IV, 208-209). Γιὰ τὰ κείμενα αὐτά: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 63-73 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημ.

83. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 354-366 = *PG* 119, 1097-1116 [βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 39]. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 77-78 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημ.

84. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 366-368 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Κυζίκου] = *PG* 119, 1115-1120. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 73-74 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημ.

85. Ἔκδ. Schminck, Kritik [ἀνωτέρω σημ. 80], 223-230. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 78 καὶ 146-147 σημ. 94.

86. *Ἐκλογὴ* 2.2: L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10], Φραγκφούρτη 1983, 170-172 = Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* II, 19· *Ἐκλογὴ* 17.33, 37: Burgmann, 236, 238 = Ζέπων, *JGR* II, 58.

87. *Εἰσαγωγὴ* («Ἐπαναγωγή») 17.3-4: Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* II, 278-279· *Εἰσαγωγὴ* 40.61-62: *αὐτόθι*, 365· *Πρόχειρος Νόμος* 7.3-4: Zachariä von Lingenthal, *αὐτόθι*, 135· *Πρόχειρος Νόμος* 39.69,72: *αὐτόθι*, 225· *Βασιλικὰ* 28.5.2, 60.37.74-75.

ἀνατρεπτικὸ χαρακτῆρα – ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία ἔχει κατ' ἀρχὴν τὴν δυνατότητα νὰ ἐμποδίζει τέτοιο γάμο: πατριαρχικὲς πράξεις τοῦ Ἀλεξίου Στουδίτου[88], τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου[89] τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου[90], τοῦ Κοσμᾶ Α'[91], κείμενα τοῦ Ψελλοῦ[92] καί, πρὸς τὸ τέλος πλέον τοῦ αἰῶνα τοῦ Νικήτα Ἀγκύρας, στὴν σημαντικὴ κανονικὴ παραγωγὴ τοῦ ὁποίου ἀναφερθήκαμε ἤδη: *Λόγος διαλαμβάνων περὶ γάμων*, τὸ αὐστηρότερο κείμενο τῆς κατηγορίας αὐτῆς[93]. Ὅταν στὰ μέσα τοῦ ἐπόμενου αἰώνα (1166), γιὰ ἐμφανεῖς λόγους συγκεκριμένης (πολιτικῆς;) σκοπιμότητας, εἰσάγεται καὶ νομοθετικὰ τὸ κώλυμα, ὡς ἀνατρεπτικὸ πλέον, μὲ δύο οὐσιαστικὰ παράλληλες πράξεις, ἐκκλησιαστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ (μία Νεαρὰ τοῦ Μανουὴλ Α' ποὺ ἐπικυρώνει μία συνοδικὴ πράξη τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη)[94], αὐτὸ δὲν θὰ εἶναι παρὰ ἡ φυσιολογικὴ ἀπόληξη τῶν συζητήσεων καὶ τῆς πρακτικῆς τοῦ 11ου αἰώνα[95] – ὅπως καὶ ὅλη ἡ συνέχιση τοῦ προβληματισμοῦ περὶ τὰ κωλύματα τοῦ γάμου (καὶ περὶ τὸν τόμο τοῦ Σισιννίου) κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα[96].

---

88. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 36-37 = *PG* 119, 743-744), 847 (*αὐτόθι*, 92-93 = 901-902), πρβλ. 836. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 149-159.

89. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 858 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 40-45 = *PG* 119, 747-756), πρβλ. 882 (*αὐτόθι*, 45-46 = 849-852), *885 (*αὐτόθι*, 47 = 853-854). Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 184-197.

90. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 903 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 54-56 = PG 119, 855-860). Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 197-203.

91. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 919: ἔκδ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca sacra*, Πετρούπολη 1909, xxxiv-xxxvi. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 211-213.

92. Ἔκδ. L. G. Westerink, *Michael Psellus, Poemata*, Στουτγάρδη-Λειψία 1992, 235 (poema 12)· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 203-210. Ἄλλα ἐλάσσονα ἔργα τοῦ Ψελλοῦ κανονικοῦ περιεχομένου εἰς: G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* [Miscellanea Byzantina Monacensia 16], Μόναχο 1973· Westerink, 77-80 (poema 5: «περὶ νομοκανόνου καὶ τῶν τοπικῶν συνόδων»).

93. Darrouzès, *Documents inédits*, 267-275· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 215-218. Ἐξαιρετικὰ ἐπιφυλακτικὸς ἀκόμη γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ὁ Τρωιάνος, *Πηγές*, 257· βλ. ὅμως Πιτσάκης, *ὅ. π.*, 277-278 σημ. 120.

94. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1068 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 95-98 = *PG* 119, 769-774)· Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1468 (Zachariä, coll. IV. 69: Ζέπων, *JGR* I, 408-410· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 311-313 = *PG* 133, 769-772). Πρβλ. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1072/1108 (ἔκδ.: A. P. Každan, *Viz. Vrem.* 24 [1964], 87-88· D. Simon, *FM* 1 [1976], 123-125). Εἰδικὴ μελέτη: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, κυρίως 296-302.

95. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 235-236. Πρβλ. Πιτσάκης, «Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους», 228-235.

96. Δύο σημαντικὰ dossiers αὐτῶν τῶν συζητήσεων (ἐν μέρει ἀλληλοεπικαλυπτόμενα) δημοσιεύονται ταυτόχρονα σχεδὸν ἀπὸ τοὺς J. Darrouzès, Questions de droit matrimonial: 1172-1175, *REB* 35 (1977), 107-157 καὶ Schminck, Kritik [ἀνωτέρω σημ. 80]. Πρβλ. μία προσπάθεια ἀναλύσεως: Πιτσά-

Οὕτως ἢ ἄλλως ὁ 11ος αἰώνας εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐπιβάλλει τὰ θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν προσφιλὲς ἀντικείμενο τῶν ἐνασχολήσεων τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων· θὰ διατηρηθῆ στὴν πρώτη θέση τῶν ἐνδιαφερόντων τους καὶ στοὺς αἰῶνες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Δύο θεσμικῆς φύσεως ζητήματα ποὺ γεννῶνται ἢ ρυθμίζονται στὴν διάρκεια τοῦ αἰώνα – μείζονες ἀλλαγὲς στὸ παραδεδομένο καθεστὼς τοῦ γάμου – ἀποτελοῦν φυσιολογικὴ ἀπόληξη τῆς καθιέρωσης τῆς ἱερολογίας ὡς μόνου νομίμου τύπου τοῦ γάμου μὲ τὴν Νεαρὰ 89 τοῦ Λέοντος. Εἶναι:

α) Ἡ κατ' οὐσίαν ἐξομοίωση πρὸς γάμο, ὡς πρὸς τὶς σημαντικώτερες συνέπειές του, τῆς *ἱερολογημένης* μνηστείας. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἔχει ὡς ἀφετηρία δύο συνοδικὲς πράξεις τοῦ πατριάρχη Ἰωάννου Ξιφιλίνου[97] τῶν ἐτῶν 1066 καὶ 1067 καὶ ὁλοκληρώνεται μὲ τὶς Νεαρὲς 24 καὶ 31 τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ[98] τῶν ἐτῶν 1084 καὶ 1092, ἀντίχτοιχα. Ἡ διάταξη θὰ ἀποκτήσει εὐρὺ πεδίο ἐφαρμογῆς ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, καὶ θὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ ἀξιόλογες ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, στὴν θεωρία καὶ στὴν νομικὴ πράξη[99].

β) Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς δυνατότητας γιὰ σύναψη (μὲ ἱερολογία) νομίμου γάμου *μεταξὺ δούλων* – οἱ ὁποῖοι διατηροῦν ἐν τούτοις τὴν δουλικὴ κατάσταση. Ἡ πολλαπλῶς «ἀνατρεπτικὴ» αὐτὴ ρύθμιση εἰσάγεται μὲ τὴν Νεαρὰ 35 τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ ἔτους 1095, στὴν κομνήνεια καὶ πάλι φάση τοῦ 11ου αἰώνα, ποὺ δὲν ἀνήκει τυπικὰ στὸ εἰδικώτερο χρονολογικὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου, ἀλλὰ εἶναι πάν-

κης, *Τὸ κώλυμα*, 302-316 (πρβλ. γιὰ τὴ συνέχεια, *αὐτόθι*, 319-321). Γιὰ τὴν συμβολή, στὶς συζητήσεις αὐτές, τῶν δύο μεγάλων κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα (Ζωναρᾶς – Βαλσαμών), βλ. Πιτσάκης, *αὐτόθι*, 227-231 καὶ 316-319, ἀντίστοιχα· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 52 στὸ τέλος. Εἰδικὰ γιὰ τὴν νομοθετικὴ πολιτικὴ σὲ θέματα γάμου κατὰ τὴν κομνήνεια περίοδο: A. Schminck, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 555-587· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 201-217 ("Marriage policy"). Πρβλ. Laiou, *Mariage* [ἀνωτέρω σημ. 79], passim.

97. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 896 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 51-52 = *PG* 119, 755-758), 897 (αὐτόθι, 53-54 = 757-760)· Τρωιάνος, *Πηγές*, 235-236.

98. Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1116 (Zachariä coll. IV. 24: Ζέπων, *JGR* I, 305-309· ἀπὸ Βαλσαμῶνα εἰς Νομοκάνονα εἰς ιδ' τίτλους 13.2: Ράλλης – Ποτλῆς, Α', 284-289), 1167 (Zachariä coll. IV. 31: Ζέπων, *JGR* I, 319-325 = Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 284-291, μὲ τὴν «ὑπόμνησιν» τοῦ κουροπαλάτου καὶ μεγάλου δρουγγαρίου βίγλας Ἰωάννου τοῦ Θρᾳκησίου [= τοῦ ἱστορικοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη] ποὺ τὴν προκάλεσε· πρβλ. Βαλσαμῶνα, ὅ. π.: *αὐτόθι*, 289-291). Πρβλ. προηγουμένως τὴν ἐπικύρωση τῶν περὶ γάμου καὶ μνηστείας κανονικῶν διατάξεων τοῦ Ἰωάννου Η' Ξιφιλίνου μὲ τὴν Νεαρὰ (Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1048) τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (Zachariä coll. IV. 13: Ζέπων, *JGR* I, 288-290).

99. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς κατὰ Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμών: εἶναι γνήσια τὰ τέκνα ἀπὸ ἱερολογημένη μνηστεία; [ἀνωτέρω σημ. 26]. Γιὰ τὰ σχετικὰ θέματα βλ., π.χ., γενικώτερα: Στ. Παπαδάτος, *Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον* [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 50], Ἀθήνα 1984.

τοτε 11ος αἰώνας – καὶ ἐντάσσεται στὴν νομικὴ ἱστορία του καὶ στὴν ἑνότητα τῆς λογικῆς του[100]. Εἶναι ἡ σχεδὸν ἀναγκαία συνέπεια (γιὰ τὴν ὁποία ὅμως χρειάσθηκε νὰ παρεμβληθῆ ἡ κανονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ 11ου αἰώνα) τῆς Νεαρᾶς 89 τοῦ Λέοντος[101]: ἡ ἱερολογία εἶναι ὁ ἀναγκαῖος (ἀστικὸς) τύπος τοῦ γάμου· ἀλλὰ πῶς θὰ μποροῦσε ἡ ἐκκλησία νὰ ἀρνεῖται ἐσαεὶ τὴν τέλεση ἱερολογίας στοὺς δούλους βαπτισμένους χριστιανοὺς ποὺ εἶναι μέλη της; Ὅσο καὶ ἂν οἱ ἔννοιες εἶχαν ἤδη ἀμβλυνθῆ, πρόκειται γιὰ τὸ μεῖζον, καὶ τελικό, πλῆγμα σὲ ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ρωμαϊκοῦ γάμου: σὲ ρωμαϊκοὺς νομικοὺς ὅρους, ἔχουμε πλέον οὐσιαστικὰ ἀπονομὴ τοῦ conubium σὲ δούλους, ποὺ παραμένουν δοῦλοι καὶ ἰδιοκτησία τῶν κυρίων τους – ἤ, κατ' ἄλλη διατύπωση, ἔγκυρο, κατὰ τὸ ius civile, γάμο μεταξὺ δούλων, οἱ ὁποῖοι παραμένουν θεωρητικῶς πάντοτε «πράγματα»... Ἀνατροπὴ συγχρόνως καὶ σὲ ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ νομικὴ ἔννοια τῆς δουλείας, ἡ ὁποία ἔτσι ὑπονομεύεται καίρια. Γιὰ νὰ μετριασθοῦν οἱ ἐντυπώσεις καὶ νὰ διατηρηθῆ ἡ ἰδιοκτησιακὴ ἰσορροπία, ἡ νέα νομοθεσία τονίζει, ὅσο μπορεῖ ἐντονώτερα, ὅτι ἡ δουλικὴ σχέση καὶ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς ἐπὶ τῶν δούλων δὲν ἐπηρεάζονται καθ' οἱονδήποτε τρόπο ἀπὸ αὐτὴν ἢ ἀπὸ τοὺς γάμους ποὺ θὰ τελεσθοῦν δυνάμει αὐτῆς. Γιὰ νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἐντύπωση αὐτή, ἡ ἄδεια τῶν κυρίων τῶν δούλων διατηρεῖται ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν τέλεση τοῦ γάμου· μόνον πού, σὲ περίπτωση ἀρνήσεως τοῦ κυρίου νὰ χορηγήσει τὴν αἰτηθεῖσα ἄδεια, ὁ δοῦλος θεωρεῖται αὐτοδικαίως ἀπελευθερωθείς... Τί μένει ἄραγε ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησιακὴ σχέση: πόσο θὰ μποροῦσε π.χ. ὁ κύριος νὰ πωλήσει χωριστὰ δύο δούλους-συζύγους, ποὺ ἔχουν συνάψει νόμιμο (καὶ ἱερολογημένο) γάμο; πόσο θὰ μποροῦσε νὰ πωλήσει τὰ τέκνα (νομίμου) γάμου, χωρίζοντάς τα ἀπὸ τοὺς ἐκ (νομίμου) γάμου γονεῖς τους; Καὶ ἂν πράγματι τὸ χαρακτηριστικώτερο, καὶ ἀποφασιστικό, ἀπὸ τὰ δικαιώματα, πού, ὅπως ἔχουμε διδαχθῆ, ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τῆς ρωμαϊκῆς κυριότητος, εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ἀπαλλοτριώσεως, καὶ ἐν γένει τῆς «καταχρήσεως», τοῦ «πράγματος» (ius abutendi) – ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα, τῆς χρήσεως (ius utendi) καὶ τῆς καρπώσεως (ius fruendi) ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες μορφὲς ἐννόμων σχέσεων – τί μένει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κυριότητος τοῦ δούλου; Οἱ ἀντιδρῶντες ἔντονα, γιὰ τοὺς φόβους ἀκριβῶς αὐτούς, στοὺς γάμους τῶν δούλων κύριοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Νεαρᾶς, εἶχαν δεῖ σωστά – παρὰ τὶς προσπάθειες νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ ἐντυπώσεις. Ἄλλωστε ἡ, ἔντονα κανονικῆς ἐμπνεύσεως, Νεαρὰ θὰ εἰσαγάγει καὶ μὲ ἄλλες της διατάξεις, δικονομικῆς φύσεως, τὴν

100. Zachariä coll. IV. 35: Ζέπων, *JGR* I, 341-346. Πρβλ. Βαλσαμῶνα εἰς καν. 85 Πενθέκτης: Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 500-503.

101. Γιὰ τὴν γενικώτερη, καὶ πέρα τοῦ γράμματός της, σημασία τῆς Νεαρᾶς 89 καὶ τὶς ἐξελίξεις ποὺ σηματοδοτεῖ πρβλ. P. L'Huillier, Novella 89 of Leo the Wise on Marriage: An Insight into its Theoretical and Practical Impact, *Greek Orthodox Theological Review* 32/2 (1987), 153-162.

οὐσιαστικὴ ὑπονόμευση τῆς δουλοκτητικῆς σχέσης: κάθε εἴδους ἀπόδειξη, ἔστω καὶ ὑποτυπώδης, ἐλλιπὴς ἢ ὕποπτη, γίνεται (ὑποχρεωτικὰ) δεκτὴ σὲ δίκη ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας δούλου, κάθε μορφῆς ἀνταπόδειξη ἐκ μέρους τοῦ διεκδικοῦντος τὴν κυριότητα (οὐσιαστικὰ) ἀπαγορεύεται...

Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος συντάσσει τὸ 1344/1345 τὴν *Ἑξάβιβλο*, ποὺ θὰ εἶναι τὸ τελευταῖο μεῖζον λόγιο προϊὸν τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ γραμματείας, καὶ θὰ ἀποβῆ, κατὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τὸ κύριο ὄχημα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, βασίζει φυσικὰ τὸ ἔργο του στὰ νομοθετικὰ κωδικοποιητικὰ ἔργα τῶν Μακεδόνων (τὸν *Πρόχειρον Νόμον*, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία, τὸν κορμὸ καὶ τὸν πυρῆνα τῆς *Ἑξαβίβλου*, καὶ τὰ *Βασιλικά*, μέσῳ τῆς «Μεγάλης» καὶ τῆς «Μικρᾶς Συνόψεως») – κύρια πηγὴ τοῦ θετικοῦ κοσμικοῦ δικαίου ὣς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Οὐσιαστικὰ κάθε χωρίο τῆς *Ἑξαβίβλου* ἔχει παραληφθῆ αὐτούσιο ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτές, καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες γνωστὲς πηγὲς τοῦ Ἀρμενοπούλου. Ἀποκλειστικὰ σὲ ἕνα τίτλο τῆς *Ἑξαβίβλου*, ποὺ ἀναφέρεται στὸ δίκαιο τῶν προϋποθέσεων καὶ κωλυμάτων τοῦ γάμου, ὁ συντάκτης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ συντάξει ἐξ ἀρχῆς μία νέα ἀνάπτυξη τοῦ ἀντικειμένου. Αἰσθάνεται καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ τονίσει αὐτὴ τὴν ἰδιομορφία: *Οὗτος [ὁ τίτλος] ἡμέτερος ἐκ τῶν νόμων συναχθεὶς καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἰρημένος*[102]. *Ταῦτα ... ἐκ τῶν νόμων συνῆκται καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἴρηται, καὶ οὕτως εἰσὶν ἐνεργούμενα*[103]. Ἁπλῶς τὸ δίκαιο τῶν κωδικοποιητικῶν βιβλίων τῶν Μακεδόνων δὲν ἦταν πλέον τὸ δίκαιο τοῦ γάμου στὸ Βυζάντιο. Ἡ νέα νομικὴ πραγματικότητα στὸν χῶρο αὐτό, γιὰ τὸ καλύτερο ἢ γιὰ τὸ χειρότερο, ἦταν προϊὸν τῆς (νομο-)κανονικῆς σκέψης (καὶ παραγωγῆς) τοῦ 11ου αἰώνα.

Φυσικὰ ὑπάρχει στὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἡ τρέχουσα κανονικὴ παραγωγή.

(α) Οἱ πατριάρχες τοῦ 11ου αἰώνα ἐξέδωσαν σημαντικὸ ἀριθμὸ κανονικῶν πράξεων, «κανονιστικοῦ», νομοθετικοῦ γιὰ τὴν Ἐκκλησία, χαρακτήρα, σὲ σοβαρὰ θέματα. Εἴδαμε τὴν γαμικὴ κανονικὴ νομοθεσία τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου, τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, τοῦ Κοσμᾶ Α'· ἀλλὰ ὑπάρχουν ἐπίσης κανονιστικοῦ περιεχομένου πράξεις γιὰ τὰ διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου, γιὰ τὴν μοναστηριακὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία[104], γιὰ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὴν διαδικασία τῆς ἐκλογῆς καὶ χειροτο-

---

102. *Ἑξάβιβλος*, τίτλος 4.8: ἔκδ. Heimbach, 508 σημ. (a) τοῦ apparatus = Πιτσάκης, 238 σημ. 2.

103. *Ἑξάβιβλος* 4.8.8: Heimbach, 514 = Πιτσάκης, 240.

104. Βλ. τὴν συγκεντρωτικὴ ἀναγραφὴ τῶν θεμάτων αὐτῶν καὶ τῶν σχετικῶν πατριαρχικῶν πράξεων: Τρωιάνος, *Πηγές*, 237-239, μὲ παραπομπὴ στὰ οἰκεῖα λήμματα τῶν *Regestes*, καὶ τήν, κατὰ περίπτωση, νεώτερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κλήρου βλ. γενικώτερα: Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἐγγάμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechts-

νίας τῶν ἀρχιερέων, ὅπου, ὡς ἀπόληξη τῶν συζητήσεων καὶ ἀμφισβητήσεων γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ποὺ χαρακτηρίζουν, ὅπως εἴδαμε, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν ἐκκλησιολογικὴ καὶ κανονικὴ σκέψη τοῦ αἰώνα, θεσμοθετεῖται τελικὰ ἡ ἐκλογὴ καὶ χειροτονία τῶν ἐπισκόπων στὴν πρωτεύουσα καὶ ὄχι ἀναγκαῖα στὶς ἐπαρχίες[105].

(β) Ὁ αἰώνας ὑπῆρξε ἡ χρυσῆ ἐποχὴ τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν, τῶν ὁποίων ἡ νομικὴ σημασία δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονισθῇ[106]: ἁγιορειτικὰ τυπικά[107], ἡ «ὑποτύπωσις» (1091) καὶ ἡ διαθήκη μὲ κωδίκελλο (1093) τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου γιὰ τὴν μονὴ τῆς Πάτμου[108], καὶ περαιτέρω μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ἄλλα τυπικά: τῆς Εὐεργέτιδος (1065), πρότυπο ἄλλωστε πολλῶν ἄλλων[109], τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη γιὰ τὴν μονὴ τοῦ Πανοικτίρμονος (1077)[110], τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ γιὰ τὴν Πετριτζιώτισσα στὸ Backovo (1083)[111], τῆς Ἐλεούσης στὴν Στρούμιτζα[112]... Σὲ ἐπεξεργασία τοῦ 11ου αἰώνα μᾶς ἔχει περισωθῆ, ἄλλωστε, καὶ

geschichte. Athener Reihe 1], Ἀθήνα 1986· γιὰ τὴν μοναστηριακὴ περιουσία: Ἰ. Μ. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979.

105. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 900a τοῦ Ἰωάννου Η' Ξιφιλίνου (ἔτ. 1072): ἔκδ. N. Oikonomidès, Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin, *REB* 18 (1960), 55-78· contra, προηγουμένως, ἐπὶ Μιχαὴλ Α' Κηρουλαρίου (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 885a), ἀλλὰ ἡ πρακτικὴ γινόταν καὶ πάλι ἀνεκτὴ ἤδη ἐπὶ Κωνσταντίνου Γ' Λειχούδη (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 892a). Γιὰ τὶς ἐκλογὲς τῶν ἐπισκόπων βλ. ἐπίσης τὴν Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 900 (ἔτ. 1071) τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου: ἔκδ. Σ. Κουγέας, Γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ῥωμανοῦ Διογένους, *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, 574-575. Γιὰ τὶς πράξεις αὐτὲς πρβλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 238.

106. Βλ. κυρίως Ἰ. Μ. Κονιδάρης, *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984. Τώρα καὶ Τρωιάνος, *Πηγές*, 270-276, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

107. Μετὰ τὰ πρῶτα τυπικὰ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου γιὰ τὴν Μεγίστη Λαύρα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται στὸν 10ο ἀκόμη αἰῶνα, τὰ πρῶτα τυπικὰ γιὰ τὴν μοναστικὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους τώρα στὴν ἔκδοση τῆς Denise Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton* [Archives de l'Athos VII], Παρίσι 1975, κυρίως 209-215, 224-232· *αὐτόθι*, 1-179, καὶ ἡ βασικὴ σύνθεση "Le monachisme athonite: ses origines, son organisation" = *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμός: ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Ἀθήνα 1992. Στὸν 11ο αἰῶνα ἀνήκει τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τυπικὰ αὐτὰ («Τυπικὸν τοῦ Μονομάχου», ἔτ. 1045).

108. Ἔκδ. MM VI, 59-90.

109. Ἔκδ. P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Évergétis, *REB* 40 (1982), 5-101.

110. Ἔκδ. P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 5-143. Εἰδικὴ παλαιότερη μελέτη: W. Niesen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077. Ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reich*, Ἰένα 1894.

111. Ἔκδ. P. Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, *REB* 42 (1984), 5-145. Εἰδικὴ μελέτη: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 115-191. Πρβλ. Ἰ. Μ. Κονιδάρης, Τὸ τυπικὸν τοῦ Πακουριανοῦ καὶ ἡ «ἱερατικὴ σχολὴ» τῆς μονῆς Πετριτζοῦ, *Ἀντίδωρον πνευματικόν. Τιμητικὸς τόμος Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη*, Ἀθήνα 1981, 156-169.

112. Ἔκδ. L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, *Izvěstija Russ. Arch. Inst. v Konstantinopolě* 6 (1900), 1-153.

τὸ ἀρχαιότατο, καὶ πολλαπλῶς ἀρχετυπικό, παλαιστινιακὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα.

(γ) Ἔχουμε ἐπίσης μία σημαντικὴ σειρὰ κανονικῶν ἀποκρίσεων. Εἶναι, ἄλλωστε, ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει οὐσιαστικὰ ἡ ἀκμὴ τοῦ εἴδους τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων ἢ «ἐρωταποκρίσεων»[113], μὲ τὸ ἔργο τῶν δύο χαρτοφυλάκων, τοῦ Πέτρου[114] καὶ τοῦ Νικηφόρου[115]. Στὸ μεταίχμιο τῶν δύο αἰώνων, 11ου καὶ 12ου, ἀνήκουν περαιτέρω οἱ ἀποκρίσεις τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ[116], τοῦ Ἡρακλείας Νικήτα «τοῦ τοῦ Σερρῶν»[117], τοῦ Νικήτα Θεσσαλονίκης[118], τοῦ Ἠλία

---

113. Βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 250-255 («Κανονικὲς ἀποκρίσεις»): «Ἔτσι ἡ συνήθεια τῆς διατύπωσης ἐρωτημάτων πρὸς εἰδικοὺς ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ὕστερα ἐξαπλώνεται ἀκόμη περισσότερο» (σ. 251). Βλ. τώρα καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ ἴδιου, Κανονικὲς ἀποκρίσεις καὶ πραγματεῖες τῆς βυζαντινῆς περιόδου, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 73 (2001-2002), 81-98.

114. Ἔκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 369-373 = *PG* 119, 1093-1098· V. Beneševič, Otvěty Petra chartofilaksa, *Zapiski imper. Akademmii Nauk*, σειρὰ VIII. 8, ἀρ. 14, Πετρούπολη 1909· Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 14-15 (ἀρ. VIII)· Beck, *Kirche*, 659· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252.

115. Ἔκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 399-402 = *PG* 100, 1061-1065. Πρβλ. *PG* 119, 997-998· V. Beneševič, Otvěty chartofilaksa Nikifora ..., *Viz. Vrem.* 12 (1906), 518-524. Νέα ἔκδοση: P. Gautier, Le chartophylax Nicéphore, *REB* 27 (1969), 159-195. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 15-16 (ἀρ. IX)· Beck, *Kirche*, 600-601· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252.

116. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 972 [977], 977 [982], 978 [983], 990 [972]. Ἐνδεικτικά: α) Ἔκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 417-426· I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta* I [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. III], Βατικανὸ 1941, 12-27· β) J. Darrouzès, Les réponses de Nicolas III à l'évêque de Zètounion, *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey ...*, Camberley 1988, 327-343· Eleftheria Papagianne – Sp. Troianos, Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an der Bischof von Zetunion, *BZ* 82 (1989), 234-250· Beck, *Kirche*, 660-661· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252. Πάντως, καίτοι ἡ πατριαρχεία τοῦ Νικολάου τοποθετεῖται στὸ μεταίχμιο τῶν δύο αἰώνων (1084-1111), οἱ ἀποκρίσεις χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν *Regestes*, στὸν 12ο πλέον αἰώνα (1102-1108, 1105-1107)· τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀσφαλῶς καὶ μὲ τὶς συνοδικὲς διατάξεις τοῦ Νικολάου Γ' τοῦ ἔτ. 1107 (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 980 [984]· Τρωιάνος, *Πηγές*, 238).

117. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε', 441-442 = *PG* 119, 935-938· A. Pavlov, Kanoničeskie otvěty Nikity mitropolita Iraklijskago (XI-XII v.), *Viz. Vrem.* 2 (1895), 160-176. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 13-14 (ἀρ. VII)· Beck, *Kirche*, 651 κέ.· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252-253. Γιὰ τὸ πρόσωπο: J. Darrouzès, Nicétas d'Héraclée ὁ τοῦ Σερρῶν, *REB* 18 (1960), 179-184 [= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Λονδίνο 1972, VI]· τοῦ ἴδιου, *Nikétas Stéthatos* [ἀνωτέρω σημ. 42], 19-21 ("Nicétas grand didascale n'est pas Nicétas d'Héraclée")· τοῦ ἴδιου, *Documents inédits*, 54-65 (καὶ κείμενο, *αὐτόθι*, 276-309: "Sur les hérésiarques").

118. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, 382-388, 443-445 = *PG* 119, 997-1010· A. Pavlov, Kanoničeskie otvěty Nikity mitropolita Solunskago (XII v.?), *Viz. Vrem.* 2 (1895), 378-387. Γιὰ τὰ προβλήματα ταυτίσεως τοῦ προσώπου (ἢ τῶν προσώπων) καὶ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 18-19 (ἀρ. XV)· Beck, *Kirche*, 580· Τρωιάνος, *Πηγές*, 253.

Κρήτης[119]. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ προστεθοῦν καὶ ὡρισμένες κανονικοῦ περιεχομένου ἀποκρίσεις τοῦ Νικήτα Στηθάτου[120].

Ὁ «ἀποσπασματικὸς» αὐτός, στὸν χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου, 11ος αἰώνας, σὲ σύγκριση μὲ τὸν «συστηματικὸ» 12ο, δὲν στερεῖται, ἄλλωστε, καὶ συστηματικῆς κανονικῆς παραγωγῆς:

(α) Στὸν αἰῶνα αὐτὸν συντάσσεται ἡ τρίτη καὶ τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ βασικώτατου κανονικοῦ ἐργαλείου ποὺ εἶναι ὁ *Νομοκάνων εἰς ιδ' τίτλους* – βάση καὶ ἀφετηρία καὶ τοῦ κανονικοῦ ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος – στὶς δύο λεγόμενες «φάσεις» της[121]: τοῦ ἔτους 1089/1090 (Μιχαὴλ σεβαστοῦ καὶ λογοθέτου τῶν σεκρέτων καὶ Θεοδώρου τοῦ βέστη) καὶ τοῦ ἔτους 1092/1093.

(β) Ἐξ ἄλλου στὸν 11ο αἰῶνα, καὶ μάλιστα στὰ τυπικὰ χρονολογικὰ ὅρια τῆς θεματικῆς τοῦ συνεδρίου, συντάσσεται τὸ ἐκτεταμένο κανονικὸ ἔργο – ἀκόμη σὲ μέγιστο βαθμὸ ἀνέκδοτο, ἄγνωστο καὶ ἀνεκμετάλλευτο – τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαύρου Ὄρους[122]. Τὸ ἔργο αὐτό, ἐκτὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος κανονικοῦ του περιεχομένου, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν μὴ κωνσταντινουπολιτική, κυρίως τὴν ἀντιοχειανή,

---

119. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε', 374-381 = *PG* 119, 985-998. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 17 (ἀρ. XIII)· Beck, *Kirche*, 655· Τρωιάνος, *Πηγές*, 253. Πρβλ. C. G. Pitsakis, Un problème mineur de prosopographie juridique byzantine: le "bienheureux Jean" de l'Epitome Canonum, *Βυζαντινά* 15 (1989), 385-399.

120. Οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις τοῦ Νικήτα Στηθάτου [βλ. ἀνωτέρω σημ. 66], «ἀπὸ τῆς τρίτης ἑκατοντάδος τῶν ἐπιστολῶν» του, ἀπευθύνονται στὸν Ἀθανάσιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς «τοῦ Παναγίου», καὶ ἀναφέρονται σὲ θέματα *περὶ κανόνων* (ὅπου καὶ *Ἀντιρρητικὴ εἰς αὐτὸ* τοῦ ἡγουμένου Ἀθανασίου) καὶ *περὶ κανόνων οἰκονομίας* (ἐκδ. Darrouzès, *Nicétas Stéthatos*, 464-485)· ἕνα ἀκόμη βραχὺ ἀπόσπασμα κανονικῆς ἀποκρίσεως περιέχεται στὸν κώδ. Bodleianus Baroccianus 27 φ 218^v (*αὐτόθι*, 464 σημ. 1). Ἀκολουθεῖ στὴν ἔκδοση μία σειρὰ μικρῶν πραγματειῶν "sur des coutumes studites" (*αὐτόθι*, 486-507), περιωρισμένου κανονικοῦ περιεχομένου.

121. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Α'. Βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 240-242· προηγουμένως van der Wal – Lokin, 105-106, 136-137. Πρβλ. Beck, *Kirche*,146. Βλ. εἰδικά: Π. Μενεβίσογλου, μητροπολ. Σουηδίας, Οἱ πρόλογοι τοῦ Συντάγματος-Νομοκάνονος εἰς δεκατέσσαρας τίτλους, *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου Δ'*, Γενεύη 1989, 227-251· A. Schminck, Das Proimion der Bearbeitung des Nomokanons in 14 Titeln durch Michael und Theodoros, *FM* 10 (1998), 357-386.

122. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 12-13 (ἀρ. V)· Beck, *Kirche*, 600· Τρωιάνος, *Πηγές*, 242-246, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὶς διάσπαρτες, ἀποσπασματικὲς μόνον, ἐκδόσεις καὶ στὴν λοιπὴ βιβλιογραφία. Εἰδικά: C. de Clercq, *Les textes juridiques dans les Pandectes de Nicon de la Montagne Noire* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. XXX], Βενετία 1942· τοῦ ἰδίου, Les Pandectes de Nicon de la Montagne Noire, *Archives d'histoire du droit oriental* 4 (1949), 187-203· τελευταῖα: Θ. Πάγκου, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*, Θεσσαλονίκη 1991. Σημαντικὴ ἀναζωπύρηση πρόσφατα καὶ τοῦ παραδοσιακοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Νίκωνα στὴν ρωσικὴ βιβλιογραφία: πρβλ. Lora Gerd, Τὸ Τακτικὸν τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαυρορείτη στὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία, *Βυζαντιναὶ Μελέται* 7 (1996), 140-146 [καὶ ἄλλες μελέτες τῆς ἰδίας].

κανονικὴ παράδοση καὶ πρακτική, ἔχει σημασία καὶ γιὰ τὴν παράδοση γνωστῶν ἤδη κειμένων, ἀλλὰ καὶ γιατί, σύμφωνα μὲ ἀρκετὲς ἐνδείξεις, καθόλου δὲν στερεῖται, ὅπως εἶχε γενικὰ νομισθῆ, νέου, ἀγνώστου ὥς τώρα, ὑλικοῦ. Ἡ ἴδια ἡ κανονικὴ λογικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Νίκωνος, θεολογικὴ κυρίως, ἁγιογραφικὴ καὶ πατερική, καὶ ὄχι στενὰ νομική, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα – καθὼς μάλιστα, ὅπως ἀναφέραμε, φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν μὴ κωνσταντινουπολιτικὴ κανονικὴ παράδοση.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, τῆς θεολογικῆς προσέγγισης τῆς κανονικῆς σκέψης, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ μνημονευθῆ ὅτι ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τοῦ σχίσματος τοῦ 1054 – ὅσο καὶ ἂν τὸ θέμα ἔχει φθαρῆ μὲ τὴν συνήθως ἀνατριχιαστικὰ ἀνιστόρητη μορφὴ ὑπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεται στὸν τρέχοντα, τοὐλάχιστον στὴν Ἑλλάδα, δημοσιογραφικό, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ θεολογικό, λόγο. Καὶ βέβαια ἀγνοεῖται κατὰ κανόνα ἡ λαμπρὴ κανονικὴ καὶ θεολογικὴ παράδοση ποὺ ἀντιπροσωπεύει, στὸν ἴδιο αἰῶνα, ὁ ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως λόγος – στὴν κανονικὴ καὶ ὄχι τὴν πολεμική του διάσταση – π.χ. ὁ νηφάλιος λόγος τοῦ, κωνσταντινουπολιτικῆς πάντως καταβολῆς (παλαιοῦ σκευοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας), πατριάρχη Πέτρου Γ' Ἀντιοχείας στὰ σχετικὰ μὲ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 κείμενά του[123].

Θὰ μείνουν ὅμως πανταχοῦ παρόντα στὶς κανονικὲς συλλογὲς τὰ ἀντιλατινικὰ κείμενα π.χ. τοῦ Βαλσαμῶνος, στὸν 12ο αἰῶνα, ἐπίσης Κωνσταντινουπολίτη πατριάρχη Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν θὰ δεῖ ποτέ, ἐξ αἰτίας τῶν παρόντων τώρα στὴν Ἀνατολὴ Λατίνων, τὴν *γῆν Χαναάν* του[124], καὶ ἔτσι, μιλῶντας γιὰ ὅ,τι αἰσθάνεται νὰ ἔχει προσωπικὰ ὑποστῆ, θὰ συντάσσει πλέον ἀποκρίσεις *πολὺ ἐχούσας τὸ ἀπηνές τε καὶ ἰταμὸν καὶ μὴ προσῆκον μέμψει λατινικῶν τύπων τε καὶ ἐθῶν*, ὅπως εἴδαμε ὅτι τὸν κατηγορεῖ ὁ ὀρθοδοξότατος Χωματιανός[125]. Ἐλπίζω πάντοτε σὲ ἕνα σφάλμα τοὐλάχιστον στὴν παράδοση τοῦ χωρίου τοῦ Βαλσαμῶνος, ὅπου φέρεται νὰ μνημονεύονται ἀδιακρίτως: *ὁ σουλτάνος καὶ οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ λοιποὶ Ἀγαρηνοὶ*[126]. Ἀλλά, οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ κανονικὴ στάση τοῦ Βαλσαμῶνος ἦταν αὐτὴ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κυριαρχήσει στὴν μεταγενέστερη παράδοση.

---

123. *PG* 120, 751-816. A. Michel, *Humbert und Kerullarios* II, Paderborn 1930, 416-475 (πρβλ. τοῦ ἴδιου, Die Botschaft Petros' III. von Antiocheia an seine Stadt über seine Erhebung, *BZ* 38 [1938], 111-118). «Κατάλληλο» ἀπόσπασμα στὶς κανονικὲς συλλογές: Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 408-409. Πρβλ. Beck, *Kirche*, 535.

124. Γιὰ τὸν «τόπο» αὐτὸν τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Βαλσαμῶνος, βλ. εἰδικά: Πιτσάκης, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας [ἀνωτέρω σημ. 51], 105-107.

125. Ἀνωτέρω σημ. 27.

126. Ράλλης – Ποτλῆς, Γ, 156. Κατὰ τὰ λοιπὰ *τὸ ὑπὸ ἐθνῶν ἀθέων ἢ αἱρετικῶν κατέχεσθαι* (αὐτόθι), ἢ τὰ ἀνάλογά του, ἀποτελεῖ συνήθη ἀναφορά. Πρβλ. Πιτσάκης [ἀνωτέρω σημ. 51, 124], 108-116.

Στὸν ἴδιο ἀόριστο χῶρο, μεταξὺ κανονικοῦ δικαίου καὶ θεολογικῆς πολεμικῆς, ἀνήκουν βέβαια καὶ τὰ γνωστὰ ἀντιρρητικὰ κατὰ Λατίνων ἔργα τοῦ 11ου αἰώνα (Λέων Ἀχρίδος[127], Νικήτας Στηθᾶτος[128]...), ἔργα ὅπου ἀσφαλῶς τὸ θεολογικὸ στοιχεῖο ἐπισκιάζει τὸ κανονικό, ἀλλὰ ποὺ βρῆκαν ἐνίοτε τὸν δρόμο τους πρὸς τὶς κανονικὲς συλλογές[129], ὅπως βρῆκαν καὶ ἀντιρρητικὰ κείμενα κατὰ τῶν Ἰακωβιτῶν τοῦ γνωστοῦ μας, γνησίου αὐτὴ τὴ φορὰ κανονολόγου, Δημητρίου Κυζίκου, τοῦ συγκέλλου[130].

Εἴδαμε ὅτι ὁ Πέτρος Ἀντιοχείας, γράφοντας στὸν Κηρουλάριο, στὴν προσπάθεια νὰ περισωθῆ ὅ,τι ἦταν δυνατὸν μετὰ τὸ 1054 καὶ πρὶν τὰ γεγονότα γίνουν μὴ ἀναστρέψιμα (εἶναι γνωστὸ ὅτι, ὅπως καὶ ἡ ἱστοριογραφία, ἡ ἐκκλησιαστικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς δὲν εἶδε στὰ γεγονότα τοῦ 1054 παρὰ μία ρήξη μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ πάντως μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς συχνὲς ρήξεις μὲ τὴν λατινικὴ Δύση), θὰ ρίξει, ἔστω γιὰ λόγους διπλωματικούς, τὸ βάρος τῶν γεγονότων στὸν ἰσχυρότατο χαρτοφύλακα τοῦ Κηρουλαρίου Νικήτα (τὸν Νικαέα): *εἰ γὰρ καὶ περὶ τὸ τῆς ῥητορικῆς μάθημα σοφιστικὸς ὁ ἀνήρ, ὡς ἀκούομεν, ἀλλὰ νέος ὢν οὔπω πεῖραν ἔσχεν ἱκανὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν*[131]. Σώζονται καὶ ἀντιλατινικὲς πραγματεῖες του, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοση εἶναι ἕνα πολύπλοκο πρόβλημα, μέσα στὸ μικρὸ χάος τῶν χαρτοφυλάκων καὶ κανονολόγων τῆς γενεᾶς του, καὶ τῆς ἀμέσως ἑπόμενης, ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Νικήτας: Νικήτας ὁ τοῦ Μαρωνείας, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης· Νικήτας Ἡρακλείας ὁ τοῦ Σερρῶν· Νικήτας διάκονος καὶ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος ὁ τοῦ χαρτοφύλακος, ὁ ὁποῖος ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Νικήτα Στηθᾶτο[132]. Ὁ Νικήτας χαρτοφύλαξ

---

127. *PG* 120, 835-834· Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 409-415.

128. Ἔκδ. Michel, *Humbert und Kerullarios* [ἀνωτέρω σημ. 123], 298-342, 371-409· J. Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia*, Regensburg 1869, 139-154· «Λόγος κατὰ Ἰουδαίων»: Darrouzès, *Nicétas Stéthatos*, 412-443. Γιὰ τοὺς λόγους τοῦ Νικήτα κατὰ τῶν Ἀρμενίων (στὸν Mosquensis 433 [Vladimir 232] φφ 171v-190v) βλ. Darrouzès, *αὐτόθι*, 11-12 ("Polémique"), ὅπου καὶ γενικώτερη συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα ποὺ ἀνήκει στὴν θεολογικὴ πολεμική, μὲ περαιτέρω εἰδικὴ βιβλιογραφία.

129. Πρβλ. καὶ τὴν παρουσία ἀντιλατινικῶν (καὶ ὡρισμένων ἀντιαρμενικῶν) ἀντιρρητικῶν κειμένων τοῦ Λέοντος Ἀχρίδος καὶ τοῦ Νικήτα Στηθάτου μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ στὴν ἔκδ. Pitra [ἀνωτέρω σημ. 23], 745-784 (Auctarium VII-X) – ἀλλὰ ἐκεῖ μᾶλλον ἀπὸ ἐκδοτικὸ λάθος τῶν νεωτέρων ἐκδοτῶν. Βλ. Darrouzès, Les réponses canoniques [ἀνωτέρω σημ. 24], 320.

130. *PG* 127, 879-902· Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 407-408.

131. Ἀνωτέρω σημ. 41.

132. Γιὰ τὸ θέμα τῆς συγχύσεως ποὺ ἀναπόφευκτα ἐπικρατεῖ βλ. ἀνωτέρω στὶς οἰκεῖες ἀναφορές. Κυρίως: Darrouzès, *Nicétas Stéthatos*, 15-21· τοῦ ἰδίου, Nicétas d'Héraclée [ἀνωτέρω σημ. 117]· τοῦ ἰδίου, *Recherches*, 66 καὶ σημ. 2, 71-72. Πρβλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 233-235 σημ. 5 καὶ passim.

τοῦ Κηρουλαρίου εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς συντάκτης πράξεων τῆς πατριαρχείας του· Νικήτας (ἄλλος) ὑπῆρξε καὶ ὁ χαρτοφύλαξ τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου. Ἡ γνώση ἀπὸ τὸν Νικήτα Ἀγκύρας, τὸν μεγάλο κανονολόγο στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 11ου αἰώνα ποὺ γνωρίσαμε, πράξεων τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου περὶ γάμων, τὶς ὁποῖες μόνον αὐτὸς γνωρίζει καὶ ἐπικαλεῖται, ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν εὐρύτατη σύγχρονή του (καὶ μεταγενέστερη) κανονικὴ φιλολογία γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συντάκτης τῶν πράξεων αὐτῶν, ὁ ἰσχυρὸς καὶ λόγιος χαρτοφύλαξ τοῦ Κηρουλαρίου, κατὰ τὰ λοιπὰ ἐξαφανίζεται ἔκτοτε, μοῦ εἶχε ἐπιτρέψει παλαιότερα νὰ διατυπώσω τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Νικήτας Ἀγκύρας θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν παλαιὸ χαρτοφύλακα τοῦ Κηρουλαρίου[133]. Στὴν ὑπόθεση ἐκείνη οὔτε ἐγὼ οὔτε ἄλλος κανείς, ἀπὸ τοὺς ἐλαχίστους ἀσφαλῶς ποὺ τὴν ἐδιάβασαν, ἔδωσε συνέχεια – ἀλλὰ ἐξακολουθῶ νὰ τὴν θεωρῶ ὄχι ἐντελῶς μετέωρη. Θὰ ταίριαζε νὰ ἔκλεινε ἔτσι αὐτὸς ὁ κύκλος, μὲ τὸ πρόσωπο ἑνὸς μεγάλου, καὶ ἀφανοῦς, κανονολόγου ποὺ θὰ εἶχε ἀσχοληθῆ, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἀπὸ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη θέση, μὲ ὅλα τὰ καίρια ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν κανονικὴ σκέψη τοῦ αἰώνα του: τὸ σχίσμα μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ, τὴν θέση καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἀρχιερέων καθ' ἑαυτὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ πατριαρχικὰ προνόμια, τὰ θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου.

Στὸ φανταστικὸ ἐκβιαστικὸ δίλημμα – ποὺ εὐτυχῶς δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ μοῦ τεθῆ – νὰ ἐπιλέξω ἀναγκαστικὰ ἂν θὰ καταστραφῆ ἡ κανονικὴ παραγωγὴ τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰώνα, πιθανώτατα θὰ ὑποχρεωνόμουν καὶ ἐγὼ νὰ καταδικάσω τὴν παραγωγὴ του 11ου αἰώνα. Καὶ γιὰ τὸν τεράστιο πλοῦτο τῶν εἰδήσεων ποὺ μᾶς παρέχει τὸ συστηματικὸ ἔργο τῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα· ἀλλὰ βέβαια καὶ μὲ τὴν ὑστερόβουλη σκέψη ὅτι, ἐκ τῶν πραγμάτων, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τοῦ 11ου αἰώνα διατηροῦνται ἀκόμη στὸν 12ο, καὶ ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, πληροφορίες ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα διασώζονται, ἔστω ἀποσπασματικὰ ἢ ἐν μέρει, στὴν κανονικὴ παραγωγὴ τοῦ 12ου αἰώνα, ἐνῶ φυσικὰ τὸ ἀντίστροφο δὲν ἰσχύει. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴ ποὺ θὰ ἔβαζα τὴν φωτιὰ ποὺ θὰ ἔκαιγε τὴν κανονικὴ παραγωγὴ τοῦ 11ου αἰώνα, θὰ ἐξακολουθοῦσα νὰ διερωτῶμαι, μήπως στὴν πραγματικότητα ὁ 11ος αἰώνας ἦταν ὁ μεγάλος αἰώνας τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο.

---

133. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 193-195. Τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἐνδεχομένη ταύτιση τοῦ Νικήτα Ἀγκύρας μὲ ἄλλον ὁμώνυμο, ποὺ μνημονεύεται ἤδη τὸ 1038 (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 88), καὶ τὴν ὁποία πράγματι δὲν ἀπέκλειε ὁ Darrouzès, πρέπει μᾶλλον νὰ παρακαμφθῆ· ἡ ταύτιση δὲν φαίνεται νὰ εὐοδοῦται: Πιτσάκης, *αὐτόθι*, 242-245 σημ. 39α· τὴν ἀποκλείει μᾶλλον καὶ ὁ Τρωιάνος, *Πηγές*, 257.

ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΣΤΟΝ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ

Για το *Στρατηγικὸν* του Κεκαυμένου έχουν γραφεί πολλά[1]. Μάλιστα, έχει λεχθεί ότι ο τίτλος *Στρατηγικὸν* δεν ταιριάζει παρά μόνο σε ένα μέρος του έργου, αυτό που μιλά για τους στρατιωτικούς χειρισμούς, και έχει προταθεί να του δοθεί ένα άλλο όνομα· «Παραινέσεις και Αφηγήσεις» (Conseils et Récits)[2]. Ωστόσο, νομίζω πως μια τέτοια ονομασία είναι περιγραφική, βασίζεται στην πρώτη εντύπωση που δίνει το έργο και δεν αναφέρεται στην ουσία του. Επειδή το θέμα μου βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την ουσία του έργου του Κεκαυμένου, ας μου επιτραπεί να αναφερθώ για λίγο στο χαρακτήρα του.

Συμβατικά το *Στρατηγικὸν* είναι μια σειρά από συμβουλές προς τα τέκνα του Κεκαυμένου για τη σωστή συμπεριφορά. Ωστόσο, η συμπεριφορά που υποδεικνύει ο Κεκαυμένος δεν είναι η υπακοή σε κάποιους κανόνες ή σε κάποιο ηθικό πρότυπο· βασίζεται στη συνεχή εκτίμηση της κατάστασης. Κάθε συμβουλή του *Στρατηγικοῦ* αποκτά τη σημασία της στο εσωτερικό της ενότητας στην οποία βρίσκεται. Έτσι, υπάρχει η δυνατότητα πρότασης συμπεριφορών που να διαφέρουν από το ένα κεφάλαιο στο άλλο και που κάποτε μοιάζουν αντιφατικές. Ο Κεκαυμένος π.χ. βεβαιώνει ότι δεν είναι λυσιτελές να αλλάζει κάποιος επάγγελμα, δίνοντας σαν παράδειγμα τον ναυτικό ο οποίος δεν μπορεί να μετατραπεί σε στρατιώτη[3]. Από την άλλη πλευρά, όμως, προτείνει στον αυτοκράτορα, προκειμένου

---

1. P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des "Conseils et Récits" de Kékaumenos, *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres* 54, fasc. 1, Bruxelles 1960· A. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985· ελλ. μτφρ.: *Ἀλλαγὲς στὸν Βυζαντινὸ Πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα*, μτφρ. Ἀ. Παππᾶς – Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997. Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιώ την ελληνική έκδοση του κειμένου του Κεκαυμένου: *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν*, μτφρ. – εισ. – σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1993. Οι παραπομπές γίνονται στις παραγράφους.

2. Lemerle, Prolégomènes, 18-19.

3. §54. Πρβλ. Kazhdan – Epstein, 92.

να αποτραπεί η αρπακτικότητα των επικεφαλής του στόλου, να καλέσει και να θέσει ως αξιωματικούς στα πλοία απόμαχους του στρατού[4].

Για τις κατά περίπτωση και ενίοτε αντιφατικές συμβουλές είναι χαρακτηριστικά τα τρία κεφάλαια στα οποία ο Κεκαυμένος μιλά για την απονομή δικαιοσύνης. Στο καθένα από αυτά, υπό διαφορετικές συνθήκες, προτείνει και μια διαφορετική στάση. Η πρώτη είναι αυτή που απαιτεί τη δικαιοσύνη ως απόλυτο αγαθό[5]. Εκεί, ο ήρωάς του θα επιδιώξει το δίκαιο με κάθε τίμημα, ασκώντας πιέσεις στους κατηγόρους και τον δικαστή και, φτάνοντας σε μια συμπεριφορά που είναι ασυνήθιστη στις σελίδες του *Στρατηγικοῦ*, τη δημόσια προβολή της αδικίας· *κραύγασον, ἔλεγξον ἐπὶ πάντων*. Διαφορετική είναι, όμως, η στάση του ήρωά του όταν πρέπει να κρίνει το δίκαιο ως δικαστής. Εκεί, η στάση του, παρά το γεγονός ότι πάντα η αναζήτηση του δικαίου είναι πρωταρχική, προσαρμόζεται στους κανόνες που διέπουν τα δικαστήρια, με το φόβο της έκθεσης στην επανάληψη της δίκης από ανώτερο δικαστήριο[6]. Τέλος, ο Κεκαυμένος κάνει λόγο για τη δικαιοσύνη που θα μπορούσε ο ήρωάς του να απονείμει στον πληθυσμό μιας περιοχής ως τοπικός άρχοντας (θα μιλήσουμε για αυτόν αμέσως μετά). Εκεί, ο Κεκαυμένος αναφέρει ότι ο ήρωάς του δεν πρέπει να εξοργίζεται και να θυμώνει όταν κάποιος διαπράττει κάτι άδικο ή αισχρό. Στην περίπτωση αυτή, η απονομή της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Στρατηγικοῦ*, πρέπει να διαχέεται σε μια σειρά από διαδικασίες, έτσι ώστε να μην επωμίζεται ο τοπικός άρχοντας την ευθύνη της τιμωρίας. Ο τοπικός άρχοντας, άλλωστε, για να συνεχίσει να χαίρει του σεβασμού των ανθρώπων της περιοχής του, οφείλει να παραβλέπει σε ποσοστό που φτάνει το 99% τις ελαφρές παρεκτροπές[7]. Συμπεριφορά πολιτικοῦ.

Αν και δέχεται ότι τα παλαιότερα στρατηγικά και τα άλλα σχετικά βιβλία περιέχουν πολλές και σημαντικές συμβουλές[8], ο Κεκαυμένος θεωρεί πως σε κάποια από αυτά υπάρχει μια αδυναμία προσδιορισμού της συμπεριφοράς. Μιλώντας για δύο αντιφατικές παραδόσεις, αν ο στρατιωτικός ηγέτης πρέπει να εμπνέει στους στρατιώτες φόβο ή αν πρέπει να είναι αγαπητός[9], ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* θεωρεί ότι υπάρχει υστέρηση, αφού καμία δεν αναφέρεται στον τρόπο συμπεριφοράς. Ο Κεκαυμένος παρουσιάζει[10] το δικό του *Στρατηγικὸν* σαν μια

4. §87.
5. §1.
6. §5. Πρβλ. §2.
7. §58.
8. §17.
9. §16.
10. §29.

αποτελεσματική μέθοδο για επιτυχία στο βίο, προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της σύγχρονής του πραγματικότητας· *ἐγὼ γὰρ συνέταξα ... ταῦτα μὴ ὄντα εἰς ἄλλο στρατηγικὸν μηδὲ εἰς ἄλλο βιβλίον· ἐξ οἰκείου γάρ μου συλλογισμοῦ καὶ ἐξ ἀληθινῆς πείρας ταῦτα συνέταξα*[11]. Άλλωστε, αν και ο συγγραφέας αναφέρει και κάποια κλασικά παραδείγματα, τονίζει ότι αυτά που παραθέτει είναι *ὅσα πρὸ μικροῦ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν συνέβησαν*[12].

Ο Κεκαυμένος επικαλείται την ανθρώπινη επινοητικότητα και ζητά την καινοτομία που είναι προσαρμοσμένη στην πραγματικότητα. Πέρα από τις στρατιωτικές μηχανές που ζητά από τους στρατιωτικούς να εφεύρουν[13], ο Κεκαυμένος αναφέρεται και σε άλλες πρωτοβουλίες, όπου *ἡ φύσις δάσκαλός ἐστι πάσης μηχανῆς καὶ πανουργίας*, όπως η πρωτοβουλία των κατοίκων της Δημητριάδας, οι οποίοι, αν και δεν γνώριζαν από πόλεμο, συνεργάστηκαν με τον δούκα Θεσσαλονίκης προκειμένου να απαλλάξουν την πόλη τους από τους Βουλγάρους[14].

Είναι γνωστό, το *Στρατηγικὸν* δεν είναι το έργο ενός λογίου[15]. Είναι ένα έργο όπου οι συμβουλές διατηρούν με την πραγματικότητα, της οποίας είναι απόρροια, μια στενή σχέση λυσιτέλειας, έχουν ως στόχο τη χάραξη ενός σχεδίου για μια επιτυχή σταδιοδρομία. Το μάθημα συμπεριφοράς που δίνει ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* είναι αυτό της προσαρμογής στην πραγματικότητα με προοπτική την επιτυχή κοινωνική άνοδο του ατόμου. Έτσι, το *Στρατηγικὸν* ανταποκρίνεται στο όνομά του, είναι ένα εγχειρίδιο στρατηγικής για την κατανόηση της πραγματικότητας και της προσαρμοσμένης σ' αυτήν συμπεριφοράς, είναι ένας οδηγός για τις αναγκαίες κινήσεις που επιτρέπουν την πρόβλεψη και την επιτυχία στο βίο.

Υπάρχει ένα κεφάλαιο του *Στρατηγικοῦ*, αυτό για την ενοικίαση της υπηρεσίας είσπραξης των φόρων, όπου είναι παρόντα πολλά από τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της κοινωνίας του 11ου αιώνα, σε όλες τις διαστάσεις της. Εκεί περιγράφονται εναργέστατα οι σχέσεις εξουσίας και εμφανίζεται η «ταξική» τοποθέτηση του συγγραφέα μας.

Αποτρέποντας τους ανθρώπους του να επωμιστούν την είσπραξη των φόρων[16], ο Κεκαυμένος διηγείται την καταστροφική απόφαση του πρωτοσπαθαρίου Ιωάννη Μάιου, ενός συγγενή των Κεκαυμένων, να αναλάβει, με κίνητρο το κέρδος, το έργο αυτό στην *ἐπίσκεψιν Ἀρραβισοῦ*. Στην προσπάθεια του πατέρα

---

11. §21.
12. §30.
13. §14. Πρβλ. §18.
14. §31. Πρβλ. Lemerle, Prolégomènes, 66.
15. Ο Lemerle (Prolégomènes, 39) θεωρεί πως το κείμενο είναι γραμμένο από έναν στρατιώτη.
16. §37.

του Κεκαυμένου να πείσει τον πρωτοσπαθάριο να μην αναλάβει την υπηρεσία αυτή, ο Ιωάννης Μάιος απάντησε δείχνοντας τα μέγαρα που, προφανώς, είχαν κτιστεί πρόσφατα στην Κωνσταντινούπολη, και λέγοντάς του *πάντες οὗτοι οἱ οἶκοι ἀπὸ τῶν δημοσιακῶν δουλειῶν συνέστησαν*. Βέβαια, όπως ήταν φυσικό, ο Ιωάννης Μάιος καταστράφηκε οικονομικά.

Στη συνέχεια, αναπτύσσοντας το ίδιο θέμα, ο Κεκαυμένος κάνει εκτενέστατα λόγο για κάποιον που θα μπορούσε να αναλάβει την είσπραξη φόρων. Το εύκολο και γρήγορο κέρδος οδηγεί τους οικείους του, φίλους και σύζυγο, να του πουν: *ἐγχειρίσθητι κἂν ἐκπροσωπικὴν ἢ τὴν ἀρχοντίαν ἢ τὸ βασιλικὸν τῆς πολιτείας ἡμῶν καὶ ἔχεις διοικηθῆναι σύ τε καὶ ὁ οἶκός σου καὶ οἱ ἄνθρωποί σου*. Με άλλα λόγια, οι οικείοι τον πιέζουν να αναλάβει την είσπραξη των φόρων στην περιοχή του, με την πεποίθηση ότι θα εξασφαλίσει σημαντικά εισοδήματα για τον ίδιο και τους ανθρώπους του. Ο Κεκαυμένος βεβαιώνει ότι η επιχείρηση θα μπορούσε να ήταν αποδοτική μόνον αν αυτός που θα αναλάμβανε ήταν αποφασισμένος να φερθεί άδικα. Ο ποταπός τελώνης, λέει ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, δεν είναι δυνατόν να είναι δίκαιος και τονίζει ότι η ανάληψη της υπηρεσίας δεν ταιριάζει σε αυτόν που μεσιτεύει για τους ανθρώπους της περιοχής του και στον οποίο προστρέχουν όλοι για να ακούσουν έναν καλό λόγο, δηλαδή τον τοπικό άρχοντα.

Ο άνθρωπός μας, έχοντας αναλάβει την είσπραξη των φόρων βρίσκεται σε δύσκολη θέση, τόσο σε σχέση με τους ανθρώπους της κοινωνίας του όσο και με τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας στην περιοχή. Πράγματι, αν ο εκπρόσωπος της κεντρικής διοίκησης ζητήσει κάποια υποζύγια για αγγαρεία, ο εισπράκτορας των φόρων οφείλει να τα εξασφαλίσει. Ωστόσο, ζώντας σε μια περιοχή που όλοι τον ξέρουν και τους γνωρίζει όλους, δεν θα τολμήσει να ζητήσει τη συνεισφορά της αγγαρείας από τους συγγενείς του, δεν μπορεί να την απαιτήσει από τους φίλους του, αλλά και δεν δύναται να την αξιώσει και από κάποιον άνθρωπο που έχει πολιτική εξουσία (*δυνάστην*). Έτσι, θα αναγκαστεί, είτε να πληρώσει ο ίδιος την αγγαρεία, είτε να πει στον εκπρόσωπο της κεντρικής διοίκησης ότι δεν κατόρθωσε να βρει τα υποζύγια. Και τότε, αυτός που όφειλε *τιμηθῆναι* θα υποστεί ταπεινωτική ατίμωση και θα έχει το όνειδος *εἰς γενεὰς γενεῶν*, από τη μαστίγωση και τον εξευτελισμό που θα του επιβάλει ο εκπρόσωπος της κεντρικής εξουσίας. Στην περίπτωση που ο άνθρωπός μας ασκήσει τη διοικητική εξουσία του για να εξασφαλίσει την αγγαρεία, όπως έχει το δικαίωμα, θα στρέψει ολόκληρη την τοπική κοινωνία εναντίον του. Συμπεριφορά που δεν ταιριάζει σε τοπικό άρχοντα.

Τέλος, ο Κεκαυμένος προσθέτει πως, πέρα από την κοινωνική απαξίωση που θα φέρει η ανάληψη της είσπραξης των φόρων, είναι σχεδόν δεδομένο ότι, για ένα μακρύ χρονικό διάστημα, ο άνθρωπός μας θα βρεθεί, δίκαια ή άδικα, σε δικαστικές διαμάχες για τους φόρους που εισέπραξε. Στους δικαστικούς αγώνες, εξηγεί ο

Κεκαυμένος, η επιχειρηματολογία δεν είναι αρκετή και ο δικαστής θα ζητήσει από τον τοπικό άρχοντα να ορκιστεί. Η ορκοδοσία του, αν είναι ψευδής, πράγμα που ο Κεκαυμένος απεύχεται, θα προκαλέσει την αγανάκτηση και την περιφρόνηση όλων, ενώ αν αρνηθεί να ορκιστεί, θα αναγκαστεί να φύγει, *ἐξουθενημένος καὶ ὀνειδιζόμενος*[17].

Ο Κεκαυμένος περιγράφει έναν επώνυμο και πραγματικό εισπράκτορα φόρων, τον εξάδελφο του πατέρα του πρωτοσπαθάριο Ιωάννη Μάιο, και έναν φανταστικό. Ο πρώτος είναι αυτός που ονειρεύεται πως θα γίνει ιδιοκτήτης ενός πολυτελούς μεγάρου στην Κωνσταντινούπολη, για να εισέλθει στην καλή κοινωνία της πρωτεύουσας. Έτσι, αναλαμβάνει την είσπραξη των φόρων και καταστρέφεται οικονομικά. Ο άλλος, ο φανταστικός, είναι αυτός που, κάτω από την πίεση των οικείων του, αναλαμβάνει την είσπραξη των φόρων στην επαρχία από όπου προέρχεται. Πρόκειται για έναν τοπικό άρχοντα, έναν προύχοντα της περιοχής του. Και ο ένας και ο άλλος είναι άνθρωποι της τάξης του Κεκαυμένου. Ο χρόνος δεν επιτρέπει να επεκταθώ στον ορισμό της κοινωνικής αυτής ομάδας, που, συνοπτικά, θα ονομάσουμε τοπικούς άρχοντες. Ας αναφέρω, ωστόσο, ότι πρόκειται για εύπορους και με παρρησία ανθρώπους. Στην προσπάθειά τους, μέσω του εύκολου, γρήγορου και, τελικά, άδικου κέρδους, να βρουν έναν τρόπο για να συμπεριληφθούν στην κυρίαρχη τάξη, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* είναι ριζικά αντίθετος, γιατί την θεωρεί επικίνδυνη για τη σταδιοδρομία τους και για τη στρατηγική που οφείλουν να αναπτύξουν προκειμένου να ανέλθουν κοινωνικά. Ο Κεκαυμένος υποστηρίζει ότι ο επαρχιακός προύχοντας, ο τοπικός άρχοντας, αντί να κυνηγά την χίμαιρα της εύκολης κοινωνικής ανόδου, πρέπει να συνεχίσει να ασκεί τον κοινωνικό ρόλο του, που είναι το *μεσιτεύειν* και *εἰρηνοποιεῖν* στον τοπικό πληθυσμό, αυξάνοντας το κύρος του. Πρόκειται για έναν άνθρωπο με κοινωνικό κύρος τον οποίο εμπιστεύονται οι άνθρωποι της περιοχής.

Στην περιγραφή της περιπέτειας του εισπράκτορα των φόρων που κάνει ο Κεκαυμένος βρίσκεται και ο άλλος παράγων, η κρατική εξουσία με τις δύο μορφές της, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη που εμπλέκουν τον τοπικό άρχοντα σε διαδικασίες απώλειας κύρους. Απέναντι στην άσκηση της κρατικής βίας, βίας που ήταν καθημερινή, ο άνθρωπός μας εμφανίζεται ανίσχυρος. Πρέπει να υποστεί το ξυλοδαρμό και τον εξευτελισμό, χωρίς να μπορεί να προβάλει την παραμικρή αντίσταση. Αλλά και όσον αφορά τη δεύτερη μορφή της κρατικής επέμβασης, τη δοκιμασία της δικαιοσύνης, η περιγραφή που κάνει ο Κεκαυμένος είναι και αυτή εξίσου δυσάρεστη. Με τη διαπίστωση ότι οι δικαστικές διαδικασίες εμπλέκουν τον τοπικό άρχοντα σε μακροχρόνιες περιπέτειες, ο Κεκαυμένος θεωρεί ότι το κοινωνικό του κύρος θα υποστεί ανεπανόρθωτη φθορά.

17. §37.

Στη σχέση ανάμεσα τον τοπικό άρχοντα και τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας, αναφέρεται, και μάλιστα εκτεταμένα, ο Κεκαυμένος και σε ένα άλλο κεφάλαιο[18]. Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* προβλέπει επισκέψεις και δώρα του τοπικού άρχοντα στην *ὑπερέχουσαν κεφαλὴν* στην περιοχή. Ωστόσο, οι σχέσεις των δύο ανδρών περιγράφονται ως μια εν δυνάμει διαμάχη και ο Κεκαυμένος αναπτύσσει τη στρατηγική που ο τοπικός άρχοντας πρέπει να ακολουθήσει προκειμένου να μη βρεθεί χαμένος. Πράγματι, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* αποτρέπει τον τοπικό άρχοντα, που γίνεται αποδέκτης των παραπόνων της τοπικής κοινωνίας, να έλθει σε μετωπική σύγκρουση με τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας. Ο Κεκαυμένος τονίζει *οὐ λέγω σοι, μὴ λαλεῖν διὰ τὴν χώραν καὶ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ*, αλλά ο τρόπος πρέπει να μην προκαλεί τη σύγκρουση[19]. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει στη μετωπική σύγκρουση είναι να βρεθεί ο τοπικός άρχοντας κατηγορούμενος ως στασιαστής, που τέθηκε επικεφαλής επανάστασης (*λαοσυνάκτης*), με αποτέλεσμα να χάσει το κεφάλι του. Στην καλύτερη περίπτωση, αν η τιμωρία του παραμείνει σε τοπικό επίπεδο και προέλθει από τον εκπρόσωπο του κράτους, μπορεί να περιοριστεί στον εξευτελισμό, στο δάρσιμο και στο κούρεμα. Η θέση του τοπικού άρχοντα μέσα στην κοινωνία του συνεπάγεται την υποχρέωση να προστατεύσει τους ανθρώπους της περιοχής από την κεντρική εξουσία και είναι ο τρόπος συμπεριφοράς που κάνει τη διαφορά.

Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* τελειώνει τη νουθεσία του για τις σχέσεις που ο τοπικός άρχοντας πρέπει να διατηρεί με τον εκπρόσωπο του κράτους στην περιοχή του με τη φράση *καὶ εἰ μὲν ἔχεις ἀξίωμα, τίμα αὐτό, καὶ ἵνα σὲ τιμήσῃ· εἰ δὲ οὐκ ἔχεις, σπούδασον ἵνα ὁμοίως τοῖς ἀξιωματικοῖς καὶ κρεῖττον αὐτῶν τιμήσωσί σε*[20]. Με τον όρο *ἀξίωμα* θα πρέπει να κατανοήσουμε τον τίτλο που ο τοπικός άρχοντας μπορεί να κατέχει στην κρατική ιεραρχία, έναν τίτλο που επικυρώνει την κοινωνική θέση του. Το αξίωμα αποτελεί τίτλο τιμής και είναι χαρακτηριστικό ότι, στις παραινέσεις του προς τον αυτοκράτορα, ο Κεκαυμένος ζητά να μη δίνονται τα αξιώματα παρά μόνον σε όσους τα αξίζουν πραγματικά, στον στρατιώτη που είναι έτοιμος να θυσιαστεί ή τον υπάλληλο που εργάζεται σκληρά[21]. Η κατοχή κάποιου αξιώματος ή η άσκηση κάποιου λειτουργήματος αυξάνει την ισχύ του προύχοντα, του οποίου η πολιτική δύναμη, ωστόσο, βρίσκεται στην τοπική κοινωνία· *εἰ καὶ ἐν οἰκίᾳ ἰδιάζεις, ὑποτάσσεται δέ σοι ὁ λαὸς τῆς χώρας*[22].

18. §38.
19. §38.
20. §38.
21. §79.
22. §58.

Η ανάληψη της ευθύνης της διοικητικής εξουσίας, με εξαίρεση την είσπραξη των φόρων, αποτελεί ευχής έργο για τον τοπικό άρχοντα *τὸ δὲ πράττειν καὶ ἐξουσιάζειν ... μὴ παραιτοῦ ... ὅτι εὐλογία Θεοῦ ἐστὶ τὸ ἀξίωμα*[23]. Ωστόσο, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, καταθέτοντας την προσωπική του εμπειρία για κριτές που είναι για γέλια και ψεύτες στρατηγούς[24], γνωρίζει πολύ καλά ότι η ανάληψη της οποιασδήποτε διοικητικής εξουσίας είναι, στην εποχή του, μια κερδοσκοπική επιχείρηση. Και πάλι, ο Κεκαυμένος, και μαζί του ο τοπικός άρχοντας, αντιμετωπίζει ένα δίλημμα. Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* προτρέπει τον τοπικό άρχοντα να μην προβεί στην αγορά αξιώματος, γιατί, προκειμένου να αποσβέσει την επένδυση, θα εκτεθεί στην κοινωνία του, θα γίνει μισητός και φορτικός σε όλους[25]. Έτσι, η παρουσία των ανθρώπων της τάξης του στη διοικητική εξουσία πρέπει να είναι επιβράβευση της ικανότητας, νίκη της αξιοκρατίας. Στις νουθεσίες προς τον αυτοκράτορα, ο Κεκαυμένος τον προτρέπει να διορίζει στρατηγούς με σωφροσύνη και ευσέβεια και κριτές που να ασκούν τα καθήκοντά τους με φόβο Θεού και δικαιοσύνη[26].

Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, εκφράζοντας τους τοπικούς άρχοντες, απαιτεί από τον αυτοκράτορα να επισκέπτεται τις επαρχίες, προκειμένου να ασκήσει έλεγχο στις δραστηριότητες των υπαλλήλων και να αναζητήσει και να επανορθώσει τις αδικίες, *ἃς παθάνουσιν οἱ πτωχοί*. Η παρουσία του αυτοκράτορα στις επαρχίες, βεβαιώνει ο Κεκαυμένος, θα έχει και άλλα ευεργετικά αποτελέσματα, κυρίως σε ό,τι αφορά στην άμυνα της αυτοκρατορίας, αφού ο μονάρχης θα μπορέσει να εκτιμήσει τις στρατιωτικές δυνατότητές τους. Σε αυτήν την εκτίμηση θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η διάθεση του τοπικού πληθυσμού, το *πῶς διάκειται καὶ εἰς τί βλάπτεται καὶ εἰς τί ὠφελεῖται*. Με τον τρόπο αυτό, ο αυτοκράτορας θα εξασφαλίσει, όσον αφορά στο στρατό, ότι δεν θα γίνει ανταρσία, και, όσον αφορά τον πληθυσμό, ότι *οὔτε ἐπαναστάσονται τοῖς πράττουσιν*, με αποτέλεσμα να βρίσκονται *ἐν εἰρηνικῇ καταστάσει*. Παρουσιάζοντας τις επισκέψεις στην επαρχία ως μια πρακτική των πρώτων αυτοκρατόρων, είναι η μόνη φορά που ο Κεκαυμένος αναφέρεται στο αλλοτινό μεγαλείο της αυτοκρατορίας[27]. Ο τοπικός άρχοντας επιθυμεί αρμονικές σχέσεις με την κεντρική εξουσία.

Είναι γνωστό, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* θεωρεί ως πρόσχημα την εκδοχή, που μεταφέρεται από τους χρονικογράφους και τους ιστορικούς, ότι η επανάσταση του λαού της Κωνσταντινούπολης, αλλά και των ανθρώπων από την

---

23. §44.
24. §79.
25. §60.
26. §82.
27. §88.

επαρχία που βρέθηκαν εκεί, κατά του Μιχαήλ Καλαφάτη οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτός εξόρισε τη νόμιμη κάτοχο της αυτοκρατορικής εξουσίας, την πορφυρογέννητη Ζωή[28]. Για τον συγγραφέα του *Στρατηγικοῦ*, αλλά και τον τοπικό άρχοντα, η πολιτική ζωή έτσι όπως την εννοούν στην Κωνσταντινούπολη, με τις ίντριγκες, τις ιδεολογικοποιημένες κατηγορίες και ύβρεις[29] και τους αγώνες μεταξύ ομάδων, μοιάζει να μην έχει κανένα ενδιαφέρον. Ο Κεκαυμένος επιδιώκει την πολιτική αναγνώριση μιας κοινωνικής τάξης, των τοπικών αρχόντων, και την καταξίωση των αξιών της. Το *Στρατηγικόν*, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί την πολιτική έκφραση των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι ίσως είναι το επαρχιακό ισοδύναμο των αστικών στρωμάτων, εμπόρων και βιοτεχνών, που τον 11ο αιώνα ως πολιτικό κίνημα έπαιζαν ολοένα και σημαντικότερο ρόλο στη λήψη αποφάσεων στην Κωνσταντινούπολη. Το *Στρατηγικὸν* είναι ένα πολιτικό και ιδεολογικό εγχειρίδιο για τον προσανατολισμό των τοπικών αρχόντων, γιατί *μέγα ἐστὶν τὸ στοχάζεσθαι καὶ κατανοεῖν τὴν φύσιν τῶν ὄντων καὶ πράττειν τὰ δέοντα*[30].

---

28. §83.

29. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος παντού ονομάζεται και παρουσιάζεται ως ευσεβέστατος αυτοκράτορας· η μόνη εξαίρεση είναι η §83 όπου ο αυτοκράτορας αυτός *τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε*. Ίσως, έχει σχέση με τους έρωτες που αναφέρει στη συνέχεια.

30. §56.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ: ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Ίσως, το ερωτηματικό που υπάρχει σε παρένθεση στο τέλος του τίτλου του συνεδρίου μπήκε για να αφήσει ένα περιθώριο επανεξέτασης του κατά πόσον υπήρξε κρίση τον 11ο αιώνα. Οφείλω όμως να πω ότι η επανεξέταση των πηγών και των μαρτυριών δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολιών: οι πηγές στη συντριπτική τους πλειονότητα συμφωνούν ότι η αυτοκρατορία τη στιγμή ακριβώς που βρίσκεται στη μεγαλύτερη ακμή της εισέρχεται σε μια περίοδο πολύπλευρης κρίσης. Η συζήτηση η σχετική με αυτήν την κρίση ξεκινά ήδη από τους συγχρόνους, οι οποίοι εμφανίζονται να έχουν από πολύ νωρίς σαφή αντίληψη για ορισμένες τουλάχιστον πλευρές του προβλήματος της αυτοκρατορίας, γεγονός βέβαια που δεν μπορεί να σημαίνει παρά ότι κάποια σημάδια ήταν αρκετά έντονα ώστε δεν ήταν δυνατό να διαφεύγουν της προσοχής του σύγχρονου θεατή, πράγμα όχι πάντοτε αυτονόητο.

Σκοπός της παρουσίασης αυτής είναι να εξετάσει την αντίληψη που είχαν για την κρίση του 11ου αιώνα οι σύγχρονοι ή οι λίγο μεταγενέστεροι συγγραφείς και στη συνέχεια κατά πόσον η αντίληψή τους για τα αίτια και τους αιτίους ανταποκρινόταν σε αυτό που πραγματικά συνέβαινε στην αυτοκρατορία. Στα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν λεπτομερώς όλοι οι παράγοντες ενός τόσο πολύπλοκου θέματος, ούτε όλες οι σύγχρονες μαρτυρίες, αλλά αναγκαστικά θα γίνει μια επιλογή. Πάντως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι σε γενικές γραμμές έχουμε να κάνουμε με πηγές καλής ποιότητας και αξιόπιστες, πράγμα που έχει βέβαια τη σημασία του. Γιατί συχνά διαβάζουμε, και πολύ σωστά, «ανάμεσα από τις γραμμές» των μαρτυριών μας, αλλά δεν πρέπει να καταλήγουμε να αγνοούμε και τις ίδιες τις «γραμμές».

Εκείνο που γίνεται αμέσως φανερό είναι ότι όλοι οι ιστορικοί συγγραφείς, αλλά και όχι μόνον αυτοί, έχουν συνείδηση πως με το θάνατο του Βασιλείου Β΄ αρχίζει μια νέα εποχή για το κράτος. Σε αυτήν τη νέα εποχή αντιλαμβάνονται ότι τα πράγματα άρχισαν να πηγαίνουν άσχημα, και ότι όσο περνάει ο χρόνος γίνο-

νται όλο και χειρότερα. Τί λοιπόν είναι αυτό που κατά τη γνώμη τους δεν πάει καλά; Καταρχήν οι γενικές κρίσεις, δηλαδή αυτές που έχουν μια ευρύτερη οπτική τόσο χρονική όσο και θεματική, είναι σπάνιες αλλά όχι ανύπαρκτες. Συνήθως αναφέρονται σε συγκεκριμένα δημοσιονομικά/οικονομικά μέτρα κάποιων αυτοκρατόρων ή των υπουργών τους, σε συνδυασμό με τις συνέπειες που μπορεί να είχαν αυτά για το στρατό και την άμυνα. Άλλες φορές κριτικάρουν τη δημοσιονομική κυρίως πολιτική χωρίς να αναφέρουν γενικότερες επιπτώσεις πέρα από το άδειασμα των ταμείων, αν πρόκειται για σπατάλες, ή τις καινοφανείς επιβαρύνσεις, αν πρόκειται για φόρους. Άλλες, τέλος, φορές αναφέρουν την κακή κατάσταση του στρατού ή την έλλειψη στρατού, όπως π.χ. επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, χωρίς περαιτέρω σχόλια, σαν δήλωση ενός γεγονότος χωρίς άλλη κριτική. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα μια κάπως συνολικότερη αντίληψη που δείχνει ο Ατταλειάτης, περιγράφοντας το στρατό του Διογένη, ενώ ο Ιωάννης Αντιοχείας, βλέποντας τα πράγματα αναδρομικά προς τα πίσω από το τέλος του αιώνα, μπορεί να δει επίσης συνολικότερα την πορεία του κράτους[1]. Κυρίως όμως έχουμε την αναδρομική κρίση του Ψελλού για τους αυτοκράτορες από τον Κωνσταντίνο Η' μέχρι και τον Ισαάκιο Α'.

Πρώτος λοιπόν ο Ψελλός, ο οποίος ως γνωστόν υπήρξε επί μακρά σειρά ετών σημαίνον στέλεχος της κεντρικής διοίκησης στην πρωτεύουσα, με αφορμή τις αλλαγές που προσπάθησε να επιφέρει στο κράτος ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός, κάνει μια γενική αναδρομή στην πορεία της αυτοκρατορίας από το θάνατο του Βασιλείου Β' και μετά, αναφέροντας τη συμβολή (κυρίως αρνητική) κάθε αυτοκράτορα στην τωρινή κατάσταση του κράτους. Έτσι, οι βασιλείς οι μετά τον *Βασίλειον ἐκεῖνον τὸν ὑπὲρ πάντας αὐτοκράτορας λάμψαντα*[2], ευθύνονται αφενός για την εξάντληση των βασιλικών θησαυρών σε δικές τους απολαύσεις και σε ανέγερση πολυτελών οικοδομών, και αφετέρου για την κατασπατάληση των δημοσίων πόρων *εἰς πολιτικὰς χάριτας* και όχι *εἰς στρατιωτικὰς συντάξεις*, με αποτέλεσμα να τρυφούν οι κηφήνες, ενώ ο *στρατιωτικὸς σύλλογος ἐκκενοῖτο καὶ διαφθείροιτο*. Η γενική κριτική λοιπόν για την κατάσταση της αυτοκρατορίας αφορά δύο πολιτικές με αλληλένδετες συνέπειες. Η πρώτη αναφέρεται στην οικονομική πολιτική και στη διαχείριση των οικονομικών: εδώ υπάρχει μια γενική συμφωνία όλων των πηγών, πράγμα που είναι βέβαια γνωστό και αναμφισβήτητο, ότι ο Βασίλειος Β' είχε πάντοτε χρηματικά αποθέματα για τις στρατιωτικές ανάγκες, και πεθαίνο-

---

1. Βλ. γι' αυτά παρακάτω.

2. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Corno, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, I-II, Fondazione Lorenzo Valla 1984) V, 22,8.

ντας άφησε το δημόσιο ταμείο γεμάτο, ενώ η κατασπατάληση των χρημάτων άρχισε με ταχύτατους ρυθμούς από τον αδελφό και διάδοχό του Κωνσταντίνο Η' και συνεχίστηκε με αυξανόμενη ταχύτητα από την Ζωή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολύ γρήγορα να χρειαστεί να εξευρεθούν νέοι πόροι, οι οποίοι τελικά εξευρέθησαν σε βάρος των μεγαλύτερων αναλογικά δαπανών του κράτους, που τώρα δεν φαίνονταν να είναι και τόσο πρωταρχικές, δηλαδή των στρατιωτικών δαπανών.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ψελλός τοποθετεί την αρχή των σοβαρών προβλημάτων στα χρόνια της Ζωής, εποχή την οποία χαρακτηρίζει ως αρχή της αντιστροφής και πτώσης, που όμως τότε την αντιλαμβάνονταν ως τέτοια μόνον ορισμένοι «συνετώτεροι»[3]. Ενώ αλλού υπογραμμίζει ότι οι εχθροί που κατακλύζουν σήμερα την αυτοκρατορία δεν είναι κάτι καινούριο, όπως νομίζουν οι πολλοί, αλλά ξεκινά από την εποχή εκείνη, όταν μαζεύτηκαν τα πρώτα νέφη που τώρα φέρνουν τον κατακλυσμό. Γιατί *τότε τὸ δωμάτιον καταλέλυται, ὁπηνίκα οἱ περισφίγγοντες τοῦτο δεσμοὶ διαλύονται*[4]. Με άλλα λόγια η κατάλυση των στηριγμάτων της αυτοκρατορίας προήλθε από την Ζωή και τους αυτοκράτορες που ανέβασε, κυρίως τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Ο Ψελλός, αλλά και οι περισσότεροι από τους ιστορικούς συγγραφείς, κρίνουν με μεγάλη αυστηρότητα τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, κριτική που δεν φαίνεται να συμμερίζονται πάντα οι σύγχρονοι ερευνητές. Όμως εκτός από τον Ψελλό, τόσο ο Ζωναράς όσο και ο Ατταλειάτης θεωρούν τα οικονομικά μέτρα του Μονομάχου καταστρεπτικά, κυρίως επειδή αποτέλεσαν την αρχή των στρατιωτικών καταστροφών, αρχής γενομένης από την Ιβηρία και τη Μεσοποταμία. Ο Ζωναράς μάλιστα χαρακτηρίζει τη φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας, που μέχρι τότε απαλλάσσονταν προσφέροντας στρατιωτική υπηρεσία, ως πράξη που ξεπερνούσε τα όρια, ως προσπορισμό ανεπίτρεπτων εισοδημάτων, σχεδόν πράξη ανόσια[5]. Ο Κεκαυμένος, μολονότι σε γενικές γραμμές εκφράζεται ευνοϊκά για τον Μονομάχο, για το θέμα αυτό αναφέρει επιγραμματικά ότι *ὁ Μονομάχος τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε*[6], ενώ κατά τον Ψελλό ο Μονομάχος έβαλε τις ρίζες των μελλοντικών κακών στο τότε ακόμη υγιές σώμα της αυτοκρατορίας[7]. Όμως στις συνέπειες της πολιτι-

---

3. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 7,10-13: *ἀρχὴ τῆς τῶν πραγμάτων ἐς τὸ ἀντίθετον καταγωγῆς τε καὶ ταπεινώσεως. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν οἷον ἐν μαντείαις καὶ τῶν συνετωτέρων ταῖς ὑπολήψεσι.*

4. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 9,3-4.

5. Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 647: *ὅθεν χρημάτων δεόμενος οὐδὲ τῶν ἀπειρημένων πορισμάτων ἀπείχετο.*

6. Κεκαυμένος (*Κεκαυμένου Στρατηγικόν*, ἐκδ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1996[3]) §84.

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 48,9-10: *πολλὰ δὴ νοσοποιὰ αἴτια τῷ τότε ὑγιεῖ τῆς βασιλείας προκατεβάλλετο σώματι.*

κής του Μονομάχου θα επανέλθουμε. Αλλά και μετά τον Μονομάχο, ενώ εκείνο που χρειαζόταν ήταν ένας άνδρας με ικανότητα να βλέπει όχι μόνον το παρόν αλλά να κατανοεί τα σφάλματα του παρελθόντος και κυρίως να «προεπιχειρεί του μέλλοντος», εν τούτοις *τὸ φίλαρχον ἢ τὸ ἄναρχον καὶ ἡ δοκοῦσα ἐλευθερία ... καὶ ἡ τοῦ πλείονος ἔφεσις*[8] αναγνώριζε την εξουσία σε γυναίκες που χωρίς καμία γνώση των πραγμάτων επιχειρούσαν να κυβερνήσουν οι ίδιες, ή κάτω από λανθασμένες και ιδιοτελείς επιρροές ανέβαζαν στο θρόνο ανίκανους αυτοκράτορες. Από εκεί και πέρα τα πράγματα εξελίσσονται σαν ένας φαύλος κύκλος: κάθε επόμενος αυτοκράτορας παίρνει (ή είναι υποχρεωμένος να πάρει) μέτρα οικονομικά που είτε εξασθενούν την πραγματική μαχητική ικανότητα του στρατού είτε επιβαρύνουν τους κατοίκους της υπαίθρου, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ αυτών και της πρωτεύουσας[9], είτε και τα δύο, ενώ ταυτόχρονα ρίχνει το φταίξιμο στους προηγούμενους από αυτόν ως υπαιτίους.

Η πολιτική αυτή, που τελικά οδηγεί, σύμφωνα με τις πηγές, όχι μόνο σε οικονομική κατάρρευση αλλά, το κυριότερο, σε αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών, είναι το δεύτερο σημείο κριτικής. Ο αυτοκρατορικός στρατός, παρά τις πρόσκαιρες νίκες, δεν είναι σε θέση να διατηρήσει τις κτήσεις της Ιταλίας, οι οποίες χάνονται σταδιακά μέχρι και την οριστική τους απώλεια το 1071 με την πτώση της Βάρεως (Bari). Αλλά ούτε και με τους βαρβάρους του Βορρά έχει σταθερές επιτυχίες, ούτε, το πιο σημαντικό, με τους Σελτζούκους της Μ. Ασίας. Ποιά είναι η εικόνα που μας δίνουν γι' αυτόν το στρατό; Οι συγγραφείς της εποχής βλέπουν ένα στρατό που πολύ γρήγορα μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' δεν έχει πια την ίδια αποτελεσματικότητα: όχι μόνον ο δουξ Αντιοχείας το 1029, αλλά και ο ίδιος ο Ρωμανός Γ' το 1030 μπροστά στο Χαλέπι υφίστανται μεγάλη ήττα[10]. Οι στρατιώτες οι οποίοι στο παρελθόν ήσαν πάντοτε αξιόμαχοι, κατά τον Ψελλό *πᾶσαν παραστησάμενοι γῆν*, τώρα τράπηκαν σε φυγή και μόνον από τις φωνές των Αράβων. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι κατά την άποψη του Ψελλού, την οποία όμως δεν επιβεβαιώνει ο Σκυλίτζης, σε φυγή τράπηκαν πρώτα τα πιο επίλεκτα στρατεύματα, δηλαδή η φρουρά του αυτοκράτορα, εγκαταλείποντας τον βασιλέα[11]. Από εδώ και στο εξής, με εξαίρεση ίσως μόνον τη

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 10,8-10.

9. Hélène Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, *TM* 6 (1976), 123-124.

10. Δ. Ά. Ζακυθηνός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, Ἀθῆναι 1977², 469· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 322.

11. Ψελλός, *Χρονογραφία* III, 9,19-27: [ο στρατός του Ρωμανού Γ'] *οἱ γὰρ τὴν πᾶσαν παραστησάμενοι γῆν ... ὥσπερ ὑπὸ βροντῆς τῆς ἐκείνων* [= Αράβων] *φωνῆς καὶ τὴν ἀκοὴν καταπλαγέντες καὶ τὴν ψυχήν, καθάπερ ἐφ' ὅλοις ἡττημένοι ἐτρέψαντο πρὸς φυγήν. πρῶτοι δὲ οἱ περὶ τὸν βασιλέα φρου-*

βασιλεία του Μιχαήλ Δ', οι απαξιωτικές αναφορές στην προϊούσα παρακμή και πτώση του βυζαντινού στρατού αποτελούν ίσως την πιο συχνή αλλά συνάμα και την πιο εντυπωσιακή μνεία όλων των συγγραφέων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους συμπάθειες. Έτσι, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Λέοντος Τορνικίου, οι στρατιώτες που είχε στη διάθεσή του ο Μονομάχος δεν ήταν μόνον ελάχιστοι, αλλά κατά τον Ατταλειάτη *οἱ πλείους δ' αὐτῶν ἀπειροπόλεμοί τε καὶ ξύγκλυδες*[12]. Όταν πάλι ανέρχεται στο θρόνο ο Ισαάκιος Κομνηνός, ο ίδιος ο αυτοκράτορας διαπιστώνει ότι *τὰ στρατιωτικὰ ἠσθενηκέναι καὶ τέλεον τεταπεινῶσθαι ἐκ τῆς κατεχούσης ἐνδείας τὴν βασιλείαν*[13]. Ενώ, όταν ο Κωνσταντίνος Δούκας αποφασίζει να βγει από την Κωνσταντινούπολη για να αντιμετωπίσει τους Ούζους, δεν είχε μαζί του πάνω από 150 στρατιώτες: *ὅθεν καὶ πολλοῖς θαυμάζειν ἐπῆλθεν ὅπως … μετὰ τοσούτων ὁ βασιλεὺς ἀνδραρίων τῆς βασιλευούσης ὑπανεχώρησε*[14]. Τέλος, οι στρατιώτες που συγκεντρώνει ο Ρωμανός Διογένης στην Ανατολή ήταν *ἀπειροπόλεμοί τινες καὶ δύσιπποι καὶ ἄνοπλοι*[15] και όλο το στράτευμα *ἀπορίᾳ καὶ ὅπλων καὶ ἵππων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῷ ἐτετρύχωτο*[16]. Ο Ατταλειάτης, ως αυτόπτης μάρτυς, μάς δίνει την πιο συγκλονιστική εικόνα αυτών των στρατιωτών, που κάποτε αποτελούσαν τους *διαβοήτους λόχους* αλλά τώρα ήταν λίγοι «συγκεκυφότες» από την πενία, χωρίς πανοπλίες και πολεμικά άλογα, χωρίς όπλα και εξάσκηση, ενώ οι νεοσύλλεκτοι ήταν εντελώς απειροπόλεμοι[17].

ροὶ τὸν κυδοιμὸν ἐπεπόνθεισαν, καὶ καταλελοιπότες τὸν αὐτοκράτορα ἀμεταστρεπτὶ τῆς φυγῆς εἴχοντο. Όμως ο Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 381,35-37) αναφέρει ότι *ὁ βασιλεὺς ἐγγὺς ἐλθὼν τοῦ ἁλῶναι περισῴζεται εἰς Ἀντιόχειαν, ἐκθύμως ἀγωνισαμένων τῶν βασιλικῶν ἑταίρων καὶ διασωσάντων ἑαυτούς τε καὶ τὸν βασιλέα.*

12. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 25. Πρβλ. Σκυλίτζης, 440,16-28.

13. Συνέχεια Σκυλίτζη (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση [Ioannes Skylitzes Continuatus]*, έκδ. Εὐ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968), 104.

14. Ατταλειάτης, 85. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 115.

15. Ατταλειάτης, 96. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 120-121.

16. Ζωναράς III, 689.

17. Ατταλειάτης, 103-104: *καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς διαβοήτους λόχους ἐξ ὀλίγων συγκειμένους ἀνδρῶν, καὶ τούτων συγκεκυφότων τῇ πενίᾳ καὶ πανοπλίας ἐστερημένων καὶ ἵππου πολεμικῆς … τῶν μὲν ὑπολελειμμένων τοῖς τάγμασιν ὀλίγων ὄντων καὶ ἀπορουμένων τοῖς ὅπλοις καὶ τοῖς ἐκ τῶν ἵππων κινήμασι, τῆς δὲ νεολαίας ἀπειροπολέμου καθεστηκυίας …* . Το να υποβαθμίζεται αυτή η μαρτυρία με το επιχείρημα ότι ο Ατταλειάτης επιθυμούσε να ρίξει το βάρος της αποτυχίας στους προηγούμενους του Ρωμανού Δ' αυτοκράτορες (βλ. J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 226) δεν είναι πειστικό, αφού ο Ατταλειάτης δεν είναι ο μόνος που δίνει αυτήν την εικόνα.

Ο πρώτος στον οποίο αποδίδεται ευθύνη γι' αυτήν την κατάπτωση είναι ο Κωνσταντίνος Η', ο οποίος πίστευε ότι οι «βαρβαρικές ορμές» έπρεπε να κατευνάζονται με δωρεές και αξιώματα και όχι με πολέμους[18]. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος όμως ήταν αυτός που ανήγαγε αυτό που ονομάστηκε «αποστρατιωτικοποίηση» της αυτοκρατορίας[19] σε πολιτική ιδεολογία. Και αυτή η ιδεολογία πρέπει να έγινε πολύ γρήγορα αποδεκτή από το λαό της Κωνσταντινούπολης, τόσο από το *πολιτικὸν μέρος* που βρισκόταν στην εξουσία, όσο και από τις κατώτερες τάξεις της πρωτεύουσας, τις οποίες εξυπηρετούσε η πολιτική παροχών του αυτοκράτορα[20]. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επαναστάτης Λέων Τορνίκιος πίστευε ότι οι υπερβολικές οικονομικές επιβαρύνσεις του Μονομάχου θα έστρεφαν το λαό της πόλης εναντίον του αυτοκράτορα μόλις έβλεπαν τα επαναστατικά στρατεύματα, *βουλομένους στρατιώτην ἰδεῖν αὐτοκράτορα, σφῶν τε προκινδυνεύοντα καὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων ἀνείργοντα*[21]. Όμως, κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης διαψεύστηκε οικτρά, καθώς οι κάτοικοι της πόλης *πάσαις μὲν ὕβρεσι, πάσαις δὲ ἀτιμίαις αὐτούς ... κατέπλυναν*[22]. Προφανώς, η πολιτική του Μονομάχου κρινόταν με εντελώς διαφορετικά κριτήρια από τους κατοίκους και τους στρατιωτικούς των επαρχιών απ' ό,τι κρινόταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Η φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας σε αντικατάσταση της στρατιωτικής υπηρεσίας που μέχρι τότε προσέφεραν και η συνακόλουθη στέρηση της αυτοκρατορίας από τη φρούρηση και την προστασία των ανατολικών συνόρων από τις εχθρικές επιδρομές ήταν γεγονότα που συνέβαιναν πολύ μακριά από την πρωτεύουσα για να ενδιαφέρουν άμεσα τους κατοίκους της. Έτσι, λοιπόν, ο Ζωναράς αποφαίνεται ότι ο Μονομάχος *αἴτιος ... κριθήσεται τοῦ τὴν ἑῴαν μοῖραν δουρὶ κυριευθῆναι βαρβαρικῷ*[23]. Η αδιαφορία για το τί συνέβαινε έξω από την πόλη αποτέλεσε από την εποχή αυτή κι έπειτα ένα ακόμη σημείο έντονης κριτικής σε βάρος όχι μόνον ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, αλλά και πολλών στρωμάτων του λαού της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, όταν επί Μιχαήλ Ζ' οι Τούρκοι λεηλατούσαν περιοχές

---

18. Ζωναράς III, 570: *ὅθεν οὐδὲ πολέμοις κατευνάζειν ἔκρινε τὰς τῶν βαρβάρων ὁρμάς, δωρεαῖς δὲ μᾶλλον καὶ ἀξιώμασι.*

19. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 264-265. Πρβλ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ἱστορία*, 480.

20. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 29,15 κε. Πα αλόγιστες παροχές κατηγορούνται επίσης ο Μιχαήλ Ϛ', ο Κωνσταντίνος Ι' και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης. Πρβλ. Ατταλειάτης, 275.

21. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 104,26-8.

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 110,2-3.

23. Ζωναράς III, 646-647. Πρβλ. Κεκαυμένος §20, παρά το γεγονός ότι, όπως ειπώθηκε, ο συγγραφέας αυτός σε γενικές γραμμές δεν κρίνει αυστηρά τον Μονομάχο.

τόσο κοντά στην πρωτεύουσα, όπως ήταν η Χαλκηδόνα και η Χρυσούπολη, στην Κωνσταντινούπολη όλοι ήταν απαθείς *ώς ἀλλοτρίας χώρας πασχούσης*[24] επισημαίνει ο Ατταλειάτης.

Αλλά και μετά τον Μονομάχο, όταν η πολιτική, ιδίως του Μιχαήλ Ϛ', απέναντι στο στρατό είχε εξοργίσει το *στρατιωτικὸν μέρος*, μπορεί ο Ζωναράς να αναφέρει ότι αυτοί οι τελευταίοι επιθυμούσαν να ανέλθει στο θρόνο ένας στρατιωτικός[25], όμως τελικά η άνοδος του Ισαακίου Α' έγινε μετά από συμφωνία με το *πολιτικὸν μέρος*, πράγμα που, όπως έχει παρατηρηθεί[26], ακυρώνει στην πράξη τον «στρατιωτικό» χαρακτήρα της διακυβέρνησης του Ισαακίου. Μπορεί, λοιπόν, ο Ψελλός να τον θαυμάζει για τον τρόπο με τον οποίο είχε οργανώσει το στρατό του όταν επαναστάτησε και διεκδίκησε την εξουσία[27], όμως όταν ανήλθε στο θρόνο η οικονομική πολιτική του δεν άλλαξε από εκείνη των προκατόχων του, ακόμη κι αν οι οικονομικές επιβαρύνσεις και κάθε είδους εισπράξεις τώρα γίνονταν με την πρόφαση της κάλυψης των στρατιωτικών αναγκών. Όμως και παρά την πρόφαση αυτή, ο ίδιος διακήρυσσε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της αυτοκρατορίας η επιδίωξη επέκτασης των εδαφών της, επειδή για κάτι τέτοιο υπήρχε ανάγκη *καὶ χρημάτων πολλῶν καὶ γενναίας χειρός* ... ***καὶ τοῖς μὴ οὕτως ἔχουσιν*** *ἡ πρόσθεσις ὑφαίρεσις γίνεται*[28]. Εδώ, συνεπώς δεν έχουμε μια «σοφία» εκ μέρους του αυτοκράτορα[29], αλλά μια επίσημη παραδοχή του ηγεμόνα ότι όχι μόνο δεν διαθέτει τα χρήματα – μολονότι συνεχίζει ή επιβάλλει εισπράξεις με αυτό το πρόσχημα – αλλά, παρόλο που ο ίδιος ήταν στρατιωτικός, ούτε και τη «γενναίαν χεῖρα», που θα ήταν αντάξια των περιστάσεων.

Υπάρχει μια σχεδόν πλήρης συμφωνία των πηγών, μηδέ του Ψελλού εξαιρουμένου, ότι η περίοδος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και κατόπιν του γιου του Μιχαήλ Ζ' επέφερε την πλήρη καταστροφή, όσον αφορά τη δυνατό-

---

24. Ατταλειάτης, 200.

25. Ζωναράς III, 659: *ἦν μὲν γὰρ τῷ στρατιωτικῷ παντὶ ἔφεσις στρατιώτην τὴν βασίλειον ἀρχὴν περιζώσασθαι. ἤχθετο γὰρ ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ μέρους ἀρχόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐθάρρει τὸν πόθον εἰς προῦπτον ἐξενεγκεῖν.*

26. Lemerle, *Cinq études*, 257.

27. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 7-8. Παρόλα αυτά η μόνη νίκη που κατήγαγε αυτός ο στρατός ήταν στη σύγκρουση με τις δυνάμεις που έστειλε εναντίον του επαναστάτη ο Μιχαήλ Ϛ', νίκη που επιτεύχθηκε με αρκετή δυσκολία, παρά την ακατάλληλη ηγεσία που είχαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Συνεπώς, δεν φαίνεται να δικαιολογείται η άποψη ότι η αναβίωση της παραδοσιακής πειθαρχίας που επέβαλε ο Ισαάκιος έκαναν το στρατό αποτελεσματικό και επιτυχημένο στη μάχη (Haldon, *ό. π.*, 226). Πρβλ. και πιο πάνω, σημ. 13 για την άποψη του ίδιου του Ισαακίου Α'.

28. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 50,13-15.

29. Lemerle, *Cinq études*, 258.

τητα στρατιωτικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών. Όλοι επίσης συμφωνούν ότι η πολιτική που ακολούθησαν οι αυτοκράτορες αυτοί απέναντι στο στρατό ήταν ηθελημένη, δηλαδή αποτέλεσμα πολιτικής σκοπιμότητας[30]. Πράγμα που κάνει ακόμη και τον Ψελλό να αναφωνήσει, για τον Κωνσταντίνο Δούκα, *ἀγνόημα δὲ μέγα ἠγνόησεν, ὅτι τῆς στρατιωτικῆς καταλυομένης μερίδος τὰ τῶν ἐναντίων αὐξάνοιτο καὶ ἐπὶ τὸ μεῖζον καθ' ἡμῶν φέροιτο*[31]. Η «εσωστρέφεια», αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτός ο σύγχρονος όρος, της κυβέρνησης του Μιχαήλ Ζ' και η απασχόλησή της με τους πολιτικούς της αντιπάλους παρουσιάζονται ως οι αιτίες που την έκαναν πλήρως αδιάφορη για την κατάσταση των επαρχιών, ιδίως των επαρχιών της Ανατολής που υπέφεραν από τις σελτζουκικές επιδρομές[32]. Μάλιστα, η Συνέχεια του Σκυλίτζη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο αυτοκράτορας, στην προσπάθειά του να συλλάβει τον Φράγκο Ρουσέλιο, *μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἑνί*[33], βάζοντας σε δεύτερη μοίρα όλα τα δεινά που υφίσταντο οι υπήκοοί του. Οι εμφύλιες διαμάχες που είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του τέλους της περιόδου που εξετάζουμε, είναι ένα ακόμη δείγμα αυτής της εσωστρέφειας. Ο Ατταλειάτης παρατηρεί με πικρία ότι οι Ρωμαίοι στους εμφύλιους πολέμους έχουν

30. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 17,5-9: *τὸ γοῦν βουλόμενον αὐτῷ ἦν μὴ πολέμοις τὰ περὶ τῶν ἐθνῶν διατίθεσθαι, ἀλλὰ δώρων ἀποστολαῖς ... ἵνα μήτε [τὰ] πλείω καταναλίσκοι τοῖς στρατιώταις καὶ αὐτὸς διαγωγὴν ἔχοι ἀθόρυβον.* Ζωναράς ΙΙΙ, 677: [ο Κωνσταντίνος Ι' επιθυμιούσε] *τό τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείαις καὶ τὸ αὐτὸς ἠρεμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἠμέλησεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιοτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπήλειψε διὰ τὸ βαρύμισθον.* Ζωναράς ΙΙΙ, 683: *οἱ γὰρ στρατιῶται, ὡς ἤδη μοι εἴρηται, διὰ τὴν τοῦ βασιλέως* [Κωνσταντίνου Ι'] *γλισχρότητα ὠλιγώθησάν τε καὶ ἐκακώθησαν. καὶ εἴ τινες δ' ἦσαν ἔτι στρατείας ἐχόμενοι, κἀκεῖνοι ἀντεπεξιέναι τοῖς πολεμίοις ἦσαν ἀπρόθυμοι, τῶν συνήθων ὀψωνίων στερούμενοι.* Συνέχεια Σκυλίτζη, 113: [από τον Κωνσταντίνο Ι'] *ἐστέλλετο μὲν γὰρ στρατιωτικόν, ψιλὸν δὲ καὶ ἄοπλον καὶ γυμνόν, τῶν κρειττόνων ἀπελαυνομένων ἑκάστοτε τῆς στρατείας τοῦ πλήθους τῶν ὀψωνίων ἕνεκα καὶ τῶν μειζόνων βαθμῶν.* Ατταλειάτης, 77: [επί Κωνσταντίνου Ι'] *τὸ δὲ φειδωλόν ... καὶ τὸ καταφρονητικὸν τῆς στρατιωτικῆς εὐπραγίας καὶ στρατηγικῆς καὶ ἀκριτικῆς εὐπαθείας πολλῶν καὶ σχεδὸν ἁπάντων τῶν ὑπὸ Ῥωμαίοις τελούντων λυμαντικὸν ἐψηφίζοντο.* Φαίνεται εξαιρετικά απίθανο αυτή η ομοφωνία όλων των πηγών να οφείλεται σε ομαδική παρανόηση των μέτρων που λαμβάνονταν.

31. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 18,1-3.

32. Ατταλειάτης, 212: [επί Μιχαήλ Ζ' οι κυβερνώντες] *ὥσπερ μηδενὸς τὸ παράπαν ἐνοχλοῦντος τοῖς Ῥωμαίοις ἀλλοφύλου πολέμου ἢ θείας ὀργῆς, ἢ τοὺς ἀνθρώπους κατατρεχούσης ἐνδείας καὶ βίας βιωτικῆς, οὕτως ἀδεῶς ἔπραττον τὰ θεομισῆ καὶ τυραννικά.* Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.

33. Συνέχεια Σκυλίτζη, 161: *τὴν γὰρ τῶν ὁμογενῶν ἀπώλειαν καὶ τὴν ὑφαίρεσιν τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ σφάττεσθαι τοὺς χριστιανοὺς καὶ δῃοῦσθαι τὰς κώμας καὶ τὰς χώρας ἀφανίζεσθαι καὶ ἀναστατοῦσθαι ἐν δευτέρῳ ἐτίθετο ...* <καὶ> *μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἑνί.*

γίνει εξαιρετικά ικανοί και πρόθυμοι να καταφρονήσουν το θάνατο, αλλά στους πολέμους κατά των αλλοφύλων αποδεικνύονται *δειλοί καὶ ἀνάλκιδες*[34].

Είναι ένα ενδιαφέρον σχόλιο για την κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών το γεγονός ότι οι ίδιοι άνθρωποι που περιγράφουν την κατάσταση αυτή, κατονομάζοντας τους αιτίους και τις πράξεις τους, ταυτόχρονα θεωρούν την όλη εξέλιξη ως αποτέλεσμα που επιφέρει «ἡ ἐκ τοῦ θείου νέμεσις» για το λόγο ότι οι Ρωμαίοι εγκατέλειψαν την αρετή και την αληθινή χριστιανική πίστη[35]. Ωστόσο, αν δούμε πιο προσεκτικά τις προτάσεις του Ιωάννη Αντιοχείας προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α', θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν δύο επίπεδα νοήματος: εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προτείνει «αφελώς» στον Αλέξιο «άφησε τις αμαρτωλές πρακτικές, γίνε πραγματικός χριστιανός, προσευχήσου στον Θεό, και τότε θα αναλάβει εκείνος τη σωτηρία του κράτους». Στην πραγματικότητα εκείνο που ζητάει είναι μια πλήρη αλλαγή των πρακτικών της δημόσιας διοίκησης[36], και από την οπτική αυτή οι απόψεις του Ιωάννη δεν είναι καθόλου μακριά από τις «Νουθεσίες πρὸς αὐτοκράτορα» του Κεκαυμένου.

Ανεξάρτητα πάντως από τη θεϊκή τιμωρία, η ιδεολογία της αποστρατιωτικοποίησης και η συνακόλουθη πολιτική της δεν είχαν ως αποτέλεσμα απλώς την εξάρθρωση της στρατιωτικής ικανότητας της αυτοκρατορίας. Την εποχή που η εμφάνιση νέων εχθρών με νέες πολεμικές τακτικές, τις οποίες η παραδοσιακή στρατιωτική οργάνωση του βυζαντινού στρατού δεν φαινόταν σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά[37], θα έπρεπε να είχε οδηγήσει σε μια αυξημένη ενασχόληση περί τα στρατιωτικά, και με ικανές ηγεσίες, εν τούτοις αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει. Οι πηγές κατηγορούν τους αυτοκράτορες όχι μόνο για το ότι ο στρατός εγκαταλείπεται σε επίπεδο πρακτικό, δηλαδή σε χρήματα, εξοπλισμό, εξάσκη-

---

34. Ατταλειάτης, 198: *κατ' ἀλλήλων λυττῶντες καὶ ἀκρατῶς τοῖς ὁμοφύλοις μαχόμενοι καὶ θανάτου καταφρονοῦντες, ἐν τοῖς ἀλλοφύλοις πολέμοις δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸ πολέμου νῶτα διδοῦντες φαινόμεθα*. Πρβλ. Ατταλειάτης, 135, 195-196, 212· Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.

35. Ατταλειάτης, 197: *τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν .... ἡ γὰρ ἀληθὴς καὶ ἀμώμητος πίστις ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, ἐπεὶ τῶν ἀρετῶν τυγχάνομεν ἔκπτωτοι, κατάγνωσις μᾶλλόν ἐστι καὶ κατάκρισις*. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 160, καθώς και το άρθρο του M. Hinterberger στον παρόντα τόμο, σ. 155-167.

36. P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène, *REB* 28 (1970), 29-39.

37. Πρόκειται κυρίως για την τακτική των επιθέσεων φθοράς και κάποιου είδους «ανταρτοπολέμου» από τους Σελτζούκους καθώς και για την εξαιρετικά επιδέξια χρήση του τόξου από τους ιππείς των τελευταίων. Για τη χρήση του τόξου από τους Σελτζούκους και τις συνέπειές του στην έκβαση των συγκρούσεων με τους Βυζαντινούς βλ. W. Kaegi, The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, *Speculum* 39 (1964), 96-108 [= *Army, Society and Religion in Byzantium*, London 1982, XIX].

ση κ.λπ.[38], αλλά, πράγμα που θεωρώ ως εξίσου σημαντικό αν όχι σημαντικότερο, επειδή η ιδεολογία που επικρατεί έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη απώλεια του ηθικού του. Απώλεια του ηθικού σημαίνει, πρώτον, ότι είναι εκ των προτέρων πεπεισμένοι ότι δεν είναι σε θέση να τα βγάλουν πέρα με τον εχθρό, και, δεύτερον, ότι η υπεράσπιση της πατρίδας δεν είναι κατ' ανάγκην ζήτημα πρώτης προτεραιότητας: πρωτεύει το ατομικό συμφέρον, η ατομική σωτηρία. Δημιουργείται, με άλλα λόγια, ένα ιδεολογικό περιβάλλον, ένα «κλίμα» που ευνοείται από τα συγκεκριμένα πολιτικά και οικονομικά μέτρα και στη συνέχεια τρέφεται από αυτά. Τα κείμενα κυριολεκτικά βρίθουν από αναφορές αυτού του είδους, που μαρτυρούν από τη μια μεριά την ταπείνωση και την κατάπτωση του ηθικού των Ρωμαίων και από την άλλη την αντίστοιχη έπαρση των αντιπάλων. Η κατάσταση δεν αφορά μόνον τα στρατεύματα: ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δούκας, μπροστά στην επιδρομή των Ούζων το 1064, ορρωδεί *μὴ ἀποθαρρῶν πρὸς τοσαύτην ἰσχὺν ἀντιπαρατάξασθαι*[39], ενώ στην Ανατολή τα πάντα καταστρέφονται *τῇ βιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δειματώσει τῶν ἠμελημένων στρατιωτῶν*, πράγμα που έκανε *τοὺς μὲν Ῥωμαίους ταπεινοῦσθαι καὶ κατεπτηχέναι, τοὺς βαρβάρους δὲ φυσᾶσθαί τε καὶ ἐπαίρεσθαι*[40]. Η κατάπτωση του ηθικού είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο, ώστε οι στρατιώτες που συγκεντρώνονται από τον Ρωμανό Διογένη για να αντιμετωπίσουν τους Σελτζούκους παρουσιάζουν ένα οικτρό θέαμα, αφού *εἰς ἐσχάτην ταλαιπωρίαν συνελαθέντες δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸς οὐδὲν γενναῖον χρησιμεύοντες κατεφαίνοντο*[41]. Έτσι, ο Διογένης θεωρεί αρκετή επιτυχία και μεγάλη ευτυχία το γεγονός ότι οι στρατιώτες αυτοί τόλμησαν και μόνο να σταθούν και να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους *καὶ τὸ πολὺ τῆς πρῴην δειλίας ἀπέθεντο*[42] και ότι *τέως οἱ ἀνάλκιδες ἀνερρώσθησαν καὶ οἱ νεκροί ... ἐζωώθησαν*[43]. Όμως η κατάσταση δεν ήταν εύκολο να αλλάξει τόσο γρήγορα, με τα γνωστά αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Μαντζικέρτ, τη στιγμή που ένα μέρος του στρατεύματος ηττώμενο και καταδιωκόμενο φτάνει στο στρατόπεδο, κανείς από τους άλλους αξιωματικούς που βρίσκονταν επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων μέσα στο στρατόπεδο δεν έκανε την παραμικρή κίνηση βοήθειας *ἀλλὰ πάντες ἔνδον* [της παρεμβολής] *καθήμενοι ἕκαστος τὸ οἰκεῖον ἔργον ... διεπράττετο, καὶ κίνη-*

38. Βλ. για παράδειγμα τις παραινέσεις του Κεκαυμένου (§82 και 87), η μαρτυρία του οποίου κάποτε υποβαθμίζεται ως «συντεχνιακή».

39. Ατταλειάτης, 84. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 114.

40. Συνέχεια Σκυλίτζη, 113.

41. Ατταλειάτης, 103-104.

42. Ζωναράς III, 691.

43. Συνέχεια Σκυλίτζη, 131.

σις ψυχῆς οὐδ' ἀγωνία τούτους τὸ παράπαν ἐξώρμησεν[44]. Και σε άλλη περίπτωση, όταν οι Φράγκοι μισθοφόροι συμπλέκονται με τους Τούρκους και τους τρέπουν σε φυγή, κανένα από τα παριστάμενα ρωμαϊκά σώματα δεν έσπευσε να δώσει την παραμικρή βοήθεια[45]. Αλλά και όταν, όπως συνέβη το 1069 μπροστά στη Μελιτηνή, τα ντόπια στρατεύματα ήταν πρόθυμα να πολεμήσουν, τα άλλα σώματα, που *ἐνδεῶς εἶχον καὶ ταπεινῶς διὰ τὴν ἔνδειαν*, δεν θέλησαν να ακολουθήσουν και εγκατέλειψαν την περιοχή[46]. Έτσι, η συμβουλή που δίνει ο Κεκαυμένος την ίδια εποχή στον γιο του *καὶ μὴ φοβηθῇς τὸν θάνατον, ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τοῦ βασιλέως τοῦτον μέλλων λαβεῖν*... (αλλά) *τὸ αἰσχρῶς καὶ ἐπιψόγως ζῆν*[47] φαντάζει ιδιαίτερα επίκαιρη σε μια εποχή που οι περισσότεροι παρουσιάζονται να επιλέγουν το δεύτερο.

Είναι αυτή η απογοητευτική εικόνα της αυτοκρατορίας μια εικόνα που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των περίπου πενήντα χρόνων, από το δεύτερο ώς και το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα; Ή μήπως είναι μια εικόνα υπερβολικά αυστηρή, μια εικόνα αρκετά παραμορφωμένη από τις μαρτυρίες των σύγχρονων και λίγο μεταγενέστερων πηγών, που ενδεχομένως δεν κατανοούσαν τις μεταρρυθμίσεις των αυτοκρατόρων ή ήσαν εχθρικοί προς αυτές; Ήδη εδώ και ένα τέταρτο σχεδόν του αιώνα ο P. Lemerle διατύπωσε την άποψη ότι ειδικά για το θέμα των αλλαγών που επέφεραν στο στρατό οι αυτοκράτορες του 11ου αιώνα «η κρίση της ιστορίας υπήρξε εξαιρετικά λανθασμένη, από τον 11ο αιώνα και μέχρι τις μέρες μας»[48]. Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά.

Ένα από τα βασικότερα σημεία της κριτικής που ασκούν οι ιστορικοί συγγραφείς προς τους κυβερνώντες αφορά την οικονομική πολιτική. Αφήνοντας κατά μέρος τις κατηγορίες (που κάθε άλλο παρά εκτός πραγματικότητος είναι) για τις υπερβολικές σπατάλες της αυλής, ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε οικονομικά μέτρα που σήμερα έχουν θεωρηθεί σοβαρά ή/και μεταρρυθμιστικά, αν και συγκεντρώνουν την οξεία κριτική όλων των πηγών. Τα σημαντικότερα από αυτά υπήρξαν: α) η κατάργηση από τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο του μέτρου που είχε εισαγάγει ο Βασίλειος Β', δηλαδή την πληρωμή από τους Βουλγάρους σε είδος του φόρου, και η απαίτησή του σε μετρητά, β) η προσπάθεια επιβολής κρατι-

44. Ατταλειάτης, 113. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 130.

45. Συνέχεια Σκυλίτζη, 135-136: *μηδενὸς τῶν ἱσταμένων ταγμάτων ῥωμαϊκῶν τοῖς Φράγκοις μέχρι καὶ ἁπλῆς ὁρμῆς παραβοηθήσαντος.*

46. Συνέχεια Σκυλίτζη, 119.

47. Κεκαυμένος §19.

48. Lemerle, *Cinq études*, 268. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, *ZRVI* 29-30 (1991), 61-73.

κού μονοπωλίου στην αγορά του σιταριού από τον λογοθέτη του δρόμου Νικηφόρο και γ) η απαλλαγή από τη στρατιωτική υπηρεσία των κατοίκων της Ιβηρίας και η απαίτηση χρηματικού φόρου στη θέση της, γενικά ο πλήρης εξαργυρισμός της στρατιωτικής υπηρεσίας. Ωστόσο, η εξέταση καθενός από τα μέτρα αυτά ξεχωριστά δείχνει ότι, ακόμη κι αν δεχθούμε ότι πάρθηκαν με καλή πρόθεση και γνήσιο μεταρρυθμιστικό πνεύμα (κι όχι από φιλαργυρία και εξαιτίας των αναγκών που δημιουργούσαν οι άμετρες σπατάλες της αυλής), κανένα τους δεν είχε ένα τελικά και συνολικά θετικό αποτέλεσμα για την αυτοκρατορία.

Η πληρωμή του βουλγαρικού φόρου σε μετρητά προκάλεσε, ουσιαστικά χωρίς λόγο, δυσαρέσκεια, εξέγερση και αναστάτωση στη Βουλγαρία, πράγμα που δείχνει ότι ο Ορφανοτρόφος έσφαλε, επειδή εκτός του ότι πιθανότατα ήθελε να επωφεληθεί από αυτήν τη φορολόγηση, είχε υπερεκτιμήσει τη δυνατότητα των Βούλγαρων χωρικών να εμπορευματοποιήσουν τα προϊόντα τους, όπως σωστά παρατηρήθηκε[49]. Η δυσαρέσκεια από την οικονομική του πολιτική ήταν τέτοια, που προκάλεσε την αποστασία των Νικοπολιτών και την εκούσια προσχώρησή τους στις δυνάμεις του Δελιάνου[50].

Το ίδιο και με τη μονοπώληση της αγοράς του σίτου από τον Νικηφορίτζη: δεν ήταν ένα μέτρο εξυγίανσης της αγοράς αυτού του βασικού αγαθού, για το οποίο απλώς τον κατηγορεί ο Ατταλειάτης λόγω οικονομικού συμφέροντος, αφού ήταν ο ίδιος μεγαλοπαραγωγός σιταριού[51]. Το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε η αναστάτωση της αγοράς και η πρόκληση μέγιστης δυσαρέσκειας και τελικά λιμού, μια και η τιμή του σιταριού αυξήθηκε ξαφνικά οκτώ με δέκα φορές, αφού έφτασε να πωλείται ένα μόδιο το νόμισμα αντί των οκτώ με δέκα μοδίων, διαφορά την οποία βέβαια καρπωνόταν το δημόσιο ταμείο[52]. Το ότι ο Νικηφορίτζης δεν ήταν υπεράνω υποψίας για την αποθησαύριση μεγάλων χρηματικών ποσών, πιθανόν προς ίδιον όφελος, αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο επήλθε το τέλος του: οι γνωστοί έμπιστοι του Νικηφόρου Βοτανειάτη τον βασάνισαν μέχρι θανάτου προκειμένου να αποκαλύψει, πού είχε αποκρύψει τους βασιλικούς θησαυρούς[53].

---

49. Cheynet, ό. π., 66.

50. Ζωναράς III, 600: *ὁ δὲ Δολιάνος ... κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐχώρησε καὶ τὰ Νικοπολιτῶν προσεποιήσατο, τῶν ἐν αὐτοῖς ἑκόντων προσχωρησάντων αὐτῷ, ἐπεὶ μὴ ἔφερον τὴν τοῦ ὀρφανοτρόφου ἀπληστίαν καὶ τὸ ἀκόρεστον.*

51. Ατταλειάτης, 202,5 κε. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 162.

52. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινὰ Σύμμεικτα Ι. 4: Ἡ ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παραπινάκη, *Βυζαντινά* 5 (1973), 106-109.

53. Συνέχεια Σκυλίτζη, 186.

Το μέτρο, όμως, με τη μεγαλύτερη σημασία και με τις βαθύτερες συνέπειες ήταν η διάλυση του στρατού της Ιβηρίας. Ο Lemerle[54] το θεωρεί ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα λανθασμένης εκτίμησης εκ μέρους των επικριτών του: ο Μονομάχος, σε μια περιοχή που δεν φαινόταν ότι κινδύνευε πλέον, απήλλαξε τους στρατιώτες-γεωργούς από κάθε στρατιωτική υποχρέωση, αφήνοντάς τους τη γη που κατείχαν, για την οποία όμως τώρα έπρεπε να πληρώνουν τους συνήθεις φόρους. Τα χρήματα αυτά θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή του νέου τύπου, πιο αποτελεσματικού επαγγελματικού στρατού[55]. Όμως, το τελικό αποτέλεσμα ήταν η αποσκίρτηση του λαού της Ιβηρίας προς τους αντιπάλους και η μετατροπή τους από υπερασπιστές σε εχθρούς της αυτοκρατορίας[56]. Γενικά όλα τα φορολογικά και φοροεισπρακτικά μέτρα της εποχής θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ότι δεν αποσκοπούσαν στην εξασθένηση του στρατού, αλλά αντίθετα τα επέβαλλαν οι αυξημένες ανάγκες σε ρευστό, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ουσιαστικά η σταδιακή μετατροπή (ή μάλλον η ολοκλήρωση της μετατροπής) του παλιού θεματικού στρατού στον καινούριο και πιο αξιόμαχο επαγγελματικό/μισθοφορικό στρατό που ήταν απαραίτητος για την αντιμετώπιση των νέων καταστάσεων. Από την άποψη αυτή τα εν λόγω μέτρα υποστηρίζεται ότι δεν αποτελούσαν μέτρα εξασθένησης του στρατού αλλά αντίθετα μέτρα ενίσχυσης του αξιόμαχου των στρατιωτικών σωμάτων. Το πολύ-πολύ να εξασθενούσαν οι παλιές στρατιωτικές οικογένειες που αποτελούσαν στην πολιτική σκηνή το «στρατιωτικὸν μέρος» και που επιζητούσαν όλο και περισσότερα αξιώματα.

Ακολουθώντας αυτή την επιχειρηματολογία θα πρέπει να διατυπώσουμε ένα βασικό και ουσιαστικό ερώτημα: πέτυχαν αυτά τα μέτρα; Αν ήταν σωστά, γιατί από τις πρώτες σελτζουκικές επιδρομές καταλήξαμε στην ήττα του Μαντζικέρτ, και γιατί από τη σχεδόν άθικτη ακόμη Μ. Ασία το 1071 καταλήξαμε στη σχεδόν πλήρη απώλειά της δέκα χρόνια αργότερα, για να μην μιλήσουμε για την Ιταλία; Αν πάλι δεν πέτυχαν αυτά τα μέτρα, γιατί συνέβη αυτό; Στην πολιτική και στη διακυβέρνηση, και τότε όπως και σήμερα, όλα κρίνονται από το αποτέλεσμα. Και το αποτέλεσμα δείχνει ότι οι βασικές επιλογές που έγιναν ήταν λανθασμένες: στο στρατιωτικό επίπεδο είναι γεγονός ότι η ενίσχυση των ταγμάτων σε βάρος του θεματικού στρατού είχε αρχίσει από την εποχή του Βασιλείου Β'. Όμως, σε μια εποχή που η ειρήνη που επιτεύχθηκε ευνοούσε την οικονομική ανάπτυξη[57], όπως και

---

54. *Cinq études*, 268-269.

55. Cheynet, ό. π., 66.

56. Κεκαυμένος §20: [ο Σερβλίας] *αὐτομολῆσαι τούτους πανοικεὶ παρεσκεύασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν. Οἱ καὶ ἐξαγαγόντες αὐτὸν πανστρατεὶ κατὰ τῆς Ῥωμανίας μυρίων κακῶν καὶ συμφορῶν ταύτην ἐνέπλησαν*. Πρβλ. Ατταλειάτης, 44-45· Σκυλίτζης, 476· Ζωναράς ΙΙΙ, 647.

57. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.

κού μονοπωλίου στην αγορά του σιταριού από τον λογοθέτη του δρόμου Νικηφόρο και γ) η απαλλαγή από τη στρατιωτική υπηρεσία των κατοίκων της Ιβηρίας και η απαίτηση χρηματικού φόρου στη θέση της, γενικά ο πλήρης εξαργυρισμός της στρατιωτικής υπηρεσίας. Ωστόσο, η εξέταση καθενός από τα μέτρα αυτά ξεχωριστά δείχνει ότι, ακόμη κι αν δεχθούμε ότι πάρθηκαν με καλή πρόθεση και γνήσιο μεταρρυθμιστικό πνεύμα (κι όχι από φιλαργυρία και εξαιτίας των αναγκών που δημιουργούσαν οι άμετρες σπατάλες της αυλής), κανένα τους δεν είχε ένα τελικά και συνολικά θετικό αποτέλεσμα για την αυτοκρατορία.

Η πληρωμή του βουλγαρικού φόρου σε μετρητά προκάλεσε, ουσιαστικά χωρίς λόγο, δυσαρέσκεια, εξέγερση και αναστάτωση στη Βουλγαρία, πράγμα που δείχνει ότι ο Ορφανοτρόφος έσφαλε, επειδή εκτός του ότι πιθανότατα ήθελε να επωφεληθεί από αυτήν τη φορολόγηση, είχε υπερεκτιμήσει τη δυνατότητα των Βούλγαρων χωρικών να εμπορευματοποιήσουν τα προϊόντα τους, όπως σωστά παρατηρήθηκε[49]. Η δυσαρέσκεια από την οικονομική του πολιτική ήταν τέτοια, που προκάλεσε την αποστασία των Νικοπολιτών και την εκούσια προσχώρησή τους στις δυνάμεις του Δελιάνου[50].

Το ίδιο και με τη μονοπώληση της αγοράς του σίτου από τον Νικηφορίτζη: δεν ήταν ένα μέτρο εξυγίανσης της αγοράς αυτού του βασικού αγαθού, για το οποίο απλώς τον κατηγορεί ο Ατταλειάτης λόγω οικονομικού συμφέροντος, αφού ήταν ο ίδιος μεγαλοπαραγωγός σιταριού[51]. Το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε η αναστάτωση της αγοράς και η πρόκληση μέγιστης δυσαρέσκειας και τελικά λιμού, μια και η τιμή του σιταριού αυξήθηκε ξαφνικά οκτώ με δέκα φορές, αφού έφτασε να πωλείται ένα μόδιο το νόμισμα αντί των οκτώ με δέκα μοδίων, διαφορά την οποία βέβαια καρπωνόταν το δημόσιο ταμείο[52]. Το ότι ο Νικηφορίτζης δεν ήταν υπεράνω υποψίας για την αποθησαύριση μεγάλων χρηματικών ποσών, πιθανόν προς ίδιον όφελος, αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο επήλθε το τέλος του: οι γνωστοί έμπιστοι του Νικηφόρου Βοτανειάτη τον βασάνισαν μέχρι θανάτου προκειμένου να αποκαλύψει, πού είχε αποκρύψει τους βασιλικούς θησαυρούς[53].

---

49. Cheynet, ό. π., 66.

50. Ζωναράς ΙΙΙ, 600: *ὁ δὲ Δολιάνος ... κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐχώρησε καὶ τὰ Νικοπολιτῶν προσεποιήσατο, τῶν ἐν αὐτοῖς ἑκόντων προσχωρησάντων αὐτῷ, ἐπεὶ μὴ ἔφερον τὴν τοῦ ὀρφανοτρόφου ἀπληστίαν καὶ τὸ ἀκόρεστον.*

51. Ατταλειάτης, 202,5 κε. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 162.

52. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινὰ Σύμμεικτα Ι. 4: Ἡ ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παραπινάκη, *Βυζαντινά* 5 (1973), 106-109.

53. Συνέχεια Σκυλίτζη, 186.

Το μέτρο, όμως, με τη μεγαλύτερη σημασία και με τις βαθύτερες συνέπειες ήταν η διάλυση του στρατού της Ιβηρίας. Ο Lemerle[54] το θεωρεί ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα λανθασμένης εκτίμησης εκ μέρους των επικριτών του: ο Μονομάχος, σε μια περιοχή που δεν φαινόταν ότι κινδύνευε πλέον, απήλλαξε τους στρατιώτες-γεωργούς από κάθε στρατιωτική υποχρέωση, αφήνοντάς τους τη γη που κατείχαν, για την οποία όμως τώρα έπρεπε να πληρώνουν τους συνήθεις φόρους. Τα χρήματα αυτά θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή του νέου τύπου, πιο αποτελεσματικού επαγγελματικού στρατού[55]. Όμως, το τελικό αποτέλεσμα ήταν η αποσκίρτηση του λαού της Ιβηρίας προς τους αντιπάλους και η μετατροπή τους από υπερασπιστές σε εχθρούς της αυτοκρατορίας[56]. Γενικά όλα τα φορολογικά και φοροεισπρακτικά μέτρα της εποχής θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ότι δεν αποσκοπούσαν στην εξασθένηση του στρατού, αλλά αντίθετα τα επέβαλλαν οι αυξημένες ανάγκες σε ρευστό, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ουσιαστικά η σταδιακή μετατροπή (ή μάλλον η ολοκλήρωση της μετατροπής) του παλιού θεματικού στρατού στον καινούριο και πιο αξιόμαχο επαγγελματικό/ μισθοφορικό στρατό που ήταν απαραίτητος για την αντιμετώπιση των νέων καταστάσεων. Από την άποψη αυτή τα εν λόγω μέτρα υποστηρίζεται ότι δεν αποτελούσαν μέτρα εξασθένησης του στρατού αλλά αντίθετα μέτρα ενίσχυσης του αξιόμαχου των στρατιωτικών σωμάτων. Το πολύ-πολύ να εξασθενούσαν οι παλιές στρατιωτικές οικογένειες που αποτελούσαν στην πολιτική σκηνή το «στρατιωτικὸν μέρος» και που επιζητούσαν όλο και περισσότερα αξιώματα.

Ακολουθώντας αυτή την επιχειρηματολογία θα πρέπει να διατυπώσουμε ένα βασικό και ουσιαστικό ερώτημα: πέτυχαν αυτά τα μέτρα; Αν ήταν σωστά, γιατί από τις πρώτες σελτζουκικές επιδρομές καταλήξαμε στην ήττα του Μαντζικέρτ, και γιατί από τη σχεδόν άθικτη ακόμη Μ. Ασία το 1071 καταλήξαμε στη σχεδόν πλήρη απώλειά της δέκα χρόνια αργότερα, για να μην μιλήσουμε για την Ιταλία; Αν πάλι δεν πέτυχαν αυτά τα μέτρα, γιατί συνέβη αυτό; Στην πολιτική και στη διακυβέρνηση, και τότε όπως και σήμερα, όλα κρίνονται από το αποτέλεσμα. Και το αποτέλεσμα δείχνει ότι οι βασικές επιλογές που έγιναν ήταν λανθασμένες: στο στρατιωτικό επίπεδο είναι γεγονός ότι η ενίσχυση των ταγμάτων σε βάρος του θεματικού στρατού είχε αρχίσει από την εποχή του Βασιλείου Β'. Όμως, σε μια εποχή που η ειρήνη που επιτεύχθηκε ευνοούσε την οικονομική ανάπτυξη[57], όπως και

54. *Cinq études*, 268-269.

55. Cheynet, ό. π., 66.

56. Κεκαυμένος §20: [ο Σερβλίας] *αὐτομολῆσαι τούτους πανοικεὶ παρεσκεύασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν. Οἱ καὶ ἐξαγαγόντες αὐτὸν πανστρατεὶ κατὰ τῆς Ῥωμανίας μυρίων κακῶν καὶ συμφορῶν ταύτην ἐνέπλησαν.* Πρβλ. Ατταλειάτης, 44-45· Σκυλίτζης, 476· Ζωναράς III, 647.

57. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.

την αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που σημαίνει ότι περισσότερες γαίες θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν[58] και, συνεπώς, περισσότεροι στρατιώτες θα μπορούσαν να στρατολογούνται κανονικά από τα θέματα, για ποιό λόγο η επιλογή που ακολουθήθηκε, δηλαδή η πορεία ουσιαστικής κατάργησης του θεματικού στρατού προς όφελος του ταγματικού/επαγγελματικού, μπορεί να θεωρηθεί σωστή; Από την άλλη, μολονότι ο επαγγελματικός στρατός παρουσιάζεται συχνά ως γενικά αξιόπιστος, δεν είναι λίγες οι φορές που οι μισθοφόροι λιποτάκτησαν ή, το χειρότερο, αποσκίρτησαν προς το μέρος του αντιπάλου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της ήττας[59].

Όμως, η εξασθένηση του στρατού δεν ήταν αιτία αλλά αποτέλεσμα. Και δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο λανθασμένων οικονομικών μέτρων αλλά και άλλων παραγόντων. Ας συνοψίσουμε. Κατά την άποψή μας, οι μαρτυρίες των σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστων πηγών μας μάς οδηγούν στην άποψη ότι ένας σημαντικός παράγοντας, που οδήγησε στην αδυναμία αντιμετώπισης του εχθρού και στη συνακόλουθη πτώση, υπήρξε μια γενικότερη ιδεολογία που έχει εξαπλωθεί και επικρατήσει στην κοινωνία. Μια ιδεολογία που εμφανίζεται σχεδόν αμέσως μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' αλλά επικράτησε κυρίως από την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου, συνειδητά από τον αυτοκράτορα αυτόν, και συνεχίστηκε με τους επόμενους αυτοκράτορες, κυρίως με τον Κωνσταντίνο Ι' Δούκα. Σε βασικές γραμμές αυτή η ιδεολογία παρουσιάζει την υπάρχουσα ειρήνη ως ειρήνη διαρκή, πράγμα που επιτρέπει τον εφησυχασμό και την ενασχόληση με άλλα πράγματα, όχι πλέον πολεμικά: *εἰρηνεύει μὲν νῦν τὸ ὑπήκοον, ἠρεμεῖ δὲ τὸ ἀντίπαλον, πολλὴ δὲ γαλήνη τὰ Ῥωμαίων κατέχει καὶ οὐδὲν ἐστὶ τὸ ἀνθέλκον τὰς ἡμετέρας φροντίδας*, λέει η πασίγνωστη ρήση του Μονομάχου[60]. Η φράση-κλειδί στην προκειμένη περίπτωση είναι, νομίζω, *τὰς ἡμετέρας φροντίδας*: αυτές ήταν φροντίδες άλλες, από τις οποίες η ενασχόληση με τα στρατιωτικά και την εξωτερική πολιτική αποτελούσε μια ενοχλητική απόσπαση. Η αντίληψη της διαρκούς ειρήνης έχει ως αναπότρεπτη συνέπεια τη μείωση του στρατού και των στρατιωτικών δαπανών, αφού τώρα δεν υπάρχει ανάγκη. Και αυτό βέβαια, περιττό να λεχθεί, εξυπηρετεί απόλυτα τη σκόπιμη αποδυνάμωση του *στρατιωτικοῦ μέρους* από το *πολιτικόν*. Με τον τρόπο αυτό επέρχεται σταδιακά μια «ιδιωτικοποίηση» των συμφερόντων. Το ιδιωτικό συμφέρον είναι πάνω από το συλλογικό, πάνω από το κρατικό, σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η ιδεολογία αυτή είναι απολύτως εμφανής στην πρωτεύουσα, από την οποία εκπορεύονται διοικητικά και οικονομικά μέτρα[61]

---

58. Cheynet, ό. π., 65.

59. Π.χ. Ατταλειάτης, 157-158, πριν από τη μάχη του Μαντζικέρτ.

60. *JGR* I, 621.

61. Βλ. για παράδειγμα τις «Νουθεσίες πρὸς αὐτοκράτορα» του Κεκαυμένου §77-88.

που προκαλούν στο στρατιωτικό επίπεδο όχι μόνον αντικειμενική αδυναμία αντιπαράθεσης, αλλά κυρίως την «πτώση του ηθικού» και την παντελή «απροθυμία» των κατοίκων της υπαίθρου να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, είναι αλήθεια, δεν μπορούσε πλέον να προβάλει την ιδέα της διαρκούς ειρήνης, αφού οι κίνδυνοι που απειλούσαν το κράτος ήταν κάτι περισσότερο από ορατοί. Όμως δεν υπήρχε πια τέτοια ανάγκη, αφού η αντιστρατιωτική αντίληψη είχε πλέον εγκατασταθεί και υλοποιείτο με τη μορφή δυσμενών οικονομικών μέτρων με την πρόφαση της εξοικονόμησης χρημάτων[62]. Οι θεσμικές αλλαγές, όπως η εξαφάνιση των στρατιωτικών κτημάτων, ο εξαργυρισμός της στρατείας και οι άλλες οικονομικές ή δημοσιονομικές ρυθμίσεις ακόμη κι αν δεχθούμε ότι δεν εκπηγάζουν από αυτήν την αντίληψη, ωστόσο δείχνουν να επιτείνουν την κατάσταση, χωρίς να επιφέρουν κάποια διόρθωση των κακώς κειμένων ή προσαρμογή σε καινούρια δεδομένα. Από την άποψη αυτή, τις «μεταρρυθμίσεις», με τις οποίες πιστώνονται κάποιοι αυτοκράτορες ή οι υπουργοί τους, δεν μπορούμε να τις δούμε πάντοτε με θετική έννοια, ως προσπάθειες συγκράτησης της πτώσης. Η κατάσταση επιτείνεται από τους εμφυλίους πολέμους, που παίρνουν μορφή ενδημική και εξασθενούν ακόμη περισσότερο την αυτοκρατορία σε όλα τα επίπεδα. Σε τελευταία ανάλυση η άποψη ότι οι ατυχίες της αυτοκρατορίας την εποχή αυτή δεν οφείλονταν τόσο στην εξασθένηση του στρατού αλλά στη δυσανάλογη αύξηση των εξωτερικών κινδύνων δεν φαίνεται να αποδίδει σωστά την πραγματικότητα. Μολονότι η αύξηση των εξωτερικών εχθρών είναι αναμφισβήτητη, ως βασική αιτία πρέπει να θεωρηθεί η εσωτερική εξασθένηση του Βυζαντίου μέσα από την εσφαλμένη αντίληψη της διαρκούς ειρήνης, την επακολουθήσασα πολιτική απέναντι στο στρατό και τις συνεχείς επαναστάσεις.

Είναι γνωστό – όσο κι αν αποτελεί, φαινομενικά, μια αντίφαση – ότι όσο πιο πολύ παρακμάζει ένα κράτος, τόσο πιο πλούσιοι γίνονται (κάποιοι) πολίτες του. Θα πρόσθετα, επίσης, ότι τόσο πιο πολύ αυξάνεται ο εφησυχασμός ως ιδεολογία με αποτέλεσμα να μειώνεται η στρατιωτική/αποτρεπτική ικανότητά του. Η παραδοσιακή αντίληψη των Βυζαντινών για την κοινωνία τους, είτε εκφράζεται από αυτοκράτορες ελάχιστα «στρατιωτικούς», όπως ο Λέων Ϛ'[63] και ο Κωνσταντίνος

62. Ζωναράς III, 677: *γλίσχρος δὲ τυγχάνων καὶ φειδωλὸς* [Κωνσταντίνος Ι'] *ἔθετο παρ' ἑαυτῷ μὴ μάχαις πρὸς τὰ ἔθνη συρρήγνυσθαι, ἀλλὰ δώροις καὶ φιλοφροσύναις ἄλλαις αὐτὰ οἰκειοῦσθαι ..., δύο ταῦτα ἐντεῦθεν μνώμενος αὐτῷ, τό τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείαις καὶ τὸ αὐτὸς ἠρεμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἠμέλησεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιοτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπήλειψε διὰ τὸ βαρύμισθον.* Πρβλ. Ζωναράς III, 683.

63. Λέων Ϛ', *Τακτικά*, *PG* 107, 796A: *Δύο γὰρ ταῦτά μοι δοκοῦσι ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα ... γεωργικὴ μὲν τρέφουσα ... στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικοῦσα καὶ περιφυλάττουσα ... αἱ δ' ἄλλαι ἐπιτηδεύσεις δεύτερα τούτων ἐμοὶ καταφαίνονται.*

ο Πορφυρογέννητος[64] είτε από τους στρατηγούς «τῆς ἕω», προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ ς'[65], θεωρεί τους στρατιώτες ως την κεφαλή και το στήριγμα της πολιτείας: *ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα*. Ήταν ενδεχομένως η ανατροπή για πρώτη φορά αυτήν την εποχή αυτής της θεώρησης που φαίνεται να υπήρξε ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσε σε αρκετά μεγάλο βαθμό σε αυτό που ονομάζουμε κρίση στο τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα.

---

64. *JGR* I, 222 (προοίμιο Νεαράς Η'): *ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα ... καὶ ὃς μὴ ταῦτα ὑπὸ πολλὴν τίθεται πρόνοιαν, περὶ τὴν οἰκείαν σφάλλεται σωτηρίαν, εἴπερ οἰκείαν οἴεσθαι χρὴ τὸ κοινόν.*

65. Σκυλίτζης, 486,8-10: *αὐτοὺς δὲ* (sc. τους στρατιωτικούς) *τοὺς ἐκ παίδων προπολεμοῦντας καὶ ἀγρυπνοῦντας, ἵν' ἀδεῶς οὗτοι* (sc. οι πολιτικοί) *καθεύδοιεν, [μὴ ἄξιον εἶναι] παροραθῆναι καὶ τῆς βασιλικῆς φιλοτιμίας διεκπεσεῖν.*

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ CLUNY ΣΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΟΥ 1054

«Εγώ, ο Γουλιέλμος, κόμης και δούκας με τη χάρη του Θεού [...] αφιερώνω στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο τη villa του Cluny με την αγροτική έπαυλη, την εκκλησία της Παναγίας και του αποστόλου Πέτρου, μαζί με όλα όσα ανήκουν σ' αυτήν, τις αγροτικές κατοικίες, τις εκκλησίες, τους δούλους και των δύο φύλων, τα αμπέλια, τα χωράφια, τα λιβάδια, τα δάση, τα νερά, τις προσόδους, κάθε καλλιεργημένη και μη έκταση [...] με την επιθυμία να χτιστεί εκεί ένα μοναστήρι αφιερωμένο στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο [...] Όσο ζει, ηγούμενος θα είναι ο Βέρνων (Verno). Μετά το θάνατό του οι μοναχοί θα έχουν την εξουσία και την άδεια να εκλέξουν (ως ηγούμενο) οποιονδήποτε από το τάγμα τους και κανείς δεν θα έχει το δικαίωμα να τους εμποδίσει να κάνουν μία κανονική εκλογή. [...] Θα βρίσκονται κάτω από την προστασία των δύο αποστόλων και την υπεράσπιση του πάπα. [...] Και ορκίζομαι και προειδοποιώ στο όνομα όλων των αγίων και στην ημέρα της Κρίσης πως κανείς κοσμικός άρχοντας, κανείς κόμης, ούτε επίσκοπος, ούτε ο ίδιος ο πάπας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, δεν θα καταπατήσει τις κτήσεις των δούλων του Θεού, δεν θα πουλήσει, ούτε θα ελαττώσει, ούτε θα δώσει ως τίτλο σε οποιονδήποτε ο,τιδήποτε ανήκει σε αυτούς, και δεν θα επιτρέψει να τους επιβληθεί ένας κύριος παρά τη θέλησή τους. Και επιμένω και προσθέτω και σας ορκίζω, ω άγιοι απόστολοι Πέτρο και Παύλο, και εσένα άγιε ποντίφηκα της αποστολικής Έδρας να αποκόψεις από την κοινότητα της αγίας Εκκλησίας του Θεού και από την αιώνια ζωή, μέσω της εξουσίας των κανόνων και της αποστολής που έλαβες από τον Θεό, τους κλέφτες, εισβολείς, πωλητές αυτού που σας δίνω με όλη μου την ικανοποίηση και με τη φανερή μου θέληση. Γίνετε οι προστάτες και υπερασπιστές του Cluny και των υπηρετών του Θεού που θα κατοικούν εκεί»[1].

Πρόκειται για την επίσημη πράξη ίδρυσης του μοναστηριού του Cluny στις 11 Σεπτεμβρίου του 910 (ή 909) από τον δούκα της Ακουιτανίας Γουλιέλμο Α΄ τον Ευσεβή. Η πρωτοβουλία για την ίδρυσή του ανήκει στον μοναχό Βέρνωνα (Verno), ο οποίος είχε ήδη στο ενεργητικό του την ίδρυση το 894 ενός ακόμα μο-

---

1. *Recueil des Chartes de l'Abbaye de Cluny*, έκδ. A. Bruel, I, Paris 1876, 124· Montalembert, *Précis d'histoire monastique des origines à la fin du XIe siècle*, Paris 1934, 144-146.

ναστηριού στο Gigny, που επίσης είχε τεθεί με απόφαση του πάπα Φορμόζου (Formosus, 891-896) υπό την προστασία της Αγίας Έδρας και παρείχε εγγυήσεις για την ελεύθερη εκλογή του ηγουμένου του μοναστηριού και την απαλλαγή από το συνηθισμένο φόρο της δεκάτης[2]. Η πρωτοβουλία αυτή ερχόταν ως απάντηση στη βαθιά κρίση που μάστιζε κατά την περίοδο αυτή την εκκλησιαστική ζωή των χωρών της Δύσης, και η οποία εκφραζόταν με την ηθική κατάπτωση του μοναστικού και του κοσμικού κλήρου και οφειλόταν στην ολοκληρωτική εξάρτησή του από τους κοσμικούς άρχοντες. Το νέο πνεύμα της μεταρρύθμισης απέκτησε πολύ γρήγορα υποστηρικτές, με αποτέλεσμα στα τέλη του 10ου αιώνα να έχει εξαπλωθεί στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Μία σειρά από σπουδαίες προσωπικότητες, όπως ο Όθων (Odo, 926-942) και ο Μαΐολος (Maiolus ή Mayolus, 954-994), διαδέχθηκαν τον Βέρνωνα στην ηγεσία του κινήματος.

Το κίνημα του Cluny όφειλε σε ένα μεγάλο βαθμό την επιτυχία του στη στήριξη που εξασφάλισε από τους δύο πρώτους βασιλείς της δυναστείας των Καπετιδών (987-1080). Ουσιαστικό στοιχείο του πολιτικού προγράμματος του Ούγου Καπέτου, αλλά κυρίως του γιου του, Ροβέρτου του Ευσεβούς, ήταν η στήριξη του κατώτερου κλήρου και των μοναχών σε βάρος του επισκοπικού και αριστοκρατικού κλήρου[3]. Ο Ροβέρτος – κατά τη διάρκεια της βασιλείας του οποίου οι μεταρρυθμιστές του Cluny πολλαπλασίασαν τα μοναστήρια τους – έφερε τους μοναχούς στα κέντρα των πολιτικών εξελίξεων. Οι μοναχοί δεν είχαν πλέον μόνον εκκλησιαστικά καθήκοντα, αλλά έγιναν και παράγοντες της βασιλικής εξουσίας,

---

2. A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, VII, Paris 1948, 320.

3. Από τις πηγές της περιόδου ιδιαίτερα χρήσιμη για μία ικανοποιητική εικόνα της αντιπαράθεσης αυτής είναι ένα σατιρικό ποίημα που έχει συντεθεί στο πρώτο τέταρτο του 11ου αιώνα από τον Αδαλβήρωνα, αρχιεπίσκοπο του Laon (Adalbero Laudunensis) και το οποίο απευθύνεται συμβουλευτικά στον βασιλιά Ροβέρτο. Για την έκδοσή του βλ. *Adalbero Laudunensis Carmen ad Robertum regem Francorum*, έκδ. G. A. Hückel, *Les poèmes satiriques d'Aldabéron* [Mélanges d'histoire du Moyen Âge XIII], Paris 1908, 49-178. Στο ποίημα αυτό το τάγμα των μοναχών του Cluny εμφανίζεται ως μία στρατιά πολεμιστών που δεν έχουν καμία σχέση με το μοναχικό βίο: *Miles nunc; Monachus diverso more manebo; Non ergo sum monachus, jussu sed milito regis; Nam dominus meus est Oydello Clunuacensis* απαντά ο μοναχός του Cluny, όταν τον ρωτούν για τη ζωή του. Ο ηγούμενός του Οδίλλων (Odillo, Oydello) είναι ένας στρατιωτικός ηγέτης (militiae princeps), που καλεί σε μάχη τα τεράστια πλήθη των μοναχών-στρατιωτών *milia mille viri procedunt; Ante quirites* και είναι προικισμένος με υπεράνθρωπες αλλά όχι θεϊκές δυνάμεις ικανές να εξαφανίσουν το φόβο από τους πολεμιστές του. Για το λόγο αυτό ονομάζεται στο ποίημα "Neptanabus" *Crede mihi, non me tua verba minantia terrent; Plurima me docuit Neptanabus ille magister*. Ο Nectanabus ήταν ο Αιγύπτιος φαραώ και μάγος της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου, που συναντάται επίσης με τα ονόματα Νεκτεναβός, Εκτεναβός, Εκτεναβών, Κτεναβός, Κτεναβών.

συμμετέχοντας στις κρατικές υποθέσεις. Ο Άββων (Abbo, 988-1004) αίφνης δεν ήταν απλώς ο ηγούμενος μοναχός του κλουνιακού μοναστηριού του Fleury-sur-Loire, αλλά ο εκπρόσωπος του βασιλιά Ροβέρτου στη Ρώμη[4]. Ο Ροβέρτος, *rex et archangelus monachorum, amator monachorum, pater et nutritor*[5], στηριζόμενος στους μεταρρυθμιστές επιχείρησε να δημιουργήσει μία ισχυρή τάξη αφοσιωμένη στους Καπετίδες και συγχρόνως, αποδυναμώνοντας τον επισκοπικό κλήρο, να αποσπάσει από την επιρροή του τη βασιλική εξουσία.

Η μεταρρύθμιση του Cluny, επομένως, αναδεικνύει το μοναστικό κλήρο σε δύναμη αντιπαράθεσης προς τον επισκοπικό κλήρο. Οι επίσκοποι, καταστρέφοντας το Cluny, δεν κατάφεραν τελικά να αποσπάσουν τον Ροβέρτο από την επιρροή των μοναχών και να τον επαναφέρουν στη θέση ενός απλού εκτελεστικού οργάνου τους. Η νέα αυτή εκκλησιαστική δυναμική θα επιρρώσει, υποδεικνύοντας την αναβάθμιση του ρόλου του πάπα και κατά τη διάδοχη περίοδο της ανάδειξης της γερμανικής δυναστείας των Οθωνιδών και της αύξησης του κύρους τους μέσα στο δυτικό μεσαιωνικό κόσμο.

Όλη αυτή η ιστορία της ανάπτυξης του Cluny και της μετατροπής του σε παράγοντα εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης που προετοιμάζει τη ριζικότερη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση δεν θα ενδιέφερε σε μία μελέτη για το σχίσμα του 1054, αν διέθετε τα χαρακτηριστικά μόνον ενός τοπικού, έστω και εκτεταμένου σε σημαντικές περιοχές της Δύσης, φαινομένου. Αντιθέτως, όμως, η διασύνδεση του κλουνιακού κινήματος τόσο με τον πάπα του σχίσματος Λέοντα Θ' (1048-1054), όσο και με τους άλλους ποντίφηκες ώς την εποχή του Μεγάλου Γρηγορίου υπήρξε στενή και αυτό μας υποχρεώνει να εξετάσουμε το σχίσμα του 1054 κάτω ακριβώς από την οπτική αυτής της μεταρρύθμισης.

Όταν εξελέγη πάπας ο Λέων Θ', επέλεξε ως συνεργάτες του τους μοναχούς Ουμβέρτο και Ιλδεβράνδη από τον κύκλο των φανατικότερων μεταρρυθμιστών του Cluny. Ο Ουμβέρτος (Humbertus), άνθρωπος του οποίου οι γνώσεις και το κύρος αναγνωρίζονταν ευρέως ήδη στην εποχή του[6], ήταν κατ' αρχήν μοναχός στη μονή του Moyenmoutier της Λωρραίνης, την οποία άφησε ύστερα από πρόσκληση του πάπα το 1048, προκειμένου να γίνει αρχιεπίσκοπος ολόκληρης της Σικελίας και να αφιερωθεί στο έργο του προσηλυτισμού των Μουσουλμάνων. Το

---

4. Fliche - Martin, *Histoire de l'Église*, 329.

5. *Adalbero Laudunensis Carmen*, 52.

6. *Lanfranci Cantuariensis de corpore et sanguine domini adversus Berengarium Turonensem*, *PL* 150, 409: *Humbertum virum fuisse religiosum, fide christiana et sanctissimis operibus perseverantissime decoratum, scientia divinarum ac saecularium litterarum apprime eruditum testantur omnes qui vel propria experientia eum noverunt, vel ab aliis qui ipsum experti sunt, ejus cognitionem acceperunt*. Βλ. L. Brehier, *Le schisme oriental du XIe siècle*, Paris 1899, 88.

σχέδιο αυτό δεν ευοδώθηκε και ο Ουμβέρτος έμεινε τελικά κοντά στον πάπα ως επίσκοπος της Silva Candida και καρδινάλιος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Ο Ιλδεβράνδης (Hildebrandus), είναι ο μετέπειτα μεγάλος πάπας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας Γρηγόριος Ζ', εκείνος που τελικά πραγματοποίησε τη μεγάλη μεταρρύθμισή της. Άνθρωπος, επίσης, με μεγάλη επιρροή στις αποφάσεις του πάπα, άφησε και αυτός το μοναστήρι του για να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε αυτόν. Ως ανταμοιβή πήρε τη θέση του υποδιακόνου και διορίστηκε ηγούμενος της μονής του αγίου Παύλου. Ο ίδιος ο πάπας, αν και γεννημένος στο Eguisheim της Αλσατίας, μεγάλωσε και εκπαιδεύθηκε στην Τουλ (Tullum) της Λοθαριγγίας. Μετά το θάνατο του επισκόπου της, ο Λέων έγινε επίσκοπος και συνεχιστής του μεταρρυθμιστικού κινήματος του Cluny που στην περιοχή του είχαν εισαγάγει οι δύο σπουδαίοι προκάτοχοί του, ο Γωσλίνος (Gauslinus, 922-962) και ο Γεράρδος (Gerardus, 963-994).

Η στάση αυτή του Λέοντος δεν είναι καινοφανής, αλλά αποτελεί προϊόν μιας μακράς συνέχειας: η Αγία Έδρα είχε εκδηλώσει με σαφήνεια την πρόθεσή της να υποστηρίξει τέτοιου είδους κινήσεις ήδη πριν από τη δημιουργία της ίδιας της μονής του Cluny. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται τόσο από τη στάση του πάπα Φορμόζου που αναφέραμε προηγουμένως (894) σχετικά με την παροχή προνομίων στη μονή του Gigny, η ίδρυση της οποίας αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο προάγγελο της ίδρυσης του Cluny, όσο και από την παροχή και ανανέωση το 931 ανάλογων προνομίων από τον πάπα Ιωάννη ΙΑ'. Ακόμη και κατά την περίοδο των μεγάλων ταραχών στη Ρώμη, τις οποίες σηματοδότησε η κυριαρχία του Αλβέριχου[7], ο Όθων, ηγούμενος του μοναστηριού του Cluny και μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες που ανέδειξε το κίνημα αυτό, προσκλήθηκε στη Ρώμη το 936 και επιφορτίστηκε με το έργο της υψηλής επιστασίας των μονών της πρωτεύουσας και των περιχώρων της[8], ενώ ο πάπας Λέων Ζ' που είχε ανεβεί στο θρόνο της Αγίας Έδρας ύστερα από τη βίαιη απομάκρυνση του προκατόχου του Ιωάννη ΙΑ' από τον Αλβέριχο[9], επιβεβαίωσε και ανανέωσε με τη σειρά του το 938 τα προνόμια της μονής του Cluny.

---

7. Ο 10ος αιώνας ονομάστηκε στην ιστορία του παπισμού «αιώνας της πορνοκρατίας»· βλ. Fr. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*, II, München 1954-1959, 348. Η ονομασία αυτή οφείλεται στη φαυλότητα που χαρακτήρισε κυρίως την πρώτη πεντηκονταετία αυτού του αιώνα, και η οποία συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με την παρουσία στο πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό προσκήνιο της Ρώμης τριών γυναικών της ανώτερης τάξης, δηλαδή της Θεοδώρας, της Μαροκίας και της Θεοδώρας της νεότερης, συζύγου και θυγατέρων αντίστοιχα του ρωμαίου συγκλητικού Θεοφύλακτου.

8. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 323.

9. Ο πάπας Ιωάννης ΙΑ' ήταν γιος του πάπα Σεργίου Γ' (904-911) και της Μαροκίας (Marotia), μητέρας επίσης του Αλβέριχου, γιου της από το γάμο της με τον Αλβέριχο, μαρκήσιο του Σπολέτο. Οι

Η ιδεολογία της μεταρρύθμισης τοποθετούσε στο επίκεντρο των προσπαθειών της για την εξυγίανση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας την αναβάθμιση του ρόλου του πάπα. Έχοντας εξελιχθεί σε κίνηση που δεν θα ασχολείτο απλά με τα προβλήματα της κοινωνίας, αλλά θα επιδίωκε και τη διακυβέρνησή της, ανέδειξε προσωπικότητες που, ήδη από την πρώτη στιγμή της διάκρισής τους, αναπτύσσουν την επιχειρηματολογία τους για ανανέωση της Εκκλησίας σε συνάρτηση με την παπική εξουσία. Οι μεταρρυθμιστές θεωρούσαν ότι η μόνη ισχυρή δύναμη, η οποία θα μπορούσε να υποστηρίξει την κίνηση αυτονόμησης που επιχειρούσαν προς τον επισκοπικό-αριστοκρατικό κλήρο, ήταν η Αγία Έδρα. Για το λόγο αυτό ενίσχυσαν το κύρος και την εξουσία του πάπα, στον οποίον εναπέθεταν εν τέλει τις ελπίδες για την πραγματική αναβάθμιση του πνευματικού-καθοδηγητικού ρόλου της Εκκλησίας.

Η ισχυροποίηση των δεσμών του Cluny με τους πάπες από το 910 ώς το 1054 και εξής τροποποιεί τη σχέση του πάπα με το ποίμνιό του και της προσδίδει λαϊκότροπα πολιτικά χαρακτηριστικά. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι, όταν ο Γερμανός αυτοκράτορας Ερρίκος Γ' κάλεσε τον πρώτο κλουνιακό μεταρρυθμιστή Λέοντα Θ' στον παπικό θρόνο, αυτός δεν αποδέχθηκε τον ορισμό του από τον κοσμικό άρχοντα και περιβλήθηκε το αξίωμά του μόνον ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη και αποδοχή του ρωμαϊκού λαού και του κλήρου του[10]. Ο εμπνευστής αυτής της ιδέας ήταν σύμφωνα με μία παράδοση ο Ιλδεβράνδης. Ακολουθώντας τη συμβουλή του, ο νεοεκλεγείς το 1047 στη Worms Λέων πήγε στη Ρώμη με το ένδυμα του προσκυνητή και διακήρυξε ενώπιον των συγκεντρωμένων πιστών πως ήταν έτοιμος να επιστρέψει στην πατρίδα του, αν η επιλογή του αυτοκράτορα δεν επικυρωνόταν από αυτούς. Η στρατηγική αυτή προκάλεσε τον ενθουσιασμό και προσέδωσε στον Λέοντα το κύρος, ώστε να μπορέσει να επεκτείνει σε ολόκληρη την Εκκλησία το έργο της μεταρρύθμισης που μέχρι εκείνην τη στιγμή επιτελούσε στα στενά όρια της επισκοπής του[11].

Τα στοιχεία αυτά για την ιδεολογία περί πάπα αποκτούν την πιο σαφή μορφή τους κυρίως κατά τον 11ο αιώνα και, στο μεγαλύτερο βαθμό τους, οφείλο-

---

δύο άνδρες ήταν επομένως ετεροθαλείς αδελφοί. Για την υική σχέση μεταξύ του πάπα Σεργίου Γ' και του μεταγενέστερου πάπα Ιωάννη ΙΑ' βλ. *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, II, Paris 1955, 243: *Ioannes, natione Romanus, ex patre Sergio papa.*

10. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 99· J. T. Gilchrist, Canon Law Aspects of the Eleventh Century Gregorian Reform Programme, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 (1962), 21· F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, I, Paris 1907, 122· F. Dvornik, Preambles to the Schism of Michael Cerularius, *Concilum* 17 (1966), 165 [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, London 1974, XXII].

11. Brehier, *Schisme*, 83.

νται στον συνεργάτη του πάπα Λέοντα Θ', καρδινάλιο Ουμβέρτο, επίσκοπο Silva Candida. Οι επεξεργασίες του Ουμβέρτου μπορούν να συνοψιστούν σε τρία σημεία: α) στο λειτουργικό και νομικό πρωτείο της Ρώμης, β) στην ανεξαρτησία της πνευματικής εξουσίας από την κοσμική και γ) στην υπεροχή της απέναντι στις κοσμικές εξουσίες[12]. Όλα αυτά κατατείνουν στη θέση ότι ο πάπας είναι η έκφραση της θείας βούλησης στη γη[13]. Στην πραγματικότητα, ο Ουμβέρτος αξιοποίησε το κλουνιακό κίνημα για να προετοιμάσει τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση και βλέπουμε τις αρχές του να διατυπώνονται με ευκρίνεια σε ένα μεταγενέστερο κείμενο, το *Dictatus Papae*, ένα μοναδικό καταστατικό της παπικής πολιτικής, που συντάχθηκε από τον άλλο συνεργάτη του πάπα Λέοντα Θ', τον Ιλδεβράνδη, όταν πια είχε γίνει πάπας με το όνομα Γρηγόριος Ζ'[14].

Το *Dictatus Papae*, που αποτελείται από 27 σημεία, περιγράφει επιγραμματικά την παπική ιδεολογία. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, βασίζεται στην *Collectio in LXXIV titulos* ή *Diversorum Patrum Sententiae*, μία συλλογή κανόνων που θεωρήθηκε ως «το πρώτο εγχειρίδιο κανονικού Δικαίου της Μεταρρύθμισης του 11ου αιώνα»[15] και του οποίου συγγραφέας υπήρξε ο καρδινάλιος Ουμβέρτος της Silva Candida[16]. Η αξία της νέας συστηματικής διαμόρφωσης των *Diverso-*

---

12. Gilchrist, Canon Law Aspects, 24.

13. *Humberti S.R.E. Cardinalis Adversus Simoniacos libri tres*, *PL* 143, 225. Βλ. W. Ullmann, Cardinal Humbert and the Roman Ecclesia, *Studi Gregoriani* 4 (1952), 113 [= *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages*, London 1976, I].

14. *Gregorii VII Registri libri II*, έκδ. E. Caspar [Monumenta Germaniae Historica. Epistulae selectae in usum scholarum II/1-2], Berlin 1920-1923, (Registrum II 55a), 201-208. Σχετικά με την πατρότητα και το σκοπό της συγγραφής του *Dictatus Papae* διατυπώθηκαν πολλές απόψεις· βλ. ενδεικτικά W. M. Peitz, *Das Originalregister Gregors VII. im vatikanischen Archiv (Reg. Vat. 2) nebst Beiträgen zur Kenntnis der Originalregister Innozenz' III. und Honorius' III. (Reg. Vat. 4-11)* [Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 165], Wien 1911, 282-283· G. B. Borino, Un ipotesi sul "Dictatus papae" di Gregorio VII, *Archivio della R. Deputazione Romana di Storia Patria* 67 (1944), 237-252· A. Landi, *Le radici del conciliarismo: una storia della canonistica medievale alla luce dello sviluppo del primato*, Torino 2001. Ωστόσο, ακόμα κι αν ο Γρηγόριος Ζ' δεν υπήρξε ο ίδιος ο συγγραφέας του *Dictatus Papae*, ασφαλώς υπήρξε ο εμπνευστής του, δεδομένου ότι οι απόψεις που περιλαμβάνονται σε αυτό ανταποκρίνονται σε όλη την πολιτική που αυτός ακολούθησε καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του.

15. P.-E. Fournier, Le premier manuel canonique de la Reforme du XI siècle, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 14 (1894), 144-232.

16. *Diversorum Patrum Sententiae sive Collectio in LXXIV titulos Digesta*, έκδ. J. T. Gilchrist [Monumenta Juris Canonici, series B: Corpus Collectionum I], Città del Vaticano 1973. Για τον συγγραφέα τους βλ. A. Michel, *Die Sentenzen des Kardinals Humbert, das erste Rechtbuch der päpstlichen Reform*, Stuttgart 1952²· A. M. Stickler, *Historia juris canonici latini institutiones academicae* I: *Historia Fontium*, Torino 1950, 167-170· G. Miccoli, *Chiesa Gregoriana. Richerche sulla*

rum Patrum Sententiae, που αποτέλεσε το *Dictatus Papae*, αποκαλύπτεται ιδιαίτερα στην εκφορά των επιχειρημάτων περί παπικού πρωτείου που διατυπώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1054 από τους παπικούς λεγάτους. Αν πάρουμε επιπλέον υπόψη μας ότι οι *Diversorum Patrum Sententiae* συντάχθηκαν το 1051, δηλαδή πριν από το σχίσμα, είναι τότε πιθανόν οι διατυπώσεις της παπικής αντιπροσωπείας της Κωνσταντινούπολης του 1054 να αποτελούν ενδιάμεσο αναβαθμό ανάμεσα στις *Sententiae* του Ουμβέρτου και στο *Dictatus Papae* του Γρηγορίου Ζ'.

Η ανάπτυξη της ιδεολογίας περί της υπεροχής του πάπα έναντι της κοσμικής εξουσίας οικοδομείται σε συνάρτηση με την αντίληψη για την οικουμένη που του ανήκει. Η σύλληψη του Ουμβέρτου μπορεί να ανιχνευθεί στο ακόλουθο χωρίο από το έργο του *Adversus Simoniacos libri tres*: *Sacerdotium in praesenti ecclesia assimilari animae, regnum autem corpori, quia invicem se diligunt et viassim sese indigent* [...] *ex quibus sicut praeeminet anima et praecepit, sic sacerdotalis dignitas regali, utputa coelestis terrestri*[17].

Με άλλα λόγια, η Ρωμαϊκή Εκκλησία αποτελεί το απείκασμα της Ουράνιας Βασιλείας και ο πάπας έχει λάβει τη θεία εντολή για τη διοίκησή της. Η βασική μεταστροφή αφορά την απογύμνωση του κοσμικού ηγεμόνα από το δικαίωμα απονομής εκκλησιαστικών αξιωμάτων (περιβολής), που είχε ως βασιλιάς-ιερέας (*Rex-sacerdos*) και τη μεταφορά τους στον πάπα. Συγχρόνως, προβάλλεται η ανάγκη συγκέντρωσης όλων των δικαιωμάτων, που ήταν κατανεμημένα στις κατά τόπους Εκκλησίες, στην Εκκλησία της Ρώμης. Η τελευταία με τη σύλληψη αυτή γίνεται η επιτομή ολόκληρης της χριστιανοσύνης. Με άλλα λόγια, το πρωτείο της Ρώμης στοιχειοθετούσε μία απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία του χριστιανικού σώματος που ονομάζεται Εκκλησία. Κάθε άλλη ρύθμιση δεν αποτελούσε παρά διαστροφή της σωστής τάξης.

Η αντίληψη αυτή σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της παπικής οικουμένης δεν είναι θεωρητική, αλλά αποκτά στις αρχές του 11ου αιώνα συγκεκριμένες εφαρμογές διοικητικού χαρακτήρα σε σχέση με τις Εκκλησίες της Ν. Ιταλίας, της Αντιοχείας και της Βουλγαρίας. Στη Ν. Ιταλία ο πάπας Λέων Θ' επιχειρεί την εισαγωγή νέων λατρευτικών συνηθειών και απαιτεί τη δεκάτη από τις εκκλησίες της Απουλίας[18]· στον Πέτρο, πατριάρχη Αντιοχείας, απευθύνει μία επιστολή το 1052, με την

Riforma del sec. XI, Firenze 1966, 40· A. Landi, *Le radici del conciliarismo*, 95. Για τη σύγκριση μεταξύ των *Diversorum Patrum Sententiae* και του *Dictatus Papae* βλ. το άρθρο του Gilchrist, Canon Law Aspects.

17. *Humberti S.R.E. Cardinalis Adversus Simoniacos*, 225. Βλ. Ullmannn, Cardinal Humbert, 113.

18. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, Paris 1904, 491 κε.

οποία του προτείνει βοήθεια στην περίπτωση που χρειαζόταν να υπερασπιστεί το κύρος του αξιώματός του έναντι της Κωνσταντινούπολης[19]· σε ό,τι αφορά τη Βουλγαρία, που αναλαμβάνει ένα σημαντικότερο ρόλο υπέρ των Βυζαντινών στην πορεία προς το σχίσμα, η επίθεση της Αγίας Έδρας είναι δριμύτερη, όπως ρητά διατυπώνεται στην απαντητική επιστολή του πάπα προς τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Λέοντα[20]. Συνήθως, αυτές οι πολιτικές ερμηνεύονται ως άμυνα έναντι της βυζαντινής παρέμβασης για την εισαγωγή των νέων λατρευτικών συνηθειών σε Εκκλησίες που ανήκουν στη δικαιοδοσία της. Η διασύνδεσή τους, όμως, με τις θεωρητικές επεξεργασίες του Ουμβέρτου φανερώνει πως πρόκειται για πολιτικές διεύρυνσης και παγίωσης των ορίων μέσα στα οποία ασκείται η παπική εξουσία.

Συνοψίζοντας: Η αντίληψη της λατινικής Εκκλησίας για την παπική οικουμένη αφορά τη διεύρυνση της εξουσίας του πάπα σε δύο επίπεδα:

α) προς την κατεύθυνση του κοσμικού ηγεμόνα. Σε αυτό το επίπεδο, ο πάπας αναλαμβάνει την αποστολή να αποδείξει ότι στο δίπολο κοσμική – πνευματική εξουσία, υπερτερεί η δεύτερη. Οι μεταρρυθμιστές του Cluny από την πρώτη στιγμή είχαν διακηρύξει την πρόθεσή τους να μην εξαρτώνται από τη θέληση του Γερμανού αυτοκράτορα και στην πορεία της εξέλιξής τους είχαν την ευκαιρία να επεξεργαστούν τη θέση τους αυτή και να φθάσουν σ' αυτό που ο W. Ullmann ονομάζει «ιεροκρατικό σύστημα» (hierocratic system)[21]. Έτσι, αντιτίθενται στην τελετή όρκου πίστεως προς τον κοσμικό άρχοντα[22].

---

19. C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, Leipzig-Marburg, 1861, 227-228: [...] *Ad quod utique, si oportuerit, maxima mater, Romana scilicet atque prima Sedes, tam dilectae sibi filiae, imo consociae nusquam et numquam deerit. Quod totum ideo dicimus, quia quosdam conari minuere antiquam dignitatem Antiochenae Ecclesiae audivimus.* Πρβλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris 1996, 246. Για το πλήρες κείμενο της επιστολής βλ. *Acta S. Leonis IX*, *Epistula* 369, έκδ. Al. L. Tautu [Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes, series III: Acta Romanorum Pontificum I], Città del Vaticano 1943, 769-771.

20. Will, *Acta et scripta*, 85: *Et cavendo interdictum veteris legis typicum, deinceps non coquemus haedum in lacte matris suae; Sed impediginem ejus et scabiem fricabimus instanter mordaci aceto et multo sale; quia cum dolore abscindenda sunt quae leni manu palpari et sanari non possunt, ut Dominus admonens dicens: Si manus tua vel pes tuus scandalizat te, abscinde eum et proiice abs te. Et si oculus tuus scandalizat te, erue eum (Matth. 18). Sed miseratio Dei praecedens haec nostra dicta, parcet et nobis et vobis, ut deinceps non sit necesse circa quaestiones et pugnas verborum occupari, sed ex divinis paginis nostram in huc mundo peregrinationem invicem consolari et pacifice adhortari.*

21. W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages: A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*, London 1955, 271· Gilchrist, Canon Law Aspects, 21.

22. Πριν από τον Λέοντα Θ' που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, είχε αρνηθεί τον ορισμό του ως πάπα από τον αυτοκράτορα, ο Αλινάρδος (Helmardus, 1046-1052), επίσκοπος της Dijon, όταν το

β) προς την κατεύθυνση όλων των υπόλοιπων Εκκλησιών. Στο δεύτερο αυτό επίπεδο, έπρεπε να αποδείξει ότι η Ρωμαϊκή Εκκλησία είναι ο ηγεμόνας, η Ecclesia-mater όλων των Εκκλησιών. Η Ν. Ιταλία, η Αντιόχεια και η Βουλγαρία αποτέλεσαν το πεδίο εφαρμογής αυτής της αρχής.

Η διασύνδεση των δύο αυτών επιπέδων προωθεί την ιδεολογία των μεταρρυθμιστών του Cluny και την οδηγεί σε μία εναλλακτική πρόταση διαφορετική από αυτήν που γνωρίζαμε ως επικρατούσα μέχρι τότε. Οι μεταφορικές χρήσεις των λέξεων, που χρησιμοποιούνται στα κείμενα πολιτικής της εποχής, είναι ενδεικτικές αυτής της νέας ιδεολογικής προώθησης. Ο Ουμβέρτος, όπως αναφέραμε προηγουμένως, χρησιμοποιεί τις παρομοιώσεις της Εκκλησίας με τη ψυχή και της βασιλικής εξουσίας με το σώμα, για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως ασφαλώς η ψυχή υπερτερεί ως προς το σώμα, επομένως και η ιερατική εξουσία ως προς τη βασιλική και εν γένει το ουράνιο στοιχείο ως προς το επίγειο.

Η άμεση πλην ελάσσων πρακτική συνέπεια αυτής της τοποθέτησης είναι πως ο βυζαντινός πατριάρχης είναι ήδη έκθετος, αφού η εξουσία του πηγάζει από τον αυτοκράτορα και, επομένως, η πολιτική του ευθυγραμμίζεται με την αυτοκρατορική-κοσμική πολιτική[23]. Ωστόσο, στην *Εἰσαγωγὴ* ορίζεται: *Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεύς ἐστι καὶ πατριάρχης. διὸ καὶ ἡ κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστὶ καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία*[24].

1046 κλήθηκε να δώσει όρκο πίστεως στον Ερρίκο Γ, είχε επίσης αρνηθεί, λέγοντας: «Το Ευαγγέλιο και ο κανόνας του αγίου Βενέδικτου μου απαγορεύουν να δώσω το λόγο που ζητάς. Αν δεν τα σεβαστώ, πώς είναι δυνατό να περιμένεις ότι θα σεβαστώ το λόγο, με τον οποίο θέλεις να με δεσμεύσεις (ως αυτοκράτορας); Σε αυτήν την περίπτωση είναι προτιμότερο να μη γίνω επίσκοπος»· βλ. *Chronique de Saint-Benigne de Dijon*, έκδ. L. E. Bougaud – J. Garnier, Dijon 1875, 187.

23. Dagron, *Empereur et prêtre*, 243-244.

24. *Εἰσαγωγὴ* («Ἐπαναγωγή»), *JGR* II, 242. Οι ειδικοί του βυζαντινού Δικαίου επισημαίνουν πως στην *Εἰσαγωγὴ* εμφανίζεται μία παρέκκλιση από το σύστημα ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο, όπως αυτό ίσχυε κατά τους πρώτους αιώνες, και εισάγεται η θεωρία των «δύο εξουσιών», σύμφωνα με την οποία ανάμεσα στους δύο φορείς (Κράτος – Εκκλησία) παρεμβάλλεται και η έννοια του «Θείου Νόμου» και δημιουργείται με τον τρόπο αυτό μία μορφή Τριάδος στην κορυφή του Κράτους που περιορίζει ακόμη περισσότερο τον εξουσιαστικό χώρο του αυτοκράτορα σε σύγκριση με το παρελθόν, οπότε ο πατριάρχης και ο αυτοκράτορας αποτελούσαν δύο μορφές εμφάνισης της μιας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης. Βλ. D. Simon, Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze, *Επετηρίς του Κέντρου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 31 (1995), 42 κε. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 171-176.

Η δύναμη αυτής της ιδεολογικής προώθησης προβάλλει ακόμη πιο επιβλητική, αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η βυζαντινή Εκκλησία, ύστερα από τη μεγάλη λάμψη που απέκτησε τους δύο προηγούμενους αιώνες χάρη στο πολύπλευρο και ιδίως το αποστολικό της έργο, είναι και αυτή έτοιμη στις αρχές του επόμενου αιώνα να διεκδικήσει μία αναβαθμισμένη παρουσία. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύει ο G. Dagron[25] τη συμπεριφορά του Μιχαήλ Κηρουλαρίου, που φορούσε τα πορφυρά υποδήματα, υποδηλωτικά της ανώτατης εξουσίας[26].

Κατά τη γνώμη μου, όμως, τέτοιες ενδείξεις, που μάλλον πρέπει να αποδοθούν στην ισχυρή προσωπικότητα του Κηρουλαρίου και στο πλέγμα των παραγόντων που τον ανέδειξαν στον πατριαρχικό θρόνο, έτσι όπως τους περιγράφει ο Μιχαήλ Ψελλός[27], δεν είναι δυνατό να κλονίσουν την ισορροπία ανάμεσα στο θεωρητικό πρωτείο και την ουσιαστική αυτονομία που αποτυπώνεται στην *Εισαγωγή* με τους όρους *ομοφροσύνη* και *συμφωνία*.

Η σύγκρουση αυτών των κλουνιακών ιδεολογικών επεξεργασιών και των ανάλογων βυζαντινών διευθετήσεων θα εκφραστεί πλήρως κατά την προσπάθεια της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης να διευρύνει τα όριά της και να υπαγάγει τους πρόσφατα εκχριστιανισμένους Σλάβους και Ρώσους στη δικαιοδοσία της. Η επέκταση της βυζαντινής οικουμένης στο Βορρά και η ανάλογης σημασίας ανάπτυξη στην Ιταλία, όπου η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης διέκρινε ότι η πολιτική αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας ευνοούσε και τη δική της διεύρυνση προς τον ιταλικό χώρο, την είχαν οδηγήσει το 1024 να θέσει προς συζήτηση στον πάπα Ιωάννη ΙΘ' εάν *cum consensu Romani pontificis liceret Ecclesiam Constantinopolitanam in suo orbe, sicuti Romana in universo, universalem dici et haberi*[28].

---

25. Dagron, *Empereur et prêtre*, 245.

26. *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, ἐκδ. Εὐ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968, 105: *Ἐπεβάλλετο δὲ καὶ κοκκοβαφῆ περιβαλέσθαι πέδιλα τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης φάσκων εἶναι τὸ τοιοῦτον ἔθος καὶ δεῖν τούτοις κἀν τῇ νέᾳ κεχρῆσθαι τὸν ἀρχιερέα. Ἱερωσύνης γὰρ καὶ βασιλείας τὸ διαφέρον οὐδὲν ἢ καὶ ὀλίγον ἔλεγεν εἶναι.*

27. Μιχαὴλ Ψελλός, «Πρὸς τὴν σύνοδον κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως», *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Orationes et dissertationes*, ἐκδ. E. Kurtz – Fr. Drexl, Milano 1936, 232-328 και «Ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλάριον», *ΜΒ* Δ', 303-387.

28. *R. Glabri Cluniacensis monachi Historiarum sui temporis libri quinque ab electione potissimum Hugonis Capeti in regem ad annum usque 1046*, *PL* 142, 671· D. Nicol, Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 (1962), 6. Ορισμένοι ιστορικοί αμφισβητούν την αξιοπιστία αυτής της πληροφορίας: A. Michel, Die Weltreichs- und Kirchenteilung bei Rudolf Glaber, *Historisches Jahrbuch* 70 (1951), 52-64· F. Dölger, Byzanz und das Abendland vor der Kreuzzügen, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche* III: *Storia del Medioevo*, Firenze 1956, 81 [= *Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache*

Αν και έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις για την εγκυρότητα της πηγής που αναφέρει το γεγονός αυτό, εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως η σφοδρότερη αντίδραση στον Καθολικό χώρο μπροστά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο προήλθε από τους μεταρρυθμιστές μοναχούς του Cluny και συνοψίζεται στην επιστολή του γνωστού Γουλιέλμου του Volpiano, ηγούμενου του μοναστηριού του Saint-Benigne της Dijon, προς τον πάπα: *Quoniam licet potestas Romani imperii, quae olim in orbe terrarum monarches viguit, nunc per diversa terrarum innumeris regatur sceptris, ligandi solvendique in terra et in coelo potestas, dono inviolabili incumbit magisterio Petri*[29].

Όπως συχνά συμβαίνει στις μεγάλες στιγμές της ιστορίας, λίγα ιδιαίτερα πρόσωπα αναδεικνύονται και συνοψίζουν με το στοχασμό και τις ενέργειές τους την ορισμένη εξέλιξη των γεγονότων. Οι τρεις βασικές προσωπικότητες που εμπλέκονται στο σχίσμα είναι ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος, ο πάπας Λέων Θ' και ο καρδινάλιος Ουμβέρτος, επίσκοπος της Silva Candida[30]. Ωστόσο, από τους τρεις φαίνεται ότι εκείνος που έπαιξε τον αποφασιστικό ρόλο στην ιδεολογική εκφορά της μεταρρύθμισης του Cluny κατά τη συνάφειά της με την τελική έκβαση του σχίσματος ήταν ο Ουμβέρτος. Η αντίληψη αυτή εδραιώνεται σε δύο καταρχήν εξωτερικά γεγονότα:

1) Η πρωτοβουλία για τον αφορισμό που κατατέθηκε στην Αγία Τράπεζα στις 16 Ιουλίου του 1054 φαίνεται πως ανήκει στον ίδιο τον Ουμβέρτο, εφόσον ο πάπας είχε ήδη πεθάνει από τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου. Είκοσι χρόνια αργότερα και μετά το θάνατο του Ουμβέρτου, όταν στη Δύση επιχειρείται η Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση, η πράξη αυτή θα καλυφθεί θεωρητικά από τον Γρηγόριο Ζ' στο *Dictatus Papae* που ορίζει: «Ο εκπρόσωπος του πάπα, όσο χαμηλής βαθμίδας κι αν είναι, προεδρεύει σε Σύνοδο όλων των επισκόπων και έχει το δικαίωμα να τους καθαιρεί»[31].

---

des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, 83-84]. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: S. Runciman, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford 1955, 36· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1956, 296, σημ. 2· D. Nicol, Byzantium and the Papacy, 6. O M. Jugie (*Le schisme byzantin: aperçu historique et doctrinal*, Paris 1941, 168-169), παρόλο που εκφράζει επιφυλάξεις για την ακρίβεια των όσων αναφέρει ο R. Glaber, δεν αμφισβητεί το γεγονός της αποστολής.

29. Η επιστολή συμπεριλαμβάνεται στο έργο του *R. Glabri Cluniacensis monachi Historiarum*, 670-672. Βλ. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 88· Jugie, *Schisme*, 169 σημ. 1.

30. Βέβαια, αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι, πρέπει να συμπεριλάβουμε στις υπεύθυνες για το Σχίσμα προσωπικότητες και όλες εκείνες που έδρασαν πριν από την τελική κατάληξη του 1054. Βλ. Dvornik, Preambles to the Schism of Cerularius, 57.

31. *Gregorii VII Registri*, 201 κε. Βλ. Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 291 σημ. 5, 292 κε.· Gilchrist, Canon Law Aspects, 29.

2) Το ελληνικό κείμενο της επιστολής του Λέοντος Αχρίδος, το οποίο συνέστηνε στον επίσκοπο του Trani Ιωάννη να εγκαταλείψουν οι Εκκλησίες τη χρήση των αζύμων και την αργία του Σαββάτου, υπογράφεται από τον Λέοντα αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας (*Λέοντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἐπιστολὴ πεμφθεῖσα πρός τινα ἐπίσκοπον Ῥώμης περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῶν Σαββάτων*)[32]. Η λατινική μετάφρασή της, που έφθασε στα χέρια του πάπα, ετοιμάστηκε από τον Ουμβέρτο (*Epistola Leonis Achridiani ad Ioannem Tranensem ab Humberto in Latinum sermonem translata*) και είχε μία σοβαρή αλλαγή, καθώς η υπογραφή ήταν πλέον: *Michaël, universalis patriarcha novae Romae, et Leo, archiepiscopus Achridae metropolis Bulgarorum, dilecto fratri Ioanni Tranensi episcopo*[33].

Φαίνεται, επομένως, ότι ο Ουμβέρτος ανέλαβε πρωτοβουλίες και διεκπεραίωσε με τόλμη τα σχέδιά του. Να οφείλεται αυτή του η σχετική αυτονομία στην υπέρτερη θεολογική και νομική του κατάρτιση[34]; Η ποιότητα των γραπτών του προς τα εκεί μας οδηγεί και ο σημαντικός του ρόλος στη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση το επιβεβαιώνει. Μπορούμε κατά δεύτερο λόγο να προεκτείνουμε αυτή τη διαπίστωση και να υποστηρίξουμε ότι ο σκληρός πυρήνας των κλουνιακών μεταρρυθμιστών έδωσε τις τρεις ισχυρότερες προσωπικότητες της Ρωμαϊκής Εκκλησίας κατά τον 11ο αιώνα, δηλαδή τους πάπες Λέοντα Θ' και Γρηγόριο Ζ' και τον Ουμβέρτο της Silva Candida· στο πρόσωπο, όμως, του τελευταίου βρήκε τον άνθρωπο που με τις συγκεκριμένες πράξεις του και το θεωρητικό στοχασμό του γεφύρωσε τη μεταρρύθμιση του Cluny με τη διεκκλησιαστική αναμέτρηση του 1054 και με τη Γρηγοριανή Μεταρύθμιση του 1076. Ο Ουμβέρτος υποστήριξε μία πορεία α) αντιπαράθεσης με τον κοσμικό άρχοντα στη Δύση, β) επέκτασης του ρόλου της παπικής δικαιοδοσίας στις υπόλοιπες Εκκλησίες και γ) τελικής επικράτησης του πάπα στη Δύση με τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση.

Οι αναβαθμοί αυτής της πορείας σχετικοποιούν γεγονότα που συνήθως η εκκλησιαστική ιστοριογραφία περί το σχίσμα τους αποδίδει μία ιδιαίτερη, σχεδόν συμβολική σημασία. Π.χ αν πρόκειται να επιλέξουμε μία αφετηριακή ημερομηνία για το σχίσμα, αυτή δεν θα μπορούσε να είναι η ημερομηνία, κατά την οποία ο

---

32. Will, *Acta et scripta*, 56.

33. Will, *ό.π.*, 61· Gay, *Italie méridionale*, 495.

34. Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ο Ουμβέρτος διέθετε μία σαφή υπεροχή και κατάρτιση τόσο απέναντι στον Λέοντα Θ' όσο και τον ίδιο τον Γρηγόριο Ζ'. Βλ. σχετικά Gilchrist, Canon Law Aspects, 23κε.· G. B. Ladner, Two Gregorian Letters on the Sources and Nature of Gregory VII's Reform Ideology, *Studi Gregoriani* 5 (1956), 221-242· Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 272-275. Για την επιρροή που άσκησε ο Ουμβέρτος ιδιαίτερα στον πάπα Γρηγόριο Ζ' βλ. A. Michel, Die folgenschweren Ideen des Kardinals Humbert (von Silva Candida) und ihr Einfluss auf Gregor VII, *Studi Gregoriani* 1 (1947), 65-92.

Λέων Αχρίδος έστειλε τη γνωστή επιστολή του στον Ιωάννη του Trani για τη χρήση των αζύμων και την αργία του Σαββάτου, αλλά το σημείο εκείνο κατά το οποίο η προσωπική εμπλοκή του πάπα Λέοντος Θ' στην υπόθεση της μεταρρύθμισης του κλήρου της Απουλίας αποκτά διαστάσεις απειλής για την παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην περιοχή[35]. Και μολονότι η προσωπικότητα και οι ενέργειες του Αργυρού – που ήλθε σε συμφωνία με τον Λέοντα Θ' και σχεδίαζε να εκμεταλλευθεί προς όφελος των Βυζαντινών το μίσος του πάπα προς τους Νορμανδούς[36] – θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μία άλλη εξέλιξη, δηλαδή να προωθήσουν μία βυζαντινο-λατινική συμμαχία στην Ιταλία, οι εξαρτήσεις της παπικής πολιτικής από την ιδεολογία του Cluny ήταν τόσο ισχυρές, ώστε να προβάλλεται το στοιχείο της ανεξαρτησίας της έναντι της ήδη απειλούμενης βυζαντινής κοσμικής εξουσίας στη Ν. Ιταλία, να υπερισχύουν οι προσπάθειες ενοποίησης της λατρευτικής και δογματικής φυσιογνωμίας των Εκκλησιών εκεί και, τέλος, να τονίζεται η σημασία της υπεροχής του ποντίφηκα έναντι οιουδήποτε άλλου παράγοντα. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται στη συνέχεια η μεταστροφή της παποσύνης προς τους Νορμανδούς και η συμμαχία του πάπα Νικολάου Β' (1058-1061) με τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, τον οποίο αναγνώρισε τον Αύγουστο του 1059 ως δούκα Απουλίας, Καλαβρίας και μελλοντικό κυρίαρχο της Σικελίας.

Η μεταρρυθμιστική ιδεολογία του Cluny δεν παρήγαγε αποκλειστικά πολιτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά διακρίθηκε και για τη συμβολή της σε ζητήματα που έχουν ευρύτερο εκκλησιολογικό και ιδίως δογματικό ενδιαφέρον. Από τα τελευταία αυτά ένα νομίζουμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με το σχίσμα του 1054 και μας επιτρέπει να διακρίνουμε με ποιό τρόπο η κλουνιακή ιδεολογία είναι παρούσα και σε αυτήν την περιοχή. Στο αφοριστικό έγγραφο, που κατατέθηκε από τους παπικούς απεσταλμένους στην Αγία Τράπεζα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, η Ορθόδοξη Εκκλησία κατηγορείται για σιμωνία: *sicut Simoniaci donum dei vendunt*[37]. Η κατηγορία αυτή φαίνεται υπερβολική, εφόσον ο ίδιος ο Ουμβέρτος στο βασικό του έργο *Adversus Simoniacos libri tres*, αντιπαραθέτει στην πρακτική της σιμωνίας που συνηθιζόταν στη Δύση, την πρακτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου το φαινόμενο αυτό ήταν περιορισμένο:

> «Αυτό το ελάττωμα θα ήταν πιο ανεκτό στη Δύση, αν τουλάχιστον, κατά το παράδειγμα της Ανατολικής Εκκλησίας, η πώληση δεν ήταν μία πράξη των μητροπολιτών και των συγγενών τους και δεν επαναλαμβανόταν τρεις και τέσσερις φορές. Παρόλο που οι Εκκλησίες της Ανατολής είναι επιβαρυμένες με κάθε είδους λάθη, γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον είναι απολύ-

35. Gay, *Italie méridionale*, 496-497.
36. Brehier, *Schisme*, 102.
37. Will, *Acta et scripta*, 153.

τως αθώες ως προς αυτήν τη μάστιγα. Με μία λέξη, όπως είδα και άκουσα από το στόμα του ίδιου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, όταν ήμουν απεσταλμένος της Αγίας Έδρας στην αυτοκρατορική πόλη, ούτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ούτε κανείς άλλος λαϊκός επιτρέπεται να διαθέτει Εκκλησίες ούτε να διαχειρίζεται το δικαίωμα της χειροτονίας ή άλλα εκκλησιαστικά αγαθά»[38].

Και προσθέτει ότι από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ολόκληρη η διοίκηση της Εκκλησίας ανήκει στους μητροπολίτες και γενικά στους εκκλησιαστικούς: *inde quaelibet Ecclesiae administratio solum eorum disponitur arbitrio*. Επισημαίνει, ωστόσο, πως υπάρχει ένα είδος σιμωνίας, επειδή μία εκκλησία και η διαχείρισή της μπορεί να ανατεθεί σε κάποιον της εμπιστοσύνης τους, με ή χωρίς χρήματα, αλλά ωστόσο η κατάσταση δεν είναι τόσο σοβαρή όσο στη Δύση, όπου αυτό μπορεί να γίνει τρεις και τέσσερις φορές.

Ο αποφασιστικός τόνος των προηγούμενων διατυπώσεων μας κάνει να αναρωτηθούμε, πού θα πρέπει να αποδώσουμε την παρουσία της κατηγορίας για σιμωνία που υπάρχει στο λατινικό αφοριστικό έγγραφο. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνην που θα έβλεπε εδώ ένα αποτύπωμα των κλουνιακών αγώνων κατά της σιμωνίας, που διαρκούν από το 910 ώς τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση[39]. Αν είναι έτσι, φαίνεται πως το αφοριστικό έγγραφο αναφέρει επιγραμματικά όλα εκείνα τα σημεία στα οποία συνοψίζονται οι αρχές της κλουνιακής μεταρρύθμισης (και, επομένως, δεν μπορεί να απουσιάζει ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της) έστω κι αν αυτό, όπως θα αναγνωρίσει αργότερα ο Ουμβέρτος, δεν παρουσιάζεται στην Ανατολή με την ίδια οξύτητα που παρουσιάζει στη Δύση. Υποκρύπτει επιπλέον μία απειλή (τον αφορισμό), με την οποία τιμωρούνται όσοι υποπίπτουν στο αμάρτημα της σιμωνίας.

Εν τέλει το σχίσμα το 1054, αν το αντιληφθούμε από την πλευρά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εγγράφεται ως εκείνο ακριβώς το γεγονός που βρίσκεται στο μεταίχμιο της μετάβασης της κλουνιακής μεταρρύθμισης προς τη Γρηγοριανή. Κατά τα επόμενα χρόνια τα κείμενα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας σχετικά με δογμα-

---

38. *Humberti S.R.E. Cardinalis Adversus Simoniacos*, 1151-1154· Brehier, *Schisme*, 170: *Quanto tolerabilius venderetur si saltem exemplo orientalis et transmarinae Ecclesiae, a metropolitanis tantum eorumque familiaribus venderetur. Quamvis enim multimodis erroribus Ecclesiae Constantinopolitani Imperii vexerunt, ab hoc tamen immunes per omnia noscuntur. Denique sicut auditu et visu comprobavi, et insuper ab ore orthodoxae memoriae imperatoris Constantini Monomachi, in ipsa regia urbe, pro apostolicae sedis responsis positus adgnovi; nec ipse imperator, nec laïcorum quilibet ullam dispositionem ecclesiarum aut ecclesiasticarum ordinationum seu facultatum sibi praesumit.*

39. Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 266, 278.

τικά ζητήματα θα πολλαπλασιαστούν, γεγονός που δείχνει ότι η κλουνιακή ιδεολογία θα έχει επιτελέσει τον κύκλο της παρουσίας της και προετοιμάσει τη διαδοχή της ιδεολογία της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης. Έτσι, το σχίσμα του 1054 αποκτά την ιδιαίτερη ιστορική σημασία του και προσδίδει στην εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία της εποχής χαρακτηριστικά που δεν ήταν δυνατό να προβλέψουν οι ταγοί της κλουνιακής μεταρρύθμισης[40].

40. Αυτή η ενδοστρεφής πλευρά του λατινικού αφοριστηρίου εγγράφου που εντοπίσαμε θα μπορούσε να ερμηνεύσει, γιατί οι βυζαντινές πηγές της περιόδου δεν φαίνεται να συνειδητοποιούν τη σημασία των γεγονότων του 1054. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι κατηγορηματική. Εκείνο, όμως, που μπορεί να υποστηριχθεί, είναι ότι μία οξεία φιλοσοφική και ιστορική σκέψη, όπως αυτή του Μιχαήλ Ψελλού, συλλαμβάνει τα γεγονότα, δίνοντας βαρύτητα σε δύο στοιχεία τους: α) την ισχυροποίηση της παπικής εξουσίας και β) το δογματικό ζήτημα περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Αν υποθέσουμε ότι εδώ εξαντλείται η πρόσληψη των γεγονότων από τους βυζαντινούς διανοούμενους της εποχής, τότε εξίσου μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιδεολογία του Cluny καταφέρνει, ώστε το σχίσμα να εμφανιστεί ως ένα περιφερειακό επεισόδιο στον αγώνα της για την εδραίωση του ηγεμονικού χαρακτήρα της παπικής εξουσίας. Ο Ψελλός αντίθετα θεωρεί ότι αυτή η ισχυροποίηση της θέσης του πάπα αποτελεί «στασιαστική» πράξη, επομένως γεγονός σοβαρό μεν, αλλά και πιθανώς πρόσκαιρο, που θα μπορούσε να διευθετηθεί στο μέλλον, όπως συνέβη και σε ανάλογες περιπτώσεις κατά το παρελθόν. Βλ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903· Dvornik, Preambles to the Schism of Cerularius, 169.

SRDJAN PIRIVATRIĆ

ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ: *DAMNATIO MEMORIAE* ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ;

Οι ιδιόμορφες νομικές αντιλήψεις των Βυζαντινών και η πολιτική τους ιδεολογία, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις απέρρεε από αυτές τις αντιλήψεις, διαμόρφωναν τις απόψεις που, κατά την πάροδο του χρόνου, είχαν οι Βυζαντινοί για ορισμένους λαούς. Η ποικιλομορφία των απόψεων αυτών δεν σήμαινε υποχρεωτικά ότι αυτές ήταν χαώδεις: η σύνθετη δομή τους πήγαζε από την πολυπλοκότητα αυτής της πολιτικής ιδεολογίας. Η περίπτωση του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου (913-1018), η έκφραση των αντιλήψεων των Βυζαντινών και η επίδραση γενικά στην καταγραφή των ιστορικών γεγονότων από τις πηγές παρουσιάζουν, με την έννοια αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ήδη έχουν εκπονηθεί μελέτες που εξετάζουν ορισμένες πτυχές του προβλήματος[1]. Η παρούσα μελέτη θα περιορισθεί σε μία περίοδο της ιστορίας της βουλγαρικής Εκκλησίας και, συγκεκριμένα, θα σχολιάσει τις σχετικές μνείες στις ιστορικές πηγές του 11ου αιώνα.

Ας αφήσουμε κατά μέρος το πρόβλημα της ίδρυσης του βουλγαρικού πατριαρχείου και την έλλειψη στοιχείων για την ύπαρξή του στις πηγές της εποχής[2].

---

1. Για την εικόνα της στέψης του Συμεών το 913 στις βυζαντινές πηγές βλ. το κλασικό έργο του G. Ostrogorski, Avtokrator i samodržac, *Glas Srpske Kralj. Akad.* 164 (1935), 95-187, ιδιαίτερα 124-127 [= *Sabrana dela* IV, Beograd 1970, 281-364]. Για την εικόνα του βουλγαρικού βασιλείου και των ηγεμόνων του στις πηγές του 11ου και 12ου αιώνα βλ. S. Pirivatrić, Τα μετά τον Σαμουήλ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)* [υπό εκτύπωση].

2. Αυτή η σημαντική αλλαγή στη ζωή της βουλγαρικής Εκκλησίας είναι γνωστή από το λεγόμενο «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων», μία πηγή βυζαντινής προέλευσης του 12ου αιώνα. Δίπλα στο όνομα του Δαμιανού από το Δορύστολο αναφέρεται: *ἐφ' οὗ καὶ ἡ Βουλγαρία τετίμηται αὐτοκέφαλος. οὗτος πατριάρχης ἀνηγόρευται παρὰ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου, κελεύσει τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ· ὕστερον δὲ καθῄρηται παρὰ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ·* βλ. J. Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonija*, Sofia 1931², 566. Για τον «Κατάλογο» βλ. την πρόσφατη μελέτη της Vasilka Tapkova-Zaimova, Djukanžov spisak, *Palaeobulgarica* 24/3 (2000), 21-49. Για τον ιεραρχικό βαθμό της βουλγαρικής Εκκλησίας βλ. V. Gjuzelev, Beležki varhu jerarhičeskija status na balgarskata carkva i njejnija varhoven predstoatel prez parvija vek ot pokrastvaneto 865-971, *Religija i carkva v Balgarija, Naučna konferencija*, Sofia 1999, 98-107. Ο Gjuzelev δίκαια επικρίνει την άποψη του 'Ι.

Ανεξάρτητα από την ακριβή χρονολογία ίδρυσης του βουλγαρικού πατριαρχείου, από το πότε και κάτω από ποιούς όρους αναγνωρίσθηκε από την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης – ζητήματα που παραμένουν αναπάντητα –, ένα συμπέρασμα δεν προκαλεί διαφωνίες: μετά την κατάκτηση του Δορύστολου το 971, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής καθαίρεσε τον Βούλγαρο πατριάρχη Δαμιανό και με τον τρόπο αυτό κατήργησε το βουλγαρικό πατριαρχείο. Λίγο αργότερα, η τελετή εκθρόνισης του Βούλγαρου τσάρου Βόρη και η απονομή σε αυτόν του τίτλου του μαγίστρου, γεγονότα που περιγράφονται σχετικά λεπτομερώς στις πηγές που μας έχουν διασωθεί, ήταν συμβολικές πράξεις που σήμαναν το τέλος του ηττηθέντος βουλγαρικού βασιλείου[3]. Η κατάργηση των δύο βασικών θεσμών του βουλγαρικού κράτους, της Εκκλησίας και της βασιλείας, ήταν για τους σύγχρονους μία κάπως απροσδόκητη ενέργεια της νέας βυζαντινής πολιτικής έναντι του δυτικού γείτονα, εντελώς διαφορετική από εκείνην που ίσχυε από την εποχή της σύναψης της βυζαντινο-βουλγαρικής συνθήκης ειρήνης το 927 έως τα τέλη της έβδομης δεκαετίας του 10ου αιώνα, οπότε οι σχέσεις άρχισαν να αλλάζουν[4]. Αυτήν τη στιγμή το ενδιαφέρον μας δεν επικεντρώνεται στη γένεση της νέας πολιτικής· σημασία έχει να τονίσουμε τις συνέπειές της, που για τους Βυζαντινούς σήμαινε την *de iure* κατάργηση της βουλγαρικής Εκκλησίας, του βασιλείου και του κράτους γενικά.

Ταρνανίδη (*Ἡ διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας [864-1235]*, Θεσσαλονίκη 1976, 82-94), ο οποίος θεωρεί ότι ο τίτλος του πατριάρχη Βουλγαρίας είχε τιμητικό χαρακτήρα και δεν ήταν αναγνωρισμένος από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Από την άλλη πλευρά, η απουσία στοιχείων για τον Βούλγαρο πατριάρχη στο *Τακτικὸν Beneševič* (934-944) επιτρέπει στον Ταρνανίδη να συμπεράνει ότι το βουλγαρικό πατριαρχείο ιδρύθηκε επί της πατριαρχείας του Θεοφυλάκτου (933-956). Αντίθετα, ο Gjuzelev θεωρεί ότι το γεγονός συμπίπτει με τη βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη ειρήνης του 927.

3. Βλ. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, έκδ. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828, 158,4-159,2· Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 310,54-69· *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, έκδ. L. Dindorf, IV, Leipzig 1871, 102,7-22. Βλ. V. Zlatarski, *Istorija na balgarskata daržava prez srednite vekove*, I/2, Sofia 1994², 628 σημ. 1· M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Medieval West*, Cambridge-Paris 1986, 174. Λεπτομερέστερα βλ. G. Atanasov, *Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli*, Pleven 1999, 102-105· βλ., επίσης, τις παρατηρήσεις του I. Božilov στο: I. Božilov – V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgarija*, Sofia 1999, 310-311. Βλ. και P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, 53-54.

4. Αναλυτικότερα βλ. J. Shepard, A marriage too far? Maria Lakapena and Peter of Bulgaria, στο: A. Davids (εκδ.), *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the First Millenium*, Cambridge 1995, 121-149· Stephenson, *Frontier*, 23-25, 47-51.

Όμως, το μέγεθος της βυζαντινής επανάκτησης ήταν *de facto* σε άμεση εξάρτηση από τις δυνατότητες του αυτοκρατορικού στρατού. Σήμερα, θεωρείται ότι μετά το 971 η δικαιοδοσία της βυζαντινής διοίκησης στη βουλγαρική γη περιορίσθηκε περίπου στην περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας, με τελευταίο σημείο προς τα δυτικά το οχυρό του Ρας, ενώ οι απέραντες εκτάσεις νοτιοανατολικά έμειναν εκτός της άμεσης δικαιοδοσίας της Κωνσταντινούπολης[5]. Ωστόσο, μετά την κατάρρευση του βασιλείου, όλοι οι Βούλγαροι θεωρητικά ήταν υποτελείς του βυζαντινού αυτοκράτορα. Για το λόγο αυτό στις σύγχρονες και μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές, το κίνημα των Κομητόπουλων το 976, το οποίο είχε ως στόχο την ανασυγκρότηση του βουλγαρικού βασιλείου, χαρακτηρίσθηκε με έναν όρο που καταδείκνυε το παράνομο του όλου εγχειρήματος. Πρόκειται για τον όρο «ἀποστασία», ο οποίος κατά κανόνα χρησιμοποιείται στις πηγές για την περιγραφή διαφόρων εξεγέρσεων κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας[6]. Συνεπώς, σύμφωνα με την παραδοσιακή και συνήθη ταξινόμηση της πολιτικής, τέτοιου είδους γεγονότα ανήκαν σε εκείνην την κατηγορία που ονομάζεται «εσωτερική πολιτική»[7], παρά το γεγονός ότι μετά το 976 ο πόλεμος των Βυζαντινών με τους Βουλγάρους ήταν σύγκρουση δύο *de facto* ανεξάρτητων κρατών. Η θέση των Βυζαντινών για την ανασυγκρότηση του βουλγαρικού βασιλείου διαφαίνεται με τον πιο περιεκτικό τρόπο σε δύο επίσημα έγγραφα. Πρόκειται για δύο από τα τρία σιγίλλια, που εκδόθηκαν συνολικά, με τα οποία, μετά την υποταγή του κράτους των διαδόχων του Σαμουήλ, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ προσδιόριζε την έκταση και τις δικαιοδοσίες της αρχιεπισκοπής της Βουλγαρίας με έδρα την Αχρίδα. Στο σιγίλλιο του 1019, από τον τρόπο που μνημονεύεται το όνομα του Σαμουήλ καθίσταται μεν σαφές ότι ήταν ηγεμόνας του βουλγαρικού κράτους, αλλά από το όνομά του απουσιάζει οποιοσδήποτε τίτλος[8]. Με την έννοια αυτή ακόμη πιο ενδεικτικό είναι το σιγίλλιο του Μαΐου του 1020, στο οποίο ο Βούλγαρος ηγεμόνας Πέτρος (927-969), τον τίτλο του οποίου αναγνώριζε η τότε κυβέρνηση της Κωνσταντινού-

---

5. Βλ. S. Pirivatrić, *Samuilova država*, Beograd 1997, 53-55 [= *Samuilovata daržava*, Sofia 2000, 59-60]. Για τις εξελίξεις στη βόρεια Βουλγαρία βλ. Stephenson, *Frontier*, 51-58.

6. Τις προσπάθειες σφετερισμού του αυτοκρατορικού θρόνου από τους σύγχρονους του Σαμουήλ, Βάρδα Σκληρό και Βάρδα Φωκά, ο Σκυλίτζης τις αποκαλεί «ἀποστασία»· βλ. Σκυλίτζης, 292,16-44· 293,66· 314,62-69· 328,57-58· 338,47-55· 339,66.

7. Τον αγώνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ με τον Σκληρό και τον Φωκά ο Σκυλίτζης τον αποκαλεί «ἐμφύλιον πόλεμον»· βλ. Σκυλίτζης, 339,64.

8. Τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ πρώτος εξέδωσε ο H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 22-72. Για ορισμένες λεπτομέρειες βλ. τη συμπληρωμένη έκδοση που επιμελήθηκε ο Ivanov, *Balgarski starini*. Βλ. Gelzer, *ό. π.*, 44,2· Ivanov, *ό. π.*, 555: ... *ἐπὶ τοῦ Σαμουήλ*.

πολης, αποκαλείται τρεις φορές βασιλεύς, ενώ ο Σαμουήλ και πάλι αναφέρεται χωρίς τίτλο[9].

Η θέση των Βυζαντινών έναντι της ανασυγκρότησης του βουλγαρικού βασιλείου και του κινήματος των Κομητόπουλων (976-1018) διαφαίνεται από τη θέση τους έναντι του τίτλου του Βούλγαρου ηγεμόνα, καθώς και από τη χαρακτηριστική ορολογία των πηγών που είναι αρκετά καλά τεκμηριωμένη[10]. Πλην όμως, τίθεται το ενδιαφέρον ερώτημα, πώς έβλεπαν οι Βυζαντινοί τον άλλο σημαντικό θεσμό του νέου βουλγαρικού κράτους, τη βουλγαρική Εκκλησία. Για το θέμα αυτό δεν υπάρχουν πηγές σύγχρονες με τη βυζαντινο-βουλγαρική διένεξη (976-1018). Οι πρωιμότερες χρονολογούνται μετά την υποταγή της Βουλγαρίας το 1018 και είναι τα σιγίλλια του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ που ήδη αναφέρθηκαν.

Στο προοίμιο του πρώτου σιγιλλίου, με το οποίο ο αυτοκράτορας ευχαριστεί τον Θεό για την προσάρτηση της Βουλγαρίας, υπάρχει και η σύντομη αναφορά στην τοποθέτηση του «εὐλαβεστάτου μοναχοῦ» Ιωάννη ως αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας[11]. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας αναφέρει ότι εκδίδει το σιγίλλιο αυτό μετά από αίτημα του αρχιεπισκόπου και περιγράφει την εδαφική έκταση της αρχιεπισκοπής, απαριθμώντας τις επισκοπές και τον πληθυσμό που υπάγονται σ' αυτήν. Την προσοχή μας προσελκύουν τα ακόλουθα: α) ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ως αρχηγός της Εκκλησίας και δεν μνημονεύει την αρχιεπισκοπή της Βουλγαρίας ως νέα Εκκλησία την οποία ιδρύει ο ίδιος, αλλά μόνο στο προοίμιο κάνει λόγο για την τοποθέτηση του αρχιεπισκόπου (της ήδη υπάρχουσας) Εκκλησίας· β) ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας μνημονεύεται ως «εὐλαβέστατος μοναχὸς» Ιωάννης. Στη συνέχεια του κειμένου μας θα επανέλθουμε στην προσωπικότητα αυτή. Προς το παρόν αρκεί να τονίσουμε ότι από άλλες πηγές είναι σαφές ότι πρόκειται για το ίδιο άτομο με τον τελευταίο ποιμενάρχη του υποταγμένου βουλγαρικού βασιλείου, τον οποίο ο αυτοκράτορας Βασίλειος για πολιτικούς λόγους διατήρησε στη θέση του προκαθήμενου της Εκκλησίας. Τίθεται το ερώτημα, γιατί δίπλα στο όνομα του Ιωάννη δεν υπάρχει οποιοσδήποτε εκκλησιαστικός τίτλος, αλλά αναφέρεται ως απλός μοναχός;

Το δεύτερο σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου εκδόθηκε, όπως και το πρώτο, κατόπιν αιτήματος του αρχιεπισκόπου. Βάσει αυτού, στη δικαιοδοσία της

---

9. Gelzer, ό. π., 44,16· Ivanov, *ό. π.*, 556: *ὑπὸ Πέτρου τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Σαμουὴλ* ... . Gelzer, ό. π., 44,28· Ivanov, *ό. π.*, 556: *ἐπὶ Πέτρου τοῦ βασιλέως* ... . Gelzer, ό. π., 44,35· Ivanov, *ό. π.*, 557: *Ἐπὶ Πέτρου γὰρ βασιλεύσαντος* ... .

10. Βλ. Pirivatrić, Τα μετά τον Σαμουήλ.

11. Gelzer, ό. π., 44,6-8· Ivanov, *ό. π.*, 555. Βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, Washington, D.C. 1991, αρ. 29.6, σ. 96.

αρχιεπισκοπής προστίθενται και εκείνες οι επισκοπές που δεν αναφέρονται στο πρώτο σιγίλλιο και τις οποίες είχαν οικειοποιηθεί «γειτνιάζοντες» μητροπολίτες. Πρόθεση του αυτοκράτορα ήταν η βουλγαρική αρχιεπισκοπή να συμπεριλάβει όλες τις επισκοπές, οι οποίες επί τσάρου Πέτρου και επί Σαμουήλ ήταν στη δικαιοδοσία των τότε αρχιεπισκόπων. Παρέχονται εγγυήσεις για τα δικαιώματα της υποταγμένης χώρας, τα οποία επιβεβαιώνουν «χρυσόβουλλα καὶ σιγίλλια» που είχαν ήδη εκδοθεί[12]. Στη συνέχεια, απαριθμούνται οι επισκοπές και ο πληθυσμός τους. Στον μητροπολίτη Δυρραχίου δίνεται εντολή *μὴ ἐπιβαίνειν ταῖς τῆς Βουλγαρίας ἐπισκοπαῖς*, ενώ στον αρχιεπίσκοπο αναγνωρίζονται δικαιώματα και σε εκείνες τις βουλγαρικές περιοχές οι οποίες παραλείπονται στον κατάλογο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μνεία της επισκοπής της Δρίστρας: αναφέρεται ότι στη διάρκεια της ηγεμονίας του Πέτρου, η επισκοπή αυτή *τῷ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀξιώματι ἐλαμπρύνετο· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταβαινόντων τῶν ἀρχιεπισκόπων, τοῦ μὲν εἰς Τριάδιτζαν, τοῦ δὲ ἐν τοῖς Βοδηνοῖς καὶ ἐν τοῖς Μογλαίνοις, εἶθ' οὕτω ἐν τῇ Ἀχρίδῃ τὸν νῦν εὕρομεν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ αὐτὴν μὲν τὴν Ἀχρίδα τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἔχειν, ἐπίσκοπον δὲ εἰς τὴν Δρίστραν χειροτονῆσαι*[13]. Το γεγονός της μετοίκησης των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων μαρτυρείται και στο λεγόμενο «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων», μόνο που παρουσιάζεται με κάπως διαφορετικό τρόπο. Στον «Κατάλογο» αναφέρεται ότι μετά την ανατροπή του πατριάρχη Δαμιανού, αρχιεπίσκοπος ήταν ο Γερμανός (που ονομαζόταν και Γαβριήλ) στα Βοδενά και την Πρέσπα, ο Φίλιππος στην Αχρίδα και ο Ιωάννης επίσης στην Αχρίδα, ο οποίος καταγόταν από την περιοχή του Ντέμπαρ, ηγούμενος της εκεί μονής της Θεοτόκου[14]. Ποιός είναι ο λόγος που στο δεύτερο σιγίλλιο μνημονεύεται αυτή η σύντομη ιστορία της μετοίκησης των αρχιεπισκόπων από τη Δρίστρα στην Αχρίδα; Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται η νυν και η πρώην σημασία της Δρίστρας, εξηγείται πώς η εκκλησιαστική έδρα μεταφέρθηκε στην Αχρίδα, και, κυρίως, εκτίθεται η αντίληψη για την κανονική συνέχεια της βουλγαρικής Εκκλησίας από την εποχή του τσάρου Πέτρου, του Σαμουήλ και των διαδόχων του μέχρι τη στιγμή του προσδιορισμού της έκτασης και των δικαιωμάτων της αρχιεπισκοπής μετά το 1018[15]. Όμως, αν εξετάσουμε το σιγίλλιο ως σύνολο, δημιουργείται η εντύπωση ότι η θεωρία για τη συνέχεια εκτίθεται παρεμπιπτόντως και με σκοπό να αιτιολογηθεί η σημασία της επισκοπής της Δρίστρας. Από το έγγραφο καθίσταται σαφές ότι δεν αμφισβητείται ούτε η Αχρίδα ως έδρα της Εκκλη-

---

12. Gelzer, ό. π., 44,7-33· Ivanov, *ό. π.*, 556.
13. Gelzer, ό. π., 44,33-45,3· Ivanov, *ό. π.*, 557.
14. Ivanov, *ό. π.*, 566.
15. Βλ. I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija, parvi tom*, Sofia 1995[2], 12-13.

σίας, ούτε η ίδια η Εκκλησία για την οποία υπονοείται ότι ήδη υφίσταται. Το πρόβλημα είναι μόνον η έκταση των δικαιοδοσιών των αρχιεπισκόπων. Σ' αυτό είναι αφιερωμένο και το σύντομο, αλλά μη ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα, τρίτο σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου. Παραμένει να σημειώσουμε ότι στο δεύτερο σιγίλλιο αναφέρεται ότι, την εποχή του τσάρου Πέτρου, η Δρίστρα ήταν έδρα της βουλγαρικής αρχιεπισκοπής, ενώ δεν γίνεται μνεία για πατριαρχείο.

Στις αφηγηματικές πηγές τα στοιχεία σχετικά με τη βουλγαρική Εκκλησία της εποχής που εξετάζουμε, είναι ελάχιστα. Στη *Σύνοψιν Ἱστοριῶν* του Ιωάννη Σκυλίτζη δύο φορές αναφέρεται ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας Δαβίδ, ο οποίος το 1016 μεσολάβησε μεταξύ του πρίγκιπα της Διόκλειας Ιωάννη Βλαδίμηρου και του Βούλγαρου τσάρου Ιωάννη Βλαδισθλάβου[16]. Επίσης, μετά το θάνατο του τελευταίου Βούλγαρου τσάρου (στις αρχές του 1018), ο αρχιεπίσκοπος Δαβίδ κοντά στη Στρουμβίτζα μεσολάβησε για την παράδοση της τσαρίνας Μαρίας στον Βασίλειο Β'[17]. Στις αρχές του 12ου αιώνα, ο καλά ενημερωμένος επίσκοπος Δεαβόλεως Μιχαήλ, αντιγράφοντας το κείμενο του Σκυλίτζη, διόρθωσε δύο φορές το όνομα του Δαβίδ σε Ιωάννης[18]. Στην αφήγηση του Σκυλίτζη για την είσοδο του Βασιλείου στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1019 προσέθεσε και το στοιχείο για τη συμμετοχή του *ἀρχιερέως Βουλγάρων* στην τελετή του θριάμβου του αυτοκράτορα[19]. Το γεγονός ότι ο Σκυλίτζης ενέταξε στο κείμενό του λίγα στοιχεία μπορεί να αποδοθεί στις προτεραιότητές του (ή στις προτεραιότητες των χαμένων του πηγών) σχετικά με την επιλογή και τη δομή του ιστορικού υλικού. Πρόκειται για ένα αυτοκρατορικό χρονικό, στο οποίο τα στοιχεία για τον Βούλγαρο αρχιερέα προβάλλονται λόγω της πολιτικής τους σημασίας στις συγκεκριμένες στιγμές. Ο ίδιος δεν ήταν αντικείμενο ενδιαφέροντος, όπως εξάλλου και η ίδια η βουλγαρική Εκκλησία γενικά.

Οι πηγές του 11ου αιώνα, τα σιγίλλια του Βασιλείου Β' και η *Σύνοψις Ἱστοριῶν* του Σκυλίτζη αναδεικνύουν έναν ενδιαφέροντα προβληματισμό. Οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βουλγαρική Εκκλησία την εποχή του Σαμουήλ και των διαδόχων του είχε βαθμό αρχιεπισκοπής. Όμως, μία τέτοια κατάσταση πραγμάτων ήταν σε αντίθεση με το πνεύμα του κινήματος των Κομητόπουλων, όπως τουλάχιστον θα μπορούσε να ανασυγκροτηθεί βάσει των πηγών. Δικαιολογημένα σήμε-

16. Σκυλίτζης, 354,68-70.

17. Σκυλίτζης, 357,76-77.

18. Σκυλίτζης, 354,68· 357,77. Τις διορθώσεις και συμπληρώσεις του επισκόπου Δεαβόλεως Μιχαήλ στο κείμενο του Σκυλίτζη ανακάλυψε και δημοσίευσε ο B. Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV: ein Beitrag zur Geschichte des sogenannten Westbulgarischen Reiches*, München 1906.

19. Σκυλίτζης, 365,92.

ρα θεωρείται ότι σκοπός του όλου κινήματος ήταν όχι μόνον η δημιουργία νέου βουλγαρικού κράτους, αλλά και μία ιδιόμορφη *renovatio imperii* – πράγμα το οποίο και συνέβη με τη στέψη του Σαμουήλ, πιθανώς γύρω στο 997[20]. Το πρότυπο μιας αυτοκρατορίας το 10ο αιώνα, τόσο βυζαντινής όσο και βουλγαρικής, τις παραδόσεις της οποίας ανανέωνε ο Σαμουήλ, απαιτούσε τον παραλληλισμό αυτοκράτορας-πατριάρχης και αυτοκρατορία-πατριαρχείο. Ακόμη, από την ιστορία της μετοίκησης των Βουλγάρων «αρχιεπισκόπων», όπως αυτή παρουσιάζεται στις πηγές, δικαιολογημένα μπορούμε να εικάσουμε ότι η μονομερής πράξη του Τζιμισκή το 971, δηλαδή η καθαίρεση του πατριάρχη, δεν σήμανε και το τέλος της βουλγαρικής Εκκλησίας. Ο ίδιος ο πατριάρχης (ή ο διάδοχός του) μετέβη σε περιοχή που ήταν εκτός της άμεσης βυζαντινής δικαιοδοσίας, όπου ο υπόλοιπος κορμός της Εκκλησίας παρέμενε ανέγγιχτος και όπου αργότερα άρχισε το κίνημα των Κομητόπουλων[21]. Η λύση του διλήμματος, αν το βασίλειο του Σαμουήλ είχε πατριαρχείο ή όχι, θα μπορούσε να παραμείνει στη σφαίρα λίγο πολύ των πειστικών εικασιών και ανασυνθέσεων, αν δεν υπήρχε μία μεταγενέστερη και ελάχιστα γνωστή πηγή, η οποία διαφωτίζει πλήρως το όλο πρόβλημα.

Η μετάφραση του *Βίου* του αγίου Αντωνίου από κάποιον Ιωάννη πρεσβύτερο, σε σερβική αντιγραφή του 14ου αιώνα, περιέχει και ένα είδος επιλόγου του μεταφραστή, στον οποίο αναφέρεται ότι συντάχθηκε μετά από εντολή του Ιωάννη, αρχιεπισκόπου και πατριάρχη Βουλγαρίας[22]. Νομίζω ότι δεν είναι καθόλου δύσκολο να προσδιορισθεί για ποιά προσωπικότητα πρόκειται. Ο πρώτος αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωάννης ταυτίζεται με τον Ιωάννη, τον οποίο ο Μιχαήλ Δεαβόλεως, διορθώνοντας τον Σκυλίτζη, μνημονεύει ως τον τελευταίο «αρχιεπίσκοπο» (δηλαδή πατριάρχη) της Βουλγαρίας. Η πηγή αυτή επιβεβαιώνει εκείνο το στοι-

---

20. Βλ. Pirivatrić, *Samuilova država*, 133-148 [= *Samuilovata daržava*, 171-188]. Ο Ταρνανίδης (*ό. π.*, 94-110) έχει την άποψη ότι στο κράτος του Σαμουήλ η βουλγαρική εκκλησία είχε το βαθμό της αρχιεπισκοπής, όπως και, κατά τη γνώμη του, επί του τσάρου Πέτρου και του Βόρη.

21. Βλ. Pirivatrić, *Samuilova država*, 148-156 [= *Samuilovata daržava*, 188-197]· Božilov – Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgarija*, 365.

22. Βλ. B. St. Angelov, *Prezviter Joan, Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura, kniga II*, Sofia 1967, 106-138, 110. Το χειρόγραφο του *Βίου* βρίσκεται τώρα στη συλλογή του A. I. Hludov (*Gossudarstvennij istoričeskij Muzej*, Moskva) αρ. 195 [το χωρίο που παραθέτουμε είναι από το φύλλο 239b-240a]. Τον επίλογο πρώτος περιέγραψε ο A. N. Popov, *Opisanie rukopisej i katalog knig cerkovnoj pečati biblioteki A. I. Hludova*, Moskva 1872, 393. Μετάφραση του *Βίου*, στην οποία βρίσκεται ο εν λόγω επίλογος, υπάρχει επίσης σε ορισμένες ρωσικές παραλλαγές που μόνο μία είναι σύγχρονη της σερβικής και οι υπόλοιπες μεταγενέστερες, ενώ καμία δεν ακολουθεί τον ίδιο τύπο. Στις παραλλαγές αυτές το άτομο που παρήγγειλε τη μετάφραση αναφέρεται ως Ιωάννης, οικονόμος και αρχιεπίσκοπος της βουλγαρικής γης.

χείο το οποίο από τη φύση των πραγμάτων θα μπορούσε κάποιος να σκεφθεί, δηλαδή ότι η βουλγαρική Εκκλησία την εποχή του Σαμουήλ είχε βαθμό πατριαρχείου και ήταν συνέχεια της Εκκλησίας του βασιλείου το οποίο κατήργησε ο Τζιμισκής. Κατά τη γνώμη μου, είναι σαφές ότι στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υιοθετηθεί κάτι το οποίο, συνήθως, μεθοδολογικά δεν συνιστάται: η βαρύνουσα σημασία να δοθεί στην αρκετά μεταγενέστερη πηγή και όχι στις προγενέστερες και πλουσιότερες σε στοιχεία.

Παραμένει να απαντήσουμε στο ερώτημα, γιατί οι βυζαντινές πηγές του 11ου αιώνα παρέχουν αυτήν την εικόνα της ιστορίας της βουλγαρικής Εκκλησίας και, πιο συγκεκριμένα, γιατί αποκαλούν το πατριαρχείο αρχιεπισκοπή. Αν εξετάσουμε το περιεχόμενο των σιγιλλίων του Βασιλείου Β', πρώτα θα σκεφθούμε ότι αποφασιστικής σημασίας ήταν οι νομικές-ιδεολογικές αντιλήψεις των Βυζαντινών που ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με τις οποίες το κίνημα των Κομητόπουλων και, κατά συνέπεια, η ύπαρξη της Εκκλησίας που κατήργησε ο Τζιμισκής, ήταν παράνομα. Το ανασυγκροτημένο βασίλειο ηττήθηκε και καταργήθηκε το 1018, αλλά για πολιτικούς λόγους η Εκκλησία επιβίωσε. Γι' αυτό και η ιδεολογική μεταχείριση του παρελθόντος της ήταν κάπως διαφορετική: δεν αμφισβητείτο ότι ήταν *de facto* συνέχεια της Εκκλησίας της εποχής του Πέτρου, όμως αποσβέσθηκε από τη μνήμη ο παράνομος τίτλος του πατριάρχη. Στο πρώτο σιγίλλιο υπενθυμίζεται η προέλευση του Βούλγαρου αρχιεπισκόπου από την τάξη των μοναχών, εφόσον είχε χρηματίσει ηγούμενος της ιεράς μονής της Θεοτόκου, κοντά στην περιοχή του Ντέμπαρ. Εκλεγμένος για πολιτικούς λόγους, ως κατάλληλη προσωπικότητα για την ειρήνευση των νεοκατακτηθεισών περιοχών, προσωποποιούσε τη συνέχεια των Εκκλησιών αλλά και την ασυνέχεια του βαθμού.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στο δεύτερο σιγίλλιο και η βουλγαρική Εκκλησία της εποχής του Πέτρου μνημονεύεται ως αρχιεπισκοπή, μολονότι δικαιολογημένα πιστεύεται ότι είχε τίτλο πατριαρχείου. Η εξήγηση γι' αυτό ίσως να έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας της μικρής ιστορίας της συνέχειας της Εκκλησίας της Αχρίδος με την Εκκλησία της Δρίστρας ήθελε να αποφύγει δυσάρεστες κανονικές επιπτώσεις και αμφιβολίες που θα μπορούσαν να προκύψουν από την υπενθύμιση της κατάστασης που κατήργησε ο Τζιμισκής και η οποία *de facto* υφίστατο. Μία απλοποιημένη εικόνα της ιστορίας ανταποκρινόταν πλήρως στο σκοπό της όλης αφήγησης, η οποία, υπενθυμίζω, συμπεριλήφθηκε στο σιγίλλιο για να εξηγήσει τη σημασία της επισκοπής της Δρίστρας και όχι για να τονίσει πρωτίστως τη συνέχεια των Εκκλησιών.

Όσον αφορά την έννοια του όρου «ἀρχιεπίσκοπος» στο κείμενο του Σκυλίτζη, πιθανή απάντηση είναι ότι πρόκειται για έναν ιδιόμορφο ιδεολογικό «καλλωπισμό» που έγινε σύμφωνα με τις απόψεις για τη νομιμότητα του κινήματος των

Κομητόπουλων. (Φυσικά, θα παραμείνει για πάντα άγνωστο, αν ο όρος «ἀρχιεπίσκοπος» χρησιμοποιήθηκε και στη χαμένη για μας πηγή του Σκυλίτζη). Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, νόμιμος μετά το 1018, προερχόταν από το παρελθόν· με αυτόν υποδηλωνόταν η κανονική και πραγματική συνέχεια της νέας αρχιεπισκοπής με την Εκκλησία της εποχής του Σαμουήλ, ενώ αποσιωπήθηκε το δυσάρεστο γεγονός της ύπαρξης πατριαρχείου. Παραμένει ασαφές, γιατί στην αφήγηση του Σκυλίτζη για την πτώση του βουλγαρικού βασιλείου το 971 δεν γίνεται λόγος για την τύχη του Βούλγαρου πατριάρχη. Φαίνεται ότι ο λόγος γι' αυτό έγκειται στις προτεραιότητες των βυζαντινών συγγραφέων που αναφέραμε προηγουμένως. Ο Σκυλίτζης, όπως και ο Λέων Διάκονος που ήταν σύγχρονος της πτώσης του βουλγαρικού βασιλείου, αφηγούνται κυρίως την ιστορία του, προβάλλοντας τις στρατιωτικές και πολιτικές στιγμές του. Η ιστορία της Εκκλησίας σπάνια προκαλεί το ενδιαφέρον τους. Όμως, μπορούμε να σκεφθούμε ότι η απουσία στοιχείων για τη συμμετοχή του Βούλγαρου αρχιερέα στην περιγραφή της τελετής του θριάμβου του Τζιμισκή είναι ενδεικτική. Μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο καθαιρεθείς Βούλγαρος πατριάρχης δεν συμμετείχε στην τελετή του θριάμβου, επειδή είχε ήδη διαφύγει σε περιοχές εκτός της βυζαντινής δικαιοδοσίας[23].

Το γεγονός ότι τα πράγματα την εποχή του Σαμουήλ και των διαδόχων του δεν είχαν έτσι όπως τα παρουσίασε ο Σκυλίτζης, επιβεβαιώνουν δύο ενδεικτικά σημεία στο έργο του επισκόπου Δεαβόλεως Μιχαήλ που έχει ήδη αναφερθεί. Ο επίσκοπος διόρθωσε ένα σημείο στο κείμενο του Σκυλίτζη, όπου αντί για «Δαβίδ ἀρχιεπίσκοπος» έγραψε «Ἰωάννης ἀρχιερεὺς» (ο επίσκοπος Δεαβόλεως δεν διόρθωσε καμία άλλη αναφορά στον αρχιεπίσκοπο Δαβίδ), ενώ σε ένα άλλο σημείο συμπλήρωσε το κείμενό του με την ήδη αναφερθείσα πληροφορία για τη συμμετοχή του *ἀρχιερέως Βουλγάρων* στην τελετή του θριάμβου του αυτοκράτορα Βασιλείου[24]. Ποιά είναι η έννοια αυτής της συμπλήρωσης και διόρθωσης; Μία προσεκτική ματιά στις συμπληρώσεις και διορθώσεις του επισκόπου Δεαβόλεως μας αποκαλύπτει ότι αυτές δεν αποσκοπούσαν στη βελτίωση του ύφους, αλλά αποκλειστικά και μόνο στην ακρίβεια[25]. Ως καλός γνώστης της τοπικής ιστορίας και των εξελίξεων στο κράτος του Σαμουήλ, ο Μιχαήλ Δεαβόλεως επέλεξε σκόπιμα τον ουδέτερο όρο αρχιερεύς, ο οποίος χαρακτηρίζει και τον αρχιεπίσκοπο και τον πατριάρχη. Έτσι, «διόρθωσε» με εύσχημο τρόπο τον Σκυλίτζη, αποφεύγοντας

23. Božilov – Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgaria*, 365.

24. Σκυλίτζης, 354,69-70· 357,76-77· 365,92.

25. Βλ. J. Ferluga, John Scylitzes and Michael of Devol, *ZRVI* 10 (1967), 163-170.

στην πραγματικότητα να πει ευθέως εκείνο το οποίο για νομικούς και ιδεολογικούς λόγους δεν έπρεπε να υπάρχει στην επίσημη ιστορία.

Τέλος, πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά και στα γεγονότα που επακολούθησαν. Όπως είναι γνωστό, το 12ο αιώνα οι Βυζαντινοί είχαν κάπως διαφορετικές απόψεις για το βουλγαρικό βασίλειο που είχε διαλυθεί. Όταν όχι μόνον το υποταγμένο κράτος, αλλά και τα κινήματα για την ανασυγκρότησή του στη διάρκεια του 11ου αιώνα ήταν πια μακρινό παρελθόν, η καταγωγή των απογόνων των Κομητόπουλων, που ήταν συγγενείς βυζαντινών αριστοκρατικών οικογενειών, προσλαμβάνει μία εντελώς διαφορετική ερμηνεία. Χωρίς δισταγμό προβάλλεται «η βασιλική τους καταγωγή», ενώ η ύπαρξη του βουλγαρικού βασιλείου του Σαμουήλ και των διαδόχων του είναι ένα γεγονός το οποίο πλέον δεν αποσιωπάται[26]. Η βουλγαρική Εκκλησία, όμως, είναι θεσμός ο οποίος επέζησε της κατάρρευσης του βασιλείου, αλλά η ιστορία της ερμηνευόταν από την εποχή του Σαμουήλ σύμφωνα με τα παλαιά κριτήρια. Στον «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων» που ήδη έχει αναφερθεί, οι Βούλγαροι πατριάρχες της εποχής του Σαμουήλ αποκαλούνται αρχιεπίσκοποι. Από τα έγγραφα καθίσταται σαφές ότι υπονοείται η κανονική σχέση με τη βουλγαρική Εκκλησία στο Δορύστολο (τη Δρίστρα), για την οποία αναφέρεται ότι κατέστη αυτοκέφαλη την εποχή που προκαθήμενός της ήταν ο Δαμιανός. Με απόφαση της συγκλήτου και μετά από εντολή του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού, ο Δαμιανός αναγορεύθηκε πατριάρχης, για να τον καθαιρέσει το 971 ο Τζιμισκής[27]. Για τους διαδόχους του υπονοείται «μόνον» ο τίτλος του αρχιεπισκόπου. Το βουλγαρικό πατριαρχείο της εποχής του Σαμουήλ παρέμεινε για τους Βυζαντινούς παράνομος και μη αναγνωρισμένος θεσμός.

26. Βλ. Pirivatrić, Τα μετά τον Σαμουήλ.

27. Βλ. πιο πάνω, σημ. 2.

GERHARD PODSKALSKY

HUMANISMUS UND THEOLOGIE IN BYZANZ: EIN VERNACHLÄSSIGTES KAPITEL. DIE HUMANISTISCHEN THEOLOGEN DES 11. JAHRHUNDERTS, INSBESONDERE MICHAEL PSELLOS

A. Einleitung

Über den Humanismus im allgemeinen[1], speziell über den "christlichen Humanismus"[2], aber auch über den Humanismus in Byzanz[3] ist schon viel nachgedacht und geschrieben worden, und es besteht weder die Notwendigkeit noch die Absicht, all diese Informationen und Einsichten hier zu wiederholen.

---

1. A. Campana, The Origin of the word "Humanist", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 9 (1946), 60-73; *Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaisssance* 1 (1965), Genf 1986ff; H. Oppermann (Hrsg.), *Humanismus* [Wege der Forschung 17], Darmstadt 1977.

2. J. Stiglmayr, *Kirchenväter und Klassizismus. Stimmen der Vorzeit über humanistische Bildung*, Freiburg 1913, 4-32; J. Sellmaier, *Humanitas christiana. Geschichte des christlichen Humanismus*, München o. J. [1949] (vgl. Rez.: H.-G. Beck, Humanismus im Angriff, *Hochland* 43 [1950/51], 182-188); W. Jaeger, *Humanismus und Theologie*, Heidelberg 1960 (bes. zu Thomas von Aquin); J. Maritain, *Christlicher Humanismus. Politische und geistige Fragen einer neuen Christenheit*, Heidelberg 1950; Ch. Kannengiesser – Y. Marchasson (Hrsg.), *Humanisme et foi chrétienne. Mélanges scientifiques du centénaire de l'Institut catholique de Paris*, Paris 1976.

3. J. Verpeaux, Byzance et l'Humanisme. Position du probléme, *Bulletin de l'Association G. Budé*, 3ème sér., 3 (1952), 25-39; P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et culture à Byzance des origines au Xe s.* [Bibliothèque byzantine, Études 6], Paris 1971 (vgl. Rez.: A. Každan, *BSl* 34 [1973], 51-57; E. v. Ivánka, *ebd.*, 57-60; P. Speck, *BZ* 67 [1974], 385-393; dazu: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 196 Anm. 1); griech. Übers. (ergänzt/korrigiert): *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὥς τὸν 10ο αἰώνα*, (übers. Maria Nystazopulu-Pelekidu), Athen 1985[2]; I. P. Medvedev, *Vizantijskij gumanizm XIV-XV vv.*, Leningrad 1976; W. Treadgold (Hrsg.), *Renaissance before the Renaissance. Cultural Revival of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford/California 1984.

Es geht in dem folgenden, knappen Ausschnitt aus einer geplanten Monographie[4] um eine Gruppe von ca. 70 Theologen, die man in der Epoche vom Beginn des ersten bis zum zweiten Humanismus in Byzanz als von bestimmten, gemeinsamen Charakteristika geprägt bezeichnen kann, die aber bislang – angesichts einer in der Orthodoxie seit 70 Jahren faktisch und theoretisch vorherrschenden, mystischen Theologie des "ungeschaffenen Lichtes" (= göttliche Energien) – eindeutig im Lichtschatten, ja sogar unter direktem Verdikt als Vertreter unorthodoxer Lehren und Methoden standen. Natürlich wurden in letzter Zeit auch etliche Schriften dieser Autorengruppe ediert, kommentiert und übersetzt sowie Spezialstudien über sie verfaßt; aber niemand wagte es bisher, eine systematische Synthese dieser zweiten, in deutlicher Alternative zur monastisch-mystischen Theologie stehenden und dennoch legitimen Strömung mit ihrer spezifischen Vorgehensweise vorzulegen. Statt dessen konnte man sehr naiv anmutende Versuche von Anhängern des Neopalamismus beobachten, Palamas selbst – sozusagen flächendeckend – als Humanisten bzw. für den Humanismus offenen Denker darzustellen[5]. Solch plumpe Versuche, das Feld des Humanismus auch noch mit Pseudo-Repräsentanten zu besetzen, können freilich keinen Kenner der Materie überzeugen.

Warum stehen die humanistisch geprägten Theologen des byzantinischen Reiches heute insgesamt im Abseits? In einem ersten Artikel zu dieser Thematik[6] habe ich schon auf die von dem verstorbenen Vorkämpfer der neopalamitischen Theologie, J. Meyendorff, benannten "Gründe" hingewiesen. Nach ihm wird humanistische Theologie gemieden: a) weil die Anzahl humanistisch gebildeter Theologen in Byzanz von ihren Gegnern (d.h. den Palamiten) als sehr gering und ihre Bedeutung folglich als relativ irrelevant eingeschätzt wird (Randgruppe); b) weil die einzelnen Vertreter überwiegend als "Häretiker" (Abweichler von der orthodoxen Lehrtradition, Anhänger heidnischer Philosophie, Lateiner bzw. Latinophile oder sogar Konvertiten) angesehen werden. Es wird sich jedoch zeigen, daß beide Behauptungen einer Überprüfung an den Fakten nicht standhalten. In Wirklichkeit will man die humani-

4. G. Podskalsky, *Von Photios zu Bessarion. Der Vorrang humanistisch geprägter Theologie in Byzanz und deren bleibende Bedeutung*, Wiesbaden 2003 (im Druck).

5. St. Yanguzoglu, Philosophy and Theology: The Demonstrative Method in the Theology of St. Gregory Palamas, *The Greek Orthodox Theological Review* 41 (1996), 1-18; C. N. Tsirpanlis, Byzantine Humanism in the Thirteenth Century Synthesis or Antithesis, Reformation or Revolution?, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 80 (1997), 309-324.

6. G. Podskalsky, Entwicklungslinien des griechisch-byzantinischen theologischen Denkens (bis zum Ende der Turkokratie), *Ostkirchliche Studien* 47 (1998), 34-43.

stischen Theologen nicht wahrnehmen oder kennt sie wirklich nicht; darum redet man sie klein oder gibt sie der Vernachlässigung oder gar Verachtung preis.

Wie sehen nun in Byzanz diese humanistischen Theologen aus? Sie besitzen normalerweise eine gediegene Ausbildung in klassischer Literatur und Philosophie, die sie mit dem christlichen Offenbarungsglauben (bzw. -wissen) in eine fruchtbare Synthese zu bringen suchen, ohne deshalb auf eine ausgeglichene, wissenschaftliche Kritik im Sinne der antiken Lehrtradition verzichten zu wollen. Soweit sie nicht dem Mönchtum angehören oder kirchliche Leitungsämter ausfüllen, üben sie – neben ihrer Berufung zur theologischen Schriftstellerei und Dichtung – auch weltliche Berufe aus wie Staatsbeamter, Lehrer, Jurist, Hofhistoriker, kaiserlicher Rhetor; sie beschäftigen sich neben der Theologie auch mit Philosophie, Astronomie und anderen Naturwissenschaften; somit gibt es unter ihnen sowohl haupt- wie nebenamtliche Theologen, was noch nichts aussagt über die Qualität eines einzelnen Werkes. Schon aus diesem Grund wäre die Vorstellung einer einförmigen Schulrichtung abwegig. Im Extremfall kann der Spagat zwischen den verschiedenen Denk- und Ausdrucksformen soweit gehen, daß ein Autor nur mit einer gewissen "Schizophrenie" die Personidentität zwischen Humanismus und palamitischem Hesychasmus wahren kann (wie etwa Markos Eugenikos von Ephesos und Manuel/Matthaios Gabalas, beide Metropoliten von Ephesos, auf die wir noch zurückkommen werden). – An diesem Punkt zeigt sich schon das Problem einer möglichen Rezeption dieser humanistischen Theologie bei der Menge der mehr oder weniger ungebildeten Gläubigen; aber das ist eine Frage, die erst im Schlußteil erörtert werden soll.

Im Rahmen unserer eingeschränkten Forschungsperspektive kann es nicht darum gehen, alle Schriften der noch zu benennenden Autoren im einzelnen zu analysieren, bzw. alle von ihnen aufgegriffenen Lehrinhalte zu bewerten oder auch nur ihre Biographien, soweit überhaupt bekannt, auszubreiten. Wir konzentrieren uns vielmehr auf die ihnen allen gemeinsamen, konstitutiven Merkmale, die es erlauben, von einer deutlich vom monastisch-mystischen Strom der östlichen Spiritualität abgehobenen, alternativen Strömung zu sprechen.

B. Hauptteil: Die Vertreter einer humanistisch geprägten Theologie in Byzanz (9.-15. Jh.) und ihre gemeinsamen Charakteristika

Eine offizielle Liste humanistisch ausgerichteter Theologen gibt es bisher nicht; einige Namen sind allgemein bekannt, andere nur wenigen Spezialisten

geläufig. Zwischen Patriarch Photios und Kardinal Bessarion lassen sich aus dem Tusculum-Lexikon[7] ca. 70 Namen erheben, die – ohne Anspruch auf Vollständigkeit – als humanistische Theologen gelten können. Sie weisen generell eine feste Verwurzelung in der Patristik auf, deren Autoren hier aber – mit wenigen, eminenten Ausnahmen – alle außer Betracht bleiben.

Aus zeitlichen Gründem beschränke ich mich hier auf die Autoren des 11. Jahrhunderts: Metropolit Johannes Mauropus von Euchaita (10./11. Jh. – 1082), Patriarch Johannes VIII. Xiphilinos (ca. 1010 – nach 1063), den Polyhistor, aber auch als Philosoph und Theologe herausragenden, zeitweiligen Mönch Michael Psellos (1018 – ca. 1092/1093), Johannes Italos (ca. 1015 – nach 1082), Philippos Monotropos (2. Hälfte 11. Jh.), Metropolit Niketas von Herakleia (ca. 1030 – nach 1117). Wir wollen uns im Folgenden auf Psellos eingrenzen.

Die Gesamtzahl von über 70 bedeutet die Mehrheit aller Theologen schlechthin für den angegebenen Zeitraum – ein Ergebnis, das sich auch für die nachbyzantinische Epoche der Turkokratie erneut bestätigt. Über viele von ihnen gibt es schon Abhandlungen als Humanisten[8], aber eben nicht als humanistische Theologen. Einige von ihnen sind als Heilige anerkannt (Photios, Eustathios von Thessalonike, Markos Eugenikos), andere der "damnatio memoriae" verfallen und im "Synodikon der Orthodoxie" als Irrlehrer gebrandmarkt. Aber wichtiger als diese und andere Klassifizierungen sind eine Reihe von Gemeinsamkeiten, die im Folgenden aufzuzeigen sind.

1. Die allseitige Hochschätzung der Freundschaft (φιλία)

Wechselseitige Freundschaft unter Gleichgesinnten stand schon in der klassischen Philosophie, d.h. bei Platon (Lysis), Aristoteles (Nikomachische Ethik) und Epikur, hoch im Kurs[9]. Für den Bereich der griechischen Kirche sind

7. *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz (Hrsg.), München 1982[3].

8. Hier nur zum 11. Jh.: E. G. Kriaras, Μιχαὴλ Ψελλός. Ὁ ἀνθρωπιστής, ὁ χριστιανός, *Φιλολογικὴ πρωτοχρονιά* 34 (1977), 181-186; U. Criscuolo, Tardoantico e umanesimo bizantino: Michele Psello, *Κοινωνία* 5 (1981), 7-23; I. Dujčev, L'umanesimo di Giovanni Italo, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* I, Rom 1939, 432-436; P. E. Stephanou, *Jean Italos, philosophe et humaniste* [Orientalia Christiana Analecta 134], Rom 1949.

9. Vgl. W. Ziebis, *Der Begriff der φιλία bei Plato*, Breslau 1927 (Diss.); C. Brescia, La φιλία in Epicuro, *Giornale Italiano di Filologia* 8 (1955), 314- 332; I. F. Wilkerson, *The concept of Friendship in the Nikomachian ethics of Aristotle*, The Catholic University of America (Diss.), Washington, D.C.

die Koryphäen unter den Kirchenvätern die Kronzeugen und Vermittler des Freundschaftswertes: Basileios der Große, sein Freund Gregor von Nazianz, der "Theologe", und schließlich Johannes Chrysostomos[10].

Eine besonders entspannte Variante der Freundschaft erleben wir unter den Humanisten des 11. Jahrhunderts, z.B. zwischen Bischof Johannes Mauropus von Euchaita (am Hellespontos; heute: türkische Stadt Avkat oder Avchat) und seinem größten Schüler, Michael Psellos. Dieser nennt seinen ehemaligen Lehrer "seinen besten Freund und (zugleich besten) Philosophen"[11]. Seine Wertschätzung beruht eindeutig auf dem Gleichklang der geistigen Bestrebungen in Rhetorik und Philosophie[12]. Ähnlich hochfliegende Komplimente finden wir auch in einem langen Enkomion (nach 1085)[13], obwohl die Freundschaft später aus politischen Gründen an Intensität einbüßte[14]. Angesichts möglicher Wandlungsfähigkeit und Gefährdung einer Freundschaft fühlt Mauropus sich an die sprichwörtliche Redeweise Platons erinnert, der Freundschaft als blind bezeichnet hat[15], glaubt aber dennoch daran, daß

1963; A. Tuilier, La notion de φιλία dans ses rapports avec certains fondements sociaux de l'épicurisme, *Actes du VIII Congrès de l'Association G. Budé*, Paris 1969, 319-329; J.-C. Fraisse, *Philia. La notion d'amitié dans la philosophie antique. Essai sur un problème perdu et retrouvé*, Paris 1974; P. Schulz, *Freundschaft und Selbstliebe bei Platon und Aristoteles. Semantische Studien zur Subjektivität* [Alber Reihe, Prakt. Philosophie 64], Freiburg-München 2000; F. Ricken, Ist Freundschaft eine Tugend? Die Einheit des Freundschaftbegriffes der "Nikomachischen Ethik", *Theologie und Philosophie* 75 (2000), 481-492.

10. Vgl. L. Vischer, Das Problem der Freundschaft bei den Kirchenvätern Basileios dem Großen, Gregor von Nazianz und Chrysostomos, *Theologische Zeitschrift* 9 (1953), 173-200; M. M. Branişte, Conceptia sfîntului Ioan Gură de Aur despre prietenie şi dragoste, *Studi teologice* 9 (1957), 649-672 (prietenie/649-661: Freundschaft; dragoste: Liebe); K. Treu, Φιλία und ἀγάπη. Zur Terminologie der Freundschaft bei Basileios und Gregor von Nazianz, *Studi clasice* 3 (1961), 421-427; L. Matunowicz, Le problème de l'amitié chez Basile, Grégoire de Nazianze et Jean Chrysostome, *Studia Patristica* 16/2 [= Texte und Untersuchungen 129], Berlin 1985, 412-417; A. Meredith, Gregory of Nazianzus and Gregory of Nyssa on Basil, *Studia Patristica* 32, Löwen 1997, 163-169.

11. *MB* V, Brief 183, S. 465.

12. *Ebd.*, Briefe 182-183, S. 462-467.

13. *Ebd.*, 142-167, hier: 142, Z. 4 und 25; vgl. die italien. Übers.: R. Anastasi, *Michele Psello – Encomio per Giovanni, piissimo metropolita di Euchaita e protosincello*, Padua 1968.

14. Vgl. den teilweise idealisierenden Aufsatz von F. Tinnefeld, "Freundschaft" in den Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit, *JÖB* 22 (1973), 151-168; Ja. N. Ljubarskij, *Michail Psell, Ličnost' i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moskau 1978, 40-48.

15. A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropus metropolitan of Euchaita* [CFHB 34], Thesssalonike 1990, Brief 28, S. 113,16-115,29; vgl. Platon, *Leg.* V, 731E (ed. K. Schöpsdau, *Platon*, VIII/1, Darmstadt 1990, 294).

unverbrüchliche Freunde all ihr Hab und Gut miteinander teilen werden[16]. Daraus ergibt sich die Quintessenz: "Freundschaft ist die größte aller Unternehmungen, und das beste und vorteilhafteste aller Wechselgeschäfte"[17]. Zu den anfangs als Garanten des Freundesbundes genannten gemeinsamen Bestrebungen in Rhetorik und Philosophie gehört sicher auch die von Psellos herausgestellte Hochachtung beider vor der rhetorisch-poetischen Leitkultur des Gregorios von Nazianz[18].

Natürlich hatte Psellos noch viele andere Freunde außer Johannes Mauropus, mit dem die Freundschaft besonders hochgemut und beständig war[19], wie auch umgekehrt. Mit Johannes Xiphilinos, dem späteren Patriarchen (Johannes VIII.), bestand eine innige Jugendfreundschaft, die sich aber unter den erwachsenen Partnern fast in eine Feindschaft verwandelte, als Xiphilinos von seinen jugendlichen Anschauungen abrückte[20]. Großmut und zugleich Krisenanfälligkeit kennzeichen die "politischen" Freundschaften des Psellos (vielleicht vergleichbar der auch heute oft zwielichtigen Wertung eines "Parteifreundes")[21]. Uneingeschränktes, fachliches Lob spendet Psellos dem "Barbaren" und Nachfolger (als ὕπατος τῶν φιλοσόφων), Johannes Italos[22]. Insgesamt

---

16. *Ebd.*, Brief 30, S. 117,10. Zur Bindung der φιλία an die φιλανθρωπία: *ebd.*, Brief 11, S. 65,12; Brief 31, S. 119,23-121,27.

17. *Ebd.*, Brief 53, S. 157,30-33.

18. Vgl. Enkomion, *MB* V, 150.

19. Vgl. Brief 217 an Johannes Mauropus: *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* II: *Epistulae*, ed. E. Kurtz – F. Drexl, Mailand 1941, 260; vgl. auch noch die weiteren Briefe (Nr. 228, 229, 269) an denselben im gleichbleibenden Tonfall (*ebd.*, 271-274; 314f.). Zum Gesamtbriefkorpus des Psellos vgl. E. N. Papaioannu, Das Briefcorpus des Michael Psellos. Vorarbeiten zu einer kritischen Neuedition. Mit einem Anhang: Edition eines unbekannten Briefes, *JÖB* 48 (1998), 67-117.

20. Es ging vor allem um dessen Abrücken von Platon und seine Hinwendung zur Philosophie des Aristoteles: *MB* V, 444-451. Ein weiterer Streitpunkt war Wert oder Unwert des Mönchtums: *Michaelis Pselli Scripta minora* (s. vorige Anm.), Brief 191, S. 215-218. Vgl. Ja. Ljubarskij, Psell v otnošenijach s sovremennikami (Ioann Mauropus, Ioann Ksifilin, Konstantin Lichud), *Palestinskij Sbornik* 23[86] (1971), 125-143 (143: dt. Zsfg.), hier: 136-140; ders., Psell v otnošenijach s sovremennikami (Opyt charakteristiki ličnosti), *Viz. Vrem.* 37 (1976), 98-113, hier: 110-113; U. Criscuolo, Sui rapporti tra Michele Psello e Giovanni Xifilino (ep. 191 Kurtz – Drexl), *Atti della Accademia Pontiana* n.s. 24 (1975), 121-128.

21. Eva de Vries–van der Velden, Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, *BSl* 60 (1999), 315-350.

22. *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Orationes et dissertationes*, ed. Kurtz – Drexl, Mailand 1936, 50-54 ("Επαινος τοῦ Ἰταλοῦ); vgl. R. Anastasi, Psello e Giovanni Italo, *Siculorum Gymnasium* n. s. 28 (1975), 525-538.

sind die Aussagen des Psellos über die Freundschaft sehr lebensnah und zugleich sehr persönlich, so wenn er der Warnung des Alten Testamentes (Spr. 25,17) vor zu häufigen und darum lästigen Besuchen bei Freunden aufgreift, um dazu sein bewußt gegenteiliges Handeln anzupreisen[23].

2. Die gleichzeitig anerkannte Notwendigkeit gegenseitiger Kritik und deren faktische Ausübung

Der metabyzantinische Humanist und Theologe, Bischof Maximos Margunios (1549 –30. Juni/1. Juli 1602), zitiert in einem Brief (15. August 1598) an den homologen Gräzisten David Hoeschel (1566-1607) in Deutschland den aus der Antike bekannten[24] Satz :φίλος γὰρ Πλάτων ἐμός, φίλος Σωκράτης, φιλτέρα δὴ ἡ ἀλήθεια[25]. Margunios will damit den absoluten Vorrang des Evangeliums und der apostolischen Tradition vor jeder anderen innerweltlichen Instanz rechtfertigen. Freundschaftliche Hilfsbereitschaft mußte immer wieder zu wechselseitiger Kritik der Humanisten untereinander führen, nicht nur in der Abwägung von antiker Weisheit und christlicher Offenbarung, sondern auch in der Weiterentwicklung profaner Wissenschaften, in der biblischen Exegese und in der Ausformulierung der christlichen Dogmen.

Michael Psellos hält sich nicht damit auf, Prinzipien zu erörtern. Er hatte nicht nur an der klassischen Philosophie, am Kult und an den Mythen der Griechen vieles auszusetzen[26], sondern legte sich auch mit seinem alten Jugendfreund Johannes Xiphilinos an, dem Mönch, Kanonisten und Patriarchen, wegen dessen radikaler Ablehnng der neuplatonischen Philosophie[27]. Letzteres

---

23. P. Gautier, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, *REB* 44 (1988), 111-197, hier: Brief 7, S. 135,9-12; vgl auch: Brief 11, ebd., S. 144,2-5; Brief 16, ebd., S. 158,66-69.

24. Zur Quelle (Bios des Aristoteles): G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz* [Byzantinisches Archiv 15], München 1977, 87 mit Anm. 369.

25. P. K. Enepekides, Maximos Margunios an deutsche und italienische Humanisten, *JÖBG* 10 (1961), 93-141, hier: Brief 21, S. 122,9f.; vgl dazu: L. Tarán, Amicus Plato, sed magis amicus veritas. From Plato and Aristotle to Cervantes, *Antike und Abendland* 30 (1984), 93-124.

26. D. G. Dakouras, Michael Psellos' Kritik an den alten Griechen und dem griechischen Kult, *Θεολογία* 48 (1977), 40-75; L. G. Benakes, Χρόνος καὶ Αἰών. Ἀντιπαράθεση ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Φιλοσοφία* 10-11 (1980/81), 398-421 (420f.: dt. Zsfg.).

27. Vgl. den an ihn gerichteten, bekannten "Humanistenbrief": *MB* V, 444-451; diese Differenz beendete aber keineswegs die freundschaftliche Beziehung beider, wie aus der Grabrede des Psellos für Xiphilinos hervorgeht: *MB* IV, 421-462 (Schluß fehlt), bes. 429,6-8, 453-462; vgl. dazu: J. Dräseke,

verwundert umso mehr, als Psellos selbst wiederum den auch in Byzanz heftig umstrittenen Patriarchen Michael I. Kerullarios u.a. des Neuplatonismus bezichtigt hat[28].

3. Die durchgängige Berufung auf die Autorität der "drei Kappadokier" bzw. auf die "drei Hierarchen"

Im Zuge der in den letzten Jahrzehnten verstärkten Editions- und Forschungsinitiativen zu den drei Kappadokiern, besonders aber zu Gregorios von Nazianz (J. Mossay u.a.), hat man u.a. festgestellt, daß dieser Kirchenvater, der als einziger – neben dem Evangelisten Johannes – den Ehrentitel ὁ θεόλογος trägt, zugleich der in Byzanz am häufigsten zitierte (und kopierte!) kirchliche Autor der Patristik ist[29].

Gregorios von Nazianz wird bemüht als Kronzeuge in christologischen und trinitarischen Fragen, aber auch als ein Meister der Rhetorik ("christlicher Demosthenes") und Poesie. Meist sind seine Zitate allerdings eingebettet in

---

Zu Michael Psellos, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 32 (1889), 303-330; Ljubarskij, Psell (s. Anm. 20 [zwei Mal]); L. G. Benakes, Μιχαὴλ Ψελλοῦ «Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει», *Φιλοσοφία* 5/6 (1975/76), 391-423 (408-411: zu Psellos' Kritik an platonisch-heidnischer Philosophie); P. Lemerle, Le "gouvernement des philosophes": Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, in: ders., *Cinq Études*, 193-241, bes. 203-206; D. G. Dakouras, Die Rehabilitation der griechischen Studien im IX. Jh. und Michael Psellos, *Θεολογία* 69 (1978), 185-198, 392-411, bes. 396, 409-411; Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243; dies., L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe s.: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1979), 1-107, bes. 13-103 (die beiden Rechtsschulen); E. V. Maltese, Varia byzantina, in: F. Sisti – E. V. Maltese (Hrsg.), *Heptachordos lyra H. Albini oblata*, Genua 1978, 25-37.

28. Vgl. L. Bréhier, Un discours inédit de Psellos. Accusation du patriarche Michel Cérulaire devant le synode (1059), *REG* 16 (1903), 375-446 und 17 (1904), 35-75 (ed.: 383-75); J. Dräseke, Psellos und seine Anklageschrift gegen den Patriarchen Michael Kerullarios, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 48 (1905), 194-259. Kerullarios und Psellos waren **nie** Freunde, zumal ersterer den Philosophen 1043 zu einem öffentlichen Glaubensbekenntnis gezwungen hatte (Text: A. Garzya, On Michael Psellus' Admission of Faith, *ΕΕΒΣ* 35 (1966/67), 41-46 (ed.: 44-46). Andererseits ist in der Grabrede des Psellos für den abgesetzten Patriarchen von den früheren Anklagepunkten keine Rede mehr: *MB* IV, 303-387.

29. J. Noret, Grégoire de Nazianze, l'auteur le plus cité, après la Bible, dans la littérature ecclésiastique byzantine, in: J. Mossay (Hrsg.), *II Symposium Nazianzenum*, Paderborn 1983, 259-266. Wahrscheinlich läßt sich dasselbe auch von der Zahl seiner Handschriften sagen: J. Mossay, *Repertorium Nazianzenum* I-IV, Paderborn 1981-1995.

solche der beiden anderen Kappadokier[30], die ja alle rund um das zweite ökumenische Konzil (Konstantinopel 381) herum gewirkt haben und somit zu den Gründungsvätern des "Symbolum Nicaeano-Constantinopolitanum" gehören. Für Michael Psellos entscheidend und prägend ist seine Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz[31]; er berauscht sich an der Schönheit und Kraft der Sprache des Kappadokiers. Im ersten Band der theologischen Kleinschriften des Psellos sind von den 114 Nummern über vierzig Miszellen verschiedenen Stellen aus den Reden seines großen Vorbildes gewidmet[32]. Schier endlos ist schließlich die Zahl der einfachen Zitate und Allusionen aus den verschiedenen Werken der Kappadokier bei Psellos[33]. Diese Bilanz ist nur ein besonders hervorstechendes Beispiel für die Vielzahl von Kommentaren, und Scholien zu den Werken des Nazianzeners bzw. für die zahlreichen Enkomien und Epigramme auf dessen Theologie und Dichtkunst[34].

Die Verehrung für Gregor von Nazianz und Basileios wurde im 11. Jahrhundert noch gesteigert durch die Neueinführung des Festes (30. Januar) der "drei Hierarchen" (dritter ist Johannes Chrysostomos) durch Metropolit Johannes Mauropus von Euchaita[35], der selbst mehrere Enkomien zu diesem Fest

30. Vgl. auch den Titel der Kleinschrift (Pseudo-Psellos?), die J. Boissonade herausgegeben hat: «Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», in: *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, ed. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838 (Nachdr. Amsterdam 1964), 124-131.

31. Zwei kritische Editionen: A. Mayer, Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz, *BZ* 20 (1911), 27-100 (Text: 48-60); P. Lévy, *Michaelis Pselli de Gregorii Theologi charactere iudicium, accedit eiusdem de Ioannis Chrysostomi charactere iudicium ineditum*, Leipzig 1912, 48-63.

32. P. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica* I, Leipzig 1989.

33. Viele Beispiele bei Kurtz - Drexl I (s. Anm. 22), 414,25-31 (Gregor von Nazianz = größter Theologe); II (s. Anm. 19), 215,18f. (Gregor von Nazianz und Basileios = Lehrer der vollkommenen Weisheit); L. G. Westerink, *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Utrecht 1948, 41 (Gregor von Nazianz, Gregor von Nyssa, Maximos Confessor = theologische Autoritäten); P.-P. Joannou, *Démonologie populaire – démonologie critique au XIe s. La vie inédite de S. Auxence par Michel Psellos*, Wiesbaden 1971, 104,40 (Basileios und Gregor von Nazianz = Grundlagen des christlichen Dogmas); S. Leanza, L'esegesi poetica di Michele Psello nel Cantico dei Cantici, in: U. Criscuolo - R. Maisano (Hrsg.), *La poesia bizantina*, Neapel 1995, 143-161.

34. Vgl. dazu: J. Sajdak, Die Scholiasten der Reden des Gregor von Nazianz, *BZ* 30 (1929/30), 208-274.

35. Zur Einführung des Festes (30. Januar): G. D. Metallinos, Τρεῖς Ἱεράρχαι, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 11, Athen 1967, 841f; vgl. auch: Ph. Kukules, *Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*, Athen 1920, 20.

verfaßte[36]. Auch Michael Psellos rühmte das rhetorische Naturtalent des Chrysostomos[37]. Selbst Patriarch Philotheos Kokkinos, der den Palamismus endgültig in der Orthodoxie verankerte, stimmte ein in das Lob der "drei Philosophen und Rhetoren" der Kirche, die letztlich alle Disziplinen der Wissenschaft beherrschten[38].

Wie bekannt, spielten seit dem 13. Jahrhundert auch die lateinischen Kirchenväter/Kirchenlehrer (Ambrosius, Augustinus – er an erster Stelle –, Hieronymus, Gregor der Große ὁ Διάλογος) eine zunehmende Rolle in der östlichen Theologie – nicht zuletzt dank der humanistischen Übersetzer[39].

4. Das de facto-Monopol im Fach Exegese

Nach weit verbreiteter Anschauung liegt die große Leistung der griechischen Exegese allein bei den Universalkommentatoren der Patristik (Origenes, Johannes Chrysostomos, Kyrillos von Alexandreia, Theodoretos von Kyrrhos), während ihre wenigen Nachfolger im Mittelalter (Theophylaktos von Achrida, Euthymios Zigabenos) nur als Epigonen zu betrachten seien, und die Exegese in nachpatristischer Zeit durch einen deutlichen Verfallsprozeß gekennzeichnet sei. Dieses Bild entspricht nicht der Wahrheit. Zwar verlagert sich der Schwerpunkt der Exegese schon gegen Ende der Patristik von den Einheitskommentaren auf die meist anonym überlieferten Katenen. Ihr Ausgangspunkt ist oft – ähnlich wie bei den in Byzanz ebenfalls beliebten Fragantworten (ἐρωταποκρίσεις) – die Suche nach dem Verständnis einzelner schwieriger Stellen der Hl. Schrift. Der Katenenschreiber Johannes Drungarios (2. Hälfte 7. Jh.) glaubte sich den Zugang bei seiner Jesaja-Katene dadurch zu

36. S. Tantalides, *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου μητροπολίτου Εὐχαΐτων τοῦ καὶ Μαυρόποδος ἐπιλεγομένου, ἐγκώμιον εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας*, Konstantinopel 1852, 1-24; K. I. Dyobuniotes, Ἀνέκδοτα ἐγκώμια εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 31 (1932), 77-91. Vgl. auch: *Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, ed. P. de Lagarde, Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen 28, 1882 (Nachdr. Amsterdam 1979), 106-119.

37. Lévy, *Michaelis Pselli* (s. Anm. 31), 92-98.

38. Enkomion auf die drei Hierarchen: *PG* 154, 768-820, bes. 773A.

39. Vgl. C. Pasini, Ambrogio nelle teologia posteriore greca, in: L. E. Pizzolato – M. Rizzi (Hrsg.), *Nec timeo mori. Atti del Congresso Internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della morte di Sant'Ambrogio*, Milano 4-11 aprile 1997, Mailand 1998, 375-404; A. Fürst, Augustinus im Orient, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 110 (1999), 293-314.

erleichtern, daß er auch Erklärungen heteroorthodoxer Autoren mit in seine Sammlung aufnahm (wie Origenes, Eusebios von Kaisareia, Apollinaris u. a.) und dieses Vorgehen mit einem Zitat aus einem Brief Kyrills von Alexandreia rechtfertigte: "Man muß nicht alles, was die Ketzer sagen, vermeiden und verschmähen. Denn vieles bekennen sie, was auch wir bekennen"[40]. Für den Philologen sind die Katenen insofern hilfreich, als sie ihm mehrere Deutungsmöglichkeiten derselben Stelle vor Augen führen und zur umsichtigen Abwägung einladen. Aber diese Katenen stellen keineswegs die einzige Form exegetischer Überlieferung und Wissenschaft dar. Die kurzfristig praktizierte Methode der Paraphrasierung biblischer Texte im klassischen Stil (mit dem Ziel, die Ebenbürtigkeit der Hl. Schrift mit der klassischen Literatur zu erweisen) hatte man sehr schnell wieder aufgegeben[41]. Statt dessen begannen schon Photios (*Amphilochia*) und Arethas von Kaisareia mit der ausführlichen Erörterung einzelner Bibelstellen sowohl im Unterricht wie auch im Schrifttum: ein Modell, das Michael Psellos in Dutzenden von Einzelstudien fortführte[42], z.T. in Anlehnung an berühmte Vorgänger (Maximos Confessor, Gregor von Nazianz u.a.). Insgesamt dürfte es keinen humanistischen Theologen geben, der sich nicht wenigstens an einem exegetischen Essay versucht hat, während die Gegenseite auf diesem Felde wirklich nichts aufzuweisen hat. Eine Theologie ohne Exegese wäre aber langfristig zum Austrocknen verurteilt. – Übrigens ist auf dem Gebiet der Exegese noch keineswegs das ganze Material ediert[43].

5. Das philologische Interesse der humanistischen Theologen manifestiert sich auch im Sammeln und Abschreiben vieler Handschriften sowie in der Übersetzung relevanter Schriften aus der lateinischen Theologie

Theologie zu betreiben, ohne über eine reichhaltige Fachbibliothek zu verfügen, ist letztlich ein Ding der Unmöglichkeit. Schon Patriarch Photios ging

40. Brief 44: *PG* 77, 225A; vgl. dazu: K.-H. Uthemann, Was verraten Katenen über die Exegese ihrer Zeit? Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese in Byzanz, in: G. Schöllgen – Cl. Scholten (Hrsg.), *Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum: Festschrift für E. Dassmann*, Münster 1996, 284-296.

41. Vgl. J. Golega, *Der homerische Psalter*, Ettal 1960.

42. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica* (s. Anm. 32).

43. Vgl. einen anonymen Kommentar zum Joh-Ev. (9./10. Jh.): M. Hostens, À la découverte d'un auteur byzantin Xe-XIe s., in: A. Schoors – P. van Den (Hrsg.), *Philohistôr. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, Leuven 1994, 423-433.

beispielhaft voran mit seiner nicht nur gehorteten, sondern auch durchgearbeiteten "Bibliothek" (Myriobiblon). Sein Schüler und Gesinnungsfreund Arethas von Kaisareia ergänzt seine Sammlung ererbter und erworbener Bücher (= Handschriften, die er oftmals noch mit Scholien/ Randglossen versieht) durch ein eigenes Skriptorium[44]. Ähnlich verfuhr Kardinal Bessarion nach dem Fall Konstantinopels, um das geistige Erbe der Antike und des byzantinischen Mittelalters zu bewahren[45]. – Für die vielen Übersetzungen aus der lateinischen Patristik und Scholastik sei hier nur auf die bedeutendste, nämlich die griechische Version von Augustinus "De trinitate" aus der Werkstatt des Maximos Planudes verwiesen, die uns in einer neuen, kritischen Edition vorliegt[46]. Michael Psellos ist auf beiden Feldern trotz seiner Fähigkeiten nicht tätig geworden.

6. Die Einbindung antiker Mythen zur Deutung der christlichen Heilsmysterien, die sich allerdings im Mittelalter weitgehend auf allgemeine Zitate und Anspielungen aus der antiken Dichtung und Philosophie reduziert

Angestoßen durch die beiden "Klassiker" Hugo Rahners "Griechische Mythen in christlicher Deutung" (Zürich 1945; Basel 1966[3]) und "Symbole der Kirche" (Salzburg 1964), die der Symbol- und Bildersprache in der lateinischen und griechischen Patristik nachgehen und die Verwendung heidnischer Mythen (vorwiegend aus den Werken Homers) zur Deutung christlicher Mysterien untersuchen, hat sich vorwiegend in Frankreich und Deutschland ein ganzer Literaturzweig für diese Thematik herauskristallisiert[47]. Der Dichter Paul

---

44. Vgl. J. Bidez, Aréthas de Césarée, éditeur et scholiaste, *Byz* 9 (1934), 391-408; B. L. Fonkić, Scriptoria bizantini, *RSBN* 17-19 (1980/82), 73-118, bes. 99-108.

45. H. D. Saffrey, Recherches sur quelques autographes du card. Bessarion, in: *Mélanges E. Tisserant* III, Città del Vaticano 1964, 263-297; E. Mioni, Bessarione bibliofilo e filologo, *RSBN* 5[15] (1968), 61-83; L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana*, Rom 1979; B. L. Fonkić, Codici autografi di Bessarione, Giovanni Eugenico e Critobulo conservati a Mosca, *RSBS* 4 (1984), 31-49; E. Mioni, La formazione della biblioteca greca di Bessarione, in: G. Fiaccadori (Hrsg.), *Bessarione e l'Umanesimo*, Neapel 1994, 229-246.

46. *Αὐγουστίνου περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα* ..., M. Papathomopulos – Isavella Tsavare – G. Rigotti (Hrsg.), I-II, Athen 1995.

47. (Auswahl): A. Clausing, *Kritik und Exegese der homerischen Gleichnisse im Altertum*, Parchim 1913; H. Hunger, Allegorische Mythendeutung in der Antike und bei Johannes Tzetzes, *JÖB* 3 (1954), 35-54; V. Buchheit, Homer bei Methodios von Olympos, *Rheinisches Museum für Philologie* 99 (1956), 17-36; J. Daniélou, Le symbole de la caverne chez Grégoire de Nysse, in: A.

Claudel hat sogar eine homerische Allegorie der Patristik (Mastbaum Homers → Kreuz Christi) in sein Drama "Der seidene Schuh" übernommen. Michael Psellos bezieht seine Rechtfertigung, Homer und andere Klassiker wieder und wieder zu zitieren, aus dem von Basileios dem Großen (Πρὸς τοὺς νέους) geprägten Symbol der "Biene" (μελίττα), die aus Blüten verschiedenster Art ausschließlich den süßen Nektar zu gewinnen vermag[48]. Die Vertrautheit der byzantinischen Bildungselite mit den antiken Mythen ist einerseits bewundernswert, stellte aber sicher schon zur damaligen Zeit und erst recht in der heutigen Postmoderne (ohne klassische Bildung) für die Masse ein Hindernis dar, die Verflechtung homerischer und anderer Figuren mit Menschen und Ereignissen der Bibel als theologische Aussage zu verstehen.

Es bleibt uns nicht mehr die Zeit, andere Sondermerkmale der humanistischen Theologie in Byzanz zu erörtern, wie z.B. die mehrfache Konfrontation mit der kirchlichen Lehr- und Hirtenautorität (= ständige Synode) [Prozesse des Johannes Italos, Eustratios von Nikaia, Barlaam, Akindynos, Prochoros Kydones, Nikephoros Gregoras, Plethon: Prozesse, die nach heutiger Rechtsauffassung mit ihren Anklagepunkten kaum noch Bestand haben], aber auch die Bereitschaft zur Öffnung von (Hoch-) Schulen (11./12. Jh. und später), die Offenheit für soziale Probleme (Zelotenstreit: Nikolaos Kabasilas), die Pflege der natürlichen Gotteserkenntnis (vor und neben aller Mystik). Ich wollte mit diesem Referat nur den Blick lenken auf eine in Ost und West vergessene oder besser: verdrängte Größe, die humanistische Theologie in Byzanz, die es verdient, ihren Platz als Korrelativ/Korrektiv zur monastisch-mystischen (mit ihren zahlreichen Problemen im Bereich der theologischen Erkenntnislehre und in der ökumenischen Theologie) und Brückenschlag zu den profanen Wissenschaften zurückzugewinnen.

Stuiber – A. Hermann (Hrsg.), *Mullus. Festschrift Th. Klauser*, Münster 1964, 43-51; ders., *Mythes païens – mystère chrétien*, Paris 1966; G. Glockmann, *Homer in der frühchristlichen Literatur bis Justinus*, Berlin 1968; Elsa Hörling, *Mythos und Pistis. Zur Deutung heidnischer Mythen in der christlichen Weltchronik des Johannes Malalas*, Lund 1980; R. Lamberton, *Homer the Theologian*, Berkeley-Los Angeles-Rom 1989; V. Pyykkö, *Die griechischen Mythen bei den großen Kappadokiern und bei Johannes Chrysostomos* [Annales Universitatis Turkuensis, ser. B, Bd. 193], Turku 1991; H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Wien 1988[8].

48. Brief 7 an Caesar Dukas: *PG* 122, 1172D-1173A. Zu den homerischen Allegorien: C. Sathas, Sur les commentaires byzantins, relatifs aux comédies de Ménandre aux Poèmes d'Homère, etc. Notices et textes grecs inédits. Michel Psellos, Allégories homériques, *Annuaires de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 9 (1875), 187-222, hier: 205-222.

WERNER SEIBT

STÄRKEN UND SCHWÄCHEN DER BYZANTINISCHEN INTEGRATIONSPOLITIK GEGENÜBER DEN NEUEN ARMENISCHEN STAATSBÜRGERN IM 11. JAHRHUNDERT

"Integration", "Integrationspolitik" usw. sind sehr moderne Schlagwörter, nicht zuletzt in Wien, wo es eine eigene Stadträtin für Integrationsfragen gibt, einen gut dotierten Integrationsfonds, eine Integrationskonferenz usw. Mit dem Integrationsbegriff werden aber recht unterschiedliche Inhalte verbunden, wobei die Wünsche, Zielvorstellungen und Forderungen der einen oft weit von der Bereitschaft der anderen, hier mitzuziehen bzw. entgegenzugehen, entfernt liegen. Und vieles spielt sich hier im Unterbewusstsein ab, oft brechen alte, längst überholt geglaubte Vorurteile überraschend, ja erschreckend durch.

Über die Armenier in Byzanz wurde schon viel, fast zu viel geschrieben[1], und trotzdem sind manche Probleme nur ungenügend erhellt bzw. erscheinen durchaus in schiefem Licht. Betrachten wir nur einmal die zumeist vernachlässigte Frage, wer wann in Byzanz als Armenier galt[2], welche Byzantiner armenischer Herkunft sich wann mehr als Armenier, wann mehr als Byzantiner fühlten und gerierten.

Aus der Sicht des Kaisers, aus der Sicht des Reiches waren alle Untertanen "Byzantiner", Reichsbürger, egal welch ethnischer Herkunft. Und doch gab es natürlich Unterschiede. Das mittel- und spätbyzantinische Reich hatte ganz klar

1. Als gewissermaßen "klassischer" Beitrag gilt immer noch P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lissabon 1963. Vgl. aber auch A. P. Každan, *Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975; ders., The Armenians in the Byzantine Ruling Class, Predominantly in the Ninth Through Twelfth Centuries, in: Th. J. Samuelian - M. E. Stone (Hrsg.), *Medieval Armenian Culture* [Univ. of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 6], Chico CL 1984, 439-451; *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture* [Byzantina Sorbonensia 12], Paris 1996; Nina G. Garsoïan, The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, in: Hélène Ahrweiler - Angeliki E. Laiou (Hrsg.), *Studies in the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1998, 53-124.

2. Vgl. dazu auch Garsoïan, Armenian Integration, 93-103.

eine griechische "Leitkultur", ein rhomäisch-griechisch geprägtes nationales Selbstverständnis, es war griechischsprachig, und demgemäß erwartete man von einem "vollwertigen" Byzantiner zumindest ausreichende Griechischkenntnisse[3]. Aus den christologischen und anderen religiösen Streitigkeiten der frühbyzantinischen Epoche war die Orthodoxie als Sieger hervorgegangen, die Staatskirche beherrschte nun unangefochten den religiösen Sektor, stets auf der Hut vor "Abweichlern". Also war die Gesellschaft auch diesbezüglich ziemlich homogen.

Im 9. Jh. lebten im Reich viele Menschen slawischer, armenischer und anderer Abstammung. Ein beachtlicher Teil war bereits gut integriert, ja oft sogar schon mehr oder weniger assimiliert, und hatte keine Probleme mit der Obrigkeit; viele von ihnen waren zu hohem Sozialprestige gelangt[4]. Auch auf dem religiösen Sektor gab es mit ihnen kaum Probleme, denn die armenische Nationalkirche, die infolge miaphysitischer[5] Ausrichtung von den Byzantinern als häretisch angesehen und demgemäß abgelehnt wurde, war auf die Gebiete jenseits des Reiches beschränkt und hatte in dieser Zeit fast keinen Einfluss auf die byzantinischen Armenier.

Aber das ist nur eine Seite der Medaille. Natürlich gab es Kontakte zwischen den Armeniern diesseits und jenseits der Grenze[6], und auch im "freien" Armenien gab es traditionsgemäß byzanzfreundliche Gruppierungen, der byzantinische Einfluss war auf verschiedenen Gebieten erheblich, insbesondere in manchen an das Reich angrenzenden Regionen, ja manche Fürsten hatten sehr enge Beziehungen zum Kaiser, enger als dem armenischen König lieb sein konnte[7]. Die feudale Struktur Armeniens machte die Herrscher

---

3. In diesem Zusammenhang sehr interessant: J. Koder, Anmerkungen zu γραικόω, *Βυζαντινά* 21 (2000), 199-202.

4. Zu den Armeniern, insbesondere im 9. Jh., vgl. Isabelle Brousselle, L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IXe siècle, in: *L'Arménie et Byzance*, 43-54; zu den Slawen vgl. z. B. W. Seibt, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, *SBS* 6 (1999), 27-36.

5. Zur Problematik des aus der religiösen Polemik stammenden und nicht recht zutreffenden Terminus "monophysitisch" vgl. z. B. W. Seibt, Erfolge und Misserfolge beim Eindringen des Islam in die Kaukasusregionen im Bereich von Religion und Kultur, in: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)* [SCIAM 43], Spoleto 1996, 576 mit Anm. 13 (mit weiterer Lit.).

6. E. g. wollen wir auf einen Armenier namens ὁ τοῦ Σκληροῦ verweisen, einen συνάρχων des arabischen Emirs von Melitene, gegen den er allerdings um die Mitte des 9. Jh. die Waffen erhob: W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 21-23, Nr. 3.

7. Hier nimmt v. a. Taron eine Sonderstellung ein, wie schon aus cap. 43 von *De administrando imperio* erhellt. Möglicherweise stammt ein Siegel in Birmingham, das wohl kurz nach der Mitte des

schwächer als es zunächst den Anschein hätte, denken wir nur einerseits an die Teilung in Großarmenien und Vaspurakan, andererseits an die relativ große Selbständigkeit der Fürstenhäuser. Und erst recht herrschten bei religiös-sozialen Bewegungen wie Paulikianern und Thondrakiten eigene Bedingungen, ja man kann sie durchaus als Parallelgesellschaften bezeichnen. Sie wurden sowohl in Armenien als auch im byzantinischen Reich verfolgt, z. T. sogar unter hohem militärischen Einsatz, was sie schwächte, aber nicht auslöschte[8].

Ferner gab es Gruppen, die bisher zuwenig beachtet wurden. Bekanntlich hatten die schweren Kriege zwischen Byzanz und den Arabern eine relativ breite Zone Niemandsland, "verbrannte Erde" geschaffen, um dem Gegner den Aufmarsch zu erschweren. Hier sickerten aber allmählich wieder Armenier ein, eher verwegene Elemente, mit festen Sitzen in schwer zugänglichen Rückzugsgebieten. Mit dem Erstarken der Byzantiner neigten sie diesen zu, und fanden unter Sonderbedingungen, ja durchaus mit attraktiven Privilegien, Aufnahme in die byzantinische Soldateska bzw. sogar in die Offiziersklasse. Mancher bessere Räuberhauptmann wurde zum Turmarchen ernannt und entsprechend entlohnt, obwohl er nur ein kleines Gefolge hatte, usw. Daraus entwickelte sich der Problemkreis der ἀρμενικὰ θέματα, auf den ich an anderer Stelle ausführlicher eingegangen bin[9]. Diese Leute und ihr Gefolge waren

---

10. Jh. zu datieren ist, von jenem Ašot, der 967/968 als Fürst von Taron starb. Auf dem Avers ein Patriarchenkreuz mit Zierranken und weiteren Zierelementen, umgeben von der Anrufungsumschrift, auf dem Revers die Legende: +ACOTI-Ѡ MAΓHC-TPO S CTPA-TΓ, T, TAP„; das Ende ist doppeldeutig; entweder στρατ(η)γ(ῷ) τ(οῦ) Ταρ(ῶνος) oder τ(ῷ) Ταρ(ωνίτῃ). Zu obigem Ašot vgl. Karen N. Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva epochi Bagratidov i Vizantija IX-XI vv.*, Moskau 1988, 124f. Vgl. auch allgemeiner E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Brüssel 1935, 147-149.

8. Zu den Paulikianern vgl. z. B. Nina G. Garsoïan, *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine empire*, The Hague-Paris 1967; A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia* (trad. Nina G. Garsoïan), Lissabon 1976, 24. Zu den Thondrakiten (T'ondrakec'i) vgl. V. Nersessian, *The Tondrakian Movement. Religious movements in the Armenian church from the fourth to the tenth centuries*, London 1987; J.-P. Mahé, L'Église arménienne de 611 à 1066, in: *Histoire du christianisme des origines à nos jours* IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris 1993, 517-522; Ter-Ghewondyan, *l. c.*, 53; Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 236-260. Zur geographischen Verbreitung vgl. schließlich G. Huxley, The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies, in: Th. J. Samuelian – M. E. Stone (Hrsg.), *Medieval Armenian Culture*, 81-95.

9. W. Seibt, Ἀρμενικὰ θέματα als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jh., *BSl* 54/1 (1993) [= *Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries*], 134-141; vgl. nun auch E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 4, Washington, D.C. 2001, Nr. 56 und J.-Cl. Chey-

weniger "integrationsbegierig" bzw. besonders darauf erpicht, sie akzeptierten die Vorteile des neuen Systems, dürften sich aber nur wenig geändert haben und blieben in viel höherem Grad Armenier als sie Byzantiner wurden – mit Ausnahmen, gewiss[10].

Im 10. und 11. Jh. änderte sich so manches im politischen Gleichgewicht, schließlich waren fast alle armenischen Länder byzantinisch. Hier spielten die jeweiligen Umstände der Eingliederung eine nicht geringe Rolle für die weitere Entwicklung. Teilweise wurden Gebiete militärisch besetzt bzw. erobert, teilweise von den jeweiligen Herren den Byzantinern überlassen, oft weniger freiwillig, als es offiziell zugegeben wurde.

Da hören wir gelegentlich von "testamentarischer Vermachung des Landes durch den König oder Fürsten"; geht man der Sache auf den Grund, stellt man schnell fest, dass die entsprechende Zusage aus einer Notsituation heraus getätigt, ja fast erpresst wurde, nachdem sich die betreffenden Herrscher politisch verkalkuliert hatten und die Rache des militärisch Stärkeren fürchten mussten.

Lassen wir die wesentlichen Stationen kurz Revue passieren. David Kuropalates, der Herrscher von Tao-Klardžeti (dem späteren byzantinischen Militärkommando Iberia, im Nordosten der heutigen Türkei), war durch Überlassung byzantinischer Ost-Gebiete und die Aussicht auf weitere Eroberungen auf Kosten arabischer Emire von den schwer bedrängten byzantinischen Machthabern 979 zum Kampf gegen den Usurpator Bardas Skleros gewonnen worden. Als er aber später im Bürgerkrieg des Bardas Phokas (987-989) auf das "falsche

---

net, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin*, Paris 2001, Nr. 17-20.

10. Besonders erfolgreich war jener Melias/Mleh im frühen 10. Jh., der es bis zum Strategen von Lykandos brachte; vgl. G. Dédéyan, Mleh le Grand, stratège de Lykandos, *REArm* 15 (1981), 73-102; Honigmann, *Ostgrenze*, 64-68; Charanis, *Armenians*, 29f. Das leider sehr schlecht erhaltene Siegel (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884 [Ndr. Turin 1963], 274f.) ist diesem Mann jedoch sicher nicht zuzuweisen, vgl. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 1. Teil: *Kaiserhof* [Veröffentlichungen d. Komm. f. Byz. II/1], Wien 1978, 261. Vgl. ferner N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* I, Bukarest 1974, 295-301 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s)*, London 1976, XXIV]. So manche Einzelheiten und besonderen Verhältnisse, die uns in den akritischen Zyklen verwundern, mögen den Lebensumständen dieser Menschen nahe gekommen sein, auch wenn in den Überlieferungen um Digenis nicht von Armeniern die Rede ist. Vgl. dazu auch N. Oikonomidès, L'"épopée" de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *TM* 7 (1979), bes. 387-389 [= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum 1992, XVII].

Pferd" gesetzt hatte, war das Versprechen, den Kaiser zum Erben einzusetzen, der Preis für das politische Überleben[11].

Dieser David, eine außergewöhnliche Herrschergestalt, und die georgischen Aristokraten seines Reiches waren ihrerseits nicht sehr tolerant. Aus dem großen Herrschaftsgebiet, das sich David bis zu seinem Ende erwarb, wurden die Araber, die in den bis dahin immer noch existierenden Emiraten eine privilegierte Stellung eingenommen hatten, weitgehend vertrieben, ja auch die – miaphysitischen – Armenier wurden provozierend benachteiligt, denn nicht nur Moscheen sondern auch einzelne armenische Kirchen sollen entweiht bzw. – wohl nur kurzfristig – als Pferdeställe benützt worden sein[12]. Bei Davids Tod (1000) zog der Kaiser alle ehemals byzantinischen, sowie die armenischen und zumindest einen Teil von dessen ursprünglichen georgischen Besitzungen kampflos ein[13].

Mit Vaspurakan, dem Königreich um den Van-See, war die Sache komplizierter. Anfang 1017 erlitt die Adelsreiterei Vaspurakans eine schwere Niederlage gegen überwiegend türkische Scharen. Daraufhin begab sich der Königssohn Davit' Senek'erim zum Kaiser, um über einen militärischen Beistandspakt zu verhandeln. Davit' wurde allerdings veranlasst, sein eigenes Gebiet dem Kaiser zu überantworten, dafür erhielt er – nun als Gefolgsmann des Kaisers – Besitzungen und sichere Einkünfte im Reich sowie einen Posten als *Patrikios* und Stratege von Kappadokia, er wurde somit Mitglied der höheren byzantinischen Militäraristokratie[14].

Gegen diese offensichtlichen Expansionstendenzen des Reiches bildete sich eine große antibyzantinische Koalition, die von Georgien bis nach Ägypten reichte, doch Basileios II., der bereits Bulgarien unterworfen hatte – nicht zuletzt mit Hilfe der zumindest damals primär aus Skandinaviern bestehenden "russischen družina" –, kam den Gegnern zuvor. Georgien wurde besiegt, einige

---

11. Vgl. Seibt, *Skleroi*, 44-54; W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [Byzantina Vindobonensia 14], Wien 1981, 131f., 134; Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 134-143; Honigmann, *Ostgrenze*, 149-161; B. Baumgartner, *Studien zur historischen Geographie von Ṭao-Ḳlardžeti*, Diss. Wien 1996, 89-92.

12. Vgl. Seibt, Erfolge und Misserfolge, 589.

13. Es ist allerdings festzuhalten, dass zunächst von den ursprünglichen iberischen Besitzungen Davids nur ein Teil byzantinisch wurde, ein weiterer Teil erst nach dem georgisch-byzantinischen Krieg von 1021-1022. Vgl. Honigmann, *Ostgrenze*, 158-166; Baumgartner, *Studien*, 100-103.

14. W. Seibt, Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. Anfang 1022), *Handes Amsorya* 92 (1978), Sp. 49-57; Felix, *Islamische Welt*, 137f.; Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 150-156 (mit etwas abweichender Datierung).

weitere Täler Tao-Klardžetis kamen zum byzantinischen Gebiet dazu, der in Ani regierende König des bereits erheblich verkleinerten Großarmenien, Yovhannēs Smbat, durfte den Thron zwar behalten, sein Reich sollte bei seinem Tod jedoch dem Kaiser anheimfallen, und das Königshaus der Acrunier wurde gezwungen, auf die Herrschaftsansprüche über Vaspurakan zu verzichten. Dazu hat wohl auch die undurchsichtige Rolle des erwähnten Davit' Senek'erim bei der Magnatenverschwörung um Nikephoros Phokas beigetragen, denn der Arcrunier hatte anfangs die Rebellen unterstützt, dann aber bei der Ermordung des Phokas seine Hand im Spiel gehabt. Ein Teil der Adelsreiterei von Vaspurakan wurde unmittelbar in die byzantinische Armee übernommen, andere mussten mit der Königsfamilie Vaspurakan 1023 verlassen und in die Gegend von Sebasteia umziehen – allerdings wiederum mit gewissen Besitzungen und gesicherten Einkünften für die Arcrunier. Die damals noch unter direkter Herrschaft der Arcrunier stehenden Gebiete wurden zum byzantinischen Militärkommando (Katepanat) Vaspurakan, was relativ friedlich vor sich ging. Allmählich wurden weitere Festungen erobert, die man nicht zuletzt arabischen Emiren abnahm[15].

Etwas anders verlief die Sache in Großarmenien. Beim Tod des Königs waren die Armenier nicht bereit, ihr Land dem Kaiser auszuliefern; ein neuer König wurde gekrönt, Gagik II., es kam zum Krieg. Kaiser Konstantin Monomachos konnte schon während des Krieges eine der mächtigsten armenischen Persönlichkeiten, Grigor Pahlavuni, den späteren Gregorios Magistros, der sich dann griechisch Arsakides nannte, für sich gewinnen, und später auch den König selbst durch List in seine Hand bekommen, sodass die Armenier, im Rücken durch die kurdischen Šaddādiden, die Herren von Dvin, bedrängt, 1045 aufgeben mussten[16].

---

15. Seibt, Vaspurakan, 57-66; Felix, *Islamische Welt*, 139-141; Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 153-156, 179-183.

16. Felix, *Islamische Welt*, 141, 154-158; Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 156-171, 185-191. Zu Grigor Magistros vgl. W. Seibt, Ἀρσακίδης/Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten, *JÖB* 44 (1994) [= *Ἀνδριάς. Herbert Hunger zum 80. Geburtstag*], 350f., Nr. 1. Das neue Katepanat Ani und "Großarmenien" (Μεγάλη Ἀρμενία) wurde zunächst vom Kommandanten von Iberia mitverwaltet, wofür es nun auch einen weiteren Beleg gibt: Das Siegel (Schlumberger, *Sigillographie*, 737) nennt einen Dux von Ani, Μεγάλης Ἀρμενίας und einem weiteren Bereich, hinter dem Schlumberger einst ωΒΙΤ, scil. Ὀβυδίνης vermutete, was W. Seibt einmal zu K(o)γωβὶτ ändern wollte (Miszellen zur Historischen Geographie von Armenien und Georgien in byzantinischer Zeit, *Handes Amsorya* 90 [1976], Sp. 635-638), wo aber höchstwahrscheinlich Ἰβηρίας zu lesen ist: Corrigendum zu letzterem Artikel in: *Österreichische Beiträge zur Armenologie*, CD ROM, Wien 1999, Nr. 7; vgl. auch *BZ* 94 (2001), 868, Nr. 2682. Bei mehreren Kommandobereichen ist davon auszugehen, dass der zuletzt genannte der Hauptsitz des Mannes war.

Weniger spektakulär ging es in Bezug auf Vanand mit der Hauptstadt Kars zu, dessen König, ebenfalls ein Gagik, nach dem verheerenden Einfall der Seldschuken 1064 gegen Landgüter in Kappadokien auf den Thron verzichtete[17].

Armenische Quellen vermitteln oft den Eindruck, die ehemaligen Herrscherhäuser der Armenier hätten in Kappadokien kleine, aber doch relativ selbständige Reiche erhalten[18]. Mitnichten! Sie erhielten Besitzungen, Ländereien, Herrschaftssitze, aber keine Provinzen; wahrscheinlich sind die einschlägigen Nachrichten eher so zu verstehen, dass die Armenier – als Vorform der späteren *Pronoia* – das Anrecht auf gewisse Steuern dieser Provinzen erhielten, um ihnen ein standesgemäßes Leben zu ermöglichen. Die byzantinische Administration dieser Regionen wurde dadurch nicht beeinträchtigt[19]. Darüber hinaus erhielten sie byzantinische Titel, die sowohl finanziell interessant waren, als vor allem auch für ein entsprechendes Sozialprestige innerhalb der byzantinischen Aristokratie sorgten. Die literarischen Nachrichten werden hier durch Siegel ergänzt, die belegen, dass ein gewisses Wohlverhalten durch steigende Rangtitel belohnt wurde. So nennt sich die Witwe des Königs von Vaspurakan auf einem Siegeltypus zwischen 1025 und 1035 Χουσοῦσα (armenisch Xušuš) ζωστὴ (scil. πατρικία ζωστὴ) und Mutter des David Senekerim Magistros[20]; demgemäß war dieser David, der uns oben als Stratege von Kappadokia begegnete, vom *Patrikios* zum *Magistros* aufgestiegen (vielleicht über die Zwischenstufe *Bestes* oder *Bestarches*). Dennoch ist offenbar davon auszugehen, dass man den Repräsentanten der ehemaligen Königshäuser kaum Machtpositionen anvertraute, jedenfalls nicht bis zur Katastrophe von Mantzikert. Man kann bei ihnen also nur von einer eingeschränkten, äußerlichen

17. Juzbašjan, *Armjanskie gosudarstva*, 172-174. Ein sehr interessantes, bilingues (armenisch-byzantinisches) Siegel Marias, der Tochter Gagiks von Kars, als κουροπαλάτισσα, in der Auktion Spink 132, 120; für das rätselhafte Ende der Legende denken wir an ἐκ φυλῆς Π(αγκ)ρ(ατίων), also Angehörige der Herrscherfamilie Bagratuni.

18. Ein Nachklang immerhin sogar noch bei G. Dédéyan, L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle, *Byz* 45 (1975), bes. 90, wo er die Nachkommen der armenischen Herrscher als "stratèges plus ou moins héréditaires" einstufen möchte.

19. Vgl. dazu allgemein Seibt, Vaspurakan, 56f. Zu den Gebieten, die den Armeniern anvertraut wurden, vgl. z. B. F. Hild – M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Wien 1981, 95-98 und die entsprechenden Lemmata.

20. W. Seibt, Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln, in: N. Awde (Hrsg.), *Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, Richmond 1997, 270f. Wohl erst der nächsten Generation gehört das Siegel eines Ἀποσαχλῆς Σεναχερείμ, κουροπαλάτης an: Auktion Spink 132, 25.5.1999 (Zacos II), Nr. 121.

Integration sprechen – manche Persönlichkeiten, wie Gagik von Ani, verharrten sogar in kaum verhehlter Opposition.

Dagegen wurde der höhere Adel, der früher die armenische Adelsreiterei gestellt hatte, sehr wohl in beachtlichem Ausmaß in die byzantinische Militäraristokratie integriert und fand dort gute Aufstiegschancen vor. Manche beteiligten sich auch an Verschwörungen, Aufständen, Usurpationen, oder wurden zumindest solcher Aktivitäten verdächtigt[21]. Gerade diese Offiziersklasse war im 11. Jh. – nicht zuletzt aufgrund der schlechten Erfahrungen, die Basileios II. mit den alten Magnatenfamilien gemacht hatte – sehr gemischt, "multikulturell", was erst recht wieder Siegel bezeugen[22]. Gerne wurden Männer aus dem Osten im Westen eingesetzt, aber sie finden sich mehrfach auch an der Ostgrenze. Die bekannten Beispiele sind zahlreich; kürzlich kam ein weiteres interessantes Siegel dazu, das einen Asotios (also Ašot) für die Mitte des 11. Jh. als πατρίκιος ἀνθύπατος καὶ στρατηγὸς Βάρνας nennt, ein also in doppelter Hinsicht wertvolles Dokument[23]. Im übrigen sollte nicht übersehen werden, dass manche dieser Adeligen durchaus gebildet waren und auch Griechisch konnten.

In der neuen byzantinischen Militäraristokratie, die sich im 11. Jh. herausbildete, war die Zahl der Armenier sicher nicht gering. Es bildeten sich Faktionen, Gruppierungen, die für ihre Mitglieder einen möglichst großen

---

21. Vgl. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990.

22. Weniger bekannt ist das bilingue (byzantinisch-georgische) Siegel eines Georgios Kata, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς aus dem 3. Viertel des 11. Jh.; vgl. V. Zajbt (W. Seibt), Problemy vizantino-gruzinskoj sigillografii, in: *IV Meždunarodnyj simpozium po gruzinskomu iskusstvu*, Sbornik dokladov I, Tbilisi 1989, 423-428; nun auch Auktion Spink 132, Nr. 118. Bei G. Zacos (*Byzantine Lead Seals* II, Bern 1984, Nr. 364) findet sich das Siegel eines Asotes, Protospathar, *Hypatos*, Sohn des *Patrikios* Chosrobeos (Xosrov) aus dem letzten Drittel des 11. Jh. und (*l. c.*, Nr. 664) eines Pankratios (Bagrat) als Protospathar und *Katepano Antiocheias* aus der Wende 10./11. Jh.; der Mann war offenbar zuvor Protospathar und Stratege in Taron gewesen: McGeer – Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks* 4, Nr. 76.5. Nicht zuletzt im erwähnten Auktionskatalog Spink 132 findet sich nicht wenig neues Material. Bei den Nr. 114 und 130 ist allerdings nicht Hethum, sondern Χετάμης zu lesen (vgl. *BZ* 93 [2000], 397, Nr. 1536).

23. Sammlung Seibt (Wien) 388: Vgl. Auktion Münz Zentrum (Köln) 101, 15.-18.12.1999, Nr. 572 und 105, 10.-12.1.2001, Nr. 2132. Eine in obigem Zusammenhang sehr interessante Zusammenstellung bietet I. Jordanov, Pečati na vizantijski sanovnici ot armenski proizchod, nameren v Bŭlgarija, *Antičnaja drevnost' i srednie veka* 31 (2000), 123-156. Vgl. ferner J.-Cl. Cheynet, Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnène (1059-1081), in: *L'Arménie et Byzance*, 67-78.

Anteil an der Macht anstrebten. Die Verschwägerungen, die in diesem Zusammenhang eingegangen wurden, sind zumeist kaum nachvollziehbar, aber im Rahmen von tatsächlichen Verschwörungen oder auch nur Verfolgungen aufgrund ungewisser Verdächtigungen werden solche Strukturen für uns zumindest schemenhaft sichtbar[24]. Die ethnische Herkunft spielte dabei teilweise eine gewisse Rolle, aber sicher keine entscheidende. Nach außen bzw. anderen Ethnien gegenüber waren Georgier, Armenier, Kurden, Bulgaren, Russen, "Lateiner" usw. in erster Linie byzantinische Offiziere, untereinander war die gemeinsame Abstammung aber ein wichtiges, zumindest oft ein verbindendes Element; wenn sich befreundete Armenier untereinander unterhielten, etwa in geselliger Runde, dann waren sie sicherlich primär Armenier und sprachen wahrscheinlich armenisch.

Natürlich machten andere Armenier aber auch in zivilen Bereichen Karriere, nicht zuletzt in der Finanz- und Domänenverwaltung[25].

Heute werden die Unterschiede zwischen Iberern und Armeniern hochgespielt, für die Byzantiner galten da andere Maßstäbe. Personen, die als ehemalige Untertanen des David Kuropalates zum Reich kamen, das dort das Militärkommando Iberia einrichtete, waren für die byzantinische Verwaltung Iberer, egal ob sie georgisch, lazisch, armenisch, kurdisch oder anders sprachen, egal ob sie sich zur armenischen Kirche oder zur Orthodoxie bekannten. Dass unter diesen Armeniern aber ein gewisser Teil ohne große Skrupel das Konzil von Chalkedon mehr oder weniger akzeptierte, mag schon mit der Zeit dazu geführt haben, dass auch darüber hinaus orthodoxe Armenier als Iberer bezeichnet werden konnten[26].

In ähnlicher Weise stufte man alle Menschen, die aus Vaspurakan oder Großarmenien stammten, pauschal als Armenier ein, auch wenn sie eigentlich Kurden, Syrer, Araber, Juden oder anderer Herkunft waren. Demgemäß sollte man bei einschlägigen byzantinischen Bezeichnungen, etwa beim Familiennamen Βασπρακανίτης, eine gewisse Vorsicht bei einer allfälligen ethnischen Einordnung walten lassen.

---

24. Vgl. Cheynet, *Pouvoir*.

25. Insbesondere fällt auf, dass die Nachkommen der alten Militäraristokratie des Reiches (einschließlich der Geschlechter mit armenischen Traditionen) ab dem 11. Jh. immer mehr auf zivilen Posten erscheinen, allmählich auch im höheren Klerus eine Rolle spielen.

26. Vgl. dazu Viada A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-chalkidonity na vostočnych granicach Vizantijskoj imperii (XI v)*, Erevan 1980; eadem, *Armjano-vizantijskaja kontaktnaja zona (X-XI vv.)*, Moskau 1994; Garsoïan, Armenian Integration, 88-92.

Auch das Argument der Namen, Individual- wie Familiennamen, ist nicht immer voll zuverlässig. Über "Mischehen" konnte der Vorname des Großvaters mütterlicherseits ganz selbstverständlich in Familien kommen, die eigentlich ganz anders ausgerichtet waren, ja manche Namen wie Bardas/Vard mögen sogar über Armenier hinaus "in Mode gekommen sein"[27]. Und bei der etymologischen Zuordnung mancher Familiennamen bleiben mehr Fragezeichen als uns lieb ist; etwa Gabras betreffend dürfte die Diskussion noch lange nicht abgeschlossen sein[28].

Das "Aufeinander-Zugehen" wurde sicherlich auch durch einen gewissen byzantinischen Hochmut erschwert, da man die byzantinische Kultur den anderen gegenüber als deutlich überlegen ansah, von einer "Anerkennung der Gleichwertigkeit der Kulturen", wie sie heute von manchen gefordert wird, war man weit entfernt. Damit wurde man aber der armenischen Realität keineswegs gerecht, denn eine eigene Schrift (seit dem 5. Jh.), eine reiche, hochqualifizierte Literatur- und Kunstentfaltung, unter weiterführender Verwertung byzantinischer und orientalischer Anregungen neben ureigenen Schöpfungen, hatte eine auch ihrerseits recht selbstbewusste Kulturnation hervorgebracht, die den Vergleich nicht scheuen zu müssen glaubte. Und es lässt sich durchaus auch deutliche Kritik von armenischer Seite an "Byzanz" und den Byzantinern aufspüren[29].

Viel diskutiert wurde die Nachricht von der Auflösung des Ἰβηρικὸς στρατὸς ca. 1053. Ja manche Armenologen sehen darin die "militärische Entblößung der Ostgrenze", den Hauptgrund für die Niederlagen gegen die Seldschuken[30]. In Wirklichkeit dürfte es sich eher um eine finanzpolitische Aktion gehandelt haben, insofern, dass viele Güter von Adeligen des Ostens, Armeniens wie Iberiens, die als Soldatengüter, στρατιωτικὰ κτήματα, steuerlich privilegiert eingestuft waren, dieser Privilegien nun verlustig gingen. Maßnahmen, die in einer Übergangszeit die Integration erleichtern sollten, mussten nicht unbedingt perpetuiert werden, auch wenn es dabei an "wohlersessene Rechte" ging, deren

27. Anders Charanis, *Armenians*, 38f.

28. Vgl. zuletzt H. Bartikian, Les Gaurades à travers les sources arméniennes, in: *L'Arménie et Byzanze*, 19-30.

29. Vgl. z. B. Viada Arutjunova-Fidanjan, L'image de l'empire byzantin dans l'historiographie arménienne médiévale (Xe-XIe s.), in: *L'Arménie et Byzance*, 7-17. Zu byzantinischen Vorurteilen gegenüber den Armeniern vgl. andererseits Sp. Vryonis, Jr., Byzantine Images of the Armenians, in: R. G. Hovannisian (Hrsg.), *The Armenian Image in History and Literature*, Los Angeles 1981, 65-81.

30. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 476,51-53. Vgl. Honigmann, *Ostgrenze*, 178; P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 268f.; Felix, *Islamische Welt*, 163 mit Anm. 93.

Aufhebung Proteste hervorrief. Aber es ist andererseits schon richtig, dass man angesichts der militärischen Erfolge Basileios' II. dachte, die Militärausgaben reduzieren zu können und ganz gerne Ausländer für gewisse Zeit in die Armee aufnahm, um Reichsangehörige diesbezüglich zu entlasten. Auch wenn die byzantinische Führung über weite Strecken des 11. Jh. militärisch wenig glänzte, auf finanz- und steuertechnischem Gebiet war sie "Sonderklasse".

Bei all den scheinbaren oder realen Fortschritten im Sinne einer schnellen Integration – wozu auch Bevölkerungsverschiebungen zählten[31] – gab es aber weiterhin gewisse Vorurteile bzw. ein gewisses Misstrauen Armeniern gegenüber. Auch wenn es nicht öffentlich ausgeschlachtet und an die große Glocke gehängt wurde, bei Hof wusste man besser als in vielen modernen Historikerkreisen, dass die Kometopulen, die die von Tzimiskes noch nicht byzantinisch besetzten Regionen Bulgariens zu einem militärisch sehr potenten Reich ausbauen konnten, das den Byzantinern große Schwierigkeiten bereitete, in Wirklichkeit übergelaufene Armenier waren, wahrscheinlich aus der Eliteeinheit der (möglicherweise überwiegend armenischstämmigen) στρατηλάται[32], jener Einheit, die unter der tüchtigen Führung des Bardas Skleros bei der Niederwerfung und Vertreibung Svjatoslavs aus Bulgarien eine hervorragende Rolle gespielt hatte, und deren an die Ostgrenze verlegter Teil bei der Usurpation des Skleros sehr aktiv war, wobei überhaupt festzustellen ist, dass der Rebell unverhältnismäßig viele Armenier in seinen Reihen hatte – mit dem Ergebnis, dass jene Soldaten armenischer Herkunft, die den Kaiserlichen in die Hände fielen, brutal hingeschlachtet wurden[33]. Obwohl die Familie Skleros schon lange voll integriert war, ließ sich mit der armenischen Familientradition immer noch Politik machen.

Dort, wo Rivalitäten, Konkurrenzsituationen usw. im Spiel waren, konnten latente Antipathien durchaus schnell virulent werden. Wenn etwa der armenische Nachbar am Bazar das bessere Geschäft machte, wenn ein mächtiger Armenier Verwandten und Gefolgsleuten zu einer ungewöhnlich schnellen Karriere oder zu einem überraschend hohen Rangtitel verhalf. Oder auch, wenn armenischstämmige Vorgesetzte ein besonders strenges Regime führten ... Und dass es insbesondere zwischen den umgesiedelten Neuankömmlingen und der

31. Z. B. aus dem Balkan nach Vaspurakan: Skylitzes, 352,32–37. Vgl. dazu Honigmann, *Ostgrenze*, 173. Für die Migration von Armeniern nach Kappadokien immer noch wichtig: Dédéyan, Immigration arménienne, 41-116.

32. Vgl. W. Seibt, Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der "bulgarischen" Kometopulen, *Handes Amsorya* 89 (1975), Sp. 65-98, zur Interpretation des armenischen *salark'* als στρατηλάτης bes. Sp. 86-88.

33. Seibt, *Skleroi*, 33-40.

eingesessenen Bevölkerung in Kappadokien und anderswo zu Schwierigkeiten kam, liegt in der Natur der Sache. Die Güter, die den neuen Herren angewiesen wurden, mussten zum Teil erst "frei gemacht" werden, was nicht immer mit guten Worten und einer Abschlagszahlung allein gelang. Bestimmte Passagen im Testament des Eustathios Boilas sollte man auch in diesem Licht betrachten[34].

Und die religiöse Frage sorgte im 11. Jh. sehr wohl wieder für Spannungen. Während hier manche Kaiser[35] und erst recht Repräsentanten der staatlichen Obrigkeit vor Ort eher tolerant waren, fühlte sich die Reichskirche – allen voran einige Metropoliten im Osten Anatoliens – zur Missionierung der "Häretiker" berufen, manche Vertreter dürften hier wenig feinfühlig, ja unnötig brüskierend vorgegangen sein. Einerseits versuchte man, in den neuen Gebieten eine orthodoxe Hierarchie aufzubauen[36], andererseits behinderte man die armenische Kirche, wo immer man konnte. Während der Großteil der armenischen Aristokraten, die in die byzantinische Armee integriert waren, den religiösen Streitigkeiten eher auswich und pragmatische Wege bevorzugte, fanden die Führer der armenischen Nationalkirche in mehreren Mitgliedern der ehemaligen Königshäuser volle Unterstützung. Sehr interessant in diesem Zusammenhang ist der Briefwechsel zwischen dem intransingenten ehemaligen König Gagik von Ani und dem eher angepassten Grigor Magistros, der bereit war, aus den neuen Realitäten im Sinne einer anders verstandenen οἰκονομία die Konsequenzen zu ziehen; leider weicht man dem literarischen Œuvre Grigors viel zu oft aus, da es – zugegebenermaßen – in einem recht schwierigen, hochrhetorischen, nicht selten dunklen Armenisch geschrieben ist[37].

---

34. Zum Testament des Boilas vgl. Lemerle, *Cinq études*, 13-63; Text: 20-29. Boilas bezeichnet sich als ὑπερόριος τῆς πατρίδος καὶ ἔκδημος (S. 20,7). Dabei ist zu bedenken, dass der Familienname auf bulgarische Abstammung hinweist – sollten schon die Vorfahren zwangsweise vom Balkan nach Kappadokien "verpflanzt" worden sein? Zu den Problemen zwischen Neuankömmlingen und alteingesessener Bevölkerung in Kappadokien vgl. auch Hild – Restle, *Kappadokien*, 98.

35. Interessanterweise finden sich diesbezüglich sehr lobende Worte über Basileios II. bei armenischen Historikern, vgl. Mahé, L'Église arménienne, 523.

36. Vgl. bes. Honigmann, *Ostgrenze*, 191-218; J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, Not. 10, 498-513 (Trapezunt), 702-729 (Keltzene). Die Armenier, die sich der Orthodoxie zuwandten, hießen zumindest teilweise *Cat'/Cayt'/Tzatoi*; vgl. Garsoïan, Armenian Integration, 104-109.

37. Edition der Briefe: K. Kostaneanc', Alexandropol 1910; eine gute Monographie: L. G. Xač'erean (Khacheryan), *Grigor Pahlawuni Magistros (985-1058 t't'.)*, Los Angeles 1987. Zu einem theologischen Brief Gagiks an Kaiser Konstantin X. Dukas vgl. M. K. Krikorian, Two Theological

Im allgemeinen ist jedoch davon auszugehen, dass die große Mehrheit der armenischen "Neubürger" des 11. Jahrhunderts, besonders dort, wo sie in einem kompakten Bevölkerungsverband lebten (unter Umständen auch in neuen Zentren wie in Kappadokien), der armenischen Kirche mehr oder weniger treu blieb. Dazu trug einerseits bei, dass offenbar der Besitzstand des armenischen Klerus, der Klöster und der Kirchenführung keine wesentlichen Einbußen erlitt, und andererseits die bereits Jahrhunderte alte Polemik gegen die "dyophysitische Häresie" tiefe Wurzeln geschlagen hatte. Das Selbstbewusstsein und die Widerstandskraft der kirchlichen Hierarchie wurde nicht zuletzt dadurch gestärkt, dass die Legenden über eine Missionierung Armeniens schon in apostolischer Zeit bereits voll in das traditionelle Weltbild integriert waren. Die armenische Nationalkirche war eben für viele Menschen zum unverrückbaren Bestandteil der nationalen Identität geworden. Auch hören wir nichts von staatlichen Maßnahmen gegen armenische Schulen oder die Verwendung der armenischen Sprache überhaupt im öffentlichen Leben – ein Kriterium, das in der Minderheitenpolitik unserer Zeit nicht überall selbstverständlich ist. Hätte die byzantinische Herrschaft allerdings Jahrhunderte gedauert, wären der Reichskirche mit der Zeit sicher nachhaltigere Erfolge beschieden gewesen.

Dennoch war die Situation des Oberhauptes der armenischen Nationalkirche, des Katholikos, wenig beneidenswert. Die Residenz in Dvin und die dortigen Besitzungen waren schon viel früher aufgegeben bzw. verloren worden[38], nach der Eroberung Anis ließ sich Petros Getadarj[39], nachdem er sich eine Zeitlang in Konstantinopel aufgehalten hatte, 1052 bis zu seinem Tod 1058 in Sebasteia nieder. Sein Nachfolger Xac'ik II. wurde zunächst in Konstantinopel festgehalten, 1059 aber nach Taranta verbannt, sodass die armenische Kirche mehrere Jahre *de facto* kein Oberhaupt hatte. Dem diplomatischen Geschick Gagiks von Kars, der 1064 sein Reich dem Kaiser abgetreten hatte, war es zu verdanken, dass im Jahr darauf ein Sohn des Grigor Magistros, der

---

Kings in Armenia. Gagik Arcruni of Vaspurakan – Gagik Bagratuni of Ani (Neglected Pages of Armenian Dialogue with Byzantium), *Macedonian Studies* N.S. 1/2 (1987), 45-49, 51f. Vgl. auch A. K. Sanjian, Gregory Magistros: An Armenian Hellenist, in: *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* II, New Rochelle-New York 1993, 131-158 (auf S. 141 findet sich der Satz: "Although a number of his letters are still incomprehensible, ..."). Dass Grigor auch medizinisch durchaus gebildet war, betont P. Bellier, Médecine et médecins arméniens entre le XIe et le XVe siècle, in: *L'Arménie et Byzance*, 31f.

38. Vgl. Ter-Ghewondyan, The Arab Emirates, 76f.

39. Zu seiner Rolle bei der Einnahme Anis durch die Byzantiner vgl. auch Felix, *Islamische Welt*, 157 mit Anm. 76f.

persönlich bereits den byzantinischen Rangtitel *Bestarches* erreicht hatte[40], als Grigor II. (Vkayasēr) zum Katholikos geweiht werden konnte. Er ließ sich zunächst in Tzamandos nieder[41].

Auch wenn die Quellen gelegentlich zuwenig unparteiisch sind, gibt es doch Hinweise darauf, dass einzelne Kaiser in ihrer Propaganda in manchen Gegenden (wie in Kappadokien) sogar eine antiarmenische Karte auszuspielen versuchten. Bei Romanos IV. Diogenes weisen Indizien darauf hin[42].

Die Katastrophe von Mantzikert, vor allem aber die darauffolgenden politischen Fehlentscheidungen und ihre Folgen, schufen in Ostanatolien ganz neue Verhältnisse. Nachdem die Dukas-Partei Romanos IV. ausgeschaltet hatte, entschied sich der Hof offenbar, die Armenier stärker in die Wiederherstellung der Ordnung im byzantinischen Sinn "einzuspannen", wobei auch höchste Repräsentanten eine Chance erhielten. Ein Siegel, das ich erstmals beim Moskauer Kongress vorstellte, nennt Gagik, den ehemaligen König von Großarmenien, für 1072-1073 als πρωτοπρόεδρος, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος, μέγας κόμης τοῦ στάβλου καὶ μέγας δοὺξ τοῦ Χαρσιανοῦ[43]. Er erhielt also zusammen mit einem sehr hohen Rangtitel das militärische Kommando über das wichtige Thema Charsianon, offenbar mit dem Auftrag, zusätzliche Truppen auszuheben, zusammen mit dem Privileg, für deren Ausrüstung auch auf Bestände der kaiserlichen Stallungen zurückgreifen zu dürfen. Mit einem Schlag war Gagik Mitglied der führenden Militäraristokratie des Reiches. Er dürfte die Erwartungen des Hofes aber nicht entsprechend erfüllt haben. Wahrscheinlich hatte er beim Tod des bei den Armeniern besonders verhassten Metropoliten von Sebasteia, namens Markos, seine Hand im Spiel, auch wenn die Grusellegende übertrieben sein sollte, wonach Gagik den Kirchenmann zusammen mit seinem Hund, der angeblich Armen gerufen wurde, in einen Sack gesteckt hätte und so lange darauf einschlagen ließ, bis der Köter seinen Herrn zerfleischte. Auch Gagiks Zug nach Kilikien hatte weniger staatspolitisch strategische sondern einfach familiäre Hintergründe. Dawit', ein Sohn Gagiks, war von seinem Schwiegerva-

---

40. Vgl. Seibt, Ἀρσακίδης, 354, Nr. 5; im weltlichen Leben hieß der spätere Katholikos Vahram/Βραχάμιος.

41. Vgl. Hild - Restle, *Kappadokien*, 98, 106, 291, 300; Garsoïan, Armenian Integration, 71; Mahé, L'Église arménienne, 528-531.

42. Hild - Restle, *Kappadokien*, 103.

43. W. Seibt, War Gagik II. von Großarmenien ca. 1072-1073 μέγας δοὺξ Χαρσιανοῦ, in: *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* II, 159-168. Vgl. auch *Patma-banasirakan Handes (= Istoriko-filologičeskij žurnal)* 1994, Nr. 1-2, 188-194.

ter, dem Arcrunier Aplłarip[44], dem Kommandanten von Tarsos, nach einem Streit in der Burg Barbaron/Papeṙawn[45] interniert worden. Auf dem Rückweg wurde Gagik ermordet, angeblich von Verwandten des erwähnten Metropoliten Markos.

Andere byzantinische Kommandanten armenischer, georgischer oder orientalischer Abstammung konnten sich im Osten besser halten. Da die Verbindung zum Hof immer schlechter funktionierte und stets neue, große Herausforderungen selbständiges rasches Reagieren verlangten, wuchsen sie allmählich in eine Art Quasi-Selbständigkeit hinein. Da der Staat weitgehend bankrott war, konnte der Hof kaum Unterstützung bereitstellen. Thronstreitigkeiten gaben den Generälen des Ostens die Möglichkeit, sich für die eine oder andere Seite zu entscheiden und mit ihrer Loyalität zu spielen. Hatte man auf die richtige Karte gesetzt, war ein höherer Rangtitel, die Bestätigung der eigenen Machtposition als scheinbarer Mandatar des Kaisers und demgemäß auch leichtere Akzeptanz durch Truppen und Bevölkerung der entsprechenden Region der Lohn. Solcherart Doppelbödigkeit machte Philaretos Brachamios zum Generalissimus des Ostens (δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς), mit ständig steigenden Rangtiteln, bis ihn Alexios Komnenos sogar zum πρωτοσέβαστος aufsteigen ließ, wie wir durch Siegel erfahren[46]. Von einem "Reich" des Philaretos sollte man dagegen nur mit sehr großen Vorbehalten sprechen, auch wenn die Interessen des Kaisers oft nur ungenügend gewahrt wurden.

---

44. Von ihm stammen offenbar die zahlreichen Siegel eines Ἀπνελγαρίπης μάγιστρος; vgl. J.-Cl. Cheynet – Cécile Morrisson – W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, Nr. 40; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Nr. 362; W. Weiser, Bleisiegel der Spätantike und des Rhomäischen ("Byzantinischen") Mittelalters, *Numismatisches Nachrichtenblatt* 46/11 (1997), 554, Abb. 13; J.-Cl. Cheynet, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, *TM* 12 (1994), 401f., Nr. 18.

45. Vgl. dazu F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien* [TIB 5], Wien 1990, 373f.

46. Z. B. Cheynet – Morrisson – Seibt, *Seyrig*, Nr. 192; Auktion Sternberg 25, 25.-26.11.1991, 505; Auktion Spink 132, 25.5.1999 (Zacos II), 124-126. Zu einem älteren Versuch, die Karriere des Philaretos nachzuzeichnen, vgl. J.-Cl. Cheynet – J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 66-73; dort ist allerdings auch der Siegeltypus mit der Position σεβαστὸς καὶ μέγας δομέστικος noch nicht verzeichnet; dazu vgl. z. B. Auktion Sternberg 26, 16.11.1992, 507; ein Siegel befindet sich heute in der Sammlung Zarnitz (Staatliche Münzsammlung München), Nr. 406. Vgl. auch W. Seibt – Marie-Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien 1997, Nr. 2.3.7. (mit weiterer Lit.). Auf einem zusätzlichen Siegeltypus erscheint zwar kein Familienname, er ist aber doch wohl diesem Philaretos zuzuweisen, und zwar als σεβαστὸς καὶ δομέστικος τῆς Ἀνατολῆς, z. B. Auktion Spink 132, 123. Vgl. ferner G. Dédéyan, Les princes arméniens de l'Euphratèse et l'Empire byzantin (fin XIe-milieu XIIe s.), in: *L'Arménie et Byzance*, 81-83.

Zum Teil in Verbindung mit Philaretos, zum Teil aber eher unabhängig von ihm, agierten so manche andere Persönlichkeiten, die aufgrund einer größeren oder kleineren Streitmacht, eines gewissen Vermögens oder auch nennenswerter Anhängerschaft einzelne Städte oder Regionen für kürzere oder längere Zeit unter ihre Kontrolle brachten. Ein interessantes Beispiel ist etwa Gabriel, ein Armenier, der aber als Orthodoxer von miaphysitischen Quellen als "Grieche" bezeichnet wird; ein Siegeltypus nennt ihn als πρωτοκουροπαλάτης, δοὺξ καὶ ἀμηρᾶς[47], ein etwas späterer als πρωτονοβελλίσιμος καὶ δοὺξ Μελιτηνῆς[48]. Dieser Gabriel/Hōril war zunächst von Philaretos in Melitene eingesetzt worden, nach dem Niedergang von dessen Macht (1087) ließ sich Gabriel vom Kalifen von Bagdad bestätigen. Ab 1097 bedrängten die türkischen Nachbarn, insbesondere Danišmend, Melitene schwer; das Erscheinen der Kreuzfahrer bewirkte noch eine Verlängerung der Frist, aber 1102 fiel Melitene doch. Im wichtigen Machtzentrum Edessa setzte sich bis 1083 Basileios Apokapes durch, der einer Familie mit iberischen Traditionen entstammte. Siegel belegen ihn als πρόεδρος bzw. πρωτοπρόεδρος, später als πρωτονοβελλίσιμος und in den ersten 80er Jahren sogar als σεβαστός[49]. Von 1095-1098 war dann ein Schwiegersohn des obigen Gabriel, T'oros, κουροπαλάτης καὶ δοὺξ Ἐδέσσης[50].

1098 – 1117/18 war ein Armenier namens Konstantin, vielleicht ein Arsakides, Herr von Kaṙkaṙ (Karkaron am Euphrat, nordöstlich von Samosata). Er stand mit den Kreuzfahrern in gutem Einvernehmen, bis ihn aber einer entmachtete und einkerkerte[51]. Ähnlich erging es Τατοῦλλις (Τατούλης) Πακουριανός, Kommandant von Germanikeia um 1100, den Siegel als πρωτονωβελλίσιμος ἄρχων τῶν ἀρχόντων belegen[52].

Das nur einige wenige Beispiele für das neue Establishment im Osten, das zwischen Seldschuken und dann auch Kreuzfahrern ums Überleben kämpfte, von Stützpunkten in Rückzugsgebieten oder befestigten Städten aus, das die Migration von Armeniern in den kilikischen Raum förderte und so zum

---

47. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Nr. 464: Γραφὰς σφραγίζω τοῦ Γαβριήλ, ἃς βλέπεις, ἀμηρᾶ, δουκός, πρωτοκουροπαλάτου.

48. *L. c.*, Nr. 465 und Auktion Spink 132, 127: Γραφὰς σφραγίζω πρωτονωβελλισίμου δουκὸς Γαβριὴλ πόλεως Μελωνύμου. In beiden Fällen also jeweils zwei einwandfreie Zwölfsilber.

49. Vgl. M. Grünbart, Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen, *SBS* 5 (1998), 38-40.

50. Vgl. zuletzt bes. G. Dédéyan, L'argent et le pouvoir chez les chefs arméniens de l'Euphrate à l'époque de la première croisade, in: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* I [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, 198-204.

51. Vgl. Seibt, Ἀρσακίδης, 357f., Nr. 8.

52. Auktion Spink 132, 128f.

"Geburtshelfer" des späteren Kleinarmenischen Reiches wurde. Soweit diese Männer ihre Karriere in der byzantinischen Armee gemacht hatten, spielte für sie zumeist die religiöse Streitfrage keine dominierende Rolle, sie akzeptierten Chalkedon im großen und ganzen. Vielleicht trug das auch dazu bei, dass erklärte Miaphysiten späterer Zeit sie in ungünstigerem Licht zeichneten als nötig. Dass man allerdings in diesen wirklich schweren Zeiten nicht nur mit christlicher Nächstenliebe seine Machtposition halten und seine Soldaten ernähren bzw. entschädigen konnte, liegt auf der Hand. Die Zivil- und Steuerverwaltung war weitgehend zusammengebrochen, manchmal werden die "offiziellen" Herren und ihre Soldateska für die leidgeprüfte Bevölkerung nicht viel weniger bedrückend als die türkischen Scharen gewesen sein[53].

Im Osten des Reiches ging also die Rechnung der byzantinischen Regierung – auf weitere Sicht – nicht auf, abgesehen von ephemeren späteren Erfolgen waren Ostanatolien und Syrien für sie verloren. Irgendwie auch als Folge davon können wir feststellen, dass der Großteil der Familien mit armenischer Tradition kurz nach 1100 durch Alexios Komnenos von der Macht im Reich weitgehend entfernt wurde[54]. Letztlich war das Integrationsprojekt gescheitert. Die Gründe dafür lagen aber nicht nur bei Byzantinern und Armeniern, sondern auch in außenpolitischen Faktoren, wie eben den Seldschuken, die eingriffen, bevor die positiven Entwicklungen voll durchschlagen konnten. Aber es ist auch richtig, dass auf beiden Seiten nicht alle Möglichkeiten einer ehrlichen Integration genützt wurden.

53. Einer dieser Kommandanten, ein gewisser Basileios/Vasil, ist unter dem Beinamen *Goł*, "der Räuber", in die Geschichte eingegangen; er soll sogar *Sebastos* geworden sein. Vgl. Každan, *Armjane*, 42f., Nr. 13/1.

54. Vgl. dazu auch Každan, *Armjane*, 155f.; ders., The Armenians in the Byzantine Ruling Class, 446-450. Vgl. ferner allgemein Dédéyan, Princes arméniens de l'Euphratèse, 79-88.

ANDREAS SCHMINCK

HOSIOS LUKAS: EINE KAISERLICHE STIFTUNG?

Das Kloster des seligen Lukas in der Phokis gehört neben der Νέα Μονὴ auf Chios und Daphni bei Athen zu den großen Klostergründungen der mittelbyzantinischen Zeit, speziell des 11. Jahrhunderts. Das wegen seiner Architektur, wegen seiner Fresken, vor allem aber wegen seiner Mosaiken berühmte Kloster[1] wurde an der Wirkungsstätte des seligen Lukas errichtet. Dieser Lukas[2], zur Unterscheidung von dem Evangelisten auch ὁ νέος zubenannt, wurde seiner *Vita*[3] zufolge Ende 896 oder Anfang 897 in dem Dorf Kast(o)ri(on) bei Delphi geboren[4]. Mit 14 Jahren soll er die Mönchstonsur erhalten, sich dann an verschiedenen Orten in der Phokis und auf der Peloponnes aufgehalten und schließlich nach 946 in der Nähe von Στ(ε)ίριο(ν) eine Art Kloster gegründet haben, wo er am 7. Februar 953 starb[5]. Fortan wurde er hier, wie das (spätere, nämlich im 11. Jahrhundert entstandene) Mosaik[6] erweist, als ἅγιος verehrt.

Von dem erhaltenen, nur teilweise aus dem Mittelalter stammenden Klosterkomplex interessieren unter kunsthistorischem Aspekt hauptsächlich die beiden parallelen, unmittelbar aneinander grenzenden Kirchen, die nördliche

---

1. Grundlegend ist nach wie vor das monumentale Werk von G. P. Kremos, *Φωκικά – Ἱστορία τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοὐπίκλην Στειριώτου*, 3 Bände (I-II: *Προσκυνητάριον*, III: *Ἔγγραφα ἀνέκδοτα*), Athen 1874-1880. Vgl. jetzt aber die mit hervorragenden Abbildungen ausgestattete Arbeit von Nano Chatzidaki(s), *Hosios Loukas*, Athen 1997.

2. Vgl. etwa Kl.-P. Todt, Lukas, Hl., *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 5 (1993), 408-409, sowie Chr. Papadopulos, Ὁ ὅσιος Λουκᾶς ὁ «νέος» (896-953), *Θεολογία* 13 (1935), 193-223, und zuletzt Ph. Kalaïtzakes, Αὐτοκράτορας ἢ Ἅγιος; Τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο ἑνὸς διλήμματος καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (896 – 7 Φεβρ. 953 μ. Χ.), *Βυζαντιναὶ Μελέται* 7 (1996), 518-528.

3. Vgl. D. Z. Sophianos, *Ὅσιος Λουκᾶς. Ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη (προλεγόμενα – μετάφραση – κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου)*, Athen 1989; vgl. auch Carolyn L. Connor – W. R. Connor, *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris. Text, Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1994.

4. Vgl. Sophianos (Anm. 3) 38 und 40-42.

5. Vgl. Sophianos (Anm. 3) 38.

6. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 45 Abb. 36.

Kirche der Theotokos bzw. Panhagia und das südliche, größere und um ca. 10 Meter nach Westen versetzte Katholikon, in dem sich die berühmten Mosaiken befinden. Beide Kirchen[7] stellen erweiterte Formen der sog. "Kreuzkuppelkirche" mit Apsiden, Pastophorien und Narthices dar, wobei dem Katholikon als ältestem erhaltenen sog. "Achtstützenbau"[8] architekturgeschichtlich eine besondere Bedeutung zukommt.

Das Innere des Katholikons erinnert – wenn auch nur *en miniature* – an die Hagia Sophia in Konstantinopel, die offenbar als Vorbild diente[9]: Hier wie dort schmücken verschiedenfarbige Marmorplatten nicht nur den Fußboden, sondern auch die Wände bis zum Beginn des Gewölbes, so daß nur im oberen Bereich Platz für Mosaiken blieb[10].

In den vier Trompen finden (bzw. fanden) sich, beginnend im Nordosten, Mosaiken der Verkündigung, der Geburt, der Hypapante und der Taufe[11]. Wegen des beschränkten Raums im Naos wurde das christologische Programm des Katholikons von Hosios Lukas im Narthex mit vier Passionsszenen fortgesetzt, und zwar, beginnend an der Nordwand, mit der Fußwaschung, der Kreuzigung, der Anastasis und dem ungläubigen Thomas[12]. Das Dodekaort(i)on[13], dessen Konzeption vermutlich auf das spätere 9. Jahrhundert zurückgeht, sich aber nur sehr allmählich in den Bildprogrammen der mittelbyzantinischen Kirchen

7. Im Gegensatz zu der Auffassung von H. Megaw, The Chronology of some Middle-Byzantine Churches, *The Annual of the British School at Athens* 32 (1931-1932), 90-130 (129 u.ö.), gilt heute das Katholikon als der jüngere Bau, vgl. etwa C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976 (Ndr. 1985) [deutsch: *Byzanz*, Stuttgart 1986], 118 [124], R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven-London 1986⁴, 338, und Ch. Th. Mpuras, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, II: *Ἀρχιτεκτονική στὸ Βυζάντιο, τὸ Ἰσλὰμ καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, Athen 1994, 248.

8. Vgl. etwa Karoline Kreidl-Papadopoulos, Hosios Lukas, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3 (1978), 264-318 (270), und Carolyn L. Connor, Hosios Loukas, *The Dictionary of Art* 14 (1996), 776-777 (776).

9. Vgl. etwa Ch. Diehl, Les Mosaïques byzantines du Monastère de Saint-Luc, *Gazette des Beaux-Arts* ³17 (1897), 37-52 (43: "... l'église de Saint-Luc, par l'harmonie de ses lignes, par les magnificences surtout de sa décoration, pouvait, sans trop d'excès, mériter d'être comparée aux merveilles de Sainte-Sophie. On se plaît souvent, au reste, à rapprocher l'un de l'autre les deux monuments, à répéter même que Saint-Luc a été bâti sur le modèle de la grande métropole orthodoxe").

10. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 21 Abb. 8.

11. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 28 Abb. 13 (Geburt), 30 Abb. 17 (Hypapante) und 16 (Taufe); das Mosaik der Verkündigung wurde nach seiner Zerstörung durch ein Fresko ersetzt.

12. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 34 Abb. 21 (Fußwaschung), 32 Abb. 19 (Kreuzigung), 33 Abb. 20 (Anastasis) und 36 Abb. 23 (ungläubiger Thomas).

13. Vgl. etwa E. Lucchesi Palli, Festbildzyklus, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (1970), 26-31.

durchsetzte[14], wird schließlich durch eine 9. Szene in der kleinen Kuppel über dem Bema repräsentiert, nämlich der Ausgießung des Heiligen Geistes an Pfingsten[15].

Am charakteristischsten für die Mosaiken des Katholikons ist jedoch die große Zahl heiliger Personen in strenger "hieratischer" Frontalität. Der Pantokrator[16] im Narthex in der Lünette über der Tür zum Naos, das wichtigste (erhaltene) Bild einer Einzelperson im Katholikon, stellt gewissermaßen – wegen der geringeren Proportionen von Hosios Lukas – einen auf das Wesentliche reduzierten Ausschnitt aus dem Mosaik der Hagia Sophia von Konstantinopel dar, das sich dort an derselben Stelle, nämlich im (Eso-)Narthex in der Lünette über der βασιλικὴ πύλη, findet[17]. Hier wie dort lautet der Text des aufgeschlagenen Evangeliums: ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου (Joh. 8. 12).

Auch das Mosaik der Apsis, die thronende Gottesmutter mit dem frontal auf ihrem Schoß sitzenden Jesuskind[18], dürfte wohl als eine freie Replik des entsprechenden Mosaiks in der Hagia Sophia von Konstantinopel[19] angesehen werden[20].

Angesichts dieser architektonischen, baumateriellen und ikonographischen Anklänge an die konstantinopolitanische Hauptkirche stellt sich die Frage, ob das Kloster Hosios Lukas eine kaiserliche Stiftung war[21]. Gegen diese Annahme spricht, daß sich weder bildliche noch schriftliche Quellen erhalten haben, die die Anlage eindeutig und zweifelsfrei mit einem kaiserlichen Stifter

---

14. Vgl. zu byzantinischen Bildprogrammen dieser Zeit Barbara Schellewald, Die Ordnung einer Bilderwelt. Bilder und Bildprogramme in Byzanz im 10. und 11. Jahrhundert, in: A. von Euw - P. Schreiner (Hrsg.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, II, Köln 1991, 41-62; eine vergleichende Übersicht über die drei berühmten musivischen Festtagszyklen des 11. Jahrhunderts in Hosios Lukas, Chios und Daphni findet sich in E. Diez - O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Hosios Lucas & Daphni*, Cambridge, Mass. 1931, 47.

15. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 26 Abb. 11.

16. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 40 Abb. 28.

17. Vgl. z.B. N. Oikonomides, Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 30 (1976), 151-172 [= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Aldershot 1992, III mit einem "Addendum"] Abb. 1 und 3a.

18. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 24 Abb. 10.

19. Vgl. z.B. C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington, D.C. 1962, Tafel 106.

20. Vgl. Théano Chatzidaki(s) - Bachara(s), Présences classiques dans les mosaïques de Hosios Loukas, *JÖB* 32/5 (1982), 101-109 (101-103 und Abb. 1-4).

21. Vgl. zu dieser Frage insbesondere D. Z. Sophianos, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἔλεγχος καὶ κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἑρμηνείας τῶν πηγῶν, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992), 23-80.

verbinden[22], was um so schwerer wiegt, als das Katholikon, abgesehen von der Hauptkuppel, von Zerstörungen weitgehend verschont blieb. Es kann davon ausgegangen werden, daß das Kloster nie eine Abbildung oder eine Inschrift eines kaiserlichen Stifters aufwies.

Andererseits sprechen die genannten Parallelen zur Hagia Sophia für die Annahme einer konstantinopolitanischen Stiftung, und die außerordentlich kostbare Ausstattung – insbesondere mit Marmor und Mosaiken – muß als starkes Indiz für einen überaus vermögenden Auftraggeber gewertet werden. Die hervorragende Qualität des Baus insgesamt[23] und namentlich der meisten Mosaiken[24] läßt vermuten, daß die Mosaizisten aus der Hauptstadt kamen[25], wo sich allerdings aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts nur das sog. "Zoe-Monomachos-Mosaik" an der Ostwand der Südempore der Hagia Sophia[26] erhalten hat, was stilistische Vergleiche in Anbetracht der spärlichen musivischen Überlieferung aus dieser Zeit nahezu unmöglich macht.

---

22. Vgl. etwa Carolyn L. Connor, Hosios Loukas as a Victory Church, *GRBS* 33 (1992), 293-308 (294: "The absence of records, foundation documents, or dedicatory inscriptions, however, has left fundamental questions unanswered, including such very pragmatic ones as: who financed this ambitious undertaking? when? why? and what was the source of funds?"); es wird hier (307-308) die These vorgetragen, "that the Katholikon at Hosios Loukas is a victory church commemorating a clear sign of God's favor, the Byzantine reconquest of Crete (scil. 961)".

23. Vgl. etwa R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999, 204: "The katholikon of Hosios Loukas is arguably the most sophisticated achievement in structural design since Hagia Sophia".

24. Vgl. z.B. Nano Chatzidaki(s), Rezension von Carolyn L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes*, Princeton 1991, *The Burlington Magazine* 136 (1994), 30-31 (30: "Hosios Loukas is one of the most prominent monuments of medieval Byzantium and the grandeur of its construction and mosaic decoration early attracted scholarly interest").

25. Vgl. Doula Mouriki, Les mosaïques de la Néa Moni de Chios, *XXXI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 1984, 359-404 (397: "La question de l'origine de ce style [scil. der Mosaiken von Hosios Lukas] a dernièrement reçu une réponse positive pour Constantinople comme centre de sa naissance et de son rayonnement"). Bezüglich der Architektur vgl. etwa D. I. Pallas, Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas: eine kritische Übersicht, *BZ* 78 (1985), 94-107 (96: "Einstimmigkeit herrscht hinsichtlich der Herleitung der Architekturtypen und -formen beider genannten Kirchen [scil. der Panhagia-Kirche und des Katholikons] aus der Hauptstadt Konstantinopel"). Zu den postbyzantinischen Legenden, denen zufolge Hunderte von konstantinopolitanischen Facharbeitern nach Hosios Lukas entsandt wurden, vgl. zuletzt Ousterhout (Anm. 23) 51 und 268-269.

26. Vgl. z.B. N. Oikonomides, The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia, *REB* 36 (1978), 219-232 [= *Byzantium* (Anm. 17) XV mit einem "Addendum"] Tafeln I-IV.

Ein weiteres Argument für die Annahme einer hauptstädtischen Stiftung ist die Reichhaltigkeit des ikonographischen Programms, das die lokalen Gegebenheiten kaum berücksichtigt: Gerade die – im Katholikon eines Klosters naturgemäß besonders wichtigen – Mönchsheiligen verkörpern gewissermaßen den gesamtbyzantinischen monastischen Kosmos, in dem etwa Konstantinopel durch Theodoros Studites, Ägypten durch Daniel Sketiotes, Palästina durch Sabas, Syrien durch Ephraim, Bithynien durch Ioannikios und Hellas durch Nikon "Metanoeite" repräsentiert werden[27]. Selbstverständlich kommt dem ursprünglichen Gründer des Klosters, dem seligen bzw. heiligen Lukas, wie schon erwähnt, ein prominenter Platz zu[28], aber bemerkenswerterweise findet sich im Naos auch ein Konterfei des ca. 30-40 Jahre jüngeren Nikon "Metanoeite"[29], der nach 970 ein Kloster bei Sparta gründete und dessen Tod etwa im Jahre 1005[30] als eindeutiger *terminus post quem* für die Mosaikausstattung des Katholikons angesehen werden muß.

Wie schon Ch. Diehl bemerkte[31], weisen die Mosaiken von Hosios Lukas ikonographisch und stilistisch eine enge Verwandtschaft mit den (insgesamt ca. 430) Miniaturen des für den Kaiser Basileios II. (976-1025) angefertigten Menologions[32] auf. Überdies zeigt auch der Text des kaiserlichen Menologions deut-

---

27. Im nordwestlichen und südwestlichen Joch des Hauptschiffes finden sich Mosaikdarstellungen von jeweils 13 Mönchsheiligen, vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 22-23 Abb. 9 Nr. 126-151.

28. Das in Anm. 6 genannte Mosaik befindet sich in der Lünette über dem westlichen Eingang des nördlichen Kreuzarms; es existieren noch einige Fresken des Klostergründers in der nordwestlichen Seitenkapelle und in der Krypta, vgl. z.B. Théano Chatzidaki(s) – Bachara(s), *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athen 1982, Tafel 1 (und 2), sowie Connor (Anm. 24) [Farb-]Tafel 3 (= Abb. 49), Abb. 46 und Abb. 81. (Allerdings war N. Oikonomides, The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, *DOP* 46 [1992], 245-255 [250], der Auffassung, daß das Konterfei Lukas' im südöstlichen Joch der Krypta [vgl. Connor (Farb-)Tafel 3 (= Abb. 49)] nicht den Gründer, sondern einen 1005 gestorbenen homonymen Abt des Klosters darstelle.)

29. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 47 Abb. 38.

30. Vgl. etwa G. Makris, Nikon "Metanoeite", *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 6 (1993), 936-937; vielfach wird auch schon "the end of the tenth century" als Todeszeit angegeben, vgl. etwa D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1987, 19. Zu Darstellungen des Heiligen vgl. N. B. Drandakes, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, *Πελοποννησιακά* 5 (1962), 306-319.

31. Ch. Diehl, *L'Église et les Mosaïques du Couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris 1889 [= *Choses et Gens de Byzance*, Paris 1926, 1-121], 44 [69]: "Toutes ces figures (scil. der Heiligen Febronia, Eugenia, Anastasia, Agathe und Thekla) ... rappellent d'une manière frappante les saintes représentées dans le *Ménologe basilien*"; vgl. auch 46, 47, 50-54, 57, 58 und 67-69 [74, 76, 81-89, 93-95 und 111-114] sowie Diehl (Anm. 9) 51-52.

32. Vgl. etwa N(ancy) P. Š(evčenko), Menologion of Basil II, *ODB* 2, 1341-1342.

liche Parallelen zu den Mosaiken: So entsprechen dem Eintrag zum 2. November[33] die Medaillons mit den Märtyrern Akindynos, Pegasios, Aphthonios, Anempodistos und Elpidephoros an der Westwand des Narthex über der Ausgangstür[34].

Von den drei mit dem Kloster in Verbindung gebrachten Kaisern, nämlich Romanos I., Romanos II. und Konstantinos IX. Monomachos, scheiden die ersten beiden als Stifter der musivischen Ausstattung aus, weil diese wegen der Präsenz des Konterfeis des Nikon "Metanoeite" nicht vor ca. 1005 entstanden sein kann[35]. Für den dritten, Konstantinos Monomachos, sprach sich sehr dezidiert Eust. Stikas aus, wobei er sich auf das Zeugnis des bekannten Forschungsreisenden Ciriaco von Ancona stützte[36].

Ciriaco di Filippo de' Pizzicolli (ca. 1391 – ca. 1452)[37] schrieb in seinem Reisetagebuch, daß er Ende März 1436 das hochberühmte Kloster des Mönchs Lukas gesehen habe, welches von dem Kaiser Monomachos errichtet worden sei[38]. Diesem vereinzelten, kurzen und späten Zeugnis wurde in der Forschung selten

---

33. *Menologium Basilii II*, *Ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀκινδύνου, Πηγασίου, Ἀφθονίου, Ἀνεμποδίστου, Ἐλπιδηφόρου καὶ τῆς συνοδίας αὐτῶν* (*PG* 117, 140B-D); vgl. auch Symeon Metaphrastes, *Ἄθλησις τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Ἀκινδύνου, Πηγασίου, Ἀνεμποδίστου, Ἀφθονίου καὶ Ἐλπιδεφόρου* (*PG* 116, 9A-36B).

34. Vgl. z.B. P. Lazarides, *Το μοναστήρι του Όσιου Λουκά. Σύντομος εικονογραφημένος αρχαιολογικός οδηγός*, Athen o.J., 34-35 Abb. 16.

35. Diese Feststellung betrifft nicht die Panhagia-Kirche, als deren Stifter in jüngerer Zeit z.B. Laskarina Mpura, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Athen 1980, 121 und 134, Romanos II. vorschlug.

36. Eust. G. Stikas, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Athen 1970, 9-36 passim, insbesondere 36: «πιθανῶς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του ἤτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042-1043»; vgl. auch Eust. Stikas, Nouvelles observations sur la date de construction du catholicon et de l'église de la Vierge du monastère de Saint Luc en Phocide (Travaux de restauration exécutés au monastère), *XIX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 1972, 311-330 (311, 323-325 u.ö.), sowie Eust. G. Stikas, *Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ*, Athen 1974, 4, 23-39, 101-102, 142 u.ö.

37. Vgl. z.B. E. W. Bodnar, Ciriaco d'Ancona, *Lexikon des Mittelalters* 2 (1983), 2099-2100, und G. Paci – S. Sconocchia (Hrsg.), *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo (Atti del convegno internazionale di studio Ancona 6-9 febbraio 1992)*, Reggio Emilia 1998.

38. Ciriaco von Ancona, Reisetagebuch, Eintrag vom 28. März 1436 (Cod. Berol. gr. quart. 89, fol. 22v, ed. P. Maas, Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436, *Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal*, München [1]1 [1913 (1915)], 5-15 [8], nachgedruckt etwa von N. A. Bees, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, *BNJ* 11 [1934-1935], 179-192[δ] [192[β]], E. W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and*

Bedeutung beigemessen[39], zumal andere Nachrichten und möglicherweise auch stilistische Erwägungen ein früheres Entstehungsdatum nahelegen. Daher ging die Mehrheit der Forscher seit Diehl[40] davon aus, daß die Ausstattung des Katholikons n i c h t auf eine kaiserliche Stiftung zurückzuführen sei, zumal in jüngerer Zeit M. Chatzidakis den Nachweis dafür zu führen suchte, daß das Kloster 1011 von dem Abt Philotheos gegründet wurde[41].

Im Folgenden soll nun versucht werden, die Aporie, daß es einerseits Indizien für die Annahme einer kaiserlichen Dotierung des Klosters gibt und daß andererseits die Nichtexistenz schriftlicher Quellen gegen eine solche Annahme spricht, aufzulösen.

Auf den Mosaiken des Katholikons ist (an der südlichen Westwand des Narthex) nur e i n byzantinischer Kaiser dargestellt, nämlich Konstantinos der Große, der hier gemeinsam mit seiner Mutter Helene das Kreuz ergreift[42]. Das zwischen ihnen stehende und sie wenig überragende Kreuz weist drei Querbalken auf und entspricht dem (genau gegenüber[43] an der südlichen Ostwand des Narthex befindlichen) Kreuz des auferstandenen Christus[44].

Athens, Brüssel 1960, 34, Stikas [1970, Anm. 36] 14, Stikas [1974, Anm. 36] 24, vgl. auch Sophianos [Anm. 21] 78 mit Tafel 23): *ἔγραψα ego. K. A. apud nobilissimam Lucae monachi aedem aeditam a Monomacho Imp. in Phocide prope Delphos ad XX mil. ad quam veni V. K. Apriles et ea excaepi ex antiquissimo praefatae ecclesiae libro.*

39. Nur Bees (Anm. 38) 192γ-192δ und Stikas (Anm. 36) sprachen sich ausdrücklich für die Glaubwürdigkeit der Nachricht des Ciriaco aus.

40. Diehl (Anm. 31) 7, 9 und 12 [11, 14 und 20].

41. M. Chatzidakis, À propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, *Cahiers Archéologiques* 19 (1969), 127-150 [= *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, London 1972, XII] (129, 140-141 u.ö); auf die Kritik von Stikas (1970, Anm. 36) 244-258 replizierte M. Chatzidakis, Περὶ μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ νεώτερα, *Ἑλληνικὰ* 25 (1972), 298-313, und Précisions sur le fondateur de Saint-Luc, *Cahiers Archéologiques* 22 (1972), 87-88, worauf wiederum Stikas (1974, Anm. 36) mit einem nur dieser Frage gewidmeten Buch antwortete. In jüngerer Zeit unternahm P. M. Mylonas, *Gavits* arméniens et *Litae* byzantines – Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide, *Cahiers Archéologiques* 38 (1990), 99-122 (116), Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος, *Αρχαιολογία* 36 (September 1990), 6-30 (27 und 30), mit Συμπληρωματική περίληψη, *Αρχαιολογία* 38 (März 1991), 78-80 (80), sowie Nouvelles remarques sur le complexe de Saint-Luc en Phocide, *Cahiers Archéologiques* 40 (1992), 115-122 (120-121), den Versuch, die beiden unterschiedlichen Auffassungen miteinander in Einklang zu bringen.

42. Vgl. z.B. Nano Chatzidaki(s), *Byzantine Mosaics*, Athen 1994, 93 Abb. 74.

43. Vgl. zur Lage der Mosaiken z.B. den (mit Legende versehenen) "Perspective plan" bei Chatzidaki(s) [Anm. 1] 22-23 Abb. 9.

44. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 33 Abb. 20; vgl. schon Anm. 12.

Diese – kürzlich von Natalia Teteriatnikov ausführlich erörterte[45] – gewissermaßen "kanonische" Darstellung von Konstantinos und Helene[46] in frontaler Stellung zuseiten des jeweils mit einer Hand gehaltenen Kreuzes, wie sie noch heute zum "normalen" Ausstattungsprogramm griechischer Kirchen gehört[47], geht nicht "auf frühchristliche Monumente" zurück[48] und ist auch nicht in Jerusalem entstanden[49], sondern läßt sich nicht vor der Jahrtausendwende nachweisen, wurden doch zahlreiche Denkmäler auf eine (viel) zu frühe Epoche datiert: Das gilt namentlich für die – bisweilen für die älteste erhaltene Darstellung des Kaiserpaares gehaltene – kolorierte Federzeichnung eines jakobitischen Homi-

---

45. Natalia Teteriatnikov, The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross, *ΔΧΑΕ* 18 (1995), 169-188.

46. Vgl. etwa F. Werner, Helena (Kaiserin), *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 485-490.

47. Vgl. auch Dionysios aus Phurna, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* V 28 und VI 7 (ed. A. Papadopulos-Kerameus, Sankt Petersburg 1909), 168 und 219: Οἱ δίκαιοι. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος, ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῶν χριστιανῶν, νέος ἀρχιγένης βαστῶν σταυρὸν καὶ Εὐαγγέλιον. Ἡ ἁγία Ἑλένη ἡ μήτηρ αὐτοῦ ὁμοίως und Ποίησον ... τὸν ἅγιον Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην βαστάζοντας μαζὶ τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου.

48. So J. Traeger, Konstantin, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (1970), 546-551 (548); dagegen schon Kl. Wessel, Konstantin u. Helena, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 4 (1990), 357-366 (363). In den Bereich der "grotesque anecdotes" (A. K[azhdan], Parastaseis syntomoi chronikai, *ODB* 3, 1586) gehört die Nachricht der *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί* 52 (*Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Leipzig 1901 [Ndr. New York 1975]), 54,21-24 = (*Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis syntomoi chronikai*, edd. Averil Cameron – Judith Herrin, Leiden 1984), 126,21-24: Παρευθὺ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ Βοΐ σταυρὸς ἀργυροῦς κεχρυσωμένος ἐτυπώθη καὶ Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης εἰκόνες, ἀμφοτέρων αἱ χεῖρες τὸν σταυρὸν κατέχουσαί φασι τὸν θεόδουλον, zitiert von Teteriatnikov (Anm. 45) 174. Auch die Notiz der *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* II, 29 (*Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Leipzig 1907 [Ndr. New York 1975]), 166,6-8: Ἐν τῇ καμάρᾳ τοῦ Μιλίου στῆλαι Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης εἰσίν· ἔνθα καὶ σταυρὸς ὁρᾶται πρὸς ἀνατολὰς βασταζόμενος ὑπ' αὐτῶν, zitiert von A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Straßburg 1936 (Ndr. London 1971), 38, kann allenfalls einen sehr späten Befund widerspiegeln; vgl. zu der Stelle auch A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988, 288-290, sowie zu der gesamten Problematik A. Frolow, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris 1965, 223-224.

49. Vgl. Johann Georg (Herzog zu Sachsen), Konstantin der Große und die hl. Helena in der Kunst des christlichen Orients, in: Fr. J. Dölger (Hrsg.), *Konstantin der Große und seine Zeit*, Freiburg 1913, 255-258 (257: "Meiner Vermutung nach geht diese ganze Darstellung auf Jerusalem zurück"), welcher Hypothese Frolow (Anm. 48) 220-223, Konstantinopel favorisierend, zu Recht widersprach, wohingegen Wessel (Anm. 48) 364, vorsichtig gefolgt von G. Kühnel, Kreuzfahrerideologie und Herrscherikonographie. Das Kaiserpaar Helena und Heraklius in der Grabeskirche, *BZ* 90 (1997), 396-404 (397), wiederum Jerusalem als Entstehungsort der Ikonographie vorzog.

liars[50], welche A. Baumstark zu Unrecht auf ein Original aus konstantinischer Zeit zurückführen wollte[51], sowie für die Fresken einiger kappadokischer und kastorianischer Kirchen.

Die Datierung mehrerer kappadokischer Kirchen auf das 10. Jahrhundert beruht auf stilistischen Vergleichen mit der Dekoration von drei[52] Kirchen, in denen sich "Inschriften" erhalten haben[53], die – in zwei Fällen – auf die frühe Regierungszeit Konstantinos' VII. Porphyrogennetos (913-920) sowie auf die Regierungszeit Nikephoros' II. Phokas (963-969) bezogen werden: Es handelt sich um die Tavşanlı Kilise (Kirche mit dem Hasen) südlich von Ortahisar[54], die Ayvalı Kilise (Kapelle 4) im Tal von Güllü Dere[55] und die Taubenschlag-Kirche nördlich von Çavuşin[56].

Eine genauere Inaugenscheinnahme dieser "Inschriften" erweist jedoch die Haltlosigkeit der bislang fast unbestritten gebliebenen Annahmen: Die "In-

---

50. Vgl. A. Baumstark, Konstantiniana aus syrischer Kunst und Liturgie, in: *Konstantin der Große und seine Zeit* (Anm. 49) 217-254 (Tafel VII Abb. 1).

51. Baumstark (Anm. 50) 219-234, insbesondere 228-231, zitiert von Traeger (Anm. 48); dagegen schon Wessel (Anm. 48), vgl. jetzt aber wieder Teteriatnikov (Anm. 45) 169[4]. Die sinnlose Drehung der Zeichnung um 90°, vor allem aber ihr Stil schließen eine Entstehung vor dem 12. Jahrhundert aus.

52. Die fast unleserliche Inschrift einer vierten Kirche, der Eğri Taş Kilisesi im Tal von Ihlara, wurde von N. Oikonomides, The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia), in: C. Mango – O. Pritsak – Uliana M. Pasicznyk (Hrsg.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Cambridge, Mass. 1984, 501-506 [= *Byzantium* (Anm. 17) VI mit einem "Addendum"] zwar höchst scharfsinnig, aber völlig spekulativ zu ἐπὶ βασιλέων Ῥωμανοῦ, Κωνσταντίνου καὶ Χριστοφόρου rekonstruiert; das zweite Zahlzeichen «χ» ist wohl auch eher im Sinne von "600" aufzufassen und verweist daher auf das 11./12. Jahrhundert.

53. Vgl. zuletzt Nicole Thierry, De la datation des églises de Cappadoce, *BZ* 88 (1995), 419-455 (432).

54. Vgl. etwa G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Texte II/1, Paris 1936, 78-99, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, Nouvelles notes cappadociennes, *Byz* 33 (1963), 121-183 (131 und 182), M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Textband (I), Recklinghausen 1967, 151-152, Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 182-184.

55. Vgl. etwa de Jerphanion (Anm. 54) Texte I/2, Paris 1932, 594, Nicole Thierry – M. Thierry, Ayvalı kilise ou pigeonnier de Gülli Dere – église inédite de Cappadoce, *Cahiers Archéologiques* 15 (1965), 97-154, Restle (Anm. 54) 139-140, Lyn Rodley, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985, 207-213, A(nnabel) J(ane) W(harton), Güllü Dere, *ODB* 2, 888, Jolivet-Lévy (Anm. 54) 37-44.

56. Vgl. etwa de Jerphanion (Anm. 55) 520-550, Lafontaine-Dosogne (Anm. 54) 128-131 und 182, Restle (Anm. 54) 134-137, Lyn Rodley, The Pigeon House Church, Çavuşin, *JÖB* 33 (1983), 301-339, A(nnabel) J(ane) W(harton), Çavuşin, *ODB* 1, 395, Jolivet-Lévy (Anm. 54) 15-22.

schrift" in der Tavşanlı Kilise, in der (unter Berichtigung der zahlreichen orthographischen Fehler) eines βασιλέως Κωνσταντίνου πορφυρογεννήτου Erwähnung geschieht[57], kann, wenn man ihr überhaupt Authentizität zumessen mag, nicht mit dem damals 8-15jährigen Knaben Konstantinos VII., der in dieser Zeit notwendigerweise mit dem Zusatz "Sohn Leons" versehen wurde[58], sondern nur mit dem ebenfalls als "purpurgeboren" bezeichneten[59] Konstantinos VIII. in Verbindung gebracht werden[60].

In der Apsis der südlichen Kapelle der Ayvalı Kilise findet sich eine fragmentarische Inschrift, der man möglicherweise die Erwähnung eines βασιλέως Κωνσταντίνου entnehmen kann[61]. Es ist unklar, auf welchen Kaiser diesen Namens hier Bezug genommen wird; in Betracht kämen vorzugsweise Konstantinos VIII. (1025-1028) und Konstantinos IX. (1042-1055). Man hat die Inschrift aber auf Konstantinos VII., und zwar auf dessen frühe Regierungsjahre (913-920) bezogen, weil man sie unzulässigerweise mit einer paläographisch völlig verschiedenen und an ganz anderer Stelle, nämlich über dem großen Arkosolium der nördlichen Kapelle angebrachten, ebenfalls fragmentarischen Inschrift in Verbindung brachte, auf der man den (nur unvollständig erhaltenen) entscheidenden (Zahl-)Buchstaben zu Unrecht als «Y» (= 400) statt als «X» (= 600) entzifferte[62].

Schließlich dien(t)en die "Inschriften" in der Konche der linken Apsis der Taubenschlag-Kirche von Çavuşin, in denen die Kaiser Nikephoros und Theophano – nebst weiteren Mitgliedern der kaiserlichen Familie(n) – erwähnt werden[63], zur bislang unbestrittenen Datierung dieser Kirche auf die Jahre 963-969. Es handelt sich hierbei jedoch nicht um eine Stifterinschrift, sondern um –

57. Vgl. de Jerphanion (Anm. 54) 79-82 und Restle (Anm. 54) 151.

58. Vgl. z.B. (Prooimion der) *"Epitome (legum)"* Z. 79 (ed. A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Frankfurt a.M. 1986), 118: ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τοῦ εὐτυχοῦς Κωνσταντίνου, τοῦ υἱοῦ Λέοντος τοῦ εὐεργέτου. Auch noch in der späteren Lebenszeit Konstantinos' VII. wurde die Verfasserangabe seiner Werke mit dem Zusatz υἱοῦ Λέοντος versehen, vgl. die Rubriken von *De thematibus* und *De cerimoniis*.

59. Vgl. dazu etwa G. Dagron, Nés dans la pourpre, *TM* 12 (1994), 105-142 (118), und insbesondere Dölger – Wirth, *Regesten*, Nr. 823.

60. Schon G. P. Schiemenz, Rezension von Nicole Thierry – M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce (Région du Hasan dağı)*, Paris 1963, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28 (1965), 258-261 (259), und Eine unbekannte Felsenkirche in Göreme, *BZ* 59 (1966), 307-333 (332), sowie Restle (Anm. 54) 152 äußerten – unter Hinweis auf Konstantinos VIII. – Zweifel an der herkömmlichen Datierung.

61. Vgl. Thierry (Anm. 55) 99, Restle (Anm. 54) 140 und Rodley (Anm. 55) 211.

62. Thierry (Anm. 55) 100-101, gefolgt von Restle (Anm. 54) 140 und Rodley (Anm. 55) 212.

63. Vgl. de Jerphanion (Anm. 55) 523-525, Restle (Anm. 54) 137 und Rodley (Anm. 55) 309.

nahezu analphabetische[64] – Graffiti aus viel späterer Zeit[65], die keinerlei Aufschlüsse über die Identität der (fünf) nimbierten Heiligen, geschweige denn über die Chronologie der Wandmalereien der ganzen Kirche zu geben vermögen[66].

Mit dem Erweis der Unbrauchbarkeit der erörterten "Inschriften" für eine Datierung der genannten Kirchen auf das 10. Jahrhundert wird auch die aufgrund stilistischer Vergleiche vorgeschlagene Datierung anderer Kirchen auf ebendieses Jahrhundert hinfällig[67]. Von den zahlreichen Darstellungen Konstantinos' und Helenes in kappadokischen (und anderen kleinasiatischen) Kirchen[68] läßt sich daher keine einzige der Zeit vor der Jahrtausendwende zuweisen[69].

---

64. Nach der Umschrift de Jerphanions (Anm. 55) 523 lautet der Text: Τους αιψεβεις ημον βασειλης / δηαφοιλαξον Κ(υρι)ε παντοται / (in kleinerer Schrift rechts:) δεσπυνης ημον / Νηκηφορον κε Θαιφανους. Besonders die Bezeichnung δεσπυνης (= δέσποινα) und die Form Θαιφανους (ohne «ο» und mit «ς») statt Θεοφανὼ sind schwer erklärlich.

65. Vgl. Restle (Anm. 54) 2. Tafelband (III) Abb. 327; vgl. auch Abb. 303 und 328.

66. Völlig ausgeschlossen ist auch, daß es sich bei dem einen der beiden Reiter(heiligen) in derselben Kirche um ein "Porträt" des Johannes Tzimiskes, des Mörders des Nikephoros Phokas und späteren Kaisers (969-976), handelt, wie Nicole Thierry, Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce, *TM* 9 (1985), 477-484, annahm, weil auch die dies scheinbar nahelegenden Graffiti aus viel späterer Zeit stammen und insofern wertlos sind.

67. Vgl. auch E. Weigand, Zur Datierung der kappadokischen Höhlenmalereien, *BZ* 36 (1936), 337-397, der sich gegen de Jerphanions Tendenz zu Frühdatierungen aussprach, sowie – u.a. gegen Ann Wharton Epstein, *Tokalı Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C. 1986, argumentierend – Hanna Wiemer-Enis, *Die Wandmalerei einer kappadokischen Höhlenkirche: Die Neue Tokalı in Göreme*, Frankfurt a.M. 1993, 240-241: "Die Entstehung der Malerei der Neuen Tokalı in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts würde bedeuten, daß in Kappadokien tatsächlich noch fast zweihundert Jahre nach der seldschukischen Eroberung eine derart große und verschwenderisch ausgestaltete christliche Kirche entstehen konnte, die von der Kultur, dem Glauben und dem Wohlstand der dort lebenden griechischen Christen ein deutliches Zeugnis ablegte"; vgl. auch – gegen Thierry (Anm. 53) argumentierend – nochmals Hanna Wiemer-Enis, Zur Datierung der Malerei der Neuen Tokalı in Göreme, *BZ* 91 (1998), 92-102.

68. Vgl. die Aufstellungen de Jerphanions (Anm. 54) Texte II/2, Paris 1942, 507, und Restles (Anm. 54) 251.

69. Nach den (unzutreffenden) Datierungen Restles (Anm. 54) finden sich in folgenden acht Kirchen des 10. Jahrhunderts Darstellungen Konstantinos' und Helenes: 1) Kapelle 1 (El Nazar) in Göreme (Restle 101-103 Nr. 1); 2) Kapelle 7 (Tokalı Kilise, Alte Kirche) in Göreme (Restle 110-116 Nr. 10); 3) Kapelle 9 (Theotokos-Kirche) in Göreme (Restle 117-118 Nr. 12); 4) Taubenschlag-Kirche nördlich von Çavuşin (Restle 134-137 Nr. 26); 5) Kapelle 4 (Ayvalı Kilise) von Güllü Dere (Restle 139-140 Nr. 29); 6) Pfingst- oder Apostel-Kirche von Sinassos-Mustafa Paşa Köy (Restle 152-153 Nr. 40); 7) Belli Kilise von Soğanlı (Restle 160 Nr. 47); 8) Sümbülü Kilise (Hyazinthen-Kirche) von Ihlara (Restle 170-171 Nr. 56).

Dasselbe gilt für die Kirchen der Hagioi Anargyroi und des Hagios Stephanos in Kastoria: Die erstere[70] ist nicht, wie St. Pelekanidis vermutete[71], auf das 10., sondern erst auf das 11. Jahrhundert zu datieren[72], und in letzterer gehören die Wandbilder des Kaiserpaares nicht der ursprünglichen, sondern einer wesentlich späteren Malschicht an[73]. Ferner ist es höchst unwahrscheinlich, daß das Mosaik Konstantinos' des Großen in dem Raum über der südwestlichen Vorhalle der Hagia Sophia in Konstantinopel[74], das zwischen 877 und 880 entstanden sein dürfte[75], durch ein solches der Kaiserin Helene ergänzt war[76], wäre doch die Anbringung eines Konterfeis Helenes oberhalb (!) desjenigen ihres Sohnes Konstantinos in diesem dem Klerus vorbehaltenen Saal zu jener Zeit widersinnig gewesen.

Während sich somit keine einzige monumentale Darstellung Konstantinos' und Helenes der Zeit vor der Jahrtausendwende zuordnen läßt, hat sich in der Kleinkunst ein Beispiel erhalten[77]: Ein Elfenbein-Triptychon des Cabinet des

---

70. Vgl. z.B. St. Pelekanidis – M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athen 1985, 29 Abb. 6.

71. Pelekanidis (Anm. 70) 23.

72. Vgl. etwa auch Ann Wharton Epstein, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, *The Art Bulletin* 62 (1980), 190-207 (196-198); auch Chatzidakis (Anm. 70) 38 sprach sich in einer "Supplementary Note" gegen Pelekanidis' Frühdatierung aus und plädierte für "a dating around 1000".

73. Irrtümlich verwies Wessel (Anm. 48) 365, gefolgt von Teteriatnikov (Anm. 45) 180, dieses Fresko unter Berufung auf Pelekanidis ins 10. Jahrhundert, obwohl es nach dessen Ansicht (Anm. 70) 8-11 dem "second layer" und mithin einer wesentlich späteren Zeit angehört.

74. Vgl. R. Cormack – E. J. W. Hawkins, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms Above the Southwest Vestibule and Ramp, *DOP* 31 (1977), 175-251 (Abb. C, 46 und 47) sowie Teteriatnikov (Anm. 45) 172 Abb. 2.

75. So A. Schminck, "Rota tu volubilis". Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken, in: L. Burgmann – Marie Theres Fögen – A. Schminck (Hrsg.), *Cupido legum*, Frankfurt a.M. 1985, 217.

76. So Cormack – Hawkins (Anm. 74) 231 und Abb. 46 (Bildunterschrift), gefolgt von Teteriatnikov (Anm. 45) 174.

77. Auch mehrere Denkmäler der Kleinkunst wurden zu Unrecht auf das 10. Jahrhundert datiert, so die Staurothek von Levadia (Krim) von A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961, 251 Nr. 165, zitiert von Wessel (Anm. 48) sowie von Kühnel (Anm. 49) 397[5], das Pektoralkreuz am Chachuli-Triptychon in Tiflis von Wessel, gefolgt von Kühnel (vgl. dagegen Frolow 290 Nr. 260: "XIe siècle"), die Emails des sog. "Stavelot-Triptychons" von Teteriatnikov (Anm. 45) 169 (vgl. dagegen Kl. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst vom 5.-13. Jahrhundert*, Recklinghausen 1967 [englisch: *Byzantine enamels from the 5th to the 13th century*, Shannon Ireland 1969], 156 [157] Nr. 47: "um oder kurz nach 1100", und W. V[oelkle], in: Helen C. Evans – W. D. Wixom [Hrsg.], *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997, 461 Nr. 301: "ca. 1100") und die Staurothek von San Giovanni in Laterano von Teteriatnikov 177[45] (vgl. dagegen Frolow 256 Nr. 178: "Xe-XIIe siècle";

Médailles der Bibliothèque Nationale in Paris[78], auf dem Konstantinos und Helene zu Füßen des Crucifixus beten bzw. interzedieren, muß, wie schon A. Goldschmidt und K. Weitzmann zu Recht feststellten, auf die Mitte des 10. Jahrhunderts datiert werden[79]. Denn es ist engstens verwandt mit dem (wohl auf 945 zu datierenden) Romanos-Eudokia-Elfenbein desselben Cabinet des Médailles[80] und dürfte kurze Zeit danach – jedenfalls noch in der effektiven Regierungszeit Konstantinos' VII. Porphyrogennetos zwischen 945 und 959[81] – von demselben Künstler[82] geschaffen worden sein, und zwar auf Initiative eines unter Nikephoros Phokas bezeugten Skeuophylax der Hagia Sophia namens Stephanos[83].

Aus der Mitte oder der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts stammen nämlich einige Elfenbein-Reliefs, auf denen der Protomärtyrer Stephanos eine auffällig prominente Position einnimmt[84]; in einer Inschrift auf der Rückseite einer

---

vgl. auch Ioli Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, Text 138-140 Nr. 46-47: "Twelfth Century").

78. Vgl. z.B. *Byzance (L'art byzantin dans les collections publiques françaises)*, Paris 1992, 237 Abb. 150, und A. Cutler – J.-M. Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz (725-1204)*, München 1996, 182-183 Abb. 137-138.

79. A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, II: *Reliefs*, Berlin 1934 (Ndr. 1979), 37 Nr. 39.

80. Vgl. zu diesem zuletzt insbesondere A. Cutler, The Date and Significance of the Romanos Ivory, in: Chr. Moss – Katherine Kiefer (Hrsg.), *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 605-610 [= *Late Antique and Byzantine Ivory Carving*, Aldershot 1998, XI].

81. Vgl. auch A. Cutler, *The Hand of the Master: Craftsmanship, Ivory, and Society in Byzantium (9th-11th Centuries)*, Princeton 1994, 206: "made by one of Byzantium's finest craftsman whose *floruit* encompassed the years 945 to 949".

82. So zu Recht Cutler (Anm. 81) in Anschluß an die Ausführungen von Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 14-17 zu der von ihnen so genannten "Romanos-Gruppe".

83. Vgl. zu diesem Stephanos zuletzt etwa Cutler (Anm. 81) 235. A. Guillou, Deux ivoires constantinopolitains datés du IXe et Xe siècle, in: *Byzance et les Slaves (Études de Civilisation) – Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, 207-211 (211[9]), zog eine Identifikation dieses Stephanos mit dem Sohn Romanos' I. in Erwägung, doch ist dies wenig wahrscheinlich, weil sich ein früherer Kaiser – ungefähr zwei Jahrzehnte nach seiner Entmachtung – kaum mit dem vergleichsweise unbedeutenden Amt eines Skeuophylax begnügt hätte. Eher noch kommt eine Gleichsetzung mit dem 913 wohl noch als Kind kastrierten Sohn des Konstantinos Dux (vgl. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 25 Nr. 5) in Betracht, weil Stephanos auf den genannten Elfenbeinen wie ein Eunuch dargestellt ist (wobei die Bartlosigkeit allerdings auch als Hinweis auf die Jugendlichkeit des Protomärtyrers aufgefaßt werden könnte).

84. Es handelt sich, abgesehen von dem Pariser Triptychon (Anm. 78), um folgende vier Elfenbeine: 1) Triptychon im Museo Sacro des Vatikan (vgl. Goldschmidt – Weitzmann [Anm. 79] 34 Nr.

Tafel dieser Gruppe, der Staurothek von Cortona, wird der Skeuophylax Stephanos genannt, der die Tafel τῇ θρεψαμένῃ μονῇ Εὐήμης προσφέρει[85]. Zwar konnte N. Oikonomides die Lesung Εὐήμης in ähnlicher Form auch als Siegellegende nachweisen[86], doch gelang es auch ihm – ebensowenig wie zuvor schon A. Guillou[87] – nicht, das Wort zu erklären[88].

Bereits Goldschmidt und Weitzmann hatten aber die sehr plausible Vermutung geäußert, daß mit τῇ θρεψαμένῃ μονῇ das "Studios-Kloster" gemeint sei, "das das älteste und berühmteste in Konstantinopel war und Johannes den Täufer als Patron hatte"[89]. Für diese Annahme spricht auch der Umstand, daß der Skeuophylax Stephanos auf der Vorderseite der Elfenbeintafel von Cortona neben seinem eigenen Namenspatron Stephanos[90] – in einem "hybrid arrange-

---

32 ["Mitte X. Jahrhundert"]; für diese Datierung sprachen sich wohl auch Cutler [Anm. 81] 221 und N. Oikonomides, The Concept of "Holy War" and Two Tenth-century Byzantine Ivories, in: T. S. Miller - J. Nesbitt (Hrsg.), *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington, D.C. 1995, 75, aus, wohingegen I[oli] K[alavrezou], in: *The Glory of Byzantium* [Anm. 77] 131-132 Nr. 79, für das "10th-11th century" plädierte); 2) ("Borradaile"-)Triptychon im British Museum in London (vgl. Goldschmidt - Weitzmann 36 Nr. 38 ["Mitte X. Jahrhundert"] und in jüngerer Zeit A. E[astmond], in: D. Buckton [Hrsg.], *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London 1994, 142-143 Nr. 153 ["10th century"]); 3) Tafel im Victoria and Albert Museum in London (vgl. Goldschmidt - Weitzmann 45 Nr. 68 ["X. Jahrhundert"]; demgegenüber datierte etwa P. Williamson, *An Introduction to Medieval Ivory Carvings*, London 1982, 28, das Elfenbein auf das "twelfth century"); 4) Tafel des Kreuzreliquiars (der Staurothek) der Chiesa di San Francesco in Cortona (vgl. Goldschmidt - Weitzmann 48-49 Nr. 77 ["Anno 963-969"]; während Frolow [Anm. 77] 239-241 Nr. 146 im Zweifel war, ob der auf der Rückseite der Tafel genannte Kaiser mit Nikephoros II. oder Nikephoros III. zu identifizieren sei, kehrten etwa Guillou [Anm. 83] 210-211, Cutler 213 und 279[104] - nach früherem Schwanken - sowie Oikonomides 83-85 eindeutig zur richtigen Datierung zurück).

85. So Guillou (Anm. 83) 210 und Oikonomides (Anm. 84) 79, während A. Kirchhoff, *Corpus inscriptionum Graecarum* IV, Berlin 1877 (Ndr. Hildesheim-New York 1977), 322 Nr. 8694, und Goldschmidt - Weitzmann (Anm. 79) 48-49 Nr. 77 ΕΥΗΘΗΣ lasen; vgl. Cutler (Anm. 81) [Farb-] Tafel II und Cutler - Spieser (Anm. 78) 167 Abb. 126.

86. Oikonomides (Anm. 84) 81.

87. Guillou (Anm. 83) hielt die Form Εὐήμης für "sûrement corrompu (ou populaire ?)" [für Εὐφημίας] und schlug vor, das Kloster mit demjenigen der Heiligen Euphemia ἐν τοῖς Ὀλυβρίου zu identifizieren; dagegen zu Recht Oikonomides (Anm. 84) 79-81.

88. Oikonomides (Anm. 84) 81-82 (sogar unter Erwägung eines nichtgriechischen Ursprungs des Wortes). Möglicherweise handelt es sich um die Abkürzung eines Wortes mit den Bestandteilen εὖ und ἥμισυς.

89. Goldschmidt - Weitzmann (Anm. 79) 49.

90. Es besteht Einigkeit darüber, daß der Protomärtyrer Stephanos hier dargestellt wurde, weil er der "Namensheilige des Stifters" war, vgl. Goldschmidt - Weitzmann (Anm. 89) und Oikonomides (Anm. 84) 82.

ment"[91] – auch den Evangelisten Johannes abbilden ließ, den Namenspatron des zwischen 960 und 974 – also zum Zeitpunkt der Donation des Elfenbeins – als Abt des Studios-Klosters bezeugten Johannes[92]. Überdies gibt es weitere Bezüge zu Johannes dem Täufer[93], dem Patron des Studios-Klosters[94], weshalb die Schlußfolgerung naheliegt, daß es sich bei der kryptischen μονῇ Εὐήμης um einen Teil des konstantinopolitanischen[95] Klosterkomplexes τοῦ Προδρόμου ἐν τοῖς Στουδίου handelt, dessen Name möglicherweise auf eine Flurbezeichnung in der Region Psamathia zurückgeht.

Auf der Vorderseite dieser Elfenbeintafel in Cortona befinden sich – unterhalb von ganzfigurigen Darstellungen Stephanos' und Johannes' des Evangelisten – Medaillons mit Brustbildern Konstantinos' in der Mitte, Helenes zu seiner Rechten und Longinos' zu seiner Linken[96]. Konstantinos hält das (Patriarchal-)Kreuz zwischen seinem eigenen Haupt und demjenigen seiner Mutter, wodurch diese Darstellung Konstantinos' und Helenes jene auf dem Pariser Triptychon[97] in abgewandelter Form wieder aufnimmt. Des weiteren weist die kreuzförmig angebrachte Inschrift auf der Rückseite der Staurothek von Cortona einen Bezug zu der Inschrift auf der Rückseite des Kreuzes der Limburger Staurothek[98] auf, wie auch die zweite Inschrift an den Rändern des Elfenbeins

---

91. Oikonomides (Anm. 84) 83.

92. Vgl. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969², 433. Die große Bedeutung des Studios-Klosters gerade in dieser Zeit ergibt sich auch aus der Erhebung des zuvor schon als Synkellos fungierenden Studitenmönchs Antonios zum Patriarchen von Konstantinopel (Antonios III., 973-978).

93. Auf dem Triptychon des Museo Sacro (vgl. Anm. 84 Nr. 1) findet sich das Medaillon des Stephanos schräg unterhalb der Ganzfigur Johannes' des Täufers, auf dem Triptychon des Cabinet des Médailles (vgl. Anm. 78) unter dem Medaillon des Täufers und auf der Tafel des Victoria and Albert Museum (vgl. Anm. 84 Nr. 3) schräg oberhalb desjenigen des Täufers.

94. Auch auf dem von Oikonomides (Anm. 86) erörterten Siegel betraf die Lesung Ε[ὐ]ήμις ein Prodromos-Kloster.

95. Vgl. Guillou (Anm. 83): "Le ... monastère "Euèmè", qui doit être, je pense, constantinopolitain"; auch Oikonomides (Anm. 84) 82 hielt es für wahrscheinlicher, daß "this monastery was located in Constantinople" als "elsewhere in the empire".

96. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) Tafel XXX, Cutler (Anm. 81) [Farb-]Tafel I und Cutler – Spieser (Anm. 78) 168 Abb. 127.

97. Vgl. Anm. 78 und 79.

98. Vgl. J. Koder, Zu den Versinschriften der Limburger Staurothek, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 37 (1985), 11-31 (12-13).

in augenscheinlicher Analogie zu der Inschrift auf dem Deckel ebendiesen Kreuzreliquiars[99] angefertigt wurde.

Daraus ergibt sich nun, daß die Verbindung der Heiligen Konstantinos und Helene mit dem Kreuz Christi auf den beiden Elfenbeinen (in Paris und Cortona) im engsten Zusammenhang mit der Kreuzesverehrung durch den Kaiser Konstantinos VII. und seine Ehefrau Helene steht: In der Nachfolge ihrer Namenspatrone, die ihren höchsten Ruhm (durch seine *victoria in signo crucis* und ihre *inventio verae crucis*) dem Kreuze verdankt hatten, wollte auch das Kaiserpaar des 10. Jahrhunderts durch ihre gemeinsame *reverentia crucis* irdischen Triumph und himmlischen Lohn erhalten.

Eine andere Darstellung Konstantinos' und Helenes bietet ein im Berliner Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst aufbewahrtes Elfenbein-Triptychon[100], das auf das 10. oder 11. Jahrhundert datiert wird[101]: Die Mitteltafel zeigt eine Kreuzigungsszene mit Christus, der Gottesmutter und zwei weiteren Marien zu seiner Rechten, dem Apostel Johannes und zwei anderen Jüngern zu seiner Linken, "Stephaton" und Longinos sowie vier Engeln in Halbfiguren über den ausgebreiteten Armen Christi. Auf dem linken Flügel des Triptychons stehen (in der unteren Zone) Konstantinos und Helene frontal neben dem (mit jeweils einer Hand gehaltenen) Kreuz unter den Aposteln Thomas und Andreas (in der oberen Zone); auf dem rechten Seitenflügel entsprechen dem Kaiserpaar in annähernd symmetrischer Anordnung die Hierarchen Basileios und Johannes Chrysostomos unterhalb der Apostel Petros und Paulos.

Diese Darstellung Konstantinos' und Helenes ähnelt derjenigen auf dem Mosaik im Narthex von Hosios Lukas[102] und bedarf daher einer genaueren

---

99. Vgl. Koder (Anm. 98) 17-18, der sich allerdings für eine falsche Reihenfolge der acht Verse entschied, deren richtige Ordnung bereits Enrica Follieri, L'ordine dei versi in alcuni epigrammi bizantini, *Byz* 34 (1964), 447-467 (450) [= *Byzantina et Italograeca. Studi di filologia e di paleografia*, Rom 1997, 49-66 (52)], festgestellt hatte, wobei sie sich zu Recht u.a. auf die (äußere) Inschrift der Staurothek von Cortona berufen hatte.

100. Vgl. z.B. (A. Effenberger –) H.-G. Severin, *Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst*, Mainz 1992, 223 Nr. 128.

101. Für das 10. Jahrhundert plädierten etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 46-47 Nr. 72, für das 11. etwa Severin (Anm. 100) 222, gefolgt von B(arbara) Sch(ellewald), in: M. Brandt – A. Effenberger (Hrsg.), *Byzanz – Die Macht der Bilder. Katalog zur Ausstellung im Dom-Museum Hildesheim*, Hildesheim 1998, 156 Nr. 36, und von G(udrun) B(ühl), in: *Meisterwerke aus Elfenbein der Staatlichen Museen zu Berlin. Katalog zur Ausstellung – Hessisches Landesmuseum Darmstadt 1999/2000 – Bayerisches Nationalmuseum München 2000*, Berlin-Braunschweig 1999, 38.

102. Allerdings unterscheiden sich die Kaiserpaare in ihrer Gewandung, insbesondere trägt Helene auf dem Elfenbeinrelief (noch) nicht das für ihre Darstellungen im 11. Jahrhundert cha-

Erörterung. Das Elfenbein-Triptychon weist mehrere Besonderheiten auf: Zunächst fällt auf, daß das gesenkte Haupt Christi auf Konstantinos gerichtet ist, wodurch dieser aus der Gruppe der heiligen Personen herausgehoben wird, was als Indiz dafür zu werten ist, daß das Elfenbein für einen Kaiser namens Konstantinos angefertigt wurde. Des weiteren ist bemerkenswert, daß Basileios der Große nur auf diesem Elfenbein-Triptychon gemeinsam mit Konstantinos abgebildet ist, was als eine Bezugnahme auf die Samtherrschaft der Kaiser Basileios II. und Konstantinos VIII. von 976 bis 1025 aufgefaßt werden könnte. Schließlich verdient auch Thomas' Aufnahme in den Kreis der im Vergleich zu ihm wesentlich wichtigeren Apostel Beachtung; er ist in Stellung und Haltung Konstantinos zugeordnet und könnte geradezu als dessen Patron angesehen werden.

Wenn man das Elfenbein in dieser Weise interpretiert, so läßt sich die Zunahme der Thomas-Verehrung ab der Mitte des 10. Jahrhunderts erklären: Auffälliger als die Existenz von Einzelabbildungen des Apostels[103] ist dabei der Umstand, daß die Darstellung des ungläubigen Thomas – wenn auch bezeichnenderweise nur vorübergehend – in den allmählich entstehenden Festbildzyklus Aufnahme fand[104]. Von besonderer Bedeutung ist in diesem Zusammenhang das vermutlich früheste (zu Recht allgemein auf das 10. Jahrhundert datierte) den ungläubigen Thomas abbildende Elfenbein in Dumbarton

---

rakteristische sog. Θωράκιον (eigentlich "Brustharnisch"); vgl. zu diesem G. de Jerphanion, Le "Thorakion": caractéristique iconographique du XIe siècle, in: *Mélanges Charles Diehl*, II: *Art*, Paris 1930, 71-79, dem zufolge (77 und 79) erstmals die Kaiserin Theodora, die Gemahlin des Theophilos, im *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613) mit diesem Bestandteil der Kaiserinnentracht abgebildet ist, sowie Maria G. Soteriu, Τὸ λεγόμενον Θωράκιον τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 524-530, der zufolge (530) «τό ... θωράκιον ... εἶναι ἡ ὀπισθία ταινία τοῦ λώρου τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς».

103. Vgl. etwa M. Lechner, Thomas (Apostel), *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8 (1976), 468-475.

104. Vgl. zur Darstellung des Thomaswunders bzw. Thomaszweifels im Rahmen des Festbildzyklus etwa Lucchesi Palli (Anm. 13) 27-28, und Thomaszweifel, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 4 (1972), 301-303 (301), sowie G. von der Osten, Zur Ikonographie des ungläubigen Thomas angesichts eines Gemäldes von Delacroix, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 27 (1965), 371-388 (374-385). Das Thema begegnet bereits in der frühchristlichen Kunst, nämlich in einem Mosaik der Kirche Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna, vgl. z.B. Fr. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Stuttgart 1969² (Ndr. Wiesbaden 1995), Abb. 209-213. Es kann hier nicht der Frage nachgegangen werden, ob die auffallend häufige Darstellung des Thomaszweifels in der westlichen Kunst des späten 10. und des 11. Jahrhunderts auf byzantinische (etwa durch Liutprand von Cremona vermittelte) Vorbilder zurückgeht.

Oaks[105]. Thomas ist hier in höchst ungewöhnlicher Weise jugendlich, ja – im Vergleich zu dem hinter ihm stehenden jugendlichen Johannes – in Bezug auf Größe und Gesichtsausdruck geradezu kindlich gestaltet, was sich schwerlich durch die Staffelung der Figuren erklären läßt[106].

Zudem erinnert die auf Thomas' Haupt gerichtete rechte Hand des Auferstandenen an die "krönende" Hand Christi auf den (kurz zuvor entstandenen) "Krönungs"-Elfenbeinen für Konstantinos VII. Porphyrogennetos (in Moskau)[107] und für Romanos II. (in Paris)[108]. Überdies gemahnt Thomas' gebeugter Oberkörper an Davids gekrümmten Rücken auf der (etwa gleichzeitigen) Miniatur der Salbung Davids durch Samuel im Pariser Psalter[109], welcher Zusammenhang zwischen Thomas und David durch das (ebenfalls aus jener Zeit stammende) Elfenbein-Diptychon im Domschatz von Halberstadt[110] bestätigt wird. Schließlich ruft die hinter Christus zu erkennende prachtvolle Tür des Elfenbeins mit ihrer Einteilung in quadratische Felder, dem trapezförmigen Türsturz, den Ornamenten und den Vorhängen die βασιλικαὶ πύλαι des Eso-

105. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 28-29 Nr. 15 und Tafel IV, K. Weitzmann, in: *L'art byzantin – Art européen*, Athen 1964², 165-166 Nr. 59, K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, III: *Ivories and Steatites*, Washington, D.C. 1972, 43-48 Nr. 21 und Tafeln XXII-XXIII sowie Farbtafel 4; C. T. L(ittle), in: *The Glory of Byzantium* (Anm. 77) 148-150 Nr. 94C. Dieses Elfenbein, auf dessen Ähnlichkeit mit der Miniatur auf fol. 3v des Cod. Petrop. gr. 21 bereits Goldschmidt – Weitzmann aufmerksam machten (vgl. auch K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935 [Ndr. Wien 1996], 59-61 und Tafel LXVI, sowie *Addenda und Appendix*, Wien 1996, 57), ist die (direkte oder eher indirekte) Vorlage der Miniatur.

106. Im letzteren Sinne Weitzmann (1972, Anm. 105) 43: "The Apostles are arranged in two rows at either side, with the exception of Thomas who is singled out and placed in the foreground on a third plane; but in order to accommodate him in this manner the artist had to reduce his size".

107. Vgl. etwa A. Schminck, "In hoc signo vinces" – Aspects du "césaropapisme" à l'époque de Constantin VII Porphyrogénète, in: A. Markop(o)ulos (Hrsg.), *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age (Second International Byzantine Conference Delphi, 22-26 July 1987)*, Athen 1989, 109, wo (108²⁴) eine Datierung auf Februar bis März, spätestens April 945 vorgeschlagen wurde.

108. Vgl. Anm. 80.

109. Vgl. z.B. Weitzmann (1935, Anm. 105) Tafel IX Abb. 45, H. Buchthal, *The Miniatures of the Paris Psalter. A Study in Middle Byzantine Painting*, London 1938 (Ndr. Nendeln 1968), Abb. 3, A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris 1984, 200 Abb. 247, und Cutler – Spieser (Anm. 78) 203 Abb. 157.

110. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 43 Nr. 60 ["Mitte des X. Jahrhunderts"] und Tafel XXIV, Johanna Flemming (– E. Lehmann – E. Schubert), *Dom und Domschatz zu Halberstadt*, Berlin 1976, Leipzig 1990³, 249 Nr. 113, und Cutler (Anm. 81) 230 Abb. 239.

narthex der Hagia Sophia in Konstantinopel[111] ins Gedächtnis, deren Verschlossenheit (τῶν θυρῶν κεκλεισμένων gemäß Joh. 20. 26[112]) Erinnerungen an die Hausgewalt der Patriarchen weckt, welche – wie Nikolaos I. Mystikos 906-907[113] und insbesondere Polyeuktos 969[114] – "sündigen" Kaisern den Zutritt zur Hauptkirche verwehrten.

Stellt man nun eine Verbindung dieser ikonographischen Gegebenheiten mit Konstantinos VIII. her, so ergibt sich folgendes: Konstantinos, der nach Johannes Skylitzes im Jahr nach der – an Ostern (am 22. April) 960 vorgenommenen[115] – Krönung Basileios' II. geboren wurde[116], dessen genaues Geburtsda-

---

111. Vgl. z.B. Natalia B. Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul. The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Washington, D.C. 1998, 54 Abb. 64.

112. Beachtlich ist auch, daß das εἰρήνη ὑμῖν des aufgeschlagenen Evangelienbuches auf dem Mosaik über der βασιλικὴ πύλη dreimal in dem an Antipascha verlesenen Evangelientext (Joh. 20. 19-31), nämlich in den Versen 19, 21 und 26, vorkommt, vgl. etwa *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. J. Mateos, Rom 1962-1963), II, 108,19-20.

113. Vgl. hinsichtlich der Zurückweisung Leons VI. an Weihnachten 906 und an Epiphanias 907 insbesondere die *Vita Euthymii patriarchae CP.* XII (ed. Patricia Karlin-Hayter, Brüssel 1970), 75,19-20 und 77,23-24: ὁ δὲ πατριάρχης προσυπαντήσας τούτῳ ἐν τοῖς βασιλικοῖς πυλῶσι ... und ὁ δὲ τούτοις ἐπακηκοὼς ἔστη μέσον τῶν βασιλικῶν πυλῶν ἄναυδος ... .

114. Vgl. bezüglich der Zurückweisung Johannes' I. Ende 969 oder Anfang 970 insbesondere Leon Diakonos VI, 4 (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase, Bonn 1828), 98,15-18: ὁ δὲ Πολύευκτος ... μὴ ἐξεῖναί οἱ ἐδήλου τῷ βασιλεῖ ἐς τὸ ἱερὸν εἰσελαύνειν ... , Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 285,23-25: ὃν ἐλθόντα εἰσελθεῖν οὐκ εἴασεν ὁ Πολύευκτος, μὴ ἄξιον εἶναι φήσας ἐπιβῆναι θείου ναοῦ ..., und Theodoros Balsamon, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς κανόνας*, Anc. c. 12 (edd. Rhalles – Potles), III, 44,14-17: ὁ ... Πολύευκτος πρῶτον μὲν ἐξώθησεν ἐκ τῶν ἱερῶν περιβόλων τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τὸν βασιλέα ... ; vgl. dazu noch Grumel – Darrouzès, *Regestes*, Nr. 794, V. Tiftixoglu, Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekannten Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, in: N. Oikonomides (Hrsg.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Athen 1991, 483-532 (506-512 und 530-532), sowie G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris 1996, 124-125.

115. Dieses Datum folgert man zu Recht aus der Angabe des Skylitzes, 248,93-2: ... Ῥωμανός ... κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα τῆς αὐτῆς τρίτης ἰνδικτιῶνος στέφει καὶ Βασίλειον τὸν υἱὸν αὐτοῦ διὰ τῶν χειρῶν Πολυεύκτου τοῦ πατριάρχου ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ; vgl. z.B. Aikaterine Christophilopulu, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, Athen 1956, 105 und 234, N. Oikonomidès, La cronologia dell'incoronazione dell'imperatore bizantino Costantino VIII (962), *Studi Salentini* 19 (1965), 172-175 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, XIII, 173-176], (173 [174] und 175 [176]), sowie Kl.-P. Todt, Herrscher im Schatten: Konstantin VIII. (960/961-1028), *Thetis* 7 (2000), 93-105 (94).

116. Vgl. Skylitzes, 248,3-4: Τῷ δ' ἐπιόντι ἔτει τίκτεται πάλιν αὐτῷ ἕτερος υἱός ..., ὃν ἐπὶ τῷ πατρὶ Κωνσταντῖνον ὠνόμασε. Zu Recht wird dieser Mitteilung entnommen, daß Konstantinos' Geburt auf 960 oder 961 zu datieren ist, vgl. etwa Oikonomidès (Anm. 115) und Todt (Anm. 115).

tum aber unbekannt ist, dürfte am Gedenktag des Apostels Thomas, mithin am 6. Oktober[117] (des Jahres 960) geboren worden sein. Seine Krönung muß angesichts seiner um zwei Jahre geringeren Regierungszeit in der Datierung süditalienischer Urkunden[118] ungefähr zwei Jahre nach derjenigen seines älteren Bruders Basileios stattgefunden haben, aber vermutlich nicht, wie Oikonomides mutmaßte[119], ebenfalls am Pascha-Fest, sondern – wegen Konstantinos' Thomas-Bezug – erst eine Woche später, am Antipascha-Fest, an welchem des "Thomaswunders" gedacht wurde, also am 6. April 962, genau anderthalb Jahre nach seiner Geburt.

Diese Krönung (στέψις) wurde durch den Patriarchen Polyeuktos (956-970) vollzogen[120], der an dem Säugling wahrscheinlich eine "Kaisersalbung" vornahm, wie sie dann Ende 969 oder Anfang 970 anläßlich der Krönung des Johannes Tzimiskes durch denselben Patriarchen ausdrücklich bezeugt ist[121]. Der Propagierung einer derartigen "Kaisersalbung" dient eine der 14 Miniaturen des Pariser Psalters (des Cod. Par. gr. 139), nämlich die Darstellung der Salbung Davids durch Samuel (fol. 3v)[122], die auf die entsprechende Illustration (fol. 263r)[123] in der Leon-Bibel (dem Cod. Vat. Reg. gr. 1) zurückgeht[124]; diese den Geist des Patriarchen Nikolaos Mystikos atmende, am Anfang des 10.

---

117. Vgl. etwa *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. H. Delehaye, Brüssel 1902 [Ndr. Wetteren 1985]), 113,12-115,12, und *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 60,21-62,7; am 6. Oktober wurde derselbe Evangelientext (Joh. 20. 19-31) wie an Antipascha verlesen.

118. Vgl. Oikonomidès (Anm. 115) 175-176.

119. Oikonomidès (Anm. 115) 176.

120. Vgl. *Theophanes Continuatus* (ed. I. Bekker, Bonn 1838), 473,8-9: καὶ [οὐ] μετ' οὐ πολὺ στέφεται παρὰ Πολυεύκτου πατριάρχου ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Σοφίας.

121. Theodoros Balsamon, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς κανόνας*, Anc. c. 12 (edd. Rhalles – Potles), III, 44,22-23: τὸ χρίσμα τῆς βασιλείας. Zur Kaisersalbung in Byzanz vgl. zuletzt Dagron (Anm. 114) 275-284 und 402-406, der (403[97]) zu Recht Tiftixoglus (zwar gut begründeten, aber dennoch nicht stichhaltigen) Zweifeln an der Glaubwürdigkeit der Mitteilung Balsamons (Anm. 114) widersprach.

122. Vgl. Anm. 109.

123. Vgl. z.B. *Biblioteca Apostolica Vaticana (Liturgie und Andacht im Mittelalter)* [Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Köln], Stuttgart-Zürich 1992, 112, und Cutler – Spieser (Anm. 78) 202 Abb. 156.

124. Diese Miniatur geht ihrerseits auf die photianische Illustration im – auf 879/880 zu datierenden (A. Schminck, "Frömmigkeit ziere das Werk". Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI., *Subseciva Groningana* 3 [1989], 100) – Cod. Par. gr. 510 (fol. 174v, vgl. z.B. Weitzmann [1935, Anm. 105] Tafel III Abb. 12 und Leslie Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999, Abb. 23) zurück, vgl. insbesondere Brubaker 186-192.

Jahrhunderts[125] entstandene Handschrift ist eine wichtige Inspirationsquelle für den Pariser Psalter, der wegen seiner klerikalen Tendenz nicht, wie H. Buchthal annahm[126], im Auftrag des Kaisers Konstantinos VII. für seinen Sohn Romanos II., sondern im Auftrag des Patriarchen Polyeuktos für Konstantinos VIII. angefertigt worden sein dürfte.

Im Alter von etwa 16 Jahren, wohl noch im Jahre 976[127], heiratete Konstantinos VIII. Helene, die Tochter des Patrikios Alypios[128], welche offenbar bald nach der Geburt ihrer drei Töchter starb[129], vermutlich in den 80er Jahren des 10. Jahrhunderts. Konstantinos VIII., der, sehr früh zum Witwer geworden, seine Ehefrau um mehrere Jahrzehnte überlebte, verzichtete auf eine zweite Ehe, obwohl ihm Helene keinen männlichen Nachkommen geboren hatte und obwohl sein älterer Bruder Basileios zeitlebens ehe- und kinderlos blieb.

Aufgrund des Denkmälerbestandes ist nun davon auszugehen, daß die Ikonographie des Kaiserpaares Konstantinos und Helene zu Seiten des mit jeweils einer Hand ergriffenen Kreuzes in der Regierungszeit des Kaisers Konstantinos VIII. (976-1028) entstand, was die Vermutung nahelegt, daß sich Konstantinos VIII. – wie schon sein Großvater Konstantinos VII. – in ganz besonderem Maße in der Nachfolge Konstantinos' des Großen sah, zumal er – ebenfalls wie sein Großvater – eine (einzige) Gattin namens Helene hatte.

---

125. Die auf C. Mango, The date of Cod. Vat. Regin. Gr. 1 and the "Macedonian Renaissance", *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 4 (1969), 121-126 (126), zurückgehende (weit verbreitete) Datierung "after 940" ist irrig.

126. H. Buchthal, The Exaltation of David, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 37 (1974), 330-333 (332), zustimmend zitiert von Cutler – Spieser (Anm. 78) 148, wohingegen Cutler (Anm. 109) 63 Nr. 39 für "ca. 975" als Entstehungszeit der Miniaturen plädierte; vgl. auch A. C(utler), Paris Psalter, *ODB* 3, 1588-1589 (1588), wo auf die Verwandtschaft zum Cod. Mosq. gr. 60 (140) aus dem Jahr 975 hingewiesen wird.

127. So zu Recht Todt (Anm. 115) 96.

128. Vgl. Psellos, *Chronographia* II, 4 (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, Paris 1926 [Ndr. 1967]) I, 27 = (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, ed. S. Impellizzeri, Vicenza 1984 [Ndr. 1993]) I, 60: Οὗτος ὁ βασιλεὺς νέαν ἔτι ἄγων τὴν ἡλικίαν, ὁπότε ὁ ἀδελφὸς αὐτῷ Βασίλειος ἐγκρατὴς ἐγεγόνει τῆς αὐτοκράτορος ἀρχῆς, ἄγεται γυναῖκα ἑαυτῷ τῶν εὐγενῶν τε καὶ σεμνοτάτων, Ἑλένην ὄνομα, θυγατέρα Ἀλυπίου ἐκείνου τοῦ πάνυ τῷ τότε χρόνῳ πρωτεύοντος.

129. Vgl. Psellos, *Chronographia* II, 4: I, 27 (Renauld) = I, 60 (Impellizzeri): ... ἡ γυνή ... τίκτει τῷ βασιλεῖ θυγατέρας τρεῖς, ἐφ' αἷς μεταλλάττει τὸν βίον ...; vgl. auch Zonaras XVII 10, 7 (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonn 1897), III, 570: ... τρία ἐξ ἐκείνης ἔσχε θυγάτρια· καὶ τὴν μὲν θανάτῳ ἀπέβαλεν, αἱ δὲ παῖδες αὐτῷ ἐν τοῖς βασιλείοις ἦσαν τρεφόμεναι.

Als ikonographische Vorlagen dürften (Revers von) Münzen der "makedonischen" (in Wahrheit: thrakischen) Dynastie (867–1056) gedient haben[130], etwa Goldhistamena mit Halbfiguren des bärtigen Basileios II. (links) und des bisweilen ziemlich effeminiert dargestellten Konstantinos VIII. (rechts) zu Seiten eines Kreuzes mit einem[131], zwei[132] oder drei Querbalken[133], wobei insbesondere das letztere dem Kreuz auf dem Mosaik des Kaiserpaares in Hosios Lukas[134] ähnelt. Der zweigeteilte Bart Konstantinos' des Großen auf diesem Mosaik erinnert im übrigen an den zweigeteilten Bart Konstantinos' VIII. auf Goldhistamena[135] aus dessen Alleinregierungszeit (1025-1028)[136].

All dies spricht nun dafür, daß es sich bei den Abbildungen Konstantinos' des Großen und seiner Mutter Helene auf dem Mosaik in Hosios Lukas um "Kryptoporträts" des Kaisers Konstantinos VIII. und seiner Ehefrau Helene handelt und daß die Anbringung des Mosaiks gerade an dieser Stelle dem mittelbyzantinischen Kaiserpaar einen Sichtkontakt[137] zu dem an der gegenüberliegenden Wand auferstehenden Christus[138] ermöglichen und dadurch ihrem Verlangen einer gemeinsamen Teilhabe an der Auferweckung – nach dem Vorbild Adams und Evas sowie der beiden Könige David und Salomon, der "Präfigurationen" der byzantinischen (und abendländischen) Kaiser – Ausdruck verleihen sollte.

---

130. Auf Münzen als ikonographische Vorlagen verwiesen schon Grabar (Anm. 48) und Frolow (Anm. 48) 220-223, vorsichtig gefolgt von Wessel (Anm. 48).

131. Vgl. z.B. J. Raeder, *Die byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover*, Hannover 1987, 123 Nr. 224 ("Prägezeit ... 1005-1025") und 49 Abb. 85 sowie Farbabbildung auf dem Einband.

132. Vgl. z.B. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London-Berkeley-Los Angeles 1982, 370 Nr. 893 ("Class IId [977/989?]") und Tafel 50.

133. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 897 ("Class IIj [977/989?]") und Tafel 50.

134. Vgl. Anm. 42.

135. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 906 ("1025-1028") und Tafel 51. Auch auf der Miniatur im Cod. Mutin. gr. 122, fol. 232r (vgl. etwa I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, Abb. 125b) trägt Konstantinos VIII. einen zweigeteilten Bart.

136. Vgl. zu den Einzelheiten der Münzprägung unter Basileios II. und Konstantinos VIII. insbesondere Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2: *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, D.C. 1973, 599-633 mit Tafeln XLIII-XLVII und 707-710 mit Tafel LVI.

137. Bereits Teteriatnikov (Anm. 45) 180 wies auf "this visual link between the Anastasis and the image of Constantine and Helena" hin.

138. Vgl. zum Anastasis-Mosaik von Hosios Lukas insbesondere Anna D. Kartsonis, *Anastasis: The Making of an Image*, Princeton 1986, 217-218.

Ein zusätzliches Argument für die Annahme eines derartigen "Kryptoporträts" *Konstantinos'* VIII. liefert der Umstand, daß das Konstantinos-Helene-Mosaik und das Anastasis-Mosaik durch Darstellungen des – *für Konstantinos* VIII., wie oben gezeigt wurde, höchst bedeutsamen – Apostels Thomas auf der Südwand des Narthex (mit der Szene des Thomaszweifels[139]) und auf dem südlichen Gurtbogen des Narthex (mit der Ganzfigur des Jüngers[140]) gewissermaßen "verbunden" sind.

Das Konstantinos-Helene-Mosaik von Hosios Lukas zeichnet sich darüber hinaus durch eine Auffälligkeit aus, die der Erklärung bedarf: Die zentrale Darstellung des (ganzfigurigen) Kaiserpaares ist von fünf Medaillons mit den Brustbildern der Heiligen Thekla, Agathe, Anastasia, *Febronia* und Eugenia umgeben[141], deren im Menologion Basileios' II. und anderen Ortes zwar an verschiedenen Tagen gedacht wurde[142], die aber die Gemeinsamkeit aufweisen, daß es sich um jungfräuliche Märtyrerinnen und – mit Ausnahme der als einzige kein schwarzes Maphorion tragenden Agathe – um Nonnen handelt. Diese Ansammlung weiblicher Heiliger, die in keinerlei Zusammenhang zu Konstantinos dem Großen und seiner Mutter Helene stehen, ist gerade in einem Männerkloster höchst erstaunlich, weil im byzantinischen Bereich spätestens seit der Novelle 123 (cap. 36) Iustinianos' I. aus dem Jahre 546 sogenannte διπλᾶ μοναστήρια (gemischte Männer- und Frauenklöster) strengstens verboten waren[143].

Die seltsame Konstellation des von fünf Nonnenmedaillons umgebenen Kaiserpaares erklärt sich nun durch den schon festgestellten Bezug des Mosaiks zu Konstantinos VIII. und seiner Gattin Helene: Diese hatten, wie bereits erwähnt, keine Söhne, sondern drei Töchter, nämlich Eudokia, die Nonne wurde, sowie Zoe und Theodora, die späteren Kaiserinnen. Auf diese drei Töchter scheint hier angespielt zu werden, wobei der monastische (wiederum die gesamte orthodoxe Oikumene umfassende[144]) Aspekt eindeutig im Vorder-

---

139. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36(-37) Abb. 23(-24).

140. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36 Abb. 23 sowie (vollständiger) Diez – Demus (Anm. 14) Abb. 41.

141. Vgl. z.B. Lazarides (Anm. 34) 28-29 Abb. 11.

142. Vgl. *Menologium Basilii II* (*PG* 117, 69 [Thekla, 24. September], 296 [Agathe, 5. Februar], 105 [Anastasia Romana, 12. Oktober], 509 [Febronia, 25. Juni] und 225 [Eugenia, 24. Dezember]) wie auch schon *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 75-78, 445, 133-134, 769-772 und 339-344, sowie *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 42-44, 226, 68, 318 und 144.

143. Vgl. etwa J. M. Konidaris, Die Novelle 123 Justinians und das Problem der Doppelklöster, *Subseciva Groningana* 4 (1990), 105-116 [= *Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου*, I, Athen 1990, 257-269].

144. Vgl. bei Anm. 27.

Als ikonographische Vorlagen dürften (Revers von) Münzen der "makedonischen" (in Wahrheit: thrakischen) Dynastie (867–1056) gedient haben[130], etwa Goldhistamena mit Halbfiguren des bärtigen Basileios II. (links) und des bisweilen ziemlich effeminiert dargestellten Konstantinos VIII. (rechts) zu Seiten eines Kreuzes mit einem[131], zwei[132] oder drei Querbalken[133], wobei insbesondere das letztere dem Kreuz auf dem Mosaik des Kaiserpaares in Hosios Lukas[134] ähnelt. Der zweigeteilte Bart Konstantinos' des Großen auf diesem Mosaik erinnert im übrigen an den zweigeteilten Bart Konstantinos' VIII. auf Goldhistamena[135] aus dessen Alleinregierungszeit (1025-1028)[136].

All dies spricht nun dafür, daß es sich bei den Abbildungen Konstantinos' des Großen und seiner Mutter Helene auf dem Mosaik in Hosios Lukas um "Kryptoporträts" des Kaisers Konstantinos VIII. und seiner Ehefrau Helene handelt und daß die Anbringung des Mosaiks gerade an dieser Stelle dem mittelbyzantinischen Kaiserpaar einen Sichtkontakt[137] zu dem an der gegenüberliegenden Wand auferstehenden Christus[138] ermöglichen und dadurch ihrem Verlangen einer gemeinsamen Teilhabe an der Auferweckung – nach dem Vorbild Adams und Evas sowie der beiden Könige David und Salomon, der "Präfigurationen" der byzantinischen (und abendländischen) Kaiser – Ausdruck verleihen sollte.

---

130. Auf Münzen als ikonographische Vorlagen verwiesen schon Grabar (Anm. 48) und Frolow (Anm. 48) 220-223, vorsichtig gefolgt von Wessel (Anm. 48).

131. Vgl. z.B. J. Raeder, *Die byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover*, Hannover 1987, 123 Nr. 224 ("Prägezeit ... 1005-1025") und 49 Abb. 85 sowie Farbabbildung auf dem Einband.

132. Vgl. z.B. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London-Berkeley-Los Angeles 1982, 370 Nr. 893 ("Class IId [977/989?]") und Tafel 50.

133. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 897 ("Class IIj [977/989?]") und Tafel 50.

134. Vgl. Anm. 42.

135. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 906 ("1025-1028") und Tafel 51. Auch auf der Miniatur im Cod. Mutin. gr. 122, fol. 232r (vgl. etwa I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, Abb. 125b) trägt Konstantinos VIII. einen zweigeteilten Bart.

136. Vgl. zu den Einzelheiten der Münzprägung unter Basileios II. und Konstantinos VIII. insbesondere Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2: *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, D.C. 1973, 599-633 mit Tafeln XLIII-XLVII und 707-710 mit Tafel LVI.

137. Bereits Teteriatnikov (Anm. 45) 180 wies auf "this visual link between the Anastasis and the image of Constantine and Helena" hin.

138. Vgl. zum Anastasis-Mosaik von Hosios Lukas insbesondere Anna D. Kartsonis, *Anastasis: The Making of an Image*, Princeton 1986, 217-218.

Ein zusätzliches Argument für die Annahme eines derartigen "Kryptoporträts" Konstantinos' VIII. liefert der Umstand, daß das Konstantinos-Helene-Mosaik und das Anastasis-Mosaik durch Darstellungen des – für Konstantinos VIII., wie oben gezeigt wurde, höchst bedeutsamen – Apostels Thomas auf der Südwand des Narthex (mit der Szene des Thomaszweifels[139]) und auf dem südlichen Gurtbogen des Narthex (mit der Ganzfigur des Jüngers[140]) gewissermaßen "verbunden" sind.

Das Konstantinos-Helene-Mosaik von Hosios Lukas zeichnet sich darüber hinaus durch eine Auffälligkeit aus, die der Erklärung bedarf: Die zentrale Darstellung des (ganzfigurigen) Kaiserpaares ist von fünf Medaillons mit den Brustbildern der Heiligen Thekla, Agathe, Anastasia, Febronia und Eugenia umgeben[141], deren im Menologion Basileios' II. und anderen Ortes zwar an verschiedenen Tagen gedacht wurde[142], die aber die Gemeinsamkeit aufweisen, daß es sich um jungfräuliche Märtyrerinnen und – mit Ausnahme der als einzige kein schwarzes Maphorion tragenden Agathe – um Nonnen handelt. Diese Ansammlung weiblicher Heiliger, die in keinerlei Zusammenhang zu Konstantinos dem Großen und seiner Mutter Helene stehen, ist gerade in einem Männerkloster höchst erstaunlich, weil im byzantinischen Bereich spätestens seit der Novelle 123 (cap. 36) Iustinianos' I. aus dem Jahre 546 sogenannte διπλᾶ μοναστήρια (gemischte Männer- und Frauenklöster) strengstens verboten waren[143].

Die seltsame Konstellation des von fünf Nonnenmedaillons umgebenen Kaiserpaares erklärt sich nun durch den schon festgestellten Bezug des Mosaiks zu Konstantinos VIII. und seiner Gattin Helene: Diese hatten, wie bereits erwähnt, keine Söhne, sondern drei Töchter, nämlich Eudokia, die Nonne wurde, sowie Zoe und Theodora, die späteren Kaiserinnen. Auf diese drei Töchter scheint hier angespielt zu werden, wobei der monastische (wiederum die gesamte orthodoxe Oikumene umfassende[144]) Aspekt eindeutig im Vorder-

---

139. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36(-37) Abb. 23(-24).

140. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36 Abb. 23 sowie (vollständiger) Diez – Demus (Anm. 14) Abb. 41.

141. Vgl. z.B. Lazarides (Anm. 34) 28-29 Abb. 11.

142. Vgl. *Menologium Basilii II* (*PG* 117, 69 [Thekla, 24. September], 296 [Agathe, 5. Februar], 105 [Anastasia Romana, 12. Oktober], 509 [Febronia, 25. Juni] und 225 [Eugenia, 24. Dezember]) wie auch schon *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 75-78, 445, 133-134, 769-772 und 339-344, sowie *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 42-44, 226, 68, 318 und 144.

143. Vgl. etwa J. M. Konidaris, Die Novelle 123 Justinians und das Problem der Doppelklöster, *Subseciva Groningana* 4 (1990), 105-116 [= *Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου*, I, Athen 1990, 257-269].

144. Vgl. bei Anm. 27.

grund steht, was die Vermutung nahelegt, daß die Nonne Eudokia die Ikonographie des musivischen Programms beeinflußt oder sogar bestimmt hat. Zudem finden sich auf der rechten, mithin wichtigeren Seite des Kaiserpaares (zur Linken des Betrachters) die bedeutenderen Märtyrerinnen, vor allem natürlich die Protomärtyrerin Thekla[145], welche als einzige durch ein Buch als "Gelehrte" gekennzeichnet wird[146], aber auch die durch das Gewicht ihres römischen Wirkungsbereiches herausragende Anastasia[147], wohingegen die andere Seite, die durch die rot gewandete Agathe[148] eher der weltlichen Sphäre zugeordnet wird, durch die Zweizahl der Heiligen Febronia[149] und Eugenia[150] (zur Rechten des Biforiums) eher auf die zwar nicht als Nonnen, aber ebenfalls jungfräulich lebenden Zoe und Theodora Bezug zu nehmen scheint.

Diese Annahme wird bestätigt durch das Mosaik auf der anderen (nördlichen) Seite des Eingangs, das der Konstantinos-Helene-Darstellung spiegelbildlich entspricht und dieserhalb in einem unmittelbaren Sinnzusammenhang mit ihm stehen muß: die ganzfigurigen Abbildungen der jungfräulichen Märty-

---

145. Vgl. etwa J. Leibbrand, Thekla von Ikonium, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8 (1976), 432-436, und G. Prinzing, Thekla v. Ikonion, III. Verehrung, *Lexikon für Theologie und Kirche*[3] 9 (2000), 1390-1391. Im 2. Viertel des 11. Jahrhunderts erwähnte Christophoros Mitylenaios, *Εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ἁγίας Θέκλης λελατομημένην ἐκ πέτρας* (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, 31 Nr. 51) ein steinernes (?) Bild der Thekla und hielt *Πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνδρέαν ὀστᾶ ἰδιωτῶν ὡς ἁγίων λείψανα ἐξωνούμενον* Z. 30-31 (77 Nr. 114) diesem Reliquienhändler vor: λέγεις ὁ σεμνὸς καὶ Θέκλας τῆς πρωτάθλου / ὀδόντας ἑξήκοντα, φεῦ πλάνης, ἔχειν.

146. Auf diese Besonderheit des Mosaiks machte J. C. Anderson, Anna Komnene, Learned Women, and the Book in Byzantine Art, in: Thalia Gouma-Peterson (Hrsg.), *Anna Komnene and Her Times*, New York-London 2000, 125-156 (134), aufmerksam. Da in den Lebensbeschreibungen des 5. Jahrhunderts (ed. G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle. Texte grec, traduction et commentaire*, Brüssel 1978, 167-421) und selbst des Symeon Metaphrastes (*PG* 115, 821-845) Theklas Buchgelehrtheit (scil. ihre Kenntnis des *Neuen Testaments*) nicht stark betont wird, könnte es sich hier um eine (auf Eudokia zurückgehende) ikonographische "Erfindung" handeln. Zu anderen Abbildungen Theklas mit einem Codex vgl. Anna Chatzinikolaou, Heilige, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 2 (1971), 1034-1093 (1082).

147. Vgl. etwa K. G. Kaster, Anastasia Romana, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 131-132 mit einer Abbildung der Miniatur ihres Martyriums im *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613, p. 110).

148. Vgl. etwa C. Squarr, Agatha von Catania, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 44-48.

149. Vgl. etwa L. Schütz, Febronia (Phebronia) von Persien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 219.

150. Vgl. etwa J. Boberg, Eugenia von Alexandrien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 177-178.

rerinnen Eirene, Aikaterina und Barbara[151]. Durch Kronen, Globen und herrscherliche Gewänder (λῶροι) sind Eirene[152] und Aikaterina[153] als Kaiserinnen bzw. – geht man von ihren Kurzbiographien aus – als "Töchter eines Unterkaisers"[154] gekennzeichnet[155], wohingegen Barbara[156] als Nonne gewandet ist[157]. Diese ungewöhnliche Zusammenstellung läßt sich nur durch die Annahme eines erneuten Bezuges zu den Töchtern Konstantinos' VIII., der Nonne Eudokia und den beiden θυγατράσι βασιλίσκου Zoe und Theodora, erklären.

Eine zusätzliche Bekräftigung findet diese Interpretation durch die drei Medaillons unterhalb der soeben behandelten ganzfigurigen Abbildungen: Sie zeigen – in ähnlicher Weise wie auf der gegenüberliegenden südlichen Westwand des Narthex mit dem Konstantinos-Helene-Mosaik – Brustbilder der jungfräulichen Märtyrerinnen Euphemia, Marina und Iuliane[158], wobei wiederum der "weltliche Bereich" (der beiden "Kaiserinnen") durch zwei Heilige

151. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 42] 92 Abb. 73.

152. Vgl. etwa G. Kaster, Irene (Eirene) Mart., *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 3-4, und O. Volk, Irene (Eirene), hl., *Lexikon für Theologie und Kirche*³ 5 (1996), 586.

153. Vgl. etwa P. Assion, Katharina (Aikaterinê) von Alexandrien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 289-297; in hagiographischer Hinsicht vgl. neben den drei von J. Viteau, *Passions des Saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia*, Paris 1897, 2-65, publizierten Texten insbesondere Symeon Metaphrastes, *Μαρτύριον τῆς ἁγίας καὶ καλλινίκου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Αἰκατερίνης* (*PG* 116, 275B-301B).

154. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 253,12-13 und 653,13-14: Αὕτη (scil. ἡ Αἰκατερίνα) ὑπῆρχεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ πόλει, βασιλίσκου τινὸς θυγάτηρ ὀνόματι Κώστου, ... und Αὕτη (scil. ἡ Εἰρήνη) θυγάτηρ ἦν μονογενὴς Λικινίου βασιλίσκου ..., sowie *Menologium Basilii II* (*PG* 117, 180B4-5 und 437D7-8): Ἡ μάρτυς Αἰκατερίνα ἐγένετο ἀπὸ Ἀλεξανδρείας, θυγάτηρ βασιλίσκου τινός, ... und Εἰρήνη, ἡ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς, ἦν θυγάτηρ Λικιννίου βασιλίσκου· ... .

155. Daß es sich bei der hier dargestellten "heiligen Eirene" nicht um die von 797-802 regierende byzantinische Kaiserin handelt, ergibt sich daraus, daß die letztere nicht als Jungfrau starb (wie die anderen hier abgebildeten Heiligen), daß sie kein (durch das Handkreuz symbolisiertes) Martyrium erlitt und daß über sie (fast) keine hagiographischen Berichte existierten.

156. Vgl. etwa L. Petzoldt, Barbara, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 304-311, sowie – zu den hagiographischen Quellen – *BHG*, I, 75-78 Nr. 213-218q, sowie Fr. Halkin, *Novum auctarium bibliothecae hagiographicae graecae*, Brüssel 1984, 40; vgl. neben dem von Viteau (Anm. 153) 87-105 publizierten Text insbesondere Symeon Metaphrastes, *Ἄθλησις τῆς ἁγίας ἐνδόξου καὶ καλλινίκου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Βαρβάρας* (*PG* 116, 301B-316C).

157. Vgl. R. W. Schultz – S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Bœotia*, London 1901, 50: "in the garb of an abbess (?)".

158. Vgl. z.B. Schultz – Barnsley (Anm. 157) Tafel 37.

(Euphemia[159] sowie Marina[160]) und die "monastische Sphäre" (Barbaras) durch lediglich eine Heilige (Iuliane[161]) ergänzt werden.

All dies spricht dafür, daß die Mosaikausstattung des Katholikons von Hosios Lukas eine Verbindung zu Eudokia aufweist, die nach dem Zeugnis des Michael Psellos "ausgeglichener" und "sanfter" als ihre Familienangehörigen war und – möglicherweise aufgrund ihres wenig vorteilhaften Äußeren seit frühester Jugend – von ihrem Vater "Gott geweiht" worden war[162]. Die – wohl vor 1042 gestorbene[163] – älteste Tochter Konstantinos' VIII. erscheint hier im Narthex der Hauptkirche gewissermaßen in Gestalt der heiligen Jungfrau und Asketin Barbara, weshalb nun der Frage nachzugehen ist, warum sich Eudokia gerade mit dieser Heiligen "identifizierte".

Der Märtyrerin Barbara hatte schon der selige Lukas – seiner *Vita* zufolge – die Kirche seines (zwischen 946 und 953 errichteten) Klosters geweiht, wobei der Strategos Krenites καὶ ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ ναοῦ τῆς καλλινίκου μάρτυρος Βαρβάρας τὰ καιριώτατα συνεβάλετο καὶ πολλὴν αὐτῷ συνεισήνεγκε μετὰ τῆς χειρὸς καὶ δαπάνην[164]. Der *Vita*, die zwar bald nach dem Tode des Heiligen (953) verfaßt[165], im 11. Jahrhundert aber möglicherweise noch einmal überarbeitet worden sein dürfte, ist jedenfalls zu entnehmen, daß es zum Zeitpunkt der Abfassung dieses Passus eine Barbara-Kirche in der Klosteranlage gab.

---

159. Vgl. etwa J. Boberg, Euphemia von Chalzedon, Verteidigerin der Orthodoxie, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 182-185.

160. Vgl. etwa S. Kimpel, Margareta (Marina) von Antiochien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 494-500.

161. Vgl. etwa G. Kaster, Juliana von Nikomedien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 228-231; die Zuordnung Iulianes zur Asketin Barbara ist sicherlich dadurch bedingt, daß Symeon Metaphrastes (Anm. 156) mehrfach (*PG* 116, 309D13, 312C2, 313B2-3, C6, D8, 316A10-11, B4) eine Gefährtin Barbaras namens Iuliane erwähnte.

162. Psellos, *Chronographia* II, 5: I, 27 und 28 (Renauld) = I, 60 und 62 (Impellizzeri): Τούτων δὴ τῶν θυγατέρων ἡ μὲν πρεσβυτέρα οὐ πάνυ τι πρὸς τὸ γένος ἀνέφερεν· ὁμαλωτέρα γὰρ τὸ ἦθος ἦν καὶ τὴν γνώμην ἁπαλωτέρα, κάλλους τε μέσως ἔχουσα· διέφθαρτο γὰρ ἐξ ἔτι παιδὸς οὔσης, λοιμικοῦ ταύτην κατασχόντος νοσήματος· ... ἡ δὲ πρεσβυτέρα, Εὐδοκία ταύτῃ τὸ ὄνομα, εἴτε ἀπογνοῦσα τὸ κράτος, εἴτε τὰ κρείττω ποθήσασα, ἀξιοῖ τὸν πατέρα καθοσιῶσαι αὐτὴν τῷ Θεῷ· ὁ δὲ αὐτίκα πείθεται, καὶ ὥσπερ ἀπαρχὴν καὶ ἀνάθημα τῶν αὐτοῦ σπλάγχνων τὴν παῖδα τῷ Κρείττονι δίδωσι· ... .

163. Vgl. Psellos, *Chronographia* V, 34: I, 106-107 (Renauld) = I, 224 (Impellizzeri): Οὐ μία τοῦ Κωνσταντίνου θυγάτηρ, ὥς μοι προλέλεκται, ἀλλὰ τρεῖς ἐγεγόνεισαν· τούτων οὖν ἐτεθνήκει μὲν ἡ πρεσβυτέρα ... . Aus dieser am Ende der Regierungszeit Michaels V. (1041-1042) mitgeteilten Nachricht schloß Renauld I 117[1] zu Recht, daß Eudokia "était morte au couvent avant ... 1042".

164. *Vita Lucae iunioris* §72 (ed. Sophianos [Anm. 3]), 202.

165. Vgl. etwa Sophianos (Anm. 3) 33: «πάντως ὄχι πολὺ χρόνο μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (scil. dem 7. März 961)».

Da in der – insoweit an den Sprachgebrauch des Symeon Metaphrastes gemahnenden[166] – *Vita* ausschließlich des ναοῦ τῆς καλλινίκου μάρτυρος Βαρβάρας Erwähnung geschieht, kann es sich hierbei kaum um die (nördliche) später der Theotokos bzw. Panhagia geweihte Kirche handeln[167]; vielmehr muß damit der Vorgängerbau des Katholikons gemeint sein[168], welches, wie im Vorausgehenden zu zeigen versucht wurde, ein gleichsam "programmatisches" Mosaik Barbaras enthält und dessen Krypta ihr schon frühzeitig geweiht wurde[169].

Bezeichnenderweise folgt der zitierten Passage in der *Vita* unmittelbar der Bericht über eine zwar begonnene, aber unterwegs (bei Larissa) abgebrochene Reise des Strategos Krenites nach Konstantinopel[170], welcher wie der Reflex des Abbruchs einer zuvor engen Beziehung zwischen dem mit irdischen Mitteln bezahlenden Kaiserhof und dem mit überirdischen Mitteln entlohnenden Kloster anmutet. Auch wird im weiteren Verlauf der *Vita* berichtet, daß die Kirche erst zwei Jahre nach Lukas' Tod von einigen seiner Anhänger vollendet und ausgestattet worden sei[171], was immerhin zeigt, daß der Autor dieses Passus (bei dem es sich – ebenso wie bei dem zuvor genannten – um eine Interpolation handeln könnte) wußte, daß die Barbara-Kirche ihren κόσμον erst nach dem Ableben des Klostergründers erhalten hatte.

Bildliche Darstellungen der Märtyrerin Barbara haben sich im byzantinischen Bereich vor allem aus dem 11. Jahrhundert erhalten, weshalb ein

166. Vgl. Symeon Metaphrastes (Anm. 156) Rubrik (*PG* 116, 301B9-302B11).

167. So aber die herrschende Meinung, vgl. etwa Sophianos (Anm. 3) 52-53: «Ὁ ναὸς αὐτὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ... εἶναι, ὅπως ἀπέδειξαν νεότερες ἔρευνες, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ...».

168. So schon Diehl (Anm. 31) 12 [20]: "Une première église, consacrée à sainte Barbe, et commencée vers 942 par Crinitès, stratège d'Hellade, fut achevée, en 951, par les fondateurs du couvent. ... De ces édifices primitifs, il semble bien que rien ne subsiste aujourd'hui"; vgl. auch Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 164: "C'est après la mort de Luc que son culte l'emporta sur celui de sainte Barbe, et cela imposa la dédicace nouvelle du *catholicon*".

169. Vgl. schon Diehl (Anm. 31) 12 [20]: "le souvenir même de sainte Barbe s'est singulièrement effacé. La sainte qui fut, à l'origine, la protectrice du monastère est reléguée maintenant dans une crypte obscure".

170. Vgl. *Vita Lucae iunioris* §72, 202-203; vgl. dazu etwa auch Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Frankfurt a.M. 1997, 116.

171. Vgl. *Vita Lucae iunioris* §81, 208-209: Δυσὶ δὲ ὕστερον χρόνοις ἔνιοι τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν ... τὸν τῆς θείας μάρτυρος Βαρβάρας ναόν, ἀτελῶς ἔχοντα, σπουδῇ τελειοῦσι, κόσμον αὐτῷ περιθέντες τὸν κατὰ δύναμιν ... .

"Aufblühen" ihres Kultes in jener Zeit zu vermuten ist[172]. Eine Miniatur ihres Martyriums findet sich im Menologion Basileios' II.[173], und in der kappadokischen (bzw. kleinasiatischen) Wandmalerei ist sie nach Helene und neben Aikaterina die am häufigsten abgebildete weibliche Heilige[174]. Besonders aufschlußreich ist im vorliegenden Zusammenhang die (allerdings weitgehend zerstörte) Inschrift der Barbara-Kirche (Tahtalı Kilise) in Soğanlı, der zufolge (in berichtigter Orthographie) ὁ ναὸς οὗτος τῆς ἁγίας Βαρβάρας ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίνου καὶ Βασιλείου im Mai einer 4. Indiktion (1006 oder 1021) verschönert wurde[175]: Wenn hier nicht – wie üblich[176] – der ältere Basileios II., sondern sein jüngerer Bruder Konstantinos VIII. an erster Stelle genannt wird, so ist dies ein Indiz dafür, daß Konstantinos VIII., und zwar sicherlich auf Veranlassung seiner frommen Tochter Eudokia, Geldmittel für die Ausstattung der Barbara-Kirche zur Verfügung stellte.

In Konstantinopel gab es – R. Janin zufolge – vier Barbara-Kirchen bzw. -Kapellen[177]. Daß die Reliquien der Heiligen, wie späte russische Pilger berichten[178], noch um 1200 (und später) in dem wichtigsten konstantinopolitanischen Barbara-Heiligtum ἐν τοῖς Βασιλίσκου – wo auch am 4. Dezember ihre Synaxis

---

172. Im 2. Viertel des 11. Jahrhunderts warf Christophoros Mitylenaios, *Πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνδρέαν* (Anm. 145) Z. 12 (76 Nr. 114) einem in betrügerischer Weise mit Reliquien handelnden Mönch vor, καὶ πέντε μασθοὺς Βαρβάρας ἀθληφόρου in seinem reichhaltigen Sortiment zu haben.

173. *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613, p. 224, vgl. z.B. *Biblioteca Apostolica Vaticana* [Anm. 123] 118). Ein Medaillon mit dem Brustbild der Heiligen findet sich – gegenüber von demjenigen Theklas – auf der Rückseite eines der beiden Flügel des ("Borradaile"-)Triptychons im British Museum (vgl. Anm. 84 Nr. 2 und Cutler – Spieser [Anm. 78] 170 Abb. 128 und 171); wenn man in der ebenfalls hier dargestellten Anna eine Anspielung auf die gleichnamige Tochter Romanos' II. erblickt (so Goldschmidt – Weitzmann [Anm. 79] 36 Nr. 38, gefolgt von Cutler – Spieser), kann man, ganz abgesehen von Basileios von Kaisareia, dem Namenspatron Basileios' II., vielleicht auch Barbara und Thekla – etwa über die fünf 959 zwangsweise zu Nonnen geschorenen Schwestern Romanos' II. – in eine Verbindug zum "makedonischen" Kaiserhaus bringen.

174. Vgl. Restle (Anm. 54) 250, wo elf Kirchen genannt werden.

175. Vgl. de Jerphanion (Anm. 54) 311, Restle (Anm. 54) 159 und Rodley (Anm. 55) 206.

176. Vgl. z.B. die Inschrift in der Direkli Kilise (Säulenkirche) von Belisırma (vgl. Lafontaine-Dosogne [Anm. 54] 144 und 182, Thierry [Anm. 60] 184-185, Restle [Anm. 54] 177 sowie Rodley [Anm. 55] 94); vgl. ferner Kirchhoff (Anm. 85) 326-327 Nr. 8700-8702, Anna Muthesius – E. Kislinger – J. Koder, *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200*, Wien 1997, 36-37 (die Reihenfolge der Kaisernamen auf dem seidenen Löwenstoff von Krefeld bzw. Berlin bzw. Düsseldorf scheint auf eine fehlerhafte Rekonstruktion zurückzugehen) sowie weitere von Todt (Anm. 115) 98 zitierte Quellen.

177. Janin (Anm. 92) 56-57.

178. Vgl. Janin (Anm. 92) 56.

stattfand[179] – aufbewahrt wurden, ist wenig wahrscheinlich, denn nach der Chronik des Andreas Dandulus wurde der Leichnam der heiligen Barbara anläßlich der Heirat Marias, einer "Nichte" Basileios' II. und Tochter eines Argyropulos[180], mit Johannes, dem ältesten Sohn des Dogen Petrus II. Orseolus (992-1009), nach Venedig verbracht, was Basileios II. ausdrücklich genehmigte[181].

Der letzteren Nachricht darf – zumindest *grosso modo* – die Glaubwürdigkeit nicht abgesprochen werden[182], und so könnte in der für eine fromme Nonne wie Eudokia skandalösen Translation von Reliquien der heiligen Barbara ins Ausland der Grund dafür zu suchen sein, daß die Tochter Konstantinos' VIII. gewissermaßen als Ersatz, ja als Sühneleistung für die schändliche Tat ihres Onkels Basileios ein prächtiges Heiligtum für die Märtyrerin an den Abhängen des Helikon errichten ließ, weil diese – ihren Lebensbeschreibungen[183] und insbesondere der (vermutlich auf Veranlassung Eudokias verfaßten[184]) *Vita* des Sy-

---

179. Vgl. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 278,26-28, und *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 120,24-25: Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῆς σύναξις ἐν τῷ μαρτυρ(ε)ίῳ αὐτῆς τῷ ὄντι ἐν τοῖς Βασιλίσκου πλησίον τῆς ἁγίας Ζηναΐδος.

180. Vgl. zu dieser Maria J.-F. Vannier, *Familles byzantines: les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Paris 1975, 43-44 Nr. 15, dem zufolge sie ca. 985 als Tochter des Patrikios Argyropulos (vgl. Vannier 34 Nr. 9) und als Basileios' II. "Nichte" im allerweitesten Sinne geboren wurde; vgl. ferner Lynda Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999, 137 und 273.

181. Andreas Dandulus, *Chronica per extensum descripta* IX 1, 44 (ed. E. Pastorello, Bologna 1938), 202,12-15: ... *Baxilius ... suplicanti nepti corpus sancte Barbare filie Discori graciose concessit; quibus optentis, Iohanes cum uxore et fratre Veneciam rediit, ... in capela ducali corpus sancte Barbare cum devocione deposuit ...*; dieser Passus wurde zitiert von C. du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, Paris 1680 (Ndr. Brüssel 1964), IV 145 (IV 7. 9), auf welchen sich wiederum Janin (Anm. 92) 56 bezog. Die (wohl auf das Jahr 1005 bezügliche) Nachricht wird in derselben Chronik noch zweimal bestätigt, nämlich in IV 8, 13 (29,21-23): *Barbara virgo ..., cuius corpus, sub Petro Ursiolo II° duce, Venecias deductum est*, sowie in IX 1, 50 (203,9-11): *Hoc tempore* (scil. 1009), ... *corpus sancte Barbare virginis de ecclesia sancti Marci sumptum, ex conlaudacione populi, in monesterio sancti Iohanis Evangeliste de Torcelo cum reverencia translactum est.*

182. Vgl. z.B. Pastorello (Anm. 181) 202 App. 3-4: "La notizia, di cui non risulta la fonte letterale, è però confortata dai documenti", oder auch E. Wimmer, Barbara, *Lexikon des Mittelalters* 1 (1980), 1432-1433 (1433: "Um 1000 erfolgte Translatio der Reliquien nach Venedig [S. Marco], von dort nach Torcello [Kl. S. Giovanni Evangelista]").

183. Vgl. insbesondere *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 277,32-33: ... εἰς τὸ ὄρος ..., sowie *Menologium Basilii II* (*PG* 117, 192D2-3): ... εἰς τὸ ὄρος.

184. Vgl. Psellos, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κῦρ Συμεὼν* Z. 330-333 (*Michaelis Pselli Orationes hagiographicae*, ed. Elizabeth A. Fisher, Stuttgart-Leipzig 1994), 285: Φασί γέ τοι μηδ' ἐκ παρέργου τοῦτον ἧφθαι τοῦ πράγματος μηδὲ αὐτὸν προθέμενον, εἰ μὴ ὅσον βούλεσθαι· βασίλειοι δὲ τοῦτον παρακλήσεις ἐπὶ τοῦτο προήνεγκαν καὶ οἷς ἐφροντίζετο λόγος καὶ σύνεσις. Die βασίλειοι παρα-

meon Metaphrastes[185] zufolge – eine Zeit lang "auf dem Berge" lebte. Möglicherweise trug Eudokia als Nonne sogar den Namen Barbara.

Jedenfalls dürfte Eudokia – sicherlich im Einvernehmen mit Theodoros bzw. Theodosios Leobachos[186] – ihren Vater Konstantinos VIII. nach dessen Regierungsantritt als Alleinherrscher im Dezember 1025 dazu veranlaßt haben, an der Wirkungsstätte des seligen Lukas eine herrlich ausgestattete Hauptkirche zu errichten[187], weil sich letzterer um den Kult der heiligen Barbara verdient gemacht hatte. Als Konstantinos VIII. nach knapp dreijähriger Alleinherrschaft schon im November 1028 starb, waren die Arbeiten vermutlich noch nicht abgeschlossen. Der neue Kaiser Romanos III. Argyros (1028-1034) wird wenig Verständnis für das aufwendige Projekt der Schwester seiner Ehefrau an abgelegenem Orte aufgebracht haben, zumal er eigene, hauptstädtische Bauvorhaben verfolgte, vor allem die Kirche des Peribleptos-Klosters[188], durch deren

κλήσεις dürften von Basileios II. und – was die Lebensbeschreibungen der weiblichen Heiligen angeht – von Eudokia geäußert worden sein.

185. Symeon Metaphrastes (Anm. 156) 10 (*PG* 116, 313D7-8): Ἐν τῷ ὄρει ... .

186. Vgl. zu diesem Katepano aus einer thebanischen Magnatenfamilie, der 1048 als Abt des Klosters Hosios Lukas belegt ist, insbesondere J. Nesbitt – J. Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68 (1975), 360-384 (365, 369 und 373-374), sowie Oikonomides (Anm. 28) 246-252.

187. Ein Bezug zwischen Konstantinos VIII. und Hosios Lukas wird auch durch die Exultet-Rolle Nr. 1 des Archivio del Capitolo metropolitano der Kathedrale von Bari (vgl. etwa Fr. Magistrale, Bari, Archivio del Capitolo metropolitano, *Exultet* 1, in: G. Cavallo – Giulia Orofino – O. Pecere [Hrsg.], *Exultet. Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, Rom 1994, 129-141) nahegelegt, weil dieser Rotulus einerseits ein Medaillon mit dem Brustbild des seligen Lukas im Stile von dessen Abbildungen in seinem steiriotischen Kloster (vgl. oben Anm. 28) und andererseits die ganzfigurige Abbildung eines Kaisers Konstantinos enthält, vgl. z.B. H. Belting, Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy, *DOP* 28 (1974), 1-29 Abb. 3, und Chatzidaki(s) – Bachara(s) [Anm. 28] Abb. 81; wie auch immer man nämlich diesen Rotulus datieren (vgl. dazu Belting 15: "cannot be dated before the late thirties, or even the early forties, of the eleventh century", gefolgt von Chatzidaki[s]-Bachara[s] 70[199], sowie Magistrale 129 und 134: "inizio del secondo venticinquennio del secolo XI") und die Annahme eines weiblichen heiligen Modells für die rechte Kaiserdarstellung (so Belting 22 mit Abb. 28 und 30 unter Verweis auf das Mosaik der Eirene von Hosios Lukas; vgl. in diesem Zusammenhang auch die Helene des Berliner Elfenbeins [Anm. 100]) beurteilen mag, so ist die Identifizierung eines der beiden Kaiser mit Konstantinos VIII. am wahrscheinlichsten (so etwa auch Spatharakis [Anm. 135] 72, 93-95 und 181 mit Abb. 61 sowie Todt [Anm. 115] 98; dagegen stellte Belting 15[51] einen Bezug zu Konstantinos IX. her). Auch könnte es sich bei der neben Konstantinos erwähnten "Ebdokie" (Genitiv) bzw. "Eudokia" (vgl. Magistrale 130 und 141) um die Tochter Konstantinos' VIII. (und nicht, wie allgemein angenommen wird, um Eudokia Makrembolitissa) handeln.

188. Vgl. etwa Janin (Anm. 92) 218-222.

Errichtung er – Michael Psellos zufolge – mit Salomon und dessen Tempel in Jerusalem sowie mit Iustinianos I. und dessen Hagia Sophia in Wettstreit zu treten gedachte[189]. Für die Ausstattung des Katholikons von Hosios Lukas bedeutete dies, daß sie "preiswerter", nämlich mit Fresken statt mit Mosaiken[190], zu Ende geführt werden mußte.

Die in der Rubrik gestellte Frage ist also dahin gehend zu beantworten, daß Hosios Lukas – oder genauer: sein Katholikon und insbesondere dessen Ausstattung – auf eine kaiserliche Stiftung bzw. auf die Stiftung einer Kaisertochter zurückgeht, wobei die Mosaiken hauptsächlich aus der Regierungszeit Konstantinos' VIII. (vorzugsweise den Jahren 1026–1028)[191], die Wandmalereien dagegen vor allem aus der Regierungszeit Romanos' III. (etwa den Jahren 1029-1031) stammen dürften. Wohl aus frommer Bescheidenheit verzichtete Eudokia auf eine Stifterinschrift (deren Anbringung vielleicht auch aufgrund des Umschwungs der Verhältnisse nach dem Tode Konstantinos' VIII. unterblieb) und ließ nur indirekt ihren Eltern Konstantinos VIII. und Helene in Gestalt des gleichnamigen heiligen Kaiserpaares, ihren Schwestern Zoe und Theodora in

---

189. Psellos, *Chronographia* III, 14: I, 41 (Renauld) = I, 88-90 (Impellizzeri).

190. Vgl. auch Chatzidaki(s) – Bachara(s) [Anm. 28] 186: "Nous supposons que l'exécution des peintures des deux chapelles a dû suivre celle des mosaïques: le manque de moyens pourrait justifier le recours à un matériel moins cher pour les parties les moins fréquentées de l'église" und 188: "... nous pourrons proposer une datation des fresques de la chapelle N.O. vers le deuxième quart et de celles de la chapelle S.O. dans le troisième quart du (scil. XIe) siècle"; ähnlich bereits G. Sotiriou, Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la crypte de Saint Luc, *IIIme Congrès International des Études Byzantines (Athènes 1930) – Compte-rendu*, Athen 1932, 389-400, und S. Bettini, Mosaici e pitture di Hossios Lukas, *XIX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 1972, 39-51 (44: "essi [scil. die Fresken der Krypta] sono tutti press'a poco contemporanei ai mosaici"), sowie später Mouriki (Anm. 25) 397: "cette datation (scil. der Mosaiken) est, avec quelques exceptions, valable aussi pour les fresques du catholicon et de la crypte". Demgegenüber argumentierte Connor (Anm. 24) 122 dafür, daß "wealthy officials from Thebes who in retiring from the world financed the building and decoration (ca. 970-1000) of the great Katholikon, with the crypt as their burial place" (was Chatzidaki[s] (Anm. 24) zu Recht als irrig zurückwies).

191. Aus stilistischen Gründen kam Mouriki (Anm. 25) 397 zu folgendem Ergebnis: "la datation des mosaïques de Hosios-Loukas pourrait de toute façon se placer dans le second quart du 11ème siècle, et très probablement dans la troisième décennie du siècle", was A. C(utler), Hosios Loukas, *ODB* 2, 949-950 (949: "has dated them to the 1020s") zustimmend zitierte; einige Jahre zuvor tendierte Doula Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981), 77-124 (86), noch zu "a dating in the fourth decade of the eleventh century".

Gestalt der Kaiserinnen bzw. Kaisertöchter Aikaterina und Eirene sowie sich selbst in Gestalt der Asketin Barbara höchst subtile Denkmäler ganz in der Nähe des Eingangs[192] zur Kirche errichten.

192. Stifterinschriften und andere auf den Gründer hinweisende Monumente befinden sich meistens im Eingangsbereich, vgl. z.B. die auf dem Türsturz des Haupteingangs angebrachte Stifterinschrift der zur selben Zeit (1028) entstandenen Kirche Παναγία (τῶν) Χαλκέων in Thessalonike, vgl. z.B. Anna Tsitouridou, *The Church of the Panagia Chalkeon*, Thessaloniki 1985, 9 und Tafel 5.

RADIVOJ RADIĆ

Η ΠΟΔΑΓΡΑ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΚΟΜΝΗΝΗΣ

«από την ποδάγρα δεν μπόρεσα ούτε να σηκωθώ από τη θέση μου!»
Αμαρτωλός Μιχαήλ, Σέρβος μοναχός του 14ου αιώνα

Σύμφωνα με τα δεδομένα που επιβεβαιώνει η ιατρική, η ποδάγρα είναι νόσος της ανταλλαγής της ύλης, ιδίως των πυρηνοπρωτεϊνών και του ουρικού οξέως, που προέρχεται από το μεταβολισμό τους. Η νόσος ονομάστηκε ποδάγρα, επειδή κατά προτίμηση οι επώδυνες φλεγμονώδεις εκδηλώσεις εντοπίζονται στις αρθρώσεις των ποδιών, ιδίως στη βάση του μεγάλου δακτύλου[1]. Μολονότι η ποδάγρα ήταν γνωστή από πολύ παλαιότερα, ο Ιπποκράτης τον 5ο π.Χ. αιώνα αντιλήφθηκε και εξέθεσε κάποια χαρακτηριστικά της νόσου, τα οποία αποδέχεται και η σύγχρονη ιατρική επιστήμη. Θα αναφέρουμε ορισμένα από αυτά: ο ευνούχος δεν προσβάλλεται από ποδάγρα, ούτε κάνει φαλάκρα· οι άνδρες δεν προσβάλλονται από ποδάγρα πριν από την εφηβεία, οι δε γυναίκες πριν από την εμμηνόπαυση· η ποδάγρα εμφανίζεται την άνοιξη και το φθινόπωρο. Στα έργα του Ιπποκράτη αναφέρεται ως η πιο επίμονη και η πιο επώδυνη νόσος των αρθρώσεων[2]. Από την εποχή εκείνη ήταν γνωστό ότι κανείς δεν πεθαίνει από αυτήν την ασθένεια και ότι τις περισσότερες φορές η ποδάγρα πλήττει το μεγάλο δάκτυλο του ποδιού. Ο «πατέρας» της ιατρικής με οξυδέρκεια υπέθεσε ότι για την εμφάνιση του πόνου και του οιδήματος στην άρθρωση ευθύνεται κάποια ουσία στο αίμα, η οποία από καιρό σε καιρό «στάζει» στην άρθρωση προκαλώντας φλεγμονή[3]. Υπάρχουν πειστικές μαρτυρίες ότι στην Αρχαιότητα η ποδάγρα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη νό-

1. W. N. Kelley – T. D. Pallela, Gout and other disorders of purine metabolism, στο: J. D. Wilson (εκδ.), *Harrison's Principles of Internal Medicine*, New York 1991[12], 1834-1841· A. Schiller, Bones and joints, στο: E. Rubin – J. L. Farber (εκδ.), *Pathology*, Philadelphia 1994, 1273-1346.

2. *Medicinska enciklopedija*, X, Zagreb 1965, 153-160 (S. Čunović – T. Dürrigl).

3. D. Vukotić, *Giht. Kako nastaje i kako se leči*, Beograd-Zagreb 1989, 6. Βλ. επίσης, F. Rosner, Gout in the Bible and Talmud, *Journal of the American Medical Association* 207/1 (1969), 151-152.

σος[4]. Έτσι για παράδειγμα, ο Έλληνας γιατρός Γαληνός αναφέρει τις περιπτώσεις του Πριάμου και του Αχιλλέα, ηρώων του Τρωικού πολέμου, καθώς και του Οιδίποδα από τη Θήβα[5]. Για την ποδάγρα γίνεται λόγος και σε λογοτεχνικά έργα: ο Κικέρωνας, ο Οράτιος, ο Γιουβενάλης και ο Μαρτιάλης αναφέρονται συχνά στην ποδάγρα, ο δε Λουκιανός έγραψε ένα μπουρλέσκο-τραγωδία για τη δύναμη της θεάς Ποδάγρας και για την αδυναμία της θεραπείας της[6].

Θεωρείται σωστό αυτό που είπε, σχεδόν αστειολογώντας, ένας ξακουστός γιατρός του 18ου αιώνα, τονίζοντας ότι η ποδάγρα προσβάλλει «περισσότερο τους πλούσιους παρά τους φτωχούς, τους σοφούς παρά τους αστείους και πολύ συχνότερα τους βασιλιάδες, ηγεμόνες, στρατηγούς, στρατιώτες, ναυάρχους και φιλοσόφους»[7]. Έτσι, είναι γνωστό ότι πολλές γνωστές ιστορικές προσωπικότητες έπασχαν από ποδάγρα: ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Αττίλας, ο Οσμάν Α', ο Κάρολος Ε', ο Φίλιππος Β', ο Ερρίκος Η', ο Μιχαήλ-Άγγελος Μπουοναρρότι, ο Μαρτίνος Λούθηρος, ο Γαλιλαίος, ο Ισαάκ Νιούτον, ο Ιμμάνουελ Καντ, ο Κάρολος Δαρβίνος, ο Πιέτερ Πάουλ Ρούμπενς, ο Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε, ο Αλεξάντερ Βασίλιεβιτς Σουβόρωφ, ο Όττο φον Βίσμαρκ, ο Σταντάλ[8].

Όπως στην Αρχαιότητα, έτσι και κατά το Μεσαίωνα η ποδάγρα ήταν ιδιαίτερα συχνή νόσος. Φυσικά, από την άποψη αυτή το Βυζάντιο δεν αποτέλεσε εξαίρεση: οι μαρτυρίες, που μας έχουν διασωθεί, επιβεβαιώνουν ότι στη βυζαντινή αυτοκρατορία η ποδάγρα ήταν πολύ διαδεδομένη[9]. Στην ιατρική πραγματεία, που

---

4. J. O Nriagu, Saturnine Gout among Roman aristocrats. Did lead poisoning contribute to the fall of the empire? *New England Journal of Medicine* 308 (1983), 660-663· R. Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, Norman-London 1988, 40, 166, 170, 177-179· M. D. Grmek, *Diseases in the Ancient World*, Baltimore-London 1989, 72-73· Ch. Roberts – K. Manchester, *The Archaeology of Disease*, New York 1995², 118, 122-123.

5. W. S. Copeman, Historical Aspects of Gout, *Clinical Orthopedics and Related Research* 74 (1970), 14-22.

6. *Medicinska enciklopedija*, X, 153 (S. Čunović – T. Dürrigl).

7. I. Jajić, *Reumatske bolesti s vježbama za reumatičare. Priručnik za bolesnike*, Beograd-Zagreb 1978, 107· L. W. Conrad – M. Neve – V. Nutton – R. Porter – A. Wear, *The Western Medical Tradition 800 B.C. to A.D. 1800*, Cambridge 1995, 2, 401, 408, 418, 442.

8. Vukotić, *Giht. Kako nastaje i kako se leči*, 7.

9. Είναι πλέον κλασική η πραγματεία που έγραψε προ πολλού ο E. Jeanselme, La goutte à Byzance, *Bulletin de la Société d'Histoire de la Médecine* 17 (1920), 1-28. Ο ίδιος συγγραφέας έγραψε και το σύγγραμμα: Goutte et tares nerveuses dans la dynastie des Osmanlis, *Communication à la Société française d'Histoire de la Médecine*, 17/11-12 (Nov. – Déc. 1923), 5-16. Βλ. επίσης, Ἰ. Λασκαράτος, *Ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρθρίτιδα στὰ βυζαντινὰ χρόνια*, *Βυζαντιναὶ Μελέται* 4 (1992), 295-332. Η πραγματεία αυτή, με κάπως αλλαγμένη μορφή έχει δημοσιευθεί και στην αγγλική: J. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium (A.D. 324-1453): unknown information from non-medical literary sources, *Annals of the Rheumatic Diseases* 54/12 (December 1995), 951-957.

γράφηκε σε μία ευρύτατη χρονική περίοδο από τα μέσα του 11ου έως το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα από έναν αγνώστου ονόματος γιατρό με βάση κάποια παλαιότερα συναφή έργα, αλλά και την πολυετή πείρα του, μεταξύ άλλων βρίσκονται και ιατρικές συνταγές κατά της ποδάγρας[10]. Η βυζαντινή ιατρική, την οποία ενδιέφερε περισσότερο η πρακτική πλευρά της νόσου και λιγότερο η θεωρητική της βάση[11], ανέπτυξε μερικώς τις γνώσεις για την ποδάγρα. Είναι γνωστό ότι ο βυζαντινός γιατρός Δημήτριος Πεπαγωμένος στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα έγραψε μία πραγματεία για την ποδάγρα[12]. Θεωρείται ότι οι βυζαντινοί γιατροί γνώριζαν το κολχικό, το οποίο αποκαλούσαν ερμοδακτύλιο και που ήταν φάρμακο κατά της ποδάγρας[13]. Φαίνεται ότι πρώτος το συνέστησε τον 5ο αιώνα ο Ιάκωβος Ψυχριστός, ο γιατρός του αυτοκράτορα Λέοντος (457-474) και ότι τη συνταγή του ακολούθησαν ο Αέτιος Αμιδηνός (6ος αιώνας), ο Παύλος ο Αιγινήτης (7ος αιώνας) και ο Ιωάννης Ακτουάριος (13ος/14ος αιώνας)[14]. Το κολχικό, το φάρμακο που μετριάζει τις οξείες κρίσεις της ποδάγρας, βρέθηκε στα μέσα του 17ου αιώνα[15]. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, οι βυζαντινοί γιατροί – πρωτίστως ο προαναφερθείς Αέτιος ο Αμιδηνός[16] – διέκριναν την ποδάγρα από τους ρευματισμούς[17]. Έτσι για παράδειγμα, ο Γεώργιος Σφραντζής, διπλωμάτης και ιστορικός του 15ου αιώνα, αναφέρει ότι επί χρόνια ολόκληρα υπέφερε από ρευματισμούς.

---

10. G. G. Litavrin, Vizantijskij medicinskij traktat XI-XIV vv. (po rukopisi Cod. Plut. VII, 19 Biblioteki Lorenco Mediči vo Florencii), *Viz. Vrem.* 31 (1971), 271 [= *Vizantijskij medicinskij traktat XI-XIV vv.*, Sankt-Peterburg 1997², 74-75].

11. *Kul'tura Vizantii. IV – pervaja polovina VII v.*, Moskva 1984, 425-426 (Z. G. Samodurova). Βλ. επίσης, Ἀ. Χ. Εὐτυχιάδου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν θεραπευτικήν*, Ἀθῆναι 1983, 199-209· J. Scarborough (εκδ.), *Symposium on Byzantine Medicine* [= *DOP* 38 (1984)], 1-259· Sp. Vryonis, Jr., *The Medical Unity of the Mediterranean World in Antiquity and the Middle Ages*, Herakleion-Rethymnon 1991, 9-34· Λαμπρινὴ Κουρκούτα, *Ἡ Νοσηλευτικὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1993, 63-79· *Ἰατρικὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα*, κείμενα: Ἑλένη Γλύκατζη-Ἀρβελέρ – Θ. Διαμαντόπουλος – Ε. Hohlweg – Ἀ. Τσελίκας, Ἀθήνα 1995· T. S. Miller, *Ἡ γέννησις τοῦ νοσοκομείου στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Κελερεμένος, Ἀθήνα 1998.

12. E. Trapp (εκδ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Fasz. 9, Wien 1989, αρ. 22359.

13. V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd-Zagreb 1953, 204· *Medicinska enciklopedija*, X, 153 (S. Čunović – T. Dürrigl).

14. O. Temkin, Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism, *DOP* 16 (1962), 97-115· Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 956.

15. Copeman, Gout, 14-22· A. C. Aufderheide – C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge 1998, 110.

16. Για τον Αέτιο Αμηδινό βλ. J. S(carborough), *ODB* 1, 30-31.

17. Stanojević, *Istorija medicine*, 205.

Για το λόγο αυτό και οι σημειώσεις για την κατάσταση της υγείας του στις τελευταίες σελίδες των απομνημονευμάτων του είναι μία από τις πιο πειστικές περιγραφές αυτής της δυσάρεστης νόσου, η οποία προκαλούσε μεγάλες δυσκολίες στους ανθρώπους του Μεσαίωνα[18]. Εξάλλου, οι ιστορικοί της ιατρικής θεωρούν σήμερα ότι μέχρι το 16ο αιώνα, από επιστημονική άποψη, δεν γινόταν διαχωρισμός της ποδάγρας από τις άλλες μορφές αρθρίτιδας[19]. Σχετικά πρέπει να τονίσουμε ότι στα έργα των βυζαντινών συγγραφέων υπάρχει πρόβλημα ορολογίας για την ποδάγρα και τις συγγενικές με αυτήν ασθένειες.

Διαβάζοντας τα ιστορικά έργα, στα οποία αναφέρονται ορισμένες επιφανείς προσωπικότητες της αυτοκρατορίας που έπασχαν από ποδάγρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς ήταν σχετικά κατατοπισμένοι στα μυστικά της νόσου. Η εκτίμηση αυτή αφορά και τους συγγραφείς που περιέγραψαν τα γεγονότα της ιστορίας του Βυζαντίου τον 11ο αιώνα, πρωτίστως ο Μιχαήλ Ψελλός και η Άννα Κομνηνή. Την εποχή εκείνη υπήρχαν αυτοκράτορες οι οποίοι υπέφεραν από ποδάγρα. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η' (1025-1028), ο οποίος πέρασε ολόκληρη τη ζωή του στο αυτοκρατορικό παλάτι, στη σκιά του αδελφού του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (976-1025), αγαπούσε πολύ τις απολαύσεις, ιδιαίτερα το καλό φαγητό. Επιδιδόταν σε γαστρονομικές απολαύσεις και συχνά ετοίμαζε μόνος του τα εδέσματα, συνοδεύοντάς τα μάλιστα με διάφορα είδη σάλτσας. Η υπερβολική αυτή αγάπη στο καλό φαγητό και τα πλούσια φαγοπότια του παλατιού, παρά τις αντίθετες συμβουλές των γιατρών, δεν μπόρεσε να μείνει χωρίς συνέπειες. Ο βυζαντινός φιλόσοφος και ιστορικός Μιχαήλ Ψελλός έγραψε στο έργο του ότι ο Κωνσταντίνος Η' *ἥττητο γαστρὸς καὶ ἀφροδισίων*, ότι έπασχε από ποδάγρα (*περὶ τὰ ἄρθρα ἄλγημα ἐγενόνει*) και ότι τον ταλαιπωρούσαν ιδιαίτερα τα πόδια, έτσι ώστε δια της βίας μπορούσε να βαδίσει. Μετά την ανάρρησή του στο θρόνο κανείς δεν τον είδε *τοῖς ποσὶ πρὸς τὴν κίνησιν χρώμενον*, ενώ πάνω στο άλογο αισθανόταν σιγουριά και αυτοπεποίθηση[20]. Στην ποδάγρα του Κωνσταντίνου αναφέρθηκε και ο μεταγενέστερος χρονογράφος Κωνσταντίνος Μανασσής ο οποίος έζησε το 12ο αιώνα[21].

Ο Ψελλός αναφέρει ότι από ακόμη πιο βαριά μορφή ποδάγρας έπασχε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1055). Μολονότι ο νέος αυτο-

---

18. *Giorgio Sfranze, Cronaca*, έκδ. R. Maisano [CFHB 29], Roma 1990, 194.

19. Aufderheide – Rodriguez-Martin, *Cambridge Encyclopedia*, 110.

20. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, I-II, Paris 1926, 1928) I, 29.

21. *Constantini Manassis Breviarum Chronicum*, έκδ. O. Lampsidis [CFHB 36/1], Ἀθήνα 1996, 321.

κράτορας ήταν πολύ ωραίος, οι υποχρεώσεις έφθειραν τη δύναμη και την αρρενωπότητά του μέσα σε ένα μόλις χρόνο. Σύμφωνα με τον Ψελλό, αμέσως *αἱ τοῦ σώματος ἀρχαί*, υπονοώντας τη σύνθεση των βασικών στοιχείων, αποσυντέθηκαν, ενώθηκαν και συγκεντρώθηκαν τόσο στα πόδια και στις κοιλότητες των αρθρώσεων όσο και στα χέρια, ώστε στο τέλος σαν τα κύματα κατέκλυσαν τους τένοντες και τα οστά της ράχης και συνέτριψαν αυτό το κάποτε ισχυρό σκάφος[22].

Στη συνέχεια, ο Ψελλός τονίζει ότι τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε ο αυτοκράτορας δεν εμφανίσθηκαν όλα μαζί και ξαφνικά. Στην αρχή, η επίδραση του υγρού χτύπησε τα πόδια, υποχρεώνοντάς τον να παραμένει κλινήρης και να περπατά μόνο με ξένη βοήθεια. Στο αρχικό αυτό στάδιο, η ασθένεια εμφανιζόταν περιοδικά, κάνοντας ένα είδος κύκλου: το υγρό κατέβαινε στα πόδια του κατά τακτά χρονικά διαστήματα, ενώ η ακινησία του αυτοκράτορα διαρκούσε κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Από την άλλη πλευρά, τα χρονικά διαστήματα υποχώρησης της νόσου γίνονταν όλο και συντομότερα. Εκτός αυτού, οι βλαβερές ουσίες άρχισαν βαθμιαία να διεισδύουν στα χέρια και, στη συνέχεια, να ανεβαίνουν προς τα πάνω, στους ώμους, για να κατακλύσουν στο τέλος ολόκληρο το σώμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα άκρα, που κατακλύζονταν από αυτό το φοβερό υγρό, να χάσουν κάθε δύναμη, ενώ οι μύες και οι τένοντες να ατονήσουν. Έτσι, τα άκρα απώλεσαν την αρμονία τους κάτι που είχε ως συνέπεια την παραμόρφωση και την παράλυση. Ως αυτόπτης μάρτυρας ο Ψελλός είδε τα άλλοτε κομψά δάχτυλα του αυτοκράτορα να παραμορφώνονται, να χάνουν το φυσικό τους σχήμα, να στραβώνουν και να γεμίζουν με εξογκώματα και βαθουλώματα, *ὡς μηδὲ τοῦ τυχόντος περιδράττεσθαι δύνασθαι*. Αλλά και τα πόδια του Μονομάχου στράβωσαν, τα γόνατα βγήκαν προς τα έξω και το βήμα έγινε ασταθές, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να σηκωθεί και να παραμένει ως επί το πλείστον κλινήρης. Όταν έπρεπε να παραστεί σε ακροάσεις, ο αυτοκράτορας τύγχανε ειδικής προετοιμασίας για το σκοπό αυτό[23]. Όσο και αν αυτό θα μπορούσε να ακουσθεί κυνικά, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η ποδάγρα είναι μία από εκείνες τις νόσους, για τις οποίες λένε ότι συνήθως κανείς δεν πεθαίνει από αυτήν, αλλά με αυτήν.

Ο Κωνσταντίνος Θ', αν και σοβαρά άρρωστος, δεν ήθελε να στερήσει από το λαό το δικαίωμα να τον βλέπει στις αυτοκρατορικές πομπές, κάτι όμως που του ήταν πολύ κουραστικό και επώδυνο. Η ιππευτική του ικανότητα τον βοηθούσε να κάθεται στη σέλα, έχοντας διαφυλάξει την αξιοπρεπή του εμφάνιση. Όταν, όμως, ανέβαινε στο άλογο, ο αυτοκράτορας ανέπνεε δύσκολα και έτσι και τα ηνία του ήταν άχρηστα. Για το λόγο αυτό, σε τέτοιου είδους περιστάσεις τον Μονομάχο

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 31. Πρβλ. Jeanselme, La goutte à Byzance, 12 κε.

23. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 32. Πρβλ. Jeanselme, ό. π.

στήριζαν και από τις δύο πλευρές εύσωμοι και δυνατοί ιπποκόμοι και τον μετέφεραν σαν φορτίο στον προορισμό του. Παρά το γεγονός ότι υφίστατο τέτοια δεινά, ο αυτοκράτορας δεν άλλαζε τις συνήθειές του και προσπαθούσε να δώσει στο πρόσωπό του μία πρόσχαρη έκφραση. Επειδή επιθυμούσε να πείσει το περιβάλλον του ότι δεν ήταν τόσο άρρωστος και αδύναμος, μερικές φορές κατέβαλλε προσπάθειες να κινηθεί χωρίς βοήθεια. Για λόγους ασφαλείας, στη διάρκεια των πομπών έστρωναν τις πέτρινες πλάκες των δρόμων με χαλιά για να μη γλιστρήσει το άλογο του αυτοκράτορα στη λεία επιφάνεια. Μέσα στο παλάτι μετέφεραν τον Κωνσταντίνο Μονομάχο από διαμέρισμα σε διαμέρισμα στο σημείο όπου ήθελε[24]. Είναι γνωστό ότι όσοι πάσχουν από ποδάγρα καταβάλλονται από τη σκέψη ότι εύκολα μπορούν να περιέλθουν σε πλήρως εξαρτώμενη κατάσταση.

Αναφερόμενος στον Μονομάχο, ο Ψελλός δεν παύει να απορεί, πώς ο αυτοκράτορας είχε τη δύναμη να αντέχει τόσες δοκιμασίες. Οι επανειλημμένες κρίσεις έφθειραν ό,τι υγιές απέμενε στο σώμα του: ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε πια να βρει την κατάλληλη στάση για να κοιμηθεί ήσυχα. Οι θαλαμηπόλοι γύριζαν το ταλαιπωρημένο κορμί του με κάθε δυνατό τρόπο και με δυσκολία έβρισκαν τη θέση, η οποία θα έφερνε στον ασθενή την τόσο επιθυμητή ανακούφιση. Τον τοποθετούσαν όσο πιο άνετα μπορούσαν και επινοούσαν διάφορους τρόπους και τεχνικές για να τον συγκρατήσουν κάπως στην ίδια στάση. Στον Κωνσταντίνο Θ' προκαλούσε πόνο όχι μόνο οποιαδήποτε μετακίνηση, αλλά και όταν μιλούσε, τον πονούσε η γλώσσα του· ακόμη και οι κινήσεις των ματιών μετακινούσαν το υγρό και έτσι έχανε κάθε ικανότητα να κινείται και να σκύβει[25].

Όχι χωρίς κάποιο θαυμασμό ο Ψελλός τονίζει ότι, παρά τις μεγάλες ταλαιπωρίες και τα δεινά που υφίστατο ο αυτοκράτορας, ποτέ δεν επέτρεψε στον εαυτό του να βλασφημήσει. Μάλιστα, δεν ήθελε να τον λυπούνται και έτσι, όταν κάποιος εξέφραζε οίκτο, τον απομάκρυνε από το περιβάλλον του. Θεωρούσε ότι η συμφορά του ήταν τιμωρία, αποκαλώντας την χαρακτηριστικά *χαλινὸν τῆς ἰδίας φύσεως*. Επειδή φοβόταν *τὰς οἰκείας ὁρμάς*, έλεγε ότι τα πάθη δεν τα νικάει ο λογισμός, αλλά υποχωρούν μπροστά στους σωματικούς πόνους. Έτσι, τόνιζε ότι το σώμα του καταρρέει, αλλά ότι έχουν χαλιναγωγηθεί οι αμαρτωλές επιθυμίες της ψυχής του. Ο Ψελλός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε στωικά την αρρώστια του και ότι, αν ληφθεί υπόψη μόνον αυτή η πλευρά της προσωπικότη-

---

24. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 32-33. Πρβλ. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 953-954.

25. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 33. Πρβλ. Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1996, 35-42.

τάς του, τότε πραγματικά θα μπορούσε να αποκληθεί άγιος άνθρωπος[26]. Πρέπει να τονίσουμε ότι στην ασθένεια του αυτοκράτορα αναφέρονται ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Μιχαήλ Γλυκάς και ο Θεόδωρος Σκουταριώτης[27]. Ενδιαφέρον έχει, επίσης, να τονίσουμε ότι ο Αρμένιος ιστορικός του 11ου αιώνα Αριστάκης εκ Λαστιβέρτ ναι μεν δεν αναφέρεται στην ποδάγρα του Μονομάχου, αλλά τονίζει την αδυναμία, που είχε ο αυτοκράτορας στο φαΐ και το ποτό, καθώς και το υπέρμετρο πάθος του για τις γυναίκες[28].

Μία πολύ πειστική περιγραφή της ποδάγρας μας παρουσιάζει και η Άννα Κομνηνή στην *Ἀλεξιάδα*. Αναφέρει ότι ο πατέρας της Αλέξιος Α' Κομνηνός έπασχε από αυτήν τη νόσο. Η μορφωμένη πριγκίπισσα χρησιμοποιεί την έκφραση «νόσημα τῶν ποδῶν»[29], τονίζοντας ότι ο πόνος προκαλούσε στον αυτοκράτορα τεράστιες δυσκολίες. Στις δύσκολες αυτές στιγμές τον φρόντιζαν, απαλύνοντας τους πόνους του, η μητέρα του Άννα Δαλασσηνή και, ιδιαίτερα, η γυναίκα του Ειρήνη Δούκαινα[30]. Μάλιστα, η αυτοκράτειρα, λόγω της ασθένειας του συζύγου της, «τὴν τῶν ποδῶν ὀδύνην», ακολουθούσε τον Αλέξιο σε κάποια ταξίδια, τα οποία για κρατικούς λόγους δεν ήταν δυνατόν να αναβληθούν. Έτσι, πέρασαν μαζί το χειμώνα του 1111/1112 στην Καλλίπολη. Όμως, ούτε *ἡ τῶν ποδῶν περιωδυνία* δεν μπόρεσε να αποτρέψει τον αυτοκράτορα από τα ηγεμονικά του σχέδια[31].

Η Άννα Κομνηνή τονίζει ότι από τη νόσο αυτή δεν έπασχε προηγουμένως κανένας από τους προγόνους τους[32]. Βάσει αυτού μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Άννα γνώριζε καλά ότι η ποδάγρα ήταν συνήθως κληρονομική ασθένεια. Όμως, για να μη νομίσει κάποιος από τους αναγνώστες της ότι ο ιδρυτής της δυνα-

---

26. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 33-34.

27. Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 648-651· Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 35· Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 477-478· Γλυκάς (*Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Bonn 1836), 598· Σκουταριώτης (*Σύνοψις Χρονική*), *MB* Ζ', 162-163. Πρβλ. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 953-954.

28. K. N. Juzbašjan, *Povestvovanie Vardapeta Aristakesa Lastivertci* [Pamjatniki pis'menosti Vostoka 15], Moskva 1968, 104· Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μτφρ. M. Canard – H. Berbérian, Bruxelles 1973, 88.

29. Άννα Κομνηνή (*Anne Comnène, Alexiade*, έκδ. B. Leib, III, Paris 1945), 60 – δυστυχώς, δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω την πρόσφατη έκδοση του κειμένου: *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.

30. Άννα Κομνηνή III, 61.

31. Άννα Κομνηνή III, 159.

32. Άννα Κομνηνή, ό. π. Πρβλ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα*, 44.

στείας των Κομνηνών προσβλήθηκε από τη νόσο αυτή, επειδή αγαπούσε την καλοπέραση και τις διάφορες απολαύσεις – είναι φανερό ότι η Κομνηνή γνώριζε ότι η ποδάγρα εμφανίζεται και ως συνέπεια τρυφηλού βίου[33] –, εξηγεί την προέλευση της ασθένειας του αυτοκράτορα. Κάποτε, γράφει η πριγκίπισσα, ενώ *ἐσφαίριζε* με τον φίλο του Τατίκιο, ο τελευταίος έπεσε από το άλογο πάνω στο πόδι του αυτοκράτορα[34]. Επειδή ήταν ιδιαίτερα υπομονετικός, ο Αλέξιος άντεξε έναν τρομακτικό πόνο στην επιγονατίδα και σ' όλο το πόδι. Κατόρθωσε, μάλιστα, να θεραπεύσει λίγο το πόδι του· ο πόνος καταπραΰνθηκε και ο αυτοκράτορας επέστρεψε στις καθημερινές του δραστηριότητες. Το επεισόδιο αυτό, τονίζει η Άννα Κομνηνή, ήταν η πρώτη αιτία της ασθένειας του πατέρα της[35]. Αργότερα, διαπιστώθηκε ότι με την πάροδο του χρόνου η δυσάρεστη αυτή νόσος επιδεινώθηκε. Συγκεκριμένα, οι πόνοι στα τραυματισμένα σημεία *τὰ ῥεύματα ἐφειλκύσαντο*[36].

Στη συνέχεια, η Άννα εκθέτει και τη δεύτερη, σύμφωνα με την άποψή της, προφανή αιτία της ασθένειας του πατέρα της. Επρόκειτο για το απλούστατο γεγονός ότι, εκπληρώνοντας τα καθήκοντα του αυτοκράτορα, ο Αλέξιος Α΄ σχεδόν καθημερινά δεχόταν σε ακρόαση πολλούς Κέλτες. Η Κομνηνή υπερβάλλει, αναφέροντας ότι ο αριθμός τους ήταν μεγαλύτερος από την άμμο στην έρημο ή τα άστρα στον ουρανό[37]. Εδώ, φυσικά, εννοεί τη διέλευση των στρατιωτών της πρώτης Σταυροφορίας από την Κωνσταντινούπολη το 1096/1097. Με όλους μιλούσε ευγενικά και άκουγε υπομονετικά τη φλυαρία τους, μένοντας όρθιος σαν ανδριάντας από ορείχαλκο ή από σφυρηλατημένο σίδερο. Στο γεγονός ότι τέτοιου είδους επίσημες ακροάσεις ήταν πολυάριθμες και ότι διαρκούσαν πολλές ώρες, μερικές φορές μάλιστα έως *τρίτης ἀλεκτοροφωνίας* ή έως τις πρώτες ακτίνες του ήλιου, η Άννα βλέπει τη δεύτερη αιτία της ασθένειας του πατέρα της[38]. Από τότε και μέχρι το τέλος της ζωής του, συνεχίζει η πριγκίπισσα, κατά τακτά χρονικά διαστήματα ο αυτοκράτορας είχε ρευματικές κρίσεις που συνοδεύονταν από δυνατούς πόνους, τους οποίους υπέμενε στωικά.

Ενώ οι δύο πρώτες αιτίες έχουν ιατρική υπόσταση, η τρίτη που αναφέρει η Άννα έχει μία προσωπική χροιά, είναι ασυνήθιστη και δύσκολα θα μπορούσε κανείς να τη δικαιολογήσει ιατρικά. Θα μπορούσαμε, μάλλον, να πούμε ότι προ-

---

33. Άννα Κομνηνή, ό. π. Πρβλ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα*, 44.

34. Άννα Κομνηνή, ό. π. Για τον Τατίκιο βλ. B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, αρ. 195, σ. 287-292.

35. Άννα Κομνηνή III, 159-160. Πρβλ. Jeanselme, La goutte à Byzance, 14 κε.

36. Άννα Κομνηνή III, 160.

37. Άννα Κομνηνή, ό. π.

38. Άννα Κομνηνή III, 160-162.

ερχόταν από τη μεροληψία της πριγκίπισσας. Σύμφωνα με τα λόγια της, η τρίτη αιτία της ασθένειας του αυτοκράτορα έγκειτο στον γιο του Ιωάννη Κομνηνό[39], έναντι του οποίου η Άννα δεν διέκειτο ευνοϊκά, επειδή της ματαίωσε τα σχέδια να ανέλθει στο βυζαντινό θρόνο. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι επιχείρησε να δολοφονήσει τον αδελφό της για να οικειοποιηθεί το θρόνο του πατέρα της[40].

Η Άννα επανέρχεται στην ασθένεια του πατέρα της και τονίζει ότι το κυνήγι και ο πόλεμος, τα δύο μεγάλα πάθη του Αλεξίου Α', ήταν δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με την αγάπη του για τα βιβλία. Αυτό ίσχυε και τα χρόνια που ο αυτοκράτορας ήταν νέος, όταν *τὸ θηρίον, ἡ τῶν ποδῶν διάθεσις, αὐτῷ ἐπισυνεπλάκη καθάπερ ὄφις*, δεν είχε ακόμη ορμήσει εναντίον του[41]. Όταν η νόσος εμφανίσθηκε και άρχισε να επιδεινώνεται, ο Αλέξιος άρχισε να γυμνάζεται, να ιππεύει και να ασχολείται με άλλα αγωνίσματα. Όπως μας ανακοινώνει η Κομνηνή, ο πατέρας της με τις δραστηριότητες αυτές ακολουθούσε τις συμβουλές της ιατρικής, που θεωρούσε ότι με τη συνεχή ίππευση μειώνεται το υγρό και υποχωρούν οι πόνοι[42]. Η πριγκίπισσα υπενθυμίζει ότι ο μόνος λόγος που ο πατέρας της προσβλήθηκε από τη νόσο αυτή, ήταν η κόπωση και οι φροντίδες που επωμίσθηκε για τη δόξα του Βυζαντίου.

Μερικές φορές, η ασθένεια του αυτοκράτορα ήταν τόσο επώδυνη που δεν του επέτρεπε να περπατήσει[43]. Αυτό του συνέβη το 1116, δηλαδή δύο χρόνια πριν από το θάνατό του, όταν ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει κατά των Σελτζούκων[44]. Κλινήρης και ανήμπορος, δεν λυπόταν τόσο για την ασθένειά του, όσο για το ότι ήταν υποχρεωμένος να αναβάλει την εκστρατεία κατά των βαρβάρων. Το συμβάν έγινε γνωστό στους Σελτζούκους, οι οποίοι εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία και επιτέθηκαν επτά φορές εναντίον των Χριστιανών[45]. Η Κομνηνή τονίζει ότι ποτέ μέχρι τότε η ασθένεια δεν ταλαιπώρησε τόσο πολύ τον πατέρα της. Η αρρώστια και παλαιότερα καταπονούσε τον αυτοκράτορα κατά αραιά χρονικά διαστήμα-

39. Άννα Κομνηνή III, 163-164.

40. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 1 κε.· M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*, London-New York 1984, 152.

41. Άννα Κομνηνή III, 177.

42. Άννα Κομνηνή, ό. π.

43. Άννα Κομνηνή III, 187.

44. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, London 1968, 91-92.

45. Άννα Κομνηνή III, 187-188.

τα, αλλά αυτήν τη φορά τον ταλαιπωρούσε συνεχώς με αλλεπάλληλες κρίσεις. Το χειρότερο, όμως, ήταν ότι οι Σελτζούκοι θεώρησαν την ασθένεια του Αλεξίου ως το πρόσχημα, που χρησιμοποιούσε για να καλύψει την οκνηρία και τη ραθυμία του, και χλεύαζαν δημόσια τον αυτοκράτορα. Το γεγονός έφθασε μέχρι τα αυτιά του βασιλέα, που έβραζε από θυμό[46]. Η κατάσταση της υγείας του αυτοκράτορα βελτιώθηκε και έτσι το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1116 ανέλαβε μία ακόμη επιτυχημένη επίθεση κατά των Σελτζούκων[47]. Όμως, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, φοβόταν, μήπως «ἡ τῶν ποδῶν ὀδύνη» τον καταρρακώσει και πάλι[48].

Ενάμισι χρόνο μετά την επιστροφή του από αυτήν την επιτυχημένη εκστρατεία, επήλθε το οριστικό πλήγμα της ύπουλης ασθένειας που τη συνόδευαν μερικά ακόμη σοβαρά προβλήματα υγείας του Κομνηνού. Η Άννα περιγράφει με μεγάλη ακρίβεια τις τελευταίες μέρες του. Μία μέρα, κατά τη διάρκεια ιπποδρομιών, σηκώθηκε δυνατός αέρας και *ἀναρραβδῆσαν οἷον τὸ ῥεῦμα καὶ τῶν ἄκρων ὑποχωρῆσαν θάτερον τῶν ὤμων κατειλήφει.* Οι περισσότεροι θεράποντες γιατροί δεν αντιλήφθηκαν τη σοβαρότητα της κατάστασης[49]. Μόνον ο Νικόλαος Καλλικλής, γνωστός γιατρός και ποιητής[50], διέγνωσε τον κίνδυνο που απειλούσε τη ζωή του αυτοκράτορα. Προέβλεψε ότι η νόσος μπορούσε να προσβάλει και άλλα μέρη του σώματος και να τον οδηγήσει στο θάνατο. Η οικογένεια του αυτοκράτορα δεν ήθελε να πιστέψει μία τέτοια εξέλιξη[51].

Υπερίσχυσε η άποψη της πλειοψηφίας των γιατρών, οι οποίοι, σε αντίθεση με τον Καλλικλή, «παντελῶς ἀπεῖργον τὴν κάθαρσιν». Και πράγματι, επήλθε βελτίωση της υγείας του αυτοκράτορα, καθώς η ρευματική κρίση είχε υποχωρήσει. Όμως, δεν πέρασαν ούτε έξη μήνες, όταν η ολέθρια νόσος χτύπησε πάλι τον Αλέξιο. Παραπονέθηκε στην αυτοκράτειρα πως έχει προβλήματα με την αναπνοή του και ότι, όταν θέλει να ανασάνει βαθιά, αισθάνεται πόνο στην καρδιά. Παρομοίωσε τον πόνο με μία μεγάλη πέτρα που του πιέζει την καρδιά, ενώ είχε και κρίσεις χασμουρητού. Αποδείχθηκε ότι σε μία τέτοια κατάσταση οι γνώσεις των γιατρών αδυνατούν να βοηθήσουν. Από μέρα σε μέρα η ασθένεια επιδεινωνόταν. Η κατάσταση έφθασε σε τέτοιο σημείο, ώστε ο αυτοκράτορας δεν τολμούσε να ξαπλώσει για να μην πνιγεί και ήταν υποχρεωμένος να είναι συνεχώς καθιστός. Υπήρχε μάλιστα

---

46. Άννα Κομνηνή III, 188.

47. V. P. Stepanenko, *Vizantija v meždunarodnyh otnošenijah na Bližnem Vostoke (1071-1176)*, Sverdlovsk 1988, 74-76.

48. Άννα Κομνηνή III, 190.

49. Άννα Κομνηνή III, 230.

50. Για τον Νικόλαο Καλλικλή βλ. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 157, σ. 251-252.

51. Άννα Κομνηνή III, 230.

και ο κίνδυνος να πνιγεί, αν του συνέβαινε να αποκοιμηθεί. Οι γιατροί διαφωνούσαν στη διάγνωση της ασθένειας του αυτοκράτορα και ο καθένας πρότεινε διαφορετικό τρόπο θεραπείας. Προέβησαν μάλιστα και σε αφαίμαξη, που όμως δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα[52].

Ο Αλέξιος αισθάνθηκε καλύτερα, όταν του έδωσαν αντίδοτο από πιπέρι. Η φαινομενική αυτή βελτίωση προκάλεσε μεγάλη χαρά στην οικογένεια του αυτοκράτορα που συνεχώς αγρυπνούσε πάνω από την κλίνη του. Όμως, μετά από τρεις-τέσσερις μέρες επήλθε νέα επιδείνωση. Ήταν πολύ δύσκολο να βρεθεί θέση στην οποία μπορούσε ήσυχα να αναπαυθεί. Ακολούθησαν νύχτες που ο Αλέξιος παρέμενε άυπνος *ἐξ ἑσπέρας εἰς ὄρθρον*, μη μπορώντας να λάβει τροφή ή κάτι *τῶν εἰς σωτηρίαν ἀποβλεπόντων*. Η αυτοκράτειρα δεν εγκατέλειπε την κλίνη του ασθενούς και απαρνούμενη τον ύπνο κρατούσε τον άνδρα της και τον βοηθούσε να αναπνέει. Για να βοηθήσουν την κατάστασή του μετέφεραν τον αυτοκράτορα σε άλλη πτέρυγα των ανακτόρων. Αισθανόταν ανακούφιση μόνον όταν εκινείτο. Έτσι, η αυτοκράτειρα με τη βοήθεια υπηρετών προσπαθούσε με τον τρόπο αυτό να τον βοηθήσει. Ούτε η νέα αλλαγή του τόπου και, συγκεκριμένα, η μετάβαση από το Μέγα Παλάτιον στα Μάγγανα δεν άλλαξε τίποτε. Έχοντας περιέλθει σε απόγνωση, η οικογένειά του απευθύνθηκε στον Θεό και ζήτησε να γίνονται σε όλους τους ναούς δεήσεις για να θεραπευθεί ο αυτοκράτορας[53].

Στη συνέχεια, τα εσωτερικά όργανα του αυτοκράτορα παρουσίασαν οίδημα και προέβαλαν προς τα εμπρός, ενώ τα πόδια του πρήσθηκαν. Όταν ο πυρετός κατέκλυσε το κορμί του, ορισμένοι από τους γιατρούς αποφάσισαν να προβούν σε καυτηριασμό. Όμως και αυτήν τη φορά όλες οι προσπάθειες απέβησαν μάταιες. Η φλεγμονή έφθασε μέχρι τη σταφυλή της στοματικής κοιλότητας και προσέβαλε τον ουρανίσκο. Τα ούλα του Αλεξίου ερεθίσθηκαν, ενώ ο φάρυγγας και η γλώσσα του πρήσθηκαν. Έτσι, ο οισοφάγος στένεψε, οι άκρες του ενώθηκαν και ο αυτοκράτορας, αδυνατώντας να προσλάβει τροφή, κινδύνευε να πεθάνει από ασιτία. Η Άννα του ετοίμαζε τροφή την οποία μπορούσε να καταπιεί· και πάλι όμως όλα ήταν μάταια. Την ενδέκατη μέρα από τότε που μπήκε στην τελευταία της φάση, η ασθένεια αποκορυφώθηκε: η κατάσταση του αυτοκράτορα επιδεινώθηκε, άρχισε ακατάσχετη διάρροια και στις 15 Αυγούστου του 1118 ο αυτοκράτορας εξέπνευσε[54].

Βάσει αυτής της πολύ ρεαλιστικής, λεπτομερούς και επακριβούς περιγραφής της ασθένειας του αυτοκράτορα, η οποία αποτελεί τεκμήριο όχι μόνο για την πα-

---

52. Άννα Κομνηνή III, 230-233.

53. Άννα Κομνηνή III, 233-235.

54. Άννα Κομνηνή III, 235-240.

ρατηρητικότητα και την ικανότητα της μορφωμένης πριγκίπισσας, αλλά και για την εξαίρετη μνήμη της, καθώς το ιστορικό της έργο γράφηκε περίπου τριάντα χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα της[55], οι επιστήμονες εξακρίβωσαν ότι ο Αλέξιος Κομνηνός τους τελευταίους μήνες της ζωής του έπασχε από ποδάγρα και από καρδιακή ανεπάρκεια λόγω εμφράγματος[56]. Εξάλλου, στην ασθένεια του αυτοκράτορα αναφέρονται και οι χρονογράφοι Ζωναράς και Γλυκάς[57].

Αν συγκρίνουμε τις περιγραφές των ασθενών που πάσχουν από ποδάγρα στα έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και οι δύο γνώριζαν σχετικά καλά τα μυστικά της ιατρικής. Στην εκτίμηση αυτή μας οδηγούν οι λεπτομέρειες που μας δίνουν. Όμως, δημιουργείται η εντύπωση ότι τα στοιχεία που παρέχει η μορφωμένη πριγκίπισσα, τα οποία εξάλλου είναι γεμάτα με ευγενική ανησυχία για την κατάσταση της υγείας του πατέρα της, είναι συγκεκριμένα και από ιατρική άποψη ακριβή και πλούσια. Από την άλλη πλευρά, οι σημειώσεις του Μιχαήλ Ψελλού – είναι γνωστό ότι συνέγραψε μία ιατρική πραγματεία[58] –, επίσης αναμφίβολα πλούσιες σε στοιχεία και λεπτομέρειες, συχνά είναι μερικώς στραμμένες προς τη φιλοσοφική σχέση του ανθρώπου έναντι της ασθένειάς του, ή ευρύτερα, στην ουνιβερσαλιστική σχέση του ανθρώπου έναντι του πεπρωμένου του.

Και στην ύστερη βυζαντινή εποχή, δηλαδή την περίοδο από το 12ο έως το 15ο αιώνα, υπήρξαν αυτοκράτορες και επιφανείς προσωπικότητες που υπέφεραν από ποδάγρα. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουμε τους πιο γνωστούς: οι αυτοκράτορες Αλέξιος Γ' Άγγελος (1195-1203), Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος (1341-1391) και Ιωάννης Η' Παλαιολόγος (1425-1448), ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Γλυκύς (1315-1319), οι ευγενείς Θεόδωρος Κασταμονίτης και Νικηφόρος Χούμνος[59]. Και οι βυζαντινοί συγγραφείς, οι οποίοι έγραψαν για την αρρώστια τους – ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο Δούκας και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης –, επίσης δείχνουν ότι είχαν ικανοποιητικές γνώσεις για τα τότε επιτεύγματα της βυζαντινής ιατρικής.

---

55. *Anna Komnina, Aleksiada*, μτφρ. J. N. Ljubarskij, Moskva 1965, 562 σημ. 1585.

56. Βλ. K. Alexandrides, Über die Krankheiten des Kaisers Alexios I. Komnenos, *BZ* 55 (1962), 68-75.

57. Ζωναράς III, 760-762· Γλυκάς, 622. Πρβλ. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 954.

58. *PG* 122, στηλ. 783-809. Πρβλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 45· J. N. Ljubarskij, *Mihail Psell: Ličnost' i tvorčestvo: K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moskva 1978, 113-114.

59. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 955-956· R. Radić, *Strah u poznoj Vizantiji, 1180-1453*, I, Beograd 2000, 101-112.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Η «ΚΡΙΣΙΜΗ» ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ.

ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ «κρίσιμη» ἐπικαιρότητα τοῦ 11ου αἰώνα δὲν ἄφησε φυσικὰ ἀνεπηρέαστη τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνίχνευση χαρακτηριστικῶν δειγμάτων αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς, ποὺ ἀκολουθεῖ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀρχίσει μὲ ἀναφορὰ στὰ δύο βυζαντινὰ ποιήματα ποὺ συμβαίνει νὰ ἔχουν σχέση ἀκριβῶς μὲ τὸ ἔτος 1025, τὴν συμβατικὴ ἀφετηρία τῆς θεματικῆς τοῦ συνεδρίου.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ ποιήματα εἶναι ἡ ἔμμετρη ἐκλαϊκευμένη ἀπόδοση τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ ἐπερχομένου τέλους τοῦ κόσμου, ὅπως τουλάχιστον προειδοποιοῦσε καὶ προσδιόριζε γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔτος κάποιος Ἄνθιμος, χαρτουλάριος τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἄγνωστος κατὰ τὰ ἄλλα[1]. Τὸ δεύτερο εἶναι οἱ στίχοι ἀγνώστου ποιητῆ, «εἰς τὸν τάφον» τοῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δηλαδὴ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου[2]. Καὶ τὰ δύο ἔχουν τὸ ἐνδιαφέρον

---

1. Βλ. G. Mercati, Anthimi de proximo saeculi fine, στό: *Opere minori* II, Βατικανό 1937, 298-304. Πρβλ. Ἀ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Ἀθήνα 1966, 144· G. Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie*, Μόναχο 1971, 94, 97· P. Magdalino, The history of the future and its uses: Prophecy, policy and propaganda, στό: *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Λονδίνο 1993, 24.

2. Τελευταία δημοσίευση ἀπὸ τὸν S. G. Mercati, Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos, *Bessarione* 25 (1921), 137-142 [= *Collectanea Byzantina*, II, Μπάρι 1970, 226-231]. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, L'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos secondo il codice modenese greco 144 ed ottoboniano 324, *Bessarione* 26 (1922), 220-222 [= *Collectanea Byzantina* ὅ. π., 232-234]. Τὸ ἐπίγραμμα ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν μεταγενέστερη διήγηση τοῦ Παχυμέρη (*Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ἔκδ. A. Failler [CFHB 24/1], Παρίσι 1984, II. 21: I, 175) γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς σοροῦ τοῦ Βασιλείου Β' ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγο τὸ 1260. Προσφάτως ὁ Failler (*ὅ. π.*, 175 σημ. 5) σχολιάζοντας τὸ χωρίο σημειώνει ὅτι ἔχει ἀνευρεθεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐπιγραφή. Ἡ πληροφορία ὅμως δὲν εὐσταθεῖ: ἀποδίδονται ἐσφαλμένα τὰ γραφόμενα τοῦ Θ. Κ. Μακρίδη, *Θρακικὰ* 12 (1939), 60, ὁ ὁποῖος περιγράφει σαρκοφάγο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Βασιλείου Β', ἀλλὰ δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἀνευρέσεως ἐπιγραφῆς. Τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα εἶναι γνωστὸ λοιπὸν μόνο ἀπὸ χειρόγραφα (γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. παρακάτω, σημ. 5). Καὶ δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη μαρτυρία ποὺ νὰ ἀποδεικνύει ὅτι ὄντως ἦταν τὸ ἴδιο τὸ ἐπιτύμ-

τους, καθὼς ἀντικατοπτρίζουν συγκεκριμένη στάση ἔναντι τῶν προβληματισμῶν τῆς ἐποχῆς τους, τὸ καθένα βεβαίως μὲ τὴν δική του ὀπτική, καὶ σχολιάζουν ἄμεσα τὴν ἐπικαιρότητα· συγχρόνως ὅμως ὑπερβαίνουν καὶ τὰ στενὰ ὅριά της, γνωρίζοντας καὶ δεύτερη φάση διάδοσης μέσω τῆς χειρόγραφής τους παράδοσης. Τὸ πρῶτο ποίημα ἔχει διασωθεῖ τουλάχιστον σὲ τρία ἀντίγραφα[3], ὡς δεῖγμα τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀναμενόμενη καταστροφὴ τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία συνεχῶς μετετίθετο καὶ προσδιοριζόταν σὲ μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο κάθε φορὰ ποὺ διαψεύδονταν οἱ προηγούμενες προβλέψεις καὶ προφητεῖες[4]. Τὸ δεύτερο πάλι ἔχει διασωθεῖ σὲ πέντε χειρόγραφα, καὶ μάλιστα αὐτοτελῶς[5] καὶ ὄχι ἐντεταγμένο σὲ ποιητικὲς ἀνθολογίες, ὅπως συνήθως συμβαίνει μὲ ἄλλα δείγματα βυζαντινῆς περιστασιακῆς ποίησης. Δηλαδὴ πέραν τοῦ ἀρχικοῦ καὶ βασικοῦ του στόχου, τῆς διαιώνισης τῆς μνήμης τοῦ γενναίου στρατηλάτη[6], τὸ συγκεκριμένο ποίημα συνέχισε νὰ ἀντιγράφεται καὶ νὰ προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου. Σὲ τί ἄραγε νὰ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ δημοτικότητα; Ἂς θυμηθοῦμε τὸ πρῶτο δίστιχο:

Ἄλλοι μὲν ἄλλους τῶν πάλαι βασιλέων
αὐτοῖς προαφώρισαν εἰς ταφὴν τόπους.

βιο ποὺ εἶχε χαραχθεῖ στὸν τάφο τοῦ Βασιλείου Β' στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ, στὸ προάστειον Ἕβδομον (τοποθεσία ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιλέξει), ἀλλὰ οὔτε καὶ σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Προσφάτως ὁ M. Lauxtermann, *The Byzantine Epigram in the ninth and tenth centuries. A generic study of epigrams and some other forms of poetry,* Amsterdam 1994, 90 ὑπεστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ "authentic commemorative inscription".

3. Βλ. Podskalsky, *ὅ. π.*, 97 σημ. 574.

4. Βλ. ἔκθεση τῶν συναφῶν ἀντιλήψεων καὶ βιβλιογραφία στὴν Χριστίνα Ἀγγελίδη, Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου: ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη στὸ ἔτος 1000, στό: *Οἱ συλλογικοὶ φόβοι στὴν Ἱστορία,* Ἀθήνα 2000, 35-50.

5. Στὸν Paris. Gr. 1759 ἔχει ἀντιγραφεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς *Βίους Φιλοσόφων* τοῦ Διογένους Λαερτίου καὶ στὸν Ambrosianus 801 (A 78 inf.) πρὶν ἀπὸ τὴν *Κύρου Ἀνάβασιν* τοῦ Ξενοφῶντος. Στὸν Mutinensis 144 (II E 11) ἔχει ἀντιγραφεῖ στὸ φ. 2 μαζὶ μὲ τὰ ἐπιτύμβια τοῦ Μαυρικίου καὶ τοῦ Ἰουστίνου. Ὁ Marc. Gr. VII. 12 μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνει καὶ τὴν *Χρονογραφία* τοῦ Κεδρηνοῦ· τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα ἔχει προστεθεῖ ὡς marginalium στὸ σημεῖο ποὺ ὁλοκληρώνεται ἡ ἑνότητα περὶ Βασιλείου Β' (πρβλ. C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Skylitzes, *BZ* 14 [1905], 428). Τέλος, στὸν Ottob. 324 τὸ ἐπίγραμμα ἀνευρίσκεται στὸ περιθώριο τῶν στίχων 5920-5935 τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Μανασσῆ, ἀποδιδόμενο μάλιστα στὸν Ψελλό: *Constantini Manassis Breviarium Chronicum,* ἐκδ. Ὀ. Λαμψίδης [CFHB 36], Ἀθήνα 1996, cxxvi .

6. Γιὰ τὸν συμβολισμὸ τοῦ ἐπιγράμματος βλ. καὶ Σ. Λαμπάκης, Πολιτικοκοινωνικὰ καὶ καθημερινὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν, στό: Χριστίνα Ἀγγελίδη (ἐκδ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση,* Ἀθήνα 1989, 614-615. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Τ. Παπαμαστοράκη, στὸν παρόντα τόμο, σ. 497-511.

Ἡ ἀόριστη ἀναφορὰ στοὺς *πάλαι βασιλεῖς* δὲν εἶναι σαφὲς ποιούς ἀκριβῶς αὐτοκράτορες ὑπονοεῖ μεταξὺ τῶν λίγων ποὺ δὲν εἶχαν ἐνταφιασθεῖ στοὺς ἁγίους Ἀποστόλους[7]· πιθανότατα ὅμως ὁ ἄγνωστος ποιητὴς εἶχε κατὰ νοῦν τὶς περιπτώσεις τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ. Εἶναι γνωστὸ πάντως ὅτι καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Βασιλείου Β', μόνο ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος ἐνταφιάστηκε στὸν αὐτοκρατορικὸ ναό, ἐνῶ οἱ ἑπόμενοι, οἱ σύζυγοι τῆς Ζωῆς, προτίμησαν νὰ οἰκοδομήσουν πολυτελεῖς ναούς, στοὺς ὁποίους καὶ ἐτάφησαν. Τὸ γενικὸ αἴσθημα ἀποδοκιμασίας τῆς τακτικῆς αὐτῆς τὸ ἀποδίδει βεβαίως ὁ Ψελλός, στὴν ἀρχὴ τῆς διήγησης γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, ὅταν μεταξὺ ἄλλων γράφει: *τῶν γὰρ ἄνω βασιλέων, ὥς μοι πολλάκις εἴρηται, τοὺς βασιλικοὺς θησαυροὺς εἰς τὰς οἰκείας ἀπαντλούντων ἐπιθυμίας, ταῖς τε δημοσίοις συνεισφοραῖς οὐκ εἰς στρατιωτικὰς συντάξεις ἀποχρωμένων, ἀλλ' εἰς πολιτικὰς χάριτας καὶ λαμπρότητας, τέλος δὲ καὶ ὅπως ἂν αὐτοῖς τὸ σῶμα τελευτήσασι λαμπρότερον ἐκκομισθείη καὶ κατατεθείη πολυτελέστερον, μνήματα κατασκευασάντων φρυγίου λίθου ἢ ἰταλοῦ ἢ προικοννησίας πλακός, οἴκοις ταῦτα περιῳκοδομηκότων καὶ ναοῖς τιμησάντων* ... [8]. Ὁ Ψελλὸς δὲν ἀναφέρει ὀνόματα, ἀλλὰ βεβαίως ἐννοεῖ τὸν Ρωμανὸ Ἀργυρό, τὸν Μιχαὴλ Παφλαγόνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο, ποὺ ἐνταφιάσθηκαν ἀντιστοίχως στὴν Περίβλεπτο, στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καὶ στὸν ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων. Καὶ γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Βασιλείου, ἴσως δὲν εἶναι ἄστοχη ἡ υπόθεση ὅτι ἡ ἀρχή του, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ ἔπειτα ἀπέκτησε καὶ πάλι ἀπρόσμενη ἐπικαιρότητα, προκάλεσε ἀνάλογους συνειρμούς, καὶ θεωρήθηκε καὶ ὡς κριτικὴ τῶν τριῶν συγκεκριμένων αὐτοκρατόρων, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν Βασίλειο Β', ποὺ, ὅπως ἔζησε λιτά, ἐνταφιάστηκε καὶ λιτά[9]. Αὐτὸ τὸ κλίμα λοιπὸν φαίνεται ὅτι συνετέλεσε καὶ στὴν διατήρηση στὴν ἐπικαιρότητα καὶ περαιτέρω διάδοση τοῦ ἐπιγράμματος, καθὼς σηματοδοτεῖ ποικιλοτρόπως τὴν λήξη μίας ἔνδοξης ἐποχῆς.

«Κρίσιμες» στιγμὲς τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀκολούθησε καὶ ἀπηχήσεις τους ἀνιχνεύονται ὄχι μόνο στὰ ἀνώνυμα, ὅπως τὰ προηγούμενα, στιχουργήματα, ἀλλὰ καὶ

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ R. Guilland, La destinée des empereurs de Byzance, *ΕΕΒΣ* 24 (1954), 37-66· Ph. Grierson, Tombs and obits of the Byzantine Emperors, *DOP* 16 (1962), 28-29, 58.

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, ἔκδ. É. Renauld, Παρίσι 1928), VII. 59: II, 119.

9. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν P. Stephenson (The legend of Basil the Bulgar-slayer, *BMGS* 24 [2000], 102-132), ὁ θρύλος περὶ Βουλγαροκτόνου εἶναι δημιούργημα τοῦ ὕστερου 12ου αἰώνα· πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Images of the Bulgar-slayer: three art historical notes, *BMGS* 25 (2001), 44-68.

στὰ ποιήματα τῶν ἐπωνύμων ποιητῶν τῆς περιόδου, καὶ ἰδίως τῶν τριῶν ἐπιφανεστέρων, τοῦ Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, ποὺ ὅλοι τους εἶχαν ἀνάμειξη στὰ κοινά.

Ὁ Χριστόφορος Μυτιληναῖος κατὰ γενικὴ ὁμολογία εἶναι ὁ πλέον χαρισματικὸς τῶν τριῶν καὶ ἔχει περιγράψει μὲ τρόπο τελείως προσωπικὸ καὶ μοναδικό, μὲ ἀνεξάντλητη ἔμπνευση καὶ πρωτοτυπία – καὶ συχνὰ καὶ μὲ εἰρωνεία – ποικίλα στιγμιότυπα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς πρωτεύουσας, σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα[10]. Στὰ ποιήματά του φυσικὰ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ λείπει καὶ ἡ τετράδα τῶν συμβασιλέων τῆς Ζωῆς· σὲ ὅλους ἔχει ἀφιερώσει ἐπιγράμματα, ἄνισα βεβαίως σὲ ἔκταση καὶ σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ μὲ διαφορετικὲς προθέσεις. Π.χ. τὸν Μιχαὴλ τὸν Παφλαγόνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο τοὺς ἐγκωμιάζει[11], μὲ στίχους ποὺ ἔχουν τὸ ἐνδιαφέρον τους ὡς παραλλαγὲς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐγκωμίου, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε πολὺ περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ποιήματα γιὰ τὸν Ρωμανὸ Ἀργυρὸ καὶ τὸν Μιχαὴλ Καλαφάτη.

Ἡρωικὰ (δηλαδὴ σὲ δακτυλικὸ ἑξάμετρο), ἐπιτάφια χαρακτηρίζει ὁ ποιητὴς τοὺς στίχους του γιὰ τὸν Ρωμανὸ τὸν Αργυρό[12], ποὺ ἀρχίζουν διαβεβαιώνοντας ἀρχαιοπρεπῶς (*ἦ μάλα*) κάτι ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται κοινότυπο, ὅτι καὶ οἱ βασιλεῖς ὑποκύπτουν στὴν κοινὴ μοῖρα τοῦ θανάτου:

ἦ μάλα καὶ βασιλῆες ἀμέρσκονται βιότοιο (στ. 1)[13].

Ἀλλὰ τὸ σπανιότατο ρῆμα *ἀμέρσκομαι*, ἔχει κατ' ἐξοχὴν τὴν ἔννοια «στεροῦμαι», «μοῦ ἀφαιροῦν κάτι»[14], ὁπότε ὁ φαινομενικὰ ἀνώδυνος στίχος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἑπόμενο, ὅτι καὶ οἱ βασιλεῖς πίνουν «τὸ πικρὸν ποτήριον τοῦ Θανάτου», ἔστω καὶ πάλι μὲ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ διατύπωση:

πικρὰ δὲ μὴν καὶ τοῖσι μόρου κιρνῶνται ἄλεισα (στ. 2)

παρὰ τὸ ὅτι δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἀναφέρεται σὲ μία κοινῶς παραδεκτὴ διαπίστωση, ἀποτελεῖ τελικὰ σαφέστατο ὑπαινιγμὸ στὶς φῆμες γιὰ τὴν σταδιακὴ δηλη-

---

10. Γενικῶς γιὰ τὸν ποιητὴ βλ. Enrica Follieri, Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica, *ZRVI* 8 (1964), 133-148· Κομίνης, *'Επίγραμμα*, 151-152· H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, 2, Μόναχο 1978, 210, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

11. Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα ἀρ. 18, 19, 24, 49, 54, 55, κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Λιψία 1903, σ. 11, 12, 14, 30, 32, 33 ἀντιστοίχως.

12. Ποίημα ἀρ. 8, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 4-5.

13. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Ψελλὸς εἶχε γράψει (*Χρονογραφία* III. 4: I, 34) *αὐτός τε πολυετὴς ἔσεσθαι ἠπατᾶτο τῇ βασιλείᾳ.*

14. Συνήθως τὸ ρῆμα ἀπαντᾶται ὡς *ἀμέρδω*. Στὴν μέση φωνὴ ἀνευρίσκεται, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, μία ἀκόμη φορά, στὴν ἔκφραση *φέγγος ἀμερσάμενος*, σὲ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀρέθα, ποὺ ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, XV. 32. Πρβλ. καὶ E. Trapp (ἐκδ.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Βιέννη 2000, s.v.

τηρίαση[15] τοῦ Ρωμανοῦ καὶ στὴν ἀχλὺ μυστηρίου ποὺ συνοδεύει τὶς διηγήσεις γιὰ τὶς ἀκριβεῖς συνθῆκες τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ζωῆς του.

Ἡ συνέχεια εἶναι ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα: ἀκολουθεῖ σειρὰ ρητορικῶν ἐρωτήσεων, ποὺ βασίζονται στὸ λογοτεχνικὸ μοτίβο "ubi sunt"[16]. Ὁ Χριστόφορος τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀναρωτηθεῖ ποῦ εἶναι *τὸ σκῆπτρον τὸ ἐπίφθονον* καὶ τὸ *κῦδος*, ποῦ εἶναι ὁ *θρόνος*, ἡ *χρυσήλατος στεφάνη* καὶ τὰ *κοκκοβαφῆ πέδιλα*, ἐρωτήματα ποὺ λειτουργοῦν βεβαίως ἀρχικὰ ὡς ὑπενθύμιση καὶ προτροπὴ γιὰ περιφρόνηση τῶν ἐγκοσμίων, ἀλλὰ παραλλήλως ἀποτελοῦν καὶ ἔμμεση κριτικὴ τῆς τάσης ἐπίδειξης καὶ ροπῆς στὴν πολυτέλεια τοῦ Ρωμανοῦ, γνωστῆς ἐξ ἄλλου ἀπὸ τοὺς ἱστοριογράφους[17]. Ἡ ἀπάντηση στὰ ρητορικὰ ἐρωτήματα ποὺ προηγήθηκαν εἶναι *ὤ μοι ἅπαντα ἄφνω θάνατος μέλας ἀμφεκάλυψεν* (στ.7): στὴν συγκεκριμένη περίπτωση εἰδικὰ ὁ προσδιορισμὸς *μέλας* εἶναι δύσκολο νὰ μὴν δεχθεῖ κάποιος ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ σχετικὰ μὲ τὶς τελευταῖες ἀκριβῶς στιγμὲς τοῦ Ρωμανοῦ[18]. Ἡ παραδοσιακὴ προτροπή, ποὺ ἀκολουθεῖ, νὰ θρηνήσουν τὸν νεκρό, (*στοναχήσατε*, στ. 8) ἀποδεικνύεται ἐπίσης διφορούμενη ἂν θυμηθοῦμε καὶ πάλι τὸν Ψελλό, ποὺ γράφει ὅτι ἂν κάποιοι δάκρυσαν στὴν κηδεία τοῦ Ρωμανοῦ, αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασής του καὶ μόνο: οἱ περισσότεροι παρακολουθοῦσαν χωρὶς οὔτε ἕναν καλὸ λόγο, ἀφοῦ ἄλλους τοὺς εἶχε βλάψει καὶ ἄλλοι δὲν εἶχαν δεῖ τίποτε καλὸ ἀπὸ αὐτόν[19].

Παρακάτω ὁ Χριστόφορος γράφει

λούσατο δ' ὕστατα λουτρὰ καὶ ὕστατον ἐσπάσαθ' ὕπνον (στ. 13)

ἐκμεταλλευόμενος ἄριστα τὸ πολυσήμαντο τοῦ ρήματος *σπῶ*, καὶ ὑπονοώντας χωρὶς ἀμφιβολία τὰ φημολογούμενα, ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα κρατήθηκε ἀρκετὴ ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερό, ὁπότε ἦταν φυσικὸ νὰ τινάσσεται βιαίως.

---

15. Ἀνάλογος ὑπαινιγμὸς καὶ στὸν στ. 9: *αὐτὸς δ' ἐξερέω τὸν πικρὸν μόρον, ὅνπερ ὑπέστη.*

16. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Μ. Λασιθιωτάκης, Τὸ λογοτεχνικὸ μοτίβο ubi sunt σὲ πρώιμα δημώδη νεοελληνικὰ κείμενα, *Ἀρχὲς τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Πρακτικὰ τοῦ β' διεθνοῦς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Α', Βενετία 1993, 438-452, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

17. Χαρακτηριστικὰ μεταξὺ ἄλλων ὅσα γράφει ὁ Ψελλὸς (*Χρονογραφία* III. 10: I, 38) ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς ἐκστρατεῖες ἡ βασιλικὴ σκηνὴ ἦταν *πολλῷ τῶν νῦν ἀνακτόρων ἀντίμετρον.*

18. Πρβλ. ἰδίως τὴν ἀκριβέστατη περιγραφὴ τοῦ Ψελλοῦ (*Χρονογραφία* III. 26: I, 52) *εἶτα δὴ ἀθρόον ἀναρραγέντος ὑπεκχεῖται διὰ τοῦ στόματος μελάντερόν τι τὴν χρόαν καὶ πεπηγός* ... . Πρβλ. καὶ τὴν διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἰ. Λασκαράτου, *Κύλικες ζωῆς κατευνάστριαι. Ἱστορικὴ καὶ ἰατρικὴ προσέγγιση στὶς δηλητηριάσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1994, 149-161.

19. *καὶ εἴ τις αὐτὸν ἐδάκρυσεν, ἐντεῦθεν αὐτῷ κατέρρει τὸ δάκρυον· τὸ γὰρ ἅπαν πλῆθος οἱ μὲν ὡς πολλῶν ἐξ αὐτοῦ μετεσχηκότες κακῶν, οἱ δὲ ὡς οὐδενὸς παραπολαύσαντες ἀγαθοῦ, οὐδὲ σὺν εὐφήμῳ γλώττῃ ἢ ἑώρων ἐκεῖνον ἢ ὁρῶντες παρέπεμπον* (Ψελλός, *Χρονογραφία* IV. 4: I, 55).

Μὲ παρόμοιους ὑπαινιγμοὺς λειτουργοῦν ὅλοι σχεδὸν οἱ στίχοι τοῦ ποιήματος[20] καὶ ἡ κατάληξή του εἶναι χαρακτηριστικότατη: ἀντὶ νὰ κάθεται σὲ λαμπρὸ θρόνο, ὁ αὐτοκράτορας, *κεῖται* ἔχοντας ξεχάσει τὴν δόξα του[21], ἐνῶ πλέον κανένας δὲν τοῦ δίνει σημασία:

βὰν δ' ἐπ' ἄνακτα νέον καὶ Ρωμανοῦ ἐξελάθοντο (στ. 32).

Ἂν στὶς ὑπαινικτικὲς περιγραφὲς τοῦ ποιήματος ἐνίοτε μπορεῖ κάποιος νὰ διακρίνει καὶ ἴχνη συμπαθείας πρὸς τὸν Ρωμανό, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὴν ποιητικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων ποὺ ὁδήγησαν στὸν παραγκωνισμὸ καὶ στὴν τύφλωση τοῦ Μιχαὴλ Καλαφάτη. Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι σαφὴς καὶ προδιαγράφει τὴν τοποθέτηση τοῦ ποιητῆ: *εἰς τὸν ἀποβασιλέα Μιχαὴλ τὸν Καλαφάτην ὅτε διὰ τὸ τὴν Δέσποιναν Ζωὴν ἐξορίσαι τῆς βασιλείας κατενεχθεὶς ἐτυφλώθη*[22]. Ὁ Χριστόφορος διηγεῖται καὶ αὐτὸς μὲ προοπτικὴ παρόμοια τῶν ἱστοριογράφων[23]: ὡς ὑπεύθυνο γιὰ τὴν *φύλοπιν αἰνὴν* (στ. 2), ὅπως ὁμηρικότατα χαρακτηρίζει τὶς ταραχές, θεωρεῖ τὸν Καλαφάτη καὶ εἰδικότερα τὴν ἐντολή του νὰ ἐξορισθεῖ ἡ Ζωή, γιατὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ προκάλεσε πολλὲς συμφορὲς στὴν πόλη. Ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὸν θεῖο τοῦ Μιχαήλ, τὸν νοβελίσσιμο Κωνσταντῖνο καὶ ὅλες οἱ εὐθύνες ἐπιρρίπτονται στὸν αὐτοκράτορα, στὸν ὁποῖο ἐπίσης ἀποδίδεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἄμυαλου παιδιοῦ:

νηπιόεντι νόῳ τέκνοιο θετοῖο ἐκείνης (στ. 14).

---

20. Δὲν λείπει π.χ. καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν ἀντιδράσεων τοῦ περιγύρου: χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὑπηρέτης ποὺ ἔφερε στὴν Ζωὴ τὴν ἄσχημη εἴδηση παρουσιάζεται νὰ θρηνεῖ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἴδια, ποὺ παίρνει ὅλα τὰ κλειδιά, κλειδώνει τὸ παλάτι καὶ φεύγει πρὸς ἄγνωστη κατεύθυνση: προφανῶς ὁ ποιητὴς ἐπέλεξε αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ νὰ ὑποδηλώσει τὸ κλῖμα συνωμοτικότητας καὶ ἐσπευσμένων ἐνεργειῶν ἐκείνων τῶν στιγμῶν, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἱστοριογραφικὲς πηγές. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ ἕναν λόγο του γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο, μὲ τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν συμπεριφορὰ τῆς Ζωῆς ὅταν πληροφορήθηκε τὸν θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ: *μᾶλλον μὲν οὖν καὶ τὴν ψυχὴν τονώσασα ἀρρενωποῖς λογισμοῖς, οὐδὲν ἀγεννὲς ἔπαθεν, οὐ σάρκας ἐδρύψατο, οὐ κόμην ἐσπάραξεν, ἀλλὰ τὰ εἰκότα θρηνήσασα τῷ νεκρῷ τοῦ καθήκοντος γίγνεται, καὶ ὅπως ἀσφαλῶς ἕξει τὰ τῆς πολιτείας λογίζεταί τε καὶ πραγματεύεται. Ὅθεν κρύπτει τὸ γεγονός ...*· βλ. *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, ἐκδ. G. Dennis, Λιψία 1994, 29.

21. Προσαρμόζεται μάλιστα γιὰ τὴν περίσταση ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ὑποβλητικοὺς ὁμηρικοὺς στίχους: *κεῖτο δὲ μέγας μεγαλωστὶ λελασμένος ἱπποσυνάων* (Ἰλ. Π 776), ποὺ διαμορφώνεται ὡς *κεῖτο δὲ μέγας μεγαλωστὶ λελασμένος ἧς ἔχε δόξης* (στ. 27).

22. Ποίημα ἀρ. 52, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 30-31.

23. Συνθετικὴ ἐξιστόρηση καὶ νέα ἑρμηνεία τοῦ ἐπεισοδίου ἔδωσε προσφάτως ὁ Τ. Λουγγῆς, Χρονικὸν περὶ τῆς ἀναιρέσεως τοῦ ἀποβασιλέως κύρου Μιχαὴλ τοῦ Καλαφάτου τοῦ γεγονότος καίσαρος καὶ τῶν κατ' αὐτὴν συμβάντων, *Βυζαντιακὰ* 18 (1998), 75-104, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

Τὸ ποίημα ἀπὸ τὸν στίχο 15 καὶ πέρα λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα ἑνὸς εἴδους κέντρωνος, καθὼς ὁ Χριστόφορος εἶναι ἀνεξάντλητος στὴν ἀναδίφηση τῶν ἀναμνήσεων ἀπὸ τὰ διαβάσματά του - καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη – καὶ χρησιμοποιεῖ στίχους κατάλληλους νὰ ἀποδώσουν ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ἀρνητικὰ τὶς εὐθύνες τοῦ πρωταιτίου τῶν γεγονότων. Κάποια κακὴ μοῖρα (*αἴσῃ κακῇ*[24]) τὸν ἔφερε στὸν θρόνο, οἱ σκέψεις του ἦταν ἀσεβεῖς (*αἴσυλα δὲ φρονέων*[25]), γρήγορα ξέχασε τὶς ὑποσχέσεις του (*ταχὺ λάθετο συνθεσιάων*[26]), καὶ *κακὴν συμφράσσατο μῆτιν*[27]). Ἡ τύφλωσή του παρουσιάζεται ὡς τιμωρία ἐπειδὴ παρέβη τὸν ὅρκο του, καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ τονίζεται τρεῖς φορές, μὲ τὴν κλιμάκωση *ὑπερβασίῃ δηλήσατο ὅρκια πιστά*[28], (στ.19), *ὕβρισε δ' ἐς τὸ στέμμα κατὰ σπονδάς τε πάτησε*[29](στ. 20), καί, τέλος, *ὅρκων τ' ἀθέτησις ἄθεσμος* (στ. 22). Ἡ πρώτη περίπτωση, μάλιστα – *ὑπερβασίῃ δηλήσατο ὅρκια* – καθὼς ὁ Χριστόφορος εἶναι δεξιοτέχνης στὰ λογοπαίγνια, πρέπει νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς ἕνα εἶδος χρονικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀφοῦ ὡς γνωστὸν *ὑπερβασία* σημαίνει καὶ Πάσχα[30], καὶ βεβαίως τὰ σχέδια τοῦ Καλαφάτη ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζονται ἀκριβῶς μετὰ τὸ Πάσχα. Τὸ ποίημα καταλήγει μὲ ἀναφορὰ στοὺς θρήνους τοῦ Μιχαήλ:

Νῦν δὲ βαρυστενάχων γοερὸν βοάει κακοδαίμων
οὐλομένην καλέων βασιλείην, ἣν βασίλευσα (στ. 24-25)

ἀκριβέστατη συμπλήρωση τῶν ἱστοριογραφικῶν κειμένων[31]. Βεβαίως ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ Χριστοφόρου ἦταν διδακτικός: ἡ τραγικὴ μοῖρα τοῦ Καλαφάτη προβάλλεται ὡς *ὀψιγόνοις ὑπόδειγμα* (στ. 27)[32].

Εἶχε ἄραγε ὑπ' ὄψιν του ὁ Ψελλὸς τὴν ποιητικὴ αὐτὴ ἐκδοχὴ τῶν γεγονότων, ὅταν γράφει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν θὰ ἀνέφερε τὸ γεγονὸς τῆς τραγικῆς κατάληξης τοῦ Καλαφάτη, ἂν δὲν κατανοοῦσε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἀποσιωποῦσε *τὸ καιριώτατον τῆς ἱστορίας*, καὶ τονίζει κατηγορηματικὰ *οὔτε γὰρ ἂν ποιητὴς*

---

24. Πρβλ. Ἰλ. Ε 209: *κακῇ αἴσῃ*.

25. Ἰλ. Ε 403: *αἴσυλα ῥέζων*.

26. Ἰλ. Ε 319: *ἐλήθετο συνθεσιάων*.

27. Ἡσίοδος, *Θεογονία*, στ. 471: *μῆτιν συμφράσασθαι*.

28. Πρβλ. *ὑπερβασίῃ Διὸς ὅρκια δηλήσασθαι*, Ἰλ. Γ 107.

29. Εἶναι εὐνόητο ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ λόγιος προσαρμόζει τὸ λαϊκὸ σύνθημα *σταυροπάτην καλαφάτην βασιλέα οὐ θέλομεν*, ὅπως τὸ παραδίδει ὁ Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1973), 418.

30. Βλ. G. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Ὀξφόρδη 1961, s.v.

31. Βλ. κυρίως Ψελλός, *Χρονογραφία* V. 48-50: I, 114-116.

32. ὅπως ἐξ ἄλλου δηλώνει στὴν *Ἱστορία* του καὶ ὁ Ἀτταλειάτης: *διήγημα γενόμενοι σκυθρωπὸν τοῖς μετέπειτα, καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἐπανόρθωσις τῶν ἀγνωμονεῖν ἐθελόντων πρὸς τοὺς εὐεργετήσαντας* (*Michaelis Attaliotae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853, 17).

θεόπνουν τὴν ψυχὴν ἔχων καὶ τὴν γλῶτταν αὐτὴν θεοφόρητον, οὔτε τις ῥήτωρ ... οὔτε μὴν φιλόσοφος ... εἰπεῖν τι μετρίως τῶν τηνικαῦτα πραχθέντων ἰσχύσειαν, ὁ μὲν οἷον σκηνοβατῶν τὴν ἀφήγησιν καὶ ποικίλως μεταμορφούμενος ...[33]. Ἢ μήπως ὁ Μυτιληναῖος ἀπάντησε στὴν πρόκληση τοῦ Ψελλοῦ μὲ τοὺς συγκεκριμένους στίχους; Δὲν εἶναι εὔκολη ἡ ἀπάντηση.

Ὁ Μυτιληναῖος βεβαίως δὲν ἀσχολήθηκε μόνο μὲ τοὺς αὐτοκράτορες, ἀλλὰ στὰ 145 ποιήματα τῆς συλλογῆς του ἔχει θίξει εὐρύτατη ποικιλία θεμάτων καὶ ἐντυπωσιάζει πῶς ἐπιτυγχάνει ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση νὰ ἐπινοήσει τὸ κατάλληλο λογοπαίγνιο, νὰ ἀνατρέξει στὴν μυθολογία, ἢ γενικῶς νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεών του ὥστε νὰ δώσει ἀναλόγως σοβαρό, ἀστεῖο ἢ εἰρωνικὸ καὶ σατιρικὸ τόνο. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ὅλα τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς: ἀρκούμεθα στὴν ἐπιλογὴ τριῶν μόνο χαρακτηριστικῶν δειγμάτων.

Στὸ ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν Γεώργιο Μανιάκη[34] ὁμιλεῖ ὑποτίθεται ὁ γενναῖος στρατηγός, ἀπευθύνεται αὐτοπροσώπως σὲ ὅλους τοὺς γενναίους ἄνδρες καὶ τοὺς προειδοποιεῖ ὅτι τὴν ἀνδρεία του δὲν τὴν ἄφησε στὴν γῆ· τὴν ἔχει πάρει μαζί του στὸν ἄλλο κόσμο, καὶ μάλιστα ὄχι μακριά του, ἀλλὰ στὰ ἴδια του τὰ χέρια, κάτι ποὺ μᾶς θυμίζει βεβαίως τὰς *οἰκειοχείρους πληγάς*, ὅπως γράφει ὁ Ἀτταλειάτης[35], ποὺ τόσο ἔτρεμαν οἱ ἀντίπαλοί του.

Σὲ ἕνα ἄλλο ποίημα[36] ὁ Χριστόφορος εἰρωνεύεται κάποιον ἀδέξιο ἡνίοχο, ὀνόματι Ἰεφθάε, ποὺ συνέτριψε τὸ τέθριππό του ἀκριβῶς μπροστὰ στὰ ὄργανα τοῦ Ἱπποδρόμου: δηλώνει πὼς τὰ θαυμάζει, γιατὶ ἀποδείχθηκαν πιὸ δυνατὰ καὶ ἀπὸ τὴν λύρα τοῦ Ὀρφέα, ἀφοῦ ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ἠχοῦν[37] τράβηξαν τὰ ἄλογα, τὸ ἅρμα καὶ τὸν ἡνίοχο. Τελικὰ ὁ ποιητὴς συνιστᾶ στὸν ἁρματηλάτη νὰ κάνει ἄλλο ἐπάγγελμα, ἀφοῦ καὶ τέσσερις Πηγάσους νὰ ζέψει, δὲν θὰ μπορέσει νὰ συναγωνιστεῖ τοὺς ὑπολοίπους ἡνιόχους. Τὸ ποίημα, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἕνα ἄλλο, ποὺ περιγράφει ἁρματοδρομία, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος[38], ἔχει τὸ ἐνδιαφέρον του, μεταξὺ

33. Ψελλός, *Χρονογραφία* V. 24: I, 101.

34. Ποίημα ἀρ. 65, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 39. Ὁ Χριστόφορος πιθανότατα εἶχε ἀφιερώσει καὶ ἄλλο ποίημα στὸν Μανιάκη: βλ. Σ. Λάμπρος, Ἡ ἀποστασία καὶ ὁ θάνατος τοῦ Μανιάκη, *Ἱστορικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1886, 152-166, καθὼς καὶ τοῦ ἰδίου, Τὰ ποιήματα Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Ἐδουάρδου Kurtz, *ΝΕ* 2 (1905), 169-179.

35. Ἀτταλειάτης, 56.

36. Ποίημα ἀρ. 6, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 3-4.

37. Πρβλ. καὶ Ν. Maliaras, *Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und 10. Jahrhunderts. Eine Quellenuntersuchung*, Μόναχο 1991, 130-132.

38. Ποίημα ἀρ. 90, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 56-60. Βλ. καὶ σύντομο σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν G. Dagron, L'organisation et le déroulement des courses d'après le *Livre des Cérémonies*, *TM* 13 (2000), 172.

ἄλλων καὶ διότι θυμίζει ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἡνιόχων δὲν περιοριζόταν στοὺς ἐπιφανεῖς καὶ λαμπροὺς ποὺ ἐξυμνήθηκαν στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*.

Ὁ Χριστόφορος σχολίασε ποιητικὰ καὶ θέματα οἰκονομικῆς φύσεως σὲ ἕνα ἐπίγραμμά του[39], ποὺ μᾶλλον χρονολογεῖται στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνος[40]: φαίνεται νὰ ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ ἄλλο ἐπίγραμμα – ἢ ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ εἰκονογραφικὸ πρότυπο – μὲ τὸ θέμα τοῦ ἀστάτου βίου: διαπιστώνει ὅτι μπορεῖ νὰ γυρίζει ὁ τροχός, ἀλλὰ γυρίζει ἀκανόνιστα καὶ ἀκατάστατα:

κἂν γὰρ δεήσῃ συστραφέντα τὸν βίον
κύκλους ἑλίττειν βακχικῆς ἀταξίας,
ἐν μὲν χιλίοις πλουσίοις ἢ μυρίοις
εἷς δυστυχήσας συγκάτεισι τοῖς κάτω,
ἐν δ᾽ αὖ πένησιν ἀθλίοις τρισμυρίοις
τρεῖς εὐπραγοῦσι καὶ γίνονται τῶν ἄνω (στ. 7-12).

Καὶ παρακάτω:

ἀλλ᾽ οἱ μὲν αὐτῶν οὐκ ἀναγκαίων μόνον
κατατρυφῶσιν, ἀλλὰ καὶ πολλῷ πλέον
καὶ τοῖς περιττοῖς ἐντρυφῶσι τοῦ βίου,
οἱ δὲ γλίχονται καὶ μονοβλώμου τρύφους
ἢ μᾶλλον εἰπεῖν καὶ τραπέζης ψιχίων (στ. 20-24).

Ὁ Μυτιληναῖος βεβαίως δὲν εἶναι οἰκονομολόγος, καὶ ἡ μόνη λύση ποὺ βλέπει ὥστε νὰ διορθωθεῖ αὐτὴ ἡ «ἄνιση κατανομὴ τοῦ πλούτου» καὶ ὁ ὑπέρμετρος «καταναλωτισμός» εἶναι ἡ θεϊκὴ παρέμβαση, τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται: μόνο μὲ ἕναν νέο κατακλυσμὸ ἢ σεισμὸ θὰ ἰσοπεδωθοῦν ὅλα κυριολεκτικῶς καὶ μεταφορικῶς[41].

Συγκρινόμενος μὲ τὸν Μυτιληναῖο ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους ὡς ποιητὴς φαίνεται νὰ ἔχει πιὸ περιορισμένη θεματολογία, ἀλλὰ ἀντιπαραθέτοντας τοὺς δύο αὐτοὺς τόσο ὅμοιους ἀλλὰ καὶ ἀνόμοιους συγχρόνως ποιητές, πρέπει νὰ μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ Μυτιληναῖος ἔγραψε μόνο στίχους, ἐνῶ ὁ Μαυρόπους ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν ἐπιστολογραφία, ἀλλὰ καὶ στὴν συγγραφὴ λόγων[42]. Ἀπὸ τὰ ἐπι-

---

39. *εἰς τὴν τοῦ βίου ἀνισότητα*: ποίημα ἀρ. 13, Kurtz, *ὅ. π.*, σ. 8-9.

40. Τὰ ποιήματα ἔχουν ἀντιγραφεῖ στὸ χειρόγραφο κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (βλ. Follieri, ὅ. π., 134).

41. Οἱ A. Kazhdan – Ann Wharton-Epstein (*Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 317) παραπέμπουν στὸ ποίημα ἀπομονώνοντας ὁμάδα στίχων μὲ τέτοιον τρόπο ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ παρερμηνεῖες.

42. Γιὰ τὸν λόγιο γενικὰ βλ. Ἀ. Καρπόζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982. Συνολικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων του: P. de Lagarde, *Iohannis*

γράμματά του ἐνδεικτικὰ θὰ ἐξετάσουμε τὰ πέντε ἐπιτύμβια (ἀρ. 81-85)[43] ποὺ συνέθεσε γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο, τὸν ὁποῖο βεβαίως τὸν εἶχε ἐγκωμιάσει τόσο σὲ ἐπιγράμματα, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του[44]. Ἐξετάζοντας τὴν μορφὴ τῶν κειμένων αὐτῶν παρατηροῦμε ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως ἀκολουθοῦν τὰ παραδεδομένα πρότυπα, στὴν οὐσία ὅμως ἔχουν μία σημαντικὴ διαφορά: ἐνῶ τὰ ἐπιτύμβια ἄλλων οἰκείων τοῦ Μαυρόποδος[45] δὲν φείδονται ἐπαίνων καὶ καλῶν λόγων γιὰ τοὺς τεθνεῶτες, τὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Μονομάχο δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὶς ἀρετὲς καὶ στὶς καλὲς πράξεις τοῦ θανόντος καὶ δὲν ὑπάρχει ἴχνος ἐπαίνου. Τόσο τὸ πρῶτο, ποὺ ἀπευθύνει ο ἴδιος ὁ Μαυρόπους στὸν Θεό, ὅσο καὶ τὰ τέσσερα ἄλλα, στὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος ο Μονομάχος, περιλαμβάνουν ἁπλῶς υπόμνηση τῆς ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων συνοδευόμενη ἀπὸ προσευχὴ νὰ συγχωρηθοῦν οἱ ἁμαρτίες τοῦ αὐτοκράτορα: Τὸ πρῶτο (ἀρ. 81) π.χ. καταλήγει

κἂν αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος ἡμάρτηκέ σοι
ἡ πίστις οὖν εὔσπλαγχνε τοῦτον σωσάτω (στ. 19-20)[46].

Δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ τῶν συγκεκριμένων ἐπιτυμβίων γιὰ τὸν Μονομάχο. Ὁ Μαυρόπους κάπως ἔπρεπε νὰ σχολιάσει ποιητικὰ καὶ αὐτὸς τὸν θάνατο τοῦ ἄλλοτε εὐεργέτη του καὶ θεώρησε πρόσφορο καὶ ἀξιοπρεπῆ τὸν τρόπο νὰ ἐκφράσει ἁπλῶς ἀόριστα τὴν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας[47] καὶ νὰ ἀναπέμψει δέηση γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ αὐτοκράτορα χωρὶς νὰ τὸν θίγει ἐμφανῶς.

Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt, Abhandlungen der hist.-philolog. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen, 28/1 (1882). Οἱ ἐπιστολὲς καὶ σὲ νέα κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropous, metropolitan of Euchaita* [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990.

43. ἔκδ. de Lagarde, *ὅ. π.*, 39-41.

44. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 87.

45. ἀρ. 35-39, ἔκδ. de Lagarde, *ὅ. π.*, 19-23.

46. Ἀξιοσημείωτες πάλι εἶναι οἱ φράσεις τοῦ δευτέρου ἐπιγράμματος (ἀρ. 82), *κατετρύφησα τῆς ἐξουσίας* (στ. 7), *παχυνθεὶς καὶ πλατυνθεὶς ἐν βίῳ / ἄρτι στενοῦμαι τῷ βραχεῖ τούτῳ λίθῳ* (στ. 10-11), ἀλλὰ καὶ τοῦ τρίτου (ἀρ. 83) *ἐγὼ μὲν ἐν στενῷ κεῖμαι λίθῳ* (στ. 7) καὶ *ἀνάπλασον πάλιν τὸν λελυμένον* (στ. 10). Παρόμοιες φράσεις ἀναμφιβόλως ἀποτελοῦν συνήθεις τόπους τῶν ἐπιτυμβίων, ἀλλὰ καὶ ὁπωσδήποτε ὅποιος εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρρώστου ἀπὸ τὴν ποδάγρα Μονομάχου (βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ R. Radić, στὸν παρόντα τόμο, σ. 381-392) δὲν θὰ δυσκολευόταν νὰ κατανοήσει τὴν διφορούμενη σημασία τους καὶ τοὺς ὑπαινιγμοὺς στὴν ἀσθένεια τοῦ αὐτοκράτορα (χαρακτηριστικότατες οἱ περιγραφὲς τοῦ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία* VI. 127-131: II, 155-165). Ἐδῶ πάντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ σχετικὰ καὶ ὅτι ὁ A. Kazhdan (Some Problems in the Biography of John Mauropous. II, *Byz* 65 [1995], 370) εἶχε ὑποστηρίξει πὼς ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ προαναφέρθηκαν ἴσως νὰ μὴν ἀναφέρονται στὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο· εἰδικὰ τὸ ἐπίγραμμα ἀρ. 83 τὸ συνδέει μὲ τὸν Ρωμανὸ Δ΄ Διογένη.

47. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ χωρίο τοῦ Ἀτταλειάτη, 51: *οὐρανία πληγὴ τοῦτον ἐκ μέσου πεποίηκε, πειρώμενον ἀλλοιῶσαι τὰ καλῶς δεδογμένα πρὸς τὴν εὐσεβῆ διανέμησιν.*

Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, φαίνεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους εἶχε δυσκολίες ἀντίστοιχες μὲ τὸν Ψελλό, ποὺ ὁμολογεῖ στὸ ἱστορικό του ἔργο *διὰ τοῦτον γοῦν ἐγὼ τὸν ἄνδρα τὴν ἱστορίαν ἀπεπεμπόμην ἀεί, ἥκιστα βουλόμενος προστρίψασθαί τινα μῶμον αὐτῷ καί τινα τῶν οὐ καλῶς αὐτῷ πεπραγμένων καὶ ἃ λανθάνειν καλὸν ἀνακαλύψαι τῷ λόγῳ*[48].

Ὡς παράλληλο σὲ αὐτὴν τὴν ποιητικὴ ἀναδρομὴ σὲ κρίσιμα περιστατικὰ τοῦ 11ου αἰώνα ποὺ προηγήθηκε χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὰ ὁ Ψελλός· θέλοντας πλέον νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὰ ποιήματα τοῦ ἴδιου – ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὄχι μόνο στὸν χῶρο τῆς πεζογραφίας, ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο τῆς ποίησης, ξενίζει, ἀλλὰ δὲν ἐντυπωσιάζει τὸ ὅτι οἱ ἀναφορὲς τῶν ποιημάτων του στὴν ἐπικαιρότητα εἶναι ἐλάχιστες, σὲ ποσοστὸ ἀντιστρόφως ἀνάλογο τῆς ἔκτασης τῶν στίχων του[49]. Πέραν τοῦ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἐμμέτρων κειμένων του ἔχει συντεθεῖ γιὰ καθαρὰ λόγους διδακτικούς[50], δημιουργεῖται καὶ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Ψελλὸς φαίνεται νὰ ἔχει ἐξαντλήσει ὅσα ἤθελε νὰ πεῖ γιὰ τὴν σύγχρονή του ἐπικαιρότητα στὴν τόσο ἰδιόμορφη καὶ ἄκρως προσωπικὴ *Χρονογραφία* του καὶ στὰ ἄλλα πολιτικὰ κείμενά του. Πάντως ὁρισμένα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ψελλοῦ – τὴν φιλοδοξία, τὴν ματαιοδοξία, τὸν ὑπέρμετρο ἐγωισμό[51] – μποροῦμε νὰ τὰ διακρίνουμε καὶ στὰ λίγα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ποὺ φανερώνουν κάπως περισσότερο σύνδεσμο μὲ ἐπίκαιρα γεγονότα καὶ καταστάσεις τῆς ἐποχῆς, καθὼς συνδέονται σχεδὸν πάντα μὲ τὶς προσωπικές του φιλοδοξίες. Π.χ. στὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας του ἀπηύθυνε ποίημα[52] πρὸς τὸν τότε αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Δ' καὶ δηλώνει ὅτι τὰ γράμματα ἦταν γιὰ τὸν ἴδιο *μέλημα καὶ σπούδασμα καὶ βίος*, χάριν τῶν ὁποίων τὰ περιφρόνησε ὅλα, καὶ προτίμη-

---

48. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI. 22: I, 128.

49. Οἱ ἔμμετρες συνθέσεις του ἀνέρχονται σὲ 92 στὴν πρόσφατη συγκεντρωτικὴ ἔκδοσή τους, ἡ ὁποία καταλαμβάνει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ 464 σελίδες: *Michael Psellus, Poemata*, ἔκδ. L. G. Westerink, Στουτγάρδη-Λιψία 1992.

50. Γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ἐκπαίδευση, ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ, τοῦ μαθητῆ του καὶ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Ζ' Παραπινάκη. Ἐπὶ πλέον δύο ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ψελλοῦ (ἀρ. 21 καὶ 22 τῆς ἔκδοσης Westerink) συνδέονται μὲ προσωπικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, καθὼς ἀποτελοῦν σφοδρὴ ἐπίθεση ἐναντίον συγκεκριμένων προσώπων, ποὺ τὸν κακολόγησαν. Ὁ ἀρ. 21 ἔχει χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τὸν Hunger, *ὅ. π.*, 2, 251, ὡς ἕνα εἶδος λεξικοῦ τῶν βυζαντινῶν ὕβρεων. Τὸ δεύτερο (ἀρ. 22) πάλι ἔχει συντεθεῖ ὡς παρωδία ἐκκλησιαστικοῦ κανόνα· βλ. Κ. Μητσάκης, Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ παραϋμνογραφία, *Κληρονομία* 4 (1972), 348-351 [= *Τὸ ἐμψυχοῦν ὕδωρ*, Ἀθήνα 1983, 134-136].

51. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικοὺς μόνο ἀπὸ τοὺς ἀρνητικοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ κατὰ καιροὺς τοῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ, βλ. Ἐ. Κριαρᾶς, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, *Βυζαντινὰ* 4 (1972), 116-118.

52. Ποίημα ἀρ. 16, Westerink, *ὅ. π.*, 238.

σε νὰ ζήσει *ταπεινὸν καὶ κεκρυμμένον βίον* (στ. 1-6). Ἕνα μόνο δὲν παρέλειψε: προσευχόταν συνέχεια νὰ μπορέσει ὁ αὐτοκράτορας νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπιτυχῶς «τὸ δεινὸν νέφος» ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ σβήσει «τὰς λαμπηδόνας» (στ. 9-10)[53]. Καὶ ἐφ' ὅσον οἱ εὐχές του ἔπιασαν τόπο, παρακαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα νὰ τοῦ δώσει μία θέση νοταρίου.

Σὺ δ' ἀντιδοίης τὴν κατ' ἀξίαν δόσιν
τοῖς σοῖς με πάντως συμβαλὼν νοταρίοις (στ. 16-17).

Ὁ Ψελλὸς ὡς γνωστὸν ἔγραψε καὶ περὶ τοὺς 450 στίχους «εἰς τὴν τελευτὴν» τῆς ἐρωμένης τοῦ Μονομάχου, τῆς περίφημης Σκλήραινας[54]: Μεταξὺ τῶν στίχων αὐτῶν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ προτροπές του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα:

στρέψον δὲ τὸν νοῦν τοῦ πάθους ὡς ἐκ ζάλης
εἰς τὸν φαεινὸν τῶν ἀνακτόρων λύχνον,
τὸ κοινὸν ἐντρύφημα τῆς οἰκουμένης,
τὸ λαμπρὸν ἀγλάϊσμα τῆς ἁλουργίδος,
τὸ τοῦ κράτους στήριγμα τῆς σκηπτουχίας,
τὸ τοῦ στέφους ἔρεισμα τῶν ἀνακτόρων,
τὸν πύργον ἢ τὸ τεῖχος καὶ τὴν βάσιν,
Ζωήν, τὸ καλλώπισμα γῆς τε καὶ πόλου.
Ἰδὼν δὲ πᾶσαν τοῦ προσώπου τὴν χάριν
καὶ τὴν ἀπαστράπτουσαν ἀστροφεγγίαν
παρηγόρησον τὴν σεαυτοῦ καρδίαν (στ. 427-437)[55].

Παρόμοια προτροπὴ πρὸς τὸν σύζυγο, νὰ παρηγορηθεῖ γιὰ τὸν θάνατο τῆς ἐρωμένης του ἀπὸ τὴν νόμιμη σύζυγο, ἂν κάποιος λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ψελλοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑποκρύπτει καὶ κάποια εἰρωνεία.

Ἄλλη περίπτωση: Ὅταν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1057 ἀνῆλθε στὸν θρόνο ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ὁ Ψελλὸς δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ συνθέσει ἐγκωμιαστικὸ ποίημα[56]. Γενικὴ εὐφορία, ὅπως γράφει, προκάλεσε ἡ ἐνθρόνιση, ποὺ χαρακτηρίζεται

εὐάγγελον σκίρτημα τοῦ παντὸς χρόνου,
εὔηχον οἰώνισμα, κήρυγμα ξένον (στ. 42-43).

---

53. Τὸ ἀόριστο *αὖθις ῥαγέντος* (στ. 11) ὁδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν διαμαχῶν περὶ τὸ 1040.

54. Ποίημα ἀρ. 17, Westerink, *ὅ. π.*, 239-252.

55. Βεβαίως δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Ψελλὸς ἔγραψε ἀνάλογο ποίημα μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὅταν πέθανε ἡ Ζωή, καὶ τί λόγια θὰ ἔβρισκε στὴν περίπτωση ἐκείνη γιὰ νὰ παρηγορήσει τὸν Μονομάχο.

56. Ποίημα ἀρ. 18, Westerink, *ὅ. π.*, 252-254.

Φυσικὰ ὁ «εὐάγγελος κῆρυξ» τοῦ αἰσίου μηνύματος γιὰ τὴν νέα ἐξουσία εἶναι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, ποὺ προβλέπει ὅτι

Σῶν γὰρ τροπαίων πᾶσαν ἐμπλήσεις χθόνα
καὶ πᾶσα γλῶσσα σοὺς ἀνυμνήσει πόνους
μέτροις τε ποικίλλουσα καὶ λόγοις ἅμα (στ. 56-58).

Βεβαίως ὅταν εἶναι γνωστὸ τί προηγήθηκε, ἀλλὰ καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἴδιου τοῦ Ψελλοῦ καὶ οἱ διάλογοί του μὲ τὸν Ἰσαάκιο[57], δὲν μπορεῖ κάποιος παρὰ νὰ θυμηθεῖ τὴν χαρακτηριστικὴ φράση τοῦ τελευταίου *μᾶλλον ἐφίλουν τότε τὴν σὴν γλῶτταν ὑβρίζουσαν ἢ νῦν εὐφημοῦσαν τε καὶ θωπεύουσαν*[58].

Ἐκτενὲς ποίημα[59] συνέθεσε ὁ Ψελλὸς καὶ ὅταν ἀποδείχθηκαν ψευδεῖς οἱ προβλέψεις κάποιων ὅτι ὁ Ἰσαάκιος ἐπρόκειτο νὰ πεθάνει κατὰ μήνα Αὔγουστο (τοῦ 1058 ἢ τοῦ 1059). Ἐπαινοῦνται οἱ πράξεις τοῦ Ἰσαακίου καὶ τὸ ποίημα καταλήγει μὲ ἐπίκληση στὸν *μήνα Αὔγουστο* νὰ εἶναι εὐνοϊκὸς γιὰ τὸν πραγματικὸ *Αὔγουστο*, τὸν αὐτοκράτορα:

Αὔγουστος ὢν Αὔγουστον ἀσπάζου πλέον
καὶ πολλάκις πρόσελθε τῷ στεφηφόρῳ
εὔκρατος, ἡδύς, εὐμενής, ζωηφόρος,
ὡς ἂν σε πρῶτον θήσομαι μηνῶν κύκλοις
ἄνακτα πανσέβαστον αὐτοῦ τοῦ χρόνου,
Αὔγουστον αὐτόχρημα καὶ στεφηφόρον (στ. 103-108).

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ ὅτι οἱ ἔπαινοι τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Ἰσαάκιο ἐκφράζονται μὲ τὴν χρήση παραδοσιακῶν τόπων καὶ κορυφώνονται στὸ ἐπιτύμβιο ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε[60].

Ἡ τριάδα τῶν λογίων ποὺ προαναφέρθηκε πλαισιώνεται βεβαίως καὶ ἀπὸ ἄλλους ποιητές, κατὰ κανόνα ὀλιγογράφους: στὶς στιχουργικές τους ἀναζητήσεις διακρίνεται μερικὲς φορὲς ἡ προσπάθεια νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ ἐπίκαιρές τους καταστάσεις, ὅπως π.χ. ἡ σειρὰ ἐπιγραμμάτων ποὺ συνετέθησαν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ

τῆς ἔκδοσης τῶν ὕμνων τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου[61], ἢ τὸ ἀνώνυμο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ρωμανὸ Δ' τὸν Διογένη[62].

Ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, παρουσιάζουν καὶ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἀνωνύμων δημωδῶν στίχων ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Τὰ δείγματα αὐτὰ εἶναι περιορισμένα, διότι οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὅπως εἶναι γνωστό, ἢ ἀρκοῦνται σὲ γενικόλογες διαπιστώσεις ἢ παραθέτουν κείμενο παραλλαγμένο τόσο ὡς πρὸς τὴν γλώσσα, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ μέτρο[63]. Ἂν καὶ στὶς γενικές τους γραμμὲς εἶναι γνωστά, ἀφοῦ τὰ ἀναφέρουν συνήθως οἱ ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἢ οἱ μελέτες περὶ μετρικῆς, ὡς πρῶτα δείγματα τῶν ἀπαρχῶν τῆς δημώδους λογοτεχνίας, τὶς περισσότερες φορὲς ὅμως παρατίθενται ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸ ἱστορικό τους πλαίσιο, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀπαριθμοῦνται ἐδῶ συγκεντρωμένα, ὡς ἐπίλογος κατὰ κάποιον τρόπο τῶν παρατηρήσεων ποὺ προηγήθηκαν, ἐπειδή, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, δηλώνουν ὅτι καὶ ἡ λαϊκὴ μούσα ἀντιμετώπιζε μὲ κριτικὴ διάθεση καὶ θυμηδία διάφορα «κρίσιμα» περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πρώτη ἀνάλογη περίπτωση κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἀνευρίσκεται στὸν Ζωναρᾶ, στὸ σημεῖο ποὺ ἐξιστορεῖται τὸ ἄδοξο τέλος τῆς στάσης τοῦ προέδρου Θεοδοσίου Μονομάχου, ἐξαδέλφου τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου, ἐναντίον τοῦ διαδόχου του Μιχαὴλ Ϛ' Στρατιωτικοῦ, γύρω στὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1056: μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ ὅτι *εἰς τοῦτο δὲ τέλος τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτῷ καταντήσαντος, ὁ δημώδης ὄχλος ἐπεγγελῶντες αὐτῷ ῥήματά τινα συνθέντες ἐπῇδον αὐτῷ· τὰ δ' ἦσαν*

ὁ μωρὸς ὁ Μονομάχος, εἴ τι ἐφρόνει, ἐποίησε [64].

---

61. Κομίνης, *Ἐπίγραμμα*, 144-146· J. Koder, Die Hymnen Symeons, des Neuen Theologen. Untersuchungen zur Textgeschichte und zur Edition des Niketas Stethatos, *JÖB* 15 (1966), 189-190· W. Hörandner, La poesie profane et la connaissance des auteurs anciens, *TM* 6 (1976), 248-249.

62. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. 2, Λιψία 1885, 379.

63. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς περιγραφῆς τῶν πανηγυρισμῶν τοῦ πλήθους γιὰ τὴν φυγὴ τοῦ Μιχαὴλ Καλαφάτη: ὁ Ψελλὸς ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρει *τὸ δ' ὅσον δημῶδες καὶ ἀγοραῖον χοροὺς τε συνίστασαν καὶ ἐπετραγῴδουν τοῖς γεγονόσιν, αὐτόθεν μέλη ποιούμενοι* (*Χρονογραφία* IV. 38: I, 109), καὶ ὁ Ζωναρᾶς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ἔκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόννη 1897, XVII. 19. 22: III, 612): *καὶ μέλη συντιθέντες ἐπετραγῴδουν αὐτοῖς*. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράση «Σταυροπάτην Καλαφάτην βασιλέα οὐ θέλομεν» (Σκυλίτζης, 418), βεβαίως ἦταν ἕνα ρυθμικὸ σύνθημα.

64. Ζωναρᾶς XVIII. 1. 14: III, 656 ἤ, ὅπως ἀποδίδει τὴν τελευταία φράση ὁ πρόωρα χαμένος μελετητὴς τοῦ Ζωναρᾶ, ὁ Ἰορδάνης Γρηγοριάδης, «ὁ χαζὸς ὁ Μονομάχος ἔκανε ὅ,τι τοῦ κατέβη». Πρβλ. Σ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος*, Κέρκυρα 1852, 362· S. Lampros, *Collection de*

Ἂν καὶ πρόκειται γιὰ ἔμμετρη παροιμία, ὡς δεύτερη χαρακτηριστικὴ περίπτωση πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ περίφημη φράση τοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλαρίου (ὡς ἀπειλὴ πρὸς τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνό) *ἐγώ σε ἔκτισα, φοῦρνε, καὶ ἐγὼ νὰ σὲ χαλάσω* (στὸν Συνεχιστὴ τοῦ Σκυλίτζη[65]).

Ἀκολουθεῖ χρονολογικὰ τὸ πασίγνωστο «ᾀσμάτιον» *Τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς, χαρῇς, Ἀλέξη, ἐνόησές το, καὶ τὴν Δευτέραν τὸ πρωΐ ὕπα καλῶς, γεράκιν μου*[66], τὸ ὁποῖο, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν Ἄννα Κομνηνή, συμβολίζει τὴν ταχύτητα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀλεξίου, στὴν ἀντεπίθεση ποὺ τὸν ὁδήγησε στὸν θρόνο, μὲ ἀφετηρία τὴν 14η Φεβρουαρίου 1081.

Ἡ συμβατικὴ χρονολογία ποὺ καθορίζει τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ θεματολογία τοῦ συνεδρίου θὰ ἐπέβαλλε νὰ καταλήξουμε μὲ τὸ ἄσμα αὐτό, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπάρχουν δύο ἀκόμα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν τὰ ἀναφέρουμε τελειώνοντας, ἔστω καὶ ὑπερβαίνοντας κατὰ δέκα περίπου χρόνια τὸ ὅριο τοῦ ἔτους 1081. Τὰ διασώζει καὶ τὰ δύο ἡ Ἄννα Κομνηνή: ὅταν ὁ Ἀλέξιος Α΄ ἡττήθηκε ἀπὸ τοὺς Πετσενέγγους στὴν περιοχὴ τῆς Δρίστρας καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει στὴν Γολόη, *ἔλεγον οἱ πολῖται· «Ἀπὸ τὴν Δρίστραν εἰς Γολόην καλὸν ἀπλῆκτον Κομνηνέ»*[67]. Ἐπίσης, ἡ βυζαντινὴ πριγκίπισσα, ὅταν

romans grecs en langue vulgaire et en vers, Παρίσι 1880, xi. O P. Maas (Metrische Akklamationen der Byzantiner, *BZ* 21 [1912], 28-51) παραδόξως δὲν ἀναφέρει τὴν περίπτωση, μὲ συνέπεια ὁ στίχος νὰ ἀγνοεῖται συνήθως στὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία, παρὰ τὸ ὅτι τὸν εἶχε ὑπενθυμίσει καὶ ὁ Ν. Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, *Λαογραφία* 3 (1911-12), 650.

65. Εὐ. Τσολάκης, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, Θεσσαλονίκη 1968, 104-105. Πρβλ. Ζαμπέλιος, *ὅ. π.*, 362· Ν. Πολίτης, Δημώδεις παροιμίαι ἐν τοῖς στίχοις τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, *BZ* 7 (1898), 138-165 καὶ τοῦ ἰδίου, *Παροιμίαι*, Α΄, Ἀθῆναι 1899, 22· M. Jeffreys, The nature and origins of the political verse, *DOP* 16 (1952), 166· M. D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and other Byzantine metres*, Βιέννη 1999, 66 σημ. 148.

66. Τὸ χωρίο παρατίθεται μὲ βάση τὴν νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς *Ἀλεξιάδος* (*Annae Comnenae Alexias*, ἔκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2001), 2, 4, 8: 65. Γιὰ διάφορες εἰκασίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ καὶ διάταξη τῶν στίχων βλ. Σ. Ζαμπέλιος, *ὅ. π.*, 363· S. Lampros, *ὅ. π.*, xi σημ. 2· Maas, ὅ. π., 36· Ν. Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, 643-645· H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, 27. Πρβλ. ἐπίσης, D. R. Reinsch, Zum Text der Alexias Anna Komnenes, *JÖB* 40 (1990), 254-255.

67. *Ἀλεξιάς*, 7, 4, 8: 215. Τὸ χωρίο σημειωτέον ἔχει γραφεῖ στὸ περιθώριο τῶν δύο παλαιοτέρων χειρογράφων Florentinus Laurentianus 70.2 καὶ Paris. Coisl. 311, καθὼς καὶ στὸν Vatic. Gr. 981 ποὺ περιέχει τὴν *Ἐπιτομὴ* τῆς *Ἀλεξιάδος*. Στὴν ἔκδοση Leib δὲν εἶχε συμπεριληφθεῖ στὸ κείμενο, ἐνῶ ὁ A. Reifferscheid εἶχε θέσει τὴν φράση ἐντὸς ἀγκυλῶν, ἐκφράζοντας τὸν προβληματισμό του στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῆς ἔκδοσής του, *Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias*, I, Λιψία 1884, xvi-xvii.

περιγράφει τὴν μεγάλη ἧττα τῶν Πετσενέγγων στὸ Λεβούνιον, τὴν προτελευταία μέρα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1091 ἀναφέρει ὅτι *ἔνθεν τοι καὶ παρῴδιόν τι οἱ Βυζάντιοι ἐπῇδον φάσκοντες· διὰ μίαν ἡμέραν οἱ Σκύθαι τὸν Μάϊον οὐκ εἶδον*[68].

Βλ. καὶ Maas, ὅ. π., 37· Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, 645, καθὼς καὶ Reinsch, Zum Text der Alexias, 253.

68. *Ἀλεξιάς*, 8.5 8: 249. Βλ. καὶ Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, 651. Προσφάτως γιὰ τὸ ἐπεισόδιο ἔγραψε καὶ ἡ Élisabeth Malamut (L'image byzantine des Petchénègues, *BZ* 88 [1995], 141-142) χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸν συγκεκριμένο στίχο, ποὺ ἀπεικονίζει χαρακτηριστικότατα τὴν ἀνακούφιση τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου τῶν Πετσενέγγων. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους*, Β', Ἀθήνα 1960, 264 καὶ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1: *1081-1204*, Ἀθήνα 2001, 48.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΙΧΟΥΔΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΙΦΙΛΙΝΟΣ: «Η ΤΕΤΡΑΣ ΤΩΝ ΣΟΦΩΝ». Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΥΡΩ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Ο 11ος αιώνας θεωρείται από πολλές απόψεις μία κρίσιμη περίοδος, κατά την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία οδηγήθηκε μέσα από ποικίλες διακυμάνσεις σε πολυεπίπεδη κρίση και σε ακρωτηριασμό. Ωστόσο, κατά το πρώτο μισό του αιώνα εμφανίστηκαν στοιχεία ανάπτυξης και προόδου, τα οποία έτειναν να προσδώσουν στο Βυζάντιο τη μορφή ενός κράτους που εξελίσσεται προς νέες κοινωνικές, οικονομικές και διοικητικές δομές. Τα στοιχεία αυτά υπήρξαν περισσότερο έντονα κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055), κατά τη διάρκεια της οποίας τέθηκε σε εφαρμογή ένα πολύπλευρο κυβερνητικό πρόγραμμα, βασισμένο σε ένα πλαίσιο αλλαγών σε όλους σχεδόν τους τομείς του κράτους. Στη σύλληψη και την υλοποίηση του προγράμματος αυτού συνέβαλαν σημαντικά τέσσερις πνευματικές φυσιογνωμίες της εποχής, ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο Ιωάννης Μαυρόπους, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, που διακρίνονταν για τη μεγάλη τους μόρφωση και είχαν υψηλή ιδέα για την αυτοκρατορία και το ρόλο της στον κόσμο.

Οι άνδρες αυτοί ήκμασαν σε μία εποχή, κατά την οποία η καταγωγή δεν εθεωρείτο τόσο σημαντική για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση, όσο η μόρφωση και οι φιλικοί δεσμοί[1]. Ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν φίλος και συμμαθητής του Κωνσταντίνου Λειχούδη και του Ιωάννη Ξιφιλίνου, ο Ιωάννης Μαυρόπους υπήρξε δάσκαλος και φίλος του Μιχαήλ Ψελλού, ενώ όλοι τους μοιράζονταν τις ίδιες απόψεις και ανησυχίες[2]. Εκτός από τις μεταξύ τους σχέσεις, ορισμένα στοιχεία των

1. Hélène Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, *TM* 6 (1976), 108-109· P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 245.

2. *MB* Δ', 393, 427 και Ε', 142, 148, 466-467· Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, I-II, Παρίσι 1926, 1928) II, 65-66· Επιστολή Ψελλού (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Epistulae*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Μιλάνο 1941) αρ. 45·

περιγράφει τὴν μεγάλη ἧττα τῶν Πετσενέγγων στὸ Λεβούνιον, τὴν προτελευταία μέρα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1091 ἀναφέρει ὅτι *ἔνθεν τοι καὶ παρῴδιόν τι οἱ Βυζάντιοι ἐπῆδον φάσκοντες· διὰ μίαν ἡμέραν οἱ Σκύθαι τὸν Μάϊον οὐκ εἶδον*[68].

Βλ. καὶ Maas, ὅ. π., 37· Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, 645, καθὼς καὶ Reinsch, Zum Text der Alexias, 253.

68. *Ἀλεξιάς*, 8.5 8: 249. Βλ. καὶ Πολίτης, Δημώδη βυζαντινὰ ἄσματα, 651. Προσφάτως γιὰ τὸ ἐπεισόδιο ἔγραψε καὶ ἡ Élisabeth Malamut (L'image byzantine des Petchénègues, *BZ* 88 [1995], 141-142) χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸν συγκεκριμένο στίχο, ποὺ ἀπεικονίζει χαρακτηριστικότατα τὴν ἀνακούφιση τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου τῶν Πετσενέγγων. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους*, Β', Ἀθήνα 1960, 264 καὶ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1: *1081-1204*, Ἀθήνα 2001, 48.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΙΧΟΥΔΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΙΦΙΛΙΝΟΣ: «Η ΤΕΤΡΑΣ ΤΩΝ ΣΟΦΩΝ». Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΥΡΩ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Ο 11ος αιώνας θεωρείται από πολλές απόψεις μία κρίσιμη περίοδος, κατά την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία οδηγήθηκε μέσα από ποικίλες διακυμάνσεις σε πολυεπίπεδη κρίση και σε ακρωτηριασμό. Ωστόσο, κατά το πρώτο μισό του αιώνα εμφανίστηκαν στοιχεία ανάπτυξης και προόδου, τα οποία έτειναν να προσδώσουν στο Βυζάντιο τη μορφή ενός κράτους που εξελίσσεται προς νέες κοινωνικές, οικονομικές και διοικητικές δομές. Τα στοιχεία αυτά υπήρξαν περισσότερο έντονα κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055), κατά τη διάρκεια της οποίας τέθηκε σε εφαρμογή ένα πολύπλευρο κυβερνητικό πρόγραμμα, βασισμένο σε ένα πλαίσιο αλλαγών σε όλους σχεδόν τους τομείς του κράτους. Στη σύλληψη και την υλοποίηση του προγράμματος αυτού συνέβαλαν σημαντικά τέσσερις πνευματικές φυσιογνωμίες της εποχής, ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο Ιωάννης Μαυρόπους, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, που διακρίνονταν για τη μεγάλη τους μόρφωση και είχαν υψηλή ιδέα για την αυτοκρατορία και το ρόλο της στον κόσμο.

Οι άνδρες αυτοί ήκμασαν σε μία εποχή, κατά την οποία η καταγωγή δεν εθεωρείτο τόσο σημαντική για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση, όσο η μόρφωση και οι φιλικοί δεσμοί[1]. Ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν φίλος και συμμαθητής του Κωνσταντίνου Λειχούδη και του Ιωάννη Ξιφιλίνου, ο Ιωάννης Μαυρόπους υπήρξε δάσκαλος και φίλος του Μιχαήλ Ψελλού, ενώ όλοι τους μοιράζονταν τις ίδιες απόψεις και ανησυχίες[2]. Εκτός από τις μεταξύ τους σχέσεις, ορισμένα στοιχεία των

---

1. Hélène Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, *TM* 6 (1976), 108-109· P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 245.

2. *ΜΒ* Δ', 393, 427 και Ε', 142, 148, 466-467· Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, I-II, Παρίσι 1926, 1928) II, 65-66· Επιστολή Ψελλού (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Epistulae*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Μιλάνο 1941) αρ. 45·

πηγών αποκαλύπτουν ότι τόσο για την είσοδο των τεσσάρων ανδρών στην αυλή του Κωνσταντίνου Μονομάχου, όσο και για την τοποθέτησή τους σε υψηλές διοικητικές θέσεις, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι υψηλές τους γνωριμίες.

Ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, γόνος επιφανούς οικογενείας[3], υπήρξε σύμβουλος του Μιχαήλ Ε΄[4] (1041-1042), γεγονός που σημαίνει ότι είχε άμεσες επαφές με πρόσωπα της κεντρικής εξουσίας. Η παραμονή του στα ανάκτορα, μετά την αποτυχημένη απόπειρα του Μιχαήλ Ε΄ κατά της Ζωής (1042), φανερώνει την αφοσίωση του Λειχούδη στην αυτοκράτειρα, για την επαναφορά της οποίας ενδεχομένως ενήργησε δραστικά, ισχυροποιώντας τη θέση του στο παλάτι.

Ο Μιχαήλ Ψελλός υπήρξε υπογραμματέας του Μιχαήλ Ε΄[5] αλλά και φίλος του Κωνσταντίνου Λειχούδη, επομένως άτομο που ανήκε στο ευρύτερο περιβάλλον της Ζωής. Στη *Χρονογραφία* αφηγείται το εξής περιστατικό, με το οποίο ενισχύει την άποψη αυτή. Μετά την εκθρόνισή του, ο Μιχαήλ Ε΄ κυνηγημένος από το πλήθος ζήτησε καταφύγιο στο ναό των Στουδίου, όπου βλέποντας τον υπογραμματέα του ζήτησε βοήθεια, την οποία ο τελευταίος αρνήθηκε να παράσχει, κατηγορώντας τον δημοσίως για τη συμπεριφορά του έναντι της αυτοκράτειρας[6].

Η πίστη και η ανησυχία του Μιχαήλ Ψελλού για την Ζωή εντοπίζεται και σε άλλο σημείο της *Χρονογραφίας*. Όταν ο Κωνσταντίνος Θ΄, μετά την άνοδό του στο θρόνο, επισκεπτόταν την ερωμένη του Μαρία Σκλήραινα, συνοδευόταν από παρατηρητές *ἐκ τῆς ἑτέρας ... μερίδος*, από ανθρώπους δηλαδή της Ζωής. Εκείνοι όμως, παρατηρεί ο ιστορικός με ύφος επιτιμιτικό, όχι μόνο δεν ανησυχούσαν γι' αυτήν, αλλά και διευκόλυναν τον αυτοκράτορα, προκειμένου να διατηρούν την εύνοιά του[7].

Ορισμένες πληροφορίες του Μιχαήλ Ψελλού είναι αποκαλυπτικές και για τις σχέσεις του με το περιβάλλον της Θεοδώρας. Μετά τη συνωμοσία του Μιχαήλ Ε΄, οι ακόλουθοι της Θεοδώρας έστειλαν εναντίον του φρουρά με επικεφαλής ευγε-

---

Επιστολή Μαυρόποδος (*The Letters of Ioannes Mauropus Metropolitan of Euchaita*, ἐκδ. A. Karpozilos [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990), αρ. 23, σ. 99-101. Βλ. Ἐ. Κριαρᾶς, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, *Βυζαντινὰ* 4 (1972), 57-58· Ἀ. Καρπόζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος* [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη: Παράρτημα, ἀρ. 18], Ἰωάννινα 1982, 26- 27.

3. *ΜΒ* Δ΄, 390.

4. *ΜΒ* Δ΄, 398· Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliote Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 66.

5. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 103, 110-111.

6. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 110-111.

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 144.

νή αξιωματούχο, φίλο του Ψελλού, τον οποίο ο τελευταίος συνέδραμε στην εκτέλεση των αποφάσεων[8].

Ο ιστορικός, ωστόσο, είχε αναπτύξει και προσωπικές σχέσεις με την Θεοδώρα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του, μετά το θάνατο του Μονομάχου η αυτοκράτειρα τον κάλεσε στο παλάτι, όπου του ανακοίνωσε τα απόρρητα σχέδιά της και τον παρότρυνε να την ενημερώνει για ό,τι υπέπιπτε στην αντίληψή του. Αυτή, ισχυρίζεται, δεν ήταν η πρώτη συνάντηση μαζί της, αφού και κατά το παρελθόν, όποτε εκείνη ήθελε να συντάξει κάποιο απόρρητο έγγραφο ή να κάνει κάτι άλλο με μυστικότητα, συνήθιζε να τον συμβουλεύεται για τις απορίες και τις επιδιώξεις της[9].

Η συμπάθεια του Μιχαήλ Ψελλού προς τις δύο αυτοκράτειρες φαίνεται και από το συγκαταβατικό τρόπο που παρουσιάζει τη συγκυβέρνησή τους. Μετά την ενθρόνισή τους, παραθέτει, οι πολίτες και οι στρατιωτικοί συνεργάζονταν αρμονικότατα μαζί τους και πειθαρχούσαν με μεγαλύτερη προθυμία απ' ό,τι σε οποιονδήποτε αυστηρό αυτοκράτορα. Παρατηρεί, εντούτοις, ότι καμιάς η πνευματική ικανότητα δεν επαρκούσε για να κυβερνήσει το κράτος και ότι η κατάσταση απαιτούσε άνδρα με αποφασιστικότητα και μεγάλη εμπειρία διοίκησης[10].

Τέλος, απόσπασμα από πανηγυρικό Λόγο του Μιχαήλ Ψελλού προς την Θεοδώρα, οδηγεί στη σκέψη ότι και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος είχε αναπτύξει στενές σχέσεις μαζί της. Σύμφωνα με το χωρίο, η αυτοκράτειρα επέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την αναβάθμιση των νομικών σπουδών και εκτιμούσε ιδιαίτερα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Μάλιστα, κατά την ίδρυση της νομικής σχολής άσκησε πίεση στον Κωνσταντίνο Θ', προκειμένου να τον τοποθετήσει στη θέση του πρώτου *νομοφύλακος*[11].

Η συνεξέταση των στοιχείων αποκαλύπτει ότι οι τέσσερις άνδρες ανήκαν στους υποστηρικτές της Μακεδονικής δυναστείας και ότι ήταν «άνθρωποι» της

---

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 109: *οἱ δὲ περὶ τὴν βασιλίδα Θεοδώραν φρουράν τινα ἐπ' αὐτὸν ἀφιᾶσι καὶ φρούραρχόν τινα τῶν γενναίων, ᾧ κἀγὼ συνειπόμην ἐγγύθεν, φίλος τε ὢν ἐκείνῳ, καὶ εἰς βουλὴν ἅμα καὶ πρᾶξιν τῶν ἐγνωσμένων παραληφθείς.*

9. Ψελλός, *Χρονογραφία* ΙΙ, 78: *οὐ πρώτως δὲ τότε τῆς πρὸς αὐτὴν κεκοινώνηκα μεταθέσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιζῶντι τῷ βασιλεῖ, εἴ τι γράψειν ἀπόρρητον βούλοιτο ἢ ἄλλο τι ποιήσειν τῶν κεκρυμμένων, ἐμοὶ ἐκοινώνει τοῦ λόγου καὶ τοῦ βουλεύματος.*

10. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 117, 119, 121.

11. Ψελλός, *Scripta minora* (*Michaelis Pselli Scripta minora* ... I: *Orationes et dissertationes*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Μιλάνο 1936), 5,12-17: *σὺ καὶ τὴν νομοθετικὴν ἠγάπησας, ὅτι τῆς πολιτείας κόσμος ἐστί· σὺ καὶ τὸν τὴν νομοθετικὴν ἀκριβῶς ἐξασκήσαντα τέχνην ἐτίμησας, ὅτι τοὺς νόμους χαμαὶ κειμένους εἰς ὕψος ἀνήγειρας, καὶ τούτων ἄρχειν ἐπέταξας, ὅτι τούτους ἐκράτυνε, δείξασα κἀν τούτῳ πάντως τὸ τῆς φύσεως ὑπέρνουν καὶ μεγαλόγνωμον.* Βλ. και *Michaelis Pselli*, *Orationes Panegyricae* (έκδ. G. T. Dennis, Στουτγάρδη-Λιψία 1994), 122-123.

Ζωής και της Θεοδώρας. Αρχικά, κέρδισε την εμπιστοσύνη τους ο Κωνσταντίνος Λειχούδης. Έχουμε την εντύπωση ότι ένας από τους όρους που οι δύο αυτοκράτειρες έθεσαν στον Μονομάχο ως προϋπόθεση για την ενθρόνισή του ήταν η παραμονή στα ανάκτορα του Λειχούδη, γύρω από τον οποίο βαθμιαία συσπειρώθηκαν οι υπόλοιποι της συντροφιάς.

Μετά τον Κωνσταντίνο Λειχούδη, έκανε τη γνωριμία του με τον νέο αυτοκράτορα ο Μιχαήλ Ψελλός[12], ενώ σύντομα τον ακολούθησε στο παλάτι ο Ιωάννης Ξιφιλίνος[13]. Τελευταίος εισήλθε στην αυτοκρατορική αυλή μετά από πολλούς ενδοιασμούς ο Ιωάννης Μαυρόπους[14], ο οποίος, παρά την κοινή του καταγωγή με τους Παφλαγόνες αυτοκράτορες Μιχαήλ Δ' και Μιχαήλ Ε'[15], μέχρι τότε δεν είχε αναμιχθεί στην πολιτική και είχε επιλέξει τον ήσυχο και μοναχικό βίο[16]. Είναι εύλογο ότι η δραστηριοποίηση στα ανάκτορα ενός κύκλου έμπιστων και ομόδοξων ατόμων τον επηρέασε θετικά στη λήψη απόφασης, ενώ σημαντικό ρόλο, όπως υποδηλώνει επίγραμμά του[17], διαδραμάτισε η ευελιξία του βυζαντινού ηγεμόνα και η παραχώρηση σημαντικών αρμοδιοτήτων στον Μαυρόποδα[18].

Από τους άνδρες αυτούς, τη μεγαλύτερη εξουσία στα ανάκτορα είχε ο Κωνσταντίνος Λειχούδης[19]. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ήταν ο *τὰ πρῶτα τότε*

---

12. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 138-139 και II, 66· *ΜΒ* Δ', 431.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66· *ΜΒ* Δ', 431.

14. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66· Μαυρόπους (*Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, Abhandlungen der histor.- philolog. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen, 28/1 [1882]), Επίγραμμα αρ. 54, σ. 29, στίχ. 21: /// *ἄλλα φρονεῖν ἔπεισεν ἀντὶ τῶν πάλαι* ///.

15. Επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος, στο οποίο μνημονεύεται ο Γεώργιος, αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ', δίνει την εντύπωση ότι αυτή δεν ήταν η πρώτη επαφή του συγγραφέα με το παλάτι· Μαυρόπους, Επίγραμμα αρ. 26, σ. 12. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 29.

16. Επιστολή Ψελλού αρ. 105, σ. 133-135, όπου ο Ψελλός εναντιώνεται στην απόφαση του Μαυρόποδος να αποσυρθεί από τα εγκόσμια· Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 5, σ. 51-53. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 27-28.

17. Μαυρόπους, Επίγραμμα αρ. 54, σ. 29, στίχ. 7-10, 11, 19-21: /// *ἀφ' οὗ δὲ τῆς σῆς ἡμερωτάτης θέας* /// *καὶ τῶν μελιχρῶν ἠξιώθην σου λόγων,* /// *καὶ τὴν καλὴν ἔβλεψα τῶν ἠθῶν χάριν,* /// *καὶ τοὺς πόθου γέμοντας ἔγνων σου τρόπους, ...* /// *... γλυκασμὸς ἐστάλαξεν εἰς τὴν καρδίαν.* ///*... ἡ σὴ προσηνὴς καὶ φιλάνθρωπος θέα* /// *ἔθελξεν, ἠλλοίωσεν, ἐξέστησέ με* ///*, ἄλλα φρονεῖν ἔπεισεν ἀντὶ τῶν πάλαι,* ///.

18. Μαυρόπους, Επίγραμμα αρ. 54, σ. 30, στίχ. 57-58: /// *ἡμᾶς δὲ πῶς ἤμειψας οὕτως ἀθρόον;* /// *ἢ πῶς τοσοῦτον ἴσχυσε βραχὺς χρόνος;* ///.

19. Για τη σταδιοδρομία του Λειχούδη βλ. G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* [Miscellanea Byzantina Monacensia 16], Μόναχο 1973, 79-80, 91-92, 96· Lemerle, *Cinq études*, 202-3, 261· N. Oikonomides, St. George of Mangana, Maria Skleraina and the "Malyj Sion" of Novgorod, *DOP* 34-35 (1980-81), 243-246.

παρὰ βασιλέως φέρων καὶ μέγα παρὰ τούτῳ δυνάμενος[20], ενώ κατά τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, *τὴν τῶν ὅλων διοίκησιν* είχε[21]. Ο Μιχαήλ Ψελλός μας πληροφορεί, όχι χωρίς υπερβολή, ότι ο Μονομάχος θεωρώντας το θρόνο του γαλήνιο λιμάνι, ανέθεσε τη φροντίδα του κράτους σε υπαλλήλους του με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Λειχούδη[22], ο οποίος τελικά έγινε μεσάζων (παραδυναστεύων)[23] του αυτοκράτορα. Ο ίδιος ιστορικός με τη συνήθη παραστατικότητά του αφηγείται ότι, όταν ο Μονομάχος δεχόταν σε ακρόαση υπηκόους, ο Λειχούδης άλλοτε αποκρινόταν, γέρνοντας προς τον αυτοκράτορα δήθεν για να λάβει εντολές και άλλοτε του υποδείκνυε τί έπρεπε να αποκριθεί. Έτσι, καταλήγει ο Ψελλός, ο παραδυναστεύων *ἦν ἄρα ἄμφω βασιλεὺς οὗτος καὶ τῷ σχήματι καὶ τῷ πράγματι*[24].

Είναι φανερό ότι η «τετράς των σοφών», έχοντας τη στήριξη και την ενθάρρυνση των δύο βασιλισσών και εξασφαλίζοντας, προφανώς, την αποδοχή και το θαυμασμό του βυζαντινού ηγεμόνα, επέδρασε καθοριστικά στη χάραξη της αυτοκρατορικής πολιτικής σε μία εποχή, κατά την οποία *μεταβολῆς ἔδει τοῖς πράγμασι κρείττονος*[25]. Η συνεξέταση των μνημονευθέντων στοιχείων με άλλες μαρτυρίες των πηγών βοηθούν να εντοπίσουμε τους συγκεκριμένους τομείς άσκησης της επιρροής της.

Σύμφωνα με τις πηγές, κατά τη βασιλεία του Μονομάχου παραχωρήθηκαν τίτλοι και αξιώματα σε εμποροβιοτέχνες της πρωτεύουσας, τα οποία έκαναν δυνατή την εισδοχή των τελευταίων στη σύγκλητο[26]. Η καινοτομία αυτή βοήθησε

---

20. Σκυλίτζης (*Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 440.

21. Ατταλειάτης, 66.

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* ΙΙ, 59.

23. Για τον μεσάζοντα βλ. H.-G. Beck, Der byzantinische Ministerpräsident, *BZ* 48 (1955), 309-338· J. Verpeaux, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: «ὁ μεσάζων», *BSl* 16 (1955), 270-296· R. Loenertz, Le chancelier impérial à Byzance au XIVe et XIIIe s., *OCP* 26 (1960), 275-300· Lemerle, *Cinq études*, 260-263· Oikonomides, St. George of Mangana, 245.

24. *MB* Δ', 402: *τὰ μὲν αὐτὸς ἐδίδου τὰς ἀποκρίσεις, ἐπικλίνων τὰ ὦτα τῷ αὐτοκράτορι ὡς παρ' ἐκείνου λαμβάνων τὸ σύνθημα, τὰ δ' ἐκείνῳ ὑπετίθει ὅπως χρὴ πρὸς ἕκαστον ἀποκρίνεσθαι. καὶ ἦν ἄρα κατ' ἄμφω βασιλεὺς οὗτος, καὶ τῷ σχήματι καὶ τῷ πράγματι.* Νέα έκδοση του επιταφίου του Μιχαήλ Ψελλού για τον Κωνσταντίνο Λειχούδη: *Michele Psello, Orazione in memoria di Costantino Lichudi*, Introd., traduz., comm., U. Criscuolo, Μεσσήνη 1983.

25. *MB* Δ', 429.

26. Ψελλός, *Χρονογραφία* Ι, 132· Ατταλειάτης, 18· Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόννη 1897) III, 616. Βλ. Σταυρούλα Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Αθήνα 1999, 62 κε.

τον αυτοκράτορα στην απόκτηση λαϊκού ερείσματος, ωφέλησε οικονομικά το κράτος και αποτέλεσε την αρχή για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής «τάξης», η δραστηριοποίηση της οποίας θα μπορούσε να οδηγήσει βαθμιαία στη μετατροπή των κοινωνικο-οικονομικών δομών της αυτοκρατορίας. Αξιώματα σε εμποροβιοτέχνες είχε απονείμει και ο Μιχαήλ Ε΄[27], όχι όμως ιδιαιτέρως υψηλά και περιορισμένα σε έκταση, όπως μας αφήνει να εννοήσουμε η διαπίστωση του Μιχαήλ Ψελλού ότι επί Κωνσταντίνου Θ΄ *ἀσύγκριτα τὰ παρόντα ἐδόκει τοῖς πρότερον*[28]. Το γεγονός ότι σύμβουλος και των δύο αυτοκρατόρων ήταν ο Κωνσταντίνος Λειχούδης[29], οδηγεί στη σκέψη ότι ο τελευταίος υπήρξε εμπνευστής της καινοτομίας αυτής.

Η δημιουργία του «σεκρέτου δικῶν ἰδιωτικῶν» με επικεφαλής τον επί των κρίσεων αποτέλεσε έναν άλλο σημαντικό νεωτερισμό[30]. Στόχος του «σεκρέτου» ήταν ο έλεγχος των *σχεδαρίων* (των πρακτικών) των επαρχιακών δικαστών και, κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση της διαφθοράς τους, η μείωση των καταχρήσεων των φοροεισπρακτόρων, η προστασία των πενήτων, η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και η αποτελεσματικότερη λειτουργία της κρατικής μηχανής[31]. Χωρίο του Μιχαήλ Ψελλού, σύμφωνα με το οποίο ο Κωνσταντίνος Λειχούδης υπήρξε ερμηνευτής και εισηγητής νόμων[32], οι υψηλές νομικές γνώσεις του Ιωάννη Ξιφιλίνου αλλά και των υπολοίπων[33], καθώς και η εμπειρία του Μιχαήλ Ψελλού από την υπηρεσία του σε επαρχιακά δικαστήρια πριν την είσοδό του στα ανάκτορα[34],

27. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 96· Σκυλίτζης, 417· Ατταλειάτης, 11.

28. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 132,24-25.

29. Ατταλειάτης, 66: ... *Κωνσταντῖνος ... ὁ Λειχούδης, ἀνὴρ μέγιστον διαλάμψας τοῖς βασιλικοῖς καὶ πολιτικοῖς πράγμασιν ἀπό τε τῆς τοῦ Μονομάχου καὶ μέχρι τῆς τούτου ἀναρρήσεως.*

30. Ατταλειάτης, 21-22.

31. Για τους στόχους της ίδρυσης του «σεκρέτου» βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος*, 140 κε.

32. *ΜΒ* Δ΄, 401: ..., *νόμους ἀμφιβόλους ἀκριβῶς ἐξηγήσατο, ψηφίσματα ἔγραψεν ἐν ταῖς ἀρχαιρεσίαις*, ...

33. *ΜΒ* Δ΄, 427-429· Ψελλός, *Scripta minora* I, 5· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 122-123· A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii, quae est de schola iuris Constantinopoli constituenda et legum custode creando, a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, Textum de lagardianum latine vertit notis illustravit*, Πράγα 1954, 23 §8 (νομικές γνώσεις Ξιφιλίνου)· *ΜΒ* Δ΄, 427 (νομικές γνώσεις Ψελλού)· *ΜΒ* Ε΄, 148· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 151 (νομικές γνώσεις Μαυρόποδος)· *ΜΒ* Δ΄, 394 (νομικές γνώσεις Λειχούδη).

34. *ΜΒ* Ε΄, 28. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Β΄, μτφρ. Τ. Κόλιας – Κατερίνα Συνέλλη – Γ. Μακρῆς – Ἰ. Βάσσης, Ἀθήνα 1992, 188· Κριαρᾶς, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, 58. Επίσης, για τον Μιχαήλ Ψελλό ως νομικό βλ. G. Weiß, Die juristische Bibliothek des Michael Psellos, *JÖB* 26 (1977), 79-102.

δημιουργούν την εντύπωση ότι και αυτή η καινοτομία αποτελούσε σύλληψη των τεσσάρων ανδρών.

Την επίδραση της «τετράδος των σοφών» διακρίνουμε, επίσης, στη δημοσιονομική και τη στρατιωτική πολιτική του Μονομάχου. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό, ο παραδυναστεύων *τὰς δημοσίας συνεισφορὰς τεταγμένας διέθετο, ὅρους ἑκάστοις τῶν πραγμάτων ἐπέθηκε*[35], ενώ υπήρξε *αἱ τῶν διαφόρων λύσεις, αἱ τῶν δημοσίων τεταγμέναι συνεισφοραί*[36], ήταν δηλαδή συντονιστής της δημοσιονομικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Θ'. Την άποψη ενισχύει ο Πανηγυρικός του Μαυρόποδος που εκφωνήθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1047 μετά την καταστολή της ανταρσίας του Λέοντος Τορνικίου[37], ένας από τους λόγους της οποίας ήταν η δυσαρέσκεια των στρατιωτών εξαιτίας της υποχρεωτικής εξαγοράς της *στρατείας* τους[38]. Ο Ιωάννης Μαυρόπους, παρουσιάζοντας τον Τορνίκιο ως φιλοπόλεμο επαναστάτη, ενώ τον Κωνσταντίνο Θ' ως φιλειρηνικό ηγεμόνα, στην ουσία δικαιώνει την πολιτική του τελευταίου για τη διάλυση μέρους του στρατού της Δύσης[39] με απώτερο, κατά τη γνώμη μας, σκοπό τη βελτίωση του στρατού και τον εκχρηματισμό της οικονομίας.

Για το ίδιο θέμα, ο συγγραφέας υποστηρίζει τον αυτοκράτορα σε Λόγο που επρόκειτο να εκφωνηθεί στις 23 Απριλίου 1047, αλλά αντικαταστάθηκε από άλλον, ίσως επειδή έθιγε μία μερίδα του στρατού που διαφωνούσε και ήταν έτοιμη να επαναστατήσει[40].

Εξάλλου, από τις ιδέες που εκφράζονται σε έργα του Ιωάννη Μαυρόποδος αποκομίζουμε την εντύπωση ότι ο τελευταίος υπήρξε όχι μόνον υποστηρικτής της φιλειρηνικής πολιτικής, την οποία σε πολλές περιπτώσεις[41] και συχνά με επικρί-

---

35. *ΜΒ* Δ', 401.

36. *ΜΒ* Δ', 402.

37. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 186, σ. 178-195.

38. J. Lefort, Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mauropous en 1047, *TM* 6 (1976), 276 κε.

39. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 143-144.

40. Ο Λόγος του Μαυρόποδος «εἰς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου καὶ τὴν νῦν γενομένην ἐπὶ τοῖς βαρβάροις θαυματουργίαν» (Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182), αντικαταστάθηκε από τον Λόγο «Εἰς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου μετὰ τρίτην ἡμέραν τοῦ πάσχα τελουμένην» (Μαυρόπους, Λόγος αρ. 181), ο οποίος, όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας (Μαυρόπους, Επίγραμμα αρ. 95), γράφτηκε σε μία βραδιά. Βλ. Lefort, Rhétorique et politique, 277· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 141-144.

41. Η άσκηση φιλειρηνικής πολιτικής και η επιστράτευση διπλωματικών μέσων και μεθόδων αποτέλεσαν βασικό άξονα της εξωτερικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Μονομάχου. Η πολιτική αυτή είναι εμφανής, για παράδειγμα, στην προσπάθεια του αυτοκράτορα να αντικαταστήσει τον φιλοπόλεμο κατεπάνω Ιταλίας Γεώργιο Μανιάκη το 1042 (Σκυλίτζης, 428· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 3· Αττα-

σεις[42] ακολούθησε ο βυζαντινός ηγεμόνας, αλλά και εισηγητής της. Στο Λόγο της 29ης Δεκεμβρίου 1047, ο Μαυρόπους υποστηρίζει ότι ο πόλεμος δεν αποτελεί σκοπό ενός καλού αυτοκράτορα, αλλά η άσκηση της εξουσίας χωρίς συγκρούσεις και φασαρίες, επειδή η βία δεν είναι ούτε βέβαιη ούτε σίγουρη, ενώ η μετριοπάθεια προέρχεται από τον Θεό[43]. Στον ίδιο Λόγο ο συγγραφέας, αν και καταδικάζει τον στασιαστή Τορνίκιο και τους στρατιώτες του, εντούτοις δεν προτείνει τη δήμευση των περιουσιών τους και τη θανατική ποινή, αντίθετα με τον αυτοκράτορα και ορισμένους συμβούλους του[44]. Στη μοναδική, επίσης, επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Μονομάχο επιδιώκει τη σωτηρία των στρατιωτών του Τορνικίου, υπενθυμίζοντας ότι ο βασιλεύς «τάχθηκε να κυβερνά ομόδουλους ανθρώπους και ότι ο Θεός ζητεί το αίμα καθενός εξ αυτών από το φονέα»[45].

Αποκαλυπτικός για τις φιλειρηνικές απόψεις του Ιωάννη Μαυρόποδος είναι και ο Πανηγυρικός της 23ης Απριλίου 1047. Εδώ ο συγγραφέας εμφανίζεται ως εγκωμιαστής του Κωνσταντίνου Μονομάχου, ο οποίος μετά την ήττα των Πατζινάκων τον Ιανουάριο του 1047, θεωρώντας την εξόντωσή τους *βαρβαρικόν* ...

λειάτης, 9. Βλ. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jh.*, Wiesbaden 1967, 59, 91-92· Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ἱστορία* Β'$_2$: *867-1081*, Θεσσαλονίκη 1997[2], 223), να επιλύσει ειρηνικά τις διαφορές των Βυζαντινών με τους Ρως το 1043 (Σκυλίτζης, 430, 431· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 9-10· Ζωναράς III, 632), να μεταχειριστεί τους ηττημένους Πατζινάκους ως συμμάχους το 1047 (Σκυλίτζης, 459· Ατταλειάτης, 30-31· Ζωναράς III, 643), να συμμαχήσει με τον πάπα για την αντιμετώπιση των Νορμανδών (D. Douglas, *The Norman Achievement 1050-1100*, Berkeley-Los Angeles 1969, 53) ή να διατηρήσει καλές σχέσεις με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 64· Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 143 §7. Ψελλός, *Scripta minora* I, 16· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 61. Βλ. Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 873b και 906a).

42. Η πρόταση του Κεγένη για εξόντωση των Πατζινάκων του Τυράχ μετά την ήττα τους το 1047 (Σκυλίτζης, 459), η ανάγκη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος να προβάλει και να δικαιολογήσει την απόφαση του Μονομάχου για την εγκατάσταση των Πατζινάκων σε βουλγαρικές πεδιάδες (Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 144-146) και η άποψη του Ψελλού ότι η στάση του βυζαντινού ηγεμόνα προς τον Φατιμίδη χαλίφη Μονστάνσερ ήταν υπερβολικά υποχωρητική (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 64), υποδηλώνουν ότι υπήρχε μία εσωτερική αντιπολίτευση που διαφωνούσε με τη φιλειρηνική πολιτική του αυτοκράτορα ή δυσπιστούσε για τα αποτελέσματά της.

43. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 186, σ. 179 §8. Βλ. Lefort, Rhétorique et politique, 289.

44. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 186, σ. 194 §70. Βλ. Lefort, Rhétorique et politique, 282· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 31, 144.

45. Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 26, σ. 107: *ὁμοδούλων ἀνθρώπων ἄρχειν ἐτάχθη ὧν ἑκάστου τὸ αἷμα ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ ἐκχέοντος ὑπὸ τοῦ κοινοῦ πλάστου πάντων ἐπιζητεῖται.* Βλ. Lefort, Rhétorique et politique, 282· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 31.

ἔργον καὶ ἀνόσιον ... καὶ Ῥωμαϊκῆς ἀνάξιον ἡμερότητος[46] τους εγκατέστησε σε βουλγαρικές πεδιάδες[47]. Στο Λόγο, η εγκατάσταση των Πατζινάκων εμφανίζεται όχι μόνον ως μία προσπάθεια υπεράσπισης των συνόρων, αλλά και διάδοσης των χριστιανικών και ρωμαϊκών ιδεωδών σε απολίτιστους βαρβάρους. Η αυτοκρατορία δεν έχει τίποτα κοινό με τη βιαιότητα των όπλων, αλλά είναι η χώρα της γνώσης και του πολιτισμού, που βασίζεται στον ορθόδοξο χριστιανισμό[48].

Για τον προσηλυτισμό και την ανοχή εγκατάστασης των Πατζινάκων σε πεδιάδες της αυτοκρατορίας ο Κωνσταντίνος Θ' επαινείται και από τον Μιχαήλ Ψελλό σε πανηγυρικό του Λόγο[49].

Αναμφίλεκτη, τέλος, υπήρξε η επιρροή της «τετράδος των σοφών» στις επεμβάσεις του Κωνσταντίνου Μονομάχου στο χώρο της εκπαίδευσης. Κατά τη βασιλεία του λειτούργησαν ανώτερη φιλοσοφική και ανώτερη νομική σχολή[50] με επικεφαλής τον *πρόεδρον τῶν φιλοσόφων* (Μιχαήλ Ψελλό) και τον *νομοφύλακα* (Ιωάννη Ξιφιλίνο) αντίστοιχα[51]. Ενισχύθηκαν ηθικά, κοινωνικά και οικονομικά διδάσκοντες και διδασκόμενοι[52], ενώ καταβλήθηκε προσπάθεια για τη συστηματοποίηση και πιστοποίηση των σπουδών[53]. Μέσα στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών

---

46. Σκυλίτζης, 459.

47. Σκυλίτζης, 459· Ατταλειάτης, 30-31· Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 145· Ψελλός, *Scripta minora* I, 18-19· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 62-63· Ζωναράς III, 643.

48. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 144-146. Βλ. Lefort, Rhétorique et politique, 286.

49. Ψελλός, *Scripta minora* I, 18-19· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 62-63,176-195.

50. Η λειτουργία της νομικής σχολής και η δημιουργία του «σεκρέτου δικῶν ἰδιωτικῶν» αποτελούσαν, κατά την άποψή μας, άξονες ενός γενικότερου πολιτικού σχεδίου. Σύμφωνα με αυτό, η ομοιόμορφη επαγγελματική προπαρασκευή των νέων νομικών και ο έλεγχος των *σχεδαρίων* των επαρχιακών δικαστών, θα είχαν ως συνέπεια την αποτελεσματικότερη λειτουργία των νομικών και διοικητικών υπηρεσιών και κατ' επέκταση της κρατικής μηχανής.

51. Ατταλειάτης, 21· Salač, *Novella*, 23 §8.

52. Ατταλειάτης, 21: *σὺν τῷ εὐμαρεῖ τῶν διδασκάλων*· Salač, *Novella*, 25 §11, 27 §14, 35 §25a· *MB* Ε', Επιστολή αρ. 168, σ. 428-430 (παροχή *κλητωρίου* σε διδάσκοντες).

53. Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη (The "Peira" of Eustathios Rhomaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 [1986], 190), η πληροφορία της Νεαράς του 1047 (Salač, *Novella*, 31 §20) ότι οι σπουδαστές της νομικής σχολής μετά το πέρας των σπουδών τους υποβάλλονταν σε προφορική και γραπτή δοκιμασία για να διαπιστώσει ο *νομοφύλαξ* τις γνώσεις και τις ικανότητές τους και ότι μετά τις εξετάσεις παραχωρείτο γραπτή βεβαίωση, υποδηλώνει ότι οι σπουδαστές λάμβαναν δίπλωμα, το πρώτο ίσως στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Κατά τη γνώμη μας, η πληροφορία του Ατταλειάτη (σ. 21) ότι ο Κωνσταντίνος Μονομάχος απένειμε βασιλικές τιμές στους σπουδαστές της φιλοσοφικής σχολής μετά από διαγωνισμό στη δημηγορία (*καὶ γερῶν τούτους ἐν τῷ δημηγορεῖν βασιλικῶν ἀξιῶν*), μετά δηλαδή από γραπτή και προφορική δοκιμασία (συγγραφή και εκφώνηση δημηγορίας), δίνει την εντύπωση ότι τα *βασιλικὰ γέρα* ήταν πτυ-

πιθανότατα λήφθηκαν μέτρα για την οργάνωση ορισμένων τεχνικών επιστημών με την ίδρυση διδασκαλείων τεχνικής κατεύθυνσης[54].

Στη δημιουργία των δύο ανώτερων σχολών αποφασιστική υπήρξε η συμβολή του Ιωάννη Μαυρόποδος. Επιστολή, στην οποία κάνει λόγο για συνάντησή του με σπουδαστές και για μεσολάβησή του στον Κωνσταντίνο Θ', προκειμένου να ικανοποιηθεί αίτημα του Μιχαήλ Ψελλού[55], μας δημιουργεί την εντύπωση ότι οι επαφές αυτές σχετίζονταν με τη λειτουργία της φιλοσοφικής σχολής. Εξάλλου, σε επίγραμμά του καυχιέται ότι η δημιουργία νομικής σχολής υπήρξε προσωπική του επινόηση, ότι εκείνος έπεισε τον αυτοκράτορα για την ίδρυσή της και ότι ο ίδιος συνέταξε τη Νεαρά του 1047[56]. Τέλος, η πληροφορία του Μηναίου Ιανουαρίου ότι ο Ιωάννης Μαυρόπους καθιέρωσε την εορτή των Τριών Ιεραρχών[57], φανερώνει την άμεση σχέση του με τους μαθητές και τα εκπαιδευτικά θέματα.

Ωστόσο, παρά τη μεγάλη επιρροή της στην κεντρική εξουσία από ένα σημείο και μετά η ομάδα των τεσσάρων ανδρών έπεσε σε δυσμένεια και σταδιακά απογυμνώθηκε από κάθε σημαντική εξουσία. Η προσεκτική μελέτη των πηγών και η

χία φιλοσοφίας που παρέχονταν στους σπουδαστές στο τέλος των σπουδών τους. Τα πτυχία αυτά ήταν, ενδεχομένως, τα πρώτα στην ευρωπαϊκή ιστορία, καθώς η φιλοσοφική σχολή λειτούργησε νωρίτερα από τη νομική. Πάντως, εκείνο που εδώ νομίζουμε ότι έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι τόσο η απονομή ενός πιστοποιητικού γνώσεων, όσο ότι το πιστοποιητικό αυτό ήταν αναγνωρισμένο από τον αυτοκράτορα και, συνεπώς, κανείς δεν μπορούσε να το αμφισβητήσει.

54. Σταυρούλα Χονδρίδου, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 157-166.

55. Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 23, σ. 99-101. Η επιστολή αυτή ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από τους μελετητές. Ο Weiß (*Oströmische Beamte*, 69-72) υποστηρίζει ότι η επιστολή πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 1042, όταν ο Μιχαήλ Ψελλός κατείχε ασήμαντη θέση στο παλάτι, και αντανακλά τον ανταγωνισμό που υπήρχε ανάμεσα στον ίδιο και τον Ιωάννη Μαυρόποδα και κατ' επέκταση στους μαθητές τους. Ο ανταγωνισμός αυτός οδήγησε τελικά τους μαθητές του Ψελλού να διεκδικήσουν (δεν διευκρίζεται πώς) μία ανώτερη θέση για το δάσκαλό τους. Η Wanda Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 [1976], 228) συμπεραίνει ότι η επιστολή γράφτηκε μετά την εκλογή του Μιχαήλ Ψελλού στο «διδασκαλικό θρόνο», η οποία δεν είχε όμως επικυρωθεί από τον αυτοκράτορα, και μετά τη συνάντηση του Ιωάννη Μαυρόποδος με τους μαθητές του Ψελλού, στους οποίους ο Μαυρόπους είχε υποσχεθεί να υποστηρίξει την εκλογή του δασκάλου τους. Τέλος, ο Lemerle (*Cinq études*, 221) υποστηρίζει ότι ο Ιωάννης Μαυρόπους μεσολάβησε, για να πάρει ο Μιχαήλ Ψελλός τη θέση του δασκάλου της φιλοσοφίας στη σχολή του Αγίου Πέτρου, πράγμα που πέτυχε με τη συμπαράσταση των μαθητών της σχολής του. Την άποψη αυτή ο Lemerle στηρίζει σε ανέκδοτη επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού, που τη θεωρεί ως απάντηση στο γράμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 115-116.

56. Μαυρόπους, Επίγραμμα αρ. 94, σ. 50.

57. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 49-50.

ανάλυση των δεδομένων της εποχής αποκαλύπτουν ότι οι αιτίες της πτώσης ήταν πολλές και ουσιαστικές.

Ο Λειχούδης, ο Μαυρόπους, ο Ψελλός και ο Ξιφιλίνος αποτελούσαν τους βασικούς άξονες ενός κύκλου που επηρέαζε ποικιλοτρόπως την πολιτική του Κωνσταντίνου Μονομάχου, γεγονός που εύλογα γεννούσε δυσαρέσκεια στην αντιπολίτευση. Αντιδράσεις είχε εξ αρχής προκαλέσει η δραστηριότητα του Ιωάννη Μαυρόποδος στην αυλή, όπως φανερώνουν δύο επιστολές του, στις οποίες αισθάνεται την ανάγκη να απαντήσει στις επιθέσεις όσων τον κατηγορούσαν ότι εκμεταλλευόταν την εύνοια του αυτοκράτορα για την εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων[58].

Η τοποθέτηση του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου σε περίοπτες εκπαιδευτικές θέσεις με επιρροή στις δημόσιες υποθέσεις πολλαπλασίασε την ανησυχία των αντιπολιτευόμενων ομάδων που πέρασαν στην επίθεση. Οι μομφές εναντίον του Ψελλού προέρχονταν μάλλον από πολιτικούς ανταγωνιστές και παραγκωνισμένους συναδέλφους του. Οι βολές, όμως, κατά του Ξιφιλίνου ήταν σαφώς περισσότερες και ισχυρότερες, επειδή η λειτουργία της νομικής σχολής και η αναγόρευσή του ως πρώτου *νομοφύλακος* έθιγε άμεσα τα συμφέροντα των συντεχνιών των συμβολαιογράφων και των συνηγόρων, καθώς τους στερούσε από πολλές δικαιοδοσίες[59].

Εξάλλου, το πρόγραμμα των σπουδών στη νομική σχολή ήταν πολύ θεωρητικό και απαιτούσε μία γενική κουλτούρα[60], γεγονός που οδήγησε σε αντιπαράθεση τους «θεωρητικούς» και τους «πρακτικούς» της νομικής επιστήμης. Η χρήση αρχαϊκών μεθόδων, η επιστροφή στις πηγές και η λατινική ορολογία υπερέβαιναν τις απαιτήσεις της πρακτικής, η έλλειψη της οποίας αποτέλεσε ένα μεγάλο μειονέκτημα για τη νομική σχολή, ιδιαίτερα για εκείνους που επρόκειτο να ασχοληθούν με τα δημόσια πράγματα και να σταδιοδρομήσουν ως κρατικοί υπάλληλοι. Η θεωρητική και ξεπερασμένη διδασκαλία του Ιωάννη Ξιφιλίνου και η έλλειψη πρακτι-

---

58. Επιστολές Μαυρόποδος αρ. 19-20, σ. 89-93. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 30.

59. Οι αντιπολιτευόμενες ομάδες φαίνεται ότι κρύβονταν πίσω από το γηραιό νομικό Οφρυδά, ο οποίος τόλμησε να διαμαρτυρηθεί για την επιλογή του Ιωάννη Ξιφιλίνου στη θέση του πρώτου *νομοφύλακος*. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν το νεαρό της ηλικίας του, η μικρή πείρα στο επάγγελμα, η ταπεινή κοινωνική του προέλευση και το είδος της διδασκαλίας του. Την υπεράσπιση του Ιωάννη Ξιφιλίνου ανέλαβε ο φίλος του Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος στην «Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ νομοφύλακος κατὰ τοῦ Ὀφρυδᾶ» (*MB* Ε', 181-196), προσπάθησε να αντικρούσει τον γηραιό νομικό και τους πίσω από αυτόν οχυρωμένους αντιπάλους.

60. Salač, *Novella*, §§8, 15, 16, 18, 23· *MB* Δ', 429. Βλ. Wanda Wolska-Conus, L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1979), 4-5, 53.

κής απογοήτευσε τους νέους και εξόργισε τους πιο ηλικιωμένους πρακτικούς νομικούς[61]. Τα μειονεκτήματα αυτά, ενδεχομένως, χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα κατά της νέας σχολής, η οποία αδυνατούσε να παράσχει στους σπουδαστές την απαραίτητη πρακτική πείρα για τη διεκπεραίωση των κρατικών υποθέσεων.

Από την άλλη, η εφαρμογή της φιλειρηνικής πολιτικής που ο αυτοκράτορας ακολούθησε για την αντιμετώπιση του πατζινακικού κινδύνου απέτυχε ολοκληρωτικά. Το 1049 οι Πατζινάκοι που στρατολογήθηκαν εναντίον των Σελτζούκων επαναστάτησαν[62] και άρχισαν νέες επιδρομές που διήρκεσαν μέχρι το 1053, οπότε υπογράφηκε συνθήκη με όχι ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους για την αυτοκρατορία[63].

Ο πολλαπλασιασμός των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων παράλληλα με τις αυξανόμενες αντιδράσεις εξαιτίας της κοινωνικο-πολιτικής ανόδου του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου μείωσαν, ίσως, το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για τα εκπαιδευτικά θέματα και το έστρεψαν σε άλλους τομείς. Απόηχο της αλλαγής αυτής πιθανόν διακρίνουμε σε ποίημα του Μαυρόποδος αφιερωμένο «Εἰς τὴν ἑαυτοῦ βίβλον», στο οποίο με πίκρα διαπιστώνει ότι στις μέρες του *///... δοκεῖ δεῖν χρημάτων, οὐ ῥημάτων, /// ζήλου κρατοῦντος πραγμάτων, οὐ γραμμάτων ///*[64]. Η απογοήτευση αυτή υποδηλώνει τη διαφωνία του συγγραφέα για τον τρόπο απορρόφησης των διαθέσιμων κονδυλίων και κατ' επέκταση για την οικονομική πολιτική του αυτοκράτορα.

Ο βασικότερος, εντούτοις, λόγος που οδήγησε στη διάσπαση της ομάδας των Λειχούδη – Μαυρόποδος – Ψελλού – Ξιφιλίνου ήταν, κατά τη γνώμη μας, η επιθυμία του Κωνσταντίνου Θ' να ασκήσει μόνος του την εξουσία. Οι άνδρες αυτοί ανήκαν στο στενό κύκλο της Ζωής και της Θεοδώρας, ενώ η παρουσία τους είχε κατά κάποιο τρόπο επιβληθεί στον αυτοκράτορα. Εκείνος τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του από ανάγκη αλλά και θαυμασμό ακολούθησε τις συμβουλές τους σε πολλά σημεία του κυβερνητικού του έργου. Η αυξανόμενη, ωστόσο, επιρροή τους και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου Λειχούδη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μι-

61. Wolska-Conus, L'école de droit, 53.

62. Σκυλίτζης, 460-461· Ζωναράς III, 643-644. Για τις επιδρομές των Πατζινάκων από το 1049 μέχρι το 1053 βλ. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970, 73-76.

63. Σκυλίτζης, 476· Ατταλειάτης, 43· Ζωναράς III, 644· Ματθαίος Εδέσσης (A. Dostourian, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, translated from the original armenian, with a commentary and introduction, Rutgers Un. Ph. D. 1972), 127· Γλυκάς (*Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1836), 597. Βλ. Diaconu, *Les Petchénègues*, 76· M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1984, 16.

64. Μαυρόπους, vi.

χαήλ Ψελλό, καθόριζε ουσιαστικά την αυτοκρατορική πολιτική, ενώ με την προσωπικότητά του επισκίαζε τον αυτοκράτορα[65], ενόχλησε τον ίδιο και ανησύχησε έντονα τους «ανθρώπους» του[66]. Η αποτυχία της πατζινακικής πολιτικής, η ένταση από τη λειτουργία των δύο ανωτέρων σχολών και κυρίως ο θάνατος της Ζωής γύρω στο 1050, αποτέλεσαν μοναδική ευκαιρία για την αποδέσμευση του βυζαντινού μονάρχη από τον ασφυκτικό κλοιό των ανθρώπων της αυτοκράτειρας.

Το θάνατό της ακολούθησε μία περίοδος γενικής ανασφάλειας και αβεβαιότητας, δοσμένης με ζωηρά χρώματα από τον Μιχαήλ Ψελλό[67], καθώς εντάθηκαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις που στηρίζονταν στην Ζωή και σε εκείνες που βασίζονταν στον Μονομάχο. Τελικά, ο αυτοκράτορας, *τὸν ἀρχικόν ... ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἐπιβεβηκόσι τροχὸν κινῶν καὶ τούς γε πλείονας ἀποκρημνίζων καὶ κατασπῶν*[68], προέβη σε πολιτικές ανακατατάξεις και εκκαθαρίσεις.

Πρώτος έχασε την εύνοιά του ο Κωνσταντίνος Λειχούδης με το πρόσχημα της ανυπακοής στις εντολές του[69]. Απομακρύνθηκε από τα ανάκτορα γύρω στο 1051, ασπάσθηκε το μοναχικό βίο και αποσύρθηκε σε μονή της Κωνσταντινούπολης[70]. Ακολούθησε ο Ιωάννης Μαυρόπους: χειροτονήθηκε και στάλθηκε ως επίσκοπος παρά τη θέλησή του στα μακρινά Ευχάϊτα[71]. Κάτω από αυτές τις συν-

---

65. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 59: *ζηλοῖ τοῦτον ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὡς ἐπ' ἐκείνῳ τῆς βασιλείας μετατεθείσης οὐκ εἶχεν ὑπενεγκεῖν τὴν πληγήν· ΜΒ* Δ', 405: *ᾔδεῖτο γὰρ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ ἀχθόμενος τούτῳ*. Κατά τον J. B. Bury (*Roman emperors from Basil II to Isaac Komnenos, Select Essays*, Amsterdam 1964, 189-190), ο Κωνσταντίνος Μονομάχος απομάκρυνε τον Λειχούδη, επειδή ο τελευταίος αρνήθηκε να θέσει σε εφαρμογή το αυτοκρατορικό πρόγραμμα, που προέβλεπε σκληρότερη φορολογία.

66. «Άνθρωποι» του Κωνσταντίνου Μονομάχου ήταν για παράδειγμα ο Ρωμανός Βοΐλας (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 38· Ζωναράς III, 644-645. Βλ. Σταυρούλα Χονδρίδου, Η επιβουλή του Ρωμανού Βοΐλα. Μία μορφή πρόληψης συνωμοσίας στα μέσα του 11ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 49-56), ο ραίκτωρ Νικηφόρος (Σκυλίτζης, 464), ο λογοθέτης και παραδυναστεύων Ιωάννης (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 58· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 649-650), ο πρωτονοτάριος του δρόμου Κωνσταντίνος και ο επί του κανικλείου Βασίλειος (Σκυλίτζης, 477-478).

67. *ΜΒ* Δ', 436· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 65-66· Επιστολή Ψελλού αρ. 34, σ. 54,28 κε., σ. 55,1-3. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

68. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66.

69. Ζωναράς III, 650.

70. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 60· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 650· *ΜΒ* Δ', 403. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37. Την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Λειχούδη ακολούθησαν, κατά τον Μιχαήλ Ψελλό, μύρια δεινά στην αυτοκρατορία. *Εἶτά τι γίνεται*, γράφει χαρακτηριστικά, *πολλῶν ἐπικλυσθέντων κακῶν, ὃν ἐκεῖνος ἀφειστήκει χρόνον τῆς διοικήσεως οὔπω τὰ μείζω τῶν δεινῶν ἐγεγόνει* (*ΜΒ* Δ', 406).

71. *ΜΒ* Δ', 393. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

κής απογοήτευσε τους νέους και εξόργισε τους πιο ηλικιωμένους πρακτικούς νομικούς[61]. Τα μειονεκτήματα αυτά, ενδεχομένως, χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα κατά της νέας σχολής, η οποία αδυνατούσε να παράσχει στους σπουδαστές την απαραίτητη πρακτική πείρα για τη διεκπεραίωση των κρατικών υποθέσεων.

Από την άλλη, η εφαρμογή της φιλειρηνικής πολιτικής που ο αυτοκράτορας ακολούθησε για την αντιμετώπιση του πατζινακικού κινδύνου απέτυχε ολοκληρωτικά. Το 1049 οι Πατζινάκοι που στρατολογήθηκαν εναντίον των Σελτζούκων επαναστάτησαν[62] και άρχισαν νέες επιδρομές που διήρκεσαν μέχρι το 1053, οπότε υπογράφηκε συνθήκη με όχι ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους για την αυτοκρατορία[63].

Ο πολλαπλασιασμός των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων παράλληλα με τις αυξανόμενες αντιδράσεις εξαιτίας της κοινωνικο-πολιτικής ανόδου του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου μείωσαν, ίσως, το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για τα εκπαιδευτικά θέματα και το έστρεψαν σε άλλους τομείς. Απόηχο της αλλαγής αυτής πιθανόν διακρίνουμε σε ποίημα του Μαυρόποδος αφιερωμένο «Εἰς τὴν ἑαυτοῦ βίβλον», στο οποίο με πίκρα διαπιστώνει ότι στις μέρες του *///... δοκεῖ δεῖν χρημάτων, οὐ ῥημάτων, /// ζήλου κρατοῦντος πραγμάτων, οὐ γραμμάτων ///*[64]. Η απογοήτευση αυτή υποδηλώνει τη διαφωνία του συγγραφέα για τον τρόπο απορρόφησης των διαθέσιμων κονδυλίων και κατ' επέκταση για την οικονομική πολιτική του αυτοκράτορα.

Ο βασικότερος, εντούτοις, λόγος που οδήγησε στη διάσπαση της ομάδας των Λειχούδη – Μαυρόποδος – Ψελλού – Ξιφιλίνου ήταν, κατά τη γνώμη μας, η επιθυμία του Κωνσταντίνου Θ΄ να ασκήσει μόνος του την εξουσία. Οι άνδρες αυτοί ανήκαν στο στενό κύκλο της Ζωής και της Θεοδώρας, ενώ η παρουσία τους είχε κατά κάποιο τρόπο επιβληθεί στον αυτοκράτορα. Εκείνος τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του από ανάγκη αλλά και θαυμασμό ακολούθησε τις συμβουλές τους σε πολλά σημεία του κυβερνητικού του έργου. Η αυξανόμενη, ωστόσο, επιρροή τους και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου Λειχούδη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μι-

---

61. Wolska-Conus, L'école de droit, 53.

62. Σκυλίτζης, 460-461· Ζωναράς III, 643-644. Για τις επιδρομές των Πατζινάκων από το 1049 μέχρι το 1053 βλ. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970, 73-76.

63. Σκυλίτζης, 476· Ατταλειάτης, 43· Ζωναράς III, 644· Ματθαίος Εδέσσης (A. Dostourian, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, translated from the original armenian, with a commentary and introduction, Rutgers Un. Ph. D. 1972), 127· Γλυκάς (*Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1836), 597. Βλ. Diaconu, *Les Petchénègues*, 76· M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1984, 16.

64. Μαυρόπους, vi.

χαήλ Ψελλό, καθόριζε ουσιαστικά την αυτοκρατορική πολιτική, ενώ με την προσωπικότητά του επισκίαζε τον αυτοκράτορα[65], ενόχλησε τον ίδιο και ανησύχησε έντονα τους «ανθρώπους» του[66]. Η αποτυχία της πατζινακικής πολιτικής, η ένταση από τη λειτουργία των δύο ανωτέρων σχολών και κυρίως ο θάνατος της Ζωής γύρω στο 1050, αποτέλεσαν μοναδική ευκαιρία για την αποδέσμευση του βυζαντινού μονάρχη από τον ασφυκτικό κλοιό των ανθρώπων της αυτοκράτειρας.

Το θάνατό της ακολούθησε μία περίοδος γενικής ανασφάλειας και αβεβαιότητας, δοσμένης με ζωηρά χρώματα από τον Μιχαήλ Ψελλό[67], καθώς εντάθηκαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις που στηρίζονταν στην Ζωή και σε εκείνες που βασίζονταν στον Μονομάχο. Τελικά, ο αυτοκράτορας, *τὸν ἀρχικόν ... ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἐπιβεβηκόσι τροχὸν κινῶν καὶ τούς γε πλείονας ἀποκρημνίζων καὶ κατασπῶν*[68], προέβη σε πολιτικές ανακατατάξεις και εκκαθαρίσεις.

Πρώτος έχασε την εύνοιά του ο Κωνσταντίνος Λειχούδης με το πρόσχημα της ανυπακοής στις εντολές του[69]. Απομακρύνθηκε από τα ανάκτορα γύρω στο 1051, ασπάσθηκε το μοναχικό βίο και αποσύρθηκε σε μονή της Κωνσταντινούπολης[70]. Ακολούθησε ο Ιωάννης Μαυρόπους: χειροτονήθηκε και στάλθηκε ως επίσκοπος παρά τη θέλησή του στα μακρινά Ευχάϊτα[71]. Κάτω από αυτές τις συν-

---

65. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 59: *ζηλοῖ τοῦτον ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὡς ἐπ' ἐκείνῳ τῆς βασιλείας μετατεθείσης οὐκ εἶχεν ὑπενεγκεῖν τὴν πληγήν*· *ΜΒ* Δ', 405: *ᾔδεῖτο γὰρ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ ἀχθόμενος τούτῳ*. Κατά τον J. B. Bury (*Roman emperors from Basil II to Isaac Komnenos, Select Essays*, Amsterdam 1964, 189-190), ο Κωνσταντίνος Μονομάχος απομάκρυνε τον Λειχούδη, επειδή ο τελευταίος αρνήθηκε να θέσει σε εφαρμογή το αυτοκρατορικό πρόγραμμα, που προέβλεπε σκληρότερη φορολογία.

66. «Άνθρωποι» του Κωνσταντίνου Μονομάχου ήταν για παράδειγμα ο Ρωμανός Βοΐλας (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 38· Ζωναράς III, 644-645. Βλ. Σταυρούλα Χονδρίδου, Η επιβουλή του Ρωμανού Βοΐλα. Μία μορφή πρόληψης συνωμοσίας στα μέσα του 11ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 49-56), ο ραίκτωρ Νικηφόρος (Σκυλίτζης, 464), ο λογοθέτης και παραδυναστεύων Ιωάννης (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 58· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 649-650), ο πρωτονοτάριος του δρόμου Κωνσταντίνος και ο επί του κανικλείου Βασίλειος (Σκυλίτζης, 477-478).

67. *ΜΒ* Δ', 436· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 65-66· Επιστολή Ψελλού αρ. 34, σ. 54,28 κε., σ. 55,1-3. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

68. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66.

69. Ζωναράς III, 650.

70. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 60· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 650· *ΜΒ* Δ', 403. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37. Την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Λειχούδη ακολούθησαν, κατά τον Μιχαήλ Ψελλό, μύρια δεινά στην αυτοκρατορία. *Εἶτά τι γίνεται*, γράφει χαρακτηριστικά, *πολλῶν ἐπικλυσθέντων κακῶν, ὃν ἐκεῖνος ἀφειστήκει χρόνον τῆς διοικήσεως οὔπω τὰ μείζω τῶν δεινῶν ἐγεγόνει* (*ΜΒ* Δ', 406).

71. *ΜΒ* Δ', 393. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

θήκες ανακλήθηκαν στα ανάκτορα ο Μιχήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος[72]. Η παραμονή τους εκεί και η απονομή υψηλών αξιωμάτων[73] στη συνέχεια ενισχύει την άποψη ότι με την ανάκλησή τους ο αυτοκράτορας επιδίωκε να περιορίσει τις αντιδράσεις από την αύξηση της πολιτικής τους δύναμης και ότι βασικός στόχος των επιθέσεων ήταν ο Κωνσταντίνος Λειχούδης και ο Ιωάννης Μαυρόπους, οι δύο ισχυρότεροι άνδρες της τετράδας.

Στο κλίμα αυτό της έντασης πιθανόν εντάσσεται και η κατηγορία εναντίον του Μιχαήλ Ψελλού για απόκλιση από το ορθόδοξο δόγμα. Τις αιτίες της εναντίον του εκστρατείας προσπαθεί να ανιχνεύσει και ο ίδιος σε επιστολή του προς τον πατριάρχη: *ὑπωπτεύθη γάρ μοι καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀνόδου, ὦ γῆ καὶ ἥλιε, καὶ ἡ καθέδρα, ἴσως δὲ καὶ τῆς παρρησίας τὸ σύνηθες*, αναφέρει χαρακτηριστικά[74]. Ο αυτοκράτορας αρκέστηκε να του ζητήσει γραπτή ομολογία και διαβεβαίωσε τους κληρικούς της Αγίας Σοφίας για την ορθοδοξία του, ενώ ο κατηγορούμενος αναγκάστηκε να συντάξει μία ομολογία πίστης, αποτελούμενη από 15 κεφάλαια[75].

Ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος εγκατέλειψαν το παλάτι γύρω στο 1054. Έχουμε την εντύπωση ότι οριστικοποίησαν την απόφασή τους πιεζόμενοι όχι τόσο από το αυτοκρατορικό, όσο από το πατριαρχικό περιβάλλον. Στις 24 Ιουλίου του 1054, μετά τη σύγκρουση του Κηρουλαρίου με τους παπικούς απεσταλμένους που οδήγησε στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, ο Κωνσταντίνος Θ', που μέχρι τότε αντιτίθετο στη ρήξη με τη Δύση, έστειλε προς τον πατριάρχη αποστολή, μέλη της οποίας ήταν και ο Μιχαήλ Ψελλός με τον Ιωάννη Ξιφιλίνο[76], γεγονός που φανερώνει ότι οι τελευταίοι έχαιραν της εμπιστοσύνης του βυζαντινού μονάρχη και εξέφραζαν την πολιτική του. Η διαφορά των απόψεων αυτοκράτορα και πατριάρχη στο θέμα των σχέσεων με τη Δυτική Εκκλησία και η επικράτηση των θέσεων του δευτέρου, πρέπει να έφεραν σε δυσχερή θέση τους δύο άνδρες

---

72. *ΜΒ* Δ', 434.

73. Ο Μιχαήλ Ψελλός τιμήθηκε με το αξίωμα του πρωτοασηκρήτη, από το οποίο αναγκάστηκε να παραιτηθεί, επειδή και αυτός ο διορισμός δημιούργησε έντονες αντιδράσεις (*Michaelis Pselli Oratoria minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Λιψία 1985, αρ. 8, σ. 29-37· *ΜΒ* Δ', lvi· Ψελλός, *Scripta minora* I, 361-371) και του βεστάρχη, ενώ ο Ιωάννης Ξιφιλίνος με το αξίωμα του επί των δεήσεων και, ενδεχομένως, του επί των κρίσεων (*ΜΒ* Δ', lv-lvii και Ε', 204· J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Φλωρεντία-Βενετία 1759-1798 [ανατ. Graz 1960-1961], XIX, 820-821· Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 917a· Grumel - Darrouzès, *Regestes*, αρ. 869).

74. G. Weiß, Forschungen zu den noch nicht edierten Schriften des Michael Psellos, *Βυζαντινά* 4 (1972), 48.

75. A. Garzya, On Michel Psellus' admission of faith, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), 41-46.

76. Mansi, XIX, 820-821. Βλ. Dölger -Wirth, *Regesten*, αρ. 917a· Grumel - Darrouzès, *Regestes*, αρ. 869.

που έβλεπαν τον κλοιό να σφίγγει γύρω τους, καθώς η αμφισβήτηση προερχόταν όχι μόνον από το περιβάλλον του αδύναμου οργανικά Μονομάχου (λίγους μήνες μετά πέθανε) αλλά, το κυριότερο, του Κηρουλαρίου, η δύναμη του οποίου αυξανόταν. Αναγκάστηκαν, έτσι, ο Ιωάννης Ξιφιλίνος αρχικά[77] και ο Μιχαήλ Ψελλός αργότερα να εγκαταλείψουν το παλάτι[78].

Η σταδιακή απομάκρυνση της ομάδας των τεσσάρων ανδρών συνέπεσε με τα πρώτα σημάδια μιας πολλαπλής κρίσης που κορυφώθηκε στη δεκαετία 1071-1081. Δεν ισχυριζόμαστε, βέβαια, ότι η πτώση της «τετράδος των σοφών» υπήρξε αιτία της κρίσης αυτής. Νομίζουμε, ωστόσο, ότι οι εισηγήσεις και οι πρωτοβουλίες της για την πνευματική ανάπτυξη, την εξύψωση του γοήτρου της αυτοκρατορίας και την αντιμετώπιση χρόνιων προβλημάτων της, υπήρξαν γενναίες, πρωτότυπες και ουσιαστικές. Παρά το άδοξο τέλος της, «η τετράς των σοφών» αποτέλεσε μία *καλή στιγμή στην ιστορική* πορεία του Βυζαντίου και μία σπάνια περίπτωση που φιλόσοφοι κυβέρνησαν και τα αποτελέσματα των *προσπαθειών τους* υπήρξαν για την εποχή τους σημαντικά.

---

77. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 67· *ΜΒ* Δ', 437-438.

78. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 69· *ΜΒ* Δ', 441.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΕΛΕΛΗΣ

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ «ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΩΝ»

Εισαγωγή*

«Τί πιο καλό, αγαπητέ μου, από το να νομίζεις ότι ο Θεός βρίσκεται πάνω από όλα, ότι είναι η μοναδική αρχή των πάντων και ότι όλα εκπορεύονται από αυτόν και καταλήγουν σ' αυτόν! Και έχοντας μια τέτοια άποψη, αντιλαμβάνεσθε ότι η φύση βρίσκεται ανάμεσα στον Δημιουργό και τα δημιουργήματά Του, όπως ακριβώς το χέρι είναι το πρώτο αίτιο και με τη χρήση του ο Θεός, αν και μένει ακίνητος, ορίζει τα φαινόμενα και την αλληλουχία των εποχών και απαλλάσσει έτσι το βίο μας από κάθε λύπη. Όμως τόσος αυχμός σοφίας έχει ενσκήψει στο βίο μας, ώστε όλοι έχουμε καταλήξει από κοινού στην επιστήμη της αμάθειας και, έτσι, οι πολλοί νομίζουν ότι ακόμα και η βροχή δεν ξεσπά από τα νέφη, αλλά – σύμφωνα με το λεγόμενο κόσκινο του Ερατοσθένη – από οπές που υπάρχουν στον ουρανό από τις οποίες διέρχεται το νερό ... . Εγώ λοιπόν σας παροτρύνω να πάψετε να τρέφεστε από τις κοινές αντιλήψεις και να γίνετε τρόφιμοι των επιστημών ... και να μάθετε πως η ελληνική σοφία, αν και αμάρτησε ως προς την πίστη στο θείο και ως προς τη θεολογία, ωστόσο γνώρισε τη φύση έτσι όπως τη δημιούργησε ο πλάστης»[1].

Με τα λόγια αυτά – σε ελεύθερη απόδοση – ο Μιχαήλ Ψελλός στο Λόγο του «Πρὸς μαθητὰς ἀμελοῦντας» επιπλήττει τους μαθητές του επειδή για πολλοστή φορά αργοπόρησαν να φτάσουν στο μάθημα. Και αν στις στηλιτευτικές αυτές παρατηρήσεις η αναφορά στην ερμηνεία του φαινομένου της βροχής και στις σχετικές λαϊκές αντιλήψεις αποτελεί ρητορικό εύρημα του πολυμαθούς συγγραφέα προκειμένου να τονίσει τον *αὐχμὸν σοφίας* που έχει ενσκήψει στις συνειδήσεις

---

* Η ανακοίνωση αυτή συντέθηκε στα πλαίσια υποτροφίας για μεταδιδακτορική έρευνα με θέμα «Οι μετεωρολογικές θεωρίες των Βυζαντινών (11ος-15ος μ.Χ. αι.)», που χορήγησε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών της Ελλάδας στον συγγραφέα.

1. *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838, 150-151.

των αμελών μαθητών του, μια συνολικότερη αποτίμηση των παρατηρήσεων του Ψελλού μας παραπέμπει στις γενικότερες πνευματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κωνσταντινούπολη του 11ου αιώνα, στην άνθιση της μελέτης των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων και στην αναβίωση του Αριστοτελισμού στα πλαίσια ενός εγκυκλοπαιδισμού με ακαδημαϊκό χαρακτήρα και νεοπλατωνικές ρίζες.

Η επιλογή του παραπάνω χωρίου, στο οποίο ο Ψελλός προτρέπει τους μαθητές του να γίνουν τρόφιμοι της επιστήμης και γνώστες της φύσης με αφορμή την επικρατούσα αφελή ερμηνεία του μετεωρολογικού φαινομένου της βροχής, δεν είναι τυχαία γιατί στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται οι επιστημονικές ερμηνείες των φαινομένων αυτού του είδους όπως αυτές διατυπώνονται στα έργα τριών σημαντικών πνευματικών μορφών του 11ου αιώνα: του Μιχαήλ Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου Νικαίας. Η προσέγγιση των ερμηνειών αυτών γίνεται λαμβάνοντας υπόψη την άνθιση των φυσικών επιστημών και την αναβίωση του Αριστοτελισμού την ίδια εποχή.

Ο 11ος αιώνας περίοδος αναγέννησης των φυσικών επιστημών και του Αριστοτελισμού

Είναι αλήθεια ότι τον 11ο αιώνα η βυζαντινή κοινωνία γνώρισε αλλαγές που εκτείνονται σε ποικίλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, από τις παραγωγικές σχέσεις και την καθημερινή ζωή ώς την τέχνη και την αναμόρφωση του τρόπου σκέψης. Έτσι, η ανάπτυξη του θεσμού της ανώτατης εκπαίδευσης, οι νέες τεχνικές της διδασκαλίας, τα ανανεωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και το αυξημένο ενδιαφέρον των λογίων της εποχής (καθηγητών και σπουδαστών στο αναβαθμισμένο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης) για τις φυσικές επιστήμες είναι παράμετροι που καθόρισαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο το Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα προσέγγισε με νέα ματιά τα κείμενα της κλασικής Αρχαιότητας[2].

Η έλλειψη επιστημονικών κειμένων μεταξύ 7ου και 8ου αιώνα και το νέο ενδιαφέρον για την κατανόηση του φυσικού κόσμου από τον 9ο αιώνα και εξής αποτελεί ένδειξη για μια προσπάθεια σταδιακής εκλογίκευσης του έως τότε επι-

2. A. P. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, μτφρ. Ἀ. Παππᾶς - Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997, 349· C. Niarchos, The philosophical background of the eleventh-century revival of learning in Byzantium, στο: Margaret Mullet - R. Scott (εκδ.), *Byzantium and the classical tradition*, University of Birmingham 13th Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, Birmingham 1981, 127-135.

κρατούντος θεοκεντρικού κοσμοειδώλου. Και αν η εκλογίκευση αυτή συνδέεται με τη γνώση των κειμένων της ελληνικής Αρχαιότητας, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι βασικό μέλημα του 10ου αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίσθηκε ως εγκυκλοπαιδικός χάρη στα λεξικά και τις ανθολογίες του, υπήρξε η σταχυολόγηση, συγκέντρωση και αντιγραφή αρχαίων κειμένων, ενώ ο 11ος αιώνας μπορεί δίκαια να θεωρηθεί ως η περίοδος της εμβάθυνσης στη γνώση των κειμένων αυτών[3].

Η μετατόπιση από το κοσμοείδωλο της «Χριστιανικής Τοπογραφίας» προς μια ορθολογικότερη αντίληψη του κόσμου κορυφώθηκε στα τέλη του 11ου αιώνα με την πλήρη άνθιση της αριστοτελικής φυσικής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Είναι μια περίοδος κατά την οποία οι λόγιοι της εποχής εκδηλώνουν έντονα το ενδιαφέρον τους για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων είτε εντός είτε εκτός των πλαισίων της ανώτατης εκπαίδευσης. Ο μεγάλος αριθμός επιστημονικών έργων βασισμένων σε αρχαίους συγγραφείς (Πτολεμαίος, Στράβων, Άρατος, Κλεομήδης, Αριστοτέλης) που καλύπτουν ποικίλα γνωστικά πεδία (γεωγραφία, αστρονομία, κοσμογραφία, φυσική, μετεωρολογία) πιστοποιεί τις νέες αυτές τάσεις. Πίσω από αυτήν την επιστημονική φιλολογία διαφαίνεται το νέο κοσμοείδωλο (Weltanschauung) που σχηματοποιούσαν οι λόγιοι του 11ου αιώνα, σύμφωνα με το οποίο η αντίληψη για το σύμπαν προϋποθέτει μια σύνθεση παγανιστικών και χριστιανικών στοιχείων όχι μόνο στο πεδίο της θεολογίας, αλλά και σε όλους τους τομείς του επιστητού με απώτερο στόχο την ένωση του ανθρώπου με τον Θεό[4].

Δίπλα στη νεοπλατωνική μεταφυσική, η αριστοτελική παράδοση ανανεώνεται σε μια περίοδο αυξανόμενου διανοητικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος για τη φύση και τα φαινόμενά της. Η συστηματική έρευνα της φύσης συνδέεται με την αναβίωση ενός κριτικού, εκχριστιανισμένου ενδιαφέροντος για τον Αριστοτέλη και τις αιτίες των φυσικών φαινομένων. Στην αριστοτελική αυτή παράδοση περιλαμβάνεται όλο το φάσμα των γνώσεων που καλύπτει η φιλοσοφία: βιολογία, ζωολογία, μετεωρολογία, ρητορική, γενικά το εγκυκλοπαιδικό ιδεώδες όπως αυτό καλλιεργήθηκε από την αλεξανδρινή παράδοση[5]. Οι λόγιοι του 11ου αιώνα αντι-

---

3. Kazhdan – Epstein, *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμό*, 210· I. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα. A miscellany in the Tradition of Michael Psellos (Codex Baroccianus Graecus 131). Critical Edition and Introduction* [Corpus Philosophorum Medii Aevi 6], Αθήνα 1992, xli· A. Hohlweg, Medizinischer "Enzyklopädismus" und das Πόνημα Ἰατρικὸν des Michael Psellos, *BZ* 81 (1988), 39-49, εδώ: 40.

4. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, xlii.

5. K. Oehler, Aristotle in Byzantium, *GRBS* 5 (1964), 133-146, εδώ: 138 κε.· H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Α', μτφρ. Λ. Μπενάκης – Ἰ. Ἀναστασίου – Γ. Μακρῆς, Ἀθήνα 1987, 79· L. Benakis, Commentaries and Commentators on the

λαμβάνονται τον πλούτο και την ποικιλία του φυσικού κόσμου που τους περιβάλλει και η διαπίστωση της πολυπλοκότητάς του προκαλεί το νου και τον καλεί να παρατηρήσει τα φαινόμενα, να αναζητήσει νέες ερμηνείες και να επαληθεύσει τις παλαιότερες θεωρίες. Έτσι, οι λόγιοι εγείρουν ερωτήματα για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων που απαιτούν μια λογική εξήγηση, με την προϋπόθεση ότι οι ερμηνείες αυτές δεν προσβάλλουν το κατεστημένο χριστιανικό δόγμα. Η θεολογική προϋπόθεση που ευνόησε σημαντικά τη μελέτη της φύσης και των φυσικών φαινομένων, ιδιαίτερα τον 11ο αιώνα, ήταν η αποδοχή από την πατερική και βυζαντινή παράδοση της τριχοτόμησης της ανθρώπινης σοφίας σε πρακτική (με στόχο την ηθική βελτίωση του ατόμου), σε φυσική (που ασχολείται με τη μελέτη της φύσης ως δημιουργίας του Θεού) και σε θεολογική ή θεοπτική (που πραγματεύεται τη θέωση του ατόμου)[6].

Τα μετεωρολογικού χαρακτήρα κείμενα του 11ου αιώνα

Μέσα σε αυτές τις πνευματικές συνθήκες, η Μετεωρολογία ως τομέας της Φυσικής διδασκόμενος στα πλαίσια της ανώτατης εκπαίδευσης, κατείχε τη δική της θέση στο σύστημα των γνωστικών αντικειμένων, αλλά και των αριστοτελικών κειμένων, που οι φοιτητές του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης όφειλαν να μελετούν κατά τον 11ο αιώνα[7].

Η ένταξη των «Μετεωρολογικῶν» του Αριστοτέλη στην ακαδημαϊκή διδακτική πρακτική κατά τον 11ο αιώνα τεκμηριώνεται από ποικίλα σχετικά κείμενα που η χειρόγραφη παράδοση έχει διασώσει. Ως προς τα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη καθαυτά, σώζονται οι κώδικες Vindobonensis phil. gr. 100 (του 9ου

Works of Aristotle (except the Logical ones) in Byzantium, στο: B. Mojsisch – O. Pluta (εκδ.), *Historia Philosophiae Medii Aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Amsterdam-Philadelphia 1991, 45-53.

6. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, lx· Η. Ποντικός, Η αναβίωση του φυσικού Αριστοτέλη τον 11ο αιώνα στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 21 (1992), 83-99, εδώ: 85.

7. Σ' ένα πρόγραμμα μαθημάτων ανώτατης εκπαίδευσης του 11ου αιώνα που σώθηκε μέσα από τη χειρόγραφη παράδοση αναφέρονται όχι μόνο τα διδασκόμενα γνωστικά αντικείμενα, αλλά και η σειρά με την οποία αυτά διδάσκονταν: *Τί μετὰ τὸ ὄργανον δεῖ ἀναγιγνώσκειν; φυσικά· μεθ' ἃ τὸ περὶ οὐρανοῦ, τὰ μετέωρα, τὰ μετὰ τὰ φυσικά, τὸ περὶ ζῴων μορίων, τὰ περὶ αἰσθητῶν, τὸ περὶ ψυχῆς καὶ ὅσα ἄλλα τοῦ Ἀριστοτέλους ... ἐξηγηταὶ Ἀριστοτέλους· πρῶτος Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιανός, Ἀμμώνιος, Πορφύριος, ὁ Φιλόπονος καὶ ἕτεροι πολλοί.* Βλ. M. Treu, Ein byzantinisches Schulgespräch, *BZ* 2 (1893), 96-105, εδώ: 99.

αιώνα) και Parisinus gr. 1853 (του 10ου αιώνα), οι οποίοι περιλαμβάνουν επιλογές αποκλειστικά από τα φυσιογνωστικά έργα του Αριστοτέλη, συμπεριλαμβανομένων και των «Μετεωρολογικών»[8], ενώ από πλευράς συγγραφέων ξεχωριστό ενδιαφέρον σε θέματα μετεωρολογίας διαπιστώνεται σε έργα του Μιχαήλ *Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου* Νικαίας.

Ο Μιχαήλ Ψελλός όχι μόνον αφιέρωσε ιδιαίτερα κεφάλαια σε διάφορα μετεωρολογικά ζητήματα στο έργο του «Διδασκαλία παντοδαπή»[9], αλλά συνέγραψε και έναν αριθμό μικρών καθαυτό μετεωρολογικού χαρακτήρα έργων. Πρόκειται για τα κείμενα που φέρουν τους τίτλους: «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός»[10], «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης»[11], «Περὶ ἀνέμων»[12], «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς»[13], «Περὶ ἅλω καὶ ἴριδος»[14], «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων»[15], «Περὶ σεισμῶν»[16], «Περὶ

---

8. W. Lackner, Die aristotelische Meteorologie in Byzanz, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* III, Bucuresti 1976, 639-643, εδώ: 640. Για τα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη βλ. *Aristotle Meteorologica with an English translation*, έκδ. H. D. P. Lee [Loeb Classical Library 397], Cambridge Massachusetts-London 1978 (στο εξής: Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά»).

9. *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, έκδ. L. G. Westerink, Utrecht 1948 (στο εξής: Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή»).

10. Μιχαήλ Ψελλός, «Σύνοψις περὶ τοῦ τῆς ἀστραπῆς πυρὸς καὶ βροντῆς καὶ κεραυνῶν καὶ ἑτέρων μετεώρων ἐρωτήσεων», *Michel Psellus épître sur la Chrysopée, opuscules et extraits sur l'alchimie, la météorologie et la démonologie*, έκδ. J. Bidez [Catalogue des Manuscrits Alchimiques Grecs VI], Bruxelles 1928, 55-64. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora* I: *opuscula logica, physica, allegorica, alia*, έκδ. J. M. Duffy, Stuttgart-Leipzig 1992, opusc. 19: 69-76 (στο εξής: Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός»).

11. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης, χιόνος, πάχνης καὶ δρόσου», *Michel Psellus épître*, έκδ. Bidez, 64-67. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 20: 77-79 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης»).

12. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ ἀνέμων»: *Michel Psellus épître*, έκδ. Bidez, 67-68. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 21: 80-82 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ ἀνέμων»).

13. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς, κεραυνοῦ, πρηστῆρος, ἐκνεφίου καὶ τυφῶνος», *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 22: 83-86 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς»).

14. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ ἅλω καὶ ἴριδος, ῥάβδων τε καὶ παρηλίων», *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 23: 86-89 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ ἅλω καὶ ἴριδος»).

15. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ τῶν κατ' οὐρανῶν φασμάτων καὶ περὶ κομητῶν καὶ γαλαξίου», *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 24: 89-92 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ τῶν κατ' οὐρανῶν φασμάτων»).

16. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ σεισμῶν», *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Duffy, opusc. 26: 92 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ σεισμῶν»).

βροντῶν»[17], «*Περὶ κεραυνῶν*»[18], «*Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς*»[19]. Στη «Διδασκαλία παντοδαπή» ο Ψελλός αναπτύσσει σε περισσότερες από 200 παραγράφους πλείστα θεολογικά και επιστημονικά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και τη φύση των μετεωρολογικών φαινομένων, ενώ τον απασχόλησαν μετεωρολογικά ζητήματα και σε μια επιστολή[20].

Ο Συμεών Σηθ στο έργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν»[21], που ως πρόσφατα θεωρήθηκε ότι ήταν κείμενο του Ψελλού[22], προσεγγίζει με συνοπτικό τρόπο κοσμολογικά και φυσικά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και τη φύση των μετεωρολογικών φαινομένων.

Τέλος, η διατριβή του Ευστρατίου Νικαίας, που φέρει τον αφιερωματικό τίτλο: «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ»[23], είναι κείμενο με χαρακτήρα μετεωρολογικό, κοσμογραφικό και αστρονομικό και βρίσκεται σε αντιστοιχία τόσο με τη «Διδασκαλία παντοδαπή» του Ψελλού, όσο και με τη «Σύνοψιν» του Συμεών Σηθ, όχι μόνον εξαιτίας τις κοινής θεματικής, αλλά και εξαιτίας της αριστοτελικής θεωρίας για την ερμηνεία των μετεωρολογικών φαινομένων που προτείνουν.

---

17. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ βροντῶν», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 27: 93-94 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ βροντῶν»).

18. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ κεραυνῶν», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 28: 94-95 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ κεραυνῶν»).

19. Μιχαήλ Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 29: 95-98 (στο εξής: Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς»). Προβληματισμός έχει αναπτυχθεί από νεότερους ερευνητές σχετικά με την πατρότητα των μισών περίπου από τα παραπάνω κείμενα, τα οποία – εξαιτίας της θεματικής και υφολογικής ομοιότητάς τους με κεφάλαια από τη «Διδασκαλία παντοδαπή» του Μιχαήλ Ψελλού – αποδόθηκαν στον πολυμαθή λόγιο και περιελήφθησαν στη νεότερη έκδοση των μικρών φιλοσοφικών έργων του από τον Duffy. Επίσης τα κείμενα αυτά έχουν ταυτισθεί με έξι όμοια μετεωρολογικού χαρακτήρα κείμενα που περιλαμβάνονται στα folia 425rv και 433r-434v του κώδικα Baroccianus gr. 131 (του 13ου αιώνα), ο οποίος αποτελεί μια εκτεταμένη συλλογή φιλοσοφικών και διδακτικών κειμένων του 11ου αιώνα. Βλ. Duffy, *Michaelis Pselli philosophica minora*, opusc. 18-24 και 26-29· Bidez, *Michel Psellus epître*, 51-70· Ποντικός, Η αναβίωση του φυσικού Αριστοτέλη, 42. Τα κείμενα αυτά δεν αποκλείεται τελικά να ανήκουν πράγματι στον Ψελλό, και για το λόγο αυτό ως κείμενα του Ψελλού αντιμετωπίζονται στα πλαίσια της παρούσας ανακοίνωσης. Βλ. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, xx.

20. *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* II: *Epistulae*, ἐκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Milano 1941, αρ. 197, σ. 222-223 (στο εξής: Επιστολή αρ. 197).

21. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», *Anecdota Atheniensia et alia* II, ἐκδ. A. Delatte [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. 88], Liège-Paris 1939, 26-35.

22. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, xx.

23. Ευστράτιος Νικαίας, «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ», ἐκδ. P. Polesso Schiavon, Un trato inedito di meteorologia di Eustrazio di Nicea, *RSBN* 2/3 (1965/66), 290-304.

Στα κείμενα αυτά θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας θίγοντας ζητήματα μορφής, περιεχομένου και ερμηνείας των μετεωρολογικών θεωριών που διατυπώνονται σε αυτά.

Γενικά χαρακτηριστικά των κειμένων: πηγές

Πριν προσεγγίσουμε το μετεωρολογικό περιεχόμενο των υπό εξέταση κειμένων, είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις αναφορικά με τον γενικότερο χαρακτήρα και τη μορφή τους.

Η βυζαντινή «επιστημονική» μετεωρολογική φιλολογία που εμφανίζεται κατά τον 11ο αιώνα μπορεί να ταξινομηθεί στις εξής κατηγορίες έργων:

1. Έργα με τη μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων (Μιχαήλ Ψελλός «Διδασκαλία παντοδαπή», Συμεών Σηθ «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», Ευστράτιος Νικαίας «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ»).

2. Έργα με τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος ή πανεπιστημιακής παράδοσης (Μιχαήλ Ψελλός «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός»).

3. Έργα με τη μορφή απαντητικής επιστολής προς άγνωστο αποδέκτη στα πλαίσια μιας ανταλλαγής απόψεων με επιστολιμαίο χαρακτήρα πάνω σε μετεωρολογικά ζητήματα. Πρόκειται κυρίως για τα μικρότερα έργα του Ψελλού: «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης», «Περὶ ἀνέμων», «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς», «Περὶ ἅλω καὶ ἴριδος», «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων», «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς» και Επιστολή αρ. 197.

4. Έργα με τη μορφή σύντομων τεχνικών σημειώσεων όπου παραφράζονται χωρία από παλαιότερους συγγραφείς (Μιχαήλ Ψελλός «Περὶ σεισμῶν», «Περὶ βροντῶν», «Περὶ κεραυνῶν»).

Από αυτές τις κατηγορίες έργων προκύπτει ο έντονα εκπαιδευτικός–εισαγωγικός χαρακτήρας των κειμένων. Είναι γνωστό ότι τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια του 11ου αιώνα στηρίζονται στο πρότυπο των δοξογραφικών έργων των ελληνιστικών χρόνων και της ύστερης Αρχαιότητας και κυρίως στο έργο του Ψευδο-Πλουτάρχου «Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων»[24], που το χρησιμοποιούσαν ήδη στους ελληνιστικούς χρόνους ως σχολική εισαγωγή στη φιλοσοφία. Τα εγχειρίδια αυτά περιείχαν επιλογή θεμάτων που διδάσκονταν κατά την ύστερη Αρχαιότητα: quadrivium, επιστήμες της φύσης (ζωολογία, βιολογία), κοσμογραφία, μετεωρολογία, ιατρική, φιλοσοφία. Η ταξινόμηση των θεμάτων σε

---

24. *Plutarchus Moralia*, έκδ. J. Mau, Leipzig 1971, V, 2, 1, σ. 50-153.

αυτά στοχεύει στην καθολική γνώση που περιλαμβάνει τη φύση, τον άνθρωπο, τη θέση του στο σύμπαν και τη σχέση του με τον Θεό[25].

Τα μικρά κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού διακρίνονται για τον εκπαιδευτικό-εισαγωγικό χαρακτήρα τους. Η πραγματεία του «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρὸς» είναι μια συνοπτική μεν, αλλά αρκετά λεπτομερειακή παρουσίαση και ανάλυση των φυσικών φαινομένων *τῶν ἐν τοῖς μετεώροις*. Έχοντας τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος ή πανεπιστημιακής παράδοσης – όπως αυτή προκύπτει από τη συνοπτικότητα του έργου, τη δομή του και τον επεξηγηματικό χαρακτήρα πολλών χωρίων – η «Σύνοψις» αντικατοπτρίζει όχι μόνον την άνεση και την εμβρίθεια με την οποία ο Ψελλός προσέγγιζε τα μετεωρολογικά ζητήματα, αλλά και τον προσωπικό επιστημονικό προβληματισμό που ανέπτυξε ο λόγιος βασιζόμενος στις μετεωρολογικές θεωρήσεις του αριστοτελικού σχολιαστή Ολυμπιοδώρου, αλλά και πιθανώς του ίδιου του Αριστοτέλη. Ο εκπαιδευτικός-διδακτικός χαρακτήρας της πραγματείας γίνεται αντιληπτός από το δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας απευθυνόμενος προς τους μαθητές του: *ὁ μέντοι περὶ τῆς ἴριδος λόγος, περὶ ἧς δὴ πρώτης τήμερον ἠρωτήκατε, εἰς ἄλλην ἡμέραν ἀναβεβλήσθω … περὶ δὲ τῶν ἄλλων ὧν προεβάλετε φυσιολογητέον καὶ διερμηνευτέον εἰς δύναμιν*[26]. Επίσης, στην αρχή της πραγματείας ο Ψελλός συνοψίζει τα φαινόμενα και τις ερμηνείες που θα παρουσιάσει στη συνέχεια με πολύ ζωντανό και ελκυστικό τρόπο για τους μαθητές, προτάσσοντας περιληπτικά την ερμηνεία για τις αστραπές και τη συσχέτισή τους με τους δράκοντες[27], φροντίζοντας να κεντρίσει τη φαντασία τους χρησιμοποιώντας ηχοποίητες λέξεις, όπως *συριγμοί, γρυλισμοὶ καὶ ἀρασμοὶ* αναφερόμενος στον ήχο των κεραυνών[28].

Από την άλλη μεριά, τα έργα του Μιχαήλ Ψελλού «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης», «Περὶ ἀνέμων», «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς», «Περὶ ἅλω καὶ ἴριδος», «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων», «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς» και Επιστολή αρ. 197 είναι μικρά κείμενα με μορφή απαντητικής επιστολής προς άγνωστο αποδέκτη. Από το συχνά επιτηδευμένο ύφος του Ψελλού στα προοίμια αυτών των επιστολών προκύπτει ότι ο πολυμαθής λόγιος είχε συστηματική αλληλογραφία – πιθανότατα με κάποιον μαθητή του – πάνω σε θέματα μετεωρολογίας, ενώ από το περιεχόμενο αυτής της ιδιότυπης φυσιογνωστικού χαρακτήρα αλληλογραφίας

25. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια versio του έργου αυτού του Ψευδο-Πλουτάρχου υπάρχει στα folia 397v-404r του κώδικα Baroccianus gr. 131. Βλ. Hohlweg, Medizinischer "Enzyklopädismus", 44· Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, xciv, xcvi.

26. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 2-8.

27. Στο ίδιο, στ. 8-20.

28. Στο ίδιο, στ. 17.

προκύπτει ότι η αριστοτελική μετεωρολογία βρισκόταν στο επίκεντρο του επιστημονικού προβληματισμού την εποχή του Ψελλού. Ιδιαίτερα φαίνεται ότι απασχόλησε τον ανώνυμο επιστολογράφο ο διαχωρισμός της αναθυμιάσεως σε *ἀτμιδώδη καὶ καπνώδη*, καθώς και η ομαδοποίηση των φαινομένων για κάθε μια από αυτές. Σε όλες τις περιπτώσεις η απάντηση του Ψελλού είναι μια αρκετά συγκροτημένη συρραφή παραφρασμένων χωρίων από τα Σχόλια του Ολυμπιοδώρου που σκοπό έχει να μυήσει τον αναγνώστη στην αριστοτελική μετεωρολογία[29]. Η συνοπτικότητα και η απλούστευση χαρακτηρίζουν τα κείμενα αυτά και μας κάνουν να υποθέσουμε ότι ο Ψελλός απευθυνόταν σε αρχάριο παρέχοντάς του βασικές γνώσεις.

Όμως και τα μεγαλύτερα έργα που έχουν τη μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων (Μιχαήλ Ψελλός «Διδασκαλία παντοδαπή», Συμεών Σηθ «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», Ευστράτιος Νικαίας «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ») διακρίνονται για τον εκπαιδευτικό-εισαγωγικό χαρακτήρα τους. Και τα τρία αυτά έργα απευθύνονται σε υψηλά πρόσωπα και σκοπό έχουν να εισαγάγουν τον αναγνώστη στην κοσμολογική γνώση.

Τη «Διδασκαλία παντοδαπή» ο Ψελλός την αφιερώνει στον Μιχαήλ Ζ' Δούκα μετά την αναγόρευσή του το 1071 σε αυτοκράτορα, γι αυτό και μέλημα του συγγραφέα υπήρξε η συνοπτική και απλουστευμένη απόδοση του ποικίλου υλικού του[30]. Από τη σύγκριση των μετεωρολογικών κεφαλαίων αυτού του έργου του Ψελλού και των αντίστοιχων χωρίων από τα Σχόλια του Ολυμπιοδώρου προκύπτει ότι ο Ψελλός παρέφρασε εκτεταμένα τον Ολυμπιόδωρο. Ωστόσο, φαίνεται ότι έκανε επιλογή των πλέον κατανοητών φυσικών αρχών παραλείποντας χωρία και ερμηνείες που θα περιέπλεκαν την ανάλυση των φαινομένων και θα προκαλούσαν την ανάγκη προσθήκης περισσοτέρων γραμμών κειμένου από τις κατά μέσον όρο δώκεδα γραμμές που απαρτίζουν κάθε παράγραφο. Η εκ μέρους του Ψελλού συνειδητή απλούστευση του υλικού του στο έργο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο σημείο που ο συγγραφέας αποφεύγει να αναλύσει το κυκλικό σχήμα της

29. Φαίνεται ότι ο Ψελλός είχε στη διάθεσή του χειρόγραφο μιας αρχαιότερης και πληρέστερης versio των Σχολίων του Ολυμπιοδώρου από αυτή που χρησιμοποίησε ο Stüve στην έκδοση του κειμένου. Βλ. *Olympiodori in Aristotelis Meteora Commentaria*, έκδ. W. Stüve [Commentaria in Aristotelem Graeca XII, 2], Berlin 1900 (στο εξής: Ολυμπιόδωρος)· *Michel Psellus épître*, έκδ. Bidez, 53-54. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανένα σημείο των μετεωρολογικών του πραγματειών ο Ψελλός δεν αναφέρεται στον Ολυμπιόδωρο, που κυρίως χρησιμοποιεί ως πηγή, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις παραπέμπει απευθείας στον Αριστοτέλη.

30. Ο Westerink απέδειξε ότι για τις παραγράφους 139-150 – που ενδιαφέρουν από μετεωρολογικής απόψεως – πηγή του Ψελλού υπήρξαν τα Σχόλια του Ολυμπιοδώρου στα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη. Πρβλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', 63.

άλω και το ημικυκλικό σχήμα της ίριδος διότι *ἔστι ἡ ἀπόδειξις … γεωμετρική, καὶ διὰ τοῦτο δυσπόριστος βασιλικῇ ἀκοῇ*[31], ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις χωρίων στα οποία ο Ψελλός αντέγραψε σχεδόν κατά λέξη τον Ολυμπιόδωρο[32].

Ο Συμεών Σηθ απευθύνει το έργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν» επίσης προς τον *βασιλέα καὶ κύριον* Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Η παρουσίαση έχει αποφατικό χαρακτήρα μιας και ο συγγραφέας, αφού αναφέρει εντελώς συνοπτικά τις θεωρίες των αρχαίων, τις ανασκευάζει στη συνέχεια παρέχοντας τις δικές του ερμηνείες. Στόχος του συγγραφέα είναι να καταστήσει γνωστή *πρὸς τὸν μέλλοντα ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἰέναι τῶν ὄντων* (ενν. τον βασιλέα) … *τὴν τῶν ὅλων ἀρχήν*, αποδεικνύοντας την πλάνη και τη σύγχυση του Πλουτάρχου, ο οποίος *δόξας ἀπαριθμούμενος … συγχέει μᾶλλον τὸν λογισμὸν καὶ ἀπορεῖν παρασκευάζει, ἢ εἰς ἐπίστασιν ἄγει*[33]. Οι μετεωρολογικές αναλύσεις του Σηθ στο έργο αυτό αντικατοπτρίζουν αφομοιωμένη γνώση της αριστοτελικής μετεωρολογίας όπως αυτή παραδίδεται μέσα από τα Σχόλια του Ολυμπιοδώρου. Ωστόσο, ο Σηθ δεν ανθολογεί ή αντιγράφει χωρία του Ολυμπιοδώρου, αλλά – χάριν συντομίας – οι επιλεγμένες ερμηνείες παρατίθενται συνθετικά, έτσι όπως ο συγγραφέας τις έχει συλλάβει μέσα από τη μελέτη των πηγών του[34].

Σε αντιστοιχία με τα προηγούμενα κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού και του Συμεών Σηθ, η διατριβή του Ευστρατίου Νικαίας «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ» έχει τη μορφή εκτενούς απάντησης στο ερώτημα της αυτοκράτειρας Μαρίας της Αλανής για το πώς δημιουργούνται οι βροντές και οι αστραπές. Στο έργο αυτό ο Ευστράτιος Νικαίας αποτυπώνει ένα συνδυασμό θεολογικής και επιστημονικής προσέγγισης των φυσικών φαινομένων καλύπτοντας το επιστημονικό μέρος της προσέγγισής του με συνοπτική και αφομοιωμένη χρήση των μετεωρολογικών ερμηνειών του Αριστοτέλη.

Γενικά διαπιστώνουμε ότι ο κυρίαρχος εκπαιδευτικός-εισαγωγικός χαρακτήρας αυτών των κειμένων καθόρισε και το μετεωρολογικό τους περιεχόμενο. Γιατί, αφού κύριος στόχος των κειμένων δεν είναι η εξαντλητική εξέταση των κάθε είδους φυσιογνωστικών λεπτομερειών που συντελούν στη δημιουργία και τη δράση

---

31. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή», §143,12-13.

32. Στο ίδιο, §§143, 144, 145, 146.

33. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», 1.

34. Οι πηγές του δεν περιορίζονται μόνον στα Σχόλια του Ολυμπιοδώρου ή στα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη, στον οποίο άλλωστε απευθείας παραπέμπει τόσο στην ερμηνεία του φαινομένου της ίριδας (βλ. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν» 34,12-18), όσο και σε πολλά άλλα σημεία της πραγματείας. Η ρητή αναφορά στον Φιλόπονο, τον Πλάτωνα και τον Πρόκλο προδίδουν εκτεταμένη γνώση της αρχαίας ελληνικής κοσμολογίας (βλ. στο ίδιο 35,10 κε).

των μετεωρολογικών φαινομένων, αλλά η μύηση του μαθητή-αναγνώστη στους μηχανισμούς που διέπουν την εκδήλωσή τους, οι συγγραφείς έχουν προχωρήσει σε επιλεκτική χρήση των πηγών τους – κυρίως των Σχολίων του Ολυμπιοδώρου, αλλά και των «Μετεωρολογικῶν» του Αριστοτέλη – προτείνοντας ουσιαστικά ένα μοντέλο ερμηνείας αυτών των φαινομένων εξ ολοκλήρου βασισμένο σε μια απλουστευμένη εκδοχή της αριστοτελικής μετεωρολογίας και παράλληλα ενταγμένο στα πλαίσια του χριστιανικού δόγματος. Έτσι, η χρήση των πηγών από τους συγγραφείς γίνεται είτε με πιστή αντιγραφή χωρίων, είτε με παράφραση χωρίων, είτε μέσα από πρωτότυπες διατυπώσεις που υποδηλώνουν αφομοιωμένη γνώση των πηγών.

Τα μετεωρολογικά φαινόμενα και οι ερμηνείες τους

Εξαιτίας της άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης των υπό εξέταση κειμένων από τα «Μετεωρολογικὰ» του Αριστοτέλη, ο όρος «μετεωρολογικὸς» δεν περιορίζεται στα φαινόμενα της υποσελήνιας περιοχής, αλλά περιλαμβάνει και τα φαινόμενα της ουράνιας σφαίρας, καθώς και τους σεισμούς. Έτσι, ως μετεωρολογικά φαινόμενα εννοούνται τα φαινόμενα εκείνα που παράγονται από τη δράση και τη μεταμόρφωση των δύο τύπων αναθυμίασης: της ξηράς και καπνώδους αφενός και της υγράς και ατμώδους αφετέρου. Και στους τρεις συγγραφείς τα μετεωρολογικά φαινόμενα οργανώνονται γύρω από τους δύο αυτούς τύπους αναθυμίασης που αποτελούν ταυτόχρονα και αιτίες για τη δημιουργία τους. Η μέθοδος που ακολουθούν είναι παραγωγική, αφού από τη διατύπωση γενικότερων φυσικών αρχών προχωρούν στην περιγραφή των επιμέρους φαινομένων.

Στο έργο του Ψελλού «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρὸς» εντοπίζουμε την πιο συγκροτημένη παρουσίαση των δύο τύπων αναθυμίασης και της δράσης τους, όπως ταιριάζει σε ένα κείμενο που έχει τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος και απευθύνεται σε αρχαρίους που έχουν ανάγκη να αφομοιώσουν γνωστικά τους μηχανισμούς δημιουργίας των φυσικών φαινομένων. Όλα ξεκινούν, σύμφωνα με τον Ψελλό, από τη μίξη του ύδατος και της γης: *Χρὴ οὖν ὑμᾶς περὶ πάντων τοῦτο εἰδέναι κοινῶς, ὡς συμπάσης τῆς γεώδους οὐσίας τὸ μέν τι ἀναμέμικται τῷ ὑγρῷ, τὸ δέ τι μένει καθ' ἑαυτό, ἄμικτον πρὸς τὴν ἐναντίαν ποιότητα τηροῦν τὴν ξηρότητα* … . Επί των δύο αυτών στοιχείων επιδρά ο ήλιος, ο οποίος *θερμαίνει γὰρ ἄμφω καὶ ἀραιοῖ τοὺς πόρους αὐτῶν καὶ εἰς ἀτμοὺς διαλύων τὸ νοτερὸν ταῖς ἐκεῖθεν ἀναθυμιάσεσι τὸν ἀέρα καταπυκνοῖ*[35].

35. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 21-30.

Η αναθυμίαση λοιπόν έχει διπλή υπόσταση: *Διττὴ γοῦν … ἀναθυμίασις εἰς οὐρανὸν ἕλκεται, ἡ μὲν ὑγρὰ καὶ ψυχρά, ἡ δὲ ξηρὰ καὶ ψυχρά*[36]. Από το διαχωρισμό της αναθυμίασης προκαλούνται φαινόμενα που: *ἄλλα μὲν τῶν φυσικῶς γινομένων παρὰ τῆς ὑγρᾶς καὶ ἀτμιδώδους ἀποτελεῖται, ἄλλα δὲ παρὰ τῆς ξηρᾶς καὶ καπνώδους, ὡς Ἀριστοτέλης φησί· πάχναι μὲν γὰρ καὶ ψεκάδες καὶ δρόσοι καὶ ὑετοὶ χιόνες τε καὶ χάλαζαι ἀπὸ τῆς ἀτμιδώδους ἐκφέρονται, δαλοὶ δὲ καὶ αἶγες καὶ κομῆται δοκίδες τε καὶ πωγωνίαι καὶ διάττοντες ὅ τε παντοῖος τῶν ἀστραπῶν ἐκπυρηνισμὸς ἀπὸ τῆς ὑπερτέρας ἐξάλλονται*[37].

Οι ποιοτικοί αυτοί καθορισμοί των δύο τύπων αναθυμίασης (ως υγρής – ψυχρής – ατμιδώδους αφενός και ξηρής – ψυχρής – καπνώδους αφετέρου) παραπέμπουν περισσότερο στο ψευδο-αριστοτελικό έργο «Περὶ κόσμου», παρά στον Ολυμπιόδωρο, στον οποίο ο διαχωρισμός των δύο υποστάσεων της αναθυμίασης γίνεται με τη χρήση των όρων *ἀτμὶς* και *ἀτμός*[38]. Μεγαλύτερη απόκλιση από τον Ολυμπιόδωρο και τον Αριστοτέλη παρατηρείται στην αναφορά της φυσικής αιτίας που συντελεί στο διαχωρισμό των δύο υποστάσεων της αναθυμίασης: *αὗται δὲ αἱ ἀναθυμιάσεις μέχρι μέν τινος συμπλέγδην πρὸς τὸ ἄναντες ἀναφέρονται· εἶτα τῆς μιᾶς περὶ μέσα που τοῦ ἀέρος ὑφισταμένης διὰ τὴν πρὸς τὸ κάτω ῥοπὴν τῆς ὑγρότητος, ἡ ἑτέρα κουφίζεται ἐπιτόνιον ἔχουσα τῆς ἀναγωγῆς τὴν ξηρότητα*[39]. Έτσι, ενώ κατά τον Ψελλό η βαρύτητα είναι η αιτία έλξης της υγρής αναθυμίασης προς τη γη – σε αντίθεση με την καπνώδη αναθυμίαση που ρέπει προς τα επάνω εξαιτίας της ξηρότητας – κατά τον Ολυμπιόδωρο αιτία αυτού του διαχωρισμού αποτελεί είτε η εξουδετέρωση της υγρής από την καπνώδη αναθυμίαση (αφού είναι αντίθετες ποιότητες) και η έλξη της καπνώδους αναθυμίασης προς τα επάνω από το συγγενές προς αυτήν υπέκκαυμα, είτε η φθορά της από το υπερβολικό ψύχος[40]. Είναι εμφανής, επομένως, η προσπάθεια του Ψελλού να απλοποιήσει τα σχόλια του Ολυμπιοδώρου για να κάνει ευκολότερα κατανοητό στους μαθητές του το βασικό διαχωρισμό υγρότητας – ξηρότητας και να εντάξει στη συνέχεια τα επιμέρους μετεωρολογικά φαινόμενα στις δύο αυτές κατηγορίες ποιοτήτων που χαρακτηρίζουν τους δύο τύπους αναθυμίασης. Πέρα όμως από αυτό το διαχωρισμό, ο Ψελλός στο έργο του «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρὸς» δεν παραλείπει να εστιάσει την προσοχή των ακροατών του και στη γενικότερη φυσική

36. Στο ίδιο, στ. 31-33.

37. Στο ίδιο, στ. 37-43.

38. Πρβλ. Ψευδο-Αριστοτέλης, «Περὶ κόσμου» (*Aristotelis qui fertur libellus de mundo*, έκδ. W. L. Lorimer, Paris 1933), 394a 9-20.

39. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 33-36.

40. Ολυμπιόδωρος, 84,6-10.

αρχή που επηρεάζει τη δημιουργία και τη δράση των δύο αναθυμιάσεων: δηλαδή στην κίνηση του ηλίου στα δύο ημισφαίρια της γης, στη θερμότητα που αυτός εκπέμπει στο κάθε ημισφαίριο, καθώς και στη διπλή αναθυμίαση που έλκεται από τη γη εξαιτίας της θερμότητας[41]. Έτσι, η ερμηνεία για το φαινόμενο της πάχνης παραπέμπει σε αυτή τη γενικότερη φυσική αρχή: όταν ο ήλιος *ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς μέρει γινόμενος βορειότερος, ... τὸ καθ' ἡμᾶς κλίμα παγετοῖς καὶ ψύχει πιέζεται*, τότε οι ηλιακές ακτίνες εξασθενίζουν και αδυνατούν να έλξουν τη *νοτίδα* (υγρή αναθυμίαση). Όση υγρή αναθυμίαση τυχόν έλκεται, αδυνατεί να υψωθεί στον ουρανό και πέφτει στη γη. Εξαιτίας της ψυχρότητας του αέρα η *νοτὶς* ψύχεται και εξαιτίας του βάρους απομένει στη γη ως πάχνη[42]. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα, που συνοπτικά αναπτύσσει ο Ψελλός, εντάσσεται στην αριστοτελική μετεωρολογία[43] και έχει κανείς την αίσθηση διαβάζοντας την ερμηνεία του Ψελλού για την πάχνη ότι αυτό που προέχει για τον συγγραφέα είναι η αφομοίωση από τους μαθητές τού γενικότερου ερμηνευτικού σχήματος ήλιος – θερμότητα – αναθυμίαση – βαρύτητα – σχηματισμός της πάχνης. Μάλιστα, στην περιγραφή του *ὑετοῦ*, της *χάλαζας* και της *χιόνος* η επανάληψη στη χρήση του α' πληθυντικού προσώπου στα όσα αφορούν στην πορεία του ήλιου φαίνεται να τεκμηριώνει την έμφαση που ο Ψελλός προσπαθεί να δώσει στο συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα προκειμένου να το κατανοήσουν καλύτερα οι μαθητές του: *ὑετὸς δέ ἐστιν ἡ ῥαγδαία τῶν οὐρανίων ὑδάτων καταφορά· ὃς δὴ χειμῶνος ἐπὶ μάλιστα ἔχει τὴν γένεσιν. τοῦ γὰρ ἡλίου τότε ἐς τὸν νότον ἀπελαθέντος, ψυχρὸς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀὴρ τοῖς τὸν βορρᾶν οἰκοῦσιν ἡμῖν γίνεται· ἐντεῦθεν γοῦν τὰ νέφη συνιστάμενά τε καὶ συμπιλούμενα τὸν ὑετὸν ἀποτίκτουσιν*[44]. Επομένως, η πρωτοτυπία του Ψελλού έγκειται στο ότι υποτάσσει το επιμέρους φυσικό φαινόμενο σε ένα αιτιακό σχήμα φυσικών νόμων που διέπεται από περιοδικότητα.

Αντίστοιχη ομαδική αναγωγή των μετεωρολογικών φαινομένων σε γενικότερους φυσικούς νόμους επιχειρεί ο Ψελλός και για τα φαινόμενα που προκαλούνται από την ξηρά αναθυμίαση. Στην ανάλυση για τον διάττοντα συνοψίζει την αριστοτελική θεωρία της ξηράς αναθυμιάσεως και του υπεκκαύματος, παραπέμποντας απευθείας στον Αριστοτέλη[45]. Η χρήση της θεωρίας του Αριστοτέλη για τον διάττοντα γίνεται με παιδαγωγικό και επεξηγηματικό τρόπο, καθώς ο συγγραφέας προσπαθεί να εξηγήσει συνοπτικά τις ιδιότητες του υπεκκαύματος:

41. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 2-18.

42. Στο ίδιο, στ. 44-64.

43. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 347a 13-30.

44. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 75-79.

45. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 341b 13-35.

τοῦτο δὲ οὐκ ἐνεργείᾳ πῦρ ἐστίν, ἀλλὰ καπνὸς μὲν κατὰ τὴν οὐσίαν, φλὸξ δὲ κατὰ τὴν δύναμιν, ὅθεν καὶ ὑπέκκαυμα τῷ Ἀριστοτέλει ὠνόμασται, τουτέστιν ὑφειμένον πῦρ[46]. Στη συνοπτική παρουσίαση της φύσης του υπεκκαύματος ο Ψελλός παραθέτει ό,τι του είναι απολύτως χρήσιμο για να επεξηγήσει το σχηματισμό των διαττόντων και των λοιπών ουρανίων φαινομένων. Στην ανάλυση για τον κεραυνό και τα συναφή φαινόμενα της αστραπής, του τυφώνα (= ανεμοστρόβιλου) και του εκνεφία (= θύελλας) ο Ψελλός παρουσιάζει – όχι χωρίς απλουστευτικές αποκλίσεις από τον Ολυμπιόδωρο και τον Αριστοτέλη – τις γενικές αρχές δημιουργίας αυτών των φαινομένων: δηλαδή τον εκπυρηνισμό και τη σύγκρουση των νεφών[47].

Το ζήτημα του διαχωρισμού των δύο μορφών αναθυμίασης και της ομαδοποίησης των μετεωρολογικών φαινομένων που συνεπάγεται η δράση της κάθε μιας απασχόλησε τον Ψελλό και σε μερικά άλλα από τα μικρότερα κείμενά του. Στο έργο του «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης» γίνεται λόγος για τα φαινόμενα που δημιουργούνται από την *ατμίδα*. Μάλιστα, στο «Περὶ ἀνέμων» ο Ψελλός δεν χάνει την ευκαιρία να επιτηδεύσει το ύφος του, αντιστρέφοντας το παράπονο που φαίνεται ότι διατύπωσε ο ανώνυμος επιστολογράφος στην προηγούμενη επιστολή του για το ότι ο λόγιος παρέλειψε να αναφερθεί στους ανέμους: *ἐγὼ δὲ μᾶλλον ἀνταιτιῶμαί σε, ὅτι με κατεμέμψω ἀπερισκέπτως. οὐ γὰρ ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ἐκεῖνά τε καὶ ἡ τῶν ἀνέμων φύσις ἐστίν, ἀλλὰ τὰ μὲν εἰρημένα ἐκ τῆς ἀτμιδώδους ἀναθυμιάσεως ἔχει τὴν γένεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς καπνώδους οἱ ἄνεμοι*[48]. Στο «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς» περιγράφονται τα μετεωρολογικά φαινόμενα που προκαλούνται από την ξηρά αναθυμίαση, ενώ στο «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων» ο Ψελλός διερευνά *εἰ καὶ πάθη τινὰ τῶν ἐν μετεώροις κοινά εἰσι τῆς διττῆς ἀναθυμιάσεως, τῆς τε ἀτμιδώδους καὶ τῆς καπνώδους*[49]. Επίσης, στην Επιστολή αρ. 197 ο Ψελλός παρουσιάζει συνοπτικά την αριστοτελική ερμηνεία για τα μετεωρολογικά φαινόμενα, αποδίδοντάς τα στην ξηρά και καπνώδη αναθυμίαση που είναι η αιτία των ουρανίων φαινομένων και των διαττόντων, και στην *ένικμον* που είναι η αιτία για τα κατακρημνίσματα. Βέβαια, για τη συγγραφή των κειμένων αυτών ο Ψελλός αρύεται από τον Ολυμπιόδωρο. Ανάλογη με τις προηγούμενες αναφορά σε φυσικές αρχές που διέπουν τη δημιουργία των μετεωρολογικών φαινομένων δεν παρατηρούμε στη «Διδασκαλία παντοδαπή», λόγω της δομής του κειμένου σε μικρές αυτοτελείς παραγράφους. Ωστόσο, η αριστοτελική θεωρία του υπεκκαύματος, ο

46. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 97-100.
47. Στο ίδιο, στ. 134-166.
48. Ψελλός, «Περὶ ἀνέμων», στ. 1-6.
49. Ψελλός, «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων», στ. 2-4.

εκπυρηνισμός και η συμπύκνωση δεν απουσιάζουν από τις επιμέρους ερμηνείες των φαινομένων[50].

Στον Συμεών Σηθ η οργάνωση των μετεωρολογικών φαινομένων γύρω από τα δύο είδη αναθυμίασης είναι χαλαρότερη. Στο έργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», παρόλο που υπάρχει ρητή αναφορά στα δύο είδη των αναθυμιάσεων της υγράς και της ξηράς[51], ωστόσο υπογραμμίζονται γενικότερες φυσικές αρχές που ευθύνονται για τη γένεση και τη δράση των μετεωρολογικών φαινομένων. Πρόκειται για την ύπαρξη των τριών στοιχείων που περιβάλλουν τη γη: νερό – αέρας – πυρ, καθώς και για τη δράση των ακτίνων του ήλιου που, λόγω της ανάκλασής τους στην επιφάνεια της γης, παράγουν θερμότητα. Επίσης, η γη θερμαίνεται και εκπέμπει ατμό – που είναι υγρός και σε ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ νερού και αέρα – και αναθυμίαση, που είναι θερμή, ξηρά και οξυκίνητος[52]. Μικρές αποκλίσεις από τις αριστοτελικές ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων είναι ανιχνεύσιμες στο έργο αυτό του Σηθ. Π.χ. ο σχηματισμός του κομήτη αποδίδεται στην υγρή αναθυμίαση που ανάγεται στο υπέκκαυμα και εκεί τροφοδοτεί το υπάρχον πυρ[53]. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον Ολυμπιόδωρο ο σχηματισμός του κομήτη οφείλεται στην ξηρά και θερμή αναθυμίαση[54]. Επίσης, ο Σηθ αναφέρει και τη θάλασσα – εκτός από τη γη – ως τόπο από τον οποίο προέρχονται οι ατμοί που σχηματίζουν τα νέφη, λεπτομέρεια που δεν περιλαμβάνεται στα σχετικά με τα νέφη χωρία του Αριστοτέλη και του Ολυμπιοδώρου.

Στον Ευστράτιο Νικαίας η θεωρία του Αριστοτέλη για τα συστατικά στοιχεία της φύσης, την υγρή και καπνώδη αναθυμίαση, την ανάκλαση των ακτίνων του ήλιου και τη συμπύκνωση των υδρατμών τίθεται εξ αρχής υπόψη. Στη φύση υπάρχουν τέσσερα στοιχεία: πυρ, αήρ, ύδωρ, γη. Γύρω από τη γη, στα εσώτερα μέρη του Ωκεανού η γη είναι σπογγώδης και μαλακή και εκεί: *ἀπόκειται ἐγγενὴς ἡ πνοὴ τῆς γῆς, ὥσπερ ἀμούχλη*. Αυτή η πνοή ανεβαίνει προς τα επάνω στον αέρα και δημιουργεί παχύ σύννεφο. Το σύννεφο είναι αέρας ανακατεμένος με νερό. Καθώς το νερό είναι βαρύτερο από τον αέρα, αποχωρίζεται κα πέφτει στη γη, ενώ ο αέρας διαχωρίζεται προς το πλάτος του κενού[55]. Οι ακτίνες του ήλιου πέφτουν στο ύδωρ και τη γη, ανακλώνται και παράγεται έτσι η διπλή αναθυμίαση: η ξηρά – θερμή –

50. Για τη θεωρία του υπεκκαύματος βλ. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή», §130. Για τον εκπυρηνισμό και τη συμπύκνωση βλ. στο ίδιο, §150,13.

51. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», 33-34.

52. Στο ίδιο, 28,6-29,6 και 31,11-15.

53. Στο ίδιο, 33,8-11.

54. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 344a 10-23· Ολυμπιόδωρος, 59,22-28.

55. Ευστράτιος Νικαίας, «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ», στ. 283-289.

καπνώδης και η υγρά – θερμή – ατμώδης. Οι αναθυμιάσεις ανέρχονται βοηθούμενες από τη θερμότητα και φτάνουν ψηλά όπου δεν θερμαίνεται πια ο αέρας. Εκεί οι υγρές αναθυμιάσεις ψύχονται και συμπυκνώνονται και δημιουργούνται τα νέφη, τα οποία ψύχονται και συμπυκνώνονται ακόμα περισσότερο και μεταβάλλονται σε νερό[56].

Δεν θα εξαντλήσουμε εδώ όλο το φάσμα των μετεωρολογικών φαινομένων που προσεγγίζονται από τους τρεις υπό εξέταση συγγραφείς στα σχετικά κείμενα. Μια εποπτική συγκριτική εικόνα για το ποιά φαινόμενα παρουσιάζονται σε κάθε κείμενο παρέχεται με τη βοήθεια του Παραρτήματος. Είναι χρήσιμο, ωστόσο, να σχολιαστούν – παράλληλα με τις επιστημονικές ερμηνείες των συγγραφέων για τα φαινόμενα που προκαλούνται από τα δύο είδη αναθυμιάσεων – οι ερμηνείες τους για το φαινόμενο του σεισμού, όχι μόνο γιατί αυτό συνεξετάζεται μαζί με τα άλλα μετεωρολογικά φαινόμενα στο πλαίσιο της αριστοτελικής μετεωρολογίας, αλλά γιατί είναι ίσως το μοναδικό φυσικό φαινόμενο για το οποίο οι συγγραφείς δεν διστάζουν να παρατάξουν δίπλα στην αριστοτελική θεώρηση τις αρχές του χριστιανικού δόγματος. Πραγματεύονται δηλαδή το σεισμό με τον παραδοσιακό-θρησκευτικό τρόπο αντιμετωπίζοντάς τον ως σημάδι της θεϊκής οργής και νουθεσίας, υιοθετώντας όμως παράλληλα στοιχεία από την αριστοτελική θεωρία.

Ο Ψελλός στο *περὶ σεισμοῦ* κεφάλαιο στη «Διδασκαλία παντοδαπὴ» προεξοφλεί το ρόλο του Θεού στη δημιουργία του φαινομένου: *τὸν σεισμὸν ποιεῖ μὲν ὁ θεός, ὥσπερ δὴ καὶ τἆλλα σύμπαντα, κατὰ τὸ ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν*. Αφού όμως ξεκαθαρίζεται ο ρόλος του Θεού ως ποιητή του σύμπαντος τονίζεται από τον συγγραφέα στη συνέχεια ότι: *προσεχὲς δὲ τούτου αἴτιον τὸ ἀναπεμπόμενον ἀπὸ τῆς γῆς πνεῦμα*[57]. Στις *προσεχεστέρας αἰτίας* αναφέρεται πιο αναλυτικά στο κείμενο «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς». Εδώ ο Ψελλός βρίσκει την ευκαιρία να παρουσιάσει με ρητή και εκτενή αναφορά στον Αριστοτέλη και τα «Μετεωρολογικὰ» τη φυσική ερμηνεία των σεισμών, καθώς και τις ανάλογες θεωρίες του Αναξαγόρα, του Δημόκριτου και του Αναξιμένη, όπως αυτές συνοψίζονται στο έργο του Αριστοτέλη[58]. Ολοκληρώνοντας όμως το κείμενό του ο Ψελλός αντιπαραθέτει στις θεωρίες των Ελλήνων σοφών την προσωπική του – απολύτως θεολογική – ερμηνεία των σεισμών: την οργή του θεού εναντίον του ανθρώπου που παρεκτρέπεται από τον θεϊκό λόγο[59].

56. Στο ίδιο, στ. 16-31.

57. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή», §164.

58. Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς», στ. 5-70.

59. Στο ίδιο, στ. 71-95.

Στοιχεία που παραπέμπουν στη θεωρία του Αριστοτέλη για τη συσχέτιση καπνώδους αναθυμιάσεως και σεισμών υπάρχουν και στο φερώνυμο κείμενο του Ψελλού «Περὶ σεισμῶν», που αποτελεί ουσιαστικά παράφραση χωρίων από το έργο του Ιωάννη Λαυρεντίου Λυδού «Περὶ διοσημειῶν»[60]. Ο σεισμός δημιουργείται από την επίδραση του πυρός και την ξήρανση του αέρα στα έγκατα της γης. Έτσι, παράγεται ξηρός άνεμος που κινείται στις υπόγειες σήραγγες. Επίσης, η εισβολή το θαλασσίου νερού στις υπόγειες σήραγγες συνεργεί στη δημιουργία του σεισμού, όπως και η πολυομβρία του χειμώνα και η ξηρασία του θέρους, γιατί η πρώτη δημιουργεί λάσπη που συμπιέζει τον αέρα στα βάθη, ενώ η δεύτερη παρασύρει τον αέρα προς τα πάνω[61].

Και αν κατά τον Ψελλό τα αίτια που προκαλούν τον σεισμό διαχωρίζονται σε αρχικό (= Θεός) και προσεχές (= υπόγειος άνεμος), κατά τον Συμεών Σηθ το συμβάν ενός φυσικού φαινομένου είναι το προϊόν της συνεργίας της θείας βούλησης και της φύσης: *ὥσπερ γὰρ οὔτε ὑετὸς οὔτε χιὼν οὔτε κρύσταλλος οὔτε κεραυνὸς κατέρχεται μὴ ὄντος νέφους, ἀλλὰ διὰ μέσου τούτου τὸ ἐν τούτοις θεῖον πρόσταγμα τελεῖται ὡς ἀρχῆθεν ὁ δημιουργὸς ηὐδόκησεν, οὕτως οὐδὲ σεισμὸς ἄνευ αἰτίας φυσικῆς καὶ θείας βουλήσεως*[62]. Τη φυσική αιτία του σεισμού ο Σηθ την αναλύει στα πλαίσια της αριστοτελικής φυσικής θεωρίας: οι σεισμοί γίνονται όταν η θερμή και ξηρά αναθυμίαση εγκλωβιστεί στη γη και έχοντας φορά ανοδική επιζητεί να βρει διέξοδο προς τα επάνω, κινεί το παρακείμενο έδαφος. Όταν επικρατεί νηνεμία γίνονται οι περισσότεροι σεισμοί, ενώ μετά το σεισμό πνέουν σφοδροί άνεμοι. Των σεισμών προηγούνται ραγδαίες βροχές και έπονται ξηρασίες. Σεισμοί συμβαίνουν περισσότερο την άνοιξη, παρά το χειμώνα ή το θέρος. Οι σεισμοί, αν και δημιουργούνται σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, πραγματοποιούνται ωστόσο σύμφωνα με το πρόσταγμα του Θεού: *ἀλλ' εἰ καὶ φύσει τινὶ ἐνεργεῖται ταῦτα, ἀλλὰ Θεοῦ νεύσει και προμηθείᾳ*[63].

Τέλος, με ανάλογο παραδοσιακό-θρησκευτικό τρόπο ο Ευστράτιος Νικαίας πραγματεύεται το θέμα της ερμηνείας του σεισμού, αντιμετωπίζοντας τον σεισμό ως σημάδι της θεϊκής οργής και νουθεσίας. Ωστόσο, από πλευράς φυσικής ερμηνείας, η άποψή του ότι η γη έχει υπόγειες φλέβες γεμάτες αέρα, από τις οποίες εξέρχεται και εισέρχεται ο άνεμος και κατά τη διαδικασία αυτή παράγονται οι σεισμοί παραπέμπει στον Αριστοτέλη[64].

---

60. Πρβλ. Ιωάννης Λυδός, «Περὶ διοσημειῶν», *Ioannis Laurentius Lydus, liber de ostentis et calendaria Graeca omnia*, έκδ. C. Wachsmuth, Leipzig 1897, 103,8-105,6.

61. Ψελλός, «Περὶ σεισμῶν», στ. 1-24.

62. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», 33,3-7.

63. Στο ίδιο, 33,1-5.

64. Ευστράτιος Νικαίας, «Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ», στ. 162-194.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά μπορούμε να παρατηρήσουμε σε σχέση με τις ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων από τους βυζαντινούς λογίους του 11ου αιώνα τα εξής:

1. Η αριστοτελική μετεωρολογία, όπως συγκροτείται στα «Μετεωρολογικά», αναβιώνει τον 11ο αιώνα μέσα από τα φυσιογνωστικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου Νικαίας.

2. Αν και η αριστοτελική φυσική θεωρία προσέφερε μια σταθερή ορθολογική βάση για την ανάλυση και ερμηνεία του φυσικού κόσμου στηριζόμενη στην αναζήτηση αιτίων, περιοδικοτήτων, κοινών φυσικών νόμων και θεωριών, ωστόσο η αριστοτελική φυσική θεωρία τον 11ο αιώνα χρησίμευσε περισσότερο ως εργαλείο διδασκαλίας παρά ως πεδίο πειραματισμού και απόδειξης. Οι λόγιοι αυτοί υπήρξαν κυρίως συγγραφείς εγχειριδίων διδασκαλίας και συμβουλεύονταν ή αντέγραφαν παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια ή αρχαίους συγγραφείς. Η μετεωρολογική φιλολογία του 11ου αιώνα παρουσιάζει μια έντονη προσκόλληση στον Αριστοτέλη και τους σχολιαστές του (κυρίως τον Ολυμπιόδωρο) με κατά λέξη – συχνά – αντιγραφή χωρίων.

3. Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των κειμένων καθόρισε και το περιεχόμενό τους: η προσέγγιση των μετεωρολογικών φαινομένων σε σχέση με το πλήθος των λεπτομερειών και ερμηνειών που εμφανίζονται στους αρχαίους συγγραφείς μπορεί να χαρακτηρισθεί ως απλουστευτική. Κεντρικός ερμηνευτικός άξονας για την ανάλυση των μετεωρολογικών φαινομένων είναι η *διττὴ ἀναθυμίασις*. Τα φαινόμενα οργανώνονται επί τη βάση των δύο μορφών αναθυμίασης και υπάγονται στους αριστοτελικούς φυσικούς νόμους (ανάκλασις, εξάτμισις, εκπυρηνισμός κ.λπ.)

4. Αν και είναι ελάχιστα και δευτερεύουσας σημασίας τα σημεία στα οποία διαπιστώνουμε κάποια πρωτοτυπία στις ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων, η σχετική αφθονία της μετεωρολογικής φιλολογίας του 11ου-12ου αιώνα υποδηλώνει την προσπάθεια των λογίων να μετατοπισθούν από τις παραδοσιακές λαϊκές θρησκευτικές ερμηνείες προς έναν περισσότερο ορθολογικό τρόπο ερμηνείας των φυσικών και ειδικότερα των μετεωρολογικών φαινομένων, επιχειρώντας να προσεγγίσουν τα φαινόμενα βάσει αρχών και νόμων.

5. Αυτός ο εξορθολογισμός στην ανάλυση των φυσικών – μετεωρολογικών φαινομένων δεν ολοκληρώνεται. Η ερμηνεία του σεισμού με τον παραδοσιακόθρησκευτικό τρόπο υποδηλώνει την αδυναμία των λογίων να προχωρήσουν σε μια σύλληψη των φαινομένων της φύσης δια του νου και της παρατήρησης, ανεξάρτητη από μεταφυσικές ερμηνείες.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΙ «ΘΕΣΜΟΙ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΚΟΜΝΗΝΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

Αν ο «θεσμός», που αναφέρεται σε καθετί που «διὰ τῆς παραδόσεως ἢ διὰ τῆς κοινῆς συμφωνίας καθίσταται ἰσχυρὸν»[1] ή σ' ένα σύστημα που καθιερώνεται στην κοινωνία και την οργάνωσή της, απαιτεί διάρκεια χρόνου και ανάλογη δοκιμασία για να αναδειχτεί και να γίνει ευρύτερα ή και καθολικά αποδεκτός, φαίνεται ότι πάνω στους «θεσμούς» που σχετίζονται με την εκπαίδευση και στα επί μέρους ισχύοντα στην οργάνωσή της στην κοινωνία του Βυζαντίου απαιτείται ακόμη μεγαλύτερη διάρκεια χρόνου, για να ξεκαθαριστούν και να γίνουν αποδεκτές οι μεταξύ των ερευνητών συμβάσεις. Εννοώ ότι δεν έχουν κατασταλάξει ακόμη οι απόψεις που τείνουν να γίνουν από τους περισσότερους ερευνητές αποδεκτές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν γίνει σταθερά και πιο γρήγορα βήματα στον τομέα αυτό, ιδίως τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα[2].

---

1. Για τον ορισμό βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ΙΒ', 590. Για τους θεσμούς στο Βυζάντιο, βλ. Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine Institutions, Society and Culture*, New Rochelle-New York 1997, 209-250.

2. Για το χρονικό πλαίσιο που ορίζεται από την εποχή που εκδηλώνεται ο «πρώτος βυζαντινός ουμανισμός» έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204) θα μπορούσε κανείς να επανασημειώσει την ακόλουθη βασική βιβλιογραφία: R. Browning, The Patriarchal School at Constantinople in the 12th Century, *Byz* 32 (1962), 167-202 και *Byz* 33 (1963), 11-40 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London 1977, X] (στο εξής: Browning, Patriarchal School I και II)· του ίδιου, Byzantinische Schulen und Schulmeister, *Das Altertum* 9 (1963), 105-118· του ίδιου, Courants intellectuels et organisation scholaire à Byzance au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 219-222· Ἰ. Ε. Ἀναστασίου, Ἡ κατάστασις τῆς Παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος, *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος*, Θεσσαλονίκη 1966, 31-77· P. Lemerle, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, Paris 1969· του ίδιου, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971 (= *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὣς τὸν 10ο αἰώνα*, ελλ. μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981 [στο εξής οι παραπομπές γίνονται στην αναθεωρημένη ελληνική έκδοση])· του ίδιου, Le "gouvernement

Γένεση και εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών

Οι έρευνες αυτές και η βαθμιαία ανάδειξη και κριτική των κειμένων βοήθησαν στο να φωτιστούν, από τη μία μεριά, ο 9ος και ο 10ος αιώνας και, από την άλλη, να αναδειχτεί το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, επίσης, ο 11ος και ο 12ος αιώνας[3] (η προκομνήνεια, δηλαδή, και η κομνήνεια περίοδος[4]) στα θέματα της

des philosophes": Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, στο: του ίδιου, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 195-248· U. Criscuolo, Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: Sul problema della cosiddetta "Accademia Patriarcale", *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 373-390· Maria Dora Spadaro, Sull'insegnamento di Fozio e sull'Accademia Patriarcale, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 286-304· M. Kyriakis, Of Professors and Disciples in Twelfth Century Byzantium, *Byz* 43 (1973), 108-119· του ίδιου, Student Life in Eleventh Century Constantinople, *Βυζαντινά* 7 (1975), 377-388· P. Gautier, L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, *REB* 31 (1973), 179-201· P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel* [Byzantinisches Archiv 14], München 1974· P. A. Yannopoulos, Notes sur l'emplacement de l'Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον, *Byz* 44 (1974), 68-91· Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243· της ίδιας, L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1977), 1-103· R. Anastasi, L'Università a Bisanzio nell'XI secolo, *Siculorum Gymnasium* n.s. 32 (1979), 351-378· C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310)* [Cyprus Research Center, Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982· Β. Κατσαρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου, *Διαβάζω* τεύχ. 129 (1985), 36-41· του ίδιου, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 163-209· Ἀ. Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη, στο: Χριστίνα Ἀγγελίδη (επιμ. εκδ.), *Η καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, 325-333· P. Magdalino, The Reform Edict of 1107, στο: Margaret Mullet – D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 199-218· Marina Loukaki, Remarques sur le Corps des Douze Didascales au XIIe siècle, στο: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], II, Paris 1998, 427-438· P. A. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power in Eleventh-Century Byzantium, στο: Y. L. Too – N. Livingstone (εκδ.), *Pedagogy and Power: Rhetorics of classical learning*, Cambridge 1998, 170-191. Το άρθρο της Σταυρούλας Χονδρίδου, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 157-165, παρά τον ad hoc χαρακτήρα του θέματος, προσανατολίζεται σε μία ιδιότυπη ερμηνεία των δεδομένων της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.

3. Για μία συγκριτική, γενικότερη και παράλληλη θεώρηση αυτής της μετάβασης βλ. κυρίως A. P. Každan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985 (= *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, ελλ. μτφρ. Ἀ. Παππᾶς – Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997).

4. Για το ιστορικό αυτό πλαίσιο βλ. κυρίως M. J. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political History*, London 1984 (= *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, ελλ. μτφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη – επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Αθήνα 1997[2]). Βλ. επίσης τώρα και Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1 *1081-1204*, Ἀθήνα 2001, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

οργανωμένης στο Βυζάντιο εκπαιδευτικής διαδικασίας· ενδιαφέρον, γιατί οι αιώνες αυτοί συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από το οποίο γεννιούνται ή αναδύονται διαρκώς νέα ζητήματα και προβάλλουν ερωτηματικά που καθιστούν μονομιάς τα προβλήματα δυσεπίλυτα.

Τότε το λόγο έχει η εξέταση των «θεσμών» που εμφανίζονται μέσα από αυτήν την καινούρια κάθε φορά πραγματικότητα, μία πραγματικότητα που συμβαδίζει με τις ανακατατάξεις των δεδομένων. Αυτή η όχι στατική εξέταση των πραγμάτων καταδεικνύει τις δυσκολίες που έχουμε στο να προσδιορίσουμε επακριβώς τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται, δημιουργούνται και αποκρυσταλλώνονται οι προαναφερθείσες «συμβάσεις» που μας οδηγούν σ' ένα επίπεδο επικοινωνίας και συμφωνιών, ώστε γενικότερα σήμερα να γίνονται ευρύτερα αποδεκτά συμπεράσματα που πριν από μερικά χρόνια απέκλιναν μεταξύ τους ή και ήταν σε σύγκρουση.

Το παράδειγμα της ύπαρξης π.χ. δύο «θεσμών» στην εκπαίδευση του Βυζαντίου (καλύτερα στην «ανώτατη» εκπαίδευση[5]), δηλαδή και του «αυτοκρατορικού» Πανεπιστημίου[6] (όρος συμβατικός σήμερα) από τη μία, και της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής»[7] από την άλλη, για το διάστημα 9ος-11ος αιώνες[8], είναι ενδεικτικό για να επιβεβαιώσει την πιο πάνω διαπίστωση, αφού, ακόμη και σήμερα, υπάρχουν ορισμένοι μελετητές που δέχονται την ύπαρξη «Πατριαρχικής Σχολής»[9]. Όμως είναι πια ελάχιστοι. Σήμερα όλοι, ή σχεδόν όλοι, δεχόμαστε ότι η ύπαρξη και οργάνωση της «Πατριαρχικής Σχολής» είναι στην ουσία ένας μύθος που κρατήθηκε και καλλιεργήθηκε στους κύκλους των εικονολατρών[10].

Ωστόσο, κι αν αυτός ο μύθος είναι κάτι που «διὰ κοινῆς συμφωνίας δὲν κατέστη ἰσχυρόν», εν τούτοις για πολλές δεκαετίες λειτούργησε στην έρευνα ως «θεσμός», ως κάτι δηλαδή προβεβλημένο και αποδεκτό. Κάποια «σπέρματα» στο

---

5. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Καστα μονίτης*, 163 κε.

6. *Ό. π.*, 168 κε.

7. *Ό. π.*, 164-167 κε.

8. Browning, Patriarchal School I, 171-172· C. Mango, *Byzantium. The Empire of new Rome*, London 1980, 146 (= *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, ελλ. μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1988, 175).

9. Constantinides, *Higher Education*, 50-65· Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Κέντρον Ἐρεύνης Βυζαντίου 5], Ἀθῆναι 1999, 175-185 κ.α. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 207 σημ. 13.

10. Lemerle, *Οὑμανισμός*, 91/343 σημ. 82· P. Wirth, Die Jugendbildung des Eustathios von Thessalonike. Zur Entmythologisierung der "Patriarchalakademie" von Konstantinopel, *OCP* 34 (1968), 148-150 (= *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980, 7-9).

βάθος του «μύθου»[11] εμπόδιζαν (ή και εμποδίζουν ακόμη) την κοινή μας σύμβαση για την οριστική απόρριψή του.

Ο «μύθος» της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» επανήλθε κυρίως από την εποχή που ο R. Browning συγκέντρωσε ένα πλούσιο υλικό και συνόψισε τα συμπεράσματά του πάνω στην οργάνωση του «θεσμού» της *Πατριαρχικής Σχολής*, η οποία έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην όλη εκπαίδευση της εποχής, από την κατώτερη ώς την ανώτατη[12]. Αρκετοί δεν πιστέψαμε ότι είχαν έτσι ή τουλάχιστον έτσι ακριβώς τα πράγματα. Καλύτερα, δεν ήμασταν βέβαιοι, όπως ο μακαρίτης «φιλέλλην» σοφός[13], για την ολοκληρωτική επικυριαρχία του πατριαρχείου στα πράγματα της εκπαίδευσης, χωρίς ν' αμφισβητήσουμε την επιρροή – και μάλιστα αυξημένη – που ασκούσε η Εκκλησία στο χώρο[14], αφού, ως επί το πλείστον, η κατώτερη εκπαίδευση ήταν αποκλειστική υπόθεση των ιερωμένων της[15] και από τη μέση – που ήταν στην αρμοδιότητα του επάρχου της πόλης[16] – δεν αποκλείονταν και οι ιερωμένοι διδάσκαλοι[17]. Έτσι, θεωρήσαμε τον όρο «Πατριαρχική Σχολή» μία συμβατική ορολογία για ένα *σύστημα* εκπαίδευσης μικτό[18], στο οποίο ο λόγος μοιραζόταν ανάμεσα στην Πολιτεία και την Εκκλησία με μία κατεύθυνση «κοσμικών»[19] και μία δεύτερη «θεολογικών»[20] σπουδών, αναφορικά, πάντοτε, με το επί-

---

11. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 163-168.

12. Browning, Patriarchal School I, 178.

13. Για το μετά το 1983 έργο του βλ. στον πρόσφατο τιμητικό τόμο: C. N. Constantinides – N. M. Panagiotakes – Elizabeth Jeffreys – A. D. Angelou (εκδ.), *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – *Bibliotheke* 17], Venice 1996, xvii-xxiv.

14. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 208-209· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I, 1143-1180*, Cambridge 1993, 325-330· του ίδιου, Reform Edict, 200-207· M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 89-101.

15. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α' 1, Ἀθῆναι 1948, 80.

16. Βλ. Lemerle, *Élèves et Professeurs*, 14· του ίδιου, *Οὐμανισμός*, 236-238· Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου, 330.

17. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 174 και σημ. 78-80. Πρβλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *«Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Ἀθῆναι 1978, 139-142.

18. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 208 και σημ. 245.

19. *Ό. π.*, 204.

20. *Ό. π.*, 206. Ο Magdalino (Reform Edict, 209) θεωρεί ότι ανήκω στους μελετητές που πιστεύουν στην ύπαρξη της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής». Το γεγονός ότι έθεσα παντού στο κεφάλαιο που πραγματεύομαι την «Πατριαρχική Σχολή» σε εισαγωγικά, σήμαινε για μένα αμφισβήτηση του παραδομένου όρου. Ωστόσο, ο Magdalino σωστά διαβλέπει (ό. π., 209-211) ότι θεωρώ ότι αυτό που συνθέτει τον «θεσμό» της ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Κομνηνών είναι οι δύο συγκλίνουσες κατευθύνσεις των «φιλολογικών» και των «θεολογικών» επιστημών που διδάσκο-

πεδο της ανώτατης εκπαίδευσης, η οποία ωστόσο ήταν προέκταση και κλιμακωτή απόληξη ενός μέσου σχολείου.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ένας ευρύτερος «θεσμός», όπως ήταν αυτό το σχήμα οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο, περικλείει δύο επίσης ευδιάκριτους «θεσμούς», τη «θύραθεν» και την «ένδοθεν» παιδεία, που συνιστούν μία αναγκαία συνθήκη συνύπαρξης σ' ένα ολοκληρωμένο «σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης» στον αιώνα των Κομνηνών. Το κυρίαρχο αυτό σύστημα συμπληρώνεται από τους ανεξάρτητους «θεσμούς» των θετικών (των πρακτικών) επιστημών (όπως είναι π.χ. οι σπουδές των νομικών[21], των ιατρών[22] κ.λπ.). Όταν θελήσει κανείς να εξετάσει έναν-έναν τους επιμέρους «θεσμούς» που συναποτελούν τα μέρη του συστήματος (όπως π.χ. το «θεσμό» των «μαϊστόρων»[23], των ρητόρων[24] και των φιλοσόφων[25], ή, ανεξάρτητα, τους «θεσμούς» των διδασκάλων

νται από συγκεκριμένους «καθηγητές», οι οποίοι διορίζονται ή παύονται από τον αυτοκράτορα αφενός και τον πατριάρχη αφετέρου (ή και από κοινή συμφωνία), σ' ένα σύστημα διαδοχής που δεν επιτρέπει συνύπαρξη «πολλών», αλλά του θεσμού του «ενός» κορυφαίου της επιστήμης, κατά την επιλογή βέβαια των εκλεκτόρων (αυτοκράτορα-πατριάρχη). Το γεγονός ότι τα σωζόμενα κείμενα των *Διδασκαλιῶν* είναι κείμενα που αναμφίβολα ήταν δύσκολο να εκφωνηθούν σ' ένα μέσου μορφωτικού επιπέδου κοινό, αλλά και από μικρές λεπτομέρειες του περιεχομένου τους, συνηγορεί στην άποψη ότι αυτά ήταν άλλου τύπου διαλέξεις. Όσο για τις *Διδασκαλίες* που συνδέονται με πρόσωπα που εγκωμιάζουν αυτοκράτορα ή πατριάρχη, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι εκφωνούνται στις γιορτές των Θεοφανείων ή του Σαββάτου του αγίου Λαζάρου, ημέρες παραδοσιακά «σχολικών εορτών» στο Βυζάντιο (βλ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α'1, 94). Πρβλ. την αντίθετη άποψη του Magdalino (ό. π., 212-214). Τα θέματα, όμως, αυτά επανεξετάζω με τις απαραίτητες αναθεωρήσεις, όπου χρειάζεται, στην εισαγωγή της έκδοσης των *Διδασκαλιῶν* του Ιωάννη Κασταμονίτη, που έχω έτοιμες για το τυπογραφείο και ελπίζω σύντομα να δημοσιευτούν.

21. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 207 σημ. 243, όπου και βιβλιογραφία. Για ένα «σχολείο νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη βλ. Magdalino, Reform Edict, 211 σημ. 29, όπου και αντίστοιχες παραπομπές στις πηγές.

22. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, ό. π. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 361 και σημ. 151-152, με σχετική βιβλιογραφία· Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθῆναι 1996, 283-285, όπου σχετική βιβλιογραφία για τα βυζαντινά νοσοκομεία. Βλ. ακόμη, Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1, 338-339 και σημ. 80-86.

23. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 173 σημ. 74, όπου σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 326-327· Angold, *Church and Society*, 94 και σημ. 98. Στο βιβλίο του Ιακώβου [Γεωργίου Πηλίλη] (*Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Ἀθῆναι 1985, 269-275) παρέχεται μία διαχρονική ιστορία του όρου «μαΐστωρ».

24. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 205 και σημ. 239. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 332 και σημ. 50, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

25. Ο τίτλος του *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων* (βλ. πιο κάτω, σημ. 100) συνυπάρχει και φαίνεται ότι υποδηλώνει τον κορυφαίο «μαΐστορα» των διδασκάλων των θύραθεν σπουδών.

τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου και τοῦ Εὐαγγελίου[26]), τότε αναμφίβολα οι καταβολές βυθίζονται στον 11ο αιώνα[27], ο οποίος με τη σειρά του δέχεται την επίδραση του 10ου αιώνα[28]. Αλλά πρέπει να προσέξει επίσης ότι τα φαινόμενα δεν είναι «στατικά». Γιατί ο 11ος αιώνας τροποποιεί ή και εξελίσσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, δημιουργώντας νέες συνθήκες στους όρους και τις λειτουργίες του συστήματος. Όσο περισσότερο πλησιάζουμε στις επιμέρους λειτουργίες, τόσο περισσότερο γνωρίζουμε το σύστημα και, κατ' επέκταση, μπορούμε να διακρίνουμε την εξάρτηση του εκπαιδευτικού συστήματος από ένα άλλο σαφώς διακρινόμενο ως προς τη λειτουργία και τους σκοπούς του[29].

Βασικά ζητήματα έρευνας

Για να κατανοήσει κανείς το μέγεθος του προβλήματος αρκεί να μεταφέρει εδώ μερικά από τα πολλά ζητήματα που ανακύπτουν:

(α) Υπάρχει αναβάθμιση του ρόλου του σχολείου ή των διδασκάλων στον 11ο αιώνα, έναν αιώνα κατεξοχήν «ανανεωτικό» στην πολιτιστική ιστορία του Βυζαντίου, ή απλώς συντήρηση μιας δοκιμασμένης παράδοσης και του άμεσου παρελθόντος;

(β) Επηρέασε – και ώς ποιό βαθμό – τη διαμόρφωση των «θεσμών» του συστήματος της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» η εξέλιξη, ή καλύτερα, η αναβάθμιση των διδασκάλων και των σχολείων του 11ου αιώνα;

(γ) Το βασικότερο: εντάσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα σε κάποιους άλλους «θεσμούς», που θα μπορούσε να το ανατρέψουν ή και να το αφομοιώσουν, ή διατηρεί την ανεξαρτησία του, έστω κι αν εμφανίζεται μία κινητικότητα προσώπων που υπηρετούν το ένα και προς το άλλο;

Από τα ερωτήματα αυτά – όπως και από άλλα –, τα βασικότερα θέματα που εντάσσονται στο πλαίσιο του 11ου αιώνα συνοψίζονται: α) στο τί κρατήθηκε από το παρελθόν στους βασικούς άξονες «θεσμούς» στην οργάνωση της εκπαίδευσης,

---

26. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 187-189 και σημ. 145-160.

27. Ό. π., 194 σημ. 185. Πρβλ. Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32.

28. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 74-91. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σημ. 19 κ.α.

29. Εννοώ την παράλληλη ανέλιξη του «διδασκαλικού έργου» της Εκκλησίας, που αναπτύσσεται εντονότερα από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα και αποβλέπει στην ανύψωση του «θεολογικού επιπέδου» των ορθοδόξων υπηκόων της αυτοκρατορίας (βλ. σχετικά, Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 κε. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 200 κε.).

β) στο πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία της εποχής τους διδασκάλους που υπηρετούν το σύστημα και γ) ποιά είναι η σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής με υπαρκτά ή υποτιθέμενα εξωεκπαιδευτικά συστήματα, όπως είναι π.χ. ο «θεσμός» ή η «μυθολογία» των *δώδεκα διδασκάλων*[30] ή ακόμη και ο υπαρκτός θεσμός των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας»[31], που αναμφίβολα υφίσταται και στον 11ο αιώνα[32] και μετεξελίσσεται κι αυτός μέσα στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα σ' ένα σύστημα στην υπηρεσία της Εκκλησίας;

Μία εκτεταμένη και αναλυτική έρευνα των βασικών «θεσμών», όπως η οργάνωση των ανώτερων «Σχολών» στον 11ο αιώνα[33] ή και των επιμέρους «θεσμών» των τίτλων και των λειτουργημάτων των διδασκάλων[34], καταδεικνύει ότι, τελικά, Σχολές και διδάσκοντες βρίσκονται σε μία σχέση αλληλένδετη και αμφίδρομη. Ο βασικότερος σταθμός στα εκπαιδευτικά πράγματα του 11ου αιώνα, μετά από την κρατική αδράνεια που επέβαλαν οι πολεμικές αναστατώσεις του Βυζαντίου από την εποχή του Φωκά έως το θάνατο του Βασιλείου Β'[35], είναι η οργάνωση των ανωτέρων σπουδών με την εισαγωγή ενός νέου θεσμικού πλαισίου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο[36]. Ένας κρατικός εκπαιδευτικός «θεσμός»

---

30. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, σημ. 104.

31. Για το αξίωμα και τις υπηρεσίες του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας» βλ. γενικά, Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 179-182. Είναι χαρακτηριστική η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας» (*ό. π.*) και τους διδασκάλους της «ανώτερης εκπαίδευσης», όπως αποτυπώνεται στο σφραγιστικό υλικό (βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* II: *L'administration centrale*, Paris 1981, 660-663).

32. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 και σημ. 125-131. Βλ. και παρακάτω, σημ. 59.

33. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 207-227 και 228-235.

34. Ό. π. Βλ. ακόμη, Každan – Wharton Epstein, *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα*, 192-209.

35. Βλ. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power, 176 σημ. 28. Βλ. επίσης, Barbara Crostini, The emperor Basil II's cultural life, *Byz* 66 (1996), 55-80.

36. Οι συζητήσεις αυτές εντάθηκαν από την εποχή που τέθηκε το ζήτημα της αυθεντικότητας του κειμένου της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. J. Cvetler, The authorship of the Novel on the reform of legal education at Constantinople (about 1045 A.D.), *Eos* 48 (1956), 297-328· M. Kyriakis, Student Life in Eleventh Century Constantinople, 170· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243· της ίδιας, L'école de droit, 1-107· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 205-212· Ἀπ. Καρπόζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, 28-33· Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 94· Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β'2 *867-1081*, Ἀθῆναι 1988, 425-428.

τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου[26]), τότε αναμφίβολα οι καταβολές βυθίζονται στον 11ο αιώνα[27], ο οποίος με τη σειρά του δέχεται την επίδραση του 10ου αιώνα[28]. Αλλά πρέπει να προσέξει επίσης ότι τα φαινόμενα δεν είναι «στατικά». Γιατί ο 11ος αιώνας τροποποιεί ή και εξελίσσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, δημιουργώντας νέες συνθήκες στους όρους και τις λειτουργίες του συστήματος. Όσο περισσότερο πλησιάζουμε στις επιμέρους λειτουργίες, τόσο περισσότερο γνωρίζουμε το σύστημα και, κατ' επέκταση, μπορούμε να διακρίνουμε την εξάρτηση του εκπαιδευτικού συστήματος από ένα άλλο σαφώς διακρινόμενο ως προς τη λειτουργία και τους σκοπούς του[29].

Βασικά ζητήματα έρευνας

Για να κατανοήσει κανείς το μέγεθος του προβλήματος αρκεί να μεταφέρει εδώ μερικά από τα πολλά ζητήματα που ανακύπτουν:

(α) Υπάρχει αναβάθμιση του ρόλου του σχολείου ή των διδασκάλων στον 11ο αιώνα, έναν αιώνα κατεξοχήν «ανανεωτικό» στην πολιτιστική ιστορία του Βυζαντίου, ή απλώς συντήρηση μιας δοκιμασμένης παράδοσης και του άμεσου παρελθόντος;

(β) Επηρέασε – και ώς ποιό βαθμό – τη διαμόρφωση των «θεσμών» του συστήματος της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» η εξέλιξη, ή καλύτερα, η αναβάθμιση των διδασκάλων και των σχολείων του 11ου αιώνα;

(γ) Το βασικότερο: εντάσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα σε κάποιους άλλους «θεσμούς», που θα μπορούσε να το ανατρέψουν ή και να το αφομοιώσουν, ή διατηρεί την ανεξαρτησία του, έστω κι αν εμφανίζεται μία κινητικότητα προσώπων που υπηρετούν το ένα και προς το άλλο;

Από τα ερωτήματα αυτά – όπως και από άλλα –, τα βασικότερα θέματα που εντάσσονται στο πλαίσιο του 11ου αιώνα συνοψίζονται: α) στο τί κρατήθηκε από το παρελθόν στους βασικούς άξονες «θεσμούς» στην οργάνωση της εκπαίδευσης,

---

26. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 187-189 και σημ. 145-160.

27. Ό. π., 194 σημ. 185. Πρβλ. Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32.

28. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 74-91. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σημ. 19 κ.α.

29. Εννοώ την παράλληλη ανέλιξη του «διδασκαλικού έργου» της Εκκλησίας, που αναπτύσσεται εντονότερα από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα και αποβλέπει στην ανύψωση του «θεολογικού επιπέδου» των ορθοδόξων υπηκόων της αυτοκρατορίας (βλ. σχετικά, Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 κε. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 200 κε.).

β) στο πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία της εποχής τους διδασκάλους που υπηρετούν το σύστημα και γ) ποιά είναι η σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής με υπαρκτά ή υποτιθέμενα εξωεκπαιδευτικά συστήματα, όπως είναι π.χ. ο «θεσμός» ή η «μυθολογία» των *δώδεκα διδασκάλων*[30] ή ακόμη και ο υπαρκτός θεσμός των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας»[31], που αναμφίβολα υφίσταται και στον 11ο αιώνα[32] και μετεξελίσσεται κι αυτός μέσα στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα σ' ένα σύστημα στην υπηρεσία της Εκκλησίας;

Μία εκτεταμένη και αναλυτική έρευνα των βασικών «θεσμών», όπως η οργάνωση των ανώτερων «Σχολών» στον 11ο αιώνα[33] ή και των επιμέρους «θεσμών» των τίτλων και των λειτουργημάτων των διδασκάλων[34], καταδεικνύει ότι, τελικά, Σχολές και διδάσκοντες βρίσκονται σε μία σχέση αλληλένδετη και αμφίδρομη. Ο βασικότερος σταθμός στα εκπαιδευτικά πράγματα του 11ου αιώνα, μετά από την κρατική αδράνεια που επέβαλαν οι πολεμικές αναστατώσεις του Βυζαντίου από την εποχή του Φωκά έως το θάνατο του Βασιλείου Β'[35], είναι η οργάνωση των ανωτέρων σπουδών με την εισαγωγή ενός νέου θεσμικού πλαισίου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο[36]. Ένας κρατικός εκπαιδευτικός «θεσμός»

30. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, σημ. 104.

31. Για το αξίωμα και τις υπηρεσίες του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας» βλ. γενικά, Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 179-182. Είναι χαρακτηριστική η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας» (*ό. π.*) και τους διδασκάλους της «ανώτερης εκπαίδευσης», όπως αποτυπώνεται στο σφραγιστικό υλικό (βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* II: *L'administration centrale*, Paris 1981, 660-663).

32. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 και σημ. 125-131. Βλ. και παρακάτω, σημ. 59.

33. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 207-227 και 228-235.

34. Ό. π. Βλ. ακόμη, Každan – Wharton Epstein, *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, 192-209.

35. Βλ. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power, 176 σημ. 28. Βλ. επίσης, Barbara Crostini, The emperor Basil II's cultural life, *Byz* 66 (1996), 55-80.

36. Οι συζητήσεις αυτές εντάθηκαν από την εποχή που τέθηκε το ζήτημα της αυθεντικότητας του κειμένου της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. J. Cvetler, The authorship of the Novel on the reform of legal education at Constantinople (about 1045 A.D.), *Eos* 48 (1956), 297-328· M. Kyriakis, Student Life in Eleventh Century Constantinople, 170· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243· της ίδιας, L'école de droit, 1-107· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 205-212· Ἀπ. Καρπόζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, 28-33· Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 94· Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β'2 *867-1081*, Ἀθῆναι 1988, 425-428.

αναπτύσσει δύο κλάδους, το «διδασκαλεῖον τῶν νόμων»[37] και το ανάλογο «διδασκαλεῖον τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας»[38]. Οι έρευνες που στράφηκαν πάνω σ' αυτούς τους «θεσμούς»[39] οδηγούν στις βασικές εκείνες συμβάσεις που δεν αμφισβητούν σήμερα έναν κορυφαίο «θεσμό», το θεσμό ενός «πανεπιστημίου», ή καλύτερα, ενός ιδρύματος ανωτέρων σπουδών που εξέφρασε την επιθυμία του Μονομάχου για την άνοδο της στάθμης των σπουδών στη νομική ή πολιτική επιστήμη και στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία[40].

Το σύστημα αυτό προσφέρει την επιμέρους θεσμική λειτουργία των διορισμένων από το κράτος βασικών υπαλλήλων του «νομοφύλακος»[41] και του «βιβλιοφύλακος»[42], θεσμοί οι οποίοι μεταλλάσσουν τη λειτουργία τους από τα γνωστά καθήκοντα των οφικκιαλίων της Εκκλησίας[43] έως αυτήν την εποχή, αλλά και που κρατούν για λίγο[44]. Το πρόσωπο με τα υψηλά προσόντα που απαιτεί η Νεαρά του Μονομάχου, του επιστημονικού υπευθύνου του ανωτάτου σχολείου των νομικών που θα συμβάλει στην ανύψωση των σπουδών με την παροχή ανωτάτου επιπέδου παρεχομένων γνώσεων, θεωρητικών και πρακτικών, και που σφραγίζονται μ' έναν κρατικό τίτλο σπουδών, είναι ο Ιωάννης Ξιφιλίνος[45]. Η λειτουργία του «θεσμού» είναι ξεκάθαρη, όπως και οι σκοποί. Ο Ξιφιλίνος είναι «ἰλλούστριος»[46] εν ενεργεία δικαστικός, που δεν εμποδίζεται να διδάσκει «φοιτητές» στο «διδασκα-

---

37. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 207-212.

38. Ό. π., 212-227.

39. Βλ. πιο πάνω, σημ. 36-38. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 169-171, όπου και βιβλιογραφία.

40. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 205-206. Αντίθετα, η Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243 και L'école de droit, 94-97) πιστεύει ότι το κοινό αρχικά ιδιωτικό σχολείο του Ψελλού και του Ξιφιλίνου χωρίστηκε στα δύο με παρέμβαση του αυτοκράτορα.

41. Βλ. A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii*, Prague 1954, 26-27 §§11-13. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 209· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 233-235· της ίδιας, L'école de droit, 30-31. Βλ. και Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 129.

42. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 22-25 §§9-10. Πρβλ. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 127-129.

43. *Ό. π.*, 127-130.

44. Μολαταύτα αναφέρεται ότι ο Θεόδωρος Βαλσαμών, μαζί με τα άλλα του οφφίκια στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, κατείχε και το αξίωμα του «νομοφύλακος» (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 93 σημ. 96) και φαίνεται σε κάποιες περιπτώσεις ο θεσμός αναβιώνει (βλ. Magdalino, *Manuel I*, 359 σημ. 143). Παράλληλα, μαρτυρείται ο τίτλος του «διδασκάλου τῶν νόμων» (βλ. Laurent, *Corpus des sceaux* II, αρ. 1181, σ. 661-662).

45. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 203-206. Η Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 238-242 και L'école de droit, 13-53) απομακρύνεται από τη σκέψη ότι το «σχολείο του Ξιφιλίνου» ήταν κρατικό.

46. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 21 §8. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 209.

λεῖον τῶν νόμων». Είναι κρατικός υπάλληλος που εγγράφεται στη λίστα των αξιωματούχων της Πολιτείας[47].

Από την άλλη πλευρά, ο «θεσμός» των θεωρητικών σπουδών πάνω στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία, που αναβιβάζουν τον Μιχαήλ Ψελλό από ένα status ιδιωτικού διδασκάλου[48] σ' ένα πόστο κρατικού λειτουργού με αυτοκρατορική επικύρωση[49], δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη. Τη μετάλλαξη αυτή τη συνοψίζει κατά τον καλύτερο τρόπο ένα χωρίο από την επιστολή του Ψελλού προς τον Κηρουλάριο[50]: *αὐτίκα ἐμοὶ μὲν ἡ γνῶσις συνείλεκται καὶ «κατὰ βραχὺ» συμπεπόρισται καὶ σχεδὸν ἡλικιῶτίς ἐστι· θαμά τε γὰρ ὁμιλῶ τοῖς βιβλίοις καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ζητῶν ἐφευρίσκω, ἐξ ἀρχῶν ὁμολογουμένων συμπεραινόμενος, τὰ δέ, ὡς παρὰ ξυνιέντος μου, ὁ εἰδὼς λαμβάνων τὴν διδασκαλικὴν ἐπιστήμην ποιεῖταί μοι. ἐντεῦθεν καὶ φιλοσοφίας ἅττα ἐξέμαθον καὶ τὴν γλῶτταν ταῖς σοφιστικαῖς τέχναις ἐκάθηρα καὶ γεωμετρίαν τοῖς ἐφ' ἡμῖν συμπεπόρισμαι πρῶτος ἐπιβαλών, καὶ μουσικῆς λόγους ἐξεύρηκα καὶ τῶν περὶ τὴν σφαῖραν κινήσεων οὐκ ὀλίγα διωρθωσάμην καὶ τῶν ἡμετέρων λόγων τῶν ἐπιστήμην ἀκριβεστέραν ἐποιησάμην καὶ θεολογίας ἐξεθέμην διδάγματα καὶ τὸ τῆς ἀλληγορίας βάθος ἀνέπτυξα καὶ πᾶσαν – ἀλλὰ μὲ φθόνου μὴ βάλοι βέλος – ἐπιστήμην ἠκρίβωσα*[51].

Η αναβάθμιση των σχολείων

Ό,τι αποτελεί για την ιστορία της εκπαίδευσης του 10ου αιώνα η αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή[52] ή η βιογραφία του Αθανασίου του Αθωνίτη[53] είναι για τον 11ο αιώνα ισάξιο η «Αυτοβιογραφία» του Ψελλού[54] και οι μικρές

---

47. Πρβλ. την περίπτωση του «διδασκάλου τῶν νόμων» Μιχαήλ (Laurent, *Corpus des sceaux* II, αρ. 1181, σ. 661-662).

48. Βλ. Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 229. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 215-221.

49. Βλ. Wolska-Conus, ό. π., 231. Πρβλ. Lemerle, ό. π., 223-227.

50. Βλ. *Michele Psello, Epistola a Michele Cerulario*, έκδ. U. Criscuolo [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 3], Napoli 1973.

51. *Ό. π.*, 23,47-60.

52. Βλ. τώρα, την πρόσφατη κριτική έκδοση: *Anonymi professoris Epistulae*, έκδ. A. Markopoulos [CFHB 37], Berlin-New York 2000.

53. Βλ. *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, έκδ. J. Noret [Corpus Christianorum, Series Graeca 9], Turnhout-Leuven 1982.

54. Βλ. *Michele Psello, Autobiografia: encomio per la madre*, έκδ. U. Criscuolo, Napoli 1989, 85-153.

πραγματείες του προς τους μαθητές του[55], για να μας δώσουν κάποια εικόνα για τη λειτουργία ενός μέσου σχολείου στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

Ο θεσμός του «μέσου» σχολείου στις αρχές του αιώνα αναγνωρίζεται στο σχολείο «Τὰ Ναρσοῦ»[56], όπου ο Ψελλός φοιτά με άλλους συμμαθητές, που ορισμένων τα ονόματα ή τη δράση γνωρίζουμε από την αλληλογραφία ή άλλα του έργα[57]. Από την αφήγηση του Ψελλού στην «Αυτοβιογραφία» του μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τα στάδια στην εκπαίδευση του α' και του β' κύκλου σπουδών, αλλά όχι και τα προγράμματα[58]. Από τα υπόλοιπα σχολεία που λειτουργούν στον 11ο αιώνα, και μας είναι γνωστά[59], ορισμένα εμφανίζουν με βεβαιότητα μία

---

55. Βλ. *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838, 95-110, 131-153. Πρβλ. *Michaelis Pselli Scripta minora* I: *Orationes et Dissertationes*, έκδ. E. Kurtz – Fr. Drexl, Milano 1936, 465-469· *ό. π.* II: *Epistulae*, Milano 1941, 19-20, 30-31· *Michaelis Pselli Oratoria minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 65-97. Βλ. και Lemerle, Gouvernement des philosophes, 215-217.

56. Lemerle, ό. π., 212-214 σημ. 42-48. Πρβλ. N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, ελλ. μτφρ. Ν. Κονομής, Αθήνα 1991, 193).

57. Βλ. Επιστολές Ψελλού (*Scripta minora* II) αρ. 16-17, σ. 19-22 και αρ. 24, σ. 30-32. Στο χφ. Vat. gr. 672, φφ. 190-196, σ' ένα ακέφαλο κείμενο-μονωδία για κάποιον Πατρίκιο, γίνεται λόγος για έναν νεότερο συμμαθητή του Ψελλού, ταλαντούχο, με καλές σπουδές στη ρητορική και τη φιλοσοφία, τα λατινικά και το δίκαιο, που χάθηκε πρόωρα, αφού κατόρθωσε να αναδειχτεί στη θέση του αυτοκρατορικού ασηκρήτη· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 217, 220.

58. Βλ. Michele Psello, *Autobiografia*, 94-98,276-391.

59. Για τα σχολεία αυτά βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227-235. Πρόκειται για τις ακόλουθες Σχολές: α) Σ χ ο λ ή τ η ς Θ ε ο τ ό κ ο υ τ ω ν Χ α λ κ ο π ρ α τ ε ί ω ν: στον 11ο αιώνα η Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων αναφέρεται σε γνωστό επίγραμμα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, έκδ. E. Kurtz, Leipzig 1903, αρ. 11, σ. 7: *Εἰς τὸν μαΐστορα τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων <Χριστοφόρον>*· πρβλ. αρ. 79, σ. 51), σε επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (*MB* Δ', αρ. 168, σ. 428: *Τῷ μαΐστωρι τῶν Χαλκοπρατείων, ὅταν ἀπεστάλησαν αὐτῷ τὰ ἀργυρᾶ τοῦ κλητωρίου καὶ οὐ παρέλαβεν αὐτά, διὰ τὸ ζητεῖν πλείονα*), σε σημείωμα του χφ. Vat. gr. 358 (R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci* II: *Codices 330-603*, Vaticano 1937, 44· πρβλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *«Σημειώματα»*, αρ. 306, σ. 244) και σε σημείωμα του χφ. Par. Suppl. gr. 1096 (K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscipts to the Year 1200* IV, 17· H.-A. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale datés du IXe au XIVe siècle*, Paris 1891, 7· πρβλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *ό. π.*, αρ. 233, σ. 224), όπου μνημονεύεται ο γραμματικός Πέτρος· πρβλ. Επιγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 78-79, σ. 51. Βλ. επίσης, F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* [Byzantinisches Archiv 8], Leipzig-Berlin 1926, 9 σημ. 9, 15, 48-49· Fr. Schemmel, Die Schulen von Konstantinopel vom 9. bis 11. Jahrhundert, *Philologische Wochenschrift* 43 (1923), στηλ. 1179-1180· L. Bréhier, L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance, *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses* 21 (1941), 48 σημ. 49· Browning, Patriarchal School I, 170-172, 179· Speck, *Kaiserliche Universität*, 67 σημ. 3· Yannopoulos, Notes, 83 σημ. 7, 84 σημ. 3-5, 85· R. Browning, Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, *Past and Present* 69 (1975), 15 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education*,

αναβάθμιση στο προφίλ, τα προγράμματα, ακόμη και το επίπεδο των σπουδών που προσφέρουν. Είναι ασφαλώς σχολεία μέσης παιδείας και για όσα διαθέτουμε κάτι περισσότερο από μία απλή μαρτυρία γύρω από τη συναγωνιστική δράση των

London 1977, XV]· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227-228· Constantinides, *Higher Education*, 51. β) Σχολή των αγίων Θεοδώρων των Σφορακίου: στον 11ο αιώνα η Σχολή των αγίων Θεοδώρων μνημονεύεται σε δύο γνωστά επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αρ. 9-10, σ. 5-6: *Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σχολεῖον ἡρωικά*· στα πρακτικά της δίκης του Ιωάννη Ιταλού (1082) αναφέρεται ο *Εὐστράτιος πρώξιμος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου* (Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 186 σημ. 137). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 49 σημ. 1, 50 σημ. 1-11· Schemmel, Die Schulen, στηλ. 1179· Bréhier, L'enseignement, 49 σημ. 52· Browning, Patriarchal School I, 172 σημ. 5, 173 σημ. 4-5· Lemerle, *Οὐμανισμός*, 124/372 σημ. 136, 128/373 σημ. 133· Speck, *Kaiserliche Universität*, 41 σημ. 24, 103-105· Yannopoulos, Notes, 75 σημ. 2-4, 76 σημ. 1· Browning, Enlightenment and Repression, 16· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 228-229· Constantinides, *Higher Education*, 51. γ) Σχολείο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων: οι πληροφορίες που έχουμε για το σχολείο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων κατά τον 11ο αιώνα προέρχονται από ένα γνωστό επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος (*Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen 28, 1882, αρ. 68, σ. 67· πρβλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) και από ανώνυμα επιγράμματα που δημοσίευσε ο G. Schirò (La Schedografia a Bisanzio nei sec. XI-XII e la scuola dei SS XL Martiri, *Boll. della Badia graeca di Grottaferrata* n.s. 3 [1949], 11-29). δ) Σχολή της Θεοτόκου Διακονίσσης: στον 11ο αιώνα οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το σχολείο της Θεοτόκου Διακονίσσης περιορίζονται στην επιστολογραφία του Μιχαήλ Ψελλού (*ΜΒ* Ε' αρ. 162, σ. 420: *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τηνικαῦτα μαΐστωρος τῶν Διακονίσσης πρὸς τὸν πατριάρχην, αἰτοῦντος τὴν σχολὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου*· πρβλ. και *ό. π.*, αρ. 164, σ. 422). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 48 σημ. 8, 49 σημ. 10· Bréhier, L'enseignement, 49 σημ. 51· Browning, Patriarchal School I, 174· Speck, *Kaiserliche Universität*, 68· Browning, Enlightenment and Repression, 7 σημ. 23· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 230 σημ. 81-84· Constantinides, *Higher Education*, 52 σημ. 11. ε) Σχολή του αγίου Πέτρου: η σημαντικότερη πηγή του 11ου αιώνα για τη Σχολή του αγίου Πέτρου είναι ο *Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν μαΐστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου* του Μιχαήλ Ψελλού (*ΜΒ* Ε', 87-96. Βλ. επίσης, Bréhier, L'enseignement, 48 σημ. 50· Joan M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185*, Oxford 1968², 59-60· Browning, Patriarchal School I, 172 σημ. 6-7, 171 σημ. 1· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 231-233 σημ. 85-91· Constantinides, *Higher Education*, 21. Ο Browning (Patriarchal School II, 15) διατύπωσε την άποψη, την οποία ασπάστηκα (βλ. *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 198), ότι η φράση *ἐκ τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου συλλεξάμενος τοῦ Χριστοῦ*, που αναφέρεται σε προοίμιον *Διδασκαλίας* του Μιχαήλ *τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης* (βλ. J. Lefort, Prooimion de Michel neveu de l'archevêque de Thessalonique, didascale de l'Évangile, *TM* 4 [1970], 387), αποδίδεται στον απόστολο Πέτρο. Ο Lefort (ό. π., 380) και ο Magdalino (Reform Edict, 210 σημ. 28) πιστεύουν ότι υποκρύπτεται η αναφορά σε εκκλησία του Χριστού, παραπέμποντας στο χωρίο των Επιστολών του Παύλου (Προς Εφεσίους 2.20). Την άποψη δέχεται και η Λουκάκη (Remarques, 431 σημ. 16). Το ότι ο Χριστός είναι γενικά ο «ἀκρογωνιαῖος λίθος» της Εκκλησίας δεν υπάρχει αμφιβολία: αλλά γενικά της Εκκλησίας. Και σαφώς κάθε εκκλησία αγίου που θεμελιώνεται πάνω στους αποστόλους και τους προφήτες αναφέρεται στον ίδιο τον Χριστό και, κατ' επέκταση, στον Θεό, όπως φαίνεται από το χωρίο της Προς

μαθητών τους, που ανέβαζε το γόητρό τους ή και τα στοιχεία του προγράμματός τους, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτά αποσκοπούσαν – ολόιδια όπως τα

Εφεσίους 2.20 επιστολής. Από το ίδιο χωρίο συνάγεται ότι το ποίμνιο της Εφέσου δεν είναι *ξένοι καὶ πάροικοι, ἀλλὰ συμπολῖται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ, ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν*· συνεπώς, κάθε πιστός είναι μία Πέτρα που οικοδομεί την Εκκλησία του Κυρίου. Με αυτήν την έννοια, και τον πατριάρχη, σύμφωνα με εγκώμιο του Διακόνου Σεργίου: *εἰς ἀκρογωνιαῖον γάρ τινα λίθον τ<οῦ>τον ἔ<θηκε> Κύριος... σώζοντα δὲ ἀληθῶς κἀν τούτῳ τὸ μέρει Θεοῦ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, δι' ὧν κἀκεῖνος παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ ἐκλεκτὸς ὠνόμασται λίθος καὶ ἀκρογωνιαῖος καὶ ἔντιμος* (βλ. Marina Loukaki, Première Didascalie de Serge le Diacre: éloge du patriarche Michel Autôreianos, *REB* 52 [1994], 171,162-166· πρβλ. Ἰ. Δ. Πολέμης, Μία ἀνέκδοτη διδασκαλία τοῦ «Διδασκάλου τοῦ Ψαλτηρίου» Σεργίου, *Ἑλληνικά* 43 [1993], 75,152-157). Συνεπώς, κάθε άγιος άνθρωπος «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεού, θα μπορούσε να ονομαστεί «λίθος ἀκρογωνιαῖος». Στο χωρίο του προοιμίου (βλ. Lefort, Prooimion, 387,63-76) του Μιχαήλ *τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης*, «ὅτε ἐγένετο οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», ο Μιχαήλ ανατρέχει στη διαδρομή που του επέτρεψε να χτίσει τη δική του οικοδομή, μαζεύοντας ξύλα από το «κατάσκιον ὄρος τῆς μητρὸς τοῦ Θεοῦ», και πέτρες από τον «ἀκρογωνιαῖον λίθον τοῦ Χριστοῦ» Η πρόθεση ἐκ + γενική «τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου τοῦ Χριστοῦ» θα μπορούσε να αναφέρεται σε μία εκκλησία στην οποία ο τιμώμενος άγιος ήταν «ἀκρογωνιαῖος λίθος» για την εκκλησία του Χριστού και η γενική «Χριστοῦ» ως μία γενική κτητική. Με βάση τα παραπάνω και σε συνδυασμό με το ευαγγελικό χωρίο *κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν* (Ματθ. 16.18), είναι πολύ πιθανό να γίνεται αναφορά σε εκκλησία του Αποστόλου Πέτρου, που ήταν ένα κομμάτι από τον «ἀκρογωνιαῖον λίθον» του Κυρίου, ένα «δικό του κομμάτι», που ο Χριστός αλληγορικά ταυτίζει το όνομά του με το πιο «εκλεκτό», «έντιμο» και στέρεο υλικό για την οικοδομή της Εκκλησίας του Θεού. Αυτή, άλλωστε, ήταν η σκέψη που οδήγησε τον Browning (Patriarchal School I, 173) κι εμένα (*Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 198), να κλίνουμε προς την άποψη αυτή. Άλλωστε, είναι βέβαιο ότι ο Μιχαήλ, *ὅτε θυραῖος ἔτι διέτριβ<ον>ε* (βλ. Lefort, ό. π., 367,78-79), παρακολουθούσε μαθήματα «κοσμικά, θύραθεν» και αυτά διδάσκονταν στα συγκεκριμένα σχολεία: στη Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και στη Σχολή του αγίου Πέτρου. στ) Σχολείο του αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου: για το ορφανοτροφείο που φαίνεται να ιδρύεται σύμφωνα με τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως (*Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ἐκδ. Th. Preger, Leipzig 1907, III, 235) από τον Ιουστίνο Β' (565-578) και την γυναίκα του Σοφία (βλ. και A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Bonn 1988, 426) και επανιδρύεται από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (Άννα Κομνηνή [*Anne Comnène, Alexiade*, ἐκδ. B. Leib, III, Paris 1945], 214), για να χρησιμεύσει σε όλο το 12ο αιώνα ως «παιδευτήριον τῶν γραμματικῶν» (ό. π., 214 και 217), βλ. ειδική πραγματεία της Sophia Mergiali-Falangas, L'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB* 49 (1991), 237-246, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Τείνω να πιστέψω ότι το σχολείο του αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου, ένα σχολείο ούτως ή άλλως παλαιό με ειδικό ρόλο που αναδιοργανώνεται από τον Αλέξιο Α' και εξυπηρετεί ειδικές ανάγκες (Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1, 83-84), αποδεσμεύεται μάλλον από το «σύστημα οργάνωσης της ανώτερης εκπαίδευσης» στον αιώνα των Κομνηνών και θα λειτούργησε πιθανότατα ως ένα σχολείο «τῶν πρώτων γραμμάτων» ή, το πολύ, ως ένα σχολείο «ἐγκυκλίου παιδεύσεως». Αν μία τέτοια θεώρηση είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα, τότε η Σχολή των αγίων Αποστόλων (Πέτρου και Παύλου) προέχει ίσως στη διάκριση των σχολείων που υπηρέτησαν κατά το 12ο αιώνα το «σύστημα παροχής ανωτέρων σπουδών» στην Κωνσταντινούπολη.

«κοσμικά» *ιδιωτικά σχολεία* του 12ου αιώνα[60] – στο να προσφέρουν μία γερή κατάρτιση στη Γραμματική, που οδηγούσε στο τέλος και σε πρακτικές εφαρμογές της ρητορικής τέχνης.

Δύο από αυτά τα σχολεία ταυτίζονται με τους παραδοσιακά γνωστούς χώρους: των Αγίων Τεσσαράκοντα της Μέσης[61] και της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, η φήμη του οποίου ριζώνει βαθύτερα καθώς δένεται με το «Ὀκτάγωνον» των Πατρίων[62] και τη «βασιλικὴν λεγομένην κινστέρναν»[63]. Αλλά το γρήγορο συμπέρασμα, ότι τα σχολεία δένονται ως προς τη χρήση των χώρων με τις ονομασμένες εκκλησίες, είναι μάλλον αυθαίρετο συμπέρασμα, καθώς οι ναοί προσδιορίζουν καλύτερα τα ευρύτατα γνωστά και σταθερά σημεία, δηλαδή τις ενορίες ή «γειτονίες» των εκκλησιών.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διακρίνουμε και την ποιοτική διαφοροποίηση των Σχολών στις οποίες διδάσκονται τα «κοσμικά» σε όλο τον 11ο αιώνα μαθήματα. Στη Σχολή των Χαλκοπρατείων τα βήματα της αναβάθμισης των σπουδών στη Γραμματική και τη Ρητορική είναι σταθερά. Τα επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου συνδέουν αυτήν τη Σχολή με τη Σχεδογραφία[64], απόληξη των σπουδών της Γραμματικής, και την εισαγωγή στη Ρητορική που παρέχεται εδώ. Την αξία της Γραμματικής ως βάθρου των άλλων επιστημών μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα βασισμένοι σ' ένα εγκώμιο της Γραμματικής από τον λόγιο Νικήτα Ευγενειανό[65]:

---

60. Όπως π.χ. το ιδιωτικό σχολείο του Ιωάννη Μαυρόποδος (βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) ή του Ιωάννη Τζέτζη (βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, 191 [= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 245]).

61. Βλ. Lemerle, *Οὑμανισμός*, 131/378 σημ. 14.

62. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 92-107.

63. *Ό. π.*, 105. Πρβλ. Yannopoulos, Notes, 68-91.

64. Για τη διδασκαλία της σχεδογραφίας ως μεθόδου κατανόησης των κειμένων, βλ. πιο πάνω, σημ. 59. Βλ. επίσης, Lemerle, Gouvernement des philosophes, 235-241 και σημ. 103-117, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Ἰ. Δ. Πολέμης, Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς σχεδογραφίας, *Ἑλληνικά* 45 (1995), 287-290 και 297-302· του ίδιου, Philologische und historische Probleme in der Schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI, 31, *Byz* 67 (1997), 252-263. Ένα ακόμη πρόσφατο άρθρο, ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο «Il Salerno bizantino», έθεσε υπόψη μου σε δακτυλόγραφη μορφή ο συνάδελφος Στ. Ευθυμιάδης με τίτλο: L'enseignement secondaire à Constantinople pendant le XIe et le XIIe siècles et sa diffusion en terre d'Otrante au XIIe siècle, που πρόκειται να δημοσιευτεί στα Πρακτικά του εν λόγω Συμποσίου. Το άρθρο αυτό αποτελεί συμβολή για την έρευνα των προεκτάσεων της μεθόδου της σχεδογραφίας προς τον ελληνόφωνο δυτικό χώρο. Ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Στ. Ευθυμιάδη, που μου διέθεσε το εν λόγω άρθρο πριν από τη δημοσίευσή του.

65. Βλ. Δ. Ἀ. Χρηστίδης, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*. 1. *Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας*. 2. *Ἐπιστολές-Σιγίλλιο* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα ἀρ. 45], Θεσσαλονίκη 1984, 205-290.

Χαῖρε, ὦ δέσποινα, ἣν ὁ παλαιὸς ἐμπειρίαν τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν εἶναί φησι καὶ καλῶς ὁρίζεται. καὶ τίς ἄν σοι, ὦ φιλτάτη, ἐπιμεμψεῖται γλῶτταν ἐξελληνιζούσῃ καὶ ἱστορίαν ἐπισυναγούσῃ καὶ τοῖς μέτροις ἐπιστατεῖν ἐπισταμένῃ καὶ ἐκδιδασκούσῃ ὀρθολεκτεῖν; ἥτις φιλοσοφίας μὲν ὀρόφῳ δυσεφίκτῳ καὶ ὑψηλῷ κλῖμαξ χρηματίζεις αἰθερία καὶ ὑψικάρηνος, μαθηματικῆς δὲ ὄρῳ καὶ αἰθεροπόρῳ οἰκοδομῇ ἀσφαλὴς κρηπὶς ἀληθῶς καὶ ἀρραγής τις ὑποτίθεσαι θέμεθλος, τῇ δὲ πυρὸς μένος πνεούσῃ ῥητορικῇ σπινθὴρ πεφυλαγμένος ὑπόκεισαι καὶ ζώπυρον τῆς τέχνης ἀμάραντον, τῇ δέ γε τῶν καθ' ἡμᾶς σωμάτων ἰατρικῇ καὶ βακτηρίᾳ στερεᾷ ὑπεστήριξας τὸ καταπῖπτον ταύτης ἑδράζουσα· οἱ γὰρ δίχα τῆς σῆς ἐπικουρίας ἢ πρὸς τὴν τῆς φιλοσοφίας ἐπιχειροῦντες ἀναβαίνειν ἀκρώρειαν ἢ ἄλλης τέχνης λογικῆς ἡστινοσοῦν ἐφαπτόμενοι ὡς ἐπὶ ψάμμου κτίζοντες ἐργομοχθοῦσιν ἀσυντελῆ καὶ ἀνόητα καὶ ἀδυνάτοις ἐγχειροῦντες ἐλέγχονται καὶ διώκειν ἐναργῶς ἐοίκασι τὰ ἀκίχητα· τίς γὰρ εἰς δόμα ἀναβαίη τριώροφον μὴ τῶν ἀπὸ γῆς βαθμίδων δραξάμενος πρότερον, ἢ τίς εἰς ὄρος ἀναδραμεῖν ἰσχύσειεν ὑψικόρυμβον μὴ ἀπὸ πέζης ἀρξάμενος; τοὺς γὰρ ἄνευ τῶν σῶν βαθρωμάτων τῇ ἀκεστορικῇ καὶ μάλιστα προσαναβαίνοντας σιωπῶ, οἳ σκαπανεῖς τυχὸν ἢ σκυτοδέψαι τυγχάνοντες ἰατρικὴν στολὴν περιτίθενται τὸν τοῦ μύθου ὄνον ἀπομιμούμενοι καὶ ὑπὸ τῇ λεοντῇ τὰς ὀγκήσεις, ἡδύτερα δὲ περὶ ἀμίδων ἀπερευγόμενοι καὶ συνόλως εἰπεῖν ἡδεῖαν πολλὴν ἐνίοτε διατριβὴν παρεχόμενοι. οὐ μόνον τοίνυν, ὡς εἶπον, αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἐλλογίμους ποιεῖς τοὺς σοὺς ὁμοῦ καὶ μυητὰς καὶ μυεύτορας, ἀλλὰ καὶ ὥσπερ τις ζύμη τὸ τῶν λοιπῶν μαθημάτων φύραμα ζυμοῖς ἀτεχνῶς καὶ χρησιμωτάτη καὶ νόστιμος πάσαις ταῖς λογικαῖς τραπέζαις ἐνδείκνυσαι[66].

Εκεί, όμως, που ο «θεσμός» ενός αναβαθμισμένου σχολείου είναι περισσότερο ευδιάκριτος είναι η Σχολή του αγίου Πέτρου, ενός ναού που ο Βασίλειος Β' ανήγειρε σε θέση απέναντι από το σκευοφυλάκιο της Αγίας Σοφίας[67]. Εδώ αναγνωρίζεται ο πυρήνας ενός «θεσμού», του ανώτερου σχολείου που στέγασε τη διδασκαλία της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας. Αν στην κίνηση του διδασκάλου, που από επιστολή του Ψελλού γνωρίζουμε ότι επιδιώκει τη μετάθεσή του από ένα σχολείο της Θεοτόκου Διακονίσσης στη Σχολή του αγίου Πέτρου[68], αναγνωρί-

66. *Ό. π.*, 207-209.

67. Browning, Patriarchal School I, 172-173. Βλ., όμως, και αντίθετη άποψη: Loukaki, Remarques, 431 σημ. 16, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Το σχολείο του αγίου Πέτρου είναι γνωστό και σημαντικό από τον 11ο αιώνα (βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 231-233 σημ. 85-91).

68. Βλ. *ΜΒ* Ε', αρ. 162, σ. 420,18-23: *τὸ δέ μοι βαρύτατον, ὅτι μοι καὶ τὸ πατρῷον ἔδαφος πόρρω ποι κείμενον τῆς σχολῆς, τῆς καθημέραν ταλαιπωρίας αἴτιον γίνεται· ἀνάγκη γάρ με βαδίζειν ὁσημέραι χαλεπὴν ὁδόν, ἀργαλέην τε, συντρίβειν τε καὶ συντρίβεσθαι, καὶ τὴν ἀγορὰν κατατρίβειν, εἰθισμένον ἐν οἰκίσκῳ πάλαι καθῆσθαι καὶ προσέχειν βιβλίοις·* και παρακάτω (421,8-13): *ἀπάλλαξόν με τῆς ἐσχάτης διακονίας, τῷ μείζονι βαθμῷ με προσβίβασον· στῆσον ἐπὶ π έ τ ρ α ς πολλοῖς πειρατηρίοις κλο-*

σουμε ένα βήμα πάνω από το επίπεδο του ιδιωτικού μέσου σχολείου και εξετάσουμε την προσπάθεια του ίδιου του Ψελλού να αναβαθμίσει το ρόλο του ως διδασκάλου μ' ένα διορισμό στη Σχολή του αγίου Πέτρου[69], τότε βρισκόμαστε μπροστά στην αυτοκρατορική έγκριση για την επικύρωση του διορισμού των διδασκάλων αυτού του σχολείου. Κι αν ακόμη δεν είναι αυτός ο διορισμός του Ψελλού στο αναβαθμισμένο σχολείο του Μονομάχου, δεν είναι δηλαδή αυτή η Σχολή των Φιλοσόφων, σε κάθε περίπτωση η μετάλλαξη του σχολείου από την εποχή εκείνη που το γνωρίζουμε από την επιστολογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα[70] είναι γεγονός. Είναι ένα σχολείο στο οποίο ο Ψελλός επιδίδεται στην εφαρμογή όχι πλέον ενός συνηθισμένου προγράμματος, αλλά προχωρημένων μαθημάτων φιλοσοφικής διδαχής, στο οποίο συρρέουν για να μαθητεύσουν μαθητές από διάφορες περιοχές του Βυζαντίου ή και μακρινότερες[71]. Κι αυτό το σχολείο δεν αντιπροσωπεύει τίποτε άλλο από το αποκρυσταλλωμένο μοντέλο του 12ου αιώνα στον κλάδο των «κοσμικών» σπουδών. Οι Σχολές, άρα, της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και του αγίου Πέτρου στήριξαν από τον 11ο αιώνα τα προγράμματα των «μαϊστόρων» της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας που θ' ανθίσουν και θα δώσουν καρπούς και σε ολόκληρο τον επόμενο αιώνα.

νούμενον· μυσταγωγόν με τοῦ κορυφαίου δεῖξον χοροῦ, ἵν' ἐντεῦθεν ῥᾳδία μοι καὶ ἡ πρὸς τὰ κρείττω ἄνοδος γένηται, καὶ τῆς πρὸς τὰ κρείττω φερούσης ὁδοῦ ἐπιτυχὴς ἔσομαι. Βλ. Browning, Patriarchal School I, 174· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 230-231 σημ. 81-84.

69. Ήδη η παλαιότερη έρευνα (βλ. Fuchs, *Höhere Schulen*, 28) είχε συνδέσει τη Σχολή του αγίου Πέτρου με τη λεγόμενη «Πατριαρχική Σχολή» και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας σε αυτό το σχολείο. Είναι το σχολείο του οποίου τη διεύθυνση είχε ο φίλος του Νικήτας· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 201-202· Wilson, *Scholars of Byzantium*, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 193).

70. Βλ. Lemerle, *Élèves et professeurs*, 7-11· του ίδιου, *Οὑμανισμός*, 217-240· Κατσαρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, 36-41· Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου, 328-332. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β'2, 421-425.

71. Στην επιστολή του προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο Ψελλός δεν θα παραλείψει να τονίσει: *Διὰ ταῦτά μοι καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν συμβίωσιν παραιτῇ, καὶ ἀτιμάζεις τὸν λόγον καὶ καταφρονεῖς τῆς παιδεύσεως, καὶ οὐδέν σε τῶν ἐμῶν θέλγειν δεδύνηται, οὐ σχεδιάζουσα γλῶττα τοὺς λόγους, οὐ λέξις ἐρρυθμισμένη, οὐ τρόπος ἐπιεικής, οὐκ ἦθος φιλόσοφον, οὐ τὸ πεζὸν τῆς γνώμης καὶ ὕπτιον. Ἀλλὰ Κελτοὺς μὲν καὶ Ἄρραβας ἁλωσίμους ἡμῖν πεποιήκαμεν καὶ καταπεφοιτήκασι κατὰ κλέος ἡμέτερον κἂν τῆς ἑτέρας ἠπείρου, καὶ ὁ μὲν Νεῖλος τὴν γῆν ἐπάρδει τοῖς Αἰγυπτίοις, ἡ δὲ ἐμὴ γλῶττα τὴν ἐκείνων ψυχήν· κἂν πύθοιο τῶν Περσῶν κἂν τῶν Αἰθιόπων, ἐροῦσιν ὡς ἴσασί με καὶ τεθαυμάκασι καὶ τεθήρανται·* βλ. *Michele Psello, Epistola a Michele Cerulario*, 24-25, 91-101. Η Σχολή του αγίου Πέτρου υποκρύπτεται στα γραφόμενα του Νικολάου Μουζάλωνος: *Εἶδε ταῦτα σαφῶς ἡ τοῦ πρωτεύοντος τῶν Χριστοῦ μαθητῶν σχολὴ καὶ πρωτεύουσα, ἐν ᾗ μεμυσταγώγηται μὲν καὶ αὐτὸς* [sc. Νικόλαος Γ], *ὡς ἂν τῆς πρώτης ὁ πρώτιστος ᾖ καὶ τὸ πρωτεῖον ἐκείνῃ διχῆθεν κομίζοιτο, ἐμυσταγωγήσαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς* [sc. Μουζάλων]· βλ. Jean Darrouzès, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, *REB* 46 (1988), [7] και 27, 215-218.

Η αναβάθμιση των διδασκάλων

Η αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών συμπαρέσυρε και την αναβάθμιση του θεσμού των διδασκάλων από τα μέσα του 11ου αιώνα και εξής. Τούτο είναι φανερό όχι μόνο από την κορυφαία μεταρρύθμιση του Μονομάχου, αλλά και από την παρακολούθηση της σύνδεσης των διδασκάλων με τα ονομαστά σχολεία, όπου εδραιώνεται ο «θεσμός» των «μαΐστόρων»[72]. Ο «μαΐστωρ» είναι ο υπεύθυνος του σχολείου και, όταν αυτό φαίνεται διευρυμένο, τότε έχει κοντά του έναν «πρώξιμον»[73], ορολογία που δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως κατανοητή[74]. Ο «μαΐστωρ» διευθύνει ένα σχολείο «κοσμικής» παιδείας (ανεξάρτητα αν αυτός είναι ιερωμένος ή κοσμικός) και διακρίνεται σαφώς από τους εκκλησιαστικούς δι-

---

72. Βλ. πιο πάνω, σημ. 59. Αναφέρονται στον 11ο αιώνα: ο «μαΐστωρ τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων» Χριστόφορος (βλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 11, σ. 7) ή, σύμφωνα με άλλες απόψεις (βλ. σχετικά, Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227 σημ. 70), ο Ιωάννης Λογγιβάρδας, όπως επίσης και ο «μαΐστωρ τῆς Θεοτόκου Διακονίσσης» (*ΜΒ* Ε', 420), ο «μαΐστωρ τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου» Νικήτας (*ΜΒ* Ε', 87). Βλ. ακόμη, Επιστολή Ψελλού (*ΜΒ* Ε') αρ. 168, σ. 428: «τῷ μαΐστορι τῶν Χαλκοπρατείων»)· Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αρ. 9, σ. 5), όπου αναφέρεται ο «μαΐστωρ» του σχολείου του αγίου Θεοδώρου των Σφορακίου Λέων (πρβλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 10, σ. 6). Στον 11ο αιώνα αναφέρεται ο Νικήτας «Χαλκοπρατείων πρώξιμος» (ανεψιός του μητροπολίτου Ηρακλείας· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 228 σημ. 73, 229 σημ. 80, όπου αναφορές στα σημειώματα των χειρογράφων και βιβλιογραφία)· ο Ευστάθιος «πρώξιμος τῆς σχολῆς παρθένου» (Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *«Σημειώματα»*, αρ. 306, σ. 244). Στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού (1082) αναφέρεται ο Ευστράτιος, «πρώξιμος τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου» (Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 186 σημ. 137). Στα Επιγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 9 και 10 (ό. π.) μνημονεύεται ο «πρώξιμος» Στυλιανός· βλ. και Enrica Follieri, Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica, *ZRVI* 8 (1964), 144-145. Η Άννα Κομνηνή (III, 218,8-25) αναφέρεται στα ονόματα του Στυλιανού και του Λογγιβάρδου· βλ. και A. Garzya, Intorno al Prologo di Niceforo Basilace, *JÖB* 18 (1969), 57-71, εδώ: 62 [= *Storia e interpretazione di testi bizantini. Saggi e ricerche*, London 1974, XII].

73. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 59 και 72.

74. Το επίθετο *proximus, -a, -um*, υπερθετικός του *proprior*, σημαίνει: 1. *ἐπὶ τόπου· ἐγγύτατος, πλησιαίτατος*, 2α. *ἐπὶ χρόνου παρελθόντος· προτεραῖος, παρῳχημένος, τελευταῖος, ὕστατος, νεώτατος*, 2β. *ἐπὶ χρόνου μέλλοντος· ἐπιών, ὑστεραῖος, ἑπόμενος*, 3. μεταφρ. α) *ἐγγύτατα ὢν ἐν φιλίᾳ, γένει, ἡλικίᾳ, τιμῇ*: *proximus cognatione· συγγενής*, β) *παραπλησιαίτατος*, γ) *πρόχειρος* (βλ. ενδεικτικά, Εὐστρ. Ἰσαακαλῶτος, *Λεξικὸν τῆς Λατινικῆς Γλώσσης*, s.v. *proximus*). Στο Λεξικό του G. W. H. Lampe (*A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1972[3], 1159) αναγράφεται: **πρόξιμος, ὁ* (Lat. *Proximus*) *first secretary τοῦ περιβλέπτου κόμητος καὶ πρόξιμος τοῦ θείου σκρινίου τῶν λιβέλλων καὶ τῶν θείων κογνιτιόνων*, CCP (449) *act.* 3 (*ACO* 2.1.1, σ. 177,4· H.2.210D)· *ἕναν ξιφήρη ἄνδρα, τῇ τοῦ προξίμου ἀξίᾳ καταλεγόμενον* Steph. Diac. *v. Steph.* (*PG* 100, 1169C). Από τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται ότι ο «πρώξιμος» του σχολείου ήταν συνεργάτης κοντινός, βοηθός του «μαΐστορος», ίσως νεότερός του σε ηλικία και πείρα, ο επόμενος του διδασκαλικού αξιώματος, ίσως και ο φροντιστής του σχολείου.

δασκάλους οι οποίοι και δεν εμφανίζονται στη διοικητική οργάνωση του κράτους[75], όπως οι κοσμικοί.

Στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα φαίνεται μία μεγαλύτερη κινητικότητα στο θεσμό του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας»[76]. Τομή στη μαρτυρημένη εμφάνισή τους στο προσκήνιο προσδιορίζεται καλύτερα η περίοδος μετά την καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού[77]. Από τότε η Εκκλησία επανενεργοποιεί το θεσμό των *διδασκάλων τοῦ Εὐαγγελίου*[78], κυρίως των εξηγητών «διδασκάλων τῆς γύρας»[79], και με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η τόνωση του φρονήματος των χριστιανών και η γνώση τους, ώστε να αποφεύγουν τις αιρετικές διδασκαλίες.

Έχω τη γνώμη ότι η κίνηση αυτή της συστηματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας ξεκινά με την πρωτοβουλία αναβάθμισης του ρόλου του πατριαρχείου και από την αποφασιστική πρωτοβουλία του, πατριάρχη πια, Ιωάννη Ξιφιλίνου με την ολοκλήρωση του πρώτου πατριαρχικού «Ὁμιλιαρίου»[80], ενός «εγκεκριμένου» ερμηνευτικού εγχειριδίου των Κυριακών ομιλιών, και η συνέχεια αυτής της τάσης αναγνωρίζεται στο εξηγητικό έργο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος[81] στο μεταίχμιο 11ου-12ου αιώνα ή και αργότερα στο έργο του Ευθυμίου Ζιγαβηνού[82].

Η δραστηριότητα της Εκκλησίας στη διάδοση της *διδασκαλίας* δεν ήταν υπόθεση μόνον της πρωτεύουσας. Στην Αντιόχεια και στη Θράκη[83] μαρτυρούνται *διδάσκαλοι*, καθώς προκύπτουν ανάγκες διδαχής, συνεπώς και η ανάγκη κατάρτισης εξηγητών του Ευαγγελίου. Μολαταύτα το κέντρο, η Κωνσταντινούπολη,

---

75. Βλ. πιο πάνω, σημ. 32.

76. Βλ. πιο πάνω, σημ. 31.

77. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 177 κε. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 216-217.

78. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 183-184.

79. Για το αξίωμα του «διδασκάλου τῆς γύρας» ή «περιοδευτοῦ», βλ. Δ. Β. Γόνης, Ἰωάννης Κωστομοίρης-Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), *Θεολογία* 65 (1994), 752-755 (και ανάτυπο, Ἀθήνα 1995, 40-43).

80. Για το «Ὁμιλιάριον» αυτό, βλ. H. Hennephof, Der Kampf um das Prooimion im Xiphilinischen Homiliar, *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden 1972, 281-299. Βλ. και Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 378-380, όπου και βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί εδώ ότι η συνολική μελέτη των βυζαντινών «Ὁμιλιαρίων» αποτελεί θέμα ερευνητικού προγράμματος που διεξάγεται στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών της Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία μου.

81. Τα Υπομνήματα του Θεοφυλάκτου στους τέσσερις Ευαγγελιστές, καθώς και η Ερμηνεία του στις Πράξεις των Αποστόλων, καταλαμβάνουν τρεις περίπου τόμους της *PG* 123 και 124, 9-317 και 125, 484-1132. Στον ίδιον πρέπει να αποδοθούν και τα υπομνήματα της *PG* 124, 336-1357· *PG* 125, 9-404, και η επιτομή του Οικουμενίου, *PG* 125, 1132-1288, και *PG* 126, 9-104.

82. Βλ. Ἀ. Ν. Παπαβασιλείου, *Εὐθύμιος-Ἰωάννης Ζυγαδηνός, Βίος-συγγραφαί*, ἐν Λευκωσίᾳ 1979, 212-230.

83. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σημ. 125, 127-130.

εξακολουθεί να παραμένει το μόνο κέντρο παροχής ανώτερης μόρφωσης σε ολόκληρη την επικράτεια του Βυζαντίου[84], όπου δρουν και κινούνται οι κορυφαίοι ερμηνευτές της εποχής, όπως ο Θεοφύλακτος ο μετέπειτα Αχρίδος[85] και ο Νικόλαος Μουζάλων[86]. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πρώιμος τίτλος του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου* συνδέεται με τους δύο σπουδαιότερους ερμηνευτές.

Στο μεταίχμιο, λοιπόν, του τρίτου και τέταρτου τετάρτου του 11ου αιώνα η διάκριση ανάμεσα στους «θεσμούς» των κοσμικών γραμμάτων και ανάλογους των «θεολογικών» έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι η ώρα να διακριθούν οι διδάσκαλοι της «θύραθεν» γραμματείας από τους ερμηνευτές των Γραφών (Παλαιάς και Καινής Διαθήκης) και οπωσδήποτε των Επιστολών του Παύλου, που αποτελούν το θεωρητικό εξοπλισμό για την ηθική συμπεριφορά των χριστιανών και για την οχύρωση της Εκκλησίας. Από τις ζυμώσεις αυτές και τις πρόδρομες κινήσεις προέκυψε η απόφαση για την εισαγωγή των υψηλών μαθημάτων ερμηνείας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εισάγεται με τη Νεαρά του Αλεξίου Α' το 1107[87], νόμος που θα παγιώσει το σύστημα ώς την άλωση του 1204.

Έτσι, ο παραδοσιακός τίτλος του «μαΐστορος»[88] στον 11ο αιώνα καθιερώνεται και επεκτείνεται από τους «γραμματικούς»[89] στους «ῥήτορας» – ο θεσμός του «μαΐστορος τῶν ῥητόρων» συναντάται ήδη στην επιστολογραφία του Ψελλού[90], στον Θεοφύλακτο Αχρίδος[91] και στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού ένας ομώνυμός του υπογράφει στα πρακτικά ως «μαΐστωρ των ρητόρων»[92]– σε σχολεία με κρατικό

84. Το παράδειγμα του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου (12ος αιώνας), είναι χαρακτηριστικό: ο άγιος κατευθύνεται στην πρωτεύουσα για σπουδές μετά τα 14 χρόνια του (βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισό ιβ' αἰώνα). Ἡ σχέση τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων του (Βίων) στὸν κώδ. Πάτμου 448 (φφ. 31v-58) καὶ στὸν κώδ. Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14 (φφ. 144v-157v), *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, 643· βλ. ακόμη, Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἁγιολογικὰ μελετήματα*, Β', Μυτιλήνη 2002, 154 (162 σημ. 12: η παλαιότερη βιβλιογραφία).

85. Βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, 11-28.

86. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 5-53 και κυρίως 7-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

87. Βλ. γι' αυτή τη Νεαρά Magdalino, Reform Edict, 199 σημ. 1, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

88. Για τον τίτλο του «μαΐστορος» στην αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα βλ. *Anonymi professoris Epistulae*, αρ. 36, σ. 30, αρ. 51, σ. 45, αρ. 67, σ. 60, αρ. 68, σ. 61.

89. Συνήθως οι «γραμματικοί» συνδέονται με τη διδασκαλία σε μέσα ή σχολεία «ἐγκυκλίου παιδεύσεως» (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 83 σημ. 8, 84).

90. *Ό. π.*, σ. 184 σημ. 131. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32. Βλ. και Angold, *Church and Society*, 94 σημ. 98 και 100.

91. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 194 σημ. 131.

92. *Ό. π.*

έλεγχο και στο 12ο αιώνα, θα περιλάβει στο θεσμό και τους «φιλοσόφους»[93]. Τούτο σημαίνει ότι ο κορυφαίος θεσμός διατηρεί την «κοσμική» χροιά της διδασκαλίας και αναδεικνύει τους «μαΐστορας» ως διακεκριμένους, κορυφαίους διδασκάλους στο εκπαιδευτικό σύστημα του αιώνα των Κομνηνών. Παράλληλα, οι τίτλοι *τοῦ Ψαλτῆρος*[94] και *τοῦ Εὐαγγελίου*[95] στα τέλη του 11ου αιώνα πιστοποιούν τη βαθμιαία αποδοχή και προωθούνται στην ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και, μαζί με τον διδάσκαλο *τοῦ Ἀποστόλου*, θα αποτελέσουν μία τριάδα μαθημάτων στο ολοκληρωμένο σχέδιο του προγράμματος για μία ανώτερη μόρφωση[96], την ανώτερη βαθμίδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Γνωρίζουμε μαρτυρημένα από τα τέλη του 11ου αιώνα αυτήν τη διαβάθμιση: *ὡς διὰ κλίμακος ἄνεισι πρὸς τὴν τῆς γνώσεως κορυφήν, πρώτης μὲν ἐπιβὰς βαθμίδος γραμματικῆς, δευτέρας δὲ καὶ μετεωροτέρας ῥητορικῆς, τρίτης καὶ ὑψηλοτέρας φιλοσοφίας, τετάρτης καὶ ὑπερτάτης καὶ εἰς οὐρανὸν φερούσης τῆς θεοπνεύστου γραφῆς*[97].

Είναι ανάλογο με εκείνην την κατάληξη του προγράμματος «εἰς τοὺς εὐαγγελικοὺς ἐλλιμενίζομεν κόλπους»[98], το τέρμα και η αγαλλίαση της γνώσεως για τον 12ο αιώνα, που μας παραδίδεται από τον Μιχαήλ Ιταλικό[99].

Έτσι έχουν τα πράγματα στους «θεσμούς», όπως εξελίσσονται από τον 11ο αιώνα και αποκρυσταλλώνονται στο σύστημα της εκπαίδευσης του 12ου. Αυτοί είναι οι λειτουργικοί θεσμοί των διδασκάλων. Τίτλοι όπως ο *ὕπατος τῶν φιλοσόφων*[100] και ο *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*[101], που ταλάνισαν έως σήμερα την έρευνα, δεν αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, παρά επιθετικούς προσδιορισμούς, για να δηλώσουν την κορυφή των «κοσμικών» από τη μία, και των «θεολόγων» διδασκάλων από την άλλη, στην ώρα που οι διδάσκαλοι αυτοί ολοκληρώνουν τον κύκλο

---

93. *Ό. π.*, 205 σημ. 239. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326.

94. Βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'église byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Paris 1970, 77-78. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η επαφή των μαθητών με το Ψαλτήριο ξεκινούσε από την πρώτη τους διδαχή, αφού οι «ἐπιμερισμοὶ τῶν Ψαλμῶν» του Γεωργίου Χοιροβοσκού (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σημ. 19) είχε υιοθετηθεί ως ένα προσφιλές εγχειρίδιο διδασκαλίας της γραμματικής στα σχολεία. Ωστόσο, ο Χοιροβοσκός δεν ονομάστηκε *διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος*, αλλά *οἰκουμενικός* (*ό. π.*). Αυτό σημαίνει ότι οι τίτλοι των διδασκάλων πριν από την οριστικοποίηση των εννοιών τους ήταν συμβατοί με τον πνευματικό περίγυρο της κάθε εποχής.

95. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σημ. 131.

96. *Ό. π.*, 208-209.

97. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 27, 196-199.

98. Βλ. Μιχαήλ Ιταλικός (έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972), 158,25-159,6.

99. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 201 σημ. 220.

100. *Ό. π.*, 178 σημ. 99 και 205 σημ. 299.

101. *Ό. π.*, 164 σημ. 7 και 166 σημ. 19.

του λειτουργικού τους «θεσμού» μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι τίτλοι τιμής ή γενικότερης αποδοχής της σοφίας τους που επισφραγίζουν μία ολοκληρωμένη σταδιοδρομία.

Απομένει ένα τρίτο φαινόμενο.

Ο μύθος του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων»

Υποστηρίζεται τελευταία ότι ο «θεσμός» των διδασκάλων στο εκπαιδευτικό σύστημα που ανιχνεύεται στον 11ο αιώνα και αποκρυσταλλώνεται στον 12ο αιώνα δεν είναι παρά ο «θεσμός» του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων» στους οποίους εντάσσονται απαξάπαντες οι «πέντε» διδάσκαλοι του διαμορφωμένου τελικού συστήματος[102]. Η άποψη αυτή στηρίχτηκε αρχικά στην επισήμανση μιας πληροφορίας του Άνσελμου Χαϊδελβέργης, ο οποίος στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη[103] και πήρε μέρος σε θεολογικές συζητήσεις *inter duodecim didascalos, qui iuxta morem sapientium Graecorum et liberalium artium et divinarum scripturarum studia regunt et caeteris sapientibus* ...[104]. Η μαρτυρία αυτή είναι μοναδική. Μοναδική από την άποψη ότι αναφέρεται σε δώδεκα «διδασκάλους», έναν προσδιορισμό ο οποίος δεν συναντάται σε άλλη πηγή του 11ου και 12ου αιώνα. Η αναφορά αυτή, που γενικεύει την ποικιλία των διαφόρων ειδικοτήτων επιστημόνων στον τίτλο «διδάσκαλος», προβλημάτισε την έρευνα, η οποία αναζήτησε και άλλες μαρτυρίες για να διαλευκάνει την αινιγματική πληροφορία του Άνσελμου. Ο P. Wirth συνέδεσε το ελκυστικό «θέμα» των δώδεκα «διδασκάλων» με ένα χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον[105], ο οποίος, σε μία επιστολή προς φίλο του αξιωματούχο της Ελλάδας[106], αναφέρει ότι στην Κων-

102. Βλ. Magdalino, Reform Edict, 211-212. Πρβλ. Loukaki, Remarques, 429 κε.

103. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 325· του ίδιου, Reform Edict, 211· Loukaki, Remarques, 429 σημ. 6.

104. *PL* 188, 1141A-B. Πρβλ. Loukaki, ό. π.

105. P. Wirth, Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter. Renaissance des Attizismus. Herausbildung der neugriechischen Volkssprache, *XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports* II: *Langue, Litterature, Philologie*, Athènes 1976, 15. Βλ. και Magdalino, Reform Edict, 211· Loukaki, Remarques, 429 σημ. 17, όπου και βιβλιογραφία.

106. Την επιστολή δημοσίευσε και σχολίασε η Μαρίνα Λουκάκη, Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-166. Για τον Νικόλαο Καταφλώρον, βλ. *ό. π.*, 148 σημ. 16, όπου και βιβλιογραφία. Από τον επιτάφιο Λόγο που έγραψε ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος (έκδ. Ἀ. Σιδερᾶς, *25 ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι*, Θεσσαλονίκη 1991, 53-74), μαθαίνουμε ότι ο

σταντινούπολη του 12ου αιώνα υπήρχε «σύλλογος δώδεκα ρητόρων»[107]. Το «σύλλογο» αυτό ο Wirth συνέδεσε με τους σοφούς «δώδεκα διδασκάλους» της αινιγματικής μαρτυρίας του Άνσελμου[108]. Η ιδέα καλλιεργήθηκε ώς ένα σημείο από τον P. Magdalino, ο οποίος συνέδεσε τις προηγούμενες μαρτυρίες[109], προσθέτοντας ένα ακόμη χωρίο γνωστού λογίου του 12ου αιώνα, του Κωνσταντίνου Στιλβή, που κάνει λόγο επίσης για μία δωδεκάδα λογίων προσώπων[110]. Ο Magdalino

Νικόλαος υπηρέτησε ως δάσκαλος τη «θύραθεν» κατεύθυνση και τη «θεολογική» στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης της Κωνσταντινουπόλεως της εποχής του, φτάνοντας στον τίτλο του *οἰκουμενικοῦ διδασκάλου*.

107. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152,9-10: *ἀλλ' ἡ καθ' ἡμᾶς δωδεκὰς αὕτη τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος ἵνα μὴ λέγω ὁ χιλιοστὸς καὶ μυριόλεκτος σύλλογος*. Η Λουκάκη (ό. π., 159) παρατηρεί ότι ο Νικόλαος Καταφλώρον «δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης» και παρακάτω η ίδια (ό. π., 161) επαναλαμβάνει: «Ο Νικόλαος καταφέρεται, όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων».

108. Wirth, Die sprachliche Situation, 15-17.

109. Magdalino, Reform of Edict, 211.

110. Ό. π., 32. Το κείμενο του Στιλβή αναφέρεται στις προσπάθειες των ιερωμένων της εποχής να γίνουν *οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι* και να ενταχθούν στην "élite" του πατριαρχείου. Ο Magdalino (ό. π.) στο χωρίο *τί μοι τῶν ἐκ τῶν μαθημάτων παραδειγμάτων;... ὡς οἱ ἀστέρες στοιχηδὸν προβαίνουσιν ἢ ἀναβαίνουσιν κἂν δωδεκάστοιχος ὁ τοῦ ἡλίου φάναι σταθμός, ὅσος καὶ ὁ ἡμέτερος ἀριθμὸς* (βλ. J. Diethart, *Der Rhetor und Didascalos Konstantinos Stilbes*, Diss., Wien 1971, 35,43-48. Πρβλ. *Costantino Stilbes, La prolusione del maestro dell'Apostolo*, έκδ. Lia Raffaella Cresci [Litteratura e Civiltà bizantina 2], Messine 1987, 45,48-49) καταλαβαίνει τον αριθμό 12 ως αριθμό προσώπων. Το ίδιο και η Loukaki, Remarques, 430. Θα μπορούσε, όμως, στο χρόνο του ζωδιακού κύκλου, η φράση να σημαίνει τα «δώδεκα χρόνια» του «σταθμού», που δια της υπομονής ο Στιλβής υπηρέτησε ως διδάσκαλος «στάσιμος», χωρίς να τον βοηθήσει κανένας για να εξελιχτεί στην κλίμακα των διδασκάλων. Απεναντίας, είναι σαφέστερο το χωρίο (έκδ. Diethart, *ό. π.*, 40,188-192· πρβλ. έκδ. Cresci, *ό. π.*, 52,195–53,198: *καὶ διέβη μὲν πρότερος ἤδη τὸν ποταμὸν – ὡς τὸ ἱστορηθὲν – Ῥουβεὶμ ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος, ὡς ἡρμήνευσε τοὔνομα ὑπὸ προπομπῷ τούτῳ τῷ ἡμῶν Ἰησοῦ*. Το χωρίο εμμέσως αναφέρεται στις «ίντριγκες» των φιλόδοξων κληρικών να αναδειχτούν στο αξίωμα του «οικουμενικού», ώστε να αποτελέσουν στη συνέχεια την ακολουθία του πατριάρχη του στενού κύκλου των εκλεκτών, εμπίστων και συμβούλων του. Υπάρχουν, ωστόσο, δύο ερμηνείες: α) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν, ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος» ή β) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος <τῶν διδασκάλων>, τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος». Ο Magdalino (ό. π.) και η Loukaki (ό. π.), βασισμένοι προφανώς και στο σχολιασμό της Cresci (*ό. π.*, 24 σημ. 31, 88 σημ. 49), είναι βέβαιοι για τη δεύτερη περίπτωση, όπου ο πατριάρχης, ως άλλος Ιησούς, επιλέγει «τον πρεσβύτερον» για να συγκροτήσει τη «δωδεκάδα τῶν διδασκάλων». Αν ο Στιλβής, που είναι εκείνη τη στιγμή *διδάσκαλος* (*τοῦ Ἀποστόλου*, όπως συνάγεται από την επιγραφή της διδασκαλίας του (βλ. έκδ. Cresci, *ό. π.*, 42), και συγκαταλέγεται ασφαλώς στους

επιχειρεί να ερμηνεύσει την προβληματική μαρτυρία του Άνσελμου, εντάσσοντας τους «διδασκάλους» ολοκλήρου του συστήματος εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη – και αυτούς που δίδασκαν τη Γραφή και τους άλλους εννέα «μαΐστορες» που δίδασκαν ρητορική, φιλοσοφία, νομικά, ιατρική, συμπεριλαμβανομένου του «διδασκάλου τῶν ἐθνῶν» – στο θεσμό των «δώδεκα διδασκάλων» που λειτούργησε στο Βυζάντιο[111]. Η ανάμειξη αυτού του θεσμού μιας πανσπερμίας σοφών με το διακρινόμενο θεσμό των διδασκάλων του όποιου εκπαιδευτικού συστήματος[112] αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τη βασικότερη αδυναμία της ερμηνείας από τον Magdalino.

Αμφιβολίες για την αξία της εξήγησης που επιχειρεί ο Magdalino εξέφρασε και η Μαρίνα Λουκάκη[113], η οποία εστίασε την προσοχή της στις πηγές που αναφέρονται στον αινιγματικό αριθμό «δώδεκα»[114]. Από την αλληγορική χρήση ενός χωρίου από την Α΄ Προς Κορινθίους επιστολή του Παύλου (Α΄ Κορ. 15, 5-6) σε κείμενα τριών ρητόρων του 12ου αιώνα (Βασιλείου Πεδιαδίτη[115], Γρηγορίου Αντιόχου[116] και Κωνσταντίνου Στιλβή[117]), συνάγεται ότι ο πατριάρχης του οικουμενικού θρόνου περιστοιχίζεται από μία δωδεκάδα προσώπων που αποτελούν το στενότερο κύκλο των συνεργατών του, και από 500 περίπου άτομα ευρύτερα,

---

«δώδεκα διδασκάλους»), εκφράζει την πικρία του για κάτι, δεν είναι γιατί αυτός δεν εισήχθη στη χορεία των «δώδεκα διδασκάλων» του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά γιατί απέτυχε να εκλεγεί στη θέση που ίσως θα του επέτρεπε να βρεθεί σε κάποιο άλλο συγκροτημένο σώμα των εκλεκτών ακολούθων, εμπίστων ή συμβούλων της πατριαρχικής αυλής. Ας μην ξεχνούμε ότι τα *διδασκαλικὰ τρία ὀφφίκια* (βλ. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια*, 549-550) εμφανίζονται στον κατάλογο των οφφικίων της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας με μία ιεραρχική σειρά, που μας επιτρέπει να εκφράσουμε την άποψη ότι η «δωδεκάδα» των εκλεκτών του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, βρίσκεται πάνω και πέρα από οποιαδήποτε εκπαιδευτική ή κηρυγματική λειτουργία του διδασκαλικού θεσμού.

111. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 326. Η Loukaki (Remarques, 432) δεν δέχεται την άποψη αυτή.

112. Εννοώ το οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, αφενός, και το σύστημα των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας», αφετέρου: το πρώτο αποβλέπει στο να καταρτίσει νέους, προσφέροντάς τους ανώτερη μόρφωση· το δεύτερο αποβλέπει στο να διαφυλάττει ως κόρην οφθαλμού την «ὀρθὴν δόξαν» της Εκκλησίας και να καταρτίζει ιεροκήρυκες που θα μεταδίδουν ορθώς τα μηνύματα του Ευαγγελίου.

113. Βλ. Loukaki, Remarques, 432.

114. Ό. π., 427-430.

115. Ό. π., 427: *καὶ δὴ πρῶτα μὲν ὤφθη Κηφᾶ, εἶτα τοῖς δώδεκα, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν τοῖς κορυφαίοις τῶν αὐτοῦ μαθητῶν καὶ τῷ χορῷ τῶν περὶ αὐτόν, εἶτα ὤφθη ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς.*

116. Ό. π., 427-428: *πρῶτα δηλαδὴ Κηφᾷ καὶ εἶτα τοῖς δώδεκα καὶ αὖ πάλιν τοῖς ἑβδομήκοντα, ἄθρουν δ' ἐφάπαξ ἐπάνω, φησί, πεντακοσίοις προὔπτο ἐφίσταται ἀδελφοῖς.*

117. Ό. π., 428: *εἶθ' ὥσπερ ἐκεῖνος μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπάνω ὤφθη πεντακοσίων, καθὼς φησι ὁ Ἀπόστολος, κατὰ ταὐτὰ καὶ οὗτος τῆς ἰσαρίθμου τούτοις τάξεως ὑπερκάθηται.*

αριθμός που αντιπροσωπεύει το σύνολο του κλήρου της Αγίας Σοφίας αυτήν την εποχή[118].

Η αλληγορική χρήση του αριθμού 12, που παραπέμπει στους δώδεκα μαθητές του Χριστού, δεν φαίνεται καθόλου παράξενη: είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ότι στο πατριαρχείο ένας αριθμός συνεργατών ή συμβούλων του πατριάρχη, άγρυπνων φρουρών του ορθοδόξου δόγματος, θα ήταν ό,τι εκλεκτότερο σε μόρφωση και γνώση ανάμεσα στους ανθρώπους του κλήρου που υπηρετούσε το πατριαρχείο ή της βυζαντινής κοινωνίας. Ίσως, αυτή η ακολουθία αποτυπώνεται στη μαρτυρία του Άνσελμου. Ο πατριάρχης, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, εργάζεται για το καλό της Εκκλησίας και είναι δυνατόν ο αριθμός 12 ή να ανταποκρίνεται σε κάποια πραγματικότητα ή να παραμένει στο γενικότερο πλαίσιο του συμβολισμού[119] της εύκολα κατανοητής αλληγορίας.

Η Λουκάκη δεν αρκείται στην επισήμανση του «μοτίβου». Με αναφορές σε χωρία ρητόρων που τα κείμενά τους απευθύνονται σε γνωστούς πατριάρχες του 12ου αιώνα (των ρητόρων Βασιλείου Πεδιαδίτη[120], Μιχαήλ Ιταλικού[121] και Κωνσταντίνου Στιλβή[122]), όπου η αλληγορική χρήση του αριθμού 12 παραπέμπει αναμφισβήτητα στο πρόσωπο του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού, και των μαθητών-εμπίστων συνεργατών του στο περιβάλλον του πατριαρχείου, προχωρεί να ξαναδέσει με πειστικότερο τρόπο τη μαρτυρία του Άνσελμου με το «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ως θεσμού στον 12ο αιώνα που αφομοιώνει τους πέντε κορυφαίους «διδασκάλους-καθηγητές» του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής και τους επαυξάνει σε δώδεκα[123].

Η οπτική που διαχωρίζει τη δικαιοδοσία του πατριάρχη στο να επιλέγει τους ακολούθους του, συνεργάτες ή συμβούλους, από τη διαφορετική λειτουργία του συστήματος εκπαιδευτικής διαδικασίας, απέτρεψε, κατά τη γνώμη μου, ερευνη-

---

118. Βλ. Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 1], Ἀθῆναι 1986, 92 κε. Πρβλ. Loukaki, ό. π., 428.

119. Βλ. σχετικά, R. Allendy, *Le Symbolisme des nombres. Essai d'Arithmosophie*, Paris 1948^2, 325-351. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 139, όπου η αλληγορία της «δωδεκάδας» είναι πιο ευδιάκριτη.

120. Βλ. Loukaki, Remarques, 429-430: *κορυφαῖος γάρ καὶ τότε καιροῦ τάγματος λευιτικοῦ, τῆς τῶν ἐπὶ βαθμοῦ τελείου δωδεκάδος τῆς ἀρχικῆς προεξάρχων.*

121. Ό. π., 430 σημ. 11: *ἐπιστὰς ὁ ἐμὸς σωτὴρ εὐθὺς εἰς μαθητείαν ἐκάλεσε καὶ καλέσας τοῖς κορυφαίοις συνέταξε καὶ ἕνα ποιεῖται τῶν μαθητῶν καὶ τῶν ἀπορρήτων εἰς κόρον μετέδωκεν* (Μιχαήλ Ιταλικός, 122,15-17).

122. Loukaki, Remarques, 430 σημ. 9 και 10. Τα χωρία σχολιάζονται πιο πάνω, στη σημ. 110.

123. Ό. π., 429 σημ. 6.

τές, όπως οι R. Browning[124], P. Speck[125], J. Darrouzès[126], να δεχτούν την αφομοίωση ενός ελεγχόμενου θεσμού από έναν αινιγματικό και απροσδιόριστο. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος που οδήγησε κι εμένα στη μη διασύνδεση του αόριστου θεσμού των «δώδεκα διδασκάλων» (ή καλύτερα «των δώδεκα σοφών») με τους διδασκάλους των σχολείων, όχι μόνο στον 12ο αιώνα αλλά και νωρίτερα[127]. Πουθενά στα προσαγόμενα για να στηρίξουν την αντίθετη άποψη χωρία δεν καταγράφεται ο όρος «διδάσκαλος», παρά το γεγονός ότι ο θεσμός των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας» είναι γνωστός στην κηρυγματική ιδιότητά τους[128] και η «διδασκαλία» ως κήρυγμα, γνωστή από τον κα' κανόνα της εν Τρούλλω συνόδου και από το σχετικό σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώνα[129] και, κυρίως, τον Λόγο του Νικολάου Μουζάλωνος προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ'[130].

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ανώτερης εκπαίδευσης στην εποχή των Κομνηνών βασίζεται αναμφίβολα στη δημιουργία των «πέντε» θέσεων κορυφαίων διδασκάλων. Ο αριθμός αυτός συγκροτεί το σύστημα παροχής «ανώτερης εκπαίδευσης» στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα[131]. Φαίνεται, μάλιστα, ότι υπήρχε διαδοχή προσώπων σε μία αυστηρότατη δομή που δεν επέτρεπε

124. Browning, Patriarchal School II, 40.

125. Speck, *Kaiserliche Universität*, 87-88.

126. J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours*, Paris 1970, 9.

127. O Magdalino (*Manuel I*, 325 και Reform Edict, 211) και στη συνέχεια, η Loukaki (Remarques, 430) επισημαίνουν αυτήν την παράλειψη, που θα έπρεπε ίσως να συζητήσω, μόνο και μόνο για να δηλώσω ρητά ότι δεν αποδέχομαι μία τέτοια θεώρηση, γιατί ο «θεσμός» των δώδεκα εκλεκτών του πατριάρχη, έστω κι αν δεν είναι λειτουργικός «θεσμός», σημαίνει για μένα ένα «θεσμό» διαφορετικό από το σώμα των διδασκάλων.

128. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 191-193.

129. Βλ. *PG* 137, 580. Στον παλαιό αυτόν κανόνα στηρίζονται ο Criscuolo (Chiesa ed insegnamento, 379-380) και η Cresci (*Costantino Stilbes*, 24 σημ. 31), για να συνδέσουν το διδασκαλικό αξίωμα του Στιλβή στην εκπαίδευση με το διδασκαλικό της Εκκλησίας.

130. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 47: *ἑτέρωθεν ἐπιρροχθεῖ τὸ τῆς διδασκαλίας βροντόφωνον, αὐτὸν Χριστὸν ἐνωτίζεσθαι πεῖθον ἡμᾶς ἀνοίγοντα τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ διδάσκοντα*. Πρβλ. ό. π., 53: *ἐβουλόμην τὸν λόγον ἐλευθεροστομεῖν καὶ παριστᾶν ἀδεῶς τὸ τῆς διδασκαλίας ἔργον Χριστοῦ προηγούμενον*. Αναφερόμενος στο πρόσωπο του πατριάρχη, ο Μουζάλων καταθέτει μία εναργέστατη παράγραφο για τη σύγκριση του έργου του πατριάρχη με το έργο του Χριστού: *οὐκ ἧς, ὡς ἔδειξας, μισθωτός, ὁ τῆς ἀγέλης ἐξάρχων Χριστοῦ, ποιμὴν δὲ ὄντως καλός, τὸ ἐπάγγελμα μὴ ψευδόμενος. Διό σοι καὶ τοῦ ποιμνίου μεμέληκε καὶ τέθεικας μὲν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ψυχήν, ἐφρούρησας δὲ καὶ θηριομάχοις κυσὶ τὰ πρόβατια ... . Τούτους καὶ κύνας ἔχεις κατὰ θηρῶν καὶ ἐργάτας ἐκβάλλεις εἰς θερισμὸν τὴν δωδεκάδα τὴν σήν, τὴν ἐκλογάδα Χριστοῦ, τούτους ἐκπέμπεις ἐπὶ Σαμάρειαν, τὴν τῶν Γραφῶν ὑποδεικνύντας εὐμάρειαν καὶ τῷ λαῷ τὰ θεῖα καταλεαίνοντας καὶ λεόντων βρῶμα γενέσθαι διακωλύοντας* (ό. π., 53-54)· βλ. και Magdalino, Reform Edict, 214· Loukaki, Remarques, 428.

131. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 201 κε.

παράλληλη παρουσία δύο ταυτοχρόνως διδασκάλων στην ίδια θέση, με τον ίδιο τίτλο[132]. Δεν φαίνεται επίσης να υπήρχε διάκριση «ποιοτικής» διαφοράς ανάμεσα στις δύο «θύραθεν» έδρες και τις τρεις «ένδοθεν» στο σύστημα της πεντάδας των καθηγητών, αλλ' ούτε και σύγχυση αυτού του «σώματος διδασκάλων» με άλλα επίπεδα εκπαίδευσης, όπως π.χ. η ιατρική[133] ή η εκπαίδευση των νοταρίων[134]. Το γεγονός ότι ο θεσμός των «μαϊστόρων» περιορίζεται σε δύο συγκεκριμένους κορυφαίους διδασκάλους του συστήματος[135] δεν δικαιολογεί συμπερίληψη άλλων προσωπικοτήτων, ώστε να υποταχτεί το σύστημα των διδασκάλων της ανώτερης εκπαίδευσης στον αινιγματικό θεσμό των «δώδεκα».

Ποιοί θα ήταν οι «δώδεκα» σ' ένα τόσο ευδιάκριτο σύστημα; Εμβαθύνοντας στην αλληγορική χρήση του ρητορικού λόγου των συγκεκριμένων διδασκάλων του 12ου αιώνα, που εκλιπαρούν τον πατριάρχη για να πετύχουν την εύνοια που θα τους επιτρέψει να προσεγγίσουν ή και να ενταχτούν στο χορό των εμπίστων, θα μπορούσε κανείς να δεχτεί συμβατικά μία πραγματική «δωδεκάδα» διαφόρων συμβούλων του πατριάρχη, όχι αναγκαστικά και αποκλειστικά «του σώματος των διδασκάλων», αλλά και άλλων προσωπικοτήτων της βυζαντινής κοινωνίας, ώστε και η καταγραφή του Άνσελμου να προσλαμβάνει την αληθοφανή υπόσταση της ευκαιριακής ή συμβολικής εθιμοτυπίας. Είναι επίσης, όμως, εξίσου θεμιτή και η απομάκρυνσή μας από τη νεφελώδη και εντασσόμενη στη σφαίρα της μυθικής παράδοσης «δωδεκάδα των σοφών», ακολούθων ή συμβούλων του πατριάρχη, επειδή η βασισμένη στο συμβολικό αριθμό 12 μυθολογική παράδοση δεν εμφανίζεται προβληματική μόνο στο 12ο αιώνα, αλλά, α) συνδέεται περιέργως με την υπόθεση του «οἰκουμενικοῦ διδασκαλείου», που κάηκε, σύμφωνα με την εικονολατρική προπαγάνδα, το 726, όταν ο Λέων Γ' συγκέντρωσε τον «οἰκουμενικὸν διδάσκαλον» που είχε μαζί του *μαθητὰς αὐτοῦ καὶ συλλήπτορας προὔχοντας ἄνδρας τὸν ἀριθμὸν ιβ' πᾶσαν ἐπιστήμην μετερχομένους καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κρατύνοντας δόγματα βασιλικὰς διαίτας καὶ βίβλους ὡσαύτως ἔχοντας, ὧν οἱ βασιλεῖς ἄνευ βουλὴν ἢ γνώμην οὐκ ἐθέσπιζον*[136]· β) ανοίγεται αργότερα σε άλλους χώρους.

---

132. Βλ. γι' αυτό, τους συγκεντρωτικούς πίνακες που κατάρτισε ο Browning, Patriarchal School II, 38-40.

133. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 207 σημ. 243.

134. *Ό. π.* Για το σχολείο των νοταρίων, βλ. Magdalino, Reform Edict, 211 σημ. 29, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Εξακολουθώ να πιστεύω ότι η «Σχολή των νοταρίων» ήταν ένα ξεχωριστό σχολείο, ανεξάρτητο από το σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο.

135. Τους «μαΐστορας» δηλαδή των «ῥητόρων» και των «φιλοσόφων».

136. Βλ. *Georgii Monachi Chronicon*, έκδ. C. de Boor, Stuttgart 1904 (ανατ. 1978), 742. Βλ. και Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*,164 σημ. 8, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

Στην «Ἔκθεσιν βασιλείου τάξεως» π.χ. η «τάξις» των μαγίστρων και ανθυπάτων είναι 12: *τῇ τάξει τῶν γε μαγίστρων καὶ ἀνθυπάτων ἤγουν τῶν φορούντων τοὺς δώδεκα χρυσοϋφάντους λώρους*[137]. Δώδεκα ήταν οι σοφοί που συνέταξαν το *Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα*[138], δώδεκα πρέπει να είναι οι δικαστές που θα καθαιρέσουν έναν επίσκοπο ή αρχιερέα[139], δώδεκα επιλέγονται ως «καθολικοὶ κριταὶ» στην παλαιολόγεια εκδοχή του αριθμού των δικαστών[140]. Ασφαλώς, ο συμβολισμός έχει τις ρίζες του στον αρχέτυπο συμβολισμό[141] και στο συμβολικό αριθμό των μαθητών του Χριστού-αποστόλων[142]. Έτσι, και στην αλληγορική χρήση των ρητορικών κειμένων, όπου προέχει η επιθυμία του ρήτορα να μετέχει στο χορό των εκλεκτών, η συμβολική του αριθμού μπορεί και να περιοριστεί απλώς στο πλαίσιο της παραδοσιακής λειτουργίας του μοτίβου[143]. Αναρωτιέμαι: μήπως επανέρχεται κανείς σε παραδοσιακές «θεσμικές» θεωρίες ενός «θετικισμού», χωρίς θετικά δεδομένα;

Στον κυριολεκτικό λόγο από την άλλη πλευρά, η προσεκτική ανάλυση του χωρίου που αποτέλεσε αφορμή, ώστε ο Wirth[144] να στήσει το οικοδόμημα αυτού του προβληματισμού, μπορεί να οδηγήσει σε άλλα συμπεράσματα. Το χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον[145] προσφέρεται για προσεκτικότερη ανάλυση, επειδή εκφεύγει από το γνωστό πλαίσιο του εγκωμιαστή προς τον πατριάρχη, έστω κι αν

---

137. Βλ. *Constantini Porphyrogeniti De Cerimoniis aulae byzantinae*, ἐκδ. I. I. Reiske [CSHB], I, Bonn 1829, 24,4-6.

138. Βλ. *Suidae Lexicon*, ἐκδ. Ada Adler, I, Leipzig 1928 (φωτοτ. ανατ. Stuttgart 1971), 1.

139. Βλ. Ερμηνεία του κανόνος ιϛ΄ της εν Καρθαγένη τοπικής συνόδου: *κριταί..., ἐπὶ μὲν ἐπισκόπου δώδεκα* (*Πηδάλιον*, ανατ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1928, 472). Αλλά και ο αριθμός των μελών της «ἐνδημούσης συνόδου» του οικουμενικού πατριαρχείου είναι ο συμβολικός (βλ. Β. Σταυρίδης, *Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη 1986).

140. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, ελλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος – επιστ. εποπτ. Ε. Χρυσός, Γ, Ἀθήνα 1981, 197-198 και 329 σημ. 103, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

141. Allendy, *Le symbolisme des nombres*, 351.

142. Τα χωρία των βυζαντινών ρητόρων του 12ου αιώνα που εξέτασε η Λουκάκη (Remarques, 427-430), καθώς και το χαρακτηριστικό κείμενο του Μουζάλωνος (βλ. πιο πάνω, σημ. 130), δηλώνουν ότι το ποίμνιο της χριστιανοσύνης φυλάσσεται στη «μάνδραν τῆς ὀρθοδοξίας», όπου ποιμήν-Χριστός είναι ο πατριάρχης και «θηριομάχοι-κύνες» οι μαθητές απόστολοι-κήρυκες της πίστεως, εκλεκτοί του πατριάρχη.

143. Υποθέτω ότι ελάχιστοι ερευνητές σήμερα μπορούν να ανακαλούν το σχήμα του «οἰκουμενικοῦ διδασκαλείου» στο συμβολικό αριθμό της «δωδεκάδας». Η διάκριση, επίσης, του θεσμού των διδασκάλων-καθηγητών από τους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας»-ιεροκήρυκες θεολόγους είναι απαραίτητη για την κατανόηση του επιπέδου παροχής «ανώτερης παιδείας» στο εκπαιδευτικό σύστημα του 11ου-12ου αιώνα.

144. Βλ. πιο πάνω, σημ. 105, 108.

145. Βλ. Loukaki, Remarques, 429 σημ. 7. Βλ. τώρα, της ίδιας, Τυμβωρύχοι, 143-165, όπου και ανάλυση των δεδομένων του κειμένου, έκδοση, μετάφραση και σχόλια.

αποτελεί ένα εγκώμιο για έναν αξιωματούχο διοικητή της Ελλάδας[146], ένα επιστολικό ρητορικό κείμενο από το κέντρο προς την περιφέρεια· και τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία. Παραθέτω το σχετικό χωρίο από την έκδοση και τη μετάφραση στα νέα ελληνικά της Λουκάκη:

Ἀλλ' ἡ καθ' ἡμᾶς δωδεκὰς	Αλλά αυτή η δική μας δωδεκάδα
αὕτη τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος	των ρητόρων, ο Κωνσταντινουπολίτικος,
ἵνα μὴ λέγω ὁ χιλιοστὸς	για να μην πω, ο χιλιάριθμος
καὶ μυριόλεκτος σύλλογος,	και μυριολάλητος σύλλογος,
λάβρα μὲν ἀγορεύει καὶ	λάβρα μεν αγορεύει και
δαιμονίως στωμύλλεται	δαιμόνια φλυαρεί με τέχνη
καὶ ἐπιστοιβάζεται τὰ κομψὰ	και στοιβάζει τα κομψοτέχνηματα
τῆς ῥητορικῆς ὡσεὶ νιφάδας.	της ρητορικής σαν νιφάδες.
(Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152, 9-11)	(Λουκάκη, στο ίδιο, 153)

Η Λουκάκη σχολιάζει: «ο Καταφλώρον, λοιπόν, και σε αυτήν την περίπτωση δεν καινοτομεί. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης»[147]· και συνεχίζει: «ο Νικόλαος καταφέρεται ..., όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων. Έχω υποστηρίξει ότι η δωδεκάδα αυτή δεν είναι άλλη από το σώμα των δώδεκα *διδασκάλων* του πατριαρχείου, ανθρώπων που είχαν κατορθώσει να επιλεγούν από τον πατριάρχη χάρη στις γνώσεις τους στη θύραθεν και θεολογική παιδεία, τη ρητορική και τη διδακτική τους ικανότητα, ως εξηγητές των Γραφών, καθοδηγητές των πιστών και ελεγκτές των ιδεών και των αιρέσεων»[148]. Σε ποιους, όμως, αναφέρεται πράγματι το χωρίο;

Θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει το χωρίο του Ιωάννη Αποκαύκου προς τον Δημήτριο Χωματηνό, που αναφέρεται περίπου στα ίδια πράγματα[149], και να θεωρήσει ότι το κείμενο του Καταφλώρον θυμίζει στον αποδέκτη του τα φοιτητικά τους χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όταν ως μαθητές συναγωνίζο-

---

146. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 149.

147. Ό. π., 159.

148. Ό. π., 161.

149. Βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*, Sbornik Statej Posvjashchemykh Pochitateljami V. I. Lamaskomu, I, St. Petersburg 1907, 248,2 κε.: *ἀλλ' ὅτε τῆς Κωνσταντίνου ηὔγει ὁ λύχνος καὶ τὸ σεβαστὸν τῆς Σοφίας μέγα τέμενος ηὔγαζε, περὶ χοροὺς φιλοσόφων, περὶ ῥητόρων ξυλλογὰς ἐστρεφόμεθα καὶ ὑπ' αὐτῶν περιελαλούμεθα, καὶ πλέον ἢ φοιτῶντες ἐς διδασκάλων αὐτίκα ἐδιδασκόμεθα.* Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 205 σημ. 240· Angold, *Church and Society*, 94.

νταν σε τέτοιες δραστηριότητες, μερικοί από τους οποίους (δώδεκα) συνεχίζουν τις επιδόσεις τους, ενώ άλλοι βρέθηκαν μακριά. Αν αυτή η ερμηνεία φαίνεται χαλαρή, τότε η άποψη ότι οι «δώδεκα ρήτορες» μετέχουν στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ισοπεδώνει τις διακρίσεις αυτών των διδασκάλων και τους εντάσσει σε μία κατηγορία. Ή, μήπως, οι «δώδεκα ρήτορες» προϋποθέτουν άλλους δώδεκα «φιλοσόφους», δώδεκα «ἑρμηνευτὰς τοῦ Ψαλτῆρος», δώδεκα «ἑρμηνευτὰς τοῦ Ἀποστόλου», δώδεκα «οἰκουμενικοὺς διδασκάλους»;

Ασφαλώς το επιχείρημα ότι όλοι οι ρήτορες που επιδίωκαν με τα κείμενά τους να κολακεύσουν τον πατριάρχη, ώστε να πετύχουν μία θέση στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» (στο οποίο εντάσσονται οι διδάσκαλοι *τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου* και *τοῦ Εὐαγγελίου*), παραμένει μετέωρο στο ερώτημα: τί νόημα θα είχε γι' αυτούς μία τέτοια ένταξη, όταν τα πρόσωπα που γράφουν αυτά τα κείμενα είναι ήδη μέσα στο σύστημα, αφού κατέχουν κάποιο «διδασκαλικό» αξίωμα;

Αν, επομένως, η περιληπτική δήλωση του αριθμού των ρητόρων στην περίπτωση του χωρίου του Καταφλώρον και η συμβολική δήλωση του χορού των «δώδεκα» στις περιπτώσεις των λογίων που χρησιμοποιούν την αλληγορία δεν λειτουργούν παρά μόνο για να δηλώσουν την «πληθώρα» του αριθμού (όπως λέμε σήμερα «μία ντουζίνα[150] δικηγόροι, γιατροί κ.λπ.»), μέσα από τους οποίους ελεύθερα ο πατριάρχης έπρεπε να ξεχωρίσει τους εκλεκτούς και εμπίστους, τότε οι «σοφισταὶ»[151] αυτοί θα πρέπει να ενταχτούν σ' ένα άλλο «σύστημα», εκτός του εκπαιδευτικού, σ' ένα θεσμό π.χ. ενός κατ' εκλογήν σώματος προσωπικοτήτων, που λάμβαναν μέρος σε συζητήσεις για τα μεγάλα εσωτερικά προβλήματα της Εκκλησίας και του κράτους, σε περιπτώσεις αντιμετώπισης των αιρέσεων ή του διαλόγου μεταξύ των Εκκλησιών. Σε μία τέτοια περίπτωση οι «σοφοί» μπορούσαν να συγκεντρωθούν και να αποτελέσουν τη «δωδεκάδα» τους από το πλήθος των πνευματικών ανθρώπων της πρωτεύουσας, όχι αναγκαστικά και μόνο στο σύνολό τους από το «σώμα των διδασκάλων» της ανώτερης εκπαίδευσης. Ένας τέτοιος θεσμός με μυθικές προεκτάσεις θα μπορούσε να λειτουργεί προγενέστερα και αργότερα στη σφαίρα του εθιμικού ή και του εθιμοτυπικού πλαισίου, εξυπηρετώντας έκτακτες καταστάσεις μέσα στο πλαίσιο κάποιας συμβολικής εθιμοτυπίας.

---

150. Βλ. *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1998, 923, λ. *ντουζίνα*. Βλ. και Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990, 305, λ. *ντουζίνα*.

151. Αν και η λέξη *σοφιστής* παρουσιάζει δυσκολία ακριβέστερου προσδιορισμού της εννοίας αυτήν την εποχή (βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Η', Ἀθῆναι 1944, 6612), μπορεί κανείς να δεχτεί την άποψη της Λουκάκη ότι ο όρος αναφέρεται στους «ρήτορες».

Μιλώντας για «θεσμούς» και μεταβάσεις από τη μία εποχή στην άλλη, από ένα σύστημα δοκιμασμένο σ' ένα πιο προχωρημένο, είναι φυσικό να υπάρχουν οι διαφορετικές απόψεις ερμηνείας των φαινομένων. Από την προηγηθείσα ανάλυση μπορούν να προκύψουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Η ανάπτυξη του θεσμού των σχολείων κατά τον 11ο αιώνα συμβαδίζει ταυτόχρονα με την αναβάθμισή τους, βαθμιαία από τις αρχές του αιώνα και εξής, με διάκριση ορισμένων από αυτά και ανάδειξή τους στο επίπεδο των σχολείων που παρείχαν ανώτερη μόρφωση.

β) Ο θεσμός των διδασκάλων επίσης αναβαθμίζεται. Οι τίτλοι τους (κυρίως ο «μαΐστωρ») αντιπροσωπεύουν σιγά-σιγά τη συστηματική και ευρεία γνώση των αντικειμένων τους στο επίπεδο της αυθεντίας, που οδηγεί ορισμένες φορές σε ειδικεύσεις και καταμερισμούς του διδακτικού έργου.

γ) Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου ώθησε και την Εκκλησία στο να αναλάβει πρωτοβουλίες για την ανύψωση του θεολογικού επιπέδου και του κλήρου και του λαού, ώστε να καταστούν ικανοί να αμύνονται στις αιρέσεις, με αποτέλεσμα να αναδειχθούν και διδασκαλικά αξιώματα της Εκκλησίας με ειδική θεολογική κατάρτιση των φορέων τους, ανεξάρτητα από το σύστημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας των σχολείων.

δ) Η εξέλιξη των θεσμών της προκομνήνειας περιόδου οδήγησε στην αποκρυστάλλωσή τους στις αρχές του 12ου αιώνα, με σαφή διάκριση των διδασκάλων και των διδασκομένων μαθημάτων τους, των κοσμικών αφενός και των θεολογικών αφετέρου, σ' ένα σύστημα παρεχόμενης ανώτερης μόρφωσης πέρα από την «ἐγκύκλιον παίδευσιν» των Βυζαντινών.

ε) Οι διδάσκαλοι που υπηρετούν στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης τόσο στον 11ο, όσο και στο 12ο αιώνα, δεν ανήκουν στο σώμα των «δώδεκα διδασκάλων», ένα σώμα το οποίο, και όταν συγκροτείται ευκαιριακά, λειτουργεί συμβολικά, σαν ένα «θεολογικό δικαστήριο» άγρυπνο για την αντιμετώπιση των αιρέσεων ή για θεολογικό διάλογο, χωρίς απαραίτητη ταυτότητα με το εκπαιδευτικό σύστημα, που το γνωρίζουμε ασφαλώς καλύτερα στη σταθερή μορφή του στο 12ο αιώνα.

ΣΤΡΑΤΗΣ Ν. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΑΠΟ ΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟ ΚΑΙ Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ*

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε με το ακόλουθο θέμα: «ρήτορες και ρητορική στον 11ο αιώνα». Είχα στο νού μου να μιλήσω για τις απόψεις των διανοουμένων, ρητόρων και φιλοσόφων, του 11ου αιώνα για το τί είναι η ρητορική, ποιά η θέση της στην επιστημολογία της βυζαντινής παιδείας και, τέλος, ποιά η σχέση της ρητορικής με το φαινόμενο που στους νεότερους χρόνους ονομάζουμε λογοτεχνία. Σκοπός μου ήταν να δείξω ότι οι βυζαντινοί λόγιοι της εποχής αυτής, σε αντίθεση αλλά και σε διάλογο με την αρχαιοελληνική (κλασική και ύστερη) και την πατερική παράδοση, αποδεσμεύουν τη ρητορική από τα πολιτικά ή θεολογικά όρια της πειθούς και ανοίγουν το δρόμο προς τη «λογοτεχνικοποίησή» της. Ήθελα να μιλήσω για πιθανή καμπή, αλλαγή έμφασης ή και ανανέωση, και όχι για κρίση στον 11ο αιώνα. Το ερώτημα βέβαια, τί είναι η ρητορική και ποιά η επιστημολογική της θέση είναι πολύ παλαιό. Ξεκινά τουλάχιστον με τον Πλάτωνα, αναμορφώνεται ριζικά με τον Αριστοτέλη και αποκτά κεντρική σημασία με τους θεωρητικούς του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής και, εν μέρει, με τους Νεοπλατωνικούς. Το δικό μου ερώτημα ήταν, τί έχουν να πουν οι λόγιοι του 11ου αιώνα, όπως ο Ιωάννης Σικελιώτης, ο Ιωάννης Δοξαπατρής και, φυσικά, ο Μιχαήλ Ψελλός, για τη ρητορική.

Ό,τι παρουσιάζω εδώ είναι μόνο ένα μικρό, αλλά πιστεύω σημαντικό, τμήμα της απάντησης που θα μπορούσε να δώσει κανείς στο ερώτημά μου. Εξετάζω τη σχέση της ρητορικής θεωρίας με το φαινόμενο που στους νεότερους χρόνους ονο-

---

* Μία πρώτη μορφή του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε στο 35ο Εαρινό Συμπόσιο Βυζαντινών Σπουδών στην Οξφόρδη (31 Μαρτίου-2 Απριλίου 2001), που είχε ως θέμα: "Writing Byzantium: Rhetoric and Byzantine Culture". Αποτελεί στην ουσία ένα μικρό κομμάτι μιας ευρύτερης μελέτης για τον Μιχαήλ Ψελλό που σκοπεύω να δημοσιεύσω στο άμεσο μέλλον. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ιωάννα Παπαδοπούλου και τον Φοίβο Παναγιωτίδη, όπως και την γυναίκα μου Σαμάνθα για τη βοήθειά τους. Επίσης, ο Παναγιώτης Αγαπητός προσέφερε πολύτιμες παρατηρήσεις και τον ευχαριστώ.

μάζουμε λογοτεχνία. Πιο συγκεκριμένα, περιοριζόμενος σε κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού και στην έννοια της ρητορικής μεταβολής, θέλω να εξετάσω τη «λογοτεχνικοποίηση» της ρητορικής μέσα στα πλαίσια της συζήτησης για την αναβίωση της μυθοπλασίας (δηλαδή ό,τι κατεξοχήν αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως λογοτεχνία[1]) στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο.

Προτού εξετάσω από κοντά τα κείμενα του Ψελλού μία προσημείωση είναι απαραίτητη: τί εννοώ με τη φράση «αναβίωση της μυθοπλασίας»; Όπως είναι γνωστό, κείμενα μυθοπλασίας σε πεζό λόγο έπαψαν να γράφονται στην ελληνική Ανατολή για σχεδόν επτά αιώνες. Τα αρχαία μυθιστορήματα χρονολογούνται στους τέσσερις πρώτους αιώνες μ.Χ., ακολουθεί μία μεγάλη περίοδος σιγής και το είδος επανεμφανίζεται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα. Η σύγχρονη έρευνα έχει προχωρήσει σημαντικά, όσον αφορά τις αιτίες που προκάλεσαν αυτήν την αναβίωση του αρχαίου είδους και τις άμεσες διεργασίες που προηγήθηκαν[2]. Με τη χρήση, όμως, της φράσης «αναβίωση της μυθοπλασίας» η παρούσα συμβολή μεταθέτει το ερώτημα σε ένα πιο γενικό επίπεδο που έχει ενδεχομένως να κάνει έμμεσα με την ιστορική αναβίωση της μυθοπλασίας, αλλά εστιάζεται

1. Δεν συμπεριλαμβάνω εδώ την ποίηση, η οποία έχει τη δική της, εν μέρει, αυτόνομη ιστορία. Για την έννοια της «λογοτεχνικοποίησης» βλ. G. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill-London 1999, 5.

2. Μία ευσύνοπτη παρουσίαση των διαφόρων απόψεων των σύγχρονων μελετητών προσφέρει ο P. Agapitos στο άρθρο του Narrative, Rhetoric and "Drama" Rediscovered: Scholars and Poets in Byzantium interpret Heliodoros, στο: R. Hunter (εκδ.), *Studies in Heliodorus* [Cambridge Philological Society. Supplementary Vol. 21], Cambridge 1998, 125-156, στη σ. 144: το κλίμα υπαρξιακής αγωνίας που επακολούθησε την ήττα στο Μαντζικέρτ (βλ. R. Beaton, *The Medieval Greek Romance*, London-New York 1996², 9-21, 52-59)· η επιστροφή στην αρχαιοελληνική παράδοση που συντελείται την εποχή αυτή (βλ. Ruth Macrides - P. Magdalino, The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism, στο: P. Magdalino (εκδ.), *The Perception of the Past in Twelfth-century Europe*, London 1992, 117-156, ιδίως: 139-156)· οι επιρροές από ανατολικές ή δυτικές μυθιστοριογραφικές παραδόσεις (βλ. π.χ. V. Pecoraro, La nascita del romanzo moderno nell'Europa del XIIo secolo. Le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all' Occidente, *JÖB* 32/3 [1982], 307-318· Elisabeth Jeffreys, The Comnenian Background to the *romans d'antiquité*, *Byz* 50 [1980], 455-486· Carolina Cupane, Byzantinisches Erotikon: Ansichten und Einsichten, *JÖB* 37 [1987], 213-233)· οι εγγενείς μυθιστοριογραφικές τάσεις της βυζαντινής λογοτεχνίας (βλ. A. P. Kazhdan, Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte, *JÖB* 28 [1978], 1-21, ιδίως: 6). Στο ίδιο άρθρο ο Agapitos καταθέτει τη δική του άποψη στο θέμα, μία άποψη που σχετίζεται άμεσα με την προβληματική της παρούσας συμβολής: η αναδιάρθρωση των ρητορικών ειδών, ιδιαίτερα του «δράματος», στη ρητορική του, βυζαντινή, σημασία. Για την επιρροή της ρητορικής πρακτικής βλ. π.χ. P. Roilos, Amphoteroglossia: the Role of Rhetoric in the Medieval Greek Learned Novel, στο: P. A. Agapitos - D. R. Reinsch (εκδ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit: Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998* [Meletemata 8], Frankfurt a.M. 2000, 109-126.

κατά κύριο λόγο στο πιθανό θεωρητικό της υπόβαθρο. Και μιλώντας για το θεωρητικό υπόβαθρο, εννοώ εκείνες τις θεωρητικές λογοτεχνικές απόψεις που επιτρέπουν ή και οδηγούν στη συνειδητή δημιουργία μυθοπλασίας. Υπάρχουν τέτοιες απόψεις στη ρητορική θεωρία, με άλλα λόγια στη θεωρία λογοτεχνίας, των Βυζαντινών; Πώς συντελείται η μετάβαση από μία ρητορική που καθορίζει τη μορφή και το ύφος των κειμένων σε μία ρητορική που αποτελεί το περιεχόμενό τους; Ή για να θέσω το ερώτημα διαφορετικά: πώς γίνεται δυνατή η παραγωγή ενός «κειμενικού» κόσμου, του οποίου η οντολογία ανήκει στο χώρο του φαντασιακού, του μη πραγματικού; Μιλώ για το θεωρητικό άνοιγμα ή μη στη μυθοπλαστικότητα, την πλασματικότητα, τη συνθήκη της μυθοπλασίας (fictionality)[3]. Η μυθοπλαστικότητα και όχι η μυθοπλασία είναι αυτό που με απασχολεί εδώ.

Η μυθοπλασία, το θέατρο ή ο κινηματογράφος αποτελούν για μας αυτονόητες συμβάσεις που δεν χρειάζονται καμία θεωρητική δικαιολόγηση. Για τον άνθρωπο, όμως, του Μεσαίωνα, όπου η έμφαση δίνεται στο αληθινό και το εσωτερικό, το μετα-φυσικό, η μυθοπλασία είναι κάτι το αυτονόητα αρνητικό. Ακόμη και αν υπήρχαν στο Βυζάντιο πριν από το 12ο αιώνα διηγήσεις και ιστορίες που περιείχαν φανταστικά γεγονότα ή και χαρακτήρες (όπως συμβαίνει σε πάμπολλα αγιολογικά και ιστοριογραφικά κείμενα), δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα κείμενα αυτά ούτε γράφονταν, ούτε διαβάζονταν ως μυθοπλαστικά από τους Βυζαντινούς. Με αυτήν την έννοια, τα μυθιστορήματα του 12ου αιώνα αποτελούν, ίσως, πραγματικά ένα νέο φαινόμενο στη ιστορία της μεσαιωνικής λογοτεχνίας. Αυτό το φαινόμενο θέλω εδώ να αναλύσω μέσα από την οπτική των θεωρητικών ρητορικών κειμένων του Μιχαήλ Ψελλού.

Όπως ήδη ανέφερα, η προσοχή μου επικεντρώνεται εδώ στη ρητορική έννοια της μεταβολής (ή αλλιώς μεταλλαγής), που συνδέεται άμεσα, όπως θέλω να καταδείξω, με τη μυθοπλαστικότητα. Η μεταβολή είναι για τους Βυζαντινούς μία αρνητική ιδιότητα. Αλλαγή, αστάθεια, αταξία και μεταβολή είναι τα αρνητικά συστατικά της ιστορίας, των πολιτικών πραγμάτων, του φυσικού ορατού κόσμου, της ανθρώπινης εγκόσμιας (ιδιαίτερα της σωματικής) συνθήκης. Μολονότι είναι, ίσως, παρακινδυνευμένο να εκφέρει κανείς απόψεις που τείνουν προς τη γενίκευση, νομίζω ότι η αρχαία (κλασική και ύστερη) και βυζαντινή αντίληψη για τον κόσμο έδινε έμφαση στην εσωτερικότητα, την ουσία και τη σταθερότητα παρά στην εξωτερικότητα, την εμφάνιση και την αλλαγή. Τα χωρία, όπου η ανθρώπινη ύπαρξη και ο φυσικός κόσμος παρουσιάζονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς

3. Για την έννοια της μυθοπλαστικότητας βλ. π.χ. C.-A. Mihailescu – W. Hamarneh (εκδ.), *Fiction Updated: Theories of Fictionality, Narratology and Poetics*, Toronto 1996.

με τρόπο υποτιμητικό ως αλλάσσοντα, παροδικά και φθειρόμενα, είναι πάμπολλα. Επιλέγω μία χαρακτηριστική και ιδιαίτερα σημαντική για τη βυζαντινή σκέψη περίπτωση: τα κείμενα του Γρηγορίου του Θεολόγου. Στον Επιτάφιο π.χ. στον αδελφό του Καισάριο γράφει: *Τοιοῦτος ὁ βίος ἡμῶν, ἀδελφοί, τῶν ζώντων πρόσκαιρα· τοιοῦτο τὸ ἐπὶ γῆς παίγνιον· οὐκ ὄντας γενέσθαι, καὶ γενομένους ἀναλυθῆναι. ὄναρ ἐσμὲν οὐχ ἱστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου, ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἴχνος οὐκ ἔχουσα, κόνις, ἀτμίς, ἑωθινὴ δρόσος, ἄνθος καιρῷ φυόμενον καὶ καιρῷ λυόμενον ... τοῦτό σοι μόνον τῆς ἐνταῦθα ζωῆς τὸ κέρδος, ὁδηγηθῆναι διὰ τῆς ταραχῆς τῶν ὁρωμένων καὶ σαλευομένων ἐπὶ τὰ ἑστῶτα καὶ μὴ κινούμενα*[4]. Η ανθρώπινη ζωή παρομοιάζεται εδώ με παιχνίδι, με όνειρο και φάντασμα. Σε αντίθεση, ο ιδανικός άνθρωπος ξεπερνά κάθε εξωτερική μεταβολή, κάθε παροδικότητα και κάθε φυσικό περιορισμό του κόσμου των αισθητών-ανθρώπινων πραγμάτων. Ο Γρηγόριος στους λόγους, τις επιστολές, και τα ποιήματά του παρουσιάζει τον εαυτό του ως μένοντα ασάλευτο εσωτερικά, ανεπηρέαστο από τις αλλαγές των καιρών. Κατά τον Γρηγόριο, ο ιδανικός άνθρωπος: ... *τοῦ ἑστῶτος ἐρᾷ, ἑστῶσαν ἔχει καὶ τὴν περὶ αὐτὸ* (scil. τὸ καλὸν) *προθυμίαν· ὥστε θεῖόν τι πάσχων, καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ δύνασθαι λέγειν· ἐγὼ δέ, ὁ αὐτός εἰμι, καὶ οὐκ ἠλλοίωμαι*[5]*. οὔκουν μεταποιηθήσεται, οὐδὲ μετατεθήσεται. οὐδὲ συμμεταπεσεῖται τοῖς καιροῖς καὶ τοῖς πράγμασιν, ἄλλοτε ἄλλος γινόμενος, καὶ πολλὰς μεταλαμβάνων χρόας. ... μενεῖ δὲ ὁ αὐτὸς ἀεί, πάγιος ἐν οὐ πεπηγόσι, καὶ ἐν στρεφομένοις ἄστροφος*[6]. Η δυνατότητα της παραμονής στην ταυτότητα και σταθερότητα της μη αλλαγής είναι για τον Γρηγόριο η βασική ιδιότητα εκείνου που αντιστέκεται στη μεταβλητότητα της ζωής.

Στον Ψελλό τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Παρά το γεγονός ότι συναντούμε και στα δικά του κείμενα παρόμοιες αντιλήψεις, η μεταβολή και η δυνατότητα μεταβολής είναι κεντρικά συστατικά στη δική του αυτο-γραφία, στην κατασκευή δηλαδή μιας συγκεκριμένης αυτο-εικόνας (ας αναλογιστούμε εδώ ότι, ίσως, ο πολιτικός πρωτεϊσμός του Ψελλού, με τον οποίο σύγχρονοι ιστορικοί αισθάνονται άβολα, είναι σε μεγάλο βαθμό κατασκεύασμα του Ψελλού). Παραδείγματα τέτοιας αυτο-παρουσίασης υπάρχουν αρκετά στα κείμενα του Ψελλού. Περιορίζομαι σε τρία αποσπάσματα, όπου ο εαυτός περιγράφεται ως πολύπλο-

---

4. Λόγος Γρηγορίου Θεολόγου (*Grégoire de Nazianze, Discours 6-12*, ἐκδ. M.-A. Calvet-Sebasti [SC 405], Paris 1995) αρ. 7 §19.

5. Μαλαχίας, 3.6.

6. Λόγος Γρηγορίου Θεολόγου (*Grégoire de Nazianze, Discours 38-41*, ἐκδ. Cl. Moreschini – P. Gallay [SC 358], Paris 1990) αρ. 38 §9.

κος, μεταβαλλόμενος, δυνάμενος να πάρει διάφορες μορφές. Το πρώτο απόσπασμα είναι από την *Χρονογραφίαν*, όπου ο Ψελλός συζητά την επιρροή του στον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο. Γράφει: *καὶ εἰ δεῖ τι μικρὸν τῇ τῆς φύσεως ἐπιτηδειότητι ἐγκαυχήσασθαι, παντοδαπὸς ἐγεγόνειν ἐκείνῳ, φιλοσόφως μὲν ὡς οἷόν τε βιούς, τεχνικῶς δὲ πρὸς ἐκεῖνον μεθαρμοζόμενος*[7]. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από ένα γράμμα στον φίλο του Ιωάννη Δούκα: *ἐγὼ γάρ, ἵνα σοι τἀληθὲς ἐρῶ, οὐ ξηρὸς γέγονα τὴν σοφίαν οὐδ' ὥσπερ οἱ πολλοὶ μέχρι τοῦ λέγειν προθυμηθέντες, ἀλλὰ παντοδαπὸς πᾶσι γέγονα πράγμασι*[8]. Και στα δύο αυτά αποσπάσματα η δυνατότητα της μεταβολής και πολλαπλότητας είναι κάτι, για το οποίο ο Ψελλός περηφανεύεται και κάτι που αποδίδεται άμεσα στη ρητορική του ικανότητα. Το *παντοδαπὸς πᾶσι γέγονα πράγμασι* του δεύτερου αποσπάσματος θυμίζει το γνωστό Παύλειο χωρίο (Α' Κορ. 9.22): *τοῖς πᾶσιν γέγονα πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω*. Ο Ψελλός, όμως, δεν μιλά για τη χριστιανική αρετή της αγάπης, αλλά για τη ρητορική περιβολή της φιλοσοφικής του σκέψης. Όπως και στην περίπτωση της παρουσίασης της σχέσης του με τον Μονομάχο, ο Ψελλός αυτο-επαινείται για την «παντοδαπότητα», την ποικιλομορφία, τη μεταβλητότητά του.

Το τρίτο απόσπασμα, που παραθέτω, έχει να κάνει πιο συγκεκριμένα με αντιστροφή παραδοσιακών μοτίβων. Στην τυπολογία της αυτο-απεικόνισής του, ο Ψελλός περιλαμβάνει μυθολογικά πρόσωπα που στην προγενέστερη γραμματεία συμβολίζουν με αρνητικό τρόπο τη μεταβολή. Δεν διστάζει π.χ. να παρομοιάσει τον εαυτό του με τον Ηρακλή που αλλάζει ένδυμα[9], με τον Πρωτέα που αλλάζει πρόσωπα[10], καθώς επίσης και με τον πολύπλοκο Τυφώνα, τον πατέρα των ανέμων και προσωποποίηση της ψευδαίσθησης και της πλάνης στην κλασική λογοτεχνία. Σε ένα γράμμα που έστειλε από την Κωνσταντινούπολη στον φίλο του Ιωάννη Ξιφιλίνο, ο οποίος είχε αποσυρθεί σε κάποιο μοναστήρι στον Όλυμπο της Βιθυνίας[11], ο Ψελλός περιγράφει την επιθυμία του και ταυτόχρονη απροθυμία του να επισκεφθεί τον φίλο του και γράφει: *Πῶς οὖν οὕτως ἔχων φέρω σου τὴν διάζευξιν; νὴ τὴν ἱεράν σου ψυχήν, οὐ ψεύδομαι οὐδ' ἀποκρύψομαί σε τὸ κατ' ἐμὲ*

---

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Corno, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, I-II, [Milano] 1984) VI, 197,15-18.

8. Επιστολή Ψελλού (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* II: *Epistulae*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl [Orbis Romanus 5.2], Milano 1941) αρ. 231, σ. 276,19-22.

9. Βλ. Επιστολή Ψελλού (*ΜΒ* Ε') αρ. 189, σ. 482,19-31.

10. Βλ. Επιστολή Ψελλού (έκδ. P. Gautier, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, *REB* 44 [1986], 111-197) αρ. 7, σ. 135,13-18.

11. Πρόκειται για τον γνωστό μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως· άρα η επιστολή είναι γραμμένη πριν από το 1064.

πάθος. οὔπω δοκῶ ἐμαυτὸν κατειληφέναι, εἴτε τι θεῖον χρῆμά εἰμι εἴτε θηρίον Τυφῶνος πολυπλοκώτερον. νῦν μὲν γὰρ ἐνθουσιῶ τὴν πρὸς ὑμᾶς κίνησιν καί μοι πέταται ἡ ψυχὴ καὶ τὸ κατέχον οὐδέν. αὖθις δέ μοι λογισμὸς ἐπάνεισιν ἕτερος, μή πω οὐ θεῖον τὸ ὅρμημα καὶ πράξαντι ἀκολουθήσῃ μετάνοια[12].

Θα ήταν, ίσως, αρκετό να παρατηρήσει κανείς ότι ο Ψελλός παραπέμπει εδώ σε ένα πλατωνικό χωρίο από τον δημοφιλή στους λογοτεχνικούς βυζαντινούς κύκλους *Φαῖδρο* (229e-230a). Πιστεύω, όμως, ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Καταρχήν, αν επιστρέψουμε στο πλατωνικό κείμενο θα ανακαλύψουμε ότι αυτός που μιλά είναι ο Σωκράτης· ο Ψελλός δηλαδή γράφει με το προσωπείο ενός κατεξοχήν εκπροσώπου της κλασικής θύραθεν παιδείας στον πρώην συσπουδαστή του που έχει γίνει πλέον μοναχός. Επίσης, αν κοιτάξουμε το πλατωνικό κείμενο πιο προσεκτικά[13], θα δούμε ότι εκεί ο Σωκράτης μιλάει πρώτα για την πιθανή τερατώδη του καταβολή και μετά για την, ίσως, θεία και άτυφον γενεαλογία του: *εἴτε τι θηρίον ὂν τυγχάνω Τυφῶνος πολυπλοκώτερον … εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἁπλούστερον ζῷον, θείας τινός … μοίρας … μετέχον.* Στον Ψελλό η παραπομπή είναι ανεστραμμένη. Κάτι που δεν νομίζω ότι είναι τυχαίο. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι λέξεις του σημασιολογικού πεδίου «θείος» φέρουν συνήθως σαρκαστικές ή ειρωνικές συνδηλώσεις σε κείμενα του Ψελλού (ιδίως όταν απευθύνεται σε μοναχούς[14]), τότε θα διαπιστώσουμε ότι ο Ψελλός λέει σχεδόν το αντίθετο από ό,τι ο Πλάτωνας δια στόματος Σωκράτη. Ενώ στον Πλάτωνα η έμφαση δίνεται στη θεία και απλή καταγωγή, ο Ψελλός με την αντιστροφή των όρων πιστεύω ότι θα ήθελε να ταυτιστεί περισσότερο με τον πολύπλοκο Τυφώνα.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, πού οφείλεται αυτή η θετική στάση στη μεταβολή, που αντιστρέφει την παραδοσιακή στάση με την οποία ο Ψελλός βρίσκεται σε διάλογο. Πιστεύω ότι η αποδοχή της μεταβολής δεν έχει να κάνει ούτε με τις φιλοσοφικές, ούτε με τις περί ηθικής απόψεις του Ψελλού, αλλά προέρχεται από τις αισθητικές και, πιο συγκεκριμένα, ρητορικές του αντιλήψεις. Στα πλαίσια των θεωρητικών ρητορικών απόψεων του Ψελλού, η μεταβολή αποτελεί κεντρικό στοιχείο· ενδεχομένως, είναι ένα από τα στοιχεία που ο Ψελλός εκτιμά περισσότερο στην τέχνη του λόγου.

Τα παραδείγματα είναι και πάλι πολλά. Θα περιοριστώ σε μία εικόνα από δύο κείμενα του Ψελλού, όπου μπορεί κανείς να δει τον άμεσο αντικατοπτρισμό

---

12. Επιστολή Ψελλού (*Scripta minora* II) αρ. 191, σ. 217,26-218,4.

13. *οὐ δύναμαί πω κατὰ τὸ Δελφικὸν γράμμα γνῶναι ἐμαυτόν· … σκοπῶ … ἐμαυτόν, εἴτε τι θηρίον ὂν τυγχάνω Τυφῶνος πολυπλοκώτερον καὶ μᾶλλον ἐπιτεθυμμένον, εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἁπλούστερον ζῷον, θείας τινὸς καὶ ἀτύφου μοίρας φύσει μετέχον.*

14. Είναι γνωστές οι σαρκαστικές περιγραφές υπερ-πνευματικών μοναχών· Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, a 18.

των θεωρητικών απόψεων περί κειμένων και της αυτο-εικόνας του Ψελλού. Κατά το σχολιασμό του ρητορικού ύφους του πιο αγαπημένου του συγγραφέα, του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, ο Ψελλός παρουσιάζει τον Γρηγόριο ως το ιδανικό παράδειγμα ρητορικής, μεταβλητότητας και ποικιλομορφίας. Σύμφωνα με τον Ψελλό, ο Γρηγόριος αλλάζει συνεχώς το περιεχόμενο και τη μορφή των κειμένων του προκειμένου να προκαλέσει τη μεγαλύτερη ηδονή: *μεταβάλλει δὲ συνεχῶς τὰς ἐννοίας μετατιθεὶς καὶ ἀλλάττει τὰς λέξεις πρὸς τὸ ἡδύτερον*[15]. Όπως ο Ψελλός παρατηρεί σε ένα άλλο σημείο του ίδιου κειμένου: *τὰς ὑποθέσεις συνείρων, πρὸς τὸ οἰκεῖον βούλημα ταύτας μεταχειρίζεται τυπῶν καὶ μεταποιούμενος ὥσπερ τινὰ κηρὸν εὐδιάχυτον, συμπιέζων τοῖς δακτύλοις καὶ μεταπλάττων καὶ πρὸς τὸν παντοδαπὸν μεταβάλλων σχηματισμόν*[16]. Ο Ψελλός εδώ δίνει έμφαση στη μεταβολή (*μεταβάλλει, μετατιθείς, ἀλλάττει, μεταποιούμενος, μεταπλάττων, μεταβάλλων*), η οποία κατευθύνεται από το *οἰκεῖον βούλημα*, όπως λέει ο Ψελλός, του ρήτορα. Ο δε ρήτορας *μεταβάλλει* για να πετύχει τη μεγαλύτερη ηδονή των ακροατών ή αναγνωστών του. Πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το κείμενο από καθαρά θεωρητική άποψη (πρόσληψη κειμένων κ.λπ.), θα ήθελα να το συζητήσω σε παραλληλία με ένα αυτοβιογραφικό κείμενο του Ψελλού.

Σε ένα γράμμα προς τον στενό του φίλο Κωνσταντίνο, ανηψιό του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου, ο Ψελλός διηγείται τη γέννηση του εγγονού του. Το γράμμα επικεντρώνεται στην περιγραφή των συναισθηματικών εξάρσεων που ο «ὑπέρτιμος τῶν φιλοσόφων» βιώνει κατά τη διάρκεια και μετά τη γέννηση του βρέφους. Ο Ψελλός δεν χάνει την ευκαιρία να περιγράψει τον άκρως συναισθηματικό και ευαίσθητο εαυτό του, τον οποίο αντιπαραβάλλει με τους ψευδο-φιλοσόφους (τους υπερ-πνευματικούς μοναχούς) που είναι απαθείς, «λιθώδεις καὶ ἀπόκροτοι»[17]. Γράφει, λοιπόν, μεταξύ άλλων: *ἐμοὶ γοῦν τὸ ἦθος τέως οὕτω διατετύπωται, καὶ ἡ φύσις, ὥσπερ τις κηρὸς ἁπαλὸς καὶ εὐδιατύπωτος*[18]. Ο εαυτός του Ψελλού είναι σαν το απαλό και ευδιαμόρφωτο κερί, όπως ακριβώς είναι ο λόγος του στο κείμενο για τον Γρηγόριο. Η ταύτιση του ιδανικού εαυτού με το ιδανικό κείμενο είναι πιστεύω φανερή· κοινή τους ιδιότητα: η επιδεκτικότητα αλλαγής.

---

15. «Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον βεστάρχην ἀξιώσαντα αὐτὸν γράψαι περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτῆρος», *Michaelis Pselli de Gregorii Theologi charactere iudicium, accedit eiusdem de Ioannis Chrisostomi charactere iudicium ineditum*, έκδ. P. Lévy, (Diss. Straßburg) Leipzig 1912, 54,23-24 και έκδ. A. Mayer, Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios Nazianz, *BZ* 20 (1911), 48-60, εδώ: 54,224-225.

16. *Ό.π.*, έκδ. Lévy, 59,23-27 και έκδ. Mayer, 58,355-358.

17. Πρβλ. E. N. Papaioannou, Michael Psellos's Rhetorical Gender, *BMGS* 24 (2000), 133-146.

18. Επιστολή Ψελλού (*MB* Ε') αρ. 157, σ. 410,24-26.

Η εικόνα του ευτύπωτου κεριού προέρχεται και πάλι από τον Πλάτωνα, η σημασία της, όμως, στα κείμενα του Ψελλού είναι, όπως και σε προηγούμενο παράδειγμα, διαφοροποιημένη. Στον *Θεαίτητο* ο Πλάτωνας περιγράφει την ψυχή ως κέρινη πλάκα, όπου καταγράφεται η μνήμη της γνώσης[19]. Ο Ψελλός με τη σειρά του περιγράφει με την εικόνα του κεριού τη ρητορική και την ευαίσθητη φύση του Γρηγορίου και του ίδιου αντίστοιχα. Η ευτύπωτη φύση κειμένου και εαυτού δεν έχει τόσο να κάνει με την πλατωνική ανάμνηση και τη θεωρία της γνώσης, αλλά είναι μέρος της παρουσίασης από τον Ψελλό ενός ευμετάβλητου ρητορικού κειμένου και κυρίως εαυτού.

Αυτός ο αλλάσσων εαυτός είναι για τον Ψελλό ένας θεατρικός εαυτός· είναι ένας εαυτός που, όπως γράφει σε ένα από τα απολογητικά του κείμενα, γίνεται ηθοποιός: *φύσει μέν εἰμι ὅπερ εἰμί,* γράφει ο Ψελλός, *γίνομαι δὲ καὶ ὑποκριτὴς ἀλλοτρίας μορφῆς*[20]. Στη συγκεκριμένη φράση, ο Ψελλός παραθέτει το εσωτερικό *εἶναι* με το εξωτερικό *γίγνεσθαι* και χρησιμοποιεί θεατρική ορολογία (*ὑποκριτὴς*) για να δηλώσει τον ιδανικό εαυτό στα πλαίσια της μεταβολής. Με άλλα λόγια, η εξωτερικότητα και η θεατρικότητα γίνονται αποδεκτές ως επιθυμητές ιδιότητες κειμένου και εαυτού. Ακριβώς στο σημείο αυτό βρίσκεται και η σημασία της έμφασης στη μεταβολή για τα ζητήματα που έθεσα στην αρχή της παρουσίασής μου· για το άνοιγμα δηλαδή στη μυθοπλαστικότητα και τη «λογοτεχνικοποίηση» της ρητορικής.

Θεατρικότητα και μυθοπλαστικότητα είναι σχεδόν συνώνυμα στη βυζαντινή ρητορική θεωρία· όροι, όπως *δράμα*, *ὑπόκρισις*, *θέατρον*, χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν το μη πραγματικό, το φανταστικό και είναι ταυτόσημοι όρων, όπως *πλάσμα* ή *μῦθος*. Δηλώνουν οντολογική ποιότητα και αντιπαραβάλλονται με έννοιες, όπως η αλήθεια, η εσωτερικότητα και η πνευματικότητα. Ο Ψελλός, παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις της θεατρικής ορολογίας σε κείμενα π.χ. πατερικά[21], αντιμετωπίζει συχνά τη θεατρικότητα με θετικό τρόπο. Αποκαλεί π.χ. την υπό-

---

19. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 194c-e: *ὅταν μὲν ὁ κηρός του ἐν τῇ ψυχῇ βαθύς τε καὶ πολὺς καὶ λεῖος καὶ μετρίως ὠργασμένος ᾖ, τὰ ἰόντα διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἐνσημαινόμενα εἰς τοῦτο τὸ τῆς ψυχῆς «κέαρ», ὃ ἔφη Ὅμηρος αἰνιττόμενος τὴν τοῦ κηροῦ ὁμοιότητα, τότε μὲν καὶ τούτοις καθαρὰ τὰ σημεῖα ἐγγιγνόμενα καὶ ἱκανῶς τοῦ βάθους ἔχοντα πολυχρόνιά τε γίγνεται καὶ εἰσὶν οἱ τοιοῦτοι πρῶτον μὲν εὐμαθεῖς, ἔπειτα μνήμονες, εἶτα οὐ παραλλάττουσι τῶν αἰσθήσεων τὰ σημεῖα ἀλλὰ δοξάζουσιν ἀληθῆ.*

20. «Πρὸς τοὺς βασκαίνοντας αὐτῷ», *Michaelis Pselli Oratoria minora*, ἐκδ. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, αρ. 10, σ. 42,63-64. Βλ. επίσης, «Ἐμβραδυνάντων τῶν μαθητῶν τῇ τῆς σχολῆς ξυνελεύσει», *ὁ. π.*, αρ. 22, σ. 79,18-24.

21. Για το θέμα αυτό βλ. π.χ. Ἰ. Βιβιλάκης, *Ἡ θεατρικὴ ὁρολογία στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Θεάτρου*, (διδ. διατρ.) Ἀθήνα 1996.

κριση *τὸ κάλλιστον τῶν τῇ τέχνῃ*[22] και θεωρεί τα *θεατρικὰ σχήματα*, όπως λέει, ως τα πιο σημαντικά στοιχεία του λόγου[23]. Όπως γράφει σε ένα γράμμα προς τον Ιωάννη Μαυρόποδα: *ἔστι δέ ... τὸ πρᾶγμα ... δύναμις λόγου καὶ χάρις γλώττης καὶ προσποίησις ἀτεχνῶς καὶ τέχνης ἰσχὺς μεταμορφούσης καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα*[24]. Για τον Ψελλό, η ίδια η ρητορική τέχνη, ως χάρη και προσποίηση, έχει τη δύναμη να μεταμορφώνει ονόματα και πράγματα[25].

Μία τέτοια αντίληψη για το ρόλο της ρητορικής πιστεύω ότι ανοίγει το δρόμο για την αποδοχή της μυθοπλαστικότητας, την αποδοχή ενός «κειμενικού» κόσμου, του οποίου η οντολογία ανήκει στο χώρο του φανταστικού, του μη πραγματικού. Δεν είναι νομίζω τυχαίο ότι ο Ιωάννης Σικελιώτης, ο άλλος μεγάλος (και δυστυχώς ελάχιστα μελετημένος) θεωρητικός της ρητορικής του 11ου αιώνα (λίγο προγενέστερος μάλιστα του Ψελλού) αντιλαμβάνεται τη ρητορική ως: *μιμητικὴ τέχνη ἡ ῥητορικὴ πάντων τῶν ὄντων καὶ γινομένων. ... μιμητικὴ γὰρ οὖσα ἡ ῥητορικὴ προσώπων καὶ πραγμάτων*[26].

Η ρητορική δεν είναι απλώς, όπως ορίζεται από τον Αριστοτέλη και τους θεωρητικούς της Δεύτερης Σοφιστικής, η επιστήμη ή η τέχνη της πειθούς[27], αλλά επίσης και για πρώτη φορά, από όσο μπορώ να κρίνω, η τέχνη της μιμήσεως. Ο ρήτορας πρέπει να μπορεί όχι απλώς να προσαρμόζεται σε καταστάσεις και πρόσωπα χάριν της πειθούς, αλλά και να μεταμορφώνεται σε καταστάσεις και πρόσωπα προς χάριν της μιμήσεως (ή της τέρψεως, θα συμπλήρωνε, ίσως, ο Ψελλός· θυμίζω εδώ το *ἡδύτερον* στο κείμενο για τον Γρηγόριο τον Θεολόγο[28]). Δίνεται δηλαδή σε θεωρητικό επίπεδο η ευκαιρία ανάληψης πολλαπλών πλασματικών ρόλων στο χώρο της «κειμενικότητας».

Ο Ψελλός εκφράζει αυτήν τη μετάβαση από τον συγγραφικό εαυτό στους πλασματικούς χαρακτήρες με έναν τρόπο που, ίσως, εκπλήσσει. Σε μία από τις ρητορικές του πραγματείες γράφει με τον ακόλουθο αποφθεγματικό τρόπο: *κἀγὼ*

---

22. P. Gautier, Michel Psellos et la rhétorique de Longin, *Prometheus* 3 (1977), 193-203, εδώ: 199,61-62.

23. «Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838 (ανατ. Amsterdam 1964), 124.

24. Επιστολή Ψελλού (*Scripta minora* II) αρ. 34, σ. 53,28-54,2.

25. Ο όρος-κλειδί είναι εδώ η λέξη *μεταμορφούσης*, που ο Ψελλός σφετερίζεται από το χώρο της θεολογίας και τον χρησιμοποιεί ως συνώνυμο της μεταβολής.

26. Ιωάννης Σικελιώτης, *Commentarium in Hermogenis librum περὶ ἰδεῶν*, έκδ. C. Walz [Rhetores Graeci VI], Stuttgart 1834, 103,24-25 και 248,3-7.

27. Βλ. π.χ. Αριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1355b· Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Περὶ μιμήσεως*, 26.

28. «Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον ... », έκδ. Lévy, 54,23-24 και έκδ. Mayer, 54,224-225.

μὲν ἐκ πολλῶν εἷς· εἰ δέ μοι τις ἀναγινώσκει τὰς βίβλους, πολλοὶ ἐξ ἑνὸς γένοιντο[29]. Παρατηρούμε εδώ, όπως και σε προηγούμενο παράδειγμα[30], τη χρήση μιας ορολογίας που παραλληλίζει το *εἶναι* με το *γίγνεσθαι*. Ο εαυτός, ισχυρίζεται ο Ψελλός, *είναι* «ένα» ως αποτέλεσμα της ανάμιξης πολλών στοιχείων, αλλά, όταν κανείς διαβάζει τα κείμενά του, τότε ο ένας Ψελλός *γίνεται* πολλοί. Πρόκειται για μία θεμελιώδη ρευστότητα (mouvance, δανείζομαι εδώ έναν όρο από τη μελέτη της δυτικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας[31]) του «κειμενικού» εαυτού που προάγει, πιστεύω, τη δημιουργία πλασματικών προσώπων, χαρακτήρων μυθοπλασίας. Κι αυτό γιατί η μυθοπλασία απαιτεί την ανάδυση του εαυτού στον πολλαπλό, ποικίλο και πολυπρόσωπο κόσμο της τέχνης, τον πολλαπλασιασμό του εαυτού μέσω των κειμένων.

Εάν βέβαια αυτό το θεωρητικό άνοιγμα όντως οδήγησε, μεταξύ άλλων συνθηκών, στην παραγωγή των κειμένων μυθοπλασίας του 12ου αιώνα είναι ένα ερώτημα που απλώς επιθυμώ να θέσω. Ελπίζω, όμως, για να επιστρέψω στον αρχικό μου προβληματισμό, να έγιναν φανεροί κάποιοι από τους μηχανισμούς, με τους οποίους η ρητορική γίνεται λογοτεχνία και οι ρήτορές της λογοτεχνικοί ήρωες των κειμένων τους.

---

29. «Περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν», *Michael Psellus, De operatione daemonum*, 52.

30. Βλ. σημ. 20. Πρβλ. επίσης, τον ορισμό της ρητορικής από τον Ιωάννη Σικελιώτη: *μιμητικὴ τέχνη ἡ ῥητορικὴ πάντων τῶν ὄντων καὶ γινομένων*.

31. P. Zumthor, *Speaking of the Middle Ages* (μτφρ. S. White), Lincoln-London 1986, 59-62. Ο Zumthor μιλά για τη ρευστότητα των κειμένων στο μεσαιωνικό κόσμο των χειρογράφων.

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

ΧΟΡΗΓΟΙ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Για την ανακοίνωση βασίσθηκα σε σημειώματα κωδίκων στα οποία μνημονεύονται πρόσωπα που ενδιαφέρθηκαν για την απόκτηση χειρογράφων ή που δώρισαν σε ιερά ιδρύματα χειρόγραφα που είχαν στην κατοχή τους ή τα είχαν παραγγείλει με σκοπό την δωρεά. Τα κτητορικά αυτά σημειώματα αποτελούν μία άμεση πηγή πληροφόρησης για το θέμα δεδομένου ότι προέρχονται από το χέρι του γραφέα του κώδικα, ο οποίος είχε πάρει την σχετική παραγγελία· παρά το σύντομο, συνήθως, της πηγής αυτής, αποκαλύπτεται η κοινωνική θέση των χορηγών και δωρητών, οι οικονομικές τους δυνατότητες[1], ο τόπος που έδρασαν κατά την συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τα πνευματικά τους ενδιαφέροντα, ο τρόπος που εκφράζεται η επιθυμία για την απόκτηση του χειρογράφου, ενώ γίνεται προσπάθεια να ερευνηθεί η σχέση παραγγελιοδότη και γραφέα. Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται με ανάλογες πληροφορίες που έχουμε από άλλες εποχές και βγαίνουν τα σχετικά συμπεράσματα.

Για την μελέτη χρησιμοποιήθηκαν 64 κτητορικά σημειώματα από ένα σύνολο 215 σημειωμάτων του 11ου αιώνα[2].

Οι χορηγοί και οι λίγοι δωρητές είναι λαϊκοί, πρόσωπα που ανήκουν στην Εκκλησία ενώ σώζονται και σημειώματα όπου απλά αναφέρεται *ὁ κτησάμενος* κ.λπ.[3] χωρίς να δίνεται το όνομα ή κάποιο άλλο στοιχείο προσδιοριστικό του κτήτορα.

---

1. Τιμή χειρογράφου, υλικό, εικονογράφηση, πρόσληψη δόκιμου ή μη γραφέα.

2. Τα 49 σημειώματα είναι χρονολογημένα ενώ τα 9 τοποθετούνται στον 11ο αιώνα βάσει παλαιογραφικών κριτηρίων. Βλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «*Σημειώματα*» *ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Ἀθῆναι 1982, 145 κε. [αρ. 119, 132, 141, 146, 148, 153, 157, 161, 165, 166, 168, 171, 172, 175, 180, 181, 182, 185, 188, 190, 191, 196, 198, 200, 202, 205, 214, 223, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 239, 240, 241, 247, 252, 261, 269, 271, 272, 273, 274, 280, 283, 284, 289, 303, 305, 307, 310, 312, 317, 327 και Mediol. Bibl. Ambros. B 80 sup., Vat. 1231, Vat. 1675, Ιεροσολ. Ελλ. Πατριαρχείου, Μεγάλης Παναγίας 1, Κουτλουμουσίου 61, Mosq. Lenin Library, Rumiancevi F 270-I· 6 (457)].

3. Π.χ. *τοῦ πόθῳ κτίσαντος, απεχαρησαμιν αυτω τον τημιω προδρομων, υπερ δε του δουναι τον μισθον, τῷ κτισαμένῳ* (Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «*Σημειώματα*», αρ. 191 – Vatic. 2082, αρ. 185 – Lond.

Οι λαϊκοί χορηγοί, που αποτελούν και την μικρότερη ομάδα, είναι 18 ενώ οι χορηγοί που ανήκουν στους κόλπους της Εκκλησίας είναι υπερδιπλάσιοι. Μεταξύ των κοσμικών χορηγών έχουμε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', που παραγγέλνει Καινή Διαθήκη[4], και τον αδελφό του δεσπότη Ανδρόνικο, που αποκτά[5] εικονογραφημένο[6] χειρόγραφο με τον Ιωάννη Κλίμακος. Δεν γνωρίζουμε αν ο αυτοκράτορας και ο αδελφός του απέκτησαν τους κώδικες για προσωπική χρήση ή για δωρεά σε ιερά ιδρύματα. Στους λαϊκούς χορηγούς περιλαμβάνονται τιτλούχοι και αξιωματούχοι και συγκεκριμένα ο Ευστάθιος Βοΐλας, πρωτοσπαθάριος και ύπατος, που παράγγειλε κώδικα με τον Ιωάννη Κλίμακος[7] για ναό που είχε στα κτήματά του[8], ο πρωτοσπαθάριος Νικηφόρος, που είχε καταγάγει νίκη κατά των Αράβων, και απέκτησε κώδικα με τις Επιστολές του αποστόλου Παύλου[9]. Δύο αδελφοί, που είχαν διατελέσει παρακοιμώμενοι[10], παράγγειλαν Ευαγγέλιο[11] (το 1070). Μνημονεύονται τρείς πατρίκιοι χορηγοί, ο Πόθος, που ήταν ο χορηγός επτά βιβλίων[12], ο πατρίκιος και επί του κοιτώνος Νικήτας, που γράφει Μηνολόγιον (14

Brit. Mus. Addit. 39,602, αρ. 169 – Paris. Bibl. Nat. Suppl. 911, αρ. 157 – Lond. Brit. Mus. Addit. 5153. Για τους όρους, με τους οποίους εκφέρονται στα σημειώματα η χορηγία και η δωρεά, βλ. K. Krumbacher, Κτήτωρ, *Indogermanische Forschungen* 25 (1909), 393-421 και Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί - κτήτορες - δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι*, Αθήνα 2000, 139-149.

4. Το χειρόγραφο (αρ. 241 – Mosq. Bibl. Univ. 2280) έγραψε ένας βασιλικός νοτάριος, ο Μιχαήλ Πανεργής (6 Αυγούστου 1072). Ο κώδικας είναι εικονογραφημένος με μικρογραφίες, επίτιτλα, διακοσμητικές ταινίες· βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981, 29-30.

5. Ο κώδικας (Mediol. Bibl. Ambros. B 80 sup.) δεν φέρει χρονολογία· τοποθετείται στα χρόνια βασιλείας του Μιχαήλ Ζ'.

6. Μικρογραφίες, επίτιτλα, πύλες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 29.

7. Τον κώδικα (αρ. 202 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 263) έγραψε ο μοναχός Θεόδουλος (4 Απριλίου 1059). Ο κώδικας φέρει μικρογραφίες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 24.

8. Τον ναό είχε προικοδοτήσει με 76 βιβλία, θρησκευτικά και μη. Στα βιβλία περιλαμβάνεται ένα διακοσμημένο Ευαγγέλιο και δύο αντίτυπα του Ιωάννου Κλίμακος, το ένα από τα οποία πρέπει να ήταν αυτό που φέρει το σημείωμα (Sp. Vryonis, Jr., The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas, *DOP* 11 [1957], 270).

9. Το γράψιμο του κώδικα (αρ. 198 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 28) ολοκλήρωσε την 21η Ιουνίου 1056 ο μοναχός Παγκράτιος.

10. Μέχρι τον 9ο αιώνα υπήρχαν ταυτόχρονα περισσότεροι παρακοιμώμενοι· από τον 9ο ένας εκάστοτε.

11. Αρ. 234 – Αθην. Βυζ. Μουσ. 140 (Κ. Πρ. 214). Το χειρόγραφο έγραψε ο γραφέας Ιωάννης.

12. Αρ. 200 – Πατμ. 245, 15 Ιανουαρίου 1057. Συμεών του Μεταφραστού Βίοι αγίων του μηνός Ιανουαρίου κ.λπ.

Φεβρουαρίου 1042)[13], *ἐν πόθῳ καὶ ἐφέσει πνευματικῇ*, για το οποίο προφανώς είχε δαπανήσει και τα απαραίτητα και, όπως φαίνεται, το προόριζε για προσωπική χρήση ενώ ο πρωτοπατρίκιος Θεοφάνης είναι ο συγχορηγός εικονογραφημένου κώδικα[14]· από τους άλλους συγχορηγούς, που ήταν ιερείς του ναού στον οποίο δωρήθηκε ο κώδικας, μνημονεύεται ονομαστικά μόνον ένας, ο πρεσβύτερος και σκευοφύλακας Κωνσταντίνος, δεδομένο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός και ο πρωτοπατρίκιος είχαν συνεισφέρει μεγαλύτερα ποσά σε σχέση με τους υπόλοιπους. Άλλοι χορηγοί (τιτλούχοι και αξιωματούχοι) είναι ένας πρωτονωβελίσσιμος, μέγας δουξ και αναγραφεύς Κύπρου και οικείος του βασιλέως, ο Λέων Νικερίτης, που αποκτά κώδικα[15] με 148 μικρογραφίες[16], ο μέγας ύπατος και τοποτηρητής Κολωνείας Θεόδωρος Γαβράς και η γυναίκα του Ειρήνη, που, το 1067, παραγγέλνουν διακοσμημένο κώδικα με τις εικόνες τους κ.λπ.[17], ο Νικόλαος, πριμικήριος και άρχων του χρυσοχείου[18], που, το 1018, δωρίζει εικονογραφημένο χειρόγραφο[19] στην μονή Στουδίου, ένας σπαθαροκανδιδάτος και ταξιάρχης (Φαρισμάνης)[20], που παραγγέλνει, το 1042/1043, έργα του Ιωάννου Χρυσοστόμου[21], ένας ασηκρήτις και κριτής Σελευκείας (Ρωμανός), που, το 1040, αποκτά κώδικα με διάφορα κείμενα[22]. Ένας βασιλικός νοτάριος, ο Ιωάννης, το 1074, δωρίζει κώδι-

---

13. Αρ. 166 – Αθων. Ιβήρων 16.

14. Αρ. 190 – Vat. Palat. 259, έργα Ιωάννου του Χρυσοστόμου, 1η Σεπτεμβρίου 1054. Το χειρόγραφο φέρει διακοσμητικές ταινίες και αρχικά γράμματα· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 22.

15. Vat. 1231. Γύρω στο 1100. Τον κώδικα έγραψε ο Ιωάννης Ταρσίτης. Ο Λέων είχε παραγγείλει άλλο ένα χειρόγραφο το 1103, τον κώδικα Lond. Lambeth Palace Library 1214, που έγραψε ο Ιωάννης Κούλιξ. Ο τίτλος του πρωτονωβελίσσιμου εμφανίζεται τον 11ο αιώνα· ο νωβελίσσιμος ήταν τίτλος για μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο δουξ και ο κατεπάνω ήταν διοικητές περιοχών. Οι αναγραφείς ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον της ανανέωσης των κτηματολογίων.

16. Spatharakis, *Corpus*, 37.

17. Το χειρόγραφο που περιέχει το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον φέρει διακοσμητικές ταινίες, μετάλλια, σταυρό, πύλες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 28. Πολλά εικονογραφημένα χειρόγραφα του 11ου και 12ου αιώνα δεν έχουν κολοφώνες ώστε να πληροφορηθούμε την κοινωνική θέση των χορηγών.

18. Ανήκε στο λογοθέσιον του ιδικού.

19. Vat. 1675 (περιέχει έργα Γρηγορίου του Ναζιανζηνού). Φέρει ένα επίτιτλο, διακοσμητικές ταινίες και μία πύλη· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 18.

20. Ο τίτλος του σπαθαροκανδιδάτου προέρχεται από τον συνδυασμό των τίτλων του σπαθαρίου και του κανδιδάτου και εξαφανίζεται στα τέλη του 11ου αιώνα. Το αξίωμα του ταξιάρχη δεν ήταν υψηλό στην ιεραρχία· ο ταξιάρχης είχε δικαιοδοσίες αποκλειστικά στρατιωτικές.

21. Αρ. 168 – Αθων. Ιβήρων 258. Βλ. G. Cavallo, Il libro come ogetto d' uso nel mondo bizantino, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 1981, Akten I/2 = *JÖB* 31/2 (1981), 412.

22. Αρ. 165 – Vat. Palat. 281. Τον κώδικα έγραψε ο καλλιγράφος Νικόλαος, που ήταν στην υπηρεσία του Ρωμανού.

κα[23] σε λαύρα. Χορηγοί χωρίς κάποια ιδιαίτερη ένδειξη είναι ο Βασίλειος, ο οποίος, το 1060/1061, παραγγέλνει κώδικα με την εικόνα του και άλλη διακόσμηση[24] και ο Κοσμάς, που καταγόταν από την Ιβηρία και αποκτά, το 1069/1070, διακοσμημένο χειρόγραφο με τον Ιωάννη Κλίμακος[25].

Δεν αναφέρονται γυναίκες χορηγοί, με εξαίρεση την σύζυγο του Θεοδώρου Γαβρά. Περιπτώσεις, όπως αυτή της Θεοδώρας Ραούλαινας Παλαιολογίνας[26] (13ος αιώνας), δεν επισημαίνονται στην εποχή που εξετάζεται.

Τον 11ο αιώνα οι χορηγοί και δωρητές χειρογράφων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά[27] από την τάξη που κινείται γύρω από τον αυτοκράτορα και έχουν υψηλές θέσεις στην πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία. Κατά τους προηγηθέντες αιώνες, 9ο και 10ο, συναντούμε επίσης χορηγούς υψηλά ιστάμενους και έναν λαϊκό που μνημονεύεται απλά με το όνομά του. Τον 12ο αιώνα έχουμε λαϊκούς χορηγούς που δεν φέρουν κανένα τίτλο ή αξίωμα, πράγμα που θεωρώ συμπτωματικό σε σχέση με τα διασωθέντα χειρόγραφα, ενώ στην Παλαιολόγεια εποχή (εκτός από τους χορηγούς-λαϊκούς που ανήκουν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον, στην πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία) συναντάμε και γιατρούς, δασκάλους, νοταρίους, πρόσωπα τοπικής σημασίας και πρόσωπα που έχαιραν κάποιας κοινωνικής αναγνώρισης[28]. Βεβαίως όλα αυτά διατυπώνονται με κάποιες επιφυλάξεις, σύμφωνα με τους κώδικες χορηγών που έχουν σωθεί από κάθε εποχή.

Το περιεχόμενο των κωδίκων που παραγγέλθηκαν ή δωρήθηκαν κατά τον 11ο αιώνα από λαϊκούς είναι σχεδόν αποκλειστικά θρησκευτικό με την ευρύτερη έννοια (έργα πατέρων, βίοι αγίων, λειτουργικά βιβλία κ.λπ.).

Τους χορηγούς και δωρητές που προέρχονται από τους κόλπους της Εκκλησίας εξετάζουμε σε δύο ενότητες. Πρώτον αυτούς που είχαν θέσεις και αξιώματα στην εκκλησιαστική ιεραρχία (12) και δεύτερον πρόσωπα που ανήκαν στην μοναστική κοινότητα (25). Στην πρώτη ομάδα συναντούμε έναν αρχιεπίσκοπο (Κα-

23. Αρ. 247 – Vat. 436 (olim 586). Έργα αγίου Μαξίμου κ.λπ.

24. Ιεροσολύμων, Ελλ. Πατριαρχείου, Μεγάλης Παναγίας 1, Ευαγγέλιον. Μικρογραφίες, πύλες, αρχικά γράμματα· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 24-25.

25. Αρ. 232 – Ambros. A. 152 sup. Φέρει διακοσμητικές ταινίες και δύο πύλες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 29.

26. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 99-100.

27. Μνημονεύονται δύο χορηγοί, για τους οποίους δεν αναφέρεται κάποιος τίτλος ή αξίωμα.

28. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 99-132.

λαβρίας και Σικελίας)[29], έναν μητροπολίτη (Ευχανείας), που συνδεόταν με το περιβάλλον της πορφυρογεννήτου αυγούστας Θεοδώρας[30], τον Νικήτα, επίσκοπο Κισκίσσης στην Καππαδοκία (1049)[31], δύο πρεσβυτέρους και πρωτοπαπάδες· για τον έναν από αυτούς πληροφορούμαστε ότι ανήκε στην Μεγάλη Εκκλησία[32]· ο άλλος, ο οποίος είχε αντιγράψει ο ίδιος το χειρόγραφο[33], δηλώνει ότι ήταν επαγγελματίας γραφέας (*καλλογράφος τῇ τέχνῃ*) αλλά δεν ξέρουμε πού ζούσε. Μεταξύ των πέντε υπόλοιπων απλών πρεσβυτέρων, που έχουμε επισημάνει, συναντούμε έναν, τον Στρατήγιο, που ανήκε στην υπηρεσία της Μεγάλης Εκκλησίας και των πατριαρχικών ευκτηρίων (1027)[34], τον Λέοντα τον Σαρβανδηνό, που έδρασε στην Αντιόχεια, χορηγώντας την αντιγραφή τριών κωδίκων (1065, 1070, γύρω στο 1070)[35], από τους οποίους οι δύο φέρουν διακόσμηση[36]. Οι άλλοι τρείς πρεσβύτεροι Ιωάννης (1027), Κωνσταντίνος (1070) και Λεόντιος (1086) αποκτούν χειρόγραφα με περιεχόμενο Τετραευάγγελον Ευαγγελιστάριον και Συναξάριον,

29. Αρ. 161 – Vat. 1650. Τον κώδικα, που περιέχει Καινή Διαθήκη κ.λπ., έγραψε, το 1037, ο κληρικός Θεόδωρος ο Σικελιώτης.

30. Αρ. 273 – Αθων. Λαύρας Β 105. Τον κώδικα, που περιέχει τις Ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου, έγραψε ο βασιλικός κληρικός Βασίλειος, το 1092.

31. Αρ. 181 – Lond. Brit. Mus. Addit. 39, 602. Ο κώδικας, που περιέχει Ευαγγελιστάριον, *άνεκαινίσθη* από τον νοτάριο Μιχαήλ, που ήταν στην υπηρεσία του επισκόπου Νικήτα.

32. Αρ. 172 – Neapol. Reale Bibl. Naz. 94 (II C 26). Ο κώδικας, που περιέχει Βίους αγίων, ολοκληρώθηκε στις 13 Ιουνίου 1045 από τον ιερομόναχο Μαλλαχία, *επιτροπῃ του πρεσβυτερου και πρωτοπαπα Δαβιδ* (Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 485, 488-489).

33. Αρ. 119, 120 – Paris. Bibl. Nat. 784. Περιέχει Ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Ο πρωτοπαπάς Βασίλειος τέλειωσε τον κώδικα στις 15 Απριλίου 1003.

34. Αρ. 154 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 213. Ο κώδικας, που προέρχεται από το χέρι του κτήτορα, περιέχει Ευχολόγιον.

35. Αρ. 223 – Paris. Bibl. Nat. 710. Τον κώδικα, που περιέχει έργα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, είχε γράψει ο καλλιγράφος Βασίλειος ο Αρμενιακός. Αρ. 235 – Paris. Bibl. Nat. 164. Ο κώδικας περιλαμβάνει Ψαλτήριον και προέρχεται από το χέρι του ψάλτη Σισιννίου. Αθων. Κουτλουμουσίου 61. Περιλαμβάνει Ευαγγελιστάριον και δεν είναι χρονολογημένος (*Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους Α΄: Πρωτᾶτον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου*, ὑπὸ Στ. Πελεκανίδου – Π. Χρήστου – Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Σωτ. Καδᾶ, Ἀθῆναι 1973, 452-453. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων* Α΄, Cambridge 1895, 280).

36. Ο κώδικας Paris. Bibl. Nat. 164 φέρει ένα διακοσμημένο επίτιτλο και ένα αρχικό γράμμα (Spatharakis, *Corpus*, 28-29)· ο κώδικας Κουτλουμουσίου 61 φέρει τέσσερις μικρογραφίες, τέσσερα επίτιτλα και μία διακοσμητική ταινία (*Θησαυροί*, 452-453).

έργα Θεοδώρου Στουδίτου[37]· και οι τρεις κώδικες φέρουν διακόσμηση[38]. Ο ζάκορος[39] και διοικητής Γεώργιος παράγγειλε κώδικα με Ευαγγελιστάριον[40] στον αντιγραφέα πρεσβύτερο Ιωάννη, ο οποίος τον περάτωσε τον Ιούλιο του 1066. Τέλος, ένας κουβουκλήσιος[41], ο Βασίλειος, το 1090/1091, χορήγησε στην Κύπρο την αντιγραφή Βίων αγίων[42] και στην συνέχεια δώρησε το χειρόγραφο στον ναό χωριού.

Δεν έχουν σωθεί κώδικες του 11ου αιώνα που να έχουν παραγγελθεί ή δωρηθεί από πατριάρχες. Η διαπίστωση ερμηνεύεται με την τυχαία διάσωση κωδίκων δεδομένου ότι στους ύστερους χρόνους παρατηρούμε ικανοποιητικό αριθμό χειρογράφων τα οποία είχαν αποκτήσει πατριάρχες[43].

Τα κείμενα των χορηγών αυτών είναι λειτουργικού ή ευρύτερα θρησκευτικού περιεχομένου. Κατά την Παλαιολόγεια εποχή, αντίστοιχα, πρόσωπα που ανήκουν στην εκκλησιαστική ιεραρχία αποκτούν και κώδικες που δείχνουν ότι οι παραγγελιοδότες ενδιαφέρονταν και για άλλου είδους κείμενα (νόμοι της Πολιτείας, εκκλησιαστικοί κανόνες, παροιμίες, σχεδογραφία, γραμματική, κείμενα από την θύραθεν λογοτεχνία)[44].

Οι χορηγοί και δωρητές που ανήκουν σε μοναστικές κοινότητες ή σε μεμονωμένες μονές αποτελούν την ευρύτερη ομάδα χορηγών (25) του 11ου αιώνα, όπως άλλωστε και όλων των εποχών.

Κατ' ἐπιτροπὴν[45] του Ισιδώρου, ηγουμένου της μονής του αγίου Ιωάννου του Απείρου[46], γράφεται, το 1020/1021, διακοσμημένος κώδικας με έργα του Ιωάννου

---

37. Αρ. 153 – Ιεροσολύμων, Αγ. Σάβα 82. Αρ. 233 – Paris. Bibl. Nat. Suppl. 1096. Σινά, Αγ. Αικατερίνης 401 (V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxford 1886, 96).

38. Ιεροσολύμων: τρία επίτιτλα με εικόνες των Ευαγγελιστών. Παρισίων: μικρογραφίες και τρεις πύλες. Σινά: διακοσμημένα αρχικά γράμματα· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 20, 29 και 34.

39. Υπηρέτης ναού (Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Δ', Ἀθῆναι 1950, 3183). Σε βιβλιογραφικό σημείωμα [Πάτμ. 862, έτους 1737] απαντά *ζακόρου χρηματίσαντος ποτὲ τῆς κατὰ Πάτμον μονῆς* (Ά. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθῆναι 1968, 64).

40. Αρ. 225 – Paris. Bibl. Nat. 289.

41. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 288.

42. Αρ. 269 – Ιεροσολύμων, Αγ. Σάβα 259. Τον κώδικα έγραψε ο μοναχός και πρεσβύτερος Γεράσιμος.

43. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 15 κε.

44. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 15 κε., 164-165.

45. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 143-144.

46. Πιθανόν ταυτίζεται με την μονή του αγίου Ιωάννου a Piro, στον κόλπο του Πολυκάστρου της νότιας Ιταλίας (Spatharakis, *Corpus*, 19).

του Χρυσοστόμου[47], ενώ ένα χρόνο αργότερα γράφονται Κανόνες[48] κατόπιν εντολής του Αθανασίου, ηγουμένου στην μονή αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Σε σημείωμα, που έχει γραφεί σε Τετραευάγγελον[49], μνημονεύεται (Μάιος 1046) η δωρεά τεσσάρων βιβλίων[50] στην μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου από τον Βασίλειο, ηγούμενο της μονής, ενώ ο ηγούμενος Λεόντιος δωρίζει τρία βιβλία[51] στην μονή Πάτμου. Ο μοναχός Γεώργιος της μονής αγίου Γεωργίου του Σχυνώνος[52] στο Λάτρος γράφει, το 1056, τις Ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον[53], για τον Μεθόδιο, ηγούμενο της μονής των Κελλιβάρων στο Λάτρος[54]. Στην Μ. Ασία, επίσης, γράφεται το 1062, εικονογραφημένο χειρόγραφο[55], με έργα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, για τον Θεόδωρο, προεστώτα της μονής Γαλακρηνών[56], ενώ στην Παλαιστίνη, στη λαύρα του οσίου Σάβα, γράφονται μέ έξοδα του ηγουμένου Ιωαννικίου δύο κώδικες[57] με Πατερικόν. Για τον Νικόλαο, ηγούμενο της μονής Προδρόμου-Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη, ετοιμάζει Ευαγγελιστάριον[58] ο μοναχός Λουκάς, ο οποίος, εκτός από την χρονολογία (1071), μνημονεύει και τα ιστορικά γεγονότα της τύφλωσης του Ρωμανού του Διογένους και των τουρκικών επιδρομών. Ο Διονύσιος, ηγούμενος της μονής του αγίου Νικολάου του Λειπ[59], αποκτά, το 1077/1078, Προφητολόγιον[60] και, τέλος, ο Μητροφάνης, καθηγούμενος στην

---

47. Αρ. 141 – Laur. Plut. XI. 9. Φέρει διακοσμημένα επίτιτλα και αρχικά γράμματα· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 19.

48. Αρ. 146 – Mosq. Hist. Mus. VI 299 (438).

49. Αρ. 175 – Marc. I,47 (coll. 978) olim Nanianus CLXVI.

50. Εκτός από το Τετραευάγγελον δωρήθηκαν *ἀπόστολος, προφητεία, καὶ ἀναγνωστικόν, ὁ βίος τοῦ ἁγίου.*

51. Το σημείωμα (αρ. 182) δωρεάς είναι στον κώδικα Paris. Bibl. Nat. 598 που γράφτηκε το 1049 και περιέχει έργα Εφραίμ του Σύρου· τα άλλα χειρόγραφα ήταν ένα Ευαγγέλιον διακοσμημένο και το κατά Μάρκον Ευαγγέλιον.

52. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 223. Η μονή γίνεται γνωστή μόνο από το σημείωμα.

53. Αρ. 196 – Πατμ. 140.

54. Janin, *Les églises*, 229-232.

55. Αρ. 214 – Vat. 463 (olim 308). Φέρει μικρογραφίες, σταυρούς, επίτιτλα, διακοσμητικές ταινίες, πύλες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 25.

56. Janin, *Les églises*, 40-41.

57. Αρ. 239 – Paris. Bibl. Nat. 1598. Τα χειρόγραφα, από τα οποία έχει σωθεί το ένα, έγραψε ο μοναχός Ιωάννης.

58. Αρ. 240 – Αθων. Παντελεήμονος 27.

59. ή: Δοχειαρίου.

60. Αρ. 252, 253 – Αθων. Λαύρας Β 70.

μονή της Θεοτόκου των Αρκολούστρων, διαθέτει, το 1092, τα έξοδα για την αντιγραφή Βίων αγίων[61].

Ο Μιχαήλ, μοναχός και μαΐστωρ της μονής του αγίου Αθανασίου[62], τον Ιούνιο του 1013, προσφέρει Παλαιά Διαθήκη[63] στην μονή. Τον Αύγουστο του 1022 ο *ἁμαρτωλὸς*[64] Νικήτας αποκτά Τετραευάγγελον[65], που έγραψε ο διάκονος Αναστάσιος. *Κατ' ἐπιταγὴν* του πνευματικού πατρός Νίκωνος τελειώνει την αντιγραφή κώδικα[66], το 1022/1023, ο μοναχός Ιωνάς. Εικονογραφημένος κώδικας[67] με Ευαγγελιστάριον ολοκληρώνεται στις 4 Δεκεμβρίου 1043 από τον μοναχό Θεοδόσιο κατόπιν παραγγελίας των μοναχών Γρηγορίου και Μάρκου. *Κατ' ἐπιτροπὴν* του ιερομονάχου Ιακώβ και του μοναχού Ιωάννου, για τους οποίους δεν αναφέρεται η μονή Μετανοίας, γράφονται, το 1044, οι Πράξεις και οι Επιστολές[68]. Στους μοναχούς κατατάσσεται ο *ἁμαρτωλὸς*[69] Λέων, που, το 1048, αποκτά κώδικα με τα Ευαγγέλια[70]. *Συνδρομῇ καὶ πόνῳ* του ιερομονάχου Ιωάννου ο μοναχός Γερμανός ολοκληρώνει Τετραευάγγελον[71] στις 12 Ιανουαρίου 1054· από το σημείωμα δεν γίνεται γνωστό αν οι δύο συντελεστές του έργου μόναζαν στην ίδια μονή. Μοναχός, ο οποίος προσδιορίζεται ως κτήτορας, και του οποίου το όνομα καθώς και το όνομα της μονής στην οποία εμόναζε έχουν αποξεσθεί, αποκτά κώδικα με τον Ιωάννην Κλίμακος[72], που τον ολοκλήρωσε, στις 7 Ιουλίου 1060, ο νοτάριος Λέων. Ο πρεσβύτερος Βασίλειος, που υπηρετούσε στον ναό του αγίου Θεοδώρου, στην Λαοδίκεια, ολοκληρώνει, στις 24 Απριλίου 1068, την αντιγραφή Τετραευαγγέλου[73] για τον μοναχό Γεράσιμο *ηβηρου*[74]· ο Βασίλειος, εκτός από την χρονολογία, μνη-

61. Αρ. 272 – Vat. Reg. 41.

62. Πιθανόν πρόκειται για την μονή του αγίου Αθανασίου στο Άγιον Όρος, δεδομένου ότι ο κώδικας σήμερα βρίσκεται εκεί.

63. Αρ. 132 – Αθων. Λαύρας Γ 112.

64. Κατατάσσουμε τον κτήτορα στους μοναχούς λόγω του επιθέτου ταπεινοφροσύνης, με το οποίο προσδιορίζεται· βλ. C. Wendel, Die Ταπεινότης des griechischen Schreibermönches, *BZ* 43 (1950), 260-262.

65. Αρ. 147, 148 – Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 2.

66. Αρ. 149 – Vat. 1815. Περιεχόμενο: Εφραίμ.

67. Mosq. Lenin Library, Rumiancevi F 270-Ια 6 (457). Φέρει τρεις διακοσμητικές ταινίες, διακοσμημένα αρχικά γράμματα και μία πύλη· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 21.

68. Αρ. 171 – Lond. Brit. Mus. Addit. 20, 003.

69. Βλ. πιο πάνω τον κτήτορα Νικήτα (Αύγουστος 1022).

70. Αρ. 180 – Αθην. Εθν. Βιβλ. 179.

71. Αρ. 188 – Leninop. Öffentl. Bibl. 643.

72. Αρ. 205 – Paris. Bibl. Nat. 1477.

73. Αρ. 229 – Αθων. Βατοπεδίου 919.

74. Προφανώς καταγόταν από την Ιβηρία.

μονεύει και το όνομα του Ρωμανού του Διογένους καθώς και την κατάληψη της Λαοδίκειας και πολλών άλλων πόλεων από τους Τούρκους. Δύο αδελφοί, ιερομόναχοι, ο Μιχαήλ και ο Βασίλειος, που μόναζαν στη λαύρα του Εξήκοντα γένους, είναι οι κτήτορες Ευαγγελισταρίου[75], που έγραψε, το 1068, μοναχός της ίδιας μονής, ο Λεόντιος. Ο μοναχός και πρεσβύτερος Ιωάννης ο Τζούτζουνας[76] αποκτά δύο κώδικες, το 1087 και το 1092, με τις Πράξεις και τις Επιστολές και οι δύο[77], δεδομένο που δείχνει τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά του. Ο Νικηφόρος, μοναχός στην μονή Μελετίου, γράφει, το 1091/1092, εικονογραφημένο κώδικα με τα Ευαγγέλια[78] για τον μοναχό Δανιήλ, ο οποίος πιθανόν μόναζε στο ίδιο ίδρυμα.

Ηγούμενοι (10) και μοναχοί (15) ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την αντιγραφή κωδίκων λειτουργικού (π.χ. Ευαγγελιστάρια) και γενικότερα θρησκευτικού περιεχομένου (Πατέρες, Βίοι κ.λπ.). Αντίστοιχα κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους ηγούμενοι και μοναχοί χορηγούν και την αντιγραφή περιορισμένου αριθμού κωδίκων νομικού περιεχομένου ή με έργα απ' την αρχαία λογοτεχνία και την γραμματεία του Βυζαντίου[79].

Τα σημειώματα, όπως ήδη είπαμε, είναι σύντομα μέσα όμως από αυτά εκφράζεται συχνά η επιθυμία του χορηγού για την απόκτηση συγκεκριμένου κειμένου. Εκφράσεις και όροι, όπως *τοῦ πόθῳ κτησαμένου*, *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*, *κτήτωρ*, *κτησάμενος* κ.λπ.[80] αποκαλύπτουν τον χορηγό και κτήτορα ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η κτήση εκφράζεται με γενική κτητική ή δοτική χαριστική. Σε περιπτώσεις ηγουμένων δεν φαίνεται πάντα με σαφήνεια αν το συγκεκριμένο πρόσωπο ήταν και ο χορηγός του χειρογράφου ή απλά ως προεστώς της μονής

---

75. Αρ. 239 – Oxon. Christ Church, Wake 15.

76. Ο κτήτορας, που πιθανόν ήταν και ο γραφέας των κωδίκων, μνημονεύει στα σημειώματα οικογενειακά του πρόσωπα, τον γαμβρό του Μανουήλ και την μητέρα του μοναχή Καλή.

77. Αρ. 261 – Lond. Brit. Mus. Harl. 5537. Αρ. 274 – Laur. Plut. IV. 32.

78. Αρ. 271 – Paris. Bibl. Nat. 81. Φέρει μικρογραφίες, δύο διακοσμητικές ταινίες, ένα επίτιτλο και μία πύλη (Spatharakis, *Corpus*, 36).

79. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 165.

80. *Κατ' ἐπιτροπήν*, *ἐξ ἐπιτροπῆς*, *ἐπιτροπῇ*, *προστάξει*, *ἐκ προστάξεως*, *προστάξαντι*, *κτησάμενος*, *κτησάμενος καὶ χρυσώσας*, *τοῦ ἐκ πόθου κτησαμένου*, *τοῦ πόθῳ κτησαμένου*, *κτισάμενος*, *κεκτημένος*, *κτηθεῖσα*, *τελεσιουργός*, *σπουδῇ καὶ συνάρσει*, *πέφυκε*, *διὰ συνδρομῆς*, *δι' ἐπιμελείας καὶ συνδρομῆς*, *καταβαλλόμενος τὴν ἔξοδον*, *διὰ πολλοῦ πόθου καὶ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*, *συνδρομῇ καὶ πόνῳ*, *κατ' ἐπιταγήν*, *δι' ἐπιταγὴν καὶ δόσιν*, *ἀνεκαινώθη*, *πορισάμενος*, *τῷ διδοῦντι τὴν ἔξοδον*, *δέδωκε*, *ἐκ προστάξεως καὶ μισθαποδοσίας*, *ἐν πόθῳ πολλῷ καὶ ἐφέσει πνευματικῇ*. Βλ. και Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 139-149.

έδωσε εντολή να αντιγραφεί ο κώδικας[81], ενώ άλλοτε λέγεται ρητά ότι ο ηγούμενος είχε αναλάβει και την δαπάνη[82]. Η δωρεά εκφράζεται με τους όρους *προσηνέχθη, προσένεξις, δωρησάμενος, δέδωκε, ἐτέθη*.

Ο χορηγός, συνειδητοποιημένος για το υψηλό έργο που επιτελεί, παρακαλεί συχνά ως ανταμοιβή την μετά θάνατο σωτηρία της ψυχής του ή την υγεία και ευημερία του ίδιου και των τέκνων του και, σε κάποιες περιπτώσεις, φοβούμενος την απώλεια του βιβλίου, εξαπολύει αρές κατά του πιθανού κλέφτη. Τα παραπάνω στοιχεία παρατηρούνται σ' όλες τις εποχές, με μεγαλύτερη συχνότητα στους Παλαιολόγειους χρόνους[83].

Εκτός από λίγους κώδικες στους οποίους το ίδιο πρόσωπο ήταν γραφέας και χορηγός, οι υπόλοιποι κώδικες γράφτηκαν κατά παραγγελίαν (*ἐκ προστάξεως, κατ' ἐπιτροπὴν τοῦ κυροῦ Ἰακὼβ μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου καὶ Ἰωάννου μοναχοῦ, ἐτελειώθη*[84]... *συνδρομῇ δὲ καὶ πόνῳ* κ.λπ.) ή, πιθανόν, αγοράσθηκαν έτοιμοι. Στους περισσότερους κώδικες της εποχής δεν αναφέρεται ο χορηγός αλλά μόνον ο γραφέας, φαινόμενο που παρατηρείται όλες τις εποχές, ενώ, αντίστοιχα, σπάνια μνημονεύεται μόνον ο χορηγός ή ο αγοραστής. Πρόκειται για κώδικες έτοιμους και διαθέσιμους για πώληση; Είναι κάτι στο οποίο δεν μπορούμε να δώσουμε απάντηση· θεωρώ πιθανόν ότι ένας αριθμός κωδίκων είχε γραφεί σε καλλιγραφεία μονών ή στο εργαστήριο λαϊκών επαγγελματιών γραφέων από όπου μπορούσαν να προμηθευθούν οι ενδιαφερόμενοι χειρόγραφα με κείμενα της επιλογής τους. Και αυτά τα κείμενα βέβαια ώς ποιό βαθμό θα μπορούσε να είναι ήδη έτοιμα και να αναμένουν αγοραστή όταν τα υλικά κόστιζαν αρκετά και μάλιστα όταν πρόκειται για περγαμηνή ή τα χειρόγραφα ήταν διακοσμημένα;

Στα σύντομα βιβλιογραφικά και κτητορικά σημειώματα δεν διακρίνεται συχνά η σχέση χορηγού και γραφέα και η διαδικασία για την ολοκλήρωση του χειρογράφου. Όταν ο γραφέας ήταν στην υπηρεσία του χορηγού (Μιχαήλ Ζ', Βοΐλας) χρησιμοποιείται ο όρος *προστάξει* ή μνημονεύεται η σχέση των δύο προσώπων (κριτής Σελευκείας – αυθέντης μου κ.λπ). Τον 11ο αιώνα δεν απαντά περί-

---

81. *Κατ' ἐπιτροπήν, προστάξει σπουδῇ καὶ προθυμίᾳ αὐτοῦ, τῷ προστάξαντι, προτροπῇ, τελεσιουργός*.

82. *πόθῳ πολλῷ καὶ ἐπιμελείᾳ ἐξ οἰκείων αὐτοῦ ... κατασκευασθεῖσα καὶ κοσμηθεῖσα, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*.

83. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 151-153.

84. Το ρ. *ἐτελειώθη*, σε συνδυασμό με τους όρους *συνδρομῇ* και *πόνῳ*, δείχνει έμμεσα την διαδικασία του αντιγραφικού έργου και την συμβολή του χορηγού.

πτωση όπως αυτή του γραφέα που είχε αναλάβει συστηματικά αντιγραφική εργασία για την Ελένη-Ελισάβετ, χήρα του Στεφάνου Δουσάν, και ο οποίος την ευχαριστεί διότι *ἐχόρτασαν αἱ χεῖρες μου γράψιμον*. Σε παρακλήσεις για ευχές υπέρ των δύο συντελεστών του έργου μνημονεύεται, συνήθως, πρώτα το όνομα του χορηγού και μετά το όνομα του γραφέα ή, σε κάποιες περιπτώσεις, τα δύο πρόσωπα σε συνδυασμό (*εὔχεσθε ὑπὲρ ἡμῶν, εὔχεσθε ἀμφοτέρους, εὔχεσθε αὐτοὺς ἅμα τῷ γράψαντι, ἀμφότεροι Καππαδόκαι*). Σε λίγα μόνο από όλα τα σημειώματα χορηγίας αναφέρεται αποκλειστικά ο χορηγός και όχι και ο γραφέας. Όπως φαίνεται από την διατύπωση των σημειωμάτων οι γραφείς εκτελούσαν την εργασία τους με ανεξαρτησία και αξιοπρέπεια μη αναζητώντας υψηλούς προστάτες των γραμμάτων και των τεχνών για να εξασφαλίσουν τα προς το ζήν, όπως γνωρίζουμε για κάποιους λόγιους της αυλής που κολάκευαν ισχυρά πρόσωπα (Ιωάννης Τζέτζης, Θεόδωρος Πρόδρομος). Η ίδια διαπίστωση ισχύει για όλους τους αιώνες.

Δεδομένου ότι, όπως είπαμε, στα περισσότερα χειρόγραφα που έχουν σωθεί μνημονεύεται μόνον ο γραφέας, σε όσα δε έχουν μνεία του παραγγελιοδότη αναφέρεται κατά κανόνα και το όνομα του γραφέα, ακόμη και σε περίπτωση που ο χορηγός ήταν αυτοκράτορας, συμπεραίνουμε ότι υπήρχε εκ μέρους των χορηγών σεβασμός και εκτίμηση προς το επιτελούμενο αντιγραφικό έργο ενώ πολλοί παραγγελιοδότες, για λόγους ταπεινοφροσύνης ή άλλους[85], δεν θέλησαν να διαιωνίσουν το γεγονός της απόκτησης ενός κειμένου.

Ποιό είναι το μορφωτικό επίπεδο των προσώπων που χρησιμοποίησαν οι χορηγοί για την αντιγραφή των κειμένων; Από την μελέτη των σημειωμάτων συμπεραίνουμε ότι οι γραφείς, στους οποίους δόθηκε παραγγελία, χειρίζονταν σωστά τη γλώσσα, κάποιοι μάλιστα αναφέρονται ως καλλιγράφοι[86] ή αποκαλύπτεται έμμεσα ότι ήταν επαγγελματίες, όπως στην περίπτωση του γραφέα του πατρικίου Πόθου. Τα σημειώματα είναι γενικά ορθογραφημένα ή με λίγα λάθη, χωρίς να λείπουν και οι εξαιρέσεις όπου συναντούμε πολλά ορθογραφικά λάθη, όπως στην περίπτωση του Ευσταθίου Βοΐλα, που, μη βρίσκοντας, πιθανόν, στις ανατολικές επαρχίες όπου βρισκόταν εξειδικευμένο γραφέα, κατέφυγε στις υπηρεσίες μοναχού από την Καππαδοκία που ήταν στην υπηρεσία του ενώ στην Αντιόχεια άλλος χορηγός (Λέων Σαρβανδηνός) ανευρίσκει πρόσωπα που γράφουν αλάνθαστα. Γενικά, παρατηρούμε ότι οι χορηγοί είχαν την οικονομική δυνα-

---

85. Π.χ. αγορά έτοιμου χειρογράφου.

86. Στην *Διάταξιν* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, μεταξύ των πολλών βιβλίων που δωρήθηκαν, ένα περιγράφεται ως *καλόγραφον ὅλον* (ΜΜ V, 325).

τότητα να δώσουν την παραγγελία τους σε γραφείς κάποιου επιπέδου, συχνά μάλιστα πολύ υψηλού.

Παρά τον αριθμό των χορηγών που εμφανίζονται και κάποιες ρητές αναφορές ότι ανέλαβαν την δαπάνη σε μία μόνο περίπτωση έχουμε το κόστος και αυτό αποκλειστικά για την αντιγραφική εργασία· συγκεκριμένα, ο μοναχός Συμεών τελειώνοντας[87], το 1057, περγαμηνό κώδικα με έργα του Συμεών του Μεταφραστού (Βίοι αγίων Ιανουαρίου και άλλα σχετικά αγιολογικά κείμενα) γράφει ότι για επτά χειρόγραφα με έργα του ίδιου συγγραφέα είχε λάβει ως αμοιβή από τον πατρίκιο Πόθο 150 νομίσματα. Δεν γνωρίζουμε κάτι για την τύχη των άλλων 6 βιβλίων, οπότε θα είχαμε πληροφορίες για τον αριθμό φύλλων, εικονογράφηση πιθανόν, υλικό γραφής, που μάλλον θα ήταν περγαμηνή επίσης, αλλά με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας υπολογίζουμε ότι κάθε χειρόγραφο είχε κοστίσει κάτι λιγότερο από 22 νομίσματα. Έτσι πληροφορούμαστε ότι ένας πατρίκιος είχε κάποια ιδιαίτερα πνευματικά ενδιαφέροντα και την δυνατότητα να δαπανήσει σημαντικά ποσά προσλαμβάνοντας έναν επαγγελματία καλλιγράφο. Για δύο άλλα χειρόγραφα, των ετών 1052[88] και 1074[89], έχουμε την πληροφορία ότι το μεν πρώτο αγοράσθηκε αντί 24 νομισμάτων[90] ενώ το δεύτερο, που είχε αρπαγεί από εμπρησθέν μετόχιο μονής, αγόρασε από τον κλέφτη ένας βασιλικός νοτάριος αντί 3 νομισμάτων[91] (στην περίπτωση αυτή η τιμή δεν είναι ενδεικτική). Για το χειρόγραφο του Πόθου και αυτό που πουλήθηκε 24 νομίσματα παρατηρούμε ότι, έχοντας περίπου τον ίδιο αριθμό και τις ίδιες διαστάσεις φύλλων[92], δεν διαφέρουν σημαντικά στην τιμή (ενώ ο Ευστάθιος Βοΐλας στην διαθήκη του ορίζει να δοθούν σε επίσκοπο 6 νομίσματα ή ένα βιβλίο). Στα τέλη του 9ου και το πρώτο μισό του 10ου αιώνα έχουμε την πληροφόρηση ότι κώδικες αντίστοιχου περίπου μεγέθους με τους προηγούμενους είχαν κόστος 13 και 21 νομισμάτων για την αντιγραφική εργασία και συνολικό κόστος 21 και 26 νομίσματα αντίστοιχα (Αρέθας), για τον 12ο αιώνα 18 νομίσματα ως συνολικό κόστος για κώδικα αντίστοιχου μεγέθους με αυτούς του 11ου αιώνα και 21 νομίσματα για κώδικα μικρότερο[93]. Για την Παλαι-

---

87. Αρ. 200 – Πάτμου 245. Το σημείωμα είναι στο φ. 196 και ο κώδικας έχει συνολικά 216 φ.

88. Αρ. 185 – Lond. Brit. Mus. Addit. 39, 602.

89. Αρ. 247 – Vat. 436 (olim 586).

90. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci* II: *Codices 330-603*, Vaticano 1937, 173. Φύλλα II+ 222, περγαμηνή.

91. K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200,* IX, Boston Massachusetts 1939. Φύλλα I+221, περγαμηνή.

92. Το χειρόγραφο του Πόθου ήταν λίγο μεγαλύτερου μεγέθους.

93. Ευαγγελάτου-Νοταρᾶ, «*Σημειώματα*», 23-29.

ολόγεια εποχή δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για την τιμή χειρογράφων παρά τον μεγάλο αριθμό των χορηγών (ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση βομβύκινου και εικονογραφημένου κώδικα που γράφτηκε στα Βελλάγραδα το 1413 και κόστισε 16 άσπρα, δηλαδή ένα υπέρπυρο, χώρια το πολυτελές του δέσιμο, και του οποίου η τιμή δημιουργεί προβληματισμό)[94].

Άλλα προβλήματα που με απασχόλησαν είναι τα ακόλουθα: ώς ποιό βαθμό και σε τί ποσοστό είχαν οι χορηγοί υψηλή παιδεία; Π.χ. το κτητορικό σημείωμα του Ευσταθίου Βοΐλα γράφεται από πρόσωπο που κάνει πολλά ορθογραφικά λάθη. Γιατί δεν το έγραψε ο ίδιος ο κτήτορας αν χειριζόταν την γλώσσα καλύτερα από τον γραφέα;

Οι χορηγοί, τουλάχιστον αυτοί που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, ανήκαν σε φιλολογικούς κύκλους; Τόσα θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία οι χορηγοί τα κρατούσαν για προσωπική χρήση, δεδομένου ότι οι δωρεές που έχουν επισημανθεί είναι λίγες; Οι λαϊκοί χορηγοί, γενικά, κινούνταν από θρησκευτικό ζήλο, όπως ο ανακτόγαμβρος και μέγας στρατοπεδάρχης Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός, γύρω στο 1300, ή η απόκτηση χειρογράφων ήταν ένα είδος μίμησης; Κι αν ήταν μίμηση, ή συρμός, επηρέασαν οι χορηγοί την πνευματική ανάπτυξη της εποχής; Πιστεύω πως ναί. Οι χορηγοί, στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον, πρέπει να είχαν επαφές μεταξύ τους και να μη δρούσαν τελείως ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Είναι κάτι που το υποθέτουμε, βασιζόμενοι στο είδος των κειμένων που αποκτούσαν.

Οι χορηγοί χειρογράφων οι οποίοι ανήκαν στους κόλπους της Εκκλησίας είναι, όπως παρατηρήσαμε, περισσότεροι από τους λαϊκούς, κοινός τόπος από τον 9ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Η εκπαίδευση που υπήρχε στις μονές, η ανάγκη για χρήση στους ναούς λειτουργικών βιβλίων ή άλλων που χρησίμευαν ως πνευματική τροφή ωθούσαν πολλά πρόσωπα με υψηλά ή κατώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα, ηγουμένους και μοναχούς, να αποκτήσουν κείμενα χρηστικά και θρησκευτικού περιεχομένου γενικά[95]. Οι περιπτώσεις των λαϊκών χορηγών του 11ου αιώνα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κόστος παραγωγής ενός χειρογράφου και οι δαπάνες για εκπαίδευση περιόριζαν το αναγνωστικό κοινό σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις (γνωρίζουμε ένα μόνο παράδειγμα χορηγού που δεν φέρει

---

94. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 164.

95. Πρέπει να επισημανθεί και ο πρόσθετος λόγος ότι πολλά βιβλία χορηγών οι οποίοι ανήκαν στην Εκκλησία δόθηκαν κάποια στιγμή σε μονές ή ναούς όπου και διατηρήθηκαν ενώ δεν συνέβη στην ίδια έκταση κάτι ανάλογο με τα βιβλία των κοσμικών χορηγών.

κάποιο τίτλο ή αξίωμα). Το ενδιαφέρον για απόκτηση βιβλίων παρατηρείται όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά σε όλη την αυτοκρατορία ακόμη και σε εδάφη που δεν ανήκαν στην αυτοκρατορία (π.χ. Παλαιστίνη) ενώ παρατηρούμε ότι βιβλία στην Μ. Ασία γράφτηκαν και κατά την εποχή των τουρκικών επιθέσεων (Λαοδίκεια). Ιδιωτικές βιβλιοθήκες που δωρίζονταν σε μονές ή ναούς πρέπει να ήταν μεγάλες αν κρίνουμε από τις πληροφορίες που έχουμε από άλλες πηγές για τον Ευστάθιο Βοΐλα που είχε εφοδιάσει τον ναό που είχε στα κτήματά του με 76 βιβλία[96], τον Μιχαήλ Ατταλειάτη που έδωσε στην μονή Πανοικτίρμονος 32 βιβλία[97] και τον Γρηγόριο Πακουριανό που προικοδότησε την μονή στην Πετριτζό με 31 χειρόγραφα[98].

Παρενθετικά θα αναφέρω ότι στα μισά σημειώματα χορηγίας μνημονεύεται για χρονολογικούς σκοπούς ο αυτοκράτορας ή το αυτοκρατορικό ζεύγος. Οι γράφοντες ή οι χορηγοί, που είχαν δώσει την παραγγελία, άσχετα με τον τόπο που γράφτηκε το χειρόγραφο, γνωρίζουν καλά όλες τις δυναστικές αλλαγές και την δυναστική νομιμότητα. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι στις μνείες των Μιχαήλ Ε', Κωνσταντίνου Θ' και Ζωής η τελευταία προσδιορίζεται ως πορφυρογέννητος[99] σε κώδικα δε που γράφτηκε το 1068[100] μνημονεύονται «οἱ πιστότατοι βασιλεῖς Ῥωμανὸς (Δ' ο Διογένης) καὶ Εὐδοκία καὶ τὰ αὐτῆς τέκνα Μιχαήλ, Ἀνδρόνικος καὶ Κωνσταντῖνος οἱ πορφυρογέννητοι καὶ αὐτοκράτορες Ῥωμαίων».

96. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 24-25. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 8.

97. MM V, 325-326.

98. Lemerle, *Cinq études*, 153.

99. Αρ. 166 – Αθων. Ιβήρων 16. Αρ. 180 – Αθην. Εθν. Βιβλ. 179.

100. Αρ. 230 – Oxon. Christ Church, Wake 15.

TITOS PAPAMASTORAKIS

THE EMPRESS ZOE'S TOMB

At the end of his account of Basil II's reign, the historian John Skylitzes mentions that the emperor had asked his brother Constantine, the heir to the throne, to bury him in the Church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon[1]. His wishes were respected and among other witnesses this piece of information can be cross checked with a passage in George Pachymeres. Pachymeres relates how in 1260 one of Michael VIII Palaiologos's patrols stumbled on Basil's tomb in the ruined church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon. The remains lay shattered by the side of the tomb, entire, desecrated and stripped bare. Indeed the tomb robbers had mocked the remains by placing a flute where the mouth had once been. Despite the grandeur of the open tomb, the patrol would not have been able to identify the desecrated body had there not been an inscription containing the name Basil Bulgaroktonos (the Bulgar-Slayer)[2]. This passage from Pachymeres together with an extract from Basil's funerary epigram published in an Athenian newspaper in 1905, was the inspiration for Kostis Palamas's poem «Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ» (The Emperor's Flute), published in 1910[3].

Eleven years later in 1921 S. G. Mercati[4] published the whole of the epigram inscribed on Basil's tomb monument, based on the manuscripts: cod.

1. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 369,17-19: ταφῆναι δὲ παρεκάλεσε τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν, ὃν καὶ διάδοχον κατέλιπε τῆς ἀρχῆς, ἐν τῷ κατὰ τὸ Ἕβδομον ναῷ τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ θεολόγου. ὃ δὴ καὶ γέγονεν.

2. Pachymeres (*Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. A. Failler [CFHB 24/1], Paris 1984), I, 175,12-26.

3. K. Kasinis, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ»*, Athens 1980, 48-51.

4. S. G. Mercati, Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos, *Bessarione* 25 (1921), 137-142 [= *Collectanea Byzantina* II, Bari 1970, 226-231]: Στίχοι ἐπιτάφιοι εἰς τὸν τάφον κυροῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ βασιλέως.

Ἄλλοι μὲν ἄλλους τῶν πάλαι βασιλέων
αὐτοῖς προαφώρισαν εἰς ταφὴν τόπους·

Ambros. gr. 801 (f.2v), Marc. gr. VII.12 (f.355v) and Paris gr. 1759 (f.Ar). The epigram, entitled *Funerary verses on the Tomb of the Lord and Emperor Basil Bulgaroktonos*, refers first of all to the emperor's choosing to be buried in the Hebdomon, goes on to describe him as an ever vigilant and tireless warrior and ends with an invocation to passers-by on behalf of the emperor and his troops:

While other emperors in the past
predestined other places for their tombs,
yet I Basil, who was born in the purple,
set up my tomb in the Hebdomon Campus
and rest after my countless labours
regretting nothing of what I suffered in battle.
For no man saw my spear stand still
from the moment the King of Heaven appointed me
emperor and great king of the earth.
But tirelessly throughout my life
I liberated the children of New Rome,
sometimes courageously setting out on campaign in the West
and sometimes to the furthermost bounds of the East.
And the Persians and the Scythians will bear witness to that,
as well as the Abchasian, the Ishmaelite, the Arab and the Georgian.
And now that you see this tomb, o man,
repay our campaigns with your prayers.

The first four lines of the epigram show that Basil, a porphyrogennetos, had chosen, unlike other emperors who had built their tombs elsewhere, to be buried

---

ἐγὼ δὲ Βασίλειος, πορφύρας γόνος,
ἵστημι τύμβον ἐν τόπῳ γῆς Ἑβδόμου
καὶ σαββατίζω τῶν ἀμετρήτων πόνων
οὓς ἐν μάχαις ἔστεργον, οὓς ἐκαρτέρουν.
οὐ γάρ τις εἶδεν ἠρεμοῦν ἐμὸν δόρυ,
ἀφ' οὗ βασιλεὺς οὐρανῶν κέκληκέ με
αὐτοκράτορα γῆς μέγαν βασιλέα,
ἀλλ' ἀγρυπνῶν ἅπαντα τὸν ζωῆς χρόνον
Ῥώμης τὰ τέκνα τῆς νέας ἐρυόμην
ὁτὲ στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἑσπέραν,
ὁτὲ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὅρους τοὺς τῆς ἕω.
καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο Πέρσαι καὶ Σκύθαι,
σὺν οἷς Ἀβασγός, Ἰσμαήλ, Ἄραψ, Ἴβηρ.
καὶ νῦν ὁρῶν, ἄνθρωπε, τόνδε τὸν τάφον
εὐχαῖς ἀμείβου τὰς ἐμὰς στρατηγίας.

in the Hebdomon, the Campus Martius of Constantinople. The Hebdomon was the place where emperors were acclaimed, where troops drilled and where emperors acknowledged the cheers of the crowd when they returned victorious from campaigns. It was moreover the starting point for triumphal processions leading to the Golden Gate[5]. The rationale behind the choice of this particular spot as a burial place for an emperor who had been the very model of a soldier king is clearly set out in the text of Basil's funerary epigram.

Similarly the church in which he wished to be buried was not a fortuitous choice, given that it was linked by tradition with two important emperors, Constantine the Great and Basil I, founder of the Macedonian dynasty. According to the *Patria of Constantinople*[6], Constantine the Great founded a basilica at Hebdomon and dedicated it to St. John the Evangelist. According to *Theophanes Continuatus*, Basil I rebuilt this same church, which had in the meantime been deserted and ruined, decorating it and fortifying it[7].

The burial of Basil in the Hebdomon breaks with the tradition whereby Byzantine emperors were buried in the mausolea associated with Constantine the Great and Justinian I in the Holy Apostles Church[8]. There had been few exceptions to the perpetuation of this tradition, and all of them due to political circumstances. During the period of the Macedonian dynasty, only two emperors in the tenth century had chosen, each for different reasons, to be buried in their own foundations: Romanos Lekapenos and John Tzimiskes. But neither Lekapenos, nor Tzimiskes was a member of the Macedonian dynasty. Romanos, a usurper, wishing to give the new dynasty he was attempting to found a noble

5. G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris 1974, 100-102, 113. It should be noted that the first stop on Basil I's triumphal procession in 879 was the church of St. John the Baptist-in-Hebdomon; see M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge University Press 1986, 155, 213. In the tenth century, the saving of Constantinople from the Avar siege of 617 was commemorated by a procession that began at Hagia Sophia and ended in the Hebdomon, *ibidem*, 75. On the Hebdomon area, see Th. Makridis, Τὸ βυζαντινὸν Ἕβδομον καὶ αἱ παρ' αὐτῷ μοναὶ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ Μάμαντος, *Θρακικά* 10 (1938), 137-198.

6. *Patria* (*Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Leipzig 1907), III, 144, p. 260,11-13. See also the comments of A. Berger, *Untersuchungen zu Patria Constantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Bonn 1988, 682ff.

7. *Theophanes Continuatus* (Bonn), 340,3-6: μεθ' ἧς καὶ τὸν τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου ἐν τῷ καλουμένῳ Ἑβδόμῳ ναὸν τῷ χρόνῳ πονήσαντα καὶ καταβληθέντα ἀνίστησι, καλλοναῖς τε ὡραΐσας καὶ ὀχυρώμασι κατασφαλισμένος.

8. On the Holy Apostles as imperial mausoleum, see Ph. Grierson, The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042), *DOP* 16 (1962), 3-60.

character, founded a church in his *Oikos* at the Myrelaion[9]. This was where his whole family were buried[10]. John Tzimiskes, the murderer of Nikephoros Phokas, in an attempt to act as the very embodiment of imperial authority, had himself buried in the Chalke Church, which he had re-founded at the entrance to the Imperial Palace and which he had endowed with a wealth of sacred relics and treasures from his conquests in the East[11].

So the first legitimate emperor who, for reasons of personal choice, abandoned the established tradition of imperial burial in the church of the Holy Apostles was Basil II. By adopting the burial strategies of Romanos Lekapenos and John Tzimiskes, who had had a different agenda, the porphyrogennetos Basil set aside the political symbolism of the collective burial place, creating a new one in his turn, that of the individual imperial burial place. The choice of the Hebdomon area for his burial emphasized the character in which he had triumphed, that of the military commander, while the choice of the church of St. John the Evangelist, author of Revelations, is likely to have been a reflection of current expectations of the end of the world[12]. Basil's wish and its realization opened the way to customs that became the rule after the death of his brother Constantine VIII, the last emperor to be buried according to tradition in the Holy Apostles[13].

---

9. On the importance of the *Oikos*, see P. Magdalino, The Byzantine Aristocratic *Oikos*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 92-111; idem, *Constantinople Médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris 1996, 24, 42, 65-66 on the Myrelaion *Oikos* (hereafter Magdalino, *Constantinople Médiévale*).

10. Romanos Lekapenos, his wife Theodora, their sons Christophoros and Constantine and their daughter Helena were all buried in the Myrelaion, see *Theophanes Continuatus*, 403,20-403,3 (on the translation of three sarcophagi from the church of St. Mamas to the Myrelaion), 402,8-11 (on Theodora's burial), 420,17-21 (on the burial of Christopher), 441,11-14 (on Romanos's burial), 473,9-17 (on Helena's burial); Pseudo-Symeon (Bonn), 733,16-19 (on Theodora's burial), 744,21-23 (on the burial of Christopher), 754,16-18 (on Romanos's burial). On the Myrelaion as mausoleum of the Lekapenos family, see also Grierson, op. cit., 28-29 and C. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press 1981, 6.

11. On the re-founding of the church of the Saviour-in-Chalke by John Tzimiskes, see Leo Deacon (Bonn), 128,1-129,4, 166,1-6, 166,20-23, 177,17-19, 178,14-16; *Patria*, III, 213, p. 282,8-283,3. See also C. Mango, *The Brazen House*, Copenhagen 1959, 149ff.

12. On Byzantine attitudes to eschatology, see P. Magdalino, The History of the Future and its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda, in: R. Beaton – Charlotte Roueché (eds.), *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, London 1993, 3-34, esp. 26. See also A. Külzer, Konstantinopel in der apokalyptischen Literatur der Byzantiner, *JÖB* 50 (2000), 51-76.

13. See Grierson, op. cit., 58-59.

After the death of the Emperor Constantine VIII, all the subsequent emperors would found their own churches where they would be buried alone or with members of their family. The three consorts of the purple-born Empress Zoe, Romanos III Argyros, Michael IV and Constantine IX Monomachos, none of whom belonged to the Macedonian dynasty or fathered heirs, each founded a large monastery (the Perivleptos, the Anargyroi and St. George in Mangana) where they were buried.

According to Psellos[14] Romanos Argyros founded his mausoleum in emulation of Justinian's great church of Hagia Sophia. He decided to rival him by building a church dedicated to the Virgin. But this decision caused a multitude of woes, given that in order to fund the building of the monument the emperor imposed a series of new taxes, while at the same time squandering the gold reserves of the imperial treasury. Romanos himself, according to Psellos, supervised the construction of the church and attempted to give the monastery the air of an imperial court. It was there, according to Skylitzes[15], that he built his own tomb monument.

Psellos records that Michael IV's foundation outshone all the earlier imperial efforts at church building. Michael succeeded in creating an exceptionally interesting complex, combining the architectural, mosaic and painted decoration of the church with baths, fountains and gardens in the surrounding precincts[16]. And he did all this, not to rival Justinian as his predecessor had done, but to please God and the healer saints, believing that this would guarantee him a cure. When he died, he was buried in the church to the left of the entrance near the sanctuary.

Psellos considered the building of the Mangana Monastery the crowning excess of the vainglorious Constantine Monomachos[17], and Skylitzes was to agree with him[18]. His overweening ambition to build a church that would be more beautiful than all those that had gone before was a source of countless trials and tribulations, because he too squandered public money. In this huge foundation, a veritable city within a city, Monomachos's lover Maria Skleraina was also buried.

14. Psellos, *Chronographia* (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, I-II, Paris 1926, 1928) III, 14-15, I, p. 41,1-43,41. See also J. Darrouzès, Le mouvement des fondations monastiques au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 160.

15. Skylitzes, 392,10-12.

16. Psellos, *Chronographia* IV, 31, I, p. 71,1-72,24. See also Darrouzès, op. cit.,160.

17. Psellos, *Chronographia* VI, 185-187, II, p. 61,1-63,18. See also Darrouzès, op. cit., 160.

18. Skylitzes, 476,44-477,64.

The purple-born Empress Zoe, unlike all these gentlemen who became emperors purely and simply by marrying her, was not buried in any of these establishments. Indeed how could she be? As the wife of Constantine Monomachos she could neither be buried in Romanos's mausoleum nor in that of Michael. She could, of course, have been buried in the church cum mausoleum of her third consort, that is to say in St. George in Mangana. But her rival, Skleraina, was already buried there. I doubt that the Empress had the slightest intention of tolerating in the afterlife the humiliation that she had endured in her lifetime.

As to the location of Zoe's tomb, research to date has been based on a passage in Theodore Skoutariotes which says: *the Empress Zoe died and was buried in a most fitting and imperial manner in the church of the Antiphonetes, which had been built by her*[19]. This much later witness from the second half of the thirteenth century has led all scholars to look for a church of the Antiphonetes that had been founded by Zoe[20]. However, I think that the accuracy of the statement *in the church of the Antiphonetes, which had been built by her* can be checked. In relation to the burial place of Zoe's uncle, Basil Bulgaroktonos, Skoutariotes tells us: *and the emperor Basil died and was buried in the church of favourite saint John the Evangelist-in-Hebdomon, which had been built by him*[21]. But, as I have already mentioned above, tenth-century sources (i.e. the *Patria of Constantinople* and *Theophanes Continuatus*) report that the church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon was a foundation of the reign of Constantine the Great that was restored by Basil I. Consequently the later version in Skoutariotes that makes Basil II the church's founder is seen to be mistaken. Could the same be true of Zoe's church of Christ Antiphonetes? We only have to consult the historical and literary sources.

---

19. Skoutariotes (*MB* VII), 163,3-5: ἐπὶ τούτου θνήσκει ἡ βασίλισσα Ζωὴ καὶ θάπτεται λίαν φιλοτίμως καὶ βασιλικῶς ἐν τῷ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθέντι ναῷ τοῦ Ἀντιφωνητοῦ.

20. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin* I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique* III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969², 506-507; Mango, *op. cit.*, 146; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* [Dumbarton Oaks Studies 19], Washington, D. C. 1984, 356-360; Magdalino, *Constantinople Médiévale*, 34, 67; idem, Constantinopolitana, in: I. Ševčenko – I. Hutter (eds.), *ΑΕΤΟΣ. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart-Leipzig 1998, 220-227 (hereafter Magdalino, Constantinopolitana).

21. Skoutariotes, 159,6-9: τελευτᾷ δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς Βασίλειος καὶ θάπτεται ἐν τῷ παρ' ἐκείνου οἰκοδομηθέντι ναῷ τοῦ ἠγαπημένου ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν τῷ Ἑβδόμῳ.

The earliest evidence of Zoe's connection with the church of Christ Antiphonetes comes in an epigram entitled *More Verses on our Lord and God Jesus Christ Antiphonetes*, published by G. Sola in 1916[22].

Desiring that this building should be seemly
as a dwelling place for Thy glory, o Word,
the Empress Zoe, joined in marriage to Romanos,
has beautified the floor we see before us,
making a sparkling purple circle in the middle
like that other shining disc
that sends out rays of light all around
[with] *shimmering silver and precious stones*
which glint and shine as one
and everyone marvels at their craftsmanship.
But grant them, O [Lord] *Most High, in return*
life and light and grace and an answer to their prayers.

The epigram uses common metaphors: Zoe, in return for her efforts in creating a pavement so beautiful as to resemble a radiant sun, which lights up the surrounding space with its beams, asks for life [ζωὴ] (a reference to her name), light [φῶς] (a reference to the sun-disc shape of the pavement and its sparkling materials) and grace [χάρις] (a reference to the craftsmanship of the pavement, exploiting the dual meaning of the Greek word χάρις: "beauty" and "grace"). From the *lemma* and the text of the epigram, we can conclude the following: Zoe decorated the floor of the church of Christ Antiphonetes with

22. G. Sola, Giambografi sconosciuti del secolo XI, *Roma e Oriente* 11 (1916), 24: Στίχοι ἕτεροι εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἀντ<ι>φωνητ<ήν>.

Τὴν εὐπρέπειαν ὡς ποθοῦσα σοῦ δόμου
σκηνώματος τόπον τε σῆς δόξης, Λόγε,
Ζωὴ βασιλὶς ἧς Ῥωμανὸς εὐνέτης
καθωραΐζει τὸν προκείμενον πέδον,
στίλβοντα κύκλον πορφυρόχρουν ἐν μέσῳ
ὡς δίσκον ἄλλον ἱδρύσασα φωσφόρου
ἀκτῖνας ἐκπέμποντα φαιδροὺς κυκλόθεν
τὰς μαρμαρυγὰς ἀργύρου καὶ τῶν λίθων,
αἳ καὶ συναστράπτουσιν αὐγαῖς ἐκ μέσου
καὶ πάντας ἐκπλήττουσι ταῖς εὐτεχνίαις.
ἀλλ' ἀντίδος ζωὴν <τε> καὶ φῶς καὶ χάριν,
ὕψιστε, τούτοις καὶ δεήσεων πέρας.

splendid marble intarsia and silver [work]. This work was carried out in the period 1028-1034, given that Romanos Argyros is named as Zoe's consort. It is not therefore a question of building, but of decorating an already existing church, certainly earlier than 1028. Thus Skoutariotes' information about Zoe building the church of the Antiphonetes does not stand up, just as his reference to Basil II founding the church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon did not.

However, the information that Zoe was buried in the Antiphonetes Church is confirmed in a reference in Anna Komnene. It occurs in the context of her account of the problems that arose out of the exappropriation of church treasures by the Emperor Alexios I Komnenos in 1081. The church treasures that Alexios selected for exappropriation were as follows: the silver gates of the church of the Theotokos at Chalkoprateia, the gold and silver decoration from the tomb monument of the Empress Zoe in the church of Christ Antiphonetes and some liturgical vessels from the church of St. Averkios in the patriarchal apartments[23]. Anna Komnene relates how at the Synod that was convened in 1082 to examine the question of Alexios's exappropriations: *it was shown that he had exappropriated nothing other than gold and silver decoration from the tomb of that famous Empress Zoe, and a few other ... objects that were not needed for the Holy Liturgy*[24]. And she closes the subject by relating how the emperor therefore *immediately set aside for the Sekreton of the Antiphonetes a suitable sum in gold which was to be paid annually out of the public purse* [lit. treasury], *something which has been done without exception to this day; for that is where the tomb of the Empress Zoe lies*[25].

Thus Anna Komnene tells us, without giving any other details about the church, that Zoe's tomb monument was in the Antiphonetes Church and was clad in gold and silver. Michael Psellos had already mentioned the splendour of Zoe's funerary monument, but he had said nothing about the empress's burial place. He contented himself with commenting with his familiar irony on the

23. See A. Glavinas, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)*, Thessaloniki 1972, esp. 68-71.

24. Anna Comnene (*Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001) VI, 3, p. 172,34-37: καὶ ἐπεὶ μηδὲν ἕτερον ἀφαιρεθὲν κατεφαίνετο, ἀλλ' ἢ μόνος ὁ τῇ σορῷ τῆς βασιλίδος ἐκείνης Ζωῆς ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐπικείμενος κόσμος καὶ ὀλίγα τινὰ ἄλλα σκεύη μὴ τοσοῦτον εἰς ἱερὰν λειτουργίαν χρηματίζοντα ... . See Glavinas, *op. cit.*, 70, 90.

25. Anna Comnene VI, 3, p. 173,63-67: εἶτ' αὖθις τὰ βρέβια ἀνελίττειν προστάττει τοῖς ἔχουσιν, ἵνα καταφανῆ γένηται τὰ ἀφῃρημένα. Καὶ παραχρῆμα τῷ μὲν σεκρέτῳ τοῦ Ἀντιφωνητοῦ χρυσίου ποσότητα ἱκανὴν ἐλογίσατο κατ' ἔτος εἰσκομιζομένου τοῖς τοῦ δημοσίου φροντισταῖς, ὃ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἀπαρασάλευτον διαμεμενήκει (ἐκεῖσε γὰρ ἡ τῆς δηλωθείσης βασιλίδος σορὸς ἐναπέκειτο).

foolish attempt by Constantine Monomachos to canonize his wife after her death, with a view to making his own position on the throne all the more secure. Thus Psellos recounts how: *when one of the silver colonettes that surrounded her* [i.e. Zoe's] *tomb got damp and at a certain point, where the silver had rubbed off, in accordance with the laws of nature, a virulent mould had begun to sprout, he* [i.e. Monomachos] *enthusiastically spread the word in the palace that a miracle had occurred at the empress's tomb, so as to indicate to all that her soul was numbered among the angels. Naturally everyone knew what had happened, but everyone fed his* [the emperor's] *enthusiasm, some from fear, and others to turn the circumstance to their own advantage*[26].

From Psellos's account we learn that Zoe's elaborate tomb monument was in the form of a "ciborium" supported on columns clad in silver. Although Psellos says nothing about the place where Zoe's tomb monument stood, he dedicates a small chapter to Zoe's special relationship with a magical icon of Christ Antiphonetes, which she herself had made. Psellos tells us that: *Not to mention her own, so to speak, Jesus which she had fashioned with* [the] *greatest attention to detail and ornamented with the most splendid materials, to such an extent that it was very nearly the living image. Because by changes in colour it gave replies to questions and each* [changing] *shade revealed future events. And from* [all] *this she* [Zoe] *prophesied much of what was to happen*[27].

From Psellos's account it is evident that Zoe's relationship with the Antiphonetes was more complicated than it seemed. Psellos begins his account of Maria Skleraina by describing how generously Zoe received her consort's lover in the palace. After that he sketches Zoe's character and her weakness for Indian perfumes and incense. He follows this up with the account of the mira-

26. Psellos, *Chronographia* VI, 183, II, p. 61,6-15: αὐτίκα στυλίσκου τινὸς τῶν περὶ τὸν ἐκείνης τάφον ἀργύρῳ περιηλειμμένου ὑγρότητά τινα προσειληφότος κατά τι μέρος ἔνθα ἡ κρείττων ὕλη διέσχιστο, καὶ βραχύν τινα μύκητα κατὰ τοὺς φυσικοὺς ἀναδόντος λόγους, ὁ δὲ ἐνθουσιασμοῦ τε πλήρης ἐγένετο καὶ βοῆς ἐνεπίμπλα τὰ βασίλεια, ὡς τοῦ Κρείττονος παραδοξοποιήσαντος ἐπὶ τῷ τύμβῳ τῆς βασιλίδος, ἵν' ἅπαντες γνοῖεν ὅτι ἀγγέλοις ἡ ἐκείνης ψυχὴ συναρίθμηται· οὐδεὶς μὲν ἠγνόει τὸ πεπραγμένον, σύμπαντες δὲ τὸν ἐκείνου ζῆλον ὑπέτρεφον, οἱ μὲν δεδιότες, οἱ δ' ἀφορμὴν τὸ πλάσμα εὐπορίας βίου ποιούμενοι.

27. Psellos, *Chronographia* VI, 66, I, p. 149,1-7: Ἀμέλει τοι καὶ τὸν ἐκείνης, ἵν' οὕτως εἴποιμι, Ἰησοῦν διαμορφώσασα ἀκριβέστερον, καὶ λαμπροτέρᾳ ὕλῃ ποικίλασα, μικροῦ δεῖν ἔμπνουν εἰργάσατο τὸ εἰκόνισμα· ἐπεσημαίνετο γὰρ τοῖς χρώμασι τὰ αἰτούμενα, καὶ ἐδήλου τὰ μέλλοντα ἡ χροιά· πολλὰ γοῦν ἐκείνη ἐντεῦθεν τῶν ἐσομένων κατεμαντεύετο· ... . See also the remarks of J. Duffy, Reactions of Two Byzantine Intellectuals to the Theory and Practice of Magic: Michael Psellos and Michael Italikos, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine Magic*, Washington, D.C. 1995, 88-90 and R. Volk, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, Munich 1990, 333-339.

culous image of the Antiphonetes and attempts to interpret its changing colours by reference to what he calls ancient authors, who considered such theophanies to result from the action of perfumes, precious stones and other appropriate substances. He concludes that, in his opinion, Zoe was not following any pagan or other unorthodox ritual, in other words that she was not a witch, but that it was all just the result of her intense faith in God. She demonstrated the love in her heart by dedicating the most precious and indeed "august" (or highly prized) materials at man's disposal, meaning the incense, to God. After this he goes straight on to the strange death of Zoe's rival, Maria Skleraina. He tells us that Constantine Monomachos planned to make her empress in Zoe's place once the latter had passed on. But Skleraina fell extremely ill with a lung complaint for which there was no cure, which caused her difficulty in breathing and pain and eventually led to her death[28]. The sequence of events in the account is such that the reader understands, without the author explicitly mentioning it, of course, that the quasi magical image of the Antiphonetes, together with the perfumes, acted as Zoe's accomplice in bringing about the death of her rival.

The special relationship Zoe had with the image of Christ Antiphonetes and the church of the Antiphonetes is manifested in a *histamenon* dated to 1041 or 1042 which has a standing figure of Christ on one side inscribed as Antiphonetes[29]. Christ is blessing with his right hand in front of his chest, the palm turned towards the viewer. The enthroned Christ, in the mosaic portrait of Zoe and her first consort, Romanos Argyros, in Hagia Sophia in Constantinople, is depicted making the same gesture[30].

28. Psellos, *Chronographia* VI, 58-59, I, p. 145,1-13 (on Maria Skleraina's reception at the palace), VI, 66-67, I, p. 149,2-150,11 (on the icon of the Antiphonetes), VI, 69, I, p. 150,1-10 (on Skleraina's death).

29. See Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* III: *Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, Washington, D.C. 1973, 162-163, table 16.IVe, which mentions that the icon of Christ Antiphonetes fashioned by Zoe was a copy of the Antiphonetes icon in the Chalkoprateia. On the iconographic type of Christ Antiphonetes, see Mango, *op. cit.*, 146-148; see also A. Kazhdan - H. Maguire, Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art, *DOP* 45 (1991), 15-16, figs. 24, 26, 28, where it is suggested that the mosaic image of Christ in a medallion in the north cross arm of the Katholikon of the monastery of Hosios Loukas belongs to this iconographic type.

30. See B. Hill - L. James - D. Smythe, Zoe: The Rhythm Method of Imperial Renewal, in: P. Magdalino (ed.), *New Constantines*, Aldershot 1994, 225. The face of Romanos and the inscriptions that accompanied it were replaced by those of Constantine Monomachos, Zoe's third husband, during the latter's reign; see N. Oikonomides, The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia, *REB* 36 (1978), 219-232.

If you sum up all the above information, you realize that: the epigram refers to Zoe's efforts to decorate the floor of the church of Christ Antiphonetes; Anna Komnene and Skoutariotes mention the church of Christ Antiphonetes as the burial place of Zoe, while Anna Komnene and Michael Psellos note the splendour of her funerary monument. Psellos describes Zoe's special relationship with the image of Christ Antiphonetes and one of the coins from Zoe's reign has an image of Christ Antiphonetes on it. The sources mentioned above do not, however, mention exactly where in Constantinople the church of Christ Antiphonetes was. So where was the church of Christ Antiphonetes and what led Zoe to develop this special relationship with the church and the image of Christ Antiphonetes, to the extent of choosing to be buried in the church and using that particular image on her coins and in her mosaic portrait?

In my opinion the answer to these questions is contained in a description by an anonymous English traveller who, at the end of the eleventh century, recounted the following: [in Constantinople] *near Hagia Sophia there is a church of the Virgin by the name of Chalkoprateia. And in this church there are three churches. One is dedicated to Christ, one to the Theotokos and one to Saint James the brother of our Lord. In the great church of the Theotokos are the relics of the holy martyr Niketas. In the church of Christ there is an icon of Him on the altar and it was in front of this icon of Christ that the great miracle happened in the time of the Emperor Heraklios*[31].

Once the anonymous English traveller has determined the site of the church of Christ as the Chalkoprateia complex and indicated the situation of its devotional icon, he gives an abridged version of the *Narratio* which relates the miracle of the icon of Christ that went by the name of Antiphonetes[32]. This *Narratio* is preserved in Byzantine manuscripts from the tenth century onwards in two basic versions and has the following title: *Narrratio beneficial to the soul concerning the icon of the Lord at the Chalkoprateia, for what cause it was called*

31. S. G. Mercati, Santuari e reliquie Costantinopolitane secondo il codice ottoboniano latino 169 prima della conquista latina (1204), *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 12 (1936), 133-156 [= *Collectanea Byzantina* II, Bari 1970, 464-489, esp. 477]; Krinje N. Ciggaar, Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais, *REB* 34 (1976), 250 §10: *Iuxta autem sanctam Sophiam est ecclesia sancte Marie Dei genitricis quae vocatur Calcopracia. In ipsa ergo ecclesia sunt ecclesiae tres: una Christi, alia sanctae Marie et alia sancti Iacobi fratris Domini. In magna enim ecclesia sanctae Marie sunt reliquie sancti Niceti martiris. In ecclesia autem Salvatoris est imago eius supra in altare commissa et in ipsa imagine Christi factum magnum miraculum in tempore Eraclii imperatoris.* See Mango, *op. cit.*, 146; see also Berger, *op. cit.*, 413.

32. Mercati, op. cit., 477-482; Ciggaar, op. cit., 250-255 §10.

Antiphonetes, and concerning Theodore the shipmaster and Abraham the Jew[33]. In the first version the connection between the icon of the Antiphonetes and the Chalkoprateia can be deduced only from the title, whereas in the second version it is attested to in the main body of the text. Yet in neither of the two versions is there any mention of a church of Christ Antiphonetes[34]. By contrast the abridged version of the *Narratio* included in the account of the anonymous English traveller makes it clear that the icon was *in ecclesiam Salvatoris quae vocatur Antiphonitis*, i.e. in the church of Christ that is called Antiphonetes[35]. According to the *Narratio*, which was particularly popular both in Byzantium and in the Medieval West from the eleventh century onwards, the icon of Christ in the Chalkoprateia was used as surety in business dealings between a Byzantine merchant and a virtuous and generous Jew in Constantinople in the time of the Emperor Heraklios and the Patriarch Sergios, and that is why the image was called "Antiphonetes". It should be noted that from as early as the sixth century the term ἀντιφωνητὴς was a legal term meaning "guarantor" or "surety"[36].

The celebrated *Letter* of Pope Gregory II to the emperor Leo III must have influenced the content of the *Narratio*. The *Letter* was a forgery dated to the early ninth century which mentions, among other things, the destruction of the miracle-working icon of Christ Antiphonetes at the Chalkoprateia on the orders of the iconoclast Emperor Leo III[37]. From the eleventh century onwards the

33. *BHG*, Appendix II, 112-113, n° 8-8f.; F. Combefis, *Historia haeresis Monothelitarum sanctaeque in eam sextae synodi actorum vindiciae ...*, Paris 1648, 611-644: Διήγησις ψυχωφελὴς περὶ τῆς τοῦ Κυρίου εἰκόνος τῶν Χαλκοπρατείων, δι' ἣν αἰτίαν ἐκλήθη ἀντιφωνητής, καὶ περὶ Θεοδώρου ναυκλήρου, καὶ Ἀβραμίου τοῦ ἑβραίου. See also Mango, *op. cit.*, 142-148; Magdalino, Constantinopolitana, 220-223.

34. J. Gouillard, Aux origines de l'iconoclasme: le témoignage de Grégoire II, *TM* 3 (1968), 269.

35. Mercati, op. cit., 482; Ciggaar, op. cit., 255,187-188 §10. On the popularity of the *Diegesis* in the West, see the extremely useful study by B. N. Nelson and J. Starr, The Legend of the Divine Surety and the Jewish Moneylender, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 7 (1939-1944), 289-338.

36. Mango, *op. cit.*, 142. It is used in this sense by John Malalas (*Ioannis Malalae Chronographia*, ed. I. Thurn [CFHB 35], Berlin-New York 2000), 386,58-387,74. On ἀντιφωνητὴς in the sense of surety/guarantor in legal documents from the sixth to the fourteenth century, see Eleftheria Papagianni, *Νομολογία ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων* I: *Ἐνοχικὸ Δίκαιο*, Athens 1992, 129-132.

37. Mango, *op. cit.*, 113ff.; Gouillard, op. cit., 267ff.; Marie-France Auzépy, La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III: propagande ou réalité?, *Byz* 60 (1990), 451; Magdalino, Constantinopolitana, 222.

Letter of Pope Gregory and the *Narratio* concerning the icon of Christ Antiphonetes are found together in a whole series of manuscripts[38].

Immediately after the passage from the *Narratio*, the anonymous English traveller explains the layout of the three churches in the Chalkoprateia complex: the church (or chapel) of Christ Antiphonetes was next to the church of the Virgin and the church of St. James the Brother of our Lord was in the atrium of the latter[39]. Thanks to this clarification from the anonymous English traveller we can make sense of the *De Cerimoniis* when it says that at the Chalkoprateia, to the left of the Holy Soros, there was another adjoining church with an altar where the emperor prayed and made offerings on the feast of the Annunciation[40]. Given that the anonymous English traveller tells us that the church of St. James was in the atrium of the Chalkoprateia Church, we must assume that the chapel mentioned in the *De Cerimoniis* was that of the Antiphonetes. It is interesting to note that the image of the Virgin Hagiosoritissa and of Christ Antiphonetes frequently occur together on works of art[41] and that this must go back to the coexistence on the same site, i.e. at the Chalkoprateia, of the church of the Holy Soros with its icon of the Hagiosoritissa and the church of Christ Antiphonetes with its eponymous icon.

I conclude therefore that the church of Christ Antiphonetes was in the Chalkoprateia along with its celebrated icon much earlier than the eleventh century[42]. The Diaconate of the Antiphonetes (or Antiphonetai), the existence

---

38. Mango, *op. cit*, 115; Gouillard, op. cit., 270.

39. Mercati, op. cit., 482; C. Mango, Notes on Byzantine Monuments, *DOP* 23-24 (1969-1970), 370-371; Ciggaar, op. cit., 255 §11: *Iuxta autem ipsam aecclesiam est aecclesia sancte Mariae Dei genetricis*, 255 §12: *In atrio autem foras ipsius aecclesiae est ecclesia sancti Iakobi apostoli*; Berger, *op. cit.*, 413; Janin, *op. cit.*, 253-254 (on the church/chapel of St. James) and 237-242 (on the church of the Virgin).

40. *De Cerimoniis* (*Constantin Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies*, ed. A. Vogt, I, Paris 1935), ch. 39 (30), p. 155,2-3: ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ ἐξ ἀριστερᾶς ὄντι εὐκτηρίῳ εὐξάμενος, τίθησιν ἀποκόμβιον ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ ... . See Mango, op. cit., 371.

41. The enamelled enkolpion dated to the second half of the eleventh century in the Metropolitan Museum of Art in New York is a typical example, with Christ Antiphonetes on one side and the Virgin Hagiosoritissa on the other: see Helen C. Evans - W. D. Wixom (eds.), *The Glory of Byzantium*, New York 1997, 165, nº 112.

42. The only scholar who has suggested (without arguing the case) that Zoe restored the church of the Antiphonetes in the Chalkoprateia complex is Magdalino (*Constantinople Médiévale*, 34, 67), but he failed to take into account the fact that the restoration was not carried out in the last years of her life but when she was married to the first of her three consorts, Romanos III. Two years later the same author (Constantinopolitana, 225-226) expressed a different opinion, that is that Zoe built the Antiphonetes Church from scratch in the Basilika, next to the Chalkoprateia complex, spe-

of which is attested on two seals, one from the eleventh and one from the twelfth century[43], probably served the icon of Christ Antiphonetes in its church at the Chalkoprateia. It was the floor of this church that Zoe decorated, the image of Christ Antiphonetes from this church that she imprinted on her coins, and this image that she chose as the model for the divinatory icon she created. It was in this same church that she decided to be buried and that was where she constructed her splendid tomb monument. It should also be pointed out that the church of the Virgin at Chalkoprateia, which the founder of the Macedonian dynasty Basil I had repaired and extended[44], was at the time the third most important church in the liturgical calendar of Constantinople after Hagia Sophia and the Blachernae and had been directly associated with the Patriarchate and the Imperial Palace from the moment of its foundation.

From the foregoing we can note an important change in the perceptions and customs relating to memorials and posthumous commemoration, which, as is well known, were equivalent in the middle ages to an understanding of life itself. The eleventh-century Byzantine emperors abandoned the tradition of a communal imperial burial place in the Holy Apostles Church, preferring individual burial sites which they chose or constructed themselves as a matter of personal choice.

The Empress Zoe's three consorts, none of whom was born in the purple, in order to ensure that their memory would live on after death, built large and splendid monuments which gave a great boost to the arts while at the same time changing the way the emperors and the nobility did things from then on. By contrast the two legitimate members of the Macedonian dynasty, Basil II and

---

culating that this church was large and distinguished as Zoe would not have wanted it to be inferior to the sumptuous churches of the Perivleptos, the Anargyroi and St. George in Mangana built by her consorts. However, as can be deduced from the text of the epigram published by Sola (see above, p. 503), the Empress Zoe's restoration of the Antiphonetes Church must certainly have been carried out before the founding of the churches of the Anargyroi and St. George in Mangana and probably before the building of the Perivleptos.

43. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* V.2: *L'église*, Paris 1965, 127-129; P. Magdalino, Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople, in: Rosemary Morris (ed.), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 184; idem, *Constantinople Médiévale*, 34, 67, 94.

44. On the restoration of the Chalkoprateia by Basil I, see *Theophanes Continuatus*, 339,7-11: καὶ τὸν ἕτερον δὲ τῆς πανυμνήτου θεοτόκου, τὸν ἐν Χαλκοπρατείοις θεῖον ναὸν τῆς πανσέπτου καὶ ἁγίας σοροῦ, ταπεινὸν ἰδὼν καὶ ἀφώτιστον, καὶ φωτοδόχας ἑκατέρωθεν ἀναστήσας ἀψῖδας καὶ τὸ τέγος μετεωρίσας ὕψει εὐπρεπείας κατηύγασεν καὶ μαρμαρυγαῖς φωτὸς κατηγλάϊσε.

the Augusta Zoe, chose ancient imperial foundations for their eternal resting places.

By being buried in the Hebdomon Basil, the very model of a military leader, hoped to act as a protective shield for the capital city even after his death through his funerary monument. The Empress Zoe, following the example of her uncle, whom she claimed, according to Psellos, to resemble[45] and in whom she had put her last hopes when she was exiled by Michael V Kalafates in 1042, was in her turn seeking for her own form of symbolism.

Zoe was a woman whose inherited power and authority was transmitted to four successive men, whose position on the throne she legitimized either by marriage or adoption. Yet she appeared to draw strength only from her uncle Basil II and Christ Antiphonetes, the Guarantor. These alone could formally guarantee the smooth and proper course of the imperium for the purple-born heir to the imperial throne while she steered the ship of state.

The Augusta Zoe, by making a personal choice to be buried in the church of the Antiphonetes in the Chalkoprateia, wanted to sum up the relationship she had had in life with Christ Antiphonetes acting as guarantor of legality and morality, a characteristic ascribed to Him from the sixth century. By commemorating this relationship in monumental fashion Zoe wished to remind people even after her death that she had stood surety for the rule of law in the empire, in the hope that in turn Christ Antiphonetes, the Guarantor, would ensure her too eternal remembrance and salvation.

45. See Psellos, *Chronographia* V, 22, I, p. 99,10-24.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ 2003